

BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Bitlis Eren University Social Science Journal

Yıl/Year: 2020- Cilt/Volume: 9 - Sayı/Number: 2

www.dergipark.gov.tr/bitlissos

Bitlis Eren Üniversitesi
Sosyal Bilimler Dergisi
Yıl: 2020 - Cilt: 9 - Sayı: 2

Bitlis Eren University Social Science Journal
Year: 2020 - Volume: 9 - Number: 2

ISSN: 2147-5962

Yazışma Adresi:

BEÜ Sosyal Bilimler Dergisi Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü 13000, Merkez,
Bitlis/ TÜRKİYE
Tel: 0 (434) 222 0072 Fax: 0 (434) 222 0101
Mail: lens@beu.edu.tr

Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi
Bitlis Eren University Social Science Journal

ISSN	:	2147-5962
e-ISSN	:	2147-5598
Basım Tarihi	:	31 Aralık 2020
Yayın Sezonu	:	Aralık 2020
Cilt	:	9
Sayı	:	2
İlk Yayın Tarihi	:	2012
Yayın Yeri	:	Bitlis
Yayın Dili	:	Türkçe ve İngilizcedir; ancak her sayıda derginin sayfa sayısının en fazla üçte biri kadar olmak üzere Arapça yazılara da yer verilebilir.
Adres	:	BEÜ Sosyal Bilimler Dergisi Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü 13000, Merkez, Bitlis/ TÜRKİYE
e-posta	:	sbedergi@beu.edu.tr
URL	:	http://dergipark.gov.tr/bitlissos
Dergi Sekreteri	:	İhsan KIZMAZ

BEU SBD

Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Bitlis Eren University Social Science Journal

Yıl/Year: 2020 - Cilt/Volume: 9 - Sayı/Number: 2

Sahibi/Owner

Prof. Dr. Erdal Necip YARDIM

Baş Editör/Editor in Chief

Prof. Dr. Zeki ARGUNHAN

Editörler/Editors

Doç. Dr. Erdem KARACA

Doç. Dr. Veysel ERAT

Doç. Dr. Ahmet ÖZDEMİR

Arş. Gör. Yunus SAVAŞ

Dil Editörleri/Language Editors

Arş. Gör. Ahmet ÖZKAN (İngilizce)

Öğr. Gör. Celal ÖRAL (Arapça)

Editör (Yayın) Kurulu Üyeleri/Editorial Board Members

Prof. Dr. Ahmet TANYILDIZ Dicle Üniversitesi	Doç. Dr. Mehmet DİNÇOĞLU Bitlis Eren Üniversitesi
Prof. Dr. Géza DÁVID Lorând Eötvös Üniversitesi (Macaristan)	Doç. Dr. Ömer Okan FETTAHLIOĞLU Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
Prof. Dr. İftikhar MALİK Bath Spa University (İngiltere)	Doç. Dr. Yusuf ÇINAR Bitlis Eren Üniversitesi
Prof. Dr. İsmail Hakkı AKSOYAK Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Doç. Dr. Zeki UÇAR Bitlis Eren Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet DEMİRTAŞ Bitlis Eren Üniversitesi	Dr. Öğr. Üyesi Dr. Adem ARSLAN Harran Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ALKAN Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi	Dr. Öğr. Üyesi Celal İNCE Bitlis Eren Üniversitesi
Prof. Dr. Ufuk EGE UYGUR Ankara Üniversitesi	Dr. Öğr. Üyesi Davut OKÇU Batman Üniversitesi
Doç. Dr. Abid TAHİRLİ Milli Bilimler Akademisi (Azerbaycan)	Dr. Öğr. Üyesi Deniz AŞKIN Bitlis Eren Üniversitesi
Doç. Dr. Bülent AKOT Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi	Dr. Öğr. Üyesi Funda MASDAR KARA Bitlis Eren Üniversitesi
Doç. Dr. Canser KARDAŞ Muş Alparslan Üniversitesi	Dr. Öğr. Üyesi Hatice ÖZDİL Bitlis Eren Üniversitesi
Doç. Dr. Coşkun ÇILBANT Manisa Celal Bayar Üniversitesi	Dr. Öğr. Üyesi İbrahim BARCA Bitlis Eren Üniversitesi
Doç. Dr. Eyüp AKTÜRK Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi	Dr. Öğr. Üyesi Samet KALECİK Bitlis Eren Üniversitesi
Doç. Dr. Fatih GENCER Bitlis Eren Üniversitesi	Dr. Öğr. Üyesi Sebahattin KOÇ Bitlis Eren Üniversitesi
Doç. Dr. İbrahim ARAP Dokuz Eylül Üniversitesi	Dr. Lilya MEMETOVA Mühendislik ve Pedagoji Üniversitesi (Kırım)

BEU SBD

Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Bitlis Eren University Social Science Journal

Yıl/Year: 2020 - Cilt/Volume: 9 - Sayı/Number: 2

BITLİS EREN ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ DERGİSİ YAYIN İLKELERİ

Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tarafından "Uluslararası Hakemli Dergi" statüsüne uygun yılda iki sayı olmak üzere yayımlanır. Dergi içeriği, tüm kullanıcılara açık, ücretsiz "açık erişimli" bir dergidir. Kullanıcılar yayımcıdan ve yazar/yazarlardan izin almaksızın, dergideki makaleleri tam metin olarak okuyabilir, indirebilir, dağıtabilir, makalelerin çıktısını alabilir ve kaynak göstererek makalelere bağlantı verebilir. Bu dergide yayımlanan makalelerin ilim ve dil yönünden sorumluluğu yazarlarına aittir. Fikirlerden Enstitümüz ve Üniversitemiz sorumlu tutulamaz. Makalelerde belirtilen görüşler, Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisinin görüşünü yansıtmaz.

Dergide yayınlanan makalelerin tüm yayın hakları Sosyal Bilimler Dergisine aittir. Makalesi dergimizde yayınlanmış olan yazarlar makalenin Özet kısmının veya tamamının PDF olarak dijital ortamda yayınlanmasını kabul etmiş sayılırlar. Dergi yazım kurallarına uymayan makaleler değerlendirmeye alınmaz. Basılmama kararı verilen yazılar varsa hakem raporuyla birlikte yazarına iade edilir. Yayın için kabul edilen yazıların yayın hakkı, yayınlanan yazıların da her türlü telif hakları dergiye aittir. Yazara herhangi bir telif hakkı ödenmez.

Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, yayın etiğinde en yüksek standartlara bağlıdır ve Committee on Publication Ethics (COPE) tarafından geliştirilen yayın etiği ilkelerini ve tavsiyelerini gözetir. Gönderilen tüm makaleler orijinal, yayınlanmamış ve başka bir dergide değerlendirme sürecinde olmamalıdır. Her bir makale editörlerden biri ve en az iki hakem tarafından çift kör değerlendirmeden geçirilir. İntihal, duplikasyon, sahte yazarlık/inkar edilen yazarlık, araştırma/veri fabrikasyonu, makale dilimleme, dilimleyerek yayın, telif hakları ihlali ve çıkar çatışmasının gizlenmesi, etik dışı davranışlar olarak kabul edilir. Kabul edilen etik standartlara uygun olmayan tüm makaleler yayından çıkarılır. Buna yayından sonra tespit edilen olası kuraldışı, uygunsuzluklar içeren makaleler de dahildir. Olası bilimsel etik dışı davranışlar ve etik yayın ihlali durumunda, COPE Ethics Flowcharts dikkate alınır. Detaylı inceleme yapmak için dergi internet sayfasına bakınız.

Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, aşağıdaki indekslerce taranmaktadır:

- Acarindex (Akademik Araştırmalar İndeksi)
- ASOS (Academia Social Science Index)
- COSMOS (Cosmos Impact Factor)
- CiteFactor
- Directory of Research Journals Indexing
- ESJI (Eurasian Scientific Journal Index)
- Index Copernicus (ICI World of Journals)
- Infobase Index
- International Innovative Journal Impact Factor
- ISAM (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi)
- İdealonline
- JIF (The Journals Impact Factor)
- ResearchBib (Academic Resource Index)
- Rootindexing (Root Society for Indexing and Impact Factor Service)
- SIS (Scientific Indexing Service)
- SOBIAD (Sosyal Bilimler Atıf Dizini)
- Sparc Indexing

BEU SBD

Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Bitlis Eren University Social Science Journal

Yıl/Year: 2020 - Cilt/Volume: 9 - Sayı/Number: 2

Danışma Kurulu • Advisory Board

Prof. Dr. A. Nuri YURDUSEV
Ortadoğu Teknik Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. A. Emel KEFELİ
Marmara Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Abdulhalik BAKIR
Bilecik Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Abdulkadir YUVALI
Erciyes Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Adem GÜNEŞ
Gazi Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Ahmet KARADAĞ
İnönü Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Asaf Savaş AKAT
Bilgi Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Aytül KASAPOĞLU
Ankara Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Birol AKGÜN
Selçuk Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Celalettin VATANDAŞ
Karadeniz Teknik Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Cemalettin ÇOGUROĞLU
Fırat Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Çağlar KEYDER
Boğaziçi Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Çetin PEKACAR
Gazi Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Enver ÇAKAR
Fırat Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Fatih KARCIOĞLU
Atatürk Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Gülten YÜKSEKKAYA
Marmara Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Halis ALBAYRAK
Ankara Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. İftikhar MALİK
Bath Spa University (İngiltere)
Prof. Dr. İbrahim KAVAZ
Fırat Üniversitesi-Türkiye

Prof. Dr. İlhami DURMUŞ
Gazi Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Kadir ARDIÇ
Gaziosmanpaşa Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Kemal YILDIRIM
Anadolu Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Mahir FİSUNOĞLU
Çukurova Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Mehmet KALPAKLI
Bilkent Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Mehmet TÖRENEK
Atatürk Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Mesut ŞEN
Marmara Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Meyda YEĞENOĞLU
Ortadoğu Teknik Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Muhammed Beşir AŞAN
Fırat Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Muhittin ATAMAN
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Murat ÇEMREK
Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ÖZTÜRK
Fırat Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Mustafa UÇAR
Dicle Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Nazan ÖZENÇ UÇAK
Hacettepe Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Ramazan KORKMAZ
Ardahan Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Suat GEZGİN
İstanbul Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Vecdi BİLGİN
Uludağ Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Yusuf Ş. HAKYEMEZ
Karadeniz Teknik Üniversitesi-Türkiye
Prof. Dr. Zahir KIZMAZ
Fırat Üniversitesi-Türkiye

BEU SBD

Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Bitlis Eren University Social Science Journal

Yıl/Year: 2020 - Cilt/Volume: 9 - Sayı/Number: 2

Dergimizin geçtiğimiz sayılarındaki (Cilt: 9 / Sayı: 1-2) makalelerin değerlendirilmesinde hakem olarak katkı sunan değerli öğretim üyelerine teşekkürlerimizi sunarız.

Yayın Kurulu

HAKEM KURULU / REVIEWERS OF THIS ISSUE

Prof. Dr. Bülent SALDERAY - Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet DEMİRTAŞ- Bitlis Eren Üniversitesi
Prof. Dr. Okyay UÇAN- Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet GEMİ- Mardin Artuklu Üniversitesi
Doç. Dr. Başak Gül AKAR - Çukurova Üniversitesi
Doç. Dr. Deniz KÜZECİ- Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Erdem KARACA- Bitlis Eren Üniversitesi
Doç. Dr. Erdem SARIKAYA – Yozgat Bozok Üniversitesi
Doç. Dr. Evindar YEŞİLBAŞ- Mardin Artuklu Üniversitesi
Doç. Dr. Hakan ÖZDEMİR- İnönü Üniversitesi
Doç. Dr. İbrahim BARCA - Bitlis Eren Üniversitesi
Doç. Dr. M. Bakır ŞENGÜL - Bitlis Eren Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet DAĞ- Siirt Üniversitesi
Doç. Dr. Metin IŞIK- Bitlis Eren Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa BOSTANCI - Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa CANBAZ-Afyonkarahisar Sağlık Bilimleri Üniv.
Doç. Dr. Oktay KIZILKAYA - Malatya Turgut Özal Üniversitesi
Doç. Dr. Olca Sürgevil DALKILIÇ - Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Şemseddin DAĞLI - Akdeniz Üniversitesi
Doç. Dr. Şeyda ERASLAN - Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Vedat YILMAZ- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Doç. Dr. Veysel ERAT- Bitlis Eren Üniversitesi
Doç. Dr. Vural GENÇ - Bitlis Eren Üniversitesi
Doç. Dr. Yusuf ÇINAR- Bitlis Eren Üniversitesi
Doç. Dr. Zeki UÇAR - Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Deniz AŞKIN - Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah BİLİN - Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet İŞLER- Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ali GÜREL - Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ali Ülvi ÖZBEY- Muş Alparslan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Berat ÇİÇEK – Muş Alparslan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Celal İNCE - Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Cihan ÖNEN- Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi EBRU ATEŞOK- Kırkkale Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ejder ULUTAŞ – Muş Alparslan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Elif B. KAYA - Isparta Uygulamalı Bilimler Üniv.
Dr. Öğr. Üyesi Elif GÖZLER ÇAMUR-İzmir Demokrasi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Emre SAVUT - Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Ercan ÇALIŞ - Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Eren E. KILIÇKAYA - Kütahya Dumlupınar Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ertuğrul ÇAVDAR-Kastamonu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fatma Gül GEDİKKAYA - Gelişim Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Fevzi KAÇER- Bingöl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Funda MASDAR KARA- Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Gökhan DÖNMEZ- Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hasan TAŞKIRAN- Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hatice ÖZDİL- Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hazal Ceylan ÖZTÜRKER- Batman Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin ASLAN-Osmaniye Korkut Ata Ü.
Dr. Öğr. Üyesi İtr ERKAN- Yeni Yüzyıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mahir KARACAR- Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ALTIN - Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZALPER- Muş Alparslan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet SARITÜRK- Adıyaman Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Murat PARLAKPINAR - Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nurettin ÇİFTÇİ- Hakkari Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nurhan TALEBİ- İstanbul Aydın Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Nurullah ALTINTAŞ - Sakarya Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Oktay BAŞAK- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özgür ÇETİNTAŞ- Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özlem KUTKAN-Kastamonu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Rıfat AKBAŞ-Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Sebahattin KOÇ- Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Şükrü AYDIN - Batman Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Turan GÜLER - Muş Alparslan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Uğur YÖNTEN – Dicle Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ümit YILDIZ - Bartın Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yahya DEMİRKANOGĖLU- Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yıldız ATMACA- Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yılmaz Ulvi UZUN- Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Yunus KOÇ – Dicle Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. Abdullah T. ORHAN- Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniv.
Arş. Gör. Dr. Ercan GÖRDEĞİR-Batman Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. Evşen ALTUN ASLAN-Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Öğr. Gör. Dr. Ali Rıza SAVAŞ- Bitlis Eren Üniversitesi
Dr. Seval AKSOY KÜRÜ

BEU SBD

Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Bitlis Eren University Social Science Journal

Yıl/Year: 2020 - Cilt/Volume: 9 - Sayı/Number: 2

Araştırma Makaleleri/Research Articles

-
- Çetin KASKA 151-162
İdris-İ Bitlisi'nin Farsça Manzum Kırk Hadisi
Forty Hadith of Idris Bitlisi in Persian Verse
-
- İbrahim GÜNEŞ 163-169
10. ve 11. Asırda Kuzey-Batı İran'da Etkili Olmuş Bir İslam Hanedanı: Hasanveyhler (956-1048)
An Islamic Dynasty Influenced in North-West Iran in the 10th and 11th Century: Hasanwayhs (956-1048)
-
- Sahure YARIŞ 170-186
Geleneksel Diyarbakır Evlerinde Taş Figürler
Stone Figures In Traditional Diyarbakır Houses
-
- Erdem KARACA 187-203
Reichspost Gazetesi Penceresinden Çanakkale Cephesi Haber ve Yorumları: 18 Mart Öncesi Gelişmeler
The News and Comments on the Front of Dardanelles/Canakkale From the Perspective of Reichspost Paper: The Developments Before March 18th
-
- Yaşar ÖZRLİ 204-216
Müzelerde Markalaşma ve Kurumsal Kimlik
Branding and Corporate Identity in Museums
-
- Özgür ÇETİNTAŞ 217-224
Kurgan ve Çadır Mimarisinden Güroymak Karanday Ağa (Kalender Baba) Kümbetine *From Kurgan And Tent Architecture to Güroymak Karanday Ağa (Kalender Baba) Cupola*
-
- Hasan ÇİÇEK 225-231
Fizikten Metafizığe Aşk: Feqe ile Sinem
Love from Physical to Metaphysical: Sinem with Feqe
-
- Özlem USLU & Gamze YALÇIN 232-244
Görsel Algı Bağlamında Mekân Tasarım Bileşenlerinin İncelenmesi-Adana Arkeoloji Müzesi
Investigation of Spatial Design Components in the Context of Visual Perception - Adana Archeology Museum
-
- Zerrin TOPRAK KARAMAN 245-263
Persuasion Capacity of Public Administration in Disasters
Afetlerde Kamu Yönetiminin İkna Etme Kapasitesi
-
- Mehmet Murat AKIN 264-271
Cezaevlerindeki İntihar Davranışlarında Bir Risk Faktörü Olarak Madde ve Alkol Bağımlılığı
Substance and Alcohol Addiction as A Risk Factor in Suicide Behavior in Prisons
-
- Adem PALABIYIK 272-286
Ebeveynlik Nöbetinden Evlat Nöbetine: Diyarbakır Anneleri Üzerine Sosyolojik Gözlemler
From Parental Watch to Child Watch: Sociological Observations on Diyarbakır Mothers
-

Canan KATILMIŞ	287-300
Türkiye’de Merkez Sağ Parti İktidarlarının Toplumsal Hareketlere Yaklaşımı <i>The Approach of Centre-Right Party Powers to Social Movements in Turkey</i>	
Ahmet İŞLER	301-307
Ayasofya’nın Tekrar Camiye Dönüştürülmesi Meselesi ve Fetih Kutlamaları (1950-1970) <i>The Issue of Reconversion of Hagia Sophia into Mosque and Conquest Celebrations (1950-1970)</i>	
Oytun Boran SEZGİN	308-321
Covid-19 Pandemisinin Girişimcilik Yazınına Yansıması <i>Reflection of Covid-19 Pandemic on Entrepreneurship Literature</i>	
İbrahim AYTEKİN	322-330
Döviz Kuru Sanayi Üretimi ve Ekonomik Güven Arasındaki İlişkinin Analizi: Türkiye Örneği <i>The Analysis of the Relationship Between Exchange Rate Industrial Production and Economic Confidence: The Case of Turkey</i>	
Özgür KIZILTOPRAK	331-340
Gelir Dağılımı Eşitsizlikleri ile Mücadelede Vergilerin Rolü <i>The Role of Taxes in The Fight on Income Inequality</i>	
Ahu ÇOŞKUN ÖZER	341-345
Türkiye’nin Gümrük Prosedür Uygulamaları ve Etkinliği Üzerine Bir Değerlendirme <i>An Evaluation On Turkey’s Customs Procedures And Its Effectiveness</i>	
Haşim ÖZDAŞ	346-352
Tevbe Sûresi 5. Âyeti Bağlamında Müşriklerle İlişkiler <i>Relations with Polytheists in Terms of the 5th Verse of Surah al-Tawbah</i>	
Harun DİKKAYA	353-360
Mevlevi Şeyhi Mithat Bahârî Beytur’un Dil Devrimi Hakkında Gizli Kalmış Hicviyesi <i>The Hidden Satire of Mevlewi Sheikh Mithat Bahârî Beytur About The Language Revolution</i>	
Mehmet YOLCU, Ayşe TOKAY & Mehmet Ali ULAŞ	361-374
Alusi’nin Muhiddin İbn Arabî’ye Ait Bazı Görüşlerinin Tahlili <i>Analysis of Some Opinions of Alusi About Muhyi al-Din İbn ‘Arabi</i>	
İlter İGİT, Mehmet KULAZ	375-401
Bitlis’teki Hristiyan Dini Yapılara Bir Örnek (Adilcevaz Mucizeler “Arzgue Sk’ants’elegorgivank” Manastırı) <i>An Example of Christian Religious Buildings In Bitlis (Adilcevaz Monastery of The Miracles “Arzgue Sk’ants’elegorgivank”)</i>	
Rıfat BİLGİN, Hülya DİĞER	402-411
Kültürel Bağlamda Hasta Güvenliği Problemine İlişkin Genel Bir Değerlendirme <i>An Overall Assessment of the Problem of Patient Safety in a Cultural Context</i>	
Mehmet Veysi KAYA, Mustafa ORHAN, Burak SAYAR	412-419
Aile Hekimliği Tercih Edilmeme Düzeylerinin Demografik Özellikler Açısından Değerlendirilmesi: Şanlıurfa İli Örneği <i>Evaluation of Family Medicine Preference Levels in Terms of Demographic Features: The Case of Şanlıurfa Province</i>	

Çeviri / Translate

İsmail EKİNCİ

420-423

Zu'n-Nûn Eyyûb'un Darağacı İsimli Öyküsü

Zu'n-Nûn Eyyub's Gallows Named Story

İdris-İ Bitlisi'nin Farsça Manzum Kırk Hadisi*

Forty Hadith of Idris Bitlisi in Persian Verse

Çetin KASKA^a

^a Arş. Gör. Dr. İstanbul Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Fars Dili ve
Edebiyatı Bölümü, İstanbul/ Türkiye,
cetinkaska@hotmail.com ORCID:
orcid.org/0000-0002-1168-5522

ÖZ

Peygamberimiz ile ilgili edebî türlerden biri de Kırk Hadis tercümeleridir. Manzum ve mensur olarak kaleme alınan Kırk Hadis'lere Müslümanların yaşadığı her coğrafyada rağbet gösterilmiştir. Kırk Hadis'ler Peygamberimizin şefaatine nail olma, kıyamet günü âlimlerle birlikte haşredilme, başışlanma, hastalıktan kurtulma, okuyanların duasını alma, kalıcı bir eser bırakma ve sevap kazanma gibi gayelerle derlenmiştir. Kırk Hadis derlemeleri şekil bakımından manzum, mensur, mensur-manzum karışık yazılmıştır. Dinî, ahlakî, öğretici, edebî ve sosyal özellikleriyle İslamiyet'in dünya ve hayat görüşünü ifade eden Kırk Hadis'lerin nasıl ortaya çıktığı konusunda başlıca neden Peygamberimizin farklı zamanlarda söylediği hadislerle dayanmaktadır. Kırk Hadis yazan âlimlerden birisi de İdris-i Bitlisi'dir. Bitlisi'nin eseri Arapça ve Farsça karışık bir mukaddime, dört bölüme ayrılan kırk hadisten oluşmaktadır. İdris-i Bitlisi, Kırk Hadis'ini İran edebiyatında asırlarca etkisini yitirmeyen Mollâ Câmi'nin Çihl Hadis'inden etkilenecek yazmıştır. Bu çalışmada İstanbul elyazması kütüphanelerinde bulunan Bitlisi'ye ait Farsça manzum Kırk Hadis eseri hakkında bilgi verilecek ve bu eserin İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunan nüshasının Farsça'sıyla birlikte Türkçe tercümesi ilk defa ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: İdris-i Bitlisi, Kırk Hadis, Farsça, Elyazması.

ABSTRACT

One of the literary genres about our Prophet is the Forty Hadith translations. The Forty Hadiths, written in verse and prose, were popular in every geography where Muslims live. Forty Hadiths were written with the aim of attaining the intercession of the Prophet, being resigned with the scholars on the day of Judgment, forgiveness, getting rid of the illness, taking the prayers of the readers, leaving a permanent work and earning rewards. Forty Hadith collections are written in verse, prose, prose and verse mixed in terms of form. The main reason for the emergence of the Forty Hadiths, which express the world and life view of Islam with its religious, moral, educational, literary and social features, is based on the hadiths that our Prophet said at different times. One of the scholars who wrote forty hadiths is Idris Bitlisi. Bitlisi's work consists of a mixed Arabic and Persian muqaddime, forty hadiths divided into four parts. Idris Bitlisi wrote the Forty Hadiths influenced by the Çihl Hadith of Jami, which has not lost its influence in Iranian literature for centuries. In this study, information will be given about the Persian verse Forty Hadith work belonging to Bitlisi, which is located in Istanbul manuscript libraries and The Turkish translation of this work, together with the Persian version, will be discussed for the first time in Istanbul University Rare Works Library..

Keywords: Idris Bitlisi, Forty Hadith, Persian, Manuscript.

1. GİRİŞ

Kırk hadis, Farsça'da *Çihl Hadîs* ve Arapça'da *Erbâûn* adlarıyla isimlendirilmiş ve Peygamberimizin sözlerinden ibaret olan hadislerden kırk tanesinin bir ara getirilmesiyle meydana gelmiştir. Peygamberimizin kırk hadisinin toplanması ve toplanan hadislerin yorumlanması hicri ikinci yüzyıldan sonra gelişmiş bir edebiyat ve dinî bilimler geleneğidir. “*Her kim benim hadislerimden kırk tanesini ezberleyip başkalarına da öğretirse, kıyamet gününde Allah onu bilginler ve fakihler arasında diriltsin*” hadisine binaen miladi sekizinci yüzyılda birçok âlim ve şair kırk hadis derlemiştir. Bu tür daha sonraki dönemlerde çeşitli maksatlara binaen devam edip, günümüze kadar sürmüştür. Peygamberin şefaatine nail olmak, öldükten sonra rahmetle anılmak, âlimler arasında yer almak, sıkıntılardan kurtulmak gibi sebeplerden dolayı kırk hadislerin yazımı yaygınlaşmıştır.

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

Konu itibarıyla kırk hadisler İslam'ın şartlarını, Kur'an'ın faziletlerini, tasavvufa dair konuları, Peygamberimiz ve ashabını, dua, zikir, ziyaret, selam gibi konuları, hayatın toplumsal ve ahlakî yönleri ve beldelerin faziletlerini içine alacak şekilde derlenmiştir. Kırk hadisler Arapça'da mensur, Farsça'da manzum ve Türkçe'de ilmi çevrelerde mensur ve edebî çevrelerde manzum yazılmıştır. Fars ve Arap edebiyatıyla birlikte Türk edebiyatında çok sayıda manzum kırk hadis yazılmıştır. Edebiyatımızda manzum kırk hadis tercümeleri on beşinci yüzyılda görülmeye başlanmış ve hala da bu alanda ürün verilmektedir. Kırk hadis türü edebiyatımızda Farsça ve Arapça'dan yapılan tercümelemlerle başlamıştır. İmâm-i Nevevî'nin Arapça mensur kırk hadisi ile Abdurrahmân-i Câmî'nin Farsça manzum kırk hadisi edebiyatımızda en çok taklit ve tercüme edilen iki eserdir. Câmî'nin manzum kırk hadisi Ali Şîr Nevâî, Fuzulî, Nabî gibi şairlerimiz tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir (Akkuş, 2007: 126-28; Canım, 2016: 94-101; Karahan, 2002: 470-73; Pala, 2002: 282-84; Kaska, 2020: 241-42).

Klasik edebiyatımızda hilye, siyer, maktel ve mevlid gibi dini türlerle oranla kırk hadisler daha çok ilgi görmüştür. Mesela on beşinci asırda üç manzum kırk hadis tercümesi bulunmaktadır. Bunlar Kemal Ümmî, Şeyh Abdullah ve Ali Şîr Nevâî'ye aittir. On altıncı asırda 13 tane manzum kırk hadis tercümesi yazılmıştır. Bunlar Usûlî, Hazinî, Ali, Mercümî, Nev'î, Lâtîfî, Emîr Muhaddis Mukaddes, Âşık Çelebi, Mecdî, Fuzulî, Abdülmecid b. Nasûh'a aittir. On yedinci asırda yedi manzum kırk hadis tercümesi vardır. Bunlar Hâkânî, Okçuzâde Mehmed, Kemâleddin Mehmed, Âmikî, Feyzî-i Kefevî, Seyyid Kadri, Fethî-i Karamânî'ye aittir. On sekizinci asırda sekiz manzum kırk hadis tercümesi vardır. Bunlar Müfid İsmail, İbrahim Hanif, İsmail Belîğ, Osmanzâde Tâib, Antakyalı Münif, Urfalı Nabî, Hasan b. Ali'ye aittir. Kırk hadisler edebiyatımızda ahlak, fıkıh, züht, itikat, zikir, ibadetlerin faziletleri, dua, ahiret ve nefis terbiyesi gibi konularla ilgili hadisler derlenerek yazılmıştır. Bazı müellifler şifa bulmak, ezberi kolaylaştırmak, günahlarının bağışlanmasına vesile olmak, sevap kazanmak, halkı bilgilendirmek gibi amaçlarla kırk hadisler kaleme almışlardır (Yıldız, 2011: 127-150; Kandemir, 2002: 567-70; Kara, 1981: 11).

2. İDRİS-İ BİTLİSİ

Asıl adı İdris, lakabı Mevlânâ, Hakîmüddin, Hâkîm, Mevlâ, Mollâ, Kemâleddin ve nisbesi Bitlisî'dir. Genellikle nisbesiyle birlikte İdris-i Bitlisî şeklinde anılmıştır. Türkçe, Farsça ve Arapça şiirlerinde İdris mahlasından istifade etmiştir. On beşinci yüzyılın ortalarında Bitlis'te doğduğu tahmin edilmektedir. Şeyh ve âlim olan Hüsameddin Ali'nin oğludur. Babası, Uzun Hasan'ın sarayında münşilik yapmış, Akkoyunlu Devleti'nin merkezi Tebriz'e taşınınca oraya gitmiş ve orada Mollâ Câmî'nin ders halkasına katılmıştır. Babasından ilk eğitimini aldıktan sonra onunla birlikte Diyarbakır ve Tebriz'de ilim tahsil etmiştir. Uzun Hasan'ın vefatından (1478) sonra Yâkub Bey'in sarayında münşilik yapmış ve onun çocuklarının eğitimiyle ilgilenmiştir. Akkoyunlu Devleti'nin ortadan kaldırılmasıyla Osmanlı Devleti'ne sığınmış, Osmanlı sarayında büyük itibar görmüş, II. Bayezid'in emriyle Osmanlı tarihi olan *Heşt Behişt* adlı eserini otuz ayda tamamlayıp 1506'da padişaha sunmuştur. II. Bayezid'in vefatından sonra Yavuz Sultan Selim döneminde Çaldıran Savaşı'na (1514) katılmıştır. Mısır, Mardin, Urfa, Bitlis'te bulunmuş, ömrünün son yıllarını ilmi çalışmalar yaparak geçirmiş ve 1520'de vefat etmiştir. Mevlânâ, Senâî, Câmî ve Şebüsterî'den etkilenmiştir (Başaran, 2000: 10-39; Bayraktar, 2006: 11-28; Serdar, 2008: 13-63; Değirmençay, 2013: 376).

3. İDRİS-İ BİTLİSİ'NİN FARŞÇA ESERLERİ

Manzum eserlerinden ziyade mensur eserleriyle tanınan Bitlisî, Türkçe, Farsça ve Arapça eserler yazmıştır. Ancak Farsça eserleri daha kıymetlidir. Farsça eserleri: *1-Heşt Behişt*: Bitlisî'nin Osmanlı tarihiyle ilgili yazdığı en önemli eseridir. II. Bayezid'in emriyle yazılan bu manzum eser, 1506'da tamamlanmıştır. Eser edebî bir üslupla yazılmış, birçok şiir ve latife ile süslenmiştir. Yaklaşık sekiz bin beytin yer aldığı bu eserde ağır girift ve uzun cümlelere yer verilmiştir. Eser bir mukaddime, sekiz bölüm ve bir hatimeden oluşmaktadır. *2-Selim Şâhnâme*: Bu eseri Yavuz Sultan Selim'in emriyle yazmış ve onun padişahlık dönemi olaylarını ele almıştır. *Heşt Behişt* tarzında yazılan bu eserin bazı kısımlarını oğlu Ebu'l-Fazl Mehmed kaleme almıştır. Müellifin bu eseri 1520'de tamamladığı iddia edilmiştir. Eser manzum ve mensur olarak yazılmıştır. *3-Kanûn-i Şahişâhi*: Siyasetname türünde olan bu eseri Bitlisî olgunluk çağında kaleme almıştır. Kanuni Sultan Süleyman'a ithaf edilen bu eserde bazen tasavvufî nükte ve teşbihlere yer verilmiştir. Müellif bu eserde Câmî, Hâfız, Senâî, Firdevsî, Sa'dî gibi şairlerden, ayet, hadis ve kıssalardan istifade etmiştir. Bitlisî bu eseri Celâlüddin-i Devvânî'nin *Ahlâk-i Celâli* adlı eserinden etkilenerek yazmıştır. *4-Risâle-i Bahâriyye yâ Rebi'al-Ebrâr*: Bu risale 1488-1490 yılları arasında Akkoyunlu Yâkub adına yazılmıştır. Eserde şiirler de bulunmaktadır. Eserin konusu mevsimlerdir. Eser astronomi ve riyazi ilimlerden faydalanılarak yazılmıştır. *5-Risâle-i Hazâniyye*: Akkoyunlu Sultan Yakub adına yazılan bu eser, onun Azerbaycan'dan Erran'a yaptığı seyahat anlatılmaktadır. Büyük ihtimalle bu eser İdris'in ilk kaleme aldığı eseridir ve İdris bu eserin sonunu Nizâmî-i Gencevî'den iktibas etmiştir. Eser manzum ve mensur olarak yazılmıştır. *6-Mir'atü'l-Cemâl*: Siyasî ve ahlakî konuları içeren bu eser II. Bayezid'e sunulmuştur. Bu eser *Kanun-i Şahişâhi*'den önce yazılmış, sultanlara ve idarecilere yol gösterici tavsiyeler içermektedir. Eser 907'de yazılmaya başlanmış ve 925'te tamamlanmıştır. *7-Mir'atü'l-Uşşak*: Tasavvufî konulu olan bu eser Yavuz Sultan Selim'e ithaf edilmiştir. Eser bir mukaddime ve iki bölümden oluşmaktadır. Manzum ve mensur karışık yazılan bu eser *Istilahat-i Tasavvuf* adıyla da bilinmektedir. *8-İhyâ'u'l-Hayavân li Tercümânî'l-Hayâtî'l-Hayavân*: Bu eser Mısırlı al-Damirî'ye ait olan *Hayatü'l-Hayavân* adlı eserin Farsça tercümesidir. 1517-18'de tercüme edilen bu eser bir kaside ile birlikte I. Selim'e sunulmuştur. Bazı hayvanların yarar ve zararları hakkında olan bu eserde hayvan isimleri alfabetik sıraya göre dizilmiştir. Müellif eserin aslından biraz farklı olarak tercümesini kaleme almıştır. *9-Hakku'l-Mübîn fi Şerh-i Hakki'l-Yakîn*: Şebüsterî'nin *Hakki'l-Yakîn* adlı eserine Farsça yazılan şerhtir. Sekiz baktan oluşan bu eseri 921'de tamamlanmış ve eserde Allah'ın zati, sıfatları, bazı tasavvufî konular ve vahdet-i vücüt meselesi ele alınmıştır (Serdar, 2008: 301-373; Süreyya, 1308: 309-310; Bayraktar, 2006: 55-83; Kırılğaç, 2001: 15-22; Başaran, 2000: 26-34). *10-Tercüme ve Tefsir-i Hadis-i Erbaîn*: Bu eser bir kırk hadis tercümesidir. Hadislerin ilk yirmisi itikad, Allah, marifetullah, cennet, iman, ahlak ve ameller hakkındadır. Diğer yirmi hadis melekût, ahlak, insanî ameller hakkındadır. Eserde ilk önce hadisler verilmiş, daha sonra mensur olarak Farsça tercümesi ve şerhi yapılmış, daha sonra hadisi açıklayan manzum bir beyit zikredilmiştir. Bu eserde Vaiz-i Kâşifi'nin etkisi vardır. *11-Tercüme ve Nazm-i Hadis-*

i Erbaîn: Bu eser hakkında makale içinde bilgi verilecektir. *12-Münâzarâtü's-Savm ve'l-Ûyd*: 908'de manzum ve mensur karışık yazılan bu eser, II. Bayezid'e ithaf edilmiştir. Eserde oruç ve ramazan bayramı ile ilgili mevzulardan bahsedilmiştir. *13-Kasâ'id ve Münşe'ât ve Mürâselât*: Kaside ve mektuplardan oluşan bu eser, Osmanlı padişahları, devlet adamları ve âlimler hakkındadır. *14-Münâzara-i Işk bâ Akl*: Tasavvufî ve felsefî olan bu eserde aşk ve aklın münazarası işlenmiştir. Eser mensur olarak yazılmıştır. *15-Mecmua-i Münseat*: Bu eserde Hüseyin Baykara, Ebüssüüd Efendi, Sultan Bayezid, Sultan Selim ve diğer bazı devlet adamlarına yazılan mektuplar bulunmaktadır. Bu eserdeki bazı mektuplar müellifin oğlu Ebu'l-Fazl Mehmed'e aittir. *16-Şerh-i Mesnevî-i Ma'nevî*: Mevlânâ, *Mesnevî*'sinin şerhi olan bu eseri Bitlisî, Sultan Süleyman adına yazmıştır. *17-Dîvân-i Necmüddin Mesûd ve Dîvân-i Kâzî Safiyüddin İsa*: Bu eserde Bitlisî, Şeyh Necmeddin Mesûd ve Kadı İsa'nın divanlarını derlemiş ve esere Farsça bir mukaddime yazmıştır (Kırlangıç, 2001: 13-22; Bayraktar, 2006: 55-83; Serdar, 2008: 301-373; Özcan, 2000: 485-88; Tevekkolî, 1974: 15-20; Başaran, 2000: 26-34).

4. BİTLİSÎ'NİN TÜRKİYE KÜTÜPHANELERİNDE BULUNAN FARŞÇA MANZUM KIRK HADİS NÜSHALARININ ÖZELLİKLERİ

Yaptığımız araştırmalar neticesinde Farsça yazılan bu eserin Türkiye kütüphanelerinde üç yazma nüshası bulunmaktadır:

4. 1. İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Nüshası: Hattı talik, katibi Abdurahman Nâcim-i Süleymânî, istinsah tarihi 1307, demirbaş numarası FY 823, ebadı 140x212-80x158 mm, varak 13, satır 13 (Kaska, 2020: 89), kağıt renkli ve süslü, cild mukavva yeşil ve siyah, unvanlar lacivert, haşiye kırmızı, cetveller sarı, serlevha altın kaplamalı ve süslüdür.

Nüshanın Başı:

بسم الله الذي نزل احسن الحديث... اما بعد چو این فقیر... ادريس بن حسام الدين...

Nüshanın Sonu:

لقد تم... تحرير هذه الترجمة به قلم... عبدالرحمن ناجم السليمانى... 1307

4. 2. Süleymaniye Kütüphanesi Lala İsmail Bölümü Nüshası: Eser 1b-10a varakları arasındadır. Demirbaş numarası 000030, satır sayısı 10, kâğıdı aharlı, hattı talik, cildi kahve renklidir. Arapça hadisler ve Farsça manzum beyitler siyah renkli yazılmıştır. Nüshanın istinsah tarihi ve kâtibi belli değildir. Bu nüshanın 10b-20b varakları arasında Câmî'ye ait Çihl Hadis adlı eserin tercümesi olan bir kırk hadis yer almaktadır.

Nüshanın Başı:

الحمد لله الذي نزل احسن الحديث و ميز به الحق...

Nüshanın Sonu:

حق نگه داردش ز نار جحیم* جان پاک از الم ندارد پاک

4. 3. Beyazıt Yazma Eserler Kütüphanesi Nüshası: Demirbaş numarası 1233/02, varak sayısı 20b-25a, hattı talik, satır sayısı 15, Arapça hadisler kırmızı renkli, Farsça olarak verilen iki beyit açıklama siyah yazılmıştır. Nüshanın haşiyelerinde bazı beyitler yer almıştır. İstinsah tarihi ve kâtibi belli değildir.

Nüshanın Başı:

عشر اول در آنچه متعلق به باطن ایمان و اصل بنیان مسلمانی است و از مقوله دل مؤمن و خاطر جنائی است

Nüshanın Sonu:

حق نگه داردش ز نار جحیم* جان پاک از الم ندارد پاک

5. BİTLİSÎ'NİN FARŞÇA MANZUM KIRK HADİSİ

Bu eseri Bitlisî kıta nazım şekliyle kaleme almış, ilk önce hadislerin Arapçaları verilmiş, daha sonra ikişer kıta ile hadis açıklanmıştır. Bu kırk hadisin ilk onu iman ve İslam'ın esasları, ikinci onu iyi ve kötü ameller, üçüncü onu ahlaken fazilet sayılan ve sayılmayan şeyler, dördüncü onu ahiret işleriyle ilgilidir. Bitlisî bu eseri Câmî'nin *Çihl Hadis* adlı eserinden esinlenerek yazmış, bu eserde yer alan bazı hadisler Câmî'nin adı geçen eserinde de bulunmaktadır. Bitlisî, Câmî'nin kullandığı fâ'ilatün, mefâ'ilün, fâ'ilün vezninden de istifade etmiştir. Bu eserin önsözünde Bitlisî bu eseri elli yaşından sonra kaleme aldığını ifade etmiştir. Elli yıllık ömrünü fidesiz işlerle harcadığını ve Hz. Peygamber'in şefaatine nail olmak için bu eseri yazdığını belirtmiştir. Bitlisî bu eserin girişinde tekellüflü, ağır, girift ve uzun cümleler kullanmış, Arapça kelimelerden yoğun bir şekilde istifade etmiştir. Bitlisî'nin İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde bulunan ve Abdurrahim Nâcim hattıyla istinsah edilen ve Adliye Nazırı Cevdet Paşa'ya sunulan manzum Kırk Hadis nüshasının Farsça metni ve tercümesi:

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي نزل احسن الحديث و ميز به الحق عن الباطل و الطيب عن الخبيث، هو الذي ارسل رسوله بالهدى و دين الحق يبطله حضيضا، فما لهؤلاء القوم لا يكادون يفهمون حديثا صلى الله عليه و صحبه و سلم ما تكلمت باحسن الاحاديث شفاه القلم تجاه افواه الامم و تحدثت باطانب الكلم السن كل لسن و منطق كل منطيق في بيان الحكم. اما بعد. چون این فقیر باب اهل الله و خادم اصحاب حديث و كتاب الله بنده و مترصد فیض قدسی ادريس بن حسام الدين بدلیسی اصلح الله اعماله و حصل بالخیر آماله از فروزندگان انجمن علم و دین و نوربخشان نشیمن معارف حق و یقین خصوصا مسند آریان مسند حدیث و جالسان مساند اسانید حدیث که بزبانهای روشن بیان راه حق را توضیح نموده‌اند و از مشارق السنه و افواه خود در روایت احادیث به تصحیح روایت تصریح

فرموده‌اند این کلمه نبویه و این بشارت معنویه را که «من حفظ علی امتی اربعین حدیثاً ینتضعون به بعثه الله یوم القیمة فقیهاً عالماً» بطریق عنعنۀ روایت بسیم جان شنیده و در سلسله ایصال در این گوهری عالم‌تاب بکوش دل کشیده بود. لاجرم این معنی بخاطر خطور و این داعیه در زوایای ضمیر حضور کرد که جهت تلافی مافات از روزگار تقصیرات خود در صوالح اعمال و بزینت تدارک تعطیلات در اوقات عمر گذشته بتحصیل جهل با قربت پنجاه سال چهل حدیث گوهر مثال در گنجینه سینه جهت تسکین خاطر و سکینه از احادیث صحاح بیندوزد و جهت روشنایی بصر بصیرت و ضیاء سریرت شمع تابانی کمشکوة فیها مصباح برافروزد و از حقایق آن کلمات حکمت اندوزد و راری فراند بر فوائد آن ترجمان لسان فارسی در سلک نظم آورده گوشگذار مستمعان گرداند وار و از لعاب زبان قلم جلابی خوشگوار بکام مشفقان رساند بنوعی که منابع آن اسلوب مرغوب در مجامع سخنوران و در محافل معنی پروران شائع و منشور گردد و در مجالس اهل حدیث و مدارس قدیم و حدیث مذکور و مشهور شود امید فضل کردگار که خدمت این اربعین اهل حق و یقین همین فقیر بی‌بضاعت را وسیله شفاعت نبوی در یوم ساعه گردد و بذریعه این بهترین صناعت خلاص از شتاعت معصیت و تقصیر طاعت شود.

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla

Allah'a hamd ve şükür olsun ki, en güzel hadisleri indirmiş, hakkı batıldan, aklı pislük ve çirkefliklerden temizleyip ayırmıştır. Peygamber olarak seçtiği kimseyi hidayet ve hak dini anlatmak, çirkinlik ve kötülükleri geçersiz kılmak için göndermiştir. Ancak o taifeye ne oluyor ki, hiçbir şeye dayanmadan bu kadar sade anlatılan bir konuyu anlamak istemiyorlar. Bu güzel hadisler gönülün şifasıdır, ümmetlerin önüne kâmil manada hazırlanıp sunulmuş ve içindeki mantık silsilesi tam anlamıyla ifade edilmiştir. Ondan sonra bu fakir, Allah sevdalısı, hadis ashabının hadimi, kitap ehlinin kulu, kutsal feyzin gözlemcisi; Allah amellerini ıslah etsin İdris b. Hüsâmüddin Bitlisî din ve ilim ehli kimselerin nurundan ve Allah'ı tanıtan sağlam ve güvenilir kaynakların rivayet ettiği hadislerin feyzinden istifade ederek, ümit ve arzularını dile getirmiştir. "Ümmetimden her kim insanların bilmesinde fayda gördükleri kırk hadisi ümmetime öğretirse, Allah kıyamet günü onu âlimler ve fakihlerle birlikte diriltir" sürekli tekrar eden bu nebevi kelime ve manevi müjdeyi can kulağı ile dinlemiş ve âlemi parlatan bu mücevheri diğerlerine ulaştırmak için gönül kalemiyle beyan etmiştir. Kuşkusuz kalbe gelen mana ve düşünceler insanın içinde huzursuzluğa neden olur, ancak Bitlisî geçmiş zamanı telafi etmek, kusurları salih amel ile süslemek, ömrün geçen ve boş vakitlerinden ders almak ve cehaleti yenmek için yaklaşık elli yıl mücevher gibi kırk hadisi gönül sinesinde tedavi için biriktirmiş ve rahatlıkla sahih hadis öğrenmek isteyenlere sunmuştur. Gözü aydınlatmak ve parlayan mumun içindeki nuru daha artırmak için kelimelerin hakikatlerinden hikmetler derlemiştir. Bu hadislerden daha çok istifade etmek, dinleyicilerin kulağına daha iyi hitap etmesini sağlamak amacıyla onları Farsça manzum tercüme etmiştir. Bu eserle kalemin ağzında gül gibi kokan suyu gönül yananlara ve muhtaçlara sunmuştur. Bu beğenilen üslubu, söz söyleyenlerin cemiyetlerinde ve mana derleyenlerin mahfillerinde dilden dile dolaşmıştır. Hadis ehli kimselerin meclislerinde, eski ve yeni medreselerde zikredilmiş ve meşhur olmuştur. Yüce Allah'ın izniyle bu hadisler vesilesiyle bu sermayesiz fakir kıyamet gününde Peygamberin şefaatine nail olur, bu iyi eser sayesinde kötü günah, ihlala ve kusurlar ibadete dönüşür (FY823/1b-3a).

جز سایه لطف تو نداریم پناه* شرمندۀ ز جرم و روسیاه از درگاه

Allah'ım lütfunun gölgesinden başka bir sığınak yoktur. Günah ve cürmümden pişmanım ve dergâhında günahkârım. (FY823/3a)

خلق تو عظیم و کار ما جرم و گناه* داریم کنون از تو شفاعت درخواه

Senin hilkatın azim ve büyüktür, ancak biz insanların işi cürüm ve günah işlemektir. Buna rağmen hala senin dergâhından şefaath ve bağışlanma dilemekteyiz. (FY823/3b)

چون هو نسبق الله تعالی در بهترین ایام و ساعات و در افضل شهر طاعات از تابش انوار این چهل ستاره خورشید کردار که بر خط استواء قلم دوار این فقیر گناهکار متحرک و سیار شد و ترتیب نظم این سبحة چهل دانه از درهای فرید و گوهرهای یگانه در حنوط خطوط شعاعی اهل بصارت گوهری شب چراغ و مجلس افروز و هر یک از آن در فلک روحانی خورشید تابانی است انجمن خاطر را فروغ بهجت اندوز بر مشارق معارف و حقائق فلق صبح صادق تابیدن گرفته بود لاجرم در طریقه حق گذاری و در روش شکر و سپاس داری اشکر لمن أنعم علیک و أنعم علی من شکرک لازم نمود که در صحبت ولی نعمتان قدیم از این هدیه حدیث دلپذیر یاد آوری نمودن و مجلس روشن ضمیران هوشمند را باین تحفه غیبی نور و صفای افزودن امید که در نظر اولی الابصار ثبت شمول یابد و بتوجه ارباب قلوب بزینت قبول رسد.

Nazmı yaratan yüce Allah en güzel günlerde ve saatlerde ve en iyi ibadet aylarında bu kırk güneş yıldızının parlayan nurundan istifade etmemi sağladı. Kalemi sağlam olan bu fakir günahkâr sürekli gezip, kırk tane olan ve eşsiz incilerden oluşan bu manzum tespihi, sadece basiret sahibi kimselerin kokusundan haberdar olduğu mücevherlerden ve geceleri bir lamba gibi ışık saçan cevherden meydana getirilmiştir. Bu tespihlerden her biri varlık âleminde parlayan bir güneştir. Meclis, marifetlerin ve hakikatlerin üzerine neşeli güneş ışığını sadık sabahın seherinde vurmaya başladı. Mutlaka Allah'ın koyduğu kanunlara uymak ve O'nun verdiklerine şükretmek lazımdır. Senin için ihşanda bulunan kimse için Allah'ın şükürünü yerine getir ve sana teşekkür eden kimseye ihşanda bulun. Kadim velinimetlerin sözleri içinde bu gönül alıcı hediye hadisten bahsetmek gerekti. İlim ehli kimselerin nazarında bu gaybî hediye akıllı, temiz gönüllü cemiyete nur ve safa dağıtan ümittir. Kalp ehli kimselerin nazarında bu eser sahip olduğu ziyet ve güzellik sayesinde kabule layıktır. (FY823/4a)

عشر اول در آنچه متعلق به باطن ایمان و اصل بنیان مسلمانی است و از مقوله دل مؤمن و خاطر جنانی است

Bu hadislerin onda biri imanın içyüzü, Müslümanlığın kökü ve asıl temeli, mümin gönlün sözü ve kalbin hatırı hakkındadır. (FY823/4a)

قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إنما الأعمال بالنيات.
هر عمل را چو اصل نیت شد * تخم نیت بود و نهال اعمال
تخم نیکی بکار در دل خویش * تا ثمر نیک رویدن زنهال

“Resûlullah s.a.v. şöyle buyurmuştur: Ameller niyetlere göredir.”

Her bir amelde niyetin aslı var, niyet tohumdur ve ameller de fidandır.

Kalbine iyilik tohumu ek ki, o ağaçtan iyilik meyvesi yeşersin. (FY823/4a)

ان الله لا ينظر الى صوركم و اموالكم بل ينظر الى قلوبكم و اعمالكم
نکند حق نظر به صورت کس * نه به مال و منال از کم و بیش
لیک ببند به نیت و کردار * ساز نیکو عمل چو نیت خویش

“Allâh sizin suretlerinize ve amellerinize bakmaz, ancak kalplerinize ve niyetlerinize bakar.”

Allah bir kimsenin ne suretine, ne malına ne de o malın azlık veya çokluğuna nazar etmez.

Allah kişinin niyetine ve yaptığına bakar, o halde niyetinle iyi ve güzel ameller yap. (FY823/4b)

يخرج من الدنيا عطشان إلا من قال لا اله الا الله
تشنه لب می روی تو از عالم * گر ز توحید جرعه نکشی
علم توحید آب حیوان است * تا قیامت نمیری ار بجشی

“La ilahe illallah diyenlerin dışındakiler, dünyadan susamış halde ayrılırlar.”

Eğer tevhidden bir yudum içmesen, susuz dudaklarla dünyadan ayrılırsın,

Tevhid ilmi, hayat bahşeden sudur, eğer ondan tadarsan kıyamete kadar hayata kalırsın. (FY823/4b)

قلب المؤمن بين اصبعين من اصابع الرحمن
قلب مؤمن اگر چه منقلب است * لیک تقلیب او به دست خداست
دل عارف چو جام و گردش او * به سر انگشت تابناک قضااست

“Müminin kalbi Allah'ın iki parmağı arasındadır.”

Müminin kalbi değişkendir, ancak bu değişkenlik Allah'ın vesilesiyledir.

Arifin gönlü eğri olduğundan hareketi kaderin parlak parmağının başına bağlıdır. (FY823/5a)

من كان لله كان الله له
هر که باشد برای حق شب و روز * گاه و بیگاه حق بود یارش
با کریم ار کنی تو همراهی * لطف بینی ز جمله کردارش

“Kim Allah için olursa, Allah onun için olur.”

Her kim gece ve gündüzünü Allah'a adarsa, Allah da zamanlı zamansız ona yardım eder.

Eğer kerim olan Allah ile yoldaşlık edersen, Allah'ın lütuf ve muhabbetine mazhar olursun. (FY823/5a)

من احب لله و ابغض لله فقد استكمل الايمان
هر کرا دوستی و دشمنیش * باشد از بهر روی حق همه جای
هست ایمان کاملش حاصل * در دل آن پرتو ز نور هدای

“Kim Allah için sever, Allah için buğz ederse imanını kemale erdirir.”

Kimin her yerde dostluğu ve düşmanlığı Allah'ın namınaysa,

Kamil bir imana sahip olup, gönlünde hidayet nurundan bir ışık parlar. (FY823/5a)

انت مع من احببت و لك ما احتسبت
همره تست هر که داری دوست * زانکه دل همره حبیبیت بود
آنچه بهر خدا تو ساز کنی * از حقت آخر آن نصیب بود

“Sen sevdiğinle berabersin ve senin için bunun mükâfatı vardır.”

Nasıl gönlün sevdiğinle beraberse, sevdiğin kimse de seninle birlikte.

Allah için yaptığın şey, sonunda senin nasibin olur. (FY823/5b)

من أحب العلم و العلماء فهو رفيق في الجنة

علم و دانشوران چو داری دوست* می رساند حقت به صدر قبول

حبّ دانش بود سعادت مرد* در بهشت او بود رفيق رسول

“Kim ilmi ve âlimleri severse o cennette refikimdir.”

Eğer bilgi ve ilim öğrenen kişileri seversen, onlar seni Allah'ın dergâhına ulaştırır.

İlim ve bilgiyi seven kimse, saadete kavuşur ve cennette Allah resûlüne arkadaş olur. (FY823/5b)

مَنْ يُرِدُ اللَّهُ بِهِ خَيْرًا يُفَقِّهْهُ فِي الدِّينِ

خير آن بنده را خدا خواهد* کش بسازد به علم و دین واقف

دانش دین چراغ و دل مشکوة* زان فروزان نشیمن عارف

“Allah, hakkında hayır dilediği kimseye din hususunda büyük bir anlayış verir.”

Allah, kendisi için iyilik ve hayır istediği kimselere, onlarla ilgilenen diye ilim ve dine vakıf kılar.

Din bilimi ve din ilmi kandil ve kandilin kalbi gibidir. O makamdan arif nuranî bir halette bürünür. (FY823/5b)

المؤمن مرآة المؤمن

مرد مؤمن بود چو آئینه* حال آن دیگری در مشهود

نیک و بد هر چه بینی از مرآه* هست تمثال آنچه از تو نمود

“Mümin müminin aynasıdır.”

Mümin ayna gibi olursa, diğer bir müminin vaziyeti onda görünür.

Aynada gördüğün iyilik ve kötülük sende bulunan şeyin tasviridir. (FY823/6a)

عشر ثانی در ذکر اعمال صالحه که در دار دنیا موجب مرضی الهی است و بعضی افعال سیئات که بحسب ظاهر و باطن از مناهی است

Bu hadislerin onda ikisi dünyada Allah'ın rızasını kazanmaya vesile olacak iyi ve güzel amellerin zikri, iç ve dış yüzüne binaen yasaklanan bazı kötü işler hakkındadır (FY823/6a).

قال رسول الله صلى اله عليه و سلم : دُم عَلَى الطَّهَّارَةِ يُوسَّعُ عَلَيْكَ فِي الرِّزْقِ

با طهارت همیشه لازم باش* که گشاید ترا در روزی

از خبائت تو پاک باش و بگیر* عالم قدس را بغيروزی

“Allah resûlü (s.a.v.) “Daima abdestli olmaya devam et. Allah rızıkına bereket ihsan eder.” buyurdu.

Daima abdestli dolaş, çünkü bu sayede Allah senin rızıkına bereket ihsan eder.

Daima pislik ve kirlilikten arın, kuddüs âlemini zaferle elde et. (FY823/6a)

الصلاة عماد الدين

قصر دین را نماز شد چو ستون* وار بر پای قصر دین نماز

بر فراز از صلوة خمس آن قصر* پنج نوبت به نام او بنواز

“Namaz dinin direğidir.”

Namaz, din sarayının sütunudur, din sarayının kalıcı olması namaz sayesinde.

Din sarayı beş vakit kılınan namazlar sayesinde ayakta durur. O halde bu beş vakitte Allah için namaz kıl. (FY823/6b)

من صَلَّى عَلَى مَرَّةٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ عَشْرًا

مصطفی بود چون حبیب خدا* به محبان چنین نمود اخبار

هر که گوید درود من باری* حق فرستد درود او ده بار

“Her kim bana bir salât okursa, Allah ona on salât okur.”

Allah'ın en sevdiği kulu olan Peygamberimiz, dostlarına şu müjdeyi verdi:

Her kim bana bir defa salât okursa, Allah ona on defa salât okur. (FY823/6b)

حَصَّنُوا أَمْوَالَكُمْ بِالزَّكَاةِ وَ دَاوُوا مَرْضَاكُمْ بِالصَّدَقَةِ
هست بازوی مال تو چو زکوة * حفظ مالت بکن بدان بازو
شد دواى مریض تو صدقه * برهان خسته را به آن دارو

“Mallarınızı zekâtla koruyun, hastalarınızı sadaka ile tedavi edin.”

Malının zekat gibi bir kolu var, o halde malını o kol ile koru.

Sadaka senin hastalığına deva oldu. O halde yorgunluğu o ilaçla izale et. (FY823/6b)

الصَّدَقَةُ تَطْفِي الْخَطِيئَةَ كَمَا تَطْفِي الْمَاءُ النَّارَ
از تصدق شود چو محو گناه * آب رحمت فشان بر آتش قهر
هست تریاک سینات اعمال * دفع آن زهر کن تو از پانزهر

“Suyun ateşi söndürdüğü gibi, sadaka da günahı söndürür.”

Nasıl ki rahmet suyu, kahır ateşini yok ediyorsa, günahlar da sadaka vermekle ortadan kalkar.

Fena ve kötü amellerin panzehri var, o zehri panzehirle defet. (FY823/7a)

قِيلَ رَسُولُ اللَّهِ أَيُّ النَّاسِ خَيْرٌ قَالَ مَنْ طَالَ عَمْرُهُ وَ حَسَنَ عَمَلُهُ
آنکسی به بود میان خلق * کو به حسن عمل زید بسیار
حسن اعمال با درازی عمر * به مروت رساند آخر کار

Ya Resûlullâh “Hangi insan daha hayırlıdır?” diye soruldu. Hazret: “Ömrü uzun, ameli de güzel olandır” buyurdu.

Toplum içinde bulunan kimse daha fazla iyi ve beğenilen işler yapar.

Güzel ameller, ömrün uzunluğuyla işin sonunu iyilikle nihayete ulaştırır. (FY823/7a)

مَنْ شَرِبَ الْخَمْرَ فِي الدُّنْيَا ثُمَّ لَمْ يَتُبْ حَرَمَهَا فِي الْآخِرَةِ
هر که شد می پرست و تن پرور * مست غفلت شد و دلش بی نور
گر نشوید به آب توبه دهن * نچشد جامی از شراب طهور

“Kim dünyada hamr (şarap) içer, sonra ondan tövbe etmezse ahirette ondan mahrum kalır.”

Şarap perest ve gününü gün eden kimse, sarhoşluktan gaflete düştü ve gönlü nurdan mahrum kaldı.

Eğer ağzını tövbe suyuyla yıkamasa, ahiretin pak şarabından bir kadeh içmeyecek. (FY823/7a)

اتَّقُوا الظُّلْمَ فَإِنَّهَا ظَلَمَاتٌ يَوْمَ الْقِيَامَةِ
از ستم دل چو می شود تاریخ * دائم از ظلمتش بکن پرهیز
چون تو امروز ظلمت انگیزی * روز تو شب شود به رستاخیز

“Zulmetmekten kaçınınız. Zira zulüm ahiret günü karanlıktır.”

İnsanın gönlü zulüm sebebiyle karanlığa dönüşür, o halde daima zulmetmekten kaçın.

Eğer bugün zulmedersen, kıyamet gününde gündüzün geceye tebdil eder. (FY823/7b)

المسلم من سلم المسلمون من لسانه و يده
دان مسلمان کسی که سالم زیست * دست و نطقش امین ز باطلها
نه ز دست و زبان او ضرری * فارغ از گفتگوی او دلها

“ (İyi) Müslüman, dilinden ve elinden Müslümanların emin olduğu kişidir.”

Bil ki Müslüman esenlik içinde yaşayan kimsedir. Eli ve dili batıl şeylerden uzaktır.

Onun dil ve elinden bir zarar hâsıl olmaz, çünkü onun konuşmasından gönüller rahattır. (FY823/7b)

الإنانة من الله و العجلة من الشيطان
بتائی بکوش در هر کار * که تائی رضای رحمن است
عجله در نفس شرری است * که فروغش ز نار شیطان است

“Temkinli(sabırlı) olmak Allah'tan, acele etmek ise şeytandandır.”

Her işi temkinli yapmaya çalış, çünkü temkinli davranmak Allah'ın rızasıdır.

Acele, nefiste zarar ve ziyanın kendisidir, çünkü onun nuru şeytan ateşindedir. (FY823/7b)

عشر ثالث در بعضی اخلاق و ملکات که در دار دنیا سبب وصول به درجات جنّات است و بعضی از دنائم صفات که مقدمه عقوبت در سقوط و درکاتست

Bu hadislerin onda üçü bu fani dünyada cenneti kazanmaya vesile olacak bazı hasletler, güzel davranışlar ile cehenneme girmeye ve düşmeye neden olacak bazı kötü hasletler hakkındadır. (FY823/8a)

قال النبي صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: طلب العلم فريضة على كل مسلم

طلب علم فرض عين آمد* زانکه اسلام عين معرفت است

اشرف وصف ايزدی علم است* شرف آدمی بدین صفت است

Peygamberimiz (s.a.v.) "İlim öğrenmek her Müslüman'ın üzerine farz kılınmıştır." buyurmıştır.

İlim öğrenmek her kulun yapması gereken bir ödevdir, çünkü İslam marifetin kaynağıdır.

Allah'ın en şerefli sıfatı ilimdir. İnsanın şerefi de bu sıfatta bağlıdır. (FY823/8a)

جاهل سخى أحب الي من عالم بخيل

هست محبوب حق هر آنکه سخی است* گرچه جاهل بود به علم و عمل

گر بخیلی کند عبادت حق* طاعتش پیش حق یکی خردل

"Cömert olan cahil, cimri olan abidden Allah nazarında daha sevimlidir."

Her ne kadar ilim ve amelde cahil olsa da, cömert kimse Allah'ın sevilen kuludur.

Her kim Allah'a ibadet etmekte cimrilik ederse, Allah'ın nazarında onun ibadeti bir hardal tanesi kadardır. (FY823/8a)

كفى بالمرء كذبا أن يحدث بما سمع

بس بود مرد را نشانه کذب* که کند نقل هر چه را شنود

در خبر صدق و کذب محتمل است* آن خبر نقل کن که صدق بود

"Her duyduğunu nakletmesi kişiye yalan olarak yeter. "

Her duyduğunu nakleden insana yalan nişanesi yeterdir.

Ey haberinde doğruluk ihtimali ve yalan nişanesi bulunan kimse, doğru olan haberi naklet. (FY823/8b)

لا تشددوا على أنفسكم فيشددوا الله عليكم

سخت گیری به نفس خویش خطا است* سخت آید خدای را سختی

رحمت حق سهولت انگیز است* سهل انگار گر نکو بجستی

"(Kendiliğinden) nefislerinize zorluk çıkarmayınız. Sonra size (Allah tarafından) zorluk çıkartılır."

Nefsinize eziyet etmeniz hatadır. Eziyet Allah'ın hoşuna gitmez.

Yüce Allah'ın rahmeti kolaylıktır. Eğer iyilik peşindeysen kolaylığı ilke edin. (FY823/8b)

لا يدخل الجنة نمام

بر سخن چین حرام گشته بهشت* که خدا هست دشمن نمام

دشمن حق به دوستی مپند* دوستی با عدوست جهل تمام

"Koğuculuk yapan cennete giremez."

Cennet dedikoducuya haramdır, çünkü dedikoducu Allah'ın düşmanıdır.

Allah'ın düşmanını dost olarak kabul etme, düşman ile dostluk tam cahilliktir. (FY823/8b)

لا يرحم من لا يرحم

مهربانی به خلق چون نکنی* کس نگردهد به مهر تو مائل

رحم وصفی است باعث الفت* هم رضای خدا به آن حاصل

"Merhamet etmeyen kimseye merhamet olunmaz"

Eğer halka şefkat etmesen, kimse senin muhabbetine meyletmez.

Merhamet kaynaşma için bir niteliktir. Onun sayesinde Allah'ın rızasına da nail olunur. (FY823/9a)

البرّ حُسن الخلق

اصل نیکی چو حسن اخلاق است* نیکخویی به از نکو رویی
زانکه خلق نکوست راحت خلق* فتنه حسن رخ و سمن مویی

"İyilik, güzel ahlâktan ibarettir."

İyiliğin aslı güzel ahlaktır. İyi yaratılış güzel suretten daha iyidir.

Ahlak iyi olduğunda, ahlakın rahatı güzel yüzün ve yasemin saçın fitnessi olur. (FY823/9a)

إنّ الله رفيق يحب الرفق

حق رفيق شفيق بنده بود* زان برش رفق خلق محبوب است
با خدا گر تو دوستی داری* رفق تو با رفيق او خوب است

"Allah refik (rifk sâhibi)dir, rifkı sever."

Allah kulun şefkatli arkadaşıdır, bu sebeple Allah'ın lutfü sevimidir.

Eğer Allah'la dostluk kurmak istiyorsan, senin dostluğun onun dostluğuyla uyumludur. (FY823/9a)

الحياء شعبة من الايمان

شرم در روی آدمی نوری است* که فروغش ز نور ایمان است
از حیا برگ گل همیشه طری است* آب رویش صفای بستان است

"Hayâ da imanın bir şubesidir."

Hayâ ve utanma insanın çehresinde bir nur gibidir ve onun aydınlığı iman nurundandır.

Gülün yaprağı hayâ ve utançtan daima canlı ve tazedir, üzerindeki su bağ ve bostan safasıdır. (FY823/9b)

لايحل لرجل ان يهجر اخاه فوق ثلاث

کی روا باشد از جوانمردی* بگسلی مهر از برادر خویش
کین دل با برادر مؤمن* نور ایمان سه شب نتابد بیش

"Bir Müslümanın, din kardeşini üç günden fazla terkedip, küs durması helâl değildir."

Civanmert olan şahsın kardeşlerinden sevgi ve lütfunu esirgemesi caiz değildir.

Gönüldeki kine binaen iman nurunun mümin kardeşe karşı üç geceden fazla ışık saçmaması uygun değildir. (FY823/9b)

عشر رابع در ذکر امور متعلق بآخرت و نتایج اخلاق و اعمال و اشارت بحسن و قبح حال بندگان خدا در عاقبت و مال

Bu hadislerin onda dördü ahirette dair işler, ahlakî netice ve sonuçları ve akıbette Allah'ın kullarının iyi ve kötü haline işaret etmesidir. (FY823/9b)

قال النبي صلى الله عليه و سلم: ما اصر من استغفر و ان عاد في اليوم سبعين مرة

از خدا مغفرت طلب هر دم* تا رهاوند ترا ز بیم گناه

تا به هفتاد نو به توبه نو* هست مقبول در حریم اله

Resûlüllâh efendimiz (s.a.v): "İstiğfar eden kimse günde yetmiş kere (aynı günaha) dönse bile, (günahıta) ısrar etmiş sayılmaz" buyurmuştur.

Her lahza ve her dem Allah'tan mağfiret talep et ki, seni günah korkusundan kurtarsın.

Yeniden yetmiş defa tövbe edilse de, Allah'ın dergâhında makbuliyeti vardır. (FY823/10a)

اكثروا ذكر هادم اللذات

آنکه سازد تباه عیش همه* یاد آن دمبدم بیاید کرد

ذکر مردن چو زنده سازد دل* یاد مرگ است زنده بودن مرد

"Zevkleri bıçak gibi keseni -ölümü- çok hatırlayın!"

Eğlenceyi tamamen viran eden şey, her lahza yâd edilmelidir.

Ölümü yâd etmek gönü canlı tutar ve insanın canlı olması ölümü hatırlamasındandır. (FY823/10a)

والله ما الدنيا في الآخرة إلا ما يجعل احدكم اصعب السبابة في اليم فلينظر بم يرجع

نسبت آخرت به دنیوی دون* هست بحر محیط و یک انگشت

تشنه انگشت برده در دریا* از نم آن چه دارد اندر مشت

“Ahirete göre dünya, sizden birinizin parmağını denize daldırmasına benzer. O kişi parmağının ne kadar cık su ile döndüğüne baksın.”

Alçak dünyaya göre ahiret, sonsuz denizin bir parmağa benzetilmesi gibidir.

Susamış bir şahıs parmağını denizin içine koyunca, o sudan avucuna ne kadar koyabilir ki. (FY823/10a)

حَقَّتْ النَّارُ بِالشَّهَوَاتِ وَ حَقَّتْ الْجَنَّةُ بِالْمَكَارِهِ

آرزوهای نفس بی فرجام* فانی و منتهی بنار جحیم

سختی نفس در عبادت حق* در گذار و نهایتش به نعیم

“Cehennem, nefse hoş gelen şeylerle kuşatılmış; cennet ise, nefsin istemediği şeylerle çepeçevre sarılmıştır.”

Nefsin arzularının sonu yoktur, ancak fani olduğundan, cehennem ateşiyle son bulacaktır.

Hak ibadetinde nefis zorluk çeker, ancak sonunda nimete kavuşur. (FY823/10b)

أَنَّ أَوَّلَ مَا يُسْئَلُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَنِ النَّعِيمِ

اول پرسش تو روز سوال* باشد از عیش و کامرانی تو

در جهانی دگر رسد به خمار* سرخوشیهای این جهانی نو

“Kıyamet gününde her şeyden önce ilk sorulan şey Allah’ın nimetleridir.”

Kıyamet ve sorgu günü sana ilk olarak zevk ve sefa sürmen sorulacak.

Bu taze dünyanın sarhoşluğu başka dünyada mahmurluğa neden olur. (FY823/10b)

لَا يَدْخُلُ الْجَنَّةَ مَنْ لَا يَأْمَنُ بِوَأَنَّهُ

در نیابد به جنت فردوس* هر که نبود انیس همسایه

آنکه همسایه زو ضرر بیند* نفعند صدره بر سرش سایه

“Yapacağı fenalıklardan komşusu güven içinde olmayan kimse cennete giremez”

Kim komşusuyla iyi geçinmese, Firdevs cennetine giremez.

Komşusunun kendisinden zarar gördüğü kimsenin başına mutluluk gölge etmez. (FY823/10b)

أَطْوَلَ النَّاسِ جَوْعًا أَطْوَلَهُمْ شَبَعًا

می کشد جور گرسنگی فردا* هر که امروز گشته سیر نعیم

سیری این جهان شود زائل* گشته آنجاست در نعیم مقیم

“(Dünyadaki) En tok insanlar (kıyamet gününde) en aç olan insanlardır.”

Bugün nimetlerle doyan kimse, yarın açlık çefasını çeker.

Bu dünyadaki tokluk yok olacak, ancak ahirette daima nimetler bol olacak. (FY823/11a)

مَنْ دَلَّ عَلَى خَيْرٍ فَلَهُ مِثْلُ أَجْرِ فَاعِلِهِ

هر که در خیر شد دلیل کسی* باشد اجرش عدیل صاحب خیر

خیر اول دلیل کرده که او* نفع ارشاد خود رسانده بغیر

“Bir iyiliğe öncülük eden kimseye o iyiliği yapanın ecri gibi sevap vardır.”

Her kimin hayırlı bir işte payı varsa, onun mükâfatı hayır sahibinininki kadardır.

O'nun pay sahibi olduğu ilk hayır, kendi irşadının faydasını başkasına ulaştırmaktı. (FY823/11a)

شَرَّ النَّاسِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ذُو الْوَجْهِينِ

بدترین مردمان به روز جزا* پیش حق بنده منافق خوست

هر دو رویش سیه شود نه آتش* در نفاق آنکه تیغ وی دو روست

“İnsanların en şerlisi ikiyüzlü ve riyakâr olandır.”

Allah’ın nazarında kıyamet günü en kötü insanlar münafık ve ikiyüzlü olanlardır.

Ateş olmadan her iki yanağı simsiyah olur, çünkü nifakta kılıcı ikiyüzlüdür. (FY823/11a)

ما من مسلم يرد على عرض أخيه إلا كان حقاً على الله ان يرد عند نار جهنم

هر که عرض برادر مؤمن * داشت مرعی درین نشیمن خاک

حق نگه داردش ز نار جحیم * جان پاک از الم ندارد پاک

“Hangi mümin, din kardeşinin ırzını ve yüzünü savunup, himaye ederse, Allah da kıymet günü cehennem ateşini ondan uzak tutar.”

Kim mümin kardeşinin yüzünü bu yeryüzü ve dünyada muhafaza ederse,

Allah onu cehennem ateşinden muhafaza eder ve onun pak canı hiçbir dertten korkmaz. (FY823/11b)

لقد تم بعون الله سبحانه تحرير هذه الترجمة بقلم الفقير المحتاج الى شفاعته مشافع هذه الامه عبدالرحمن ناجم السليمانى النقشبندى (1307).

Yüce Allah'ın yardım ve inayetiyle bu tercümenin yazımı, bu ümmetin şefaatine vesile olan Peygamberin şefaatine muhtaç bu fakir, yani, Abdürrahman Nâcim el-Süleymânî el-Nakşibendî tarafından 1307'de son buldu. (FY823/11b)

لسان اعجاز بیان نبویدن فوائد افزای صدور اولان و عبد احقر ناجم محتاج المرحامک قلم عجزز قمیله محرر بولنان اشبو حدیث اربعین ایله منظوم ترجمه سی عدلیه نظارت جلیله سنگ ناظر جلیل الماترلری دولتو جودت پاشا حضرتلرینه عرض و اهدا اولندی.

Peygamberliğin mucizevi dilinden birçok fayda sadır olmuştur. Hakir ve merhamete muhtaç kulumuz Nâcim, aciz olan kalemiyle kırk hadisten oluşan bu manzum tercüme yazmış ve Adliye Nezâreti celilesinde nâzir olarak görev yapan Cevdet Paşa hazretlerine arz ve hediye etmiştir. (FY823/12a)

مولای هذا قدروا هُنَّ * یخبر عن قلة میسوری

لیس علی قدری و لا قدرکم * لکن علی مقدار مقدوری

Ey efendim, bu düşük bir miktardır (zayıf bir güçtür), zenginliğimin azlığını haber veriyor.

Benim yahut sizin kadrinize (gücünüze) göre değil, ancak gücüm ölçüsündedir. (FY823/12a)

6. SONUÇ

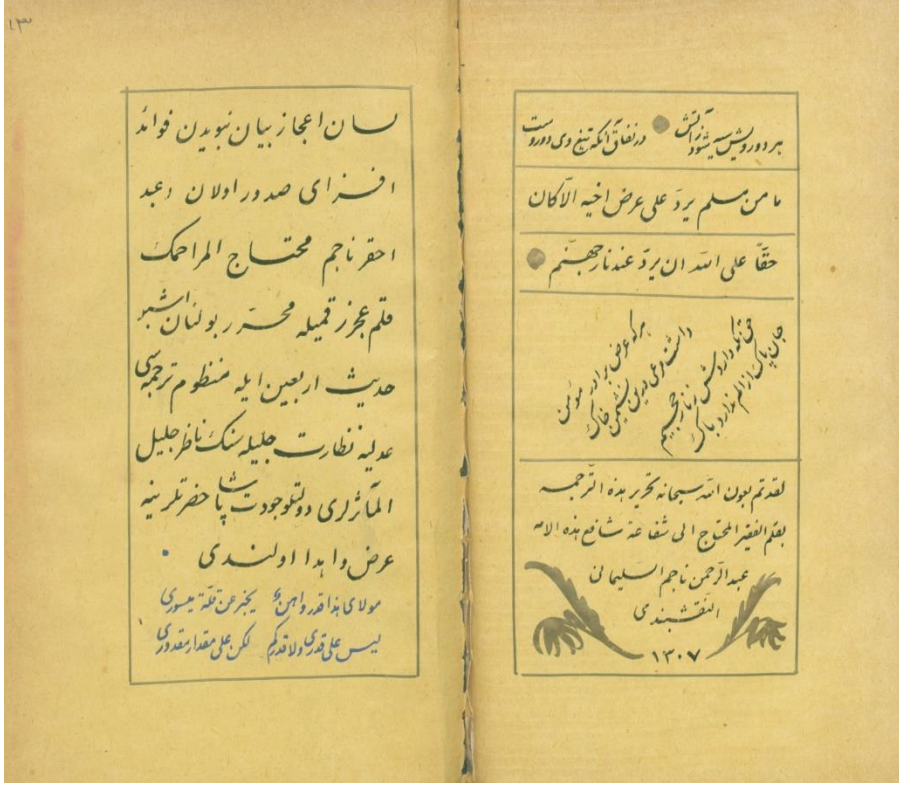
Fars, Arap ve Türk edebiyatlarında asırlar boyunca birçok şair ve yazar hem telif, hem de tercüme yoluyla Peygamberimiz ile ilgili oluşturulan edebî türlerden biri olan *Kırk Hadis* kaleme almıştır. Dinî edebiyatın en iyi ürünlerinden olan bu tür kültür tarihimizde en müstesna yerini almıştır. Türk edebiyatında daha çok manzum yazılan bu türe edip ve âlimler tarafından rağbet edilmiştir. Arapça, Farsça ve Türkçe dillerinde eserler kaleme alan İdris-i Bitlisî de bu türden bir eser kaleme almıştır. Allah'ın rızasını gözeterek Bitlisî, Peygamberimizin şefaatine nail olmak ve insanların Peygamberimizin hadislerini kolay ezberlemelerine yardımcı olmak için manzum Kırk Hadis'ini kaleme almıştır. İdris-i Bitlisî kırk hadisinde ilk önce hadisin Arapça metnini yazmış, daha sonra hadisin tercümesini manzum olarak iki Farsça beyitle izah etmiştir. Bitlisî kırk hadisini onar hadis olmak üzere şu dört kısma ayırmıştır: 1-İmanın içyüzü, Müslümanlığın kökü ve asıl temeli hakkındaki hadisler. 2-Dünyada Allah'ın rızasını kazanmaya vesile olacak iyi ve güzel ameller hakkındaki hadisler. 3-Fani dünyada cenneti kazanmaya vesile olacak bazı hasletler hakkındaki hadisler. 4-Ahirete dair işler, ahlakî netice ve sonuçlar hakkındaki hadisler. Bu eserde kısaca şu mevzular hakkında hadis söylenmiştir: Verilen nimetler için Allah'a şükretmek, cömertlik, kanaatkârlık, hatalardan ders çıkarmak, insanlara faydalı olmak, yapılan iyiliği başa kakmamak, verilen sözü yerine getirmek, merhamet, hediye vermek, borçtan kaçınmak, tatlı söz söylemek, işi sıkı tutmak, muhtaçlara yardım etmek, tedbirli davranmak, kötü sözden kaçınmak, öfke anında nefesine hâkim olmak, kusurlarını düzeltmeye çalışmak, hatadan ders çıkarmak.

KAYNAKÇA

- Akkuş, M. (2007). *Klasik Türk Şiirinin Anlam Dünyası; Edebi Türler ve Tarzlar*, Erzurum: Fenomen Yayıncılık.
- Başaran, O. (2016). *İdrîs-i Bitlisî'nin Heşt Behişt'inin Hâtimesi*, Atatürk Ü, SBE, DT, Erzurum.
- Bayraktar, M. (2006). *Kutlu Müderris İdris-i Bitlisî*, İstanbul. Biyografi Net.
- Canım, R. (2016). *Divan Edebiyatında Türler*, İstanbul: Grafiker Yayınları.
- Değirmençay, V. (2013). *Farsça Şiir Söyleyen Osmanlı Şairleri*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, Demirbaş no: FY823.
- Kandemir, M. Y. (2002). “Kırk Hadis”, *DİA*, İstanbul, 25/ 567-70.
- Kara, İ. (1981). “Hadis-i Erba'in”, *TDEA*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Karahan, A. (2002). “Kırk Hadis”, *DİA*, İstanbul, 25/ 470-73.
- Kaska, Ç. (2020). “Abdurrahman Câmî'nin Çihil Hadis Adlı Eseri” *Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi*, 8/241-58.
- Kaska, Ç. (2020). “İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi'nde Bulunan Farsça Yazmalar”, *Erzurum Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11/72-99.
- Kırlangıç, H. (2001). *İdrîs-i Bitlisî Selim Şahnâme*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Özcan, A. (2000). "İdris-i Bitlisi", *DİA*, İstanbul, 21/ 485-88.
- Pala, İ. (2002). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, İstanbul: L.M Yayınları.
- Serdar, M. T. (2008). *Mevlânâ Hakîmüddin İdris-i Bitlisi*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Süreyya, M. (1308). *Sicill-i Osmaniye*, İstanbul.
- Tevekkoli, H. (1974). *İdris-i Bitlisi'nin Kanun-i Şâhenşâhi'sinin Tenkidli Neşri ve Türkçe'ye Tercümesi*, İstanbul Ü, SBE, DT, İstanbul.
- Yıldız, A. (2011). "Sirâci'nin Manzum Kırk Hadis Tercümesi", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 127-150.

İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, nr: FY823/ 12b-13a.

10. ve 11. Asırda Kuzey-Batı İran'da Etkili Olmuş Bir İslam Hanedanı: Hasanveyhler (956-1048)*

An Islamic Dynasty Influenced in North-West Iran in the 10th and 11th Century: Hasanwayhs (956-1048)

İbrahim GÜNEŞ^a

Doktora Öğrencisi, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Tarih Bölümü, Muğla, ibrahimgn01@gmail.com. ORCID: 0000-0002-2080-8870

ÖZ

Bu makalede 10. ve 11. asırda el-Cibâl ve Yukarı Cezire bölgesinde hüküm sürmüş Hasanveyh hanedanının siyasi tarihi incelenmiştir. Hasanveyh hanedanı Kürt asıllı olup birçok Kürt aşiretini de bünyelerinde barındırmıştır. Kurucusu Hasanveyh b. Hüseyin el-Kürdî olup Berzikânî aşiretine mensup bir şahsiyetken, bölgede etkin bir rol üstlenip kısa sürede birçok yeri zapt etmiştir. Bu hanedan hakimiyetleri boyunca Büveyhilere tabi olarak varlık göstermişlerdir. Ayrıca hâkimiyetleri süresince de bu hanedanın bölgedeki yayılışları ile komşu devletler ve emirliklerle olan ilişkileri açıklanmıştır. Bu hanedan, özellikle el-Cibâl olarak bilinen Batı İran'da kuruldukları süreçte bölgenin siyasetinde oldukça etkin rol oynamışlar, Hasanveyh ve Bedr gibi çok güçlü hükümdarlar çıkardıkları gibi hayır işleriyle de bilinmektedirler.

Anahtar Kelimeler: Hasanveyhler, Büveyhiler, Kürtler, İran, el-Cibâl Bölgesi.

ABSTRACT

In this article the political history of the Hasanwayhs dynasty ruling in the al-Cibâl and Upper Cezire region in 10th and 11th century. Hasanveyh dynasty is of Kurdish origin and has many Kurdish tribes. While his founder Hasanveyh b. Hüseyin al-Kürdî was a member of the Berzikânî tribe, he took an active role in the region and captured many places in a short time. Throughout their dynasty, they were subordinated to the Buhevids. Also, expansion of this emirate as well as relations with neighboring states and dynasty during their ruling have been present. This dynasty, played a very active role of the known al-Cibal in region Western Iran especially during the period of the foundation, very powerful rulers such as Hasanwayh and Bedr come out with charity as well.

Keywords: Hasanweyhs, Buyids, Kurds, Iran, Region al-Cibâl.

1. GİRİŞ

Hasanveyhler, Sermâc Kalesi¹ payitaht olarak kurulan ve 956–1048 yılları arasında Cibâl bölgesi ile el-Cezire bölgesinin kuzey-doğu kısımlarının bir bölümünü de kapsayan ve Büveyhilere tabi olarak yaşam alanı bulan bir İslam hanedanıdır. Adını Hasanveyh b. Hüseyinel-Kürdî el-Berzikânî'den almaktadır (Şeref Han, 1860, I: 20–21; Katib Çelebî, 1376: 301; Müneccimbaşı, 1285, II: 503).

Hasanveyh Hanedanının kökeninin Berzikânî Kürt aşiretinden geldiğini bilmemize rağmen, hanedanın hangi tarihten itibaren söz konusu bölgede etkili olduklarını ise kestirmek zordur. Hasanveyhlerin birçok Kürt aşiretini bünyelerinde barındırmaları ve bu aşiretlerin onlara sadık kalmaları da bölgede eskiden beri etkili olduklarını göstermektedir. Nitekim birçok Kürt aşiretini bünyelerinde toplamaları ve bunu yaparken bölgenin de huzur ve güvenliğini sağlamaları da onların eskiden beri bölgede etkili olduklarını veya tebaaları tarafından saygı duyulduklarını bize göstermektedir. Öte yandan Hasanveyhlerin, el-Cibâl bölgesini hangi statüde ellerinde tuttuklarına gelince, maalesef kaynaklarda geçen bilgiler bir hayli karışık olup verilen bilgilerde de bir açıklık yoktur. Bunların Büveyhiler'e tabi olarak bölgeyi kontrol ettikleri bilgimiz dâhilindedir. Lakin geniş bir

¹ Hemedân ve Huzistân arasında ve bugünkü Bisulun Dağı'nın güneyinde yer alan bir kaledir. Bkz: Yakut el-Hamavî, 1988, III:215; Yasmî: 182.

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

alanday hayır ve imar işlerinde ün kazanmaları ve çevredeki siyasi meselelere müdahil olup bazı toprak kazançları sağlamaları ise Hasanveyhlerin bir aşiret yapılanmasından daha büyük bir siyasi oluşum olduklarını göstermektedir. Ayrıca tetkikimize kaynaklık eden eserler, dönemin Abbasi halifesinin Bedr b. Hasanveyh'e "Nasirü'd-Devle" lakabı ile sancak verdiğini ve kendi adlarına para bastıklarına dair bazı önemli kayıtları ihtiva etmektedirler. Bu sebeple Hasanveyhlerin bir nevi bağımsızlık statüsüne ulaştıkları ihtimali akla getirmektedir. Fakat bunların Büveyhilere tabi olduklarını bildiğimizden Hasanveyhlerin bağımsız bir yapıya ulaştıkları hükmü dönemin siyasi realitesinde mümkün gözükmemektedir. Hasanveyhler, her halde bir kaleye ve onun çevresinde bulunan bazı ufak şehirleri kontrol eden özerk bir yerel emirlik yapılanmasından daha büyük bir siyasi teşekkül kurmamışlardır.

2. HASANVEYHLERİN KURULUŞU VE HASANVEYH DEVRİ (956-980)

Hasanveyhlerin el-Cibâl bölgesindeki hakimiyetleri 956 yılında başlamakta olup (Hidayet, 1373: 85) hanedanın kurucusu ve ilk hükümdarı Hasanveyh² (Ebü'l-Fevâris) b. Hüseyin el-Kürdî el-Berzikânî'dir. Kaynaklar, bunların Kürt oldukları hususunda ittifak ederler. Hasanveyh'in annesi Aysânîyye Kürt aşiretinden iken, babası Hüseyin el-Kürdî el-Berzikânî, Berzenîyye diye adlandırılan Kürt aşiretine mensup olup bu aşirete liderlik ve komutanlık etmekteydi. Vefat edince aşiretin başına oğlu Hasanveyh geçmiştir. Kendisi Hemedân'da yer alan Sermâc Kalesi'ni payitaht yaparak dönemin en büyük İslam devletlerinden biri olan Büveyhîlerin içinde yaşanan iktidar mücadelesinde, gâh taraf tutmuş gâh da devletin içine düştüğü zaafardan faydalanarak kısa sürede hanedanını kuvvetlendirmeyi başarmıştır. Bunların yanında Rüküddevle'nin Horosân seferi sırasında Büveyhî liderin yanında bulunmasından ötürü bu hükümdarın tevcihini kazanmıştır (İbnü'l-Miskeveyh, 2003, V: 371-372; İbnü'l-Esîr, 1987, VII: 388; İbn Haldûn, 2006, IV: 615; Şeref Han, 1860, I: 21; Ruhanî, 1371: 41-42).

Hasanveyh, Rüküddevle'nin devlet işleriyle uğraşmasını fırsat bilerek iktidarını el-Cibâl bölgesinde bir hayli genişletip güçlendirmiştir. Hasanveyh, kısa bir süre içinde başta Hemedân ve Dinever olmak üzere bölgedeki pek çok önemli şehir ve mıntıkayı ele geçirmiştir. Hasanveyh'in Vendâd b. Ahmed ve Gânim b. Ahmed adında iki dayısı bulunmaktaydı. Bunlar emirlerinde binlerce muharip asker olmasının yanında Aysânîyye aşiretinin komutanları ve liderleriydiler. Bu aşiret Nihâvend, Dinever, Hemedân, Samagân, ve Azerbaycân'dan Şehrüzur'a kadarki alanı 50 yıl boyunca (911-961) ellerinde tutarak burayı yönetmişlerdi. Bunlardan Gânim b. Ahmed 961 yılında vefat edince yerine oğlu Ebü Salim Deysem geçmişti. Kendisi Büveyhî veziri İbnü'l-Amîd elindeki Kasnân, Ganimabâd ve diğer kaleleri elinden alana kadar Kasnân'daki kalesinde topraklarının yönetmişti. Hasanveyh'in diğer dayısı olan Vendâd b. Ahmed 960 yılında vefat edince yerine oğlu Ebü'l-Ganâim Abdülvahhâb geçti ise de kendisi Şazencân Kürtleri tarafından esir edilip Hasanveyh'e teslim edilmişti. Böylece Ebü'l-Ganâim Abdülvahhâb'a ait olan tüm topraklar ve mallar Hasanveyh b. Hüseyin el-Kürdî el-Berzikânî'nin eline geçmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987, VII: 388; İbn Haldûn, 2006, IV:615; Ruhanî, 1371:41-42).

Anlaşılan o ki, o dönemde Hasanveyh'in yoldan geçen kervanlara saldırdığına dair şikâyetleri Büveyhî lideri göz yummaktaydı. Aynı tarihlerde Horasan orduları, Deylemliler üzerine sefere çıkınca Hasanveyh de Deylemlilerin safında savaşın onları himaye etmişti. Fakat bir olay yüzünden Büveyhî hükümdarı Rüküddevle ile Hasanveyh'in arası açılmıştır. Nitekim Musaffiroğulları'ndan Sehlân b. Musaffir 970 yılında bir antlaşmazlık yüzünden Hasanveyh üzerine yürümüştür. Fakat Sehlân b. Musaffir, Hasanveyh önünde bozguna uğramış ve ordusunun geri kalan bölümünü açık bir yerde toplamak zorunda kalmıştı. Hasanveyh de karşı saldırıya geçerek Sehlân b. Musaffir'i ve askerlerle komutanlarını kuşatmıştı. Hasanveyh etrafta topladığı büyük diken yığınlarını Sehlân b. Musaffir ve ordusunun bulunduğu alanın çevresine yığarak bu dikenleri ateşe vermiştir. Dikenlerin ateşe verilmesiyle oluşan alevler, yaz sıcaklığıyla birleşince Musaffir'i ordusu helak olmuştur. Ordusunun yok edildiğini gören Sehlân b. Musaffir ise mecburen Hasanveyh'ten aman dilemiş, askerleri ile birlikte teslim olmuştur. Bu haberin duyulması üzerine Rüküddevle, 970 yılında Hasanveyh üzerine veziri İbnü'l-Amîd komutasında bir ordu göndermiştir. İbnü'l-Amîd sefere çıkarken yanına oğlu Ebü'l-Feth'i de almıştı. Fakat İbnü'l-Amîd, ordusu ile birlikte Hemedân'a ulaştığında vefat dince ordunun kontrolünü oğlu devralmıştır. Ebü'l-Feth, ordunun ağırlıkları ile şehre girdiğinde Hasanveyh onu karşılayarak kendisine 50.000 dinar vergi vermek şartı ile bir antlaşma imzalamayı başarmıştır. Hasanveyh ile anlaşılan Ebü'l-Feth böylece Rey'e geri dönmüştür (İbnü'l-Miskeveyh, 2003, V: 372; İbnü'l-Esîr, 1987, VII: 319-320; İbn Haldûn, 2006, IV:615; Ahmed Gaffarî Kâzvîni:167-168; Cahen, 1986: 258).

Büveyhî lideri Rüküddevle, vefat etmeden önce en büyük oğlu Adududevle'yi kendine varis bırakırken, diğer oğullarından Fahrüddeve'ye Hemedân ve el-Cibâl bölgesini, küçük oğlu Müeyyedüdevle'ye ise İsfahân ve çevresini vererek kendilerinin ağabeyleri Adududevle'ye tabi olmalarını istemişti (İbnü'l-Esîr, 1987, VIII: 364). Bunun yanında Rüküddevle'nin kardeşi Muizzüddeve'nin oğlu olan Bahtiyar, o sıralar Irak bölgesinde yöneticilik yapmaktaydı. Fakat yeğeninın açıktan açığa en büyük oğlu Adududevle'ye karşı husumeti bulunmaktaydı. Hasanveyh ise hanedan içinde yaşanan bu çekişmelerde Bahtiyar'ın tarafını tutuyor ve bir savaş durumunda kendisine yardım edeceği hususunda güvence veriyordu. Ayrıca Bahtiyar'ın safında Hasanveyh dışında o dönemin gözde yöneticilerinden Fahrüddeve b. Rüküddevle , Ebü Tağlib b. Hamdân, İmran b. Şahin ve birçok emir bulunmaktaydı. Nihayetinde aralarındaki husumet iyice derinleşince, Adududevle 977 yılında Irak'a Bahtiyar üzerine yürüdü. Durumunun kötüye gittiğini anlayan Bahtiyar ise derhal kendi sözünü pek dinlemeyen ve kendisini sürekli Adududevle'ye karşı kışkırtan İbn Bakıyye'yi tutuklayarak Adududevle nezdinde sulh teşebbüsünde bulundu. Hasanveyh de bu gelişmeler karşısında söz verdiği gibi iki oğlu Abdürrezzâk ve Bedr komutasında bir süvari birliğini yardıma gönderdi. Lakin Adududevle ve Bahtiyar

² Hasanveyh ismi bu hanedan dışında İran bölgesinden el-Cezire bölgesine kadar geniş bir coğrafyada kullanıldığı görülmektedir. Fakat söz konusu isim kaynaklarda Hasnûn- حسون (İbn Mustevfî, 1980, I: vr.22a,), Hasveyh - حسويہ (İbn Belhî, 1921:128 vd; Şirazi,1350: 61,63) ve Hasanveyh- حسويہ (Kirmânî,1373: 229-232; Zekerîya Kâzvîni, 1373: 509; *Tahrir Tarih-i Vassaf*, 1383:232; Hafız Ebru, 1378, II, vd; İsfahânî, 1990, I:200, 444, II: 216; Kumî, 1385:613; Fesaî, 1367, I: 237 vd) gibi farklı şekillerde yazılmaktadır.

arasında ciddi bir savaş olmadığından Hasanveyh'in ordusu da bir çatışmaya girmeden geri döndü (İbnü'l-Miskeveyh, 2003, V:426-429, 432; İbnü'l-Esîr, 1987, VII:365-366; Mustevfi, 1387:421)³.

Hasanveyh, 980 yılında vefat etmiştir (İbnü'l-Cevzî, 1992, XIV:272; İbnü'l-Esîr, 1987, VII:388; Ahmed Gaffarî Kâzvinî:168; Hidayet, 1373:88). Geride Ebü'l-Ala, Abdurrezzak, Bedr, Asâm, Ebü Adnân, Bahtiyâr ve Abdülmelik adında yedi oğul bıraktı. Hasanveyh son derece akıllı bir insan olup dönemin karışıklıklarından faydalanıp emirliğini genişletmeyi çok iyi bildi. Ayrıca çok iyi bir asker adamı olduğu da şüphe götürmez. Hanedanının dâhili siyasetini son derece mazbut bir şekilde yürütmesinin yanında harici meselelerde akıllıca davranmayı ihmal etmedi. Dönemin kaynakları kendisinin çok iyi bir devlet adamı olduğunu ve yöneticiliğinde de işlerini tam bir otorite içinde yürüttüğünü dile getirirler. Ayrıca tüm kaynaklarımız ondan övgü ile bahsetmekten de geri kalmamışlardır. Emri altındaki tüm adamlarını iyilik yapmaları hususunda teşvik eder, kötülük yapmalarını hususunda da birçok yasak koyardı. Askerlik ve yöneticilikteki başarılarını, zamanının insanlar tarafından en fazla sevilen liderlerinden biri olmaya vesile olan hayır işleriyle süslemeyi çok iyi başarmıştır. Nitekim Mekke ve Medine halkına yüksek miktarda ihsanlarda bulunmuş ve toprakları üzerindeki insanların refahı noktasında elinde geleni yapmıştır. Devlet işlerindeki üstün meziyetleri dışında da imar işleriyle yakından ilgilendiğini Sermâc Kalesi'ni simetrik şekillerde inşa etmesinden ve aynı tarzda Dinever şehrinde bir cami yaptırmasından anlayabiliyoruz. Şüphesiz kendisi döneminin en dikkat çeken yöneticilerinden birisiyken, hayır işlerinden de zamanının önde gelen şahsiyetlerindendi (İbnü'l-Miskeveyh, 2003, V:451; İbnü'l-Esîr, 1987, VII: 388; Hândmir, 1362, II: 438; Ruhanî, 1371: 42; Yasmî:183).

3. EBÜ NECM BEDR DEVRİ (980-1015)

Hasanveyh'in vefatı üzerine oğulları birbirlerine düşmüşlerdir. Bunlardan bir kısmı Fahrüddeve'nin, diğer bir kısmı da Adududeve'nin yanına giderek yardım istemişlerdir (İbnü'l-Esîr, 1987, VII: 388; İbn Haldûn, 2006, IV: 615; Ruhanî, 1371:43). Bunlardan Bahtiyâr, Adududeve'ye mektup yazıp emrine girdiğini beyan ederek hanedanın merkezi olan Sermâc Kalesi'ni de elinde tutmayı başarmıştır. Fakat kısa bir süre sonra fikrini değiştirecek ki, Adududeve'nin itaatinden çıkmıştır. Bu sebeple Adududeve kalabalık bir orduyu Sermâc Kalesi üzerine sevk etmiştir. Ordu hızlı bir yürüyüşten sonra önce Nihâvend daha sonra da Dinever'i ele geçirmiştir. Kısa süre sonra da ordu Sermâc Kalesi önünde görünerek bölgede bulunan birçok mevki tahrip ettiler. Uzun bir kuşatmanın ardından nihayetinde kale düştü ve bu kale ile birlikte Bahtiyâr ve kardeşlerinin elinde bulunan diğer tüm kalelerde de Büveyhî ordusunun eline geçmiştir. Kale içinde bulunan muazzam miktardaki mal ve zahire ise Büveyhî ordusu tarafından yağmalanmıştır (İbnü'l-Esîr, 1987, VII:388; Ebü'l Fidâ, 1997, I:464; İbnü'l-Verdî, 1996, I, 294; İbn Haldûn, 2006, IV:615-616; Hândmir, 1362, II: 438; Cahen, 1986:258).

Adududeve, bu şekilde Hasanveyhleri cezalandırmışsa da, topraklarını ellerinden almayarak hâkimiyetleri altında olan tüm bölgeleri onlara tekrar geri verdiğini görmekteyiz. Bunun yanında Hasanveyh'in oğullarından Ebü Necm Bedr'i de hanedanın başına getirtti. Nitekim Hasanveyh'in oğulları ellerindeki toprakların tümünün ellerinden çıktığını görünce Adududeve'nin huzuruna çıkarak af dilediler, Büveyhî lideri kendisine mukavemet eden Abdürrezzâk, Ebü'l-Ala ve Ebü'l-Adnan'ı tutuklatmıştır. Bedr, Asım ve Abdülmelik'e ise hilat giydirecek bunlardan Bedr'e Kürtlerin yaşadığı yerlerin yönetimini vermiştir (İbnü'l-Esîr, 1987, VII:388; İbn Haldûn, 2006, IV:616).

Her ne kadar Bedr ile birlikte Asım ve Abdülmelik, Aladududeve'nin ilgisine mazhar olduysalar da, bu defa bu iki kardeşten Asım büyük kardeşi Bedr'e karşı ayaklandığını görmekteyiz. Asım, Bedr'e karşı husumetleri bulunan diğer Kürt topluluklarını da yanına alarak ağabeyine karşı isyan etmiştir. Patlak veren bu isyan yayılıp Adududeve'nin kulağına gidince Büveyhî lideri derhal tam donanımlı bir orduyu Asım üzerine gönderdi. Bedr'in yardımına gelen Büveyhî ordusu isyanı kanlı bir şekilde bastırıp Asım ile birlikte bir takım adamlarını yanlarına alarak Hemedân'a götürüldüler ve bu adamlar büyük bir ihtimalle de burada infaz edildiler. Nitekim kaynaklarımız bir daha ondan haber alınmadığını yazarlar. Ayrıca Aladududeve, Hasanveyhlerin kendilerine sorun çıkaracağını tahmin edecek ki, 981 yılının başlarında Bedr dışındakilerin tümünü öldürtmüştür (İbnü'l-Esîr, 1987, VII:393; İbn Haldûn, 2006, IV:616).

Bedr, tıpkı babası gibi devrin siyasi çatışmalarından faydalanmayı çok iyi bilmiştir. Nitekim Adududeve'nin 982 yılında ölmesi üzerine kendisinin İran'a hâkim olan Şerefüddeve'nin itaatinde olduğunu haber vermiştir. Böylece Büveyhîlere sadakatini bildirerek hanedanını güvence altına almıştır. Fakat kısa bir süre sonra Fahrüddeve'nin yanında olmanın kendisi ve tebaası için daha faydalı olacağını hesap edecek ki, bu defa onun safına geçmiştir. Bedr'in bu durumunu haber alan Şerefüddeve de 987 yılında büyük kumandanlarından Karatekin el-Cehşiyânî'yi Hasanveyhler üzerine göndermiştir. Ayrıca kaynaklarımız Fahrüddeve'nin Karatekin el-Cehşiyânî'nin başıboş davranışlarından bıktığı için onun Bedr üzerine gönderdiğini ve bu vesile ile her ikisini bu şekilde birbirlerine vurdurarak onlardan kurtulmayı umduğunu yazarlar (Rûzrâvarî, 2003, VI:85; İbnü'l-Esîr, 1987, VII:430; İbn Haldûn, 2006, IV:616; Tatabî, 1382, III:1947).

Durumdan haberdar olan Bedr ise derhal gerekli hazırlıkları yapıp tüm Kürt savaşçılarını toplamıştır. Kısa bir süre sonra da Karatekin el-Cehşiyânî komutasındaki birliklerle Hasanveyhlerin topraklarını süratle işgal etmiştir. Hasanveyhler hükümdarı derhal askerleri ile harekete geçince iki ordu Karmısın (Kirmânşâh) vadisinde karşılaşmış, Bedr başta sahte ricat yaparak mağlup olduğu izlenimini vererek geri çekilince de Karatekin el-Cehşiyânî ordusu ganimet hırsıyla savaş nizamını bozmuş ve Hasanveyhlere ait çadırlarına hücum etmiştir. Bunun üzerine, Bedr süratle arkadan vurup düşmanı kuşatması galip gelmesine yetmiştir. Nihayetinde Karatekin el-Cehşiyânî ordusu ile birlikte müthiş bir bozguna uğrayarak ordunun çoğu savaş meydanında

³ Ayrıca Adududeve ile kardeşi Fahrüddeve arasındaki husumetin bir nedeninin de Hasanveyh olduğuna dair bazı kayıtlar mevcuttur. Bkz: İbnü'l-Esîr, 1987, VIII, s.389.

imha edilmiş ve birçok kişi esir olarak ele geçirilmiştir. Bedr bu galibiyetten sonra Büveyhilerin elindeki Karmısın ve Hulvân şehirlerini ele geçirmiştir. Karatekin el-Cehşiyânî ise bazı hususi hizmetkârları ile kurtulmayı başardıktan sonra, süratle bir şekilde Nehrevân köprüsünü geçip hezimetten kurtararak etrafa dağılan bazı askerleri ile birlikte Bağdad'a geri dönmüş, fakat burada bir suikasta uğrayarak öldürülmüştür (Rûzrâvarî, 2003, VI:85–86; İbnü'l- Cevzî, 1992, XIV:322–323; İbnü'l-Esîr, 1987, VIII:430; İbn Haldûn, 2006, IV:616; Tatavî, 1382, III:1947–1948)

Bu gelişmeden sonra durumunu iyice kuvvetlendiren Bedr, bu hadiselerden sonra daha aktif siyaset izleyerek bölgedeki siyasi meselelere müdahil olduğunu görmekteyiz. Büveyhîlerden Amîdü'l-Cuyuş, Horasân yolunun güvenliğine Bedr'in en büyük hasımlarından Ebü'l-Feth Annazî'ye verince, kendisi de derhal Amîdü'l-Cuyuş'un düşmanlarından Ebü'l-Cafer'i yanına çekerek 1007 yılında bünyesinde Emir Hindi b. Sadi, Ebü İsa Şadi b. Muhammed, Verrâm b. Muhammed ve birçok başarılı komutanın da olduğu bir orduyu Bağdad üzerine göndererek söz konusu atamanın öcünü almak istemiştir. Arkasından Emir Ebü'l-Hasan Ali b. Mezyed el- Esedî de Bahaüddeve'ye kırgınlığı yüzünden emrindeki askerlerle Bedr'in gönderdiği orduya katılınca, Ebü'l-Cafer el-Haccâc'ın komutasındaki ordunun mevcudu 10.000 süvariye bulmuştur. Ordu tüm birlikleri ile Bağdad'a bir fersah uzaklıkta konaklayıp burada da yaklaşık bir ay kalmasına rağmen, Amîdü'l-Cuyuş, Bahaüddeve'nin düşmanlarından Ebü'l-Abbas b. Vasil'ı mağlup edince komutanların da cesareti kırılmıştır. Nitekim söz konusu tüm emirler muhtemel bir saldırıda yenilebileceklerini hesap edince dağıldılar. Böylece bu askeri harekât herhangi bir neticeye varmadan nihayetlenmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987, VIII:39–40; İbn Haldûn, 2006, IV:617; Tatavî, 1382, III:2031).

Kısa bir süre sonra da Bahaüddeve, topraklarına saldıran Bedr üzerine Emîdü'l-Cuyuş komutasında bir ordu gönderdiyse de Bedr'in Emîdü'l-Cuyuş'a verdiği bazı telkinler işe yarayarak onunla savaşmadan bir antlaşmaya varmayı başarmıştır (İbnü'l-Esîr, VIII:41–42).

Buna rağmen Bağdad seferi her ne kadar başarısız olduysa da, Bedr'in Ebü'l- Feth Annazî'ye karşı olan kını yatışmamıştır. Bedr, Hulvân ve Karmısın bölgeleri fethedince Ebü'l-Feth Annazî, Rafi b. Makn'ın yanına sığınmıştır. Ayrıca o sıralar Rafi b. Makn de Dicle kenarında bazı şehir ve kaleleri elinde tutmaktaydı. Rafi b. Makn ile Bedr arasında bir dostluk olmasına rağmen, Rafi b. Makn'ın Bedr'in en büyük hasmını himaye edince iki hükümdarın arası açılmıştır. Her ne kadar Bedr, aralarındaki dostluğun devam etmesi için Ebü'l-Feth Annazî'yi yanından uzaklaştırmasını istedi ise de bu isteğini reddetmiştir. Bedr ise bu yüzden hazırlıkları tamamlayarak eski dostlarından Rafi b. Makn'ın üzerine ordusunu sevk etmiştir. Rafi b. Makn o sıralar Dicle nehrinin doğu cenahında elinde tuttuğu tüm şehirlerinin yağmalayarak Berecân Kalesini de ele geçirmiştir. Kalede bulunan hububat ateşe verildiği gibi etraftaki tüm su kuyuları doldurulmuştur. Böylece Hasanveyh hanedanının elindeki topraklar el-Cezire bölgesinin kuzey-doğu kısımlarını da içine alacak kadar genişlemiştir. Kaynaklarımız, bu olaydan sonra Ebü'l-Feth Annazî'nin Bağdad'a kaçıp Amîdü'l-Cuyuş tarafından hilat giydirildiğini ve ona yardım edilme sözü verildiğini rivayet ederler (İbnü'l-Esîr, 1987, VIII:40; İbn Haldûn, 2006, IV:617).

Bedr devrinde her ne kadar Hasanveyhler güçlenmişse de hanedan içindeki iç çekişmeler yüzünden büyük bir inkıraz yaşamıştır. Nitekim Bedr'in aslen Şazencân Kürt aşiretinden olan hanımından doğmuş Hilâl isminde bir oğlu vardı. Kaynaklarımız, Bedr'in Hilâl'i kendisinden uzak tuttuğunu ve bu sebeple babasının lütuf ve nimetlerinden diğer oğlu Ebü İsa'nın yararlandığını bildirirler. Buna göre Bedr, Hilâl'in annesinden ayrılmıştı ve anlaşıldığına göre de Hilâl'e her hangi bir yardımda da bulunmuyordu. Bir rivayete göre bir gün Hilâl babası ile ava çıkmış ve bir aslan avında Hilâl'in sertliğinden dolayı Bedr rahatsız olmuş ve hareketinden dolayı da oğlunu kendisinden uzaklaştırarak Memgân'ı kendisine ikta' olarak vermiştir. Fakat Hilâl burada kısa sürede güçlenerek kendi başına hareket etmeye başlamış ve içten içe babasına karşı öfke duyduğundan da iyice güçlenince babasının emirlerini dinlemez olmuştur. Kısa bir süre sonra da babasının yakın dostlarından Şehruruz hâkimi İbnü'l-Mazî'ye saldırmıştır. Bedr'in tüm tehditlerine rağmen elindeki tüm güçlerle İbnü'l-Mazî'nin topraklarına işgal ederek Şehruruz'u muhasara edip içindeki mallar ile birlikte zapt etmiş, İbnü'l-Mazî'yi ailesi ile birlikte kılıçtan geçirmiştir. Kaynaklar, bu olayın Bedr'in kulağına gidince oğlunun bu hareketine son derece üzüldüğüne ve kendisine de cephe aldığına bildirirler (İbnü'l-Esîr, 1987, VIII:55; İbn Haldûn, 2006, IV:617–618; Hândmir, 1362,II: 438).

Hilâl, Şehruruz'u ele geçirdikten sonra bu sefer babasının ordusunda yer alan asker ve komutanlara çeşitli ihsanlarda bulunarak kendi tarafına çekmeye başlamıştır. Bazı kaynaklar Bedr'in askerlerine cimri davrandığını ve buna karşın Hilâl'in lütuf ve ihsanlarını gören askerlerin ve halkın da onun tarafına geçtiğini kaydederler. Nihayetinde Hilâl'in bu yaptıkları Bedr için tahammül edilemeyecek bir noktaya gelince, 400 (1009) yılının başlarında oğlu üzerine harekete geçmiştir. Hilâl de aynı şekilde maiyetindeki birliklerle buna karşılık verince iki ordu Dinever şehri girişinde karşı karşıya gelmiştir. Hasanveyh ordusunda yer alan Kürtler, Hilâl'i safına geçmesi üzerine Bedr'in askerleri yenilmiş ve kendisi de esir alınarak Hilâl'in yanına götürülmüştür. Fakat Hilâl'in komutanları her ne kadar babasını öldürülmesini tavsiye ettilerse de Hilâl bunu şiddetle reddederek etrafındakilere böyle bir şeyi yapacak kadar isyankâr bir oğul olmayacağını söylemiştir. Bedr ise Hilâl'e artık hanedanın başına geçmesi gerektiğini ve kendisine de verilecek bir kalede ibadetle uğraşmak istediğini söyleyerek oğlunu ikna etmeye çalışmıştır. Neticede Hilâl, yanına biraz mal da vererek babasını serbest bırakmıştır (İbnü'l-Esîr, 1987, VIII:55–56; *Mucmelü't-Tevarih*, 1318:397–398; İbn Haldûn, 2006, IV:618; Hândmir, 1362, II: 438–439).

Bedr, oğlunun elinden serbest kaldıktan sonra derhal yerleştiği kaleyi tahkim ederek eski hasımlarından Feth b. Annaz ve o sırada Esedabâd'ta bulunan Ebü İsa Şadi b. Muhammed'e haber yollayıp Hilâl'in maiyetindeki topraklara saldırmalarını istemiştir. Bu iki emir de Bedr'in istediğini yaparak Ebü'l-Feth de bu niyetle Hilâl'e bağlı Karmısın'ı ele geçirmişlerdir. Ebü İsa Şadi ise Sabur-Hast'da bulunan ve Hilâl'e ait silah ve malzemeleri yağmalayarak Nihâvend üzerine yürüdüysen de, Hilâl kendisine yetişerek ordusunu kırmıştır. Nihâvend'de bulunan Ebübekir b. Rafi de Ebü İsa Şadi'yi esir olarak ele geçirdikten

sonra Hilâl'e teslim etmiştir. Fakat Hilâl bu değerli emiri cezalandırmayarak biraz mal verdikten sonra onu maiyetine almıştır (İbnü'l-Esîr, 1987, VIII:56; *Mucmelü't-Tevarih*, 1318:398-399; İbn Haldûn, 2006, IV:618).

Söz konusu seferin başarısızlıkla sonuçlandığını gören Bedr, bu defa Büveyhîlerden Bahaüddeve'den yardım talep etmiştir. Bahaüddeve de onun bu yardım talebini geri çevirmeyerek Fahrü'l-Mülk Ebü Galib komutasında bir orduyu 1010 tarihinde yardımına göndermiştir. Ebü İsa her ne kadar Hilâl'e bu ordu ile savaşmamanın ve Bahaüddeve'nin maiyetine girmenin daha iyi olacağını söylemişse de, Hilâl, bu teklifin babasına karşı yapılmış bir zaman kazanma olarak düşünerek Ebü İsa'yı öldürmüştür. Ardından da derhal Sabur-Hast'a kadar ilerleyen Büveyhî ordusunun üzerine yürümüştür. Fakat Büveyhî ordusu beklediğinden daha kalabalık çıkınca, Fahrü'l-Mülk'e haber yollayarak itaatine girmek istediğini bildirmiştir. Büveyhî komutanı bu teklifi olumlu bulup durumu Bedr'e bir elçi ile haber yolladıysa da, Bedr buna çok öfkelenmiştir. Bir rivayete göre Bedr'in elçiye hakaret ederek Fahrü'l-Mülk'e de : *"Bu zayıflığını anlayan Hilâl'in bir aldatmacasıdır. Yapılabilecek en iyi iş ona nefes bile aldurtmamaktır"* şeklinde bir uyarıda bulunmuştur. Bunun üzerine Fahrü'l-Mülk derhal ordusunu savaş düzenine sokarak Hilâl'in üzerine yürümüştür. Kısa sürede sonra da Hilâl'in ordusu bozguna uğratıp kendisini de esir almıştır (İbnü'l-Esîr, 1987, VIII:56-57; *Mucmelü't-Tevarih*, 1318:399-400; İbn Haldûn, 2006, IV:618; Hândmir, 1362, II: 439; Şeref Han, 1860, I:22).

Hilâl ardından Fahrü'l-Mülk'ün yanına götürülerek onun huzurunda yeri öptürmüşlerdir. Ayrıca Hilâl, Fahrü'l-Mülk'e kendisinin babasına teslim edilmemesi istemiş, bu istek de Büveyhî komutanı tarafından kabul görmüştür. Fakat Hilâl'in oturduğu kale, içindeki değerli malzemelerle Bedr'e verilmiştir. Kaynaklar, kalede 40.000 kese dirhem, 400 kese de altın, çok güzel mücevherler, kıymetli elbiseler ve silahların olduğunu yazarlar (İbnü'l-Esîr, 1987, VIII:57; *Mucmelü't-Tevarih*, 1318,s.400; İbn Haldûn, 2006, IV:618).

Hilâl, böylece Büveyhîlere teslim olduktan sonra Bedr rahat bir nefes almıştır. Fakat bu defa 1014 yılında Hilâl'in oğlu Tahir bir zamanlar dedesi Bedr tarafından Amîdü'l-Cuyuş'a teslim edilen Fahrü'l-Mülk'ün askerleri ile savaşa girmiş ve şehri onlardan almaya muvaffak olmuştur (Ocak 1014). Amîdü'l-Cuyuş bu haberi alınca derhal Tahir b. Hilâl'e mektup yazarak muhasara esnasında esir aldığı askerleri serbest bırakmasını istemiştir. Tahir bu emre uyup esirleri serbest bıraksa da Şehruruz'ın elinde tutmayı başarmıştır (İbnü'l-Esîr, 1987, VIII:81; *Mucmelü't-Tevarih*, 1318:400; İbn Haldûn, 2006, IV:618).

Bedr, dâhili sancılı sürece geride bıraktıktan sonra tekrar çevre bölgelere saldırmaya devam etmiştir. Nitekim 1015 yılında payitahtı Küshad kalesi olan Hüseyin b. Mesud el-Kürdî'ye ait topraklara hücum etmiştir. Kaynaklarımız Bedr'in büyük bir stratejik hata yaparak kış mevsiminde bu sefere koyulduğunu ve bu yüzden de askerlerinin bu duruma çok kızdıklarını kaydederler. Gerçekte de bu askeri harekât, kış mevsiminde gerçekleşmişti ve ordu sefer esnasında helak olmuştur. Nihayetinde ise askerleri kendisine bir suikast düzenleyerek onu öldürmüşlerdir (İbnü'l-Esîr, 1987, VIII:82-83; *Mucmelü't-Tevarih*, 1318:400; İbn Haldûn, 2006, IV:619; Hândmir, 1362, II: 439).

Bedr'in nasıl öldürüldüğüne dair ayrıntılar kaynaklarda geçmektedir. Buna göre onun yakın adamlarından biri, askerlerinin onu öldürmeye niyetlendiğini ve bunu da gerçekleştirmek için de çalıştıklarını söylemiştir. Fakat Bedr buna kulak asmayarak tedbir alacağına *"Bunu yapacak olan köpekler de kimmiş?"* şeklinde muvazenesiz bir cevapla adamı başından salmıştır. Sonunda Bedr bir tepeye çıkınca adamları onun üzerine saldırarak öldürmüşlerdir. İbnü'l-Esîr, Bedr'i öldüren taifenin el-Cevzekân Kürtleri olduğunu söyler. Bedr öldürülünce bu Kürt taifesi ordunun elindeki birçok eşyayı da alarak oradan ayrılarak Ebü Tahir b. Fahrüddeve b. Büveyh'in itaatine girmişlerdir. Fahrüddeve de kısa bir süre sonra durumdan istifade Bedr'in topraklarına saldırarak bazı mevkiileri ele geçirmiştir. Bunun dışında, bir rivayete göre Hüseyin b. Mesud el-Kürdî söz konusu tepeye gelince Bedr'in cesedini açık bir yerde bulmuş o da onu kefenleyerek Hz. Ali'nin türbesine (Meşhed-i Ali) defnetmiştir. Öldüğünde toprakları Sabur-Hast, Dinever, Berucird, Nihâvend, Esedabâd ve Ahvâz'a bağlı bölgeler ile bölgede bulunan birçok kaleyi içine almaktaydı. (İbnü'l-Cevzî,1992, XV:104-106; İbnü'l-Esîr, 1987, VIII:82-83; *Mucmelü't-Tevarih*, 1318:400-401; İbn Haldûn, 2006, IV:619; Ahmed Gaffarî Kâzvîni:168; Hândmir, 1362, II: 439). Ölümünden sonra ülkede düzenin bozulması ve hırsız ve yağmacıların artmasından dolayı, Dinever kadısı İbn Kec gibi meşhur bir âlim bu süreçte öldürülmüştür (İbnü'l-Kesîr, 1995, XII:66).

Yukarda görüldüğü üzere Bedr devrinde Hasanveyhler, Büveyhîlere bağlı olmaya ve devlet içerisinde yaşanan birçok siyasi hadiselerin içinde de yer almaya devam ettiler (Reşîdu'd-dîn, 1386:32, 106, 154; Fakîhî, 1378:53). Kaynaklarımız Bedr'in bölgesinin seçkin liderlerden biri olmasının yanında, iyi bir devlet adamı ve iyi bir siyasetçi olduğunu kaydederler. Adına para bastırılmış (Heyet, 2014:39), dönemin halifesi Kadir-billâh de kendisine Ebü Necm (yıldızların babası) künyesini takmış ve Nasrî'd-Devle lakabı vererek ona bir sancak hazırlamıştır (Utbî, 1858:424; Carbazekânî, vr.146; İbnü'l-Cevzî,1992, XV:8,104; *Mucmelü't-Tevarih*, 1318:401;İbn Tagrîbirdî, 1992, IV:237; Ahmed Gaffarî Kâzvîni:168; Hândmir, 1362, II: 438; Tatabî, 1382, III:2055; Katib Çelebî, 1376:318). Rûzrâvarî, onun Allah yolunda gaza etmek için 20.000 süvarisi olduğunu söyler. Kendisi yoksullara çok yardım eder, hayır ve hasenat konusunda elinden geleni yapardı. Kaynaklar onun her Cuma günü yoksul ve dullara 20.000 dirhem sarf ettiğini söyleyerek ayrıca kendisi her ay ölüleri kefenlemek için de aynı şekilde 20.000 dirhem harcadığını kaydederler. Ayrıca her sene Mekke ve Medine'de mücavir olarak yaşayan kimselere sadakat dağıtmak, atölyeleri onarmak, hac yolundaki su kaynaklarını ıslah etmek ve yeni su kuyuları kazdırmak için 100.000 dinar sarf eder, Hemedan ve Bağdad'ta yolda kalmış kimselere ayakkabı yapmaları ve bineklerin atlarına nal yapmak için ayakkabı üreticilerine ve nalbantlara 3000 dinara yakın para verdiğine dair elimizde kayıtlar mevcuttur (Rûzrâvarî, 2003, VI:172-173; İbnü'l-Cevzî,1992, XV:46,104-106; İbn Tagrîbirdî, 1992, IV:171, 237; Ahmed Gaffarî Kâzvîni:168) Bunun yanında Bedr, annesi ve Adududeve adına her yıl yirmi kişiyi Hac'a gönderir, bunlar için yaklaşık 1.000 dinar harcardı. Kendi döneminde sayısı 2000'i aşan meşit ve han inşa ederek var olanları da tamir ettirmiş, bunların dışında da fakihlere, kadınlara, müezzinlere, eşrafa, şehitlere, yoksullara, düşkünlere, dul, yetim ve öksüzlere maaş bağlamıştır. Ayrıca kendisinin çok namaz kılan birisi olup çok zikir yapardı. Öldüğünde

yaşı seksen civarı idi ve gerisinde birçok şehir ve mülk yanında 140.000 dinar ve 40.000 kûsur dirhem de miras bırakmıştır (Rûzrâvârî, 2003, VI:172–173; İbnü'l-Cevzî,1992, XV:105; Tavatî, 1382, III:2055–2056).

4. HASANVEYH İKTİDARININ YIKILIŞI (1015-1048)

Dedesinin ölüm haberini alan ve o sıralara Şehruruz'da bulunan Tahir b. Hilâl, hanedanın başına geçmek için süratle harekete geçtiyse de, Büveyhî Şemsüddevl'e'nin gönderdiği ordunun önünde büyük bir bozgun yaşayarak esir düşmüştür. Fakat babası Hilâl'in naibi onu yanına alarak Hemedân'a giderek Tahir'in öldürülmesine mani olmuştur. Burada bulunan el-Luriyye ve eş-Şazencan Kürtleri ile birlikte Ebü Feth b. Annaz'ın oğlu Ebü's-Şevk'in yanına gitmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987, VIII:83; *Mucmelü't-Tevarih*, 1318:401–402; İbn Haldûn, 2006, IV:61).

Hilâl ise o sıralar babası ile girdiği mücadelede esir alındığından, bu hadiseleri hapsoldüğü yerden izliyordu. Fakat bu defa Büveyhîlerden Sultanüddevl'e, Şemsüddevl'e'nin Bedr'in topraklarına saldırdığını duyunca Hilâl'i kapalı tutulduğu yerden serbest bırakmış, kendisine de asker ve silah vererek Şemsüddevl'e'nin üzerine göndermiştir. Hilâl, emrinde ordu ile harekete geçince Şemsüddevl'e'nin ordusu ile karşılaşmış ve mağlup olmuştur (Nisan-Mayıs 1015). Ordusu yok olduğu gibi kendisi de Ebü'l-Muzaffer Anuştekin el-Arabî gibi komutanlarla esir düşmüştür. Kısa bir süre sonra da öldürülmüştür (İbnü'l-Esîr, 1987, VIII:83; *Mucmelü't-Tevarih*, 1318:401–402; İbn Haldûn, 2006, IV:619; Ahmed Gaffarî Kâzvîni:168; Katib Çelebî, 1376:318).

Tahir b. Hilâl ise Hemedân'a götürüldükten sonra Büveyhîler'e itaat edeceği sözüne mukabil Şemsüddevl'e tarafından serbest bırakılmıştır. Fakat Tahir kendi etrafında toplanan askerle iyice güçlenince bu kez Ebü's-Şevk ile arası bozulmuştur. Kısa sürede sonra Tahir ile Ebü's-Şevk savaşa tutuşarak Ebü's-Şevk Tahir önünde yenilmiştir. Ebü's-Şevk tekrar Tahir'e saldırdıysa da, aynı şekilde yine bozguna uğramış ve Hulvân'a çekilmek zorunda kalmıştır (1015) . Kaynaklar her ne kadar burada bulunan Ebü'l-Hasan b. Mezyed el- Esedî'nin Tahir'e karşı ona yardım edeceği teklifinde bulunmuşsa da, Ebü'l-Şevk'in tekrar savaşa girecek kadar güçlü olmadığını kaydederler. Tahir ise Nehrevân'a giderek burada ikamet etmeye başlamıştır. Burada Ebü'l-Şevk'e haber yollayarak onunla bir antlaşma imzalamış ve onun kız kardeşi ile de evlenmiştir. Kaynaklarımız Tahir'in bu suretle Ebü's-Şevk'ten emin olmak istediğini söylerler. Fakat Ebü's-Şevk kısa bir süre sonra üzerine hücum etmiş ve yapılan çatışmada Tahir öldürülmüştür. Cesedi ise adamlar tarafından Bau't-Tebn'e götürülerek buradaki bir türbeye defnedilmiştir (İbnü'l-Esîr, 1987, VIII:91; İbn Haldûn, 2006, IV:619–620; Ahmed Gaffarî Kâzvîni:168; Şeref Han, 1860, I:22-23; Cahen, 1986:258). Böylece Hasanveyhlerin bölgedeki iktidarı son bulmuş ve onlara ait topraklar da Ebü's-Şevk idaresindeki bir diğer Kürt hanedanı olan Annazilerin kontrolüne girmiştir(1016). Tahir'den sonra Bedr b.Tahir ve Ebü Mansur Hasanveyh el- Berzikanî ve Ebü Salem Deysem el-Berzikanî gibi Hasanveyh soyundan gelen bazı şahıslar el-Cibâl bölgesinde Annazilere tabi olarak yaşamışlardır (Ruhanî,1371:47).

Bunun yanında birçok kaynak Annaziler devrini Hasanveyhler tarihi içine katarlarsa da, biz Hasanveyh sülalesini temel aldığımızda bu hanedanın bölgedeki iktidar ömrünün 1048 yılında son bulduğu söyleyebiliriz. Nitekim ellerinden kalan son toprak parçası Sermâc kalesinin 1048 yılına kadar Hasanveyh sülalesinin yönettiğini biliyoruz. İbnü'l-Esîr, 439 yılı olaylarını anlatırken Bedr b. Hasanveyh sülalesinden olan Sermâc Kalesi hâkiminin bu sene vefat ettiğini ve kalenin de Selçuklulardan İbrahim Yinâl'a teslim ettiğini kaydederken (İbnü'l-Esîr, 1987, VIII:278) İranlı bir tarihçimiz ise bunun Bedr b. Tahir olduğunu yazar (Ahmed Gaffarî Kâzvîni:168). Nitekim bu tarihte Selçuklular el-Cibâl Bölgesi'nde yer alan birçok şehri ele geçirdikleri gibi başta Büveyhîler olmak üzere bölgedeki siyasi teşekküllerin çoğunu da itaat altına almışlardı (Zahreddin Nişâpurî, 1390:18; Ravendî, 1921:104; Hüseyinî, 1380:56; Bundarî, 1900:8; Ezdî, 1909:37–38; Şeref Han, 1860, I:23).

5. SONUÇ

Hasanveyhler hanedanı, Kürtlerin eskiden beri görülen bir bölgede, Kuzey-Batı İran'da (al-Cibâl Bölgesi'nde) 80 yıldan fazla etkili olmuşlardır. Nitekim söz konusu hanedan X. Asrın yarısından XI. asrın ilk çeyreğine kadar Batı İran'da etkin rol oynamış bir İslam hanedanıdır. Söz konusu hanedanın Büveyhîler'e bağlı olarak bölgede kurdukları özerk iktidar, Kürtlerin İslam fütuhâtından sonra kurduğu ilk ve en önemli siyasi teşekküllerden biri olup dönemin kaynaklarının ısrarla vurguladıkları gibi topraklarında huzur ve güveni tam bir otorite ile sağlamışlardır. Hasanveyhler, bölgelerinde aktif bir askeri ve siyasi yaşam sürmelerinin yanında ilim, kültür ve mimari de seçkin çalışmalarında bulunmuşlardır. Bunlara ek olarak Hasanveyh liderleri hayır ve yardım konusunda da dönemlerinin önde gelen şahsiyetleri olmuşlardır. Fakat daha çok yerel güçlerle mücadele ettiklerinden ve daima Büveyhîlerin baskısı altında olduklarından büyük bir siyasi teşekkül halini almadıklarına müşahede etmekteyiz.

KAYNAKÇA

Anonim, (1318) . *Mucmelü't-Tevarih ve Kıssas*, (Tah. Melik Şuara Bahâr) , Tahran.

Bundarî, (1900). *Kitabü't-Tarih Devletü al-Selcûk*, Mısır.

Cahen, Claude, (1986).“Hasanwayh”, *EF*, III:258–259.

Carbazekânî, *Tercüme-yi Tarih-i 'Utbi*, Kitâbhâne-yi Meclis-i Şurâ-yı Millî, (Tahran), nr.2923.

Ebü'l Fidâ, İmaddin İsmail b. Ali, (1997). *Tarihu Ebü'l-Fidâ, Muhtasar fi Ahbaru'l-Beşer*, (Neşr. Mahmud Deyyub), I-II, Beyrut.

Ezdî, İbn Nizameddin el-Hüseyinî, (1909). *el-'Iraziye fi Hikayeti's-Selçukiye*, (Neşr. Karl Süsseim), Leiden.

Fakîhî, Ali Asgar, (1378). *Tarih Âl-Büveyh*, Tahran.

- Fesâî, Hasan b. Hasan, (1367). *Farsname-i Nasirî*, (Neşr. Mansur Restgar Fesâî), I-II, Tahran
- Hafız Ebru, (1378). *Coğrafya*, (Tah. Sadık Secadî), I-III, Tahran.
- Heyet, (2014). *The Khalifa Collection of Islamic Coins*, London.
- Hidayet, Muhammed Hadi, *Fihristü't-Tevarih*, (1373). (Neşr. Abdülhüseyin Nevaî), Tahran
- Hândmir, Gıyaseddin Muhammed, (1362). *Habib-i Siyer fi Ahbarü'l-Beşer*, (Neşr. Muhammed Debirsiyaki), I-IV, Tahran.
- Hüseyinî, Sadreddin, (1380). *Zübdetü't-Tevarih*, Tahran.
- İbnü'l-Belhî, (1921). *Fârsnâme*, (Neşr. G.Le Strange-R.A.Nicholson), London.
- İbnü'l-Esir, İzzeddin, *el-Kâmil fi't Tarih*, (1987). (Tah. Muhammed Yusuf Dakâk), I-XI, Beyrut.
- İbn Haldûn, Veliyeddin Abdurrahman b. Mahmud el-Hadrami el-Magribi, (2006). *Tarih İbn Haldun, Kitâb el- 'İber ve Divan el- Mübtedâ ve el-Haber fi Eyyam el- 'Arab ve el- 'Acem ve el-Berber ve men Asarahum min zev Sultân Ekber*, I-VIII, Beyrut.
- İbnü'l-Kesîr, (1995). *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, (Çev. Mehmet Keskin), I-XV, İstanbul.
- İbn Miskeveyh, (2003). *Tecâribü'l-Umam*, (Tah. Seyid Kesrevî), I-V, Beyrut.
- İbn Mustevfi, (1980). *Tarih-i Erbil*, I-II, Irak.
- İbn Tagrîbirdî, (1992). *Nucûm ez-Zâhire fi Mulûk Misr ve'l- Kahire*, (Tah. Muhammed Hüseyin Şemseddin), I-XVI, Beyrut.
- İbnü'l-Verdî, Zeyneddin Ömer b. Muzaffer, (1996). *Tarih İbn Verdî, Tetimmet'ül Muhtasar fi Ahbaru'l-Beşer*, I-II, Beyrut.
- İsfehânî, Ebü Naim, (1990). *Tarih-i İsbhân*, (Tah. Seyd Kesrevî), Beyrut.
- Katib Çelebî, (1376). *Takvimü't-Tevarih*, (Fars. Çev. Mir-Haşim Muhaddis), Tahran.
- Kâzvinî, Kadı Ahmed Gaffarî, *Tarih-i Cihân Ârâ*, Tahran tz.
- Kâzvinî, Zekeriya b. Muhammed , (1373). *Asaru'l-Bilad ve Ahbaru'l-İbad*, (Fars. Çev. Mirza Cihangir Kaçar), Tahran.
- Kirmânî, Afdaladdin, (1373). *Selçukiyân Guz der Kirmân*, (Tah. Muhammed İbrahim), Tahran.
- Kumî, Hasan b. Muhammed, (1385). *Tarih-i Kum*, (Fars. Çev. Taceddin Hasan Hatîb), Kum.
- Mustevfi, Hamdullah, (1387). *Tarih-i Guzide*, (Tah. Abdülhüseyin Nevaî), Tahran.
- Müneccimbaşı, (1285). *Sahâifül'-Ahbâr*, II, İstanbul.
- Ravendî, (1921). *Rahatu's-Sudur ve Ayetü's-Surur*, (Neşr. M.İkbal), London.
- Reşîdu'd-dîn, Fazlullah Hemedânî, (1386). *Câmi' üt-Tevârîh, Tarih-i Sâmâniyyân ve Büveyhiyyân ve Gaznuyân*, (Neşr. Muhammed Ruşen), Tahran.
- Ruhanî, Macid Merduh, (1371). *Meşahirü'l-Kürd*, Tahran.
- Rûzravârî, (2003). *Zeyl Tecâribü'l-Umam* (Tah. Seyid Kesrevî), VI, Beyrut.
- Şeref Han, (1860). *Şerefnâme- Histoire des Kourdes*, (Neşr. V. Véliaminof –Zernof), I-II, St-Pétersbourg.
- Tatavî, Ahmed b. Nasrullah, (1382). *Tarih-i Elfî*, (Tah. Alemrıza Tabâtbâyi), I-VIII, Tahran.
- Utbi, *Kitabu'l-Yemînî*, (1858). (İng. Çev. James Reynolds), London.
- Vassaf, (1383). *Tahrir Tarih-i Vassaf* (Haz. Muhammed Ayeti), Tahran.
- Yasmî, Reşîd, *Kürd: Peyvesteki Nijad ve Tarihe o*, Tahran tz.
- Yakut el-Hamavî, (1988). *Mucemu'l-Büldan*, I-V, Beyrut.
- Zahireddin Nişâpurî, (1390). *Selçukname*, (Tah. İsmail Avşar), Tahran.
- Zerkub-ı Şirazî, (1350). *Şirazname*, (Tah. İsmail Vaiz Cevadî), Tahran.

Geleneksel Diyarbakır Evlerinde Taş Figürler*

Stone Figures in Traditional Diyarbakır Houses

Sahure YARIŞ^a

^aDr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü
cinarsahure@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1789-7470

ÖZ

Eski çağlardan beri Güneydoğu Anadolu'nun önemli şehirlerinden biri olan Diyarbakır, bulunduğu konumdan dolayı birçok medeniyetin bulunduğu şehir olmuştur. Şehirde bu medeniyetlerin bıraktığı zengin maddi bir kültür birikimi vardır. Bu birikimi oluşturan gruplardan biri evlerdir. 18-19. yüzyıllara ait evler mimari açıdan Anadolu'nun farklı yöreleri ile benzerlik göstermesinin yanı sıra süsleme anlayışıyla dikkat çekmektedir. Taş, ahşap, alçı ve maden gibi farklı malzemeden yapılan süslemelerde bitkisel, figüratif ve geometrik öğeler kullanılmıştır. Çalışmada geleneksel Diyarbakır evlerinde taş malzemeden yapılmış figürler üzerinde durulmuştur. Şehirdeki 443 ev incelenmiş bunlardan 14'ünde taş figür bulunduğu tespit edilmiştir. Bu figürler kadın ve erkek başı, boğa başı, kurt başının yanı sıra yürür vaziyette tasvir edilmiş aslan figürlerinden oluşmaktadır. Bu figürler ikonografik olarak anlatılarak Türk-İslam sanatı içerisinde değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, Ev, Süsleme, Figür, Malzeme.

ABSTRACT

Being one of the most important cities of Southeastern Anatolia since the ancient times, Diyarbakır has been the city where many cultures meet. In the city, a rich cultural accumulation has arisen. One of the groups that make up this accumulation is the houses. 18-19. The houses belonging to the centuries stand out from the architectural point of view with their similarity with the different regions of Anatolia. Herbal, figurative and geometric elements were used in the decorations made of different materials such as stone, wood, plaster and mineral. In the study, figures made of stone materials in traditional Diyarbakır houses were emphasized. 443 houses in the city were examined one by one and 14 of them had stone figures. These figures are composed of female and male head, bull head, wolf head and lion figures depicted in walks. These figures have been tried to be evaluated within the Turkish-Islamic art by telling them iconographically stage.

Keywords: Diyarbakır, House, Ornament, Figure, Material.

1. GİRİŞ

Diyarbakır, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin önemli şehirlerinden biridir. Eski çağlardan beri Akdeniz'i Basra Körfezine, Karadeniz'i Mezopotamya'ya bağlayan bir konumdadır. Her dönemde önemini korumuş olan şehir, Bitlis ve Van Gölü Havzası üzerinden Azerbaycan ve İran'a ulaşan önemli yolların birleşme noktası üzerinde yer alır (Yılmazçelik, 2014: 11).

Karacadağ sönmüş volkan kitesinden Dicle nehrine uzanan geniş bazalt platosunun doğu kenarında, Dicle Vadisi'nden 160 m. yükseklikteki yatay bir yüzey üzerinde bulunan şehir, etrafı dağlarla çevrili çukur bir alandadır (Darkot, 1945: 601; Arslan, 1999: 81; Anonim, 2000: 9).

Diyarbakır'ın kuruluş tarihi kesin değildir. Kaynaklarda en eski toplu yerleşim, M.Ö.8000 sonlarına inmektedir. Çayönü kazılarıyla M.Ö. 5000-4000'de Kalkolitik; M.Ö.3000'de Tunç Çağı'nın yaşandığı ortaya çıkmıştır (Kuruyazıcı, 1997: 461). Şehrin doğusunda yer alan "Fiskaya" adlı kayalığın ilk yerleşme yeri olduğu düşünülmektedir (Beysanoğlu, 1987: 2-5).

Şehirde ilk uygar topluluk Hurriler'dir. Daha sonra sırasıyla Mitanni, Asur, Urartu, İskit, Med, Pers, Büyük İskender, Selevkos, Part Roma İmparatorluğu, Sasani, Emevi, Abbasi, Şeyhoğulları, Hamdaniler, Büveyhoğulları, Mervani, Büyük Selçuklular, İnanoğulları, Nisanoğulları, Artuklular, Eyyubiler, Akkoyunlular ve son olarak da Osmanlı hâkimiyet sürdürmüştür

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

(Beysanoğlu 1963: 1-10; Beysanoğlu, 1999: 41; Sevgen, 1982: 51; Erdem, 2002: 80,120,130). Cumhuriyet'in ilanından sonra 1924 Anayasası ile birlikte il olan Diyarbakır, sahip olduğu ekonomik ve kültürel önemini Cumhuriyet Dönemi'nde de sürdürmüştür (Sarı, 1996: 14-15).

Tarihsel süreçte şehirde birçok Türk-İslam mimarisinin önemli yapıtları inşa edilmiştir. Bu yapıtlar içerisinde sivil, askeri, ticari ve su yapıları gibi birçok yapı yer almaktadır. Diyarbakır sivil mimarinin en güzel örnekleri, köşkler ve evlerdir. Kendine özgü mimarisiyle evler, Diyarbakır'da gelişen Türk mimarisinin gelişimini kavramak isteyenler için önemli ipuçları vermektedir. Güneydoğu Anadolu'daki Türk mimarisinin geleneksel ve kültürel zenginliğinin nasıl vücut bulduğu, bu yapılardan anlaşılabilir (Sözen, 1971: 229).

İklim, geleneksel Diyarbakır evlerinin planlanmasını etkileyen en önemli unsurdur. Şehrin yer aldığı bölgede yazlar çok sıcak ve kurak, kışlar çok soğuk ve yağışlı geçmektedir. Bu nedenle evlerin plan ve mimarisi; güneşten yaz aylarında en az, kış aylarında ise en fazla yararlanmak üzere düzenlenmiştir. Evler yazlık, kışlık ve mevsimlik bölümlerden meydana gelmektedir (Büyükmihçi, 2001: 69; Özyılmaz, 2007: 78).

Geçmiş 1500'lü yıllara dayandırılrsa da (Özyılmaz, 2007: 78), günümüze ulaşabilenleri 18. yüzyıldan erkene tarihlendirilemeyen (Baş, 2017: 2) evlerde plan çeşitliliğinin yanı sıra süsleme programlarında da çeşitlilik görülmektedir. Geometrik, bitkisel, figüratif, yazı, yapısal öğeler ve diğer temalardan oluşan kompozisyon ve motifler süsleme programlarını oluşturmaktadır.

İslam sanatında figür kullanımına çok yaygın değildir. Bunun nedeninin İslam dininin getirdiği yasaklar olduğu düşünülse de, Kuran'da tasvir yapımını açık ve kesin olarak yasaklayan bir ifade yoktur. Ancak bazı hadislerin içerdiği ifadeler böyle bir anlayışın oluşmasına sebep olmuştur. İslam inancına göre yaratma ve biçim verme eylemleri Allah'a mahsustur. Bu nedenle yaratılan varlıkların benzerini tasvir etme, Allah'ı taklit sayılmıştır. Dinde oluşacak sapmaları önleme adına yasaklar konularak tedbirler alındığı düşünülmektedir (Öney1969-1970: 187; İpşiroğlu, 1973: 23; Çam, 1999: 18-52; Gündoğdu, 1979: 20).

Genel olarak İslam inancının tasvire bakış açısı nedeniyle yoğun kullanılmayan figür, bazı kültürlerde İslam öncesi güçlü geleneklerin de etkisiyle var olmuştur. İslam sanatı; Helenistik, Bizans, Sasani gibi büyük sanat geleneklerinden kendine uygun olanı seçerek bunları, kendi özgünlüğünü bozmadan kullanmasını bilmiştir (Yetkin, 1954: 56-57, 60).

Diyarbakır'daki İslam Dönemi figürleri, iki kaynaktan etkilenmiştir. Bu kaynaklar; Orta Asya ve Sasani'dir. Figürlerde özellikle Orta Asya kökenli bağlantılar daha fazla kendini göstermektedir (Baş, 2013: 20-25).

Çalışmada geleneksel Diyarbakır evlerindeki taş figürler üzerinde durulacaktır. Taş, dayanıklı olma özelliğiyle mimaride vazgeçilemeyen bir yapı elemanı olmuştur. Anıtsal taş yapıları ile dikkat çeken Diyarbakır'da, bazalt ve kalker taşı görülmektedir (Baş, 2013: 20-25). Evlerde bazalt ve kalker taşı üzerine oyma tekniğiyle işlenmiş motif ve kompozisyonlar genellikle geometrik ve bitkisel nitelikte olup kapı kemerlerinde, sütun başlıklarında ve kaidelerde dikkat çekmektedir (Baş, 2010: 315). Figüratif süsleme bazalt taşının oyulmasıyla yapılmıştır. Bir tilsim, büyü etkisine inanılan figürlerin, ev ve evde yaşayan ev halkını kötü gözlerden koruduğuna inanılır (Çakıl, 2005: 270-271).

Geleneksel Diyarbakır evlerinde taş figür, konsol veya pano şeklinde düzenlenmiş süslemelerden 14 tane tespit edildi. Bu evler adres bilgilerine göre aşağıda verilmiştir;

Fatih Paşa Mahallesi Bıyıklı Mehmet Paşa Sokak No: 104'te bulunan ev;

Kuzey-güney doğrultusunda düzenlenmiş olan yapı, zemin ve birinci kattan meydana gelmektedir. Yapıya sokaktan basık kemerli bir kapı ile giriş sağlanmaktadır. Kapıdan girdikten sonra koridorla karşılaşılır. Koridordan sonra ortada bir avlu ve avlunun güney, kuzey ve batı cephesine yerleştirilmiş yaşam alanlarıyla yapı tamamlanmaktadır.

Evde işlenmiş olan taş figür, avlunun doğu cephesinde konsol olarak yapılmıştır. Erkek başı olarak işlenmiş figürün yüz hatları detaylı bir şekilde vurgulanmıştır. İnce küçük bir ağız, burun delikleri belirginleştirilmiş dik burun, iri badem gözler ve oval bir çene ile yüz sonlandırılmıştır (Fot. 1).

Fatih Paşa Mahallesi Bıyıklı Mehmet Paşa Sokak No: 136'da yer alan ev;

Kuzey-güney doğrultusunda yapılmış olan ev, zemin ve birinci kattan oluşmaktadır. Kuzey cephedeki giriş kapısından girdikten sonra ortada dikdörtgen bir avlu yer almaktadır. Avlunun güney cephesinde iki sivri kemerden oluşan eyvan kısmı bulunmaktadır. Eyvan kemerleri arasında yapının H. 1321 / M. 1943 tarihli inşa kitabesi işlenmiştir.

Yapıda işlenmiş üç adet taş figür vardır. Bu figürler, evin kuzey kısmında saçakların altında konsol olarak yapılmıştır. Cepheden işlenmiş olan figürlerden ikisi insan başı, bir hayvan başı betimlemesidir. Alt kısımda yukarıya doğru genişleyen ve iri gözlerle vurgulanmış olan hayvan başı yıprandığı için başın hangi hayvana ait olduğu tespit edilememiştir. Hayvan başının sağ tarafında ise yan yana işlenmiş iki erkek başı vardır. Birbirinin tekrarı olan bu erkek başları; ince ağız, dik bir burun, iri gözler, yuvarlak bir çene ve üst kısımda yapılmış olan kaşlarla tamamlanmıştır (Fot. 2).

Fatih Paşa Mahallesi Yılmaz Sokak No:4'teki ev;

Doğu ve güney yönde şekillenmiş olan yapıya giriş, kuzey cepheden sağlanmaktadır. Girişten sonra orta kısımda dikdörtgen bir avlu vardır. Avlunun doğu cephesi zemin ve birinci kattan; güney cephesi ise zemin kattan oluşmaktadır. Yapının doğu

cephesinde Bursa kemerli bir eyvanı vardır. Bu eyvan üzerinde yapının H. 1349 / M. 1971 tarihinde yaptırıldığını belirten bir kitabe yer almaktadır.

Taş figür yapının güney cephesinde, ortada bir sütun ile iki sivri kemerle yapılmış olan eyvan da yer almaktadır. İki sivri kemerin birleştiği orta kısımdaki sütunun üzerine bir boğa başı yapılmıştır. Anatomik olarak belirgin bir ifadenin işlendiği görülmektedir. Yüzdeki ağızın, burnun, gözlerin ve başın üzerine yerleştirilmiş olan iki boynuzun belirgin çizgilerle verilmiş olması ifadeyi güçlendirmiştir. Cepheden işlenmiş olan boğa başı, alt kısımda iri burun delikleri ile başlamaktadır. Kaş kısmına kadar devam eden yassı bir burun yapılmıştır. Göz kısmının etrafına halkalar işlenerek gözler vurgulanarak ileri doğru taşıntı yapmıştır. Yanaklar düz ve içe doğru alınmıştır. Başın üst kısmında uçları içe doğru kıvrım yapan iki boynuz ile baş tamamlanmıştır (Fot. 3).

Fatih Paşa Mahallesi Şaloğlu Sokak No:28'de bulunan ev;

Ev, güney ve doğu yönlerde uzanmaktadır. Eve, kuzey cepheden basık kemerli bir kapı ile giriş sağlanmaktadır. Giriş kapısından sonra ortada dikdörtgen bir avlu ve yaşam alanları yer alır. Avlunun doğu cephesinde sivri kemerli bir eyvan bulunmaktadır. Eyvan kemeri üzerinde yapının H. 1320 / M. 1942 tarihinde yaptırıldığını yazan kitabesi vardır.

Taş figür, evin güney cephesindeki konsollarda işlenmiştir. Hayvan başı şeklinde düzenlenmiş olan figür, yıprandığı için hangi hayvana ait olduğu tespit edilememiştir (Fot. 4).

Dabanoğlu Mahallesi Çakmak Sokak'ta yer alan ev;

Yapı, kuzey-güney doğrultusunda uzanan, dikdörtgen bir plana sahiptir. Evin sokak kapısından girdikten sonra küçük bir holle karşılaşılır. Holden sonra yapının avlu kısmına geçilir. Avlunun kuzey, güney ve batı cephesinde yaşam alanları yer almaktadır.

Yapıdaki taş figür, avlunun güney cephesinde bulunmaktadır. Saçak altındaki konsola yapılmış bir kadın başı vardır. Anatomik olarak yüz; badem gözler, küçük ağız, küçük burun, oval bir çene ve hafif şişkin yanaklardan meydana gelmektedir. Başın sağ tarafından uzanan bir kolla birlikte kadın eli, yüzün alın kısmında dört parmak olarak işlenmiştir. Parmaklar birbirinden ayrı yapılmıştır. Başın sol tarafında ise çene kısmına kadar devam eden saçlarla figür tamamlanmıştır (Fot. 5).

Dabanoğlu Mahallesi Bekçi Sokak No: 15'te bulunan ev;

Günümüzde yıkılmış olan ev; doğu-batı doğrultusunda düzenlenmiş bodrum ve zemin kattan oluşan bir yapıdır. Batıda yer alan yaşam alanlarına geçit veren kapı üzerinde 1898 miladi tarihi vardır.

Yapıdaki taş figürler, batı cephenin üst kısmına yerleştirilmiştir. Bu kısımda dört konsol işlenmiştir. Bu konsollardan ikisi bitkisel formda işlenmişken diğer ikisi figür olarak dikkat çekmektedir. Erkek başı şeklinde yapılmış olan figürler cepheden tasvir edilmiştir. Yüz hatları ayrıntılı olarak verilen figüre ince bir ağız, oval bir çene, dik burun, dolgun gözler ve ince kaşlar yapılmıştır. Başın üst kısmında birer şapka varmış gibi izlenim verilmiştir. Bu izlenim, alın kısmında altı kollu birer yıldız motifi yapılarak figür tamamlanmıştır (Fot. 6).

Dabanoğlu Mahallesi İbrahim Bey Mescidi Sokak No:3'te bulunan ev;

Günümüzde temel seviyesinde olan yapının yalnızca avludaki eyvan duvarı ayakta kalabilmiştir. Kare bir plana sahip olan ev; kuzey, güney ve doğu yönlerde yapılmış olan yaşam alanlarından meydana gelmektedir. Kalan izlerden anlaşıldığı kadarıyla yıkılmadan önce zemin ve birinci kattan meydana geldiği anlaşılmaktadır. Yapının ayakta kalan kısım, avluda eyvan kemerinin yer aldığı duvardır. Eyvan kemeri ve hemen yanındaki pencerenin kemer köşeliğinde üzerinde yapının inşa ve onarım tarihlerini gösteren taş yer almaktadır. Taşın orta kısmında figür işlenmiştir. Figürün her iki kenarında tarihler kabartma yöntemi ile birer kartuş içinde yazılmıştır. Figürün ön kısmında inşa tarihi olarak 1895, figürün arka kısmında ise onarım tarihi olan 1908 tarihi bulunmaktadır.

Yapıdaki figür inşa ve onarım tarihlerinin işlendiği taşın orta kısmında bulunmaktadır. Başı cepheden, gövdesi ise profilden verilmiş bu figür bir aslandır. Kabartma teknikli aslanın yüz hatları, oldukça belirgin bir şekilde işlenmiştir. Aslanın yüzü; büyük bir ağız, yuvarlak bir çene, dik bir burun, burun hattı ile birleşen kaşlar ve iri dolgun gözlerden oluşmaktadır. Başın üst kısmının her iki yanına işlenmiş birer kulakla figürün başı tamamlanmıştır. Profilden verilen gövde de ön ayakların ileri doğru verilmesi aslana, yürür vaziyette bir görünüm kazanmasına yardımcı olmuştur. Ayaklardaki pençeler kazınarak belirginleştirilmiştir. Aslanın kuyruğu yukarıya doğru verilip uç kısmı sırt üzerine gelecek şekilde sonlandırılmıştır. Figür üzerinde tüy veya yele işlenmemiştir (Fot. 7).

Cevat Paşa Mahallesi Çelikmen Sokak'ta bulunan ev¹;

Yapı, kareye yakın bir avlunun etrafında yerleştirilmiş yaşam alanlarından oluşmaktadır. Yapının doğu cephesindeki sokak kapısından girildikten sonra avlunun kuzey, güney ve batı cephelerine yapılmış tek katlı yaşam alanları yer alır. Yapının inşa tarihi belli değildir. Avlunun batı cephesinde bulunan eyvan kemerinde 1962 tarihli onarım kitabesi bulunmaktadır (Tuncer, 1999: 448).

¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Baş, 2017, s. 1-14.

Yapıda yer alan taş figürlü süsleme, avlunun batı cephesinde eyvan kemerinin kuzey kısmında yer almaktadır. Kabartma ve oyma tekniklerinin beraber kullanıldığı figür (Baş, 2017: 2), spiral kıvrımlar yapan bitkisel bir zemin üzerine işlenmiş iki aslan figüründen oluşmaktadır. Arka arkaya yapılmış olan aslanlar, kanatlı olarak işlenmiştir. Kanatlar ön ayaklarının üst kısmından başlayıp gövdenin üst kısmına doğru kıvrım yaparak uzanmaktadır. Profilden işlenen aslanların ön ayakları ileri doğru yürür pozisyonda yapılmıştır. Aslanların arka kısımlarından başlayıp yukarıya doğru kıvrım yapıp, sırt bölümünde tamamlanan kuyrukları rumi motifleri içinde yapılmıştır. İkinci aslanın kuyruğu rumi motifine kıvrım yaparken ilk aslanın kuyruğu, ikinci aslanın ağzında işlenmiştir.

Aslanların baş kısmı, profilden verilmiştir. Yüz hatları; iri gözler, yassı büyük burun, burun hattına birleşen kaşlar, aralık ağız ve şişkin yanaklarla tamamlanmıştır. Başın tamamı; üst kısımdan arkaya doğru uzanan, kulak ve boyun kısmında işlenmiş olan yelelerle sonlandırılmıştır (Fot. 8).

Cami Kebir Mahallesi Gökölpler Sokaktaki ev;

Kuzey-güney doğrultuda uzanan yapıya doğu yöndeki sokak kapısından giriş sağlanmaktadır. Kapıdan girdikten sonra ev; ortada bir avlu ve avlunun kuzey, güney, batı cephesine yerleştirilmiş yaşam alanlarından oluşmaktadır.

Yapıdaki taş figür, avlunun kuzey cephesine yerleştirilmiş yaşam alanlarının üst kısmında, saçak altındaki konsola yapılmıştır. Kurt başı şeklinde işlenmiş figür, cepheden verilmiştir. Baş, yukarıdan çene kısmına doğru daralmaktadır. Alt kısımdaki ağız açık şekilde işlenmiş, burun ise yassı olarak sonlandırılmıştır. İri gözlere, sonradan boya ile belirginlik kazandırılmıştır. Başın her iki kenarında, yukarı doğru uçları belirginleştirilmiş birer kulak yer almaktadır (Fot. 9).

Hasırlı Mahallesi Zingilli Sokak No: 8-6'daki ev;

Yapı güney ve doğu yönlerde şekillenmiştir. Güney cephede yer alan giriş kapısından girdikten sonra ortada, "L" planlı bir avluya ulaşılır. Avlunun güney, doğu cephelerinde yaşam alanlarına yer verilmiştir. Evin güney cephesi, zemin ve birinci kattan; doğu cephesi ise bodrum ve zemin kattan oluşmaktadır.

Evde yer alan figürler, güney cephede bulunan eyvanın üst kısmında saçak altındaki konsollara işlenmiştir. Bunlardan biri erkek başı şeklindeki, iri bir burun ve burun deliklerine sahip diğer figürün ne olduğu anlaşılmamaktadır. Erkek başı şeklinde yapılmış olan figür, cepheden verilmiştir. İnce bir ağız, oval bir çene, gözlere kadar devam eden dik bir burun ve iri badem gözlerle figür sonlandırılmıştır (Fot. 10).

Hasırlı Mahallesi Sabuncu Sokak No:36'da bulunan ev;

Kuzey-güney doğrultuda uzanan yapıya giriş, güney cepheden sağlanmaktadır. Güneyde bulunan basık kemerli bir kapıdan girdikten sonra, merkezi bir avlu yer almaktadır. Avlunun kuzey ve güney cephelerinde bodrum ve zemin kattan oluşan yaşam alanları yerleştirilmiştir.

Yapıdaki figür, avlunun kuzey cephesindeki sivri kemerli eyvanın üst kısmında, saçığın altındaki konsolda yer almaktadır. Erkek başı şeklinde düzenlenmiş figür cepheden işlenmiştir. Figürün başı ince bir ağız, oval bir çene, dik bir burun ve iri badem gözlerle tamamlanmıştır (Fot. 11).

Savaş Mahallesi Şeftali Sokak No:6'da yer alan ev;

Yapı, güney ve batı cephe doğrultusunda yerleştirilmiştir. Batı cephede yer alan kapıdan girdikten sonra dikdörtgen bir avlu bulunmaktadır. Avlunun güney ve batı cephesine yaşam alanları yerleştirilmiştir. Yapının güney cephesi, bodrum ve zemin kattan; batı cephesi ise zemin ve birinci kattan oluşmaktadır.

Yapıdaki taş figür, güney cepheye yapılmış olan iki sivri kemerli eyvana çıkış sağlayan basamakların sol tarafındaki kare formulu nişin hemen alt kısmında işlenmiştir. Baş kısmı cepheden, gövdesi ise profilden, yürür vaziyette bir aslan yapılmıştır. Kabartma tekniğinde işlenmiş olan aslan, tüysüz ve yelesiz olarak ön ayakları ilerde adım atıyormuş gibi verilmiştir. Aslanın kuyruğu ise aşağıya doğru kıvrım yaparak bacakların arasından geçmektedir. Pençeleri belirgin değildir (Fot. 12).

Savaş Mahallesi Küçük Sürgü Sokak No: 2'de bulunan ev;

Ev, güney ve batı cephe doğrultusunda uzanmaktadır. Yapıya kuzey cephedeki basık kemerli bir kapıdan giriş sağlanmaktadır. Bu girişten sonra dikdörtgen bir avlu ile karşılaşılır. Avlunun güney ve batı cephesinde yaşam alanları yer alır. Güney cephe, bodrum ve zemin kat; batı cephe ise zemin ve birinci kat olarak tasarlanmıştır.

Yapıdaki figür, evin batı cephesinde saçak altında yapılmış olan taş konsollara işlenmiştir. İnsan başı şeklinde düzenlenmiş konsol yıprandığı için başın yüz hatları anatomik olarak belirgin değildir (Fot. 13).

Ziya Gököl Mahallesi Abacı Sokak No: 5'te yer alan ev;

Ev, güney ve batı yönlerinde uzanan "L" plana sahiptir. Kuzey cepheden girdikten sonra ortada merkezi bir avlu ile karşılaşılır. Avlunun güney ve batısında bodrum ve zemin kattan oluşan yaşam alanları yer alır.

Taş figürler yapının güney cephesindeki eyvan kemerlerinin arasında işlenmiştir. Üç sivri kemerden oluşan eyvan kemerlerinin arasında karşılıklı yürür vaziyette iki aslan figürü yer alır. Kabartma tekniğinde işlenmiş, ön ayakları ileri doğru

yürür şekilde yapılmış olan aslanlar, zaman içerisinde yıprandığı için baş kısımlarının cepheden mi yoksa profilden mi işlendiği tespit edilememiştir (Fot. 14).

2. DEĞERLENDİRME

Diyarbakır, değişik kültürlerin miras bıraktığı zengin bir mimariye sahiptir. Kültürlerin somut ifadeleri hem kentsel yerleşmede hem de yapılardaki süsleme programlarında kendini göstermektedir. Türk-İslam mimarisinin önemli yapıtlarını bünyesinde barındıran şehir, plastik açıdan öne çıkan ve ikonografik anlamlar taşıyan figürlü süslemeleriyle de dikkat çekmektedir. Taşa işlenen figürlü süslemeleriyle önemli yapılardan biri geleneksel Diyarbakır evleridir.

“Geleneksel Diyarbakır Evlerinde Taş Figürler” isimli bu çalışmada Diyarbakır’ın Sur ilçesinde yer alan evlerden 443 adedi incelenmiş, bunlardan taş figürlere sahip olanları tespit edilmiştir. 14 adet evde taşa işlenmiş figürler bulunduğu saptanmıştır. Bunların 4’ü Fatih Paşa Mahallesi’nde yer alır. Bunlar Bıyıklı Mehmet Paşa Sokak No: 104, Bıyıklı Mehmet Paşa Sokak No: 136, Yılmaz Sokak No:4 ve Şaloğlu Sokak No:28 de bulunan evlerdir. Dabanoğlu Mahallesi’nde 3 ev; Çakmak Sokak, Bekçi Sokak No:15, İbrahim Bey Mescidi Sokak No:3’teki evlerdir. Cevat Paşa Mahallesi’nde Çelikmen Sokak’ta 1 ev; Cami Kebir Mahallesi’nde Gökölper Sokak’ta 1 evde taş figür vardır. Hasırlı Mahallesi’nde 2 evde figür bulunmaktadır. Bunlar Zingilli Sokak No:8-6 ve Sabuncu Sokak No:36’daki evlerdir. Savaş Mahallesi’nde yine 2 evde figür tespit edildi. Şeftali Sokak No:6 ve Küçük Sürgü Sokak No:2’de bulunan ev. Ziya Gökölper Mahallesi’nde Abacı Sokak’ta bulunan 1 ev de figür işlenmiştir.

Taş figürler evlerde genellikle konsollarda uygulanmıştır. Fatih Paşa Mahallesi’ndeki Bıyıklı Mehmet Paşa Sokak No:104, Bıyıklı Mehmet Paşa Sokak No:136 ve Şaloğlu Sokak No:28’de; Dabanoğlu Mahallesi’nde Çakmak Sokak, Bekçi Sokak No:15’te; Cami Kebir Mahallesi Gökölper Sokak’taki evde; Hasırlı Mahallesi’nde Zingilli Sokak No:8-6, Sabuncu Sokak No:36’da; Savaş Mahallesi’nde Küçük Sürgü Sokak No:2’deki evde figürler konsollarda işlenmiştir. Konsollardaki figürler mask şeklinde yapılmıştır. Fatih Paşa Mahallesi Yılmaz Sokak No:4’te bulunan evdeki figürde mask şeklinde işlenmesine rağmen avluya açılan eyvan kemerleri arasına, kemer üzengi hattı hizasına yapılmış olmasıyla diğerlerinden ayrılmaktadır.

Evlerde figürlerin bir diğer işleniş yeri duvar yüzeyindeki panolardır. Bu örnekler; Dabanoğlu Mahallesi İbrahim Bey Mescidi Sokak No:3’te, Cevat Paşa Mahallesi Çelikmen Sokak’ta ve Savaş Mahallesi Şeftali Sokak No:6’da ve Ziya Gökölper Mahallesi Abacı Sokak’ta yer alan evlerde görülmektedir. Panolardaki figürlerde işlenen hayvan aslandır. Aslanın yürür vaziyette olması bakımından panolardaki kompozisyon benzerliği dikkat çekmektedir.

İnsanoğlunun varlığından bu yana, kötülüklerden koruma, korkuları azaltma gibi psikolojik kaygılar, sanatta farklı oluşumlara yön vermiştir. Muska (Insoll, 2007: 138-139), tılsım, nazar, totem gibi ruhsal karmaşık ve inanışların sanata yansması sembolik ifadelerle olmuştur. Bu sembolik ifadelerden biri, insan ve hayvan figürleridir (Çıblak, 2004: 103-125; Bulut, 2000: 21).

Orta Asya’da Şamanizm inancında insan figürü; tılsım ve koruyucu özelliğinden dolayı mask olarak taşınmıştır (Çetin, 2015: 480). İlk örnekleri; Hun kurganlarında ahşap malzemeden yapılmış olarak karşılaşılan masklar, Göktürk Dönemi’nde Kültigin’in eşi ve başına ait heykel kalıntıları ve balbal geleneği ile devam ettirilmiştir (İskenderzade, 2010: 255-269) (Krş. Fot. 1).

İslam sanatında insan tasviri, çok görülmemektedir. Kur’an-ı Kerim’de figür yasağı olduğu, bu nedenle İslam dünyasında figürlü kabartma ve heykelin yapılmadığı konusunda yanlış bir inanış yüzyıllar boyu devam etmiştir. Ku’an-ı Kerim’de figür yasağı yoktur. Ancak put ve tanrı tasviri yapmak yasaktı (Mülayim, 1989: 91-92). Kur’an’daki ayetlerde sadece Cahiliye Devri’nin gelenek ve göreneklerine, bunların arasında da puta tapmaya değinilmektedir. İslam’ın ilk dönemlerinde figürlü bezeme ve resim puttu. Kur’an’da putlar için söylenenler figürlü süsleme içinde geçerli sayılmıştır. Oysa canlı varlıkları mimaride süsleme amacıyla ve hareketsiz kullanmak değil, onları tapınmak amacıyla ve hareketsiz olarak bir yere bağlamak yasaktı. 11. yüzyılda derlenen hadislerde bu görüş doğrulanmaktadır (İpşiroğlu, 1973: 9; Taşçı, 1998: 47).

İnsan figürü, İslam süsleme sanatlarına Orta Asya resim geleneğinden geçmiştir. Türk kültürü; İran, Hint ve Çin’de yaygınlık kazanan inanç sistemleri ile çevrili olmasından dolayı insan figürünün üslupsal ve anatomik özelliklerinde bu çevrelerin etkileri görülmektedir (Mülayim, 1989: 94). 8. yüzyılda Emevilerde görülen ilk figür tasvirler, Hıristiyan ve Sani sanatı etkisi altında yapılmıştır. 9. yüzyılda ise Abbasilerle birlikte Orta Asya Türk üslubu gelişmeye başlamıştır. Bu üslup zamanla Samanoğlu, Tolunoğlu, Karahanlı, Gazne, İspanya Emevi, Fatimi, Eyyubi, İran ve Anadolu Selçuklu gibi birçok devlette kendini göstermiştir (Öney, 1969-1970: 187-191; Bulut, 2000: 21). İslami devirlerde Türk figürlü sanatının geliştiği dönemler Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu döneminde görülmektedir (Ögel, 1963: 15).

İncelenen evlerde insan başının yapıldığı örneklerden biri Fatih Paşa Mahallesi Bıyıklı Mehmet Paşa Sokak No: 136’da bulunan evdir. Evin kuzey cephesinde saçak altında konsol şeklinde işlenmiş, birbirinin tekrarı olarak olan iki erkek maskı vardır. İnce ağız, dik bir burun, iri gözler ve üst kısımda yapılmış olan kaşlarla tamamlanmış olan maskaların yanında bir hayvan maskı yapılmıştır. Çakmak Sokak’ta yer alan kadın başı, badem gözler, küçük ağız, küçük burun ve hafif şişkin yanaklı olarak işlenmiştir.

² Nisâ Suresi 116. Ayet: Allah kendisine ortak koşulmasını asla bağışlamaz, ondan başkasını dilediği kimseler için bağışlar. Allah’a ortak koşan büsbütün sapmıştır. İsrâ Suresi 39. Ayet: İşte bunlar, Rabbinin sana vahyettiği hikmetlerdendir. Sakın Allah’la beraber başka bir ilâh uydurma. Aksi halde kötülenmiş ve Allah’ın rahmetinden uzaklaştırılmış olarak cehenneme atılırsın. <http://www.namazmani.net/kuranmeali/elmalili-hamdi-yazir-orijinal>

İncelenen insan figürlerinin bir kısmının erkek, bir kısmının da kadın olduğu anlaşılmaktadır. Hem erkek hem de kadın figürleri badem gözler, küçük ağız, küçük burun ve hafif şişkin yanaklarıyla birbirine benzer şekilde işlenmiştir. Figürlerin yüz tipinin Uygur sanatındaki insan figürlerindeki yüz tipinin genel özelliklerine sahip olduğu dikkat çekmektedir. Benzer bir uygulama Diyarbakır'ın Silvan ilçesindeki Üstünler Köşkü'nün (Baş, 2010: 329) konsollarında da görülmektedir (Krş. Fot. 2).

Uygur insan tipi olarak adlandırılan anatomik özelliklere figürlerin duruş şekli, kıyafetler ve saç biçimi de eklenince, Türk ve İslam sanatının hemen her evresinde karşılaşılabilen bir tipoloji oluşmuştur (Ögel, 1963: 15; Taşçı, 1998: 48; Berkli, 2010: 162).

Anadolu'da taş süslemede insan başı tasvirlerinin işlendiği farklı yapı tipleri vardır. Bu yapı tipleri arasında türbeler, hanlar, darüşşifalar, camiler gibi hem dini hem de sosyal içerikli yapılar yer almaktadır. İnsan masklarına Niğde Hüdavent Hatun Türbesi (1312) (Öney, 1967: 1-34) (Krş. Fot. 3), Erzurum Emir Saltuk Kümbeti (12. yüzyıl sonu) (Denkhalbant, 2012: 277), Sivas Keykavus Darüşşifası (1217), Divriği Darüşşifası (1228-1229) (Kuban, 1999: 120-121) (Krş. Fot. 4), Denizli- Çardak yolunda Ak Han (1238-1278) (Krş. Fot. 4) (Bayhan, 2007: 293), Kayseri Karatay Han (1240-1241) (Yazar, 2007: 2), Erzurum Çifte Minareli Medrese (1253) (Taşçı, 1998: 51) örnek olabilecek yapılar arasındadır.

Geleneksel Diyarbakır evlerinde yapılmış olan taş figürlerin bir kısmını da boğa, kurt, aslan gibi hayvanların başları oluşturmaktadır. Yüzyıllar boyunca devam eden hayvan tasvirlerinin ikonografik anlamları, Şamanist inançlar çerçevesinde değerlendirilmiştir. Bu yönü ile Şamanizm, Türklerin tarihlerinde ve sanatlarında yüzyıllar boyunca varlığını korumuştur (Gündoğdu, 1979: 549).

Fatih Paşa Mahallesi Yılmaz Sokak'ta bulunan evin avlu kısmında eyvanı oluşturan kemerlerin arasındaki sütunun üst kısmında boğa başı figürü yapılmıştır.

Boğa figürü, farklı din ve toplumlarda farklı anlamlar içererek işlenmiştir. Genellikle yer unsurları olarak değerlendirilen boğa, bazı anlamları ile gökle de ilişkilendirilmiştir. Eski Türklerde alplık timsali anlamında kullanılmıştır. Erken devir Türklerinde savaşı ilahı olan boğa, sesinin gür olmasıyla Budist inancın da Buda'nın sesine benzetilmektedir. Eski Hint mitolojisinde tanrılarla ilgili veya bereket sembolü olarak ifade edilmiştir. Günümüzde Hindistan'da boğa kutsallığını korumaktadır. Eski İran'da boğa ya da öküz hem iyi hem de kötüyü temsil eder şekilde kullanılmıştır. Doğma veya üreme sembolü olarak kullanılan boğa, nevrüz törenlerinde aslan ve boğa mücadelesi şeklinde tasvir edilmiştir. İslam'dan sonraki Türk minyatürlerinde de boğa tasvirleri vardır (Krş. Fot. 5). Zerdüştî rahipler tarafından cinlere karşı koruma ögesi olarak kullanılan boğa, hem savaşın hem de tanrı Mitra'nın topuzu olarak anılmıştır (Çoruhlu, 2017: 215; Ögel, 2014: 679). Evde boğa gibi boynuzlu hayvanların işlenmesi genel olarak güç, kuvvet ve bereket gibi anlamlarını içermesinin (Tali, 2017: 55) yanı sıra kötü ruhlarla karşı koruma gücünden de yararlanmak isteğinin olduğu söylenebilir.

Diyarbakır'da boğa başının yapıldığı farklı yapı türleri de vardır. Diyarbakır Ulu Cami'nin avlu girişinin doğu kapısında (Krş. Fot. 6), Diyarbakır surlarında Urfa Kapısının da boğa başı işlenmiştir (Gündoğdu, 1979: 486).

Fatih Paşa Mahallesi'nde karşımıza çıkan diğer bir hayvan figürlü konsol Şaloğlu Sokak'ta bulunan evde yer almaktadır. Fakat taş yıprandığı için figürün hangi hayvana ait olduğu tespit edilememiştir.

Taş figürün yapıldığı evlerden bir diğeri ise Cami Kebir Mahallesi Gökalpler Sokak'ta bulunan evdir. Avlunun kuzey cephesine yapılmış olan taş konsollardan biri olan figür, kurt başı şeklinde düzenlenmiştir. Ağız kısmından yukarıya doğru genişleyen baş, açık bir ağız, yassı burun ve iri gözlerden oluşmaktadır. Üst kısmında ise uçları yukarı doğru uzanan, başın her iki yanına birer adet yapılmış kulak ile baş tamamlanmıştır.

Kurt, Türk mitolojisinin en önemli sembolüdür. Eski çağlardan beri Türklerin totemi olarak kabul edilen kurt, Göktürk Dönemi'nde kutsal bir sembole dönüşmüştür. Göktürkler bayraklarının yanına bir kurt heykeli koyarlardı. Bunlar "Kurt Başlı Sancak" olarak bilinmektedir. Türkler kutsal kurtlarına "Kök-Böri" (Gök Kurt) derlerdi. Kök, yani gök, göğün maviliğiydi. Gök rengi, hem kutsal göğün hem de Tanrının sembolü olarak kabul edilirdi (Ögel, 2014: 45-47). Aydınlığın simgesi olan kurt başının; hem yiğitliğin ve gücün simgesi olduğuna, hem de nazardan koruduğuna inanılır (Çoruhlu, 2017: 205). Bu inançla evde kurt başının yapıma amacının; evi aydınlatarak nazardan koruduğu düşünülmektedir.

Mimari mekânlar üzerinde işlenen tasvirler veya semboller bulunduğu alanı süslemenin yanı sıra içerdiği anlamlar ile ön plana çıkmaktadır (Tali, 2017: 53). Evlerde yapılmış olan taş figürlerinde hem ikonografik ve sembolik açıdan içerdikleri anlam zenginliği dikkat çekmektedir. Figürler; insanlık tarihinin daha iyi anlaşılması bakımından, insan hayatında kelimelerden daha işlevsel ve etkileyici bir rol üstlenmişlerdir.

Mimaride kullanılan sembolik ifadeler farklı anlamlara atıflar yapmaktadır. Geleneksel Diyarbakır evlerinde hem işlevsel hem de etkileyici rolleri ile öne çıkan diğer bir figür ise aslandır. Aslan; Mısır'da Eski Şark sanatında, Anadolu'da da Hitit, Urartu, Frig, Lidya, Yunan, Roma, Bizans (Krş. Fot. 7) ve Ermeni sanatlarında çeşitli stil ve örneklerle işlenmiştir (Öney, 1971: 196).

Türk sanatında aslan figürü Budizm ile beraber görülmekle birlikte Altaylarda Pazırık Kurganlarından çıkan eşyaların üzerinde de aslan-grifon tasvirlerine rastlanılmıştır. Bu rastlantı Türklerin daha erken dönemlerden itibaren aslanı tanıdığını göstermektedir. Hem İslamiyet'ten önce hem de İslamiyet'ten sonra aslan figürü severek kullanılmıştır. Güç, kuvvet ve koruyucu bir simge olarak karşımıza çıkan aslan figürü (Çoruhlu, 2017: 206-207) incelediğimiz evlerin dört tanesinde işlenmiştir. Aslan figürleri diğer hayvan figürlerinden farklı olarak bir pano şeklinde yapılmıştır.

Dabanoğlu Mahallesi İbrahim Bey Mescidi Sokak'ta bulunan aslan figürü, evin avluya açılan eyvan ve eyvanın hemen yanındaki pencerenin keşiştiği kemer köşesinde yapılmıştır.

Hayvan figürünün işlendiği evlerden bir diğeri Savaş Mahallesi'nde bulunmaktadır. Şeftali Sokak'ta yer alan evdeki figür, aslandır.

Diyarbakır ve çevresinde farklı yapı tiplerinde aslan figürü kullanılmıştır. Bu yapı tiplerinden birisi Diyarbakır'ı çevreleyen dış kale burçlarıdır. Büyük Selçuklu Sultanı Melik Şah'ın 1088 yılında yaptırmış olduğu dış kale burcundan biri olan Büyük Selçuklu Burcu'nda (Parla, 2014: 871) (Krş. Fot. 8), Artuklu Dönemi'nde inşa edilmiş olan Yedi Kardeş Burcu'nda (Krş. Fot. 9) Dabanoğlu Mahallesi İbrahim Bey Mescidi Sokak'ta ve Savaş Mahallesi Şeftali Sokak'ta yer alan evlerdeki aslan figürünün benzer uygulaması görülmektedir. Yürür vaziyetteki aslanların baş kısmı, cepheden yapılmıştır. İri badem gözler, dik bir burun ve geniş ağız ile tamamlanmış olan aslan, erken dönemden beri ikonografik olarak güç ve koruyucu özelliklerinden dolayı dikkat çekmektedir. Benzer bir uygulama Diyarbakır'ın ilçesi olan Silvan Kalesi'nde de görülmektedir.

Aslan figürünün görüldüğü diğer bir ev, Cevat Paşa Mahallesi Çelikmen Sokak'taki evdir. Evdeki figürlü süsleme avlunun batı cephesinde, eyvan kemerinin kuzey kısmında yer almaktadır. Kabartma ve oyma tekniklerinin beraber kullanıldığı figür (Baş, 2017: 2), bitkisel bir zemin üzerine işlenmiş iki kanatlı aslan figüründen oluşmaktadır. Yürür vaziyette yapılmış olan aslanların baş kısımları profilden işlenmiştir.

Genel olarak Anadolu'daki hayvan figürleri, üç kaynağa bağlanmaktadır. Bu kaynaklar; İran-Sasani çevresi, Anadolu'nun yerleşik kültürleri ve Orta Asya hayvan üslubudur. Figürler genellikle koruyucu, tılsımlı ve süsleyici semboller olarak karşımıza çıkar. Tek ya da grup halinde işlenen figürlerin bazıları bitkisel motiflerle tamamlanmıştır (Bilici, 1983: 20-21). İncelenen evlerden Cevat Paşa Mahallesi Çelikmen Sokak'ta yer alan evde işlenmiş olan figürler, bitkisel motiflerle tamamlanmış kompozisyonlara bir örnektir.

Türklerde aslanın postu veya yelesini yiğitlik sembolü olarak kullanmıştır. Türklerin saçlarının uzun olması ile aslan yelesi arasında simgesel bir ilişki vardır (Çoruhlu, 2017: 206). Cevat Paşa Mahallesi Çelikmen Sokak'taki evde yapılmış olan aslanların kanatlı olması Avrasya hayvan üslubunu hatırlatmaktadır. Orta Asya'da aslanların kanatlı işlenmesi, Şaman kültüründe Şaman'ın gökyüzüne veya yer altına yaptığı yolculuklarda ona yardımcı olan ruh inancıyla ilgilidir. Figürlerin kuyruklarının rumi şeklinde olması Türk etkilerini hatırlatmasına rağmen kuyrukların uç kısımlarının dilimli sonlandırılması Sasani üslubunu göstermektedir. Ayrıca arkadaki figürün ağızında öndeki figürün kuyruğunun işlenmiş olması Orta Asya hayvan üslubunun bir özelliği olan mücadele sahnelerine benzerliğini kanıtlamaktadır (Baş, 2017: 3-4).

Cevat Paşa Mahallesi Çelikmen Sokak'ta yer alan evde işlenmiş olan yürür vaziyetteki aslanın baş kısmının profilden yapılmış olmasıyla; Ani Kalesi'nde (1072-1110), Konya Alaeddin Köşkü'nde (1220-1237) (Öney, 1971: 199-200) ve İncir Han'daki (XII. yy.) (Ünal, 2007: 308) (Krş. Fot. 10), Adıyaman Paşa (Kap) Hamamı (1768) (Bayhan&Salman, 2010: 86) aslan figürleri ile benzerliğini göstermektedir.

Aslan figürünün görüldüğü diğer bir ev, Ziya Gökalp Mahallesi Abacı Sokak'ta bulunmaktadır. Avluya açılan eyvan kemerleri üzerinde karşılıklı yürür vaziyette iki aslan figürü yapılmıştır. Kalker taşından yapılmış olan bu figürler zamanla aşındığından dolayı yüz hatları belirgin değildir. Baş kısımları yıpranmış olduğu için başların profilden veya cepheden olduğu tespit edilememiştir.

İkonografik olarak güç ve kuvvet gibi özellikleri ile daha çok dikkat çeken aslan, çalışılan dört evde de yürür vaziyette yapılmıştır. Kabartma tekniğiyle işlenmiş olan bu figürlerin, ağır yürür bir vaziyetteki görünüşleri, Orta Asya ve Mezopotamya etkilidir. Orta Asya hayvan üslubunda tören geçidi edasıyla işlenmiş hareketli figürler, mimariden çok küçük sanat eserlerinde görülmektedir. Evlerdeki figürlerin yalnızca yürür vaziyette olmalarının aksine daha hareketli ve birbirlerini kovalar şekilde işlenmişlerdir (Öney, 1971: 198).

Geleneksel Diyarbakır evlerinde bir taş üzerine pano şeklinde yapılmış olan aslan figürlerinin benzer örneklerini, Anadolu Selçuklu Dönemi'ne ait bazı kervansaray yapılarında da görmek mümkündür. Bu kervansaraylara; Denizli Ak Han (1238-1278), Afyonkarahisar/Çay Taş Han (1278) (Şaman Doğan ve Görür, 2007: 451-472) örnek verilebilir.

Diyarbakır geleneksel evleri, "nahit, hayat" (Bayhan&Salman, 2010: 175) adı verilen avlu ve bu avlu etrafında yaşam alanları ile dikkat çekmektedir. Kare, dikdörtgen veya arazinin şekline göre oluşan plan şekillerinde haremlik-selamlık bölümleri görülmektedir. Mahremiyet duygusundan dolayı yapılan bu düzenleme, evlerin dışa yansıyan kısımlarının daha sade ve dışa kapalı olmalarını da etkilemiştir. Evlerde süsleme unsurları avluya bakan cephede işlenmiştir. Benzer örnekleri; Adıyaman (Bayhan&Salman, 2010: 175), Şanlıurfa (Büyükmihçi, 2000: 67-74.; Közcü, 2016: 1-2), Gaziantep (Büyükmihçi, 2001: 64-75)³, Mardin (Büyükmihçi, 2001: 60-74.; Özbek, 2004: 32) geleneksel evlerinde uygulanmıştır.

Diyarbakır evlerinde figür, genellikle konsollarda veya duvar yüzeylerinde pano şeklinde işlenmişken, Mardin evlerinde giriş kapılarının her iki yanında yapılmış sütüncü başlıklarında işlendiği görülmektedir (Güzel, 2010: 98, 112.; Kılıçaslan, 2015: 62-63).

Geleneksel Diyarbakır evlerinde figürler genellikle bazalt taşından yapılmışken; Ziya Gökalp Mahallesi Abacı Sokak No: 5'te bulunan evdeki aslan figürleri kireç taşından işlenmiştir. Malzeme açısından kireç taşının kullanılması Şanlıurfa evlerinde

³ Gaziantep İl Turizm Müdürlüğü, Tarih yok, s. 80.

görülen bir uygulamadır. Şanlıurfa yöresinde “havara” adı verilen kireç taşı hem kolay işlenmesi hem de bol oluşu nedeniyle tercih edilmektedir (Ürer ve Gürbıyık, 2013: 194).

3. SONUÇ

Diyarbakır, Anadolu'nun en eski yerleşimlerinden biridir. Tarihin her döneminde önemini korumuş ve bu önemini geleceğe taşımış önemli bir merkezdir. Kültürel çeşitliliği ile her zaman önem taşıyan ve dikkat çeken şehirde farklı grupta mimari eserler görülmektedir. Dini, sosyal, sivil, ticari, askeri ve su yapıları bu grubu oluşturan mimari gruplardan birkaçıdır. Sivil yapı grubu içerisinde Geleneksel Diyarbakır evleri dikkat çeken mimari yapılardan biridir. Evlerin kendine özgü mimarisinin gelişmesinde coğrafi konum, ekonomik ve sosyal yapı, gelenek ve görenekler, inançlar, iklim etkili olmuştur.

“Geleneksel Diyarbakır Evlerinde Taş Figürler” başlığını taşıyan çalışmada evlerde kullanılan insan ve hayvan figürleri incelenmiştir. İncelenen 443 adet ev içerisinde Fatih Paşa Mahallesi, Dabanoğlu Mahallesi, Cevat Paşa Mahallesi, Cami Kebir Mahallesi, Hasırlı Mahallesi, Savaş Mahallesi ve Ziya Gökalp Mahallesi olmak üzere 7 mahallede toplam 14 ev de figür tespit edilmiştir. İnsan ve hayvan başı şeklinde yapılmış olan konsolların yanı sıra eyvan kemerleri arasında işlenmiş ve pano şeklinde yapılmış figürlerde dikkat çekmektedir. Cepheden yapılmış olan kadın ve erkek başlarının yüz hatları belirgin olarak işlenmiştir. Hayvan başı şeklindeki konsollarda kurt figürü vardır. Eyvan kemerleri arasında ise boğa figürü dikkat çekmektedir. Pano şeklinde işlenen hayvan figürü aslandır. Genellikle baş kısmı cepheden, gövde profilden işlenmiş olan aslan yürür vaziyettedir.

Çalışılan evlerde tespit edilen figürlerin yapımında genellikle, kabartma tekniği kullanılmışken; yalnızca Cevat Paşa Mahallesi'nde bulunan evde hem kabartma hem de oyma tekniği beraber görülmektedir.

Evler, geçmişin sosyal ve kültürel özelliklerine ait izleri bünyesinde barındırmaktadır. Mimari ve süsleme öğeleri bakımından şehrin kültürel zenginliğini gösteren en önemli kanıtlardan biridir. Geçmiş 1500'lü yıllara dayanan Geleneksel Diyarbakır evlerinde figür kullanımı kültürel çeşitliliğin bir devamı şeklinde yorumlanabilir. İnsan ve hayvan figürlerinin kullanıldığı evlerde açıklayıcı yazılara yer verilmemiştir. İkonografik bakımdan toplum tarafından anlaşılan ortak bir dile sahiptir. Figürün yapıyı kötülüklerden koruyan bir muska, tılsım olduğuna inanılması, inancın mimariye yansımış bir şekli olduğu söylenebilir.

Geleneksel Diyarbakır evlerinde kullanılan figürler sadece yapıyı süslemek için seçilmemiş aynı zamanda içerdikleri anlamlarla da mimaride kullanılan her öğenin bir anlam içerdiğini göstermektedir. Dünyaya din ve geleneklere uygun kültürel bileşenlerin yazısız ifade edilebileceğini gösteren eserler olması bakımından, halk ve yerel yönetimler olarak ayakta kalan evlere sahip çıkıp korunması dileğiyle...

KAYNAKÇA

- Anonim (2000). *Diyarbakır 2000 Kültür Kılavuzu*, Diyarbakır.
- Arslan, R. (1999). Diyarbakır Kentinin Tarihi ve Bugünkü Konum. *Diyarbakır Müze Şehir*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 80-107.
- Baş, G. (2010), Diyarbakır'daki Geleneksel Konut Mimarisinde Süsleme Anlayışı, *History Studies*, 21 (1), 310-338.
- Baş, G. (2013). *Diyarbakır'daki İslam Dönemi Mimarisinde Süsleme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Baş, G. (2017), Diyarbakır'da Türk Dönemine Ait Olması Muhtemel Figürlü Bir Kabartma, *Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C.1, Özel Sayı-2, Van, 1-14.
- Bayhan, A. A. (2007). Ak Han (Goncalı Hanı), *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 287-304.
- Bayhan A.A. & Salman, F. (2010). Adıyaman Yüzev Araştırması (2000-2004). Adıyaman: Adıyaman İl Özel İdaresi.
- Berkli, Y. (2010), Uygur Resim Sanatının Üslup Özellikleri, *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 45 (10), Erzurum, 155-166.
- Beysanoğlu, Ş. (1963). *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*. İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Beysanoğlu, Ş. (1987). *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi, I, II, III*. Ankara: Neyir Matbaası.
- Beysanoğlu, Ş. (1999), Kuruluşundan Günümüze Kadar Diyarbakır Tarihi, *Diyarbakır Müze Şehir*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 38-79.
- Bilici, K. (1983), Anadolu Taş Tezyinatında Hayvan Üslubu (Erken Devir Örnekleri Üzerine Bir Deneme), *Sanat Tarihi Dergisi*, 2(2), İzmir, 19-27.
- Bulut, L. (2000), Anadolu Selçuklu Sanatında Maske Şeklinde İnsan Baş Tasvirleri ve İkonografik Kaynağı Üzerinde Düşünceler, *Sanat Tarihi Dergisi*, S.10, İzmir, 21-41.
- Büyükmihçı, G. (2000), Anadolu'da Konut VI, Urfa Evleri, Arkitekt, S. 482, İstanbul, 67-74.
- Büyükmihçı, G. (2001), Diyarbakır Evleri Plan Oluşumları, *Arkitekt Dergisi*, S. 486, İstanbul, 2001, s.69- 77.

- Büyükmihçı, G. (2001). Gaziantep Evleri Plan Oluşumları, Arkitekt, S. 483, İstanbul, 64-75.
- Çakıl, D. (2005), Çağlar Boyu Konuk Habercisi: Kapı Tokmakları, 60 Yaşında Sinan Genim'e Armağan, İstanbul, 267-274.
- Çam, N. (1999). *İslam'da Sanat Sanatta İslam*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çetin, Y. (2015), Ağrı İlindeki Mimari Eserlerde ve El Sanatlarında Görülen Figürlü Bezemelerin Türk Figürlü Beze Dünyası İçindeki Yeri ve Önemi, *Tarih Okulu Dergisi*, S.22, 475-491.
- Çıblak, N. (2004), Halk Kültüründe Nazar, Nazarlık İnancı ve Bunlara Bağlı Uygulamalar, *Türklük Bilimi Araştırmaları (TÜBAR)*, S. 15, Niğde, 103-125.
- Çoruhlu, Y. (2017). *Türk Mitolojisinin Ana Hatları*. İstanbul: Kabalıcı Yayınları, İstanbul.
- Darkot, B. (1945), Diyarbakır, *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul, 601.
- Denkhalbant, A. (2012). "Üç Kümbetler, Erzurum'da Emir Saltuk Kümbeti Çevresinde Yer Alan Mezar Anıtları Topluluğu", TDV İslam Ansiklopedisi, C.42, İstanbul, 276-277.
- Doğer, L. (2000), Bizans Seramiklerinde Beze Elemanı Olarak Aslan Figürü, *Sanat Tarihi Dergisi*, 10(10), İzmir, 77-90.
- Durmuş, İ. (2011), Bilge Kağan, Kök Tigin ve Anıtlıkları, *Türk Yurdu*, S. 287, 16-24.
- Erdem, İ. (2002), Doğu Anadolu Türk Devletleri, *Genel Türk Tarihi*, C.4. Ankara.
- Gaziantep İl Turizm Müdürlüğü, (Tarih yok). Gaziantep, 80.
- Gündoğdu, H. (1979), *Türk Mimarisinde Figürlü Taş Plastik*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Güzel, G. (2010). Mardin'deki Osmanlı Dönemi Mimari Yapılarında Taş Süsleme, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzyüncü Yıl Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Haydaroglu, M. (2004). *Ben Mehmed Siyah Kalem İnsanlar ve Cinlerin Ustası*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- <http://www.namazsamani.net/kuranmeali/elmalili-hamdi-yazir-orijinal> (E.T. 2020)
- Insoll, T. (2007). *İslam Arkeolojisi*, (Bahar Tırnakçı, Çev.). İstanbul: Homer Kitabevi.
- İpşiroğlu, M. Ş. (1973). *İslam'da Resim Yasağı ve Sonuçları*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık.
- İskenderzade, L. A. (2010), Göktürk Dönemi İnsan Figürlü Taş Anıtlar, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 24, Konya, 255-269.
- Kılıçaslan, Ü. D. (2015). Mardin'deki Geleneksel Taş İşlemciliği ve Günümüzdeki Yansımaları, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzyüncü Yıl Üniversitesi / Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van.
- Közcü, H. (2016). Urfa Mimarisinde Kabaltılar, Şanlıurfa.
- Kuban, D. (1999). *Divriği Mucizesi, Selçuklular Çağında İslam Beze Sanatı Üzerine Bir Deneme*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kuruyazıcı, H. (1997), Diyarbakır, *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, C. 1, İstanbul, 1997, s.461.
- Mülayim, S. (1989), Selçuklu Sanatında İnsan Figürünün İkonografik Kaynağı, *Antalya 3. Selçuklu Semineri Bildirileri*, İstanbul, 91-94.
- Mülayim, S. (1999). *Değişimin Tanıkları, Ortaçağ Türk Sanatında Süsleme ve İkonografi*. İstanbul: Kaknüs Yayıncılık.
- Ögel, B. (2014). *Türk Mitolojisi*, C. 2. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ögel, S. (1963), Türk Heykeltçiliğinde İnsan Figürü, *Türk Kültürü*, 4(1), 15-20.
- Öney, G. (1967), Niğde Hüdavent Hatun Türbesi Figürlü Kabartmaları, *Belleten*, 122(31), Ankara, 1-39.
- Öney, G. (1969-1970), Anadolu Selçuklularında Heykel, Figürlü Kabartma ve Kaynakları Hakkında Notlar, *Selçuklu Sanatı Araştırmalar Dergisi*, C.1, Ankara, 183-187.
- Öney, G. (1969), Anadolu Selçuklu Mimarisinde Arslan Figürü, *Anadolu (Anatolia)*, C. 13, Ankara, 195-203.
- Özbek, H. (2004). Gelenekselden Türeyen Çağdaş Mardin Konut Yerleşimi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- Özyılmaz, H. (2007). Diyarbakır Geleneksel Konut Mimarisinde Morfolojik Analiz: Geleneksel Konutların Güncel Kullanımda Değerlendirilmesi, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi / Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Parla, C. (2014), Büyük Selçuklu Sultanı Melik Şah'ın Diyarbakır'da Yaptırdığı Zafer Anıtı İki Burca İkonografik Yaklaşım, *Turkish Studies*, 10(9), Ankara, 867-884.

- Salman, F. (2006), Göktürk Dönemi Kıyafetleri, *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi*, S. 9, Erzurum, 12-34.
- Sarı, İ. (1996). *Şehrimiz Diyarbakır*. İstanbul: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Sözen, M. (1971). *Diyarbakır'da Türk Mimarisini*. İstanbul: Diyarbakır Tanıtma Derneği Yayınları.
- Sevgen, N. (1982). *Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Şaman Doğan N. – Görür M. (2007), Anadolu Selçuklu Kervansaraylarında Süsleme, *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 451-472.
- Tali, Ş. (2017), Kayseri Kâgir Evlerinde Taş ve Taşın Sembolik Anlamları, *Düşünen Şehir*, S.3, Kayseri, 52-57.
- Taşçı, A. (1998), Selçuklu Mimari Süslemesindeki Alçı ve Taş Kabartma İnsan Figürlerinin Köken ve Gelişimi, *Vakıflar Dergisi*, S. 27, Ankara, 47-64.
- Tuncer, O. C. (1996). *Diyarbakır Camileri*. Diyarbakır: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi.
- Tuncer, O. C. (1999). *Diyarbakır Evleri*. Diyarbakır: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları.
- Tuncer, O. C. (2001), Diyarbakır Yapı Sanatından Kesitler, *I. Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu*, Ankara, 2001, 105-112.
- Ünal, R. H. (2007), İncir Hanı, *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 305-320.
- Ürer, H. ve Gürbıyık, C. (2013), Şanlıurfa Evlerinde Görülen Süslemelerden Örnekler, Prof. Dr. Hakkı Önkal'a Armağan, İzmir, 193-204.
- Yazar, T. (2007). "Ortaçağ Anadolu Türk Mimari Bezemesinde Vakvak Üslubu", *Bilig*, S.42, Ankara, 1-33.
- Yetkin, S. K. (1954). *İslam Sanatı Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Yılmazçelik, İ. (2014). *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

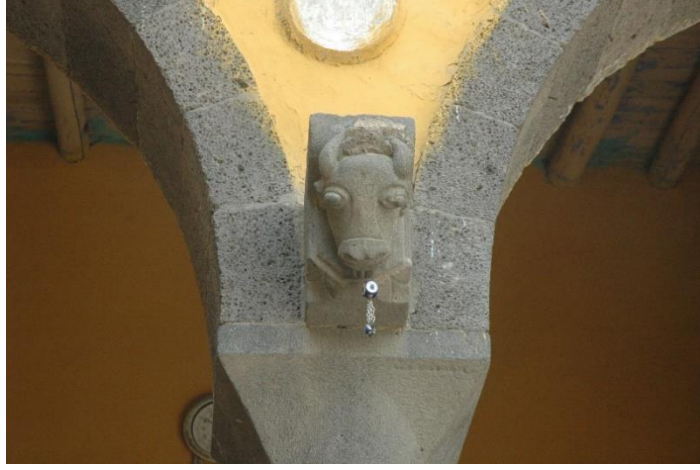
FOTOĞRAFLAR

Fot. 1: Fatih Paşa Mahallesi Bıyıklı Mehmet Paşa Sokak No:104 (erkek başı- Diyarbakır Arkeoloji ve Etnografya Müzesi Arşivi)

Fot. 2: Fatih Paşa Mahallesi Bıyıklı Mehmet Paşa Sokak No:136 (erkek başları- Diyarbakır Arkeoloji ve Etnografya Müzesi Arşivi)

Fot. 3: Fatih Paşa Mahallesi Yılmaz Sokak No:4 (boğa başı)

Fot. 4: Fatih Paşa Mahallesi Şaloğlu Sokak No:28
(konsollar- Diyarbakır Arkeoloji ve Etnografya Müzesi Arşivi)

Fot. 5: Dabanoğlu Mahallesi Çakmak Sokak (kadın başı)

Fot. 6: Dabanoğlu Mahallesi Bekçi Sokak No: 15 (erkek başları)
(Tuncer, 1999, 84)

Fot. 7: Dabanoğlu Mahallesi İbrahim Bey Mescidi Sokak No:3 (aslan figürü)

Fot. 8: Cevat Paşa Mahallesi Çelikmen Sokak (aslan figürleri)

Fot. 9: Cami Kebir Mahallesi Gökölpller Sokak (kurt başı)

Fot. 10: Hasırlı Mahallesi Zingilli Sokak No: 8-6
(erkek başı- Diyarbakır Arkeoloji ve Etnografya Müzesi Arşivi)

Fot. 11: Hasırlı Mahallesi Sabuncu Sokak No: 36
(erkek başı- Diyarbakır Arkeoloji ve Etnografya Müzesi Arşivi)

Fot. 12: Savaş Mahallesi Şeftali Sokak No:6 (aslan figürü)

Fot. 13: Savaş Mahallesi Küçük Sürgü Sokak No:2 (konsollar)

Fot. 14: Ziya Gökalp Mahallesi Abacı Sokak No: 5 (aslan figürleri)

KARŞILAŞTIRMA FOTOĞRAFLARI

Krş. Fot. 1: Göktürk Döneminden Balbal (Salman, 2010, 27)

Krş. Fot. 2: Silvan Üstünler Köşkü (Baş, 2010, 329)

Krş. Fot. 3: Niğde Hüdavent Hatun Türbesi (Öney, 1967, 24)

Krş. Fot. 4: Denizli Ak Han insan figürü (Bayhan. 2007, 293)

Krş. Fot. 5: Türk minyatürlerinde boğa (Haydaroğlu, 2004, 27)

Krş. Fot. 6: Diyarbakir Ulu Cami

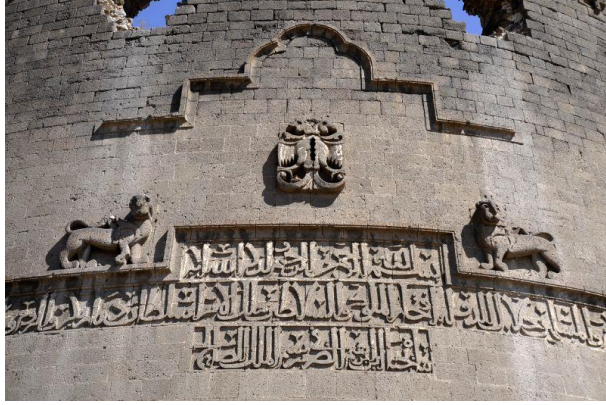

Krş. Fot. 7: Bizans'ta aslan figürü (Doğer, 2000, 79)

Krş. Fot. 8: Diyarbakır Büyük Selçuklu Burcu aslan figürü

(Parla, 2014, 873)

Krş. Fot. 9: Diyarbakır Yedi Kardeş Burcu aslan figürü

Krş. Fot. 10: Antalya-Eğirdir Yolunda İncir Han aslan figürü (Ünal, 2007, 308)

REICHSPPOST GAZETESİ PENCERESİNDEN ÇANAKKALE CEPHESİ HABER ve YORUMLARI: 18 MART ÖNCESİ GELİŞMELER*

The News and Comments on the Front of Dardanelles/Canakkale From the Perspective of Reichspost Paper: The Developments Before March 18th

Erdem KARACA^a

^a Doç. Dr. Bitlis Eren Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ekaraca@beu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3075-3989

ÖZ

Çalışmaya esas olan Reichspost gazetesi Viyana’da yayımlanmıştır. Birinci Dünya Savaşı’nın önemli cephelerinden birisi olan Çanakkale Cephesi ile ilgili düzenli haber, gözlem ve yorumlara yer vermiştir. Yazılarında özellikle Türk-Alman dostluğunun ve birlikteliğinin gerekliliğine işaret etmiştir. İtilaf devletlerinin yayılmacı politika ve ihtiraslarının büyük savaşın ana unsuru olduğuna dikkatleri çekmiştir. İstanbul ve Çanakkale boğazlarının, Türkler için olduğu kadar, Bulgarlar, Romenler ve Almanlar açısından da kritik öneme sahip olduğu tespitinde bulunulmuştur. İtilaf devletlerinin durdurulması hususunda, boğazların ve İstanbul’un mutlaka muhafaza edilmesi gerektiğinin altı çizilmiştir. Söz konusu devletlerin ittifak halinde hareket ederek, kötü gidişatı bir fırsata çevirmeleri tavsiye edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çanakkale Cephesi, I. Dünya Savaşı, Boğazlar Meselesi, Dış Politika, Basın.

ABSTRACT

The Reichspost paper which is the subject of this study was published in Vienna. It shared regular news, observation and comments about the Front of Dardanelles/Canakkale which was one of the most important fronts of the World War One. It emphasized especially on the necessity of Turkish-German fellowship and unity in its articles. It drew attention to the fact that the expansionist policy and ambition of the allied powers were the main reasons of this war. It made the observation that the Bosphorus and Dardanelles were not only important to the Turkish but to Bulgarians, the Romany and Germans as well. It stressed that the straits and İstanbul should certainly be preserved to stop the allied powers. It was recommended that the states in question should move together and turn the unpleasant situation into an opportunity.

Keywords: The Front of Dardanelles, World War One, Turkish Straits Question, Foreign Politics, Press.

1. GİRİŞ

Reichspost, 1894-1938 yılları arasında Viyana’da yayımlanmıştır. Avusturya-Macaristan Hıristiyan halkına yönelik bağımsız bir yayın politikası takip etmiştir. Gazete, orta sınıftaki siyasi paydaşlar, Katolik din adamları ve Katolik okuyucular için tasarlanmıştır. Siyasi muhafazakârlık anlayışına sahip olan gazete, iktisadi mevzuları da önemli gören bir habercilik çizgisi benimsemiştir (<http://de.wikipedia.org>, 2015). Günlük yayımlanan gazete, sabah ve akşam baskılarıyla kitlelere ulaşmış ve I. Dünya Savaşı esnasında Çanakkale Cephesi’nde yaşanan gelişmeleri de yoğun bir biçimde sayfalarına taşımıştır.

Çanakkale Boğazı’nın konumu ve özellikleriyle ilgili bilgi veren gazete şu verileri aktarmıştır: Bir boğaz olarak, Marmara ve Ege denizlerini birbirine bağlayan yegâne su yolu olma özelliği taşıyan Çanakkale Boğazı; 61 km uzunluğa, 88 m’ye kadar derinliğe, ortalama 4 km civarında bir genişliğe sahiptir. Orta noktasındaki genişlik ise sadece 1350 m’dir. Anadolu yakasında

* Bu çalışma 12-15 Kasım 2015 tarihleri arasında İzmir’de Türk Tarih Kurumu, Ege Üniversitesi, Dokuz Eylül Üniversitesi ve İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesinin katkılarıyla düzenlenen “Uluslararası I. Dünya Savaşı Sempozyumu (Türk-Rus Penceresi)” başlıklı uluslararası sempozyumunda sunulan aynı başlıklı sözlü bildirinin genişletilmesiyle oluşturulmuştur. Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

Kala-i Sultaniye (Çimenlik Kalesi) ile Avrupa yakasında Kilitbahir Kalesi, bu dar noktanın güçlü silahlarla tahkim edilmiş iki önemli merkezi durumundaydı. Boğazın girişi ise Kumkale ile Seddülbahir mevzileri vasıtasıyla korunmaktaydı (Reichspost, 15.08.1914, Nr. 386: 1, 3).¹

Harita 1: Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemde Osmanlı Devleti'nin Çanakkale Boğazı'ndaki hazırlıklar esnasında oluşturduğu harita (Oğuz, 2017: 60):

: Çanakkale Boğazı, BAO, HRT. 0706.

Türk Boğazlarını yoğun bir biçimde haberleştiren Reichspost, Boğazların hukukî statüsüne dair de şu bilgileri paylaşmıştır: 1809 yılında, Osmanlı Devleti'nin iradesi ve İngiltere'nin onaylaması doğrultusunda kabul edilen esasa göre; Boğazlardan sadece Türk savaş gemilerinin geçmesinin uygun görüldüğünü, bu gerekliliğin, uluslararası bir zorunluluk olarak tüm büyük güçler tarafından 1841 tarihli Çanakkale Antlaşması (Boğazlar Antlaşması) ile kabul edildiğini, 1856 Paris Barış Antlaşması yoluyla yeniden uluslararası bir zorunluluk olarak tüm büyük güçler tarafından tanınmış ve teyit edilmiş olduğunu, bu defa ayrıca, Karadeniz'in tarafsız bir statüye kavuşturulması ve savaş gemilerinden arındırılması hükmünün de yürürlüğe girdiğini belirterek; Boğazlar ve Karadeniz konusundaki kararlardan memnun olmayan Rusya'nın, durumu lehine çevirebilmek için daima aktif bir siyaset izlediğine işaret etmiştir. Özellikle 1871 yılından sonra kesintisiz ve atak bir vaziyette Çanakkale bariyerini kaldırmak için şahsi teşebbüslerde bulunmuştur. Birkaç küçük başarı elde etmeyi başarmış olsa da, bilhassa İngiltere'nin statükoyu korumaya yönelik duruşu nedeniyle amacına ulaşamamıştır. Ancak, ilerleyen süreçte Rusların yayılmasına ve değişen duruma bağlı olarak İngiltere, Çarlık Rusya'sı ile bir takım anlaşmalar imzalamıştır (Reichspost, 15.08.1914, Nr. 386: 1, 3; Reichspost, 03.03.1915, Nr. 103: 1).

Görünürde, 1878 Berlin Antlaşması sürecindeki tavrıyla Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünden yana bir siyaset izlemekte olan İngiltere, adeta bunu tekzip edercesine Mısır'ı işgal eden taraf olmuştur. Balkan Savaşı çıktığında durum yine değişmemiştir. Türkiye'nin (Osmanlı) toprak bütünlüğüne saygı duyacağız diyen İngilizler, Osmanlı'nın tüm destek talebine rağmen, tersi bir tutum takınarak çöküşün ortaya çıkması için her şeyi yapmışlardır. Buxton (Bakiston) ve diğer İslâm (Türk/Osmanlı) karşıtı fikirlere sahip kimseler, Türklere karşı Balkan birliğinin kurulması yönünde büyük bir çaba ve şevkle çalışmışlardır. İngiliz Başbakan Asquith ise, Edirne'nin geri alınması esnasında hiçbir tereddüt göstermeksizin Türkiye'yi tehdit ederek, şehrin ivedilikle boşaltılmasını istemiştir (Reichspost, 13.11.1914, Nr. 541: 5-6).

Aslında, İngiltere'nin bu tutumuyla ilgili pek de şaşırılmak gerekliyordu. G. Modelski'nin ileri sürdüğü bir yaklaşıma dikkatlice bakıldığında bunu anlamak mümkündür. 1713-1793 ve 1815-1918 arasında birbirini takip eden iki döngü içerisinde uluslararası sistemin hegemonik gücü olan İngiltere, ilk hegemonya döneminde dolaylı bir hâkimiyet kurarak, kendinden önceki dünya güçlerinin koloni toprakları üzerinde doğrudan bir sahiplik oluşturmadan, herkes için uygun olan, ama en büyük kârın kendisi tarafından alındığı bir küresel ekonomik üstyapı tesis etmiştir. Bu sayede küresel ekonomiyi kontrol eden bir finans merkezi oluşturan İngiltere, dolaylı üstünlüğünü dengeleyici bir diplomasi ile birbirine bağlamıştır. Emperyalist altyapısı işlevsel olan İngiltere, 1815'ten sonra uluslararası sistem yeniden şekillenirken, önceki dönemdeki hegemonik değerlerini yeni dönemin

¹ Çanakkale Boğazı'nın uzunluğu, Avrupa kıyılarında 78 km (Gelibolu Feneri'nden Seddülbahir'deki İlyas Burnu arası), Anadolu kıyılarında ise 94 km'dir (Çardak ile Kum Burnu arası). Boğazın deniz yüzeyinden uzunluğu ise 68 km'yi bulmaktadır. Kilitbahir-Çanakkale arası genişlik 1,2 km (Boğazın en dar yeri), derinlik ise 106 m (Boğazın en derin noktası) kadardır. İntepe kıyıları ile karşı kıyıda Domuz Deresi arası Boğazın en geniş yeri olup, 8275 m'ye ulaşmaktadır. Ege ağzı 3,2 km genişliğindeyken, bun karşılık Marmara ağzı ise 3,6 km genişliğindedir. Ortalama derinliği 60 m olan Boğazın tabanında deniz ulaşımını engelleyecek topuk ve kayalık çıkıntılara rastlanmamaktadır. Anadolu ve Rumeli kıyılarına yakın ada ve banklar ise ulaşımı kısmen tehlikeye sokmaktadır (Koday, Kaymaz, 2017: 889).

deniz hâkimiyeti ve dünya ticaretini kontrol altında bulundurma pozisyonuna aktarmayı ihmâl etmemiştir (Gülboy, 2015: 54-55).

İngiltere'nin tavrını irdeleyen Reichspost, Londra'nın Osmanlıya karşı hiç de olumlu bir duruşa sahip olmadığına dikkatleri çekmiştir. Serbest ticarete dayalı sistemli bir ekonomik doktrin uygulayan İngiltere, savaş zamanında Türklere karşı acımasız bir yaklaşım sergilerken, barış zamanında da iyi niyetli bir politika yürütmemiştir. Osmanlı'nın gayretle gerçekleştirmeye çalıştığı tüm reform çabalarını bertaraf etmek istemiş, Avrupalı güçlerin üzerindeki nüfuzunu kullanarak reformları yürütmek üzere görev almış tüm uzmanların çalışmalarını engellemeye ve bozmaya çalışmıştır. Buna rağmen Alman İmparatoru, hiçbir kötü niyet ve entrika beslemeksizin Liman Paşa'yı Türk ordusunu düzenlemek üzere görevlendirmiştir. Yeniden düzenlenen ordu, zaman içerisinde İngiliz kuvvetlerine meydan okuyan bir ordu haline gelmiştir (Reichspost, 13.11.1914, Nr. 541: 5-6).

Avrupa'da siyasi ve askeri gerginliğin arttığı dönemde Çanakkale Boğazı'nın Nara (Nagara) mevkiinde Bahriye Nezaretine bağlı bir mayın müfrezesi, 'Selanik' ve 'İntibah' mayın gemileri ile 'Giresun' mayın depo gemisi ve birkaç mayın motorbotu bulunmaktaydı. Kısa sürede, 700-800 metre ve 14.800-16.900 (5 adet) metre menzilli Alman topları tabyalara yerleştirilmiştir. 'Krup', 'Kruzo', 'Snayder' fabrikalarında değişik zamanlarda imal edilmiş olan toplarla ilgili yedek parça sorunu bulunmaktaydı. Dönüş kabiliyeti çok sınırlıydı ve kullanmak için çok sayıda insan gücüne ihtiyaç duyuluyordu. Hidrolik donanımlı, büyütücü dürbünlülük ve nişangâhlılık ateş hızı çok yüksek olan düşman topları karşısında bu bir eksiklikti. İlerleyen zamanlarda, Avusturya'dan 24 ve 30.5 cm çapında birkaç obüs ve 200 adet 'Skod'a top temin edilerek, boğazın çeşitli yerlerine yerleştirilmiştir. Ayrıca, İtilaf askerlerinin karadan ilerlemesini engellemek amacıyla Gelibolu Yarımadası'nın etrafına ve Seddülbahir ile Kumkale sahillerine dikenli teller döşenmiş, yeni siperler kazılmış, 'Nusret' gemisi ile 'Barbaros Hayrettin Paşa' ve 'Turgut Reis' zırhlıları Çanakkale'ye gönderilmiştir (Eyicil, 2009: 321-322).²

2. BÜYÜK SAVAŞ, OSMANLI ve BOĞAZLAR

Avrupa'da Büyük Savaş'la birlikte kapanmamış hesapların tekrar açıldığına işaret eden Reichspost, şu hususları kaleme almıştır: Avusturya Prensi Eugen'in, Belgrat'ı almasının (17 Ağustos 1817) üzerinden bir asır geçmiştir. An itibarıyla Avusturya-Macaristan İmparatorluğu (Av.Mac.İmp.) orduları Sırbistan toprakları üzerinde, özellikle Loznika'da verdikleri savaşta zaferler elde etmekteydiler. Büyük savaşla birlikte, artık yeni ve büyük gelişmeler kaydedilmekteydi. Avrupa'da yaşana gelen karışıklıkların kapsamı henüz tamamlanmamıştır. Süreç, kısa bir süre içinde ortaya yeni gerçekler çıkaracak durumdaydı. İngiltere ile müttefik olmayı ve uzlaşmayı başaran Rusya, 'kadim hayalini' gerçekleştirmeye teşebbüs etmek niyetindeydi. 'Antik Bizans İmparatorluğu tacını takabilme' hayalini gerçekleştirebilme ihtimali, yeni bir tarihi fırsat sunmaktaydı. Romanya ve Bulgaristan enkaza dönüştürülüp, Petersburg'dan İstanbul'a kadar uzanan bir Ortodoks-Rus İmparatorluğu coğrafyası tesis edilebilirdi. Bunun gerçekleşmesi durumunda, Rusya, tüm halkların mezarı haline dönüşmüş olacaktı. Hadiselerin seyrine göre, Bulgaristan ve Romanya hareketsiz kalmayacağı gibi, Türkiye'nin de İstanbul ve Boğazları savunma mecburiyeti ortaya çıkacaktı (Reichspost, 17.08.1914, Nr. 388: 1). 'Rus Panslavistler', Bulgarları mutlak manada yanlarında görmek istemişlerdir. Ancak Bulgarlar, 1885 yılında Sırların karşısında Rusların kendilerini nasıl desteksiz bıraktığını ve Balkan savaşları esnasındaki tecrübelerini görmezden gelemezlerdi (Reichspost, 04.09.1914, Nr. 422: 5).³

Bulgaristan ile ilişkilerini düzeltmek ve geliştirmek isteyen Osmanlı yönetimi, Talat ve Halil beyleri Sofya'ya göndermiştir. Amaç hâsıl olmuş ve Almanya'yla 2 Ağustos 1914'te imzalanan ittifak antlaşmasından 17 gün sonra -19 Ağustos- Bulgaristan'la da bir dostluk ve ittifak antlaşması imzalanmıştır (Eryaman, 2015: 106-107).

Süreçte, dış basın haberlerini takip ettiği görülen Reichspost, savaşın çıkış sebebini irdeleyen Fransız basınının, sorumluluğu Almanya ve Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na yüklediği bilgisini paylaşmıştır. Aksi bir görüş belirten Tanin, savaşın önce İtilaf devletlerinin Balkanlarda bir Balkan ittifakı için çaba sarf ettiğine dikkat çekmiştir. Çalışmalardan memnun kalmayan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Sırbistan'ın konumunu kendi varlığı açısından bir tehlike unsuru olarak telakki etmiştir. Almanya ise, sürekli bir gayretle herhangi bir çatışmanın çıkmaması için uğraş vermiştir. Buna karşın Fransa, rövanşist bir politika takip ederek Rusya'nın bir aracı durumuna gelmiştir. Dünya haritasının yeniden çizilmekte olduğunu ele alan Tasvir-i Efkâr ise, Balkan haritasının bu durumdan bağımsız kalamayacağına işaret etmiştir. Bu noktada Romanya'nın, istikrarlı bir dengenin oluşması bakımından tarafsız kalamayacağı yönünde bir fikir ileri sürülmüştür (Reichspost, 17.08.1914, Nr. 388: 1).

Değerlendirmelerine ve bilgilendirmeye devam eden gazete; Büyük Savaş'ın başlamasıyla birlikte bağımsız hareket eden Osmanlı Hükümetinin, uyguladığı sıkı tarafsızlık düsturunun bir gereği olarak İstanbul ve Çanakkale boğazlarını tüm yabancı savaş gemilerine kapattığını belirtmiştir (Reichspost, 05.08.1914, Nr. 366: 6). İlgili kararın alınmasında, Rus donanmasının İstanbul Boğazı'nın Karadeniz tarafındaki girişinde belirmesinin etkili olduğuna dikkat çekilerek, dolayısıyla da boğazın güvenliğinin sağlanmasına yönelik olarak adım atıldığı ileri sürülmüştür (Reichspost, 06.08.1914, Nr. 368: 4).

Meclis-i Mebusan Başkanı Halil Bey'in yaptığı açıklamaya istinaden de haber aktarımında bulunan Reichspost; tek önemli noktanın, verilen kapatma kararının ve alınan önlemlerin etkin bir şekilde yürütülmesi olduğuna değinmiş ve uluslararası

² Liman von Sanders, ilk etapta Osmanlı ordusunda I. Kolordu Komutanlığına geniş yetkilerle atanmıştır. Donanmayı ıslah etmekte olan İngiltere ve Jandarmayı ıslah etmekte bulunan Fransa, başlangıçta bu atamaya tepki göstermemişlerdir. Ancak, İstanbul Boğazı'nın muhafızı ve Karadeniz istihkamlarının amiri pozisyonunda bir Alman subayın bulunması Rusya'nın büyük tepkisiyle karşılaşmıştır. Nihayet Alman İmparatoru tarafından Orgenerallige, Padişah tarafından da Müşirliğe (13 Ocak 1914) yükseltilen Liman Paşa, I. Ordu Müfettişliğine atanınca söz konusu diplomatik kriz aşılmış gibi görünmüştür (Durgun, 2015: 239).

³ XIX. yüzyıl boyunca milliyetçi akımların doruğa çıktığı Balkan coğrafyası. Panslavizm, Pangermanizm gibi fikirlerin rağbet gördüğü bir bölge konumundaydı. Bilhassa Rusya'nın vazgeçilmez ülküsü konumunda bulunan 'sıcak denizlere inme fikri' bu coğrafyada aktif bir şekilde gelişim göstermeye devam etmekteydi (Özalper, 2019: 435).

yükümlülüklerin dışına çıkılmadan boğazlar konusunda her hakkın kullanılacağına işaret etmiştir (Reichspost, 17.08.1914, Nr. 388: 1).

Hiçbir kesime yönelik, herhangi bir tehditkâr karakter içermeksizin, boğazlarla ilgili önlem alan Osmanlı yönetimi, donanmasının silah gücünü geliştirdiği gibi, seferberlik kararı alarak da son derece mantıklı adımlar atmaya devam etmiştir. Buna bağlı olarak, Fransa'nın boğazlardan geçme talebini uluslararası hukuk bağlamında reddetmiştir (Reichspost, 15.08.1914, Nr. 386: 1, 3).

Bu arada, Petersburg açısından kötü haberler kaydedilmeye devam etmiştir. İngiliz-Fransız filosundan kaçarak Marmara'ya geçen 'Goeben' ve 'Breslau' adlı iki güçlü ve etkili savaş gemisi Osmanlı yönetimi tarafından 80 milyon bedelle satın alınmıştır. Böylece artık Osmanlı donanması Karadeniz'de Ruslara göre daha etkili, güçlü ve tehditkâr duruma gelmiştir. Rus Çarı, dokuz yıl önce 'Panteleimon' (Potemkin) zırhlısı mürettebatının Odessa'da gerçekleştirdiği isyandan sonra ilk defa bu denli endişeli bir durum yaşamıştır. Ayrıca, Osmanlı'nın, Almanya ve Av.Mac.İmp. saflarında savaşa katılma pozisyonunda görülmeye başlanması Rusya'nın endişelerini daha da artırmıştır. Gelişmeleri hukuksuzluk, illegallik ve tehditkârlık çerçevesinde değerlendiren Paris yönetimi ise, tarafsız bir devlet olarak Osmanlı'nın, İngiltere'de özel sektöre inşa ettirdiği, fakat haksız yere İngiliz yönetimi tarafından el konulan iki savaş gemisinin hangi hukukî esaslarla haczedildiğine kayıtsız kalmıştır. Oysa, Alman gemileri (Goeben ve Breslau) anlaşmalara uygun bir dürüstlükte satın alınarak Osmanlı deniz kuvvetlerine katılmıştır (Reichspost, 19.08.1914, Nr. 392: 1, 3).

Osmanlı Devleti'nin 1911 yılında İngiltere'ye ısmarladığı 'Reşadiye' adlı dretnotun inşası, Balkan Savaşı esnasında taksiti zamanında ödenmediği için gecikmişti. Ayrıca, İngiltere'de Brezilya namına yaptırılmakta olan 'Rio de Janeiro' adlı dretnot da satın alınarak adı 'Sultan Osman' şeklinde değiştirilmiş ve bu her iki zırhlının 1914 yılı içinde Osmanlı yönetimine teslimine karar verilmiştir. Özellikle Fransız basını, büyük bir asabiyet ve düşmanlık hisleriyle, yapılan söz konusu alışverişe tepki göstermekten geri durmamıştır (Bostancı, 2005: 156-157; Bostancı, 2020: 157-158).

Osmanlı yönetiminin, Boğazların güvenliğini; tarafsızlığının, istiklâlinin ve haklarının vazgeçilmez bir parçası olarak telakki ettiğini belirten Reichspost, yeni tedbirlerin alınmaya devam edildiğine dikkatleri çekmiştir. Bu bağlamda, yabancı temsilciliklere gönderilen notayla, Çanakkale'ye giriş yapacak tüm ticari gemilerin kullanmakta oldukları kablosuz telgraf cihazlarını Boğazlar idaresine bırakmaları ve dönüşte geri almaları şartı getirilmiştir. Ayrıca, elçiliklerde, konsolosluklarda, okullarda ve ibadethanelerde bulunan tüm haberleşme cihazlarının uzaklaştırılması kararı alınmıştır (Reichspost, 19.08.1914, Nr. 392: 3).⁴ Söz konusu kararlar, tarafsız devletlerin olumsuz etkilenmesine yol açabilirdi. Bu kapsamda, iyi komşuluk ve dostluk ilişkilerinin geliştirilmesi hususunda Osmanlı, Bulgar ve Romen yetkililer diplomatik, askeri ve ticari münasebetlerin sorunlardan etkilenmemesi için daha fazla temasta bulunmaya başlamışlardır (Reichspost, 19.08.1914, Nr. 392: 3).

Rusya'nın büyük bir tehdit unsuru olduğunu ileri süren Reichspost, ancak, yine de Osmanlı'ya karşı bir savaşı göze alamayacağı değerlendirmesinde bulunmuştur. Aksinin olabilmesi için çok özel bir sebebinin olması gerekliydi. Bu özel sebep, olaylar basit bir şekilde değerlendirildiğinde sadece Çanakkale Boğazı'nı açma isteği olabilirdi. 2, 3, 7 ve 11 Ağustos tarihlerinde gösterdiği bazı teşebbüsler, Rusya'nın boğazlar konusundaki hassasiyetini ortaya koymuştur. İngiliz elçiliği, 7 ve 11 Ağustos günlerinde, Fransız temsilcisi ise 11 Ağustos günü, Rusya'nın isteklerinin karşılanması yönünde meseleye müdahil olmuşlardır (Reichspost, 23.08.1914, Nr. 401: 4-5). Üzerindeki baskılara, Karadeniz'de bir tatbikat yaparak karşılık veren Babiâli, Yavuz Sultan (Goeben), Midilli (Breslau), Barbaros Hayrettin, Turgut Reis, Hamidiye, Mecidiye'nin de yer aldığı savaş gemileri ile adeta bir gövde gösterisi yapmıştır. Petersburg, Osmanlı'nın kara ve deniz kuvvetlerinin gerçekleştirmekte olduğu tüm faaliyetleri yakından takip etmiştir. Rahatsızlıklarını gizlemeyen Rus, İngiliz ve Fransız elçileri, Babiâli'den, 'Goeben' ve 'Breslau' gemilerinin nasıl edinildiğine açıklık getirilmesini istemişlerdir. Donanmanın güçlendirilmesinin herhangi bir saldırı amacı taşımadığı, sadece Türk ordusunun mobilize etmekten ibaret olduğu yönündeki cevap ise kesinlikle tatminkâr bulunmamıştır. Bir bombardımanın gerçekleştirileceği beklentisiyle Sivastopol'deki Rus donanması alarm düzeyine getirilmiş ve Türk ordusunun tüm askeri hareketliliği Petersburg tarafından takibe alınmıştır (Reichspost, 23.08.1914, Nr. 401: 4-5).

Gelişmeler üzerine bir açıklama yapan İngiliz yetkililer, 'Reşadiye' ve 'Sultan Osman' zırhlıları ile iki Şili torpido botunun askeri gereklilik ve testler için alıkonulduğunu söyleyerek, teslimatlarının gerçekleştirileceğini belirtmişlerdir (Reichspost, 23.08.1914, Nr. 401: 4-5). Osmanlı savaş gemilerinin haczedildiği böylesi hassas bir dönemde, donanmasını takviye etmeye çalışan Yunanistan, 90 milyonluk bir harcamayla 'Rivadaria' adlı zırhlının alımını gerçekleştirmeye çalışmıştır (Reichspost, 04.09.1914, Nr. 422: 5).

1 Eylül itibarıyla toplamda 15.000 askerini kaybetmiş bulunan İngiltere'nin, Çanakkale Boğazı'na yönelik manevralarına hız verdiği bilgisini paylaşan Reichspost, Osmanlı yönetiminin tüm duyurularına ve notalarına rağmen bir İngiliz gemisinin boğaza girdiğini, ancak bir mayına takıldığını belirtmiştir. Bu noktada, İngilizlerin böyle bir teşebbüsü boğazı kapatmak için mi yaptıkları, ya da dikkatsizlikten kaynaklanan bir başarısızlık mı olduğu tartışılan bir konu olmuştur. Derinliği ve genişliği dikkate alındığında, bir gemi batırmak suretiyle Türk donanmasının boğazdan Ege'ye geçişini engellemek mümkün görünmüyordu. Benzer yöntemi, Mançurya Savaşı esnasında Japonya denemiş; Port Artur'un girişinde bir gemisini batırmak suretiyle İngilizlerin limandan çıkışını engellemek istemiştir (Reichspost, 18.08.1914, Nr. 445: 3-4).

⁴ Bahriye Nazırlığına bağlı Haritacılık birimi yayımladığı bir yönetmelikle, ticari gemilerin İstanbul Boğazı'ndan kılavuzsuz geçemeyeceğine, güneşin doğuşundan batışına bir saat kalan kadar geçiş işlemlerini tamamlamasına karar vermiştir (Reichspost, 04.09.1914, Nr. 422: 5).

Osmanlı'nın kontrol altına alınmaya çalışıldığının bir hakikat olduğunu belirten Reichspost, 'Kambana' gazetesinin verdiği bir habere dayanarak; Rus elçisi Savinsky'nin, sözlü ve yazılı olarak Bulgar Hükümetine bir teklifte bulunarak, iki ülke arasındaki ilişkileri geliştirmek istediğini ileri sürmüştür. Tarafsızlığını korumak isteyen Bulgaristan ise, bu girişime ihtiyatla bakmıştır. Rusya ile geçmişte yaşananlar göz önünde bulundurulduğunda, ağırlıklı olarak sefalet, sürekli endişe ve riyakârlık Bulgarların hafızalarında yer etmiştir. Bulgaristan'a herhangi bir saldırı olduğunda yardım etmeyi taahhüt eden Rusya'nın, asıl planının; Bulgaristan'ı Türklere karşı öncü olarak kullanmak ve bir bahane ile Bulgaristan'a ordusunu konuşlandırarak, buradan hareketle Trakya ve Çanakkale Boğazı'nı ele geçirmektir. 'Kambana' ayrıca, Rusya'nın, Galiçya ve Polonya'yı işgal etmek istediğine de değinmiştir (Reichspost, 18.09.1914, Nr. 445: 3-4).⁵

Rusya'nın Bulgaristan'ı kazanmaya çalıştığı günlerde bir karalama kampanyası başlatan Yunanistan, Bulgaristan'ın Selanik Başkonsolosunu hedef tahtası yaparak, itibarsızlaştırmaya çalışmıştır. Söz konusu tavrın arka planında, Bulgar Konsolosluğuna teslim edilmesi gereken Yunanistan'daki sivil ve askeri esirlerin durumunun olduğu ön görülmüştür (Reichspost, 18.09.1914, Nr. 445: 3-4).

Gün geçtikçe güvenliğinin daha fazla tehdit edildiğini ve İtilaf güçleri ile arasındaki gerilimin sürekli olarak arttığını gören Osmanlı yönetimi, yeni bir adım atarak, Boğazları sadece savaş gemilerine değil, aynı zamanda tüm ticaret gemilerine de kapatmıştır (Reichspost, 29.09.1914, Nr. 464: 3). İngiliz-Fransız birleşik filosunun Çanakkale Boğazı'nın girişinden çekilmemesi durumunda, Babıâli'nin alınan karardan dönmeyeceği kesinleşmiştir (Reichspost, 30.09.1914, Nr. 465: 2-3). İtilaf güçlerinin Çanakkale'den çekilmeleri neredeyse imkânsızdı. İngiliz büyükelçinin tespitine göre, Eylül (1914) ayının sonuna doğru, İstanbul'u "*Silahlı Alman kampına çeviren 4 ile 5 bin arasında Alman topçusu ve denizcisi bulunmaktaydı*". Ayrıca, Almanya'dan Romanya ve Bulgaristan üzerinden Türkiye'ye askeri malzemeler (silahlar, kurşunlar, patlayıcı maddeler) gelmeye başlamıştı. Rus askeri temsilcisi Binbaşı M. Leontyev, bu konuda şu bilgiyi rapor etmiştir (9.10.1914): "*Görülmemiş miktarlarda yapılan talepler ve Almanya'dan gelen askeri malzemelerin devamlı artışı Türk ordularını gerek gıda, elbise ve sargı bezleri açısından gerek silah ve cephane açısından en iyi şekilde desteklemek olanağını vermektedir.*" (Bingöl, 2006: 34).

Öte taraftan, İran'da, Şii liderlerin Rusya'ya karşı ayaklanma çağrısında bulunduğunu haberleştiren Reichspost, Halife taraftarlarının da iştirak ettiği mücadelelerde tüm İslâm unsurlarının mezhep ayrımı gözetmeksizin karşı karşıya kaldıkları işgaller ve kölelikten kurtulmak için silaha sarıldığına dikkatleri çekmiştir. Fars, Türk, Kürt ve Afgan grupları Ruslarla girmiş oldukları çatışmalarda başarılar elde etmişlerdir. İkiyüzlü ve riyakâr siyasetin süre geldiği/yürütüldüğü İslâm coğrafyasında, İngilizlerle Rusların ortak hareket ettiği biliniyordu. Hindistan Müslümanlarının özerklik hareketlerini acımasızca bastıran, yapımı tamamlanan Türk savaş gemilerine el koyan, Çanakkale Boğazı'nı bloke ederek Osmanlı'nın bağımsızlığını kazımak için var gücüyle gayret eden ve Balkan devletlerini Türklere karşı kıskırtmaya çalışan İngiltere'nin, İslâm âlemini imha niyetinden hiç kimsenin bir şüphesi yoktu. Bu durum, Almanya ve Av.Mac.İmp.'na karşı zamanla gelişen bir sempatinin ve dostluğun gerekçesi olmuştur. Benzer durum Bulgaristan için de geçerli olduğundan, Bulgarlarla Türklerin yaklaşması daha kolay olmaktadır. İngiltere ve Rusya'ya karşı yükselen itirazlar Sofya'dan İstanbul'a, Tahran'a, Kahire'ye ve Hindistan'a kadar hep aynı fikri zeminde buluşmaktaydı (Reichspost, 01.10.1914, Nr. 468: 3).

Bu arada, 21 parçadan oluşan bir İngiliz donanması, Çanakkale açıklarında, uluslararası hukuku bir kenara iterek, Türk karasularında dolaşmış ve her neviden gemileri tehdit ve taciz etmiştir. İngiliz yetkililer bunun sorumlusunun 'Goeben' ve 'Breslau' gemilerini elinde bulunduran Osmanlı'nın olduğunu ileri sürmüşlerdir. Oysa, her iki gemi satın alındıktan sonra, Marmara ve Karadeniz'de Türk karasularının dışına asla çıkmamışlardı. Dolayısıyla bir tehdit oluşturmamışlardır. İtilaf bloğunun burada yapmaya çalıştığı tek şey vardı, o da Osmanlı'yı düşman ve haksız göstermekti. Böyle bir gerekçenin arkasına sığınan İngilizler, Ege'ye doğru açılacak herhangi bir Türk savaş gemisinin vurulacağını duyurmuştur. Bunun bir savaş anlamına geldiğini gören Osmanlı yönetimi, Boğazların kullanımını tamamen yasaklamış, denetimleri sıkılaştırmıştır. Yeni tedbirler alan Osmanlı yönetimi, yabancıların işletmekte olduğu postaneleri kapattığı gibi, kapitülasyonları da tek taraflı olarak kaldırdığını ilân etmiştir. Reichspost, bu kararın Av.Mac.İmp.'nu da etkilediğine değinmiş, ancak Osmanlı'ya herhangi bir suçlama getirmemiştir. Aksine, o güne kadar gerçekleşmiş olan tüm hizmetlerden dolayı müteşekkir olmuştur (Reichspost, 01.10.1914, Nr. 467: 4-5).⁶

İtilaf devletleri, kısa bir süre içerisinde Boğazların açılmasını içeren bir notayı İstanbul'a iletmış, ancak Osmanlı bunu reddetmiştir. Meseleyi ele alan Times (Londra) ve Temps (Paris) ise, Çanakkale yasağı dayatmasının, sadece geçici bir önlem olarak Türkler tarafından kabul edildiğini, kesinlikle yakında kaldırılacağını yazmışlardır. Ayrıca, Osmanlı yönetiminin, İtilaf güçlerine karşı ihtiyatlı davranacağından, herhangi bir düşmanlığa izin vermeyeceğinden, aksi halde bir yıkım, imha ve tahribatla karşı karşıya kalacağından dem vurmüşlardır. Kendisine ait alanın müdafaasına kararlı olan Osmanlı yönetimi, yabancı misyon şeflerine bir genelge göndermiş; Türk karasuları sınırının Kumkale ve Seddülbahir'den itibaren 6 mil olduğunu hatırlatmış ve bu konuda üzerlerine düşeni yapacaklarına işaret etmiştir (Reichspost, 06.10.1914, Nr. 475: 5-6).

⁵ Turan gazetesi, 'Birschewija Wjedomosti'den naklettiği bir habere göre; bir dönem Rusya'nın İstanbul Büyükelçiliği görevini yürütmüş olan Baron Giers'in açıklamalarını şu şekilde değerlendirmiştir: 1-Karadeniz bir Rus denizi olmalı. 2-Çanakkale ve İstanbul Boğazları ile Cebelitarık Boğazı da Rusların olmalı. 3-Buna karşılık Arabistan ve Mezopotamya İngilizlere, 4-Suriye Fransa'ya verilmeliydi. 5-İstanbul ise tarafsız küçük bir devlet olmalıydı (Reichspost, 24.11.1914, Nr. 559: 4-5).

⁶ 'Morningpost'un vermiş olduğu haberde, İngilizlerin 19 savaş gemisinden oluşan bir filoyla Çanakkale önlerinde beklediği ileri sürülmüştür. İngiltere'nin tavrını eleştiren Tanin, tarafsızlığını ilan etmiş ve bu konuda üzerini düşeni yapmakta olan Osmanlıya karşı yürütülen düşmanlığın haksızlığına işaret etmiştir (Reichspost, 02.10.1914, Nr. 469, s. 4).

Bu arada, Karadeniz'den Ege'ye intikaline izin verilmesi istenen bir İngiliz ticaret gemisinin geçişine, Türk yetkililerce, deniz mayınlarının oluşturduğu risk dolayısıyla izin çıkmamıştır. Yine, İngiliz-Fransız diplomatik çevrelerince, Osmanlı hizmetinde bulunan Alman subaylarının ülkelerine geri gönderilmesi teklifi, kabul edilemez bir teklif olduğu gerekçesiyle reddedilmiştir. Ayrıca Daily Telegraph, Türkiye ile Rusya arasındaki ilişkinin de çok ciddi bir nitelik kazanmış olduğu bilgisini St. Petersburg'dan bildirmiştir (Reichspost, 12.10.1914, Nr. 486: 4).

Çanakkale'de tahkimatı artıran Osmanlı yönetimi, boğazdaki mayınların yerlerini de değiştirmiştir. Zira, daha önce Osmanlı ordusunda görev yapmış olan İngiliz Tuğamiral Limpus bir takım bilgilere vakıftı ve İngiliz-Fransız filosu komutanı Tuğamiral Korr ile bilgi alış verişinde bulunuyordu. Ayrıca, zaman zaman Türk gemilerini takip ederek boğaza giren İtilaf filosunun mayınların yerini belirleyebilme ihtimali oldukça güçlüydü. Bu nedenlerle Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın belirttiği üzere, sistemin tamamen değiştirilmesi gerekmiştir (Reichspost, 15.10.1914, Nr. 492: 2).

2, 14 ve 19 Ekim tarihlerinde keşif uçuşu görevini gerçekleştiren Türk uçakları, İngiliz-Fransız birleşik donamasının güçlerini oldukça arttırdığı görülmüş ve Çanakkale Boğazı'na bir çıkarma harekâtının uzak olmayacağı anlaşılmıştır (Yalçın, 2015: 352).

Boğazların kapatılmış olmasını eleştiren 'Odesskija Novosti' gazetesi ise, bu durumun Türklerin tarafsızlığını ortadan kaldırdığı gibi, uluslararası hukukun da çiğnenmesi anlamına geldiğine işaret etmiştir. Rusya'nın Avrupa ile ticaretinin önemli bir bölümünü bu su yolu üzerinden gerçekleştirdiğine değinen gazete, vuku bulan tek gerçeğin, Çanakkale'nin felç hale getirilerek, Almanların aşırılıklarının korunduğu değerlendirilmesinde bulunmuştur. Tüm sivil dünya açısından önem arz eden boğazların kapatılmasının bir tutarsızlık, saçmalık, vefasızlık, kapris ve ihmâl olduğunun altı çizilmiştir (Reichspost, 30.10.1914, Nr. 517: 4-5).

3. SİVASTOPOL BOMBARDIMANI; DEĞİŞEN DENGELER VE MANİPÜLASYONLAR

"Kuşkusuz, tüm kesimler açısından Türk Boğazları farklı nedenlerle ayrı bir önemi haizdi" diyen Reichspost, yaşanmakta olan gerginliğin bir sıcak çatışmaya dönmesinin an meselesi olduğuna işaret etmiştir. Nitekim, Karadeniz'e çıkmak üzere olan Osmanlı donanmasına bir kısım Rus savaş gemilerinin ateş açması sonucu çatışma başlamıştır. Ateşe karşılık veren Türk kuvvetleri, iki Rus gemisini batırarak, otuzdan fazla Rus askeri esir alınmıştır. Çatışmanın devamında, biri mayın gemisi olmak üzere iki Rus gemisi daha batırılmıştır. Ruslar, bu esnada on sekizi subay olmak üzere yüz beş askerini daha kaybetmiştir (Reichspost, 31.10.1914, Nr. 519: 1).⁷

Rus donanmasıyla ilgili olarak sayısal veriler paylaşan gazete şu bilgileri nakletmiştir: Rusya'nın Karadeniz filusunda; 'Joann Statoust', 'Swjatol Jevstafi' (her biri 13.000 ton), 'Panteleimon' (Potemkin) (12.800 ton) ve 'Rostisslaw' (9.000 ton) adında dört amiral gemisi vardı. İlk üçünde dörder adet 30 cm çapında top ile birçok orta boy top bulunmaktaydı. Dördüncüsü ise, dört adet 25 cm çapında top ile sekiz adet orta boy silahla donatılmıştır. Buna ek olarak, Karadeniz filusunda demode olmuş denebilecek dört büyük zırhlı daha bulunuyordu. İçlerinden 'Tri-Swiatitelija' (13.500 ton) 1912 yılında modernize edilmiştir. Söz konusu gemilerin hepsi 15,6-17 arası deniz mili hıza sahipti. 6.800'er tonluk 'Kapul' ve 'Pamjatj-Mercurja' adlı zırhlı kruvazörler dışında, 1.250'er tonluk –biri 'Donez' olmak üzere- üç adet zırhsız kruvazör daha mevcuttu. Dokuz tanesi 1.100 tonluk ve hızları 35 deniz mili olmak üzere toplamda yirmi altı modern destroyer ile sekiz denizaltı, iki mayın gemisi (Beresanj, Prut) ve birçok özel gemi daha Rus donanmasına güç katmıştır (Reichspost, 31.10.1914, Nr. 519: 2).

"Artık sözlerin değil silahların konuşurulduğu bir sürece girilmiştir." diyen Reichspost, aylardır İtilaf devletlerinin düşmanlıklarına tahammül etmek zorunda kalan Türk yönetiminin, gereksiz formalitelerden kurtulduğuna değinmiştir. Buna göre; Boğazların tarafsızlık sürecinde bir anlam taşımayan nöbeti sona ermiştir. İşin bu raddeye gelmesinde pek çok yanlışlık vardı. İngilizlerin, yapımı tamamlanmış iki Türk gemisine el koyması, İtilaf devletleri elçilerinin İstanbul'da sürekli oluşturmaya çalıştığı baskı ve tehdit, Çanakkale Boğazı'ndan Türk gemilerinin geçmesine izin verilmemesi, sürekli İngiliz-Fransız müşterek filosu tarafından gözetlenme, Mısır Hidivliği'nin sıkıntılı tavırları gibi faktörler bunlardan sadece bir kaçıydı. Buna karşın, Almanya daima tutarlı davranmış, ayrıca General Liman von Sanders, verimli bir şekilde Osmanlı'daki hizmetlerine devam etmiştir (Reichspost, 31.10.1914, Nr. 519: 2). 27 Ekim 1913 tarihinde imzalanan bir protokolle ordunun modernizasyonu görevine başlayan Alman Askeri İslahat Heyeti, ilerleyen zamanlarda daima Rusya'nın rahatsızlığının bir kaynağı olmuştur. Ne de olsa boğazlar, Almanya'nın güdümünde, kendini yenilemiş güçlü bir Osmanlı'nın elinde olmamalıydı (Karaca, 2011: 204-205).⁸

1914 yılı 29 Ekim günü, Osmanlı donanması tatbikat hazırlığında, Rus mayın gemilerinin boğazın girişini mayınlamaya çalıştığı fark edilmiş ve derhal müdahale edilerek bu düşmanca eylem bertaraf edilmiştir. Teşebbüsü açık eden Osmanlı yönetimi, Rus yönetimini bilgilendirerek derhâl bir inceleme başlatılmasını istemiştir. Sebeplerinin açıklığa kavuşturulması çabası, Osmanlı Devleti'nin hâlâ tarafsızlığını muhafazaya çalışmasından kaynaklanmıştır. Rus yönetimi, talebi dikkate almadığı gibi, bir yandan İstanbul'daki elçisini geri çağırarak, bir yandan da Erzurum'daki birliklerine hareket emri vermiştir. Aynı zaman zarfında düşmanca bir tavır sergileyen İngiltere ve Fransa, elçilerini geri çağırarak, İngiliz-Fransız

⁷ 'Universul'un (Bükreş) verdiği bilgiye göre, batırılan gemilerden biri 'Donez' idi. 1887'de inşa edilmiş olan gemi; zırhsız, 1250 ton ağırlığında, azami 12 mil hız yapabilen, iki adet 20,3 cm çapında, bir adet de 15 cm çapında toplara sahipti. Mürettebatı ise 135 kişiydi (Reichspost, 31.10.1914, Nr. 519: 1)

⁸ Almanya'nın görevlendireceği Askeri Heyet için talep ettiği; ordunun disiplini, terfi, eğitim, donatım, terfi, mükâfat, silahlanma, levazım, demiryolları, telefon, telgraf, ulaştırma, hava kuvvetleri, seferberlik gibi konularda söz ve oy hakkı ayrıcalığı İtilaf bloğunun hiçbir devleti açısından kabul edilebilir değildi (Karaca, 2011: 204-205).

müşterek donanması Çanakkale'yi ve tek başına İngiliz donanması Akabe'yi bombardımana tutmuştur. Durumu değerlendiren Halife Sultan ve Babıâli, adı geçen devletlere yönelik savaş kararı almıştır (Reichspost, 13.11.1914, Nr. 541: 5).

İstanbul Boğazı girişini kontrol ve Karadeniz'de üstünlük elde etmeye çalışan Rus filosuna karşı başarı sağlayan Türk donanması, hız kesmeden kuzeye yönelerek, 'Odessa', 'Novorossiysk' ve 'Sivastopol' adlı Rus liman şehirlerini ve donanmasını bombardımana tutmuştur. Bu şaşırtıcı ve düşmanın en can alıcı noktasına yapılan taarruz, aynı zamanda Türklerin azim ve liderlik becerisine sahip olduklarının yanı sıra, Balkan savaşlarından itibaren nasıl bir değişim ve dönüşüm geçirdiklerinin bir göstergesi olmuştur. Alev alan Rus-Türk savaşı, sürmekte olan büyük savaşın ateşini ölçülemeyecek bir hale getirmiştir. İstanbul, sadece Ruslara karşı değil, aynı zamanda onun müttefiklerine karşı da savaş misyonu yüklenmiştir. Kafkaslarda, Moskova ile meşgul olunurken, Süveyş Kanalı'nda da İngilizlerle ilgilenmek gerekiyordu. Adeta bir kale duvarı gibi yükselmekte olan ve 1877'den sonra Rus-Ermeni kuvvetlerinin işgali altında bulunan Kars'ın tekrar fethedilmeden, Kafkaslara doğru ilerlemenin ve oradaki Müslümanların beklentilerinin karşılanmasının imkânsızlaştığı önemli bir ayrıntı olmuştur (Reichspost, 31.10.1914, Nr. 519: 2).

"Rusların ve İngilizlerin, Osmanlı ve İslâm âlemine karşı bakış açıları son derece keskin ve tahammülsüzdü." paylaşımını yapan Reichspost, özellikle İngilizlerin anti-İslâmcı karakter taşıyan politikalarının her hadisede kendisini gösterdiğine işaret etmiştir. Bir zamanların Başbakanı Gladstone, Avam Kamarasında yaptığı konuşmada, "*Kur'an'ın lanetli bir kitap olduğunu ve yeryüzünde bulunduğu sürece dünyanın huzur elde edemeyeceğini*" söylemesi unutulmamıştır demiştir. İngilizlerin, Fas ve İran'da yapıp ettikleri hep aynı anlayışın ürünüydü. Bir asırdır, tüm imkânlarını seferber eden İngiltere, sömürgeci tüccarlarına yeni alanlar açmak için bütün İslâm devletlerinin varlığını yeryüzünden kazımak istemiştir (Reichspost, 13.11.1914, Nr. 541: 5-6).

3 Kasım sabahı İngiliz-Fransız müşterek filosu harekete geçerek Çanakkale'yi bombardımana başlamıştır. 'Inflexible', 'Indefatigable', 'Gloucester', 'Defence' (İngiliz), 'Republique', 'Bouvet' (Fransız) adlı büyük ve etkili savaş gemilerinin uzak mesafeden yaklaşık 240 atış yaptıkları saldırıda herhangi bir başarı elde edilememiştir. Türk mevzilerinden saldırıya sadece 10 atışla karşılık verilmiştir (Reichspost, 05.11.1914, Nr. 528: 1-2).⁹ Çanakkale dışında, Akabe ve Mısır ile dünyanın ilk petrol limanı olma özelliğine sahip ve 1878 Berlin Konferansı'nda Ruslara verilen 30.000 nüfuslu Batum'da ve de Kafkaslar'da da büyük bir hareketlilik göze çarpmıştır (Reichspost, 04.11.1914, Nr. 526: 1).¹⁰

Halifenin cihat çağrısına karşı önlem almak isteyen İngiltere, Kıbrıs'ta, Müslümanların ibadet etmelerini yasaklamış ve Şeyhülislâmın yetkilerini sonlandırmıştır. Müslüman halk, bir isyan başlatarak itirazını dile getirmiş, buna karşılık olarak İngiltere adayı ilhak etmiştir. Bu savaş sadece askeri, siyasi, iktisadi bir anlam taşımıyordu. Kutsal bir mahiyeti de haizdi. Fransa, İngiltere ve Rusya karşısında hayatta kalma ve ayağa kalkma mücadelesiydi. Mücadeleyi verecek olan Türk ordusunun durumunu değerlendiren oryantalist Prof. Strauß(s), Türkiye'nin Fatih Sultan Mehmet'ten bu tarafa böylesine güçlü ve iyi bir donanmaya sahip olmadığını belirtmiş, Suriye, Anadolu, Mezopotamya ve Avrupa'da konuşlandırılmış kuvvetlerin varlığına işaret etmiştir (Reichspost, 18.11.1914, Nr. 549: 2).

Tüm alanlarda büyük bir hareketlilik gözlemlenmekteydi. Adriyatik'ten ayrılan İngiliz-Fransız müşterek donanmasının Ege'ye doğru yöneldiği (Reichspost, 02.12.1914, Nr. 573: 5), Türk uçaklarının 'Tenedos' (Bozcaada) ve 'Simferopol' (Akmescit) üzerinde keşif uçuşları yaptığı müşahede edilmiştir (Reichspost, 06.12.1914, Nr. 582: 5). Güçlü akıntıya ve mayınlara rağmen Çanakkale Boğazı'na giren İngiliz denizaltısı 'B-11' ise, 'Mesudiye' zırhlısını batırmayı başararak geri dönmüştür (Reichspost, 17.12.1914, Nr. 599: 5).¹¹ 'Corriere della Sera'nın belirttiği üzere, Türk ordusunun Mısır, Suriye ve Filistin'e yönelik büyük bir hazırlık içerisinde olduğu ve yaklaşık üç aydır kendi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla bölgedeki ağaçları kamulaştırdığı da kaydedilmiştir (Reichspost, 18.12.1914, Nr. 602: 2).

Osmanlı tebaasının can ve mal emniyetinin sağlanması amacıyla daha güvenli bölgelere gönderilmesi gerekiyordu. Ancak, bunun öncesinde düşman devlet vatandaşlarının sahiller, sınırlara yakın bölgelerle, demiryolu güzergâhlarında olmaları sakıncalı görüldüğünden, Harbiye Nezareti, bu gibi kimselerin iç kesimlere sevki için tezkere çıkarmış, Heyet-i Vükela da kendi değerlendirmesini yaparak, bunların arasından casusluk yapabilecek şüpheli kimseleri iç bölgelere sevk etmeyi kararlaştırmıştır (Çelik, 2015: 413).

"Avrupa'daki büyük savaşın bundan sonra tarafsız devletleri nasıl etkileyeceği bir muamma idi." diyen Reichspost, Rus yanlılarının beklentisinin, kısa bir süre sonra Bulgaristan'ın Moskova'nın yanında yer alacağı yönündeki bilgisini paylaşmıştır. "*Oysa bu düşünce pek akıllıca görünmüyordu.*" değerlendirmesini yapan gazete, "*geçmişte Ruslara elini veren Bulgarların ne denli aldatıldıkları ortadaydı*" demiştir. Mesela; 1885 yılında Kuzey ve Güney Bulgaristan'ın birleşmesi çalışmaları son noktaya geldiğinde bunu engelleyen güç Rusya olmuştu. Eğer Avusturya ve İtalya'nın vetosu olmasaydı, Moskova, Bulgaristan'da daha büyük sorunlara yol açmış olacaktı. Boğazları şiddetle arzulayan bir Rusya'nın Bulgarları düşman görmemesi beklenemezdi.

⁹ İngiliz Deniz Kuvvetlerini eleştiren Times, bir kusur ve kasıt bulmak peşinde olmadığını belirterek Churchill'den; Anvers'deki kayıpların, 'Goeben' ve 'Breslau'nun İngilizlerden nasıl kaçabildiklerinin ve Coronel Savaşı'nın mahiyetinin belirtilmesini istemiştir (Reichspost, 05.11.1914, Nr. 528: s. 2).

¹⁰ Maliye Nazırı Cavid Bey'in istifası dikkate değer bir diğer gelişme olmuştur (Reichspost, 04.11.1914, Nr. 526: 1).

¹¹ Hayfa ve Gazze arasında bulunan bir Osmanlı karakolunu da bombalayan İngiliz gemileri herhangi bir sonuç alamamışlardır. Rus zırhlısı 'Askold' ise, Beyrut açıklarında küçük bir gemiyi batırmayı başarmıştır (Reichspost, 17.12.1914, Nr. 599: 5).

Dolayısıyla Bulgaristan'ın ilgisinin daha çok Almanya ve Avusturya'ya yönelik olacağı öngörülmüştür (Reichspost, 27.12.1914, Nr. 614: 4).¹²

Osmanlı'nın Avrupa ve Asya topraklarının paylaşımı konusunda anlaşmış olsalar da, Rusya ile İngiltere arasında bir İstanbul anlaşmazlığının yaşandığını belirten 'Akropolis' gazetesi (Atina), bu meselenin zorluğuna dikkatleri çekmek istemiştir (Reichspost, 29.12.1914, Nr. 616: 4).¹³ Ayrıca, Mısır'daki askeri durumla ilgili bağlantı kuran çeşitli çevreler, Türk kuvvetlerinin Süveyş'e yönelik baskıları devam ettiği sürece, İngiltere'nin boğazlar konusundaki ısrarına devam edeceği, hatta daha kapsamlı bir askeri operasyona başvuracağı değerlendirilmesinde bulunulmuştur (Reichspost, 01.01.1915, Nr. 1: 8). İngiltere'nin kendi çıkarlarını korumak için her türlü adımı atacağından şüphe etmeyen kimi Rus askeri yetkililer, Londra'nın tarih boyunca hem Almanya'nın, hem de Rusya'nın kadim düşmanı olduğunu söylemişlerdir. Geçmiş bunun örnekleri ile doluydu. Dolayısıyla, savaşın asıl tarafı Fransa ve İngiltere idi. Her şey bittiğinde en kazançlı çıkan taraf İngiltere olacaktı. Almanya'nın payına ise büyük bir yıkım düşecekti (Reichspost, 08.01.1915, Nr. 12: 1-2).¹⁴

İngiltere'nin geleneksel siyasetini/diplomasisini bilmeden, neyin nasıl gerçekleştiğinin/gerçekleşeceğinin belirlenmesi oldukça zordu. Rusya'nın en büyük hayali 'Türk Boğazları'na yerleşmektir. Ayastefanos Antlaşması ile bu amacına çok yaklaşmıştı. An itibarıyla, İngiltere'nin bir müttefiki olması, bunu yeniden gerçekleşmesi ihtimalini ortaya çıkarmıştı. Ancak, boğazlara yerleşecek bir Rusya'nın, kısa bir süre sonra Süveyş ve Hindistan üzerinde de etkili olacağını bilmeyen yoktu (Reichspost, 12.01.1915, Nr. 17: 4-5).¹⁵

13 Ocak 1915'te toplanan İngiliz Savaş Komitesi, Çanakkale Boğazı'nı aşmaya yönelik Churchill'in toplantıda ortaya koyduğu bir savaş planını kabul etmiştir. Plana göre; boğazdaki dış kaleler uzun menzilli zırhlı toplarla dövülerek tahrip edilecek, ardından boğazın iç kısmında bulunan kalelerin sistematik olarak tahribine ağırlık verilecekti (Şahin, 2015: 249).

Çanakkale Cephesi'ndeki ablukasını sürdüren İtilaf donanması, aralıklarla Türk istihkâmlarını dövmeye devam etmiştir. Osmaniye ve Orhaniye tabyalarının susturulduğu yönündeki haberlerin asılsız olduğuna dair açıklamaların dışında, Çanakkale Boğazı'nın işgal edilemeyeceği, bir kara çıkarmasının yapılması durumunda herhangi bir neticenin alınmayacağı belirtilmiştir (Reichspost, 09.01.1915, Nr. 14: 2). Boğazlardan geçmenin basit bir iş olmadığı, vuku bulan hadiselerle de teyit edilmekteydi. Kısa bir süre önce 'Curie' ve 'Bernoulli' denizaltılarını kaybeden Fransızlar, son olarak 'Saphir' i de boğazın sularında yitirmiştir. Güçlü ve doğru bir şekilde, hem karadaki istihkâmlarla, hem de sulardaki mayınlarla tahkim edilmiş olan boğazlar, etkili bir savunma sistemine sahipti (Reichspost, 16.01.1915, Nr. 26: 1).¹⁶

Bir dönem Osmanlı mebusluğu yapmış olan Radev'in, Tasvir-i Efkâr'da yayımlanan makalesinde, Türk-Bulgar birlikteliğinin neden gerekli olduğuna dair belirlediği önemli tespitler vardı. Radev, Çanakkale ile birlikte İstanbul'a yerleşecek bir Rusya'nın, aynı zamanda Bulgaristan'ın doğusunu da işgal edeceğine işaret etmiş ve bunun Bulgaristan'ın imhası anlamına geleceğine dikkatleri çekmiştir. Balkan savaşları esnasında, kısa bir dönem İstanbul'u almak isteğinin dışında Bulgaristan'ın, ne Sırlar kadar hırslı, ne de Yunanlılar kadar idealist (ütopik) olduğuna değinen Radev, dünyaya hükmetmek gibi bir niyetlerinin bulunmadığını da dile getirmiştir. Türklerin, Türk-İslâm ulusu olmak yönündeki gelişimini de hayranlıkla izlediğini söylemiştir. Tespitlerden ve açıklamalardan memnuniyet duyan Tanin ise, iki devlet arasında acilen siyasi ve askeri bir ittifakın kurulmasının önemini vurgulamıştır (Reichspost, 22.01.1915, Nr. 36: 2).¹⁷

'Russtoje Slowo'dan nakledilen bir haber, Türk-Bulgar ittifakının mecburiyetine ışık tutmaktaydı. Ruslarla Türkler arasında birçok savaş yapılmış, pek çok kurban verilmiştir. Ne var ki, semeresini hep başkaları toplamıştır. İngiltere Mısır'ı, İtalya Trablusgarp'ı, Yunanistan Selanik'i, Sırbistan Makedonya'yı elde ederken, buna mukabil Rusya hiçbir şey elde edememiştir. Artık Rusya için, "*İstanbul'u, Boğazları almaktan başka bir düşünce yoktu. Gelecekte Karadeniz'e Rus denizi denmeli ve bütün bunlar I. Dünya Savaşı'nın bir ödülü olarak gerçekleşmeliydi*" (Reichspost, 09.02.1915, Nr. 64: 4). Bir süredir dolaşımda olan 'Turuncu Kitap'taki kayıtlara bakıldığında, Almanya'nın, Rus tehlikesine karşılık İstanbul'daki faaliyetlerine ağırlık verdiği görülmüştür. Ordusunda ıslahat yapmak için Almanya'dan askeri uzman talep eden Osmanlı yönetimi, aslında hiç bilmediği bir siyasetle karşı karşıya bırakılmıştır. Liman von Sanders ve diğer Alman subaylarının, orduyu yeniden düzenlerken sahip oldukları nüfuzu, Almanya'nın çıkarları doğrultusunda, Rusya'ya karşı kullanmışlardır. Bu nedenle, ortaya çıkan 'Goeben' meselesi de, Alman siyasetinin ve baskısının bir sonucuydu (Reichspost, 11.02.1915, Nr. 68: 2). Rus Dışişleri Bakanlığı, yayımladığı söz konusu kitapla, Alman diplomasinin İstanbul'u karmaşık entrikalar ağına nasıl düşürdüğünü ortaya

¹² Bu esnada İngiliz-Fransız müşterek donanmasının Çanakkale'deki faaliyetlerini sürdürdüğü 'Londraner News' tarafından yazılmıştır (Reichspost, 25.12.1914, Nr. 613: 3, 7); Tarafsızlığı devam eden Bulgaristan'ın Dedeoğaç kenti açıklarında İtalyan gemisi Torino'da bir arama yapan Fransız zırhlısı yetkilileri, İstanbul'a gitmek isteyen sekiz Türk yolcusunu tutuklamışlardır (Reichspost, 27.12.1914, Nr. 614: 4).

¹³ Bu arada, Fransızların komuta ettiği, Çanakkale önlerindeki müttefik donanması 40 gemiyle daha takviye edilmiştir. Selanik ise, bir İtilaf üssüne dönüştürülmüştür (Reichspost, 30.12.1914, Nr. 618: 3).

¹⁴ Denizlerindeki işletme hakkının büyük bir bölümünü özel mütebbislerle ve yabancılara devretmiş olan Osmanlı yönetimi, bu uygulamaya son verecek bir yönetmelik hazırlamış, pilotaj da dâhil tüm işlemleri devlet uhdesinde toplamıştır. Böylece, yabancı gemilerin yerel mahkemelerce denetlenmesi ve muhakeme edilmesi imkânı sağlanmıştır (Reichspost, 08.01.1915, Nr. 12: 2).

¹⁵ İkdam'ın bir tespitine göre; İstanbul ile ilişkileri iyi olan İtalya'nın, Çanakkale'de gerçekleştirilecek büyük bir işgal hamlesine rıza göstermeyeceği ileri sürülmüştür. Roma Hükümetinin bu konudaki tavrının belirgin olduğuna dikkat çekilmiştir (Reichspost, 13.01.1915, Nr. 20: 2).

¹⁶ Mayına çarparak batan 450 tonluk gemide, altı adet 45 cm'lik torpido ve 25 mürtebat bulunmaktaydı. Denizaltında 12.5, üstünde ise 10.3'lük bir hızla sahipti (Reichspost, 16.01.1915, Nr. 26: 1); (Reichspost, 18.01.1915, Nr. 28: 4); (Reichspost, 19.01.1915, Nr. 29: 5).

¹⁷ Osmanlı Kafkas Ordusu Kumandanlığının verdiği bilgilere göre; Rusların doğuda işgal ettikleri yerlerden çekilirken, savunmasız yaşlıları ve çocukları katletmiş, limanlardaki gemileri (Hopa, Rize) yakmış, halka ait ne varsa tahrip etmiştir. Bütün bunlar uluslararası hukuka aykırıydı (Reichspost, 18.01.1915, Nr. 28: 4-5); Savaş esnasında Ruslardan ele geçirilen silahlar, halkın coşku ve sevinç gösterileri arasında Erzurum'a getirilmiştir. Elçilik çalışanı bir Yunanlı, Türk donanmasıyla ilgili casusluk yaptığı gerekçesiyle İstanbul'da tutuklanmış, olay iki ülke arasında krize yol açmıştır (Reichspost, 27.01.1915, Nr. 43: 4).

koymaya çalışmış, Rusya Müslümanlarını, Osmanlı Devleti'nin İslâmiyet namına değil de Alman çıkarları uğruna savaşmakta olduğuna inandırmak istemiştir (Öğün & Sibgatullina, 2013: 102-103). Duma'da, çiftçiler, Ortodoks din adamları, Lehler, Ermeniler, Estonlar, Letonlar, Yahudiler ve Kazan Müslümanlarının yoğun alkışları arasında bir konuşma yapan Dışişleri Bakanı Sasonov, Almanya'yı, Boğazları dolayısıyla da Osmanlı Devleti'ni hedef almıştır. Almanya'ya karşı hiçbir fedakârlıktan kaçınılmayacağını, Boğazların ve İstanbul'un kazanılacağını iddia etmiştir. Gerçekleşen kenetlenmeden büyük memnuniyet duyulmuştur. İngiltere ve Fransa'dan gerekli desteğin verildiği belirtilmiştir (Reichspost, 12.02.1915, Nr. 70: 3).

'Berlingste Tidende'nin haberine göre; Boğazların kapatılmasını şiddetle eleştiren İngiltere Başbakanı Asquith, Hindistan ticaretinin kısıtlanmasının, Arjantin'de rekoltenin düşük çıkmış olmasının ve Çanakkale'nin kilitlenmesinin emtia fiyatlarında artışa yol açtığına işaret ederek, zamanla bir düzelmeye gerçekleşeceğini ileri sürmüştür (Reichspost, 13.02.1915, Nr. 73: 1). Yılda 5-6 milyon ton civarında buğdayı dünya piyasalarına arz eden Rusya, bilhassa Çanakkale Boğazı'nın kapatılmasından dolayı bu ticareti gerçekleştirememekteydi (Reichspost, 14.02.1915, Nr. 74: 13).

Reichspost, "ülkelerin Haziran 1914-Şubat 1915 arası gerçekleşen borç artış miktarı, savaşla birlikte yüksek meblağlara ulaşmıştır" bilgisini paylaşarak şu verileri neşretmiştir (Reichspost, 25.02.1915, Nr. 92: 3):

	Eski	Yeni	Toplam
Büyük Britanya	661	+312	973
Fransa	1.315	+363	1.678
Rusya	890	+520	1.410
Almanya	240	+520	760
Av.Mac.Imp.	490	+363	853
Sırbistan	26	+26	52
Belçika	148	+26	174

4. 18 MART ÖNCESİ SON GÖRÜNÜM

"İddia edildiği kadarıyla, Osmanlı savaşa katılmasaydı dahi, Rusya, müttefiklerinden aldığı destekle, hayallerini gerçekleştirmek için ne pahasına olursa olsun harekete geçecekti." diyen Reichspost, bunu, Rusya'nın sadece kendi çıkarlarını düşündüğünün bir delili olarak görmüştür. Bu durumda, zafer kazanması halinde İngiltere ve Fransa açısından bir tehdit olma özelliği taşıyan Rusya'nın, ciddi bir sorun teşkil ettiğine dikkat çekmiştir. Onun içindir ki, halen devam eden ittifakları, ne uzun süreli olacaktı, ne de bir başarı getirecekti (Reichspost, 15.02.1915, Nr. 75: 3).

Çanakkale Cephesi'ne hava muharip birliği göndermeye karar veren İtilaf güçleri, bu faaliyeti, üzerinde 6 deniz uçağı ile 2 kara uçağı bulunduran 'Ark Royal Uçak Gemisi'ni 17 Şubat günü intikal ettirerek gerçekleştirmişlerdir. Alman denizaltılarının etkin bir şekilde bölgede yüzmeye başlamasıyla birlikte, Gökçeada, Limni, Bozcaada, Midilli, Sakız, Sisam ve Bozcaada'da da muharip uçak birlikleri teşkil etmek mecburiyetinde kalmışlardır (Yalçın, 2015: 354).

19 Şubat 1915 günü, boğaza yönelen itilaf donanması, saat 08:30'dan itibaren yedi saat boyunca, toplamda 600 atışı bulan büyük bir bombardıman gerçekleştirmiş, ancak herhangi bir başarı kaydedememiştir. Aksine üç gemisi iş göremez hale gelmiştir (Reichspost, 20.02.1915, Nr. 85: 1; Reichspost, 22.02.1915, Nr. 87: 4). 25 Şubat'ta, saat 10:00-17:30 arası yaşanan ikinci bir bombardımanda 'Agamemnon' ve iki zırhlıyı daha vurmayı başaran Türk bataryaları, İtilaf donanmasının Bozcaada'ya çekilmesine yol açmıştır (Reichspost, 26.02.1915, Nr. 95: 2). 26 Şubat'ta 22 adet büyük zırhlının ve 20 adet torpido botunun yer aldığı saldırının da püskürtüldüğü ve Türk mevzilerinin herhangi bir büyük olumsuzluk yaşamadığı kaydedilmiştir (Reichspost, 28.02.1915, Nr. 98: 4). Askeri yetkililerin de görüşünü alan Babıâli, kamuoyunda gelişmesi muhtemel asılsız korku ve kaygıları izale etmek üzere, birçok muhabirin cepheye götürülmesine karar vermiştir. İncelemeler çerçevesinde, iki bin yıllık savaş tarihi boyunca Çanakkale'nin hiç bu kadar hazırlıklı olmadığı tespitinde bulunulmuştur (Reichspost, 04.03.1915, Nr. 105: 2).¹⁸

Türk tabyalarına ve istihkâmlarına yönelik birçok bomba fırlatan İtilaf donanması, neredeyse hiçbir başarı elde edememiştir. Oysa, 18 atışın 14'ünü hedefle buluşturan Türk topçusu, mayınların da katkısıyla altı gemiye üst düzeyde zarar vermiştir. 'Tiger'in battığı, 'Lion'un ağır yara aldığı çarpışmalarda, 'Agamemnon', 'Lord Nelson', 'Queen Mary' ve 'Prinzess Royal' hasar gören diğer gemiler olmuşlardır. Ortaya çıkan manzaraya rağmen, bedeli ne olursa olsun Çanakkale Boğazı'na yönelik harekâtın devam etmesi gerektiğini ileri süren Times, Rusya'nın Akdeniz'le buluşturmasının silah ve hububat sevkiyatı bakımından önemine dikkatleri çekmiştir. İtilaf devletlerinin büyük değer atfettiği Çanakkale harekâtı, tarafsız devletler nezdinde de ayrı bir önemi haizdi. Yunanistan, İstanbul için iddia ve isteklerini seslendirirken, İtalya, Bulgaristan ve Romanya yaklaşan Rus tehdit ve tehlikesine karşı ciddi bir huzursuzluk içine düşmüştür (Reichspost, 04.03.1915, Nr. 104: 5).¹⁹ Yegâne hedeflerinin İstanbul olduğunu açıkça belirten Sasonov, "bütün Yakındoğu denizlerinin ve Tuna'nın anahtarlarını Rusya'ya kazandırmak istiyordu." Bu hedefini gerçekleştirmek için ilk etapta Romanya'nın dostluğunun ve desteğinin sağlanması gerekiyordu. Karadeniz ve Dobruca'daki hakları Moskova tarafından garanti edilen Romanya, Çarlık ordusunun kendi topraklarında

¹⁸ Israrlı bir şekilde boğazda terör estiren müttefiklerin, Nagara geçidini aşarak İstanbul'a ulaşmaları asla mümkün değildi (Reichspost, 04.03.1915, Nr. 104: 5).

¹⁹ Rus-İngiliz anlaşmasının sağlanmış olması, Sasonov ve Grey'in birbirini destekleyen açıklamaları tarafsızların pozisyonuna etki edecek yönde olmuştur (Reichspost, 27.02.1915, Nr. 96, s. 3-4).

konuşlandırılmasını da içeren bir teklifi tereddütsüz reddetmiştir. Zira, böyle bir anlaşmayı kabul etmek, Romanya'nın kendi özgürlüğünden yoksun hale gelmesi ve sonunda çığnemesi anlamına gelecekti (Reichspost, 01.03.1915, Nr. 99: 1, 3).²⁰

"Romanya'ya göre, İngiltere ve Fransa'nın, İstanbul ve Çanakkale ile ilgili eski planlarını yürüten Rusya'ya engel olacağı düşüncesi, korkunç bir yanlıgı olurdu." bilgisini paylaşan Reichspost, "Almanya'nın askeri üstünlüğünün ve ekonomik gücünün Romanya'ya rahatsız etmediği, aksine geçmişte sağlanan yüksek performansın Almanya tarafından desteklendiği gerçeği önemliydi" demiştir. Bu noktada, Rusya'nın toplumsal barbarlığı yerine sivilleşmenin önünü açacak bir Alman yanlılığı, daha faydalı bulunacaktı. 'Kambana'ya göre, benzer bir durum Bulgaristan için de geçerliydi. Beklenti, Türk silahlarının gerçekleşen savunmada başarı sağlaması yönündeydi, böylece elde edilecek başarı aynı zamanda Bulgaristan'ın da zaferi olacaktı (Reichspost, 05.03.1915, Nr. 106: 5).

Çanakkale'ye yönelik gerçekleştirilen operasyonun yol açtığı huzursuzluk, bir bakıma İstanbul'dan ziyade, Balkan başkentlerinde daha fazla hissedilmiştir. Çanakkale'yi geçmek ve İstanbul'a ulaşmak kolay bir hadise değildi. Daily Mail'in paylaştığı bilgilere göre; Çanakkale bombardımanı sırasında ortaya çıkan gerçek, kimsenin varlığından haberdar bulunmadığı birkaç yeni kalenin inşa edildiği ve uzun menzilli Alman silahlarıyla donatıldığıydı (Reichspost, 06.03.1915, Nr. 108: 4-5). Çanakkale Boğazı'nda kısmen ilerleme imkânı bulunsu da, Nagara mıntikasındaki mayınları temizlemek ve karadaki tahkimatı etkisizleştirmek mümkün görünmemekteydi (Reichspost, 05.03.1915, Nr. 106: 4-5).

Savaşın kendisi ve boğazların kapalı olması Rusya'nın ticari göstergelerini risk altında olduğuna işaret etmekteydi. 'Telegraphen-Union'un paylaştığı verilere göre, ithalat ve ihracat göstergeleri sıkıntının büyüklüğünü gözler önüne sermekteydi. 1-15 Ocak arası gerçekleşen ihracat 2.553.000 Ruble iken, bir önceki yılın aynı döneminde 50.312.000 Rublelik meblağ yakalanmıştı. İthalat, aynı dönem için 58.858.000 Ruble olarak gerçekleşmiştir. Bir önceki yıl bu miktar 8.526.000 Ruble idi. Rus devlet gelirlerinin önemli bir bölümünü oluşturan gümrük gelirlerinin ciddi bir düşüşle karşı karşıya kalması Moskova için bir diğer önemli handikapı (Reichspost, 05.03.1915, Nr. 106: 3). Petersburg, Londra ve Paris arasında borçlanma işlemlerinin sorunsuz bir biçimde yürütülebilmesi için yoğun çaba sarf edilmekteydi. Hazine bonusu üzerinden borçlanmaya gitmiş olan Rusya'nın, Ocak ayı itibarıyla mali açıdan kötü bir görünüme sahip olması kaygı vericiydi. Berlin'in kısa sürede düşürülebilmesi, boğazların her türlü işleme kapatılmış olması ve Rusya'nın borçlarını ödeyebilmesi bakımından ana getiri emtiası vasfını taşıyan tahıl satışını gerçekleştirilememesi yaşanan sıkıntının ana kaynağı durumundaydı (Reichspost, 10.03.1915, Nr. 114: 11).

1914'te Rusya'nın, madencilikinin %90'ı, petrol işletmeciliğinin neredeyse %100'ü, metalurji sanayinin %40'ı, kimya sanayinin %50'si, tekstil sanayinin %28'i yabancıların elindeydi. Sınai büyüme konusunda yerli kaynaklardan çok yabancı girişimcilere ve sermayeye aşırı bir bağımlılık göze çarpmaktaydı. 20. yüzyılın başlarında dünyanın en büyük dış borcuna sahipti. Para girişini sürdürebilmek için yatırımcılara piyasanın üzerinde faiz oranları önermek mecburiyetinde kalmıştı (Kennedy, 2002: 287).

İngiltere ve Fransa'da görülen endişe Moskova'dan pek farklı değildi. Boğazlar geçilememekte ve Akdeniz'de sıkıntı büyümekteydi. Kamuoyunun heyecanını koruyabilmek eskiye nazaran daha zordu. Yunanistan'ı yanlarında tutmak için maddi tazminat ve Anadolu'da toprak vaat etmek kaçınılmaz hale gelmişti. Çok zeki bir siyasetçi olan Venizelos, başbakanlığı döneminde tarafsızlık kararını dikkatlice yürütmüş, ancak görevi sona erdikten sonra, Yunan kralını İtilaf devletlerinin yanında yer alması yönünde ikna etmeye çalışmıştır. Yunanistan'daki genel eğilim, en azından boğazlardaki durum netleşene kadar eskiden olduğu gibi tarafsızlık politikasını sürdürmek yönünde kendisini göstermiştir. Genelkurmay Başkanı Susmanis, bu kararın alınmasında kralın destekçisi olmuştur (Reichspost, 08.03.1915, Nr. 111: 1).²¹

Denizden süren operasyonlarda aradığını bulamayan İngiltere, 400 kişilik bir birlikle Kumkale mevkiine bir çıkarma yapmıştır. Donanmasından büyük destek gören İngiliz birliği, Türk askerlerinin karşısında tutunamayarak geri çekilmiştir. Çanakkale'de bir savaş uçağı vurulan ve hasar gören İngiltere, İzmir sahilini de bombalayarak ufak çapta zayıyata yol açmıştır (Reichspost, 08.03.1915, Nr. 111: 2).²²

Çanakkale'de yaşanan öfkeyi değerlendiren 'Popolo Romano' (Roma) gazetesi, Türk Boğazları'na yönelik sürdürülen harekâtın, Şark Meselesi'ni yeniden alevlendirdiğine ve bu durumun ne zamana kadar süreceğinin belirsiz olduğuna dikkatleri çekmiştir. Lahey Antlaşması'na göre, ne Çanakkale'ye yönelik bir operasyon yapılabilirdi, ne de İstanbul bombalanabilirdi. Ancak, hakların ve yaşamsal kısıtlamaların görüldüğü bir yerde, diğer devletlerin buna son vermek gibi bir vazifesinin olduğu da göz ardı edilmemeliydi. İstanbul, Karadeniz ile Akdeniz arasında önemli bir ticaret merkeziydi ve hiçbir tekelin nüfuzu altında olmamalıydı (Reichspost, 09.03.1915, Nr. 112: 4). Çanakkale'ye saldırılması, Türkiye'nin karşılaştığı en büyük tehdit gibi görünse de, aslında belki de Üçlü İtilafın kendisi açısından bir tehditti. Zira, akıp giden zaman ve aşlamayan boğazlar, müttefikler arasında çatlak seslerin çıkmasına ve anlaşmazlıklara yol açabilirdi (Reichspost, 11.03.1915, Nr. 116: 1).²³

²⁰ İtilaf donanması bombardımana ara ara devam etmektedir (Reichspost, 01.03.1915, Nr. 99: 1, 3).

²¹ Yunanistan Kraliyet Danışma Meclisi'nin benimsediği görüş doğrultusunda, Türkiye ile iyi ilişkilerin korunmasına ve geliştirilmesine gayret edilecekti (Reichspost, 09.03.1915, Nr. 113: 1).

²² İzmir ve Çanakkale'de sonuç getirmeyen yeni bombardımanlar gerçekleştirilmiştir (Reichspost, 09.03.1915, Nr. 113, s. 2).

²³ Bu arada Boğazlar İdaresi, yeni bir kaçak emtia listesi yayımlamıştır: Şarap dâhil olmak üzere tüm gıda maddeleri, altın, gümüş, kâğıt para, demiryolları malzemesi, telgraf ve telefon araçları, petrol, benzol, petrol ürünleri, dübün, bakır, kurşun, her türden demir, kürk ve deri. Bu malların boğazlardan geçmesi mümkün olmayacaktı (Reichspost, 11.03.1915, Nr. 116: 3).

Reichspost'a göre, görünen odur ki; "Berlin ve Viyana'ya ulaşmak mümkün değildi. Bu nedendir ki, İstanbul'u düşürmek gerekiyordu. Bunun yolu da, Çanakkale Boğazı'nı almaktan geçiyordu. Eğer Balkan devletlerinin desteği sağlanabilirse, söz konusu düşünce gerçekleştirilmiş ve İttifak bloğuna hedeflenen darbe indirilmiş olacaktır." (Reichspost, 14.03.1915, Nr. 122: 2).²⁴ Resmi mercilerin verdiği bilgiye göre, savaşın başlamasından gelinen ana kadar İngiltere'nin kaybettiği gemi sayısının 171'i bulmasından hareketle (Reichspost, 16.03.1915, Nr. 124: 4), hiçbir hedefin çok kolay gerçekleşmeyeceği anlaşılabilir.

Güçlerin savaş gemisi tonajlarına bakıldığında, İngiltere'nin ve müttefiklerinin büyük bir güç olduğu ve Almanya'yla mücadelede sonuna kadar gidebileceği görülmektedir (Kennedy, 2002: 253):

	1880	1890	1900	1910	1914
Britanya	650.000	679.000	1.065.000	2.174.000	2.714.000
Fransa	271.000	319.000	499.000	725.000	900.000
Rusya	200.000	180.000	383.000	401.000	679.000
ABD	169.000	240.000	333.000	824.000	985.000
İtalya	100.000	242.000	245.000	327.000	327.000
Almanya	88.000	190.000	285.000	964.000	1.305.000
Av.Mac.İmp.	60.000	66.000	87.000	210.000	372.000
Japonya	15.000	41.000	187.000	496.000	700.000

Çanakkale harekâtı ile ilgili olarak, detaya girmeden Avam Kamarasında bir konuşma yapan Lord Kitchner, güven tazeleyerek, her şeyin yolunda gittiğinden kimsenin şüphe etmemesi gerektiğini söylemiştir. Boğazdaki zorlu engelleri etkisizleştirmek isteyen İtilaf donanması, azalan saldırganlığına rağmen, gece operasyonları yaparak, hem mayınları temizlemeye gayret etmiş, hem de karadaki barikatlardan kurtulmaya çalışmıştır (Reichspost, 17.03.1915, Nr. 126: 4-5). Lord Kitchner, kendisine ve askerlerine o kadar çok güveniyordu ki, Churchill'in, donanmanın karadan desteklenmesi gerektiği yönündeki teklifini reddetmiştir (Çalık, 2010: 356).

Ancak o güne kadar hiçbir parlak ve ümit verici bir başarının elde edilemediği de herkesçe malumdu. 18 Mart öncesi, 'Echo de Paris'in de naklettiği gibi, Nagara hattına kadar sokulmayı başaran İngiliz mayın temizleme gemisi 'Amethyst', Türk tabyalarının bombardımanı sonucu batırılmıştır (Reichspost, 18.03.1915, Nr. 128: 5; Reichspost, 18.03.1915, Nr. 129: 1).

Müstahkem Mevki Komutanı Cevat Bey, 17 Mart gecesi, Mayın Grup Komutanı Binbaşı Niyazi Bey'e elindeki son mayınları dökmesini emretti. Binbaşı Niyazi Bey, mayın uzmanı Üsteğmen Geehl ile gece saat 03:00'de, Erenköy Koyu ve Akyarlar mevkiine 26 mayını dökerek görevini tamamlamıştır (Eyicil, 2009: 328).

5. SONUÇ

Birinci Dünya Savaşı'nın kaotik ortamında yaygın hayatını aksatmadan sürdüren Reichspost, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Almanya ve Osmanlı Devleti başta olmak üzere Bulgaristan, Romanya ve İslâm âleminin karşı karşıya kaldığını düşündüğü haksızlıkları ve hukuksuzlukları temel hareket noktası var sayarak, habercilik ve bilgilendirme görevini ifa etmiştir.

Gazetenin de belirttiği gibi; savaş ve barış dönemlerinde, serbest ticarete dayalı sistemli bir ekonomik doktrin uygulayan İngiltere, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Türklere karşı acımasız bir yaklaşım sergilemiştir. Osmanlı'nın gayretle gerçekleştirmeye çalıştığı tüm reform çabalarını nüfuzunu kullanarak bertaraf etmeye çalışmıştır. İngiltere'nin aksine, Almanya'nın, hiçbir kötü niyet ve entrika beslemeksizin Osmanlı Devleti'ne yardımcı olduğu fikri savunulmuştur. Değerlendirmenin haklı bir tarafı olsa da, iki devletin birbirine karşı süregelen rekabetin yansımaları gölgede bırakılmıştır. Almanya'nın İngiltere'den ötürü Osmanlı Devleti'ne el uzatması kendi ulusal çıkarlarının bir gereği olduğu akıldan uzak tutulmamalıdır.

Kadim hayalinin gerçekleştirilmesine gün sayan Rusya ise, müttefiki İngiltere'den aldığı destekle, Antik Bizans İmparatorluğu tacını takabilme ihtimalini bir tarihi fırsata dönüştürmenin eşiğine gelmiştir. Petersburg'dan İstanbul'a kadar uzanan bir Ortodoks-Rus İmparatorluğu coğrafyası tesis etmeyi ifade eden bu hayal, sadece Osmanlı'nın değil, Romanya ve Bulgaristan'ın da enkaza dönüştürülüp, tüm halkların Rus insafına terki anlamına gelmekteydi. Bu durumu engellenin tek yolu da, Almanlarla birlikte hareket etmekten geçiyordu fikri ileri sürülmüş olsa da, İngiltere ile Fransa'nın bu duruma seyirci kalmayacağı ortadaydı. Misal; bu ikilinin Ayastefanos'u Berlin Antlaşması ile değiştirdikleri bilinen bir gerçektir.

İngiliz, Fransız ve Ruslar eliyle dönem dönem mağduriyetler yaşayan Türkler, Bulgarlar ve Romenler, aralarındaki anlaşmazlıkları bir kenara bırakarak, İstanbul'u ve boğazları, sadece Osmanlı Devleti'nin bir mülkü olarak değil de, hepsinin geleceğinin bir anahtarı şeklinde düşünmeliydiler yaklaşımı doğru olsa da, bunun gerçekleşme olasılığı da pek yüksek değildi. Avrupalı büyük güçlerin çıkar çatışmalarının ortasında kalan adı geçen toplumlar, imkân dâhilinde görülmesi de, ilk başlarda tarafsız kalmanın daha doğru bir seçenek olduğunu düşünerek hareket etmişlerdir. Gerek Bulgarların, gerek Türklerin ve gerekse Romenlerin gazetesine yansıyan açıklamalarına, politikalarına ve tavırlarına bakıldığında, pozisyonlarını güncellemeye çalıştıkları gözlemlenmiştir. Bu güncellenmenin bir birliktelik çıkarıp çıkarmayacağı konusu ise şüpheliydi.

²⁴ Bu esnada, müttefik donanmasının bombardımanı ve zaman zaman kara çıkarmaları herhangi bir başarı getirmese de, hız kesmeden devam etmekteydi (Reichspost, 14.03.1915, Nr. 122: 4; Reichspost, 15.03.1915, Nr. 123: 3-5).

Söz konusu devletlerin sağlıklı ve başarılı bir ittifak yapısı gerçekleştirememelerinin kilit noktası Osmanlı, dolayısıyla da Çanakkale Boğazı idi. Bunun içindir ki, İtilaf güçleri önce Çanakkale Boğazı'nı, ardından da İstanbul'u ele geçirmeliydi. Rusya'nın oksijen çadırından çıkarılması buna bağlıydı. Tüm tarafların vakıf olduğu bu gerçek, Çanakkale'yi savaşın adeta kalbi durumuna getirmiştir.

KAYNAKÇA

I. Gazete Haberleri

- “Aeußerungen des Präsidenten der türkischen Kammer Halil Beh.” *Reichspost*, 17 August/Ağustos 1914, Nr. 388: 1
- “Ausruhr sogar auf Cypern. Die Aufnahme des Krieges in Konstantinopel. Die ausgezeichnete Verfassung der türkischen Wehrmacht.” *Reichspost*, 18 November/Kasım 1914, Nr. 549: 2.
- “Beilegung eines türkisch-griechischen Streitfalles.” *Reichspost*, 27 Jänner/Ocak 1915, Nr. 43: 4.
- “Bulgaren und Griechen. Griechische Angriffs auf den Salonikier bulgarischen Vertreter. Freilassung der bulgarischen Kriegsgefangenen.” *Reichspost*, 18 September/Eylül 1914, Nr. 445: 3-4.
- “Das Bombardement der Dardanellenforts.” *Reichspost*, 05 November 1914, Nr. 528: 1-2.
- “Das Einvernehmen Bulgariens mit der Türkei und Rumänien. Verbrüderung rumänischer und bulgarischer Grenzachen.” *Reichspost*, 19 August 1914, Nr. 392: 3.
- “Der allgemeine Krieg und die islamitische Welt.” *Reichspost*, 01 Oktober/Ekim 1914, Nr. 468: 3.
- “Der Ausbruch des russisch-türkischen Krieges.” *Reichspost*, 31 Oktober 1914, Nr. 519: 2.
- “Der Bosphorus für fremde Kriegsschiffe gesperrt.” *Reichspost*, 05 August 1914, Nr. 366: 6.
- “Der Dardanellenangriff - ein Sonderunternehmen Englands.” *Reichspost*, 04 März/Mart 1915, Nr. 105: 2.
- “Der Dardanellenstreit.” *Reichspost*, 15 August 1914, Nr. 386: 1, 3.
- “Der Kampf um den Schlüssel zu Konstantinopel. Die feindliche Flotte vor den Dardanellen.” *Reichspost*, 03 März 1915, Nr. 103: 1.
- “Der Kampf um die Dardanellen. Völlige Ergebnislosigkeit der Beschießung der inneren Forts. Ein mißlungener Nachtangriff. Ein englischer Kreuzer beschädigt, drei Minensucher versenkt. Schwere Beschädigungen der englischen Schiffe. Der Überdreadnought Queen Elisabeth beim Maschinenraum getroffen.” *Reichspost*, 15 März 1915, Nr. 123: 3-5.
- “Der Krieg der Türkei. 40 Kriegsschiffe vor den Dardanellen. Bevorstehender Angriff unter französischem Befehl.” *Reichspost*, 30 Dezember/Aralık 1914, Nr. 618: 3.
- “Der Krieg der Türkei. Der Kampf um Konstantinopel. Eine italienische Stimme gegen der Dreierverband.” *Reichspost*, 09 März 1915, Nr. 112: 4.
- “Der Krieg der Türkei. Der Schutz der Dardanellen. Neue Maßnahmen gegen Unterseeboote.” *Reichspost*, 19 Jänner 1915, Nr. 29: 5.
- “Der Krieg der Türkei. Der Untergang des Saphir.” *Reichspost*, 18 Jänner 1915, Nr. 28: 4.
- “Der Krieg der Türkei. Die Beschießung der Dardanellen-Festen.” *Reichspost*, 28 Februar/Şubat 1915, Nr. 98: 4.
- “Der Krieg der Türkei. Die Kriegserklärung der Türkei. Der İrade des Sultans.” *Reichspost*, 13 November 1914, Nr. 541: 5.
- “Der Krieg der Türkei. Drei feindliche Kriegsschiffe vor den Dardanellen kampfunfähig. Große Erfolge der Türken bei der Dardanellen-Beschießung.” *Reichspost*, 22 Februar 1915, Nr. 87: 4.
- “Der Krieg der Türkei. Ein neuer Durchstoßversuch in den Dardanellen.” *Reichspost*, 18 März 1915, Nr. 128: 5.
- “Ein englischer Minensucher gesunken. Die Beschädigungen des Amethyst.” *Reichspost*, 18 März 1915, Nr. 129: 1.
- “Der Krieg der Türkei. Türkische Unterseeboote im agäischen Meer. Zwei feindliche Kriegsschiffe und ein Transportschiff torpediert. Die Beschießung von Kumkale und Sedil-Bahr. Tapfere Haltung der türkischen Besatzungen.” *Reichspost*, 14 März 1915, Nr. 122: 4.
- “Der Krieg der Türkei. Um das Schicksal Konstantinopels. Die neue Dardanellenverteidigung. Peinliche englische Überraschung.” *Reichspost*, 06 März 1915, Nr. 108: 4-5.
- “Der Krieg im Orient. Beschießung Bakums durch die Türken. Ein Angriffsbefehl des Zaren an die Kaukasusarmee. Demission Dschawid Behs.” *Reichspost*, 04 November 1914, Nr. 526: 1.
- “Der Untergang der Messudiye. Eindringen eines englischen Tauchbootes in die Dardanellen. Englische und russische Kreuzer an der Syrischen Küste.” *Reichspost*, 17 Dezember 1914, Nr. 599: 5.

- “Der Zorn der Russen über die Dardanellensperre.” *Reichspost*, 30 Oktober 1914, Nr. 517: 4-5.
- “Des mißglückte Landungsversuch. Erfolgleses Bombardement der Forts von Smyrna.” *Reichspost*, 08 März 1915, Nr. 111: 2.
- “Die Abrechnung der Türkei mit ihren Feinden. England, Frankreich und Rußland — die unversöhnliche Feinde des Islams.” *Reichspost*, 13 November 1914, Nr. 541: 5-6.
- “Die Angriffe aus die Dardanellen. Bedeutende Erfolge der türkischen Verteidiger. Englands Zustimmung zur Überlassung der Dardanellen an Rußland.” *Reichspost*, 27 Februar 1915, Nr. 96: 3-4.
- “Die Angriffe gegen die Dardanellen.” *Reichspost*, 01 Jänner 1915, Nr. 1: 8.
- “Die Anschauungen der Türkei.” *Reichspost*, 17 August 1914, Nr. 388: 1.
- “Die Beschlagnahme der türkischen Dreadnoughts. Versprechungen der englischen Regierung.” *Reichspost*, 23 August 1914, Nr. 401: 4-5.
- “Die bisherigen Schiffsverluste der Engländer.” *Reichspost*, 16 März 1915, Nr. 124: 4.
- “Die Blockade Montenegros aufrecht. Die Flottenbewegungen in der Adria.” *Reichspost*, 02 Dezember 1914, Nr. 573: 5.
- “Die Dardanellenaktion des Dreiverbandes.” *Reichspost*, 14 März 1915, Nr. 122: 2.
- “Die Dreiverbandsflotte vor den Dardanellen. Ein doppelter Neutralitätsbruch.” *Reichspost*, 27 Dezember 1914, Nr. 614: 4.
- “Die Drohung gegen die Dardanellen.” *Reichspost*, 13 Jänner 1915, Nr. 20: 2.
- “Die englischen Verluste. Verlegung der Dardanellen durch die Engländer. Durch einen gescheiterten englischen Dampfer.” *Reichspost*, 18 September 1914, Nr. 445: 3-4.
- Die Eröffnung des russisch-türkischen Krieges. Für die Türken siegreich seegefechte im Schwarzen Meere - Sebastopol bombardiert. Das russische Stationsschiff Donez in den Grund gebohrt. *Reichspost*, 31 Oktober 1914, Nr. 519: 1.
- “Die Finanzsorgen Russlands.” *Reichspost*, 10 März 1915, Nr. 114: 11.
- “Die internationale Lage. Die Erhebung der Moslems.” *Reichspost*, 01 Oktober 1914, Nr. 467: 4-5.
- “Die internationale Lage. Die Türkei und Rußland. Aeußerungen eines türkischen Staatsmannes.” *Reichspost*, 23 August 1914, Nr. 401: 4-5.
- “Die internationale Lage. Türkei und Dreiverband. Die Spannung wegen der Dardanellensperre - Widersprechende Meldungen.” Die Verbotzonen. *Reichspost*, 06 Oktober 1914, Nr. 475: 5-6.
- “Die militärische Unmöglichkeit, die Dardanellen zu bezwingen.” *Reichspost*, 04 März 1915, Nr. 104: 5.
- “Die Minensperre im Bosphorus.” *Reichspost*, 04 September 1914, Nr. 422: 5.
- “Die Minensperre in den Dardanellen.” *Reichspost*, 05 März 1915, Nr. 106: 4-5.
- “Die Russen mißachten alles Völkerrecht. Sie benehmen sich wie Wilde.” *Reichspost*, 18 Jänner 1915, Nr. 28: 4-5.
- “Die russischen Versuchungen in Bulgarien. Die Bulgaren lassen sich nicht wieder betrügen.” *Reichspost*, 18 September 1914, Nr. 445: 3-4.
- “Die Sperrung der Dardanellen. Die Schließung der fremden Postanstalten in der Türkei.” *Reichspost*, 01 Oktober 1914, Nr. 467: 4-5.
- “Die Stärke der russischen Schwarze-Meerflotte.” *Reichspost*, 31 Oktober 1914, Nr. 519: 2.
- “Die Stellung Bulgariens im europäischen Stiege. Der Krieg der Türkei. Die Angriffe gegen die Dardanellen.” *Reichspost*, 25 Dezember 1914, Nr. 613: 3, 7.
- “Die Türken vor Suez. Der türkische Feldzug gegen Aegypten.” *Reichspost*, 18 Dezember 1914, Nr. 602: 2.
- “Die Veranlassung zur Dardanellensperre.” *Reichspost*, 30 September 1914, Nr. 465: 2-3.
- “Die Verlustliste der Seebrigade Churchills.” *Reichspost*, 05 November 1914, Nr. 528: 2.
- “Die Wirkungen der Dardanellenbeschießung. Griechenland vor der Entscheidung. Zur Geschichte der Demission Venizelos. Berliner Auffassungen über die griechische Krise.” *Reichspost*, 08 März 1915, Nr. 111: 1.
- “Ein türkisch-bulgarischer Bund. Sofia und Konstantinopel müssen einander verteidigen.” *Reichspost*, 22 Jänner 1915, Nr. 36: 2.
- “Eine neue türkische Konterbandeliste.” *Reichspost*, 11 März 1915, Nr. 116: 3.
- “Eine scharfe Warnung an die Franktireurs.” *Reichspost*, 15 August 1914, Nr. 386: 1, 3.

- “Eine zweite Beschießung der Dardanellen. Drei feindliche Panzerschiffe beschädigt.” *Reichspost*, 26 Februar 1915, Nr. 95: 2.
- “Einführung eines türkischen Lotsendienstes. Türkische Prisen.” *Reichspost*, 08 Jänner 1915, Nr. 12: 2.
- “England wird nachdenklich.” *Reichspost*, 25 Februar 1915, Nr. 92: 3.
- “Englischer Verrat in den Dardanellen.” *Reichspost*, 15 Oktober 1914, Nr. 492: 2.
- “Erfüllung unseres komplizierten Problems.” *Reichspost*, 11 Februar 1915, Nr. 68: 2.
- “Griechenland kauft ein Grosskampfschiff.” *Reichspost*, 04 September 1914, Nr. 422: 5.
- “Kitcheners Zuversicht. Der Kampf um die Dardanellen. Schwindende Angriffslust der verbündeten Flotten.” *Reichspost*, 17 März 1915, Nr. 126: 4-5.
- “Konstantinopel, die Dardanellen und das russische Meer.” *Reichspost*, 09 Februar 1915, Nr. 64: 4.
- “Maritime Maßnahmen der Türkei. Eine türkische Kreuzfahrt im Schwarzen Meer.” *Reichspost*, 23 August 1914, Nr. 401: 4-5.
- “Neue Gegner Rußlands. Der Verkauf der Goeben und Breslau an die Türkei. Meuterei in der Schwarze Meer-Flotte. Ankauf der Goeben und Breslau durch die türkische Regierung.” *Reichspost*, 19 August 1914, Nr. 392: 1, 3.
- “Neuerliche Demarche in Konstantinopel. Die Pforte lehnt abermals die Dardanelleneröffnung ab. Ernste Spannung zwischen Türkei und Rußland.” *Reichspost*, 12 Oktober 1914, Nr. 486: 4.
- “Neuerliche erfolglose Beschießung Smyrnas und der Dardanellen.” *Reichspost*, 09 März 1915, Nr. 113: 2.
- “Neuerliches Bombardement der Dardanellen. 600 Schüsse ohne Erfolg. Drei feindliche Panzerkreuzer beschädigt.” *Reichspost*, 20 Februar 1915, Nr. 85: 1.
- “Risse im Dreiverband.” *Reichspost*, 11 März 1915, Nr. 116: 1.
- “Rumänien und die Dardanellen. Eine Stimme aus Bulgarien.” *Reichspost*, 05 März 1915, Nr. 106: 5.
- “Rußland — der alte Feind Bulgariens.” *Reichspost*, 04 September 1914, Nr. 422: 5.
- “Rußland, England und die Dardanellen.” *Reichspost*, 12 Jänner 1915, Nr. 17: 4-5.
- “Rußlands Drang nach den Dardanellen. Die Beratung der Duma.” *Reichspost*, 12 Februar 1915, Nr. 70: 3.
- “Rußlands Geldschwierigkeiten.” *Reichspost*, 05 März 1915, Nr. 106: 3.
- “Rußlands Lockungen in Rumänien. Die Beschießung der Dardanellenfeste.” *Reichspost*, 01 März 1915, Nr. 99: 1, 3.
- “Rußlands Pläne gegen die Türkei.” *Reichspost*, 24 November 1914, Nr. 559: 4-5.
- “Rußlands Sehnsucht nach Konstantinopel. Ein Gegensatz zwischen Petersburg und London.” *Reichspost*, 29 Dezember 1914, Nr. 616: 4.
- “Rußlands Streben nach Konstantinopel. Das Echo Sasonows in der Türkei.” *Reichspost*, 15 Februar 1915, Nr. 75: 3.
- “Sperrung aller türkischen Hafen.” *Reichspost*, 02 Oktober 1914, Nr. 469: 4.
- “Sperrung des Bosporus und der Dardanellen.” *Reichspost*, 06 August 1914, Nr. 368: 4.
- “Stimmungen in der russischen Armee.” *Reichspost*, 08 Jänner 1915, Nr. 12: 1-2.
- “Türkische Flugzeuge in Tätigkeit.” *Reichspost*, 06 Dezember 1914, Nr. 582: 5.
- “Untergang eines französischen Unterseebootes vor den Dardanellen.” *Reichspost*, 16 Jänner 1915, Nr. 26: 1.
- “Vollständige Sperrung der Dardanellen.” *Reichspost*, 29 September 1914, Nr. 464: 3.
- “Vom Warenmarkte. Börse für landwirtschaftliche Produkte.” *Reichspost*, 14 Februar 1915, Nr. 74: 13.
- “Vor den Dardanellen. Keine zweite Beschießung der Befestigungen.” *Reichspost*, 09 Jänner 1915, Nr. 14: 2.
- “Vor neuen großen Entscheidungen um das Schicksal Konstantinopels.” *Reichspost*, 17 August 1914, Nr. 388: 1.
- “Vorsichtsmaßregeln der Türkei.” *Reichspost*, 19 August 1914, Nr. 392: 3.
- “Zum griechischen Kabinettswechsel.” *Reichspost*, 09 März 1915, Nr. 113: 1.
- Reichspost*, 13 Februar 1915, Nr. 73: 1.

II. Telif-Tetkik Eserler

Bingöl, M. A. (2006). *Rus Kaynaklarına Göre Çanakkale Savaşları*. Marmara Üni. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul. (Yüksek Lisans Tezi).

- Bostancı, M. (2005). *Türk Basınına Göre Birinci Dünya Savaşı Arifesinde Adalar Meselesi*. Gazi Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. (Yüksek Lisans Tezi).
- Bostancı, M. (2020). *Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı Devleti'nin Adalarda Hâkimiyet Mücadelesi*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Çalık, R. (2010). Çanakkale Muharebelerine Alman Bakışı. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, S. 20, 355-383.
- Çelik, R. (2015). Çanakkale Savaşları Sırasında Halkın Durumu. *Çanakkale Araştırmaları Dergisi 100. Yıl Özel Sayısı (Çanakkale Muharebeleri)*, 13 (18), 411-430.
- Durgun, B. (2015). Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Türk-Alman Askeri İlişkileri ve Liman von Sanders Heyetinin Görevlendirilmesi. *100. Yılında I. Dünya Savaşı ve Mirası-Bildiriler*, (ed.) H. Çanakkale: Çanakkale Valiliği Yayını, 231-245.
- Eryaman, A. (2015). Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Bulgaristan'ı Müttefik Olarak Kendi Safına Çekme Girişimleri. *100. Yılında I. Dünya Savaşı ve Mirası-Bildiriler*, (ed.) H. Çetin, L. Erdemir, Çanakkale: Çanakkale Valiliği Yayını, 93-120.
- Eyicil, A (2009). Çanakkale Savaşları. *Gaziantep Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8 (1), 317-370.
- Gülboy, B. S (2015). İngiltere ile Almanya Arasındaki Donanma Rekabeti ve Büyük Güç Olma Paradoksu. *100. Yılında I. Dünya Savaşı ve Mirası-Bildiriler*, (ed.) H. Çetin, L. Erdemir, Çanakkale: Çanakkale Valiliği Yayını, 51-91.
- Karaca, E. (2011). Türk Basınında Alman Askeri İslahat Heyeti Meselesi (1913-1914). *Gazi Akademik Bakış*, 5 (9), 203-213.
- Kennedy, P. (2002). *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*. (çev.) Birtane Karanakçı, 9. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yay.
- Koday, Z. & Koday, S. & Kaymaz, Ç. K. (2017). Dünyadaki Bazı Önemli Boğazlar ile Kanalların Coğrafi Özellikleri ve Jeopolitik Önemleri. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21 (3), 879-910.
- Oğuz, A. (2017). İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının Savunması İçin Osmanlı Devleti'nin Aldığı Bazı Tedbirler (1808-1888). *Cappadocia: Journal of History and Social Sciences*, Vol. 8, 46-61.
- Öğün, T. & Sibgatullina A. (2013). Türklerin ve Rusların Gözüyle 100'üncü Yılına Girerken Karadeniz Baskını ve Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişi. *History Studies (Balkan Savaşları Özel Sayısı)*, 5 (6), 89-111.
- Özalper, M. (2019). Türkiye'nin Bölgesel Barış Girişimleri Ekseninde 17 Ekim 1933 Tarihli Türkiye-Romanya Dostluk, Saldırmazlık, Hakemlik ve Uzlaştırma Antlaşması. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, Sayı 38, 433-458.
- Şahin, F. K. (2015). Afrika Basınında Çanakkale Savaşları. *100. Yılında I. Dünya Savaşı ve Mirası-Bildiriler*. (ed.) H. Çetin, L. Erdemir, Çanakkale: Çanakkale Valiliği Yayını, 245-280.
- Yalçın, Osman (2015). Çanakkale Cephesinde Türk Hava Harekâtı. *Çanakkale Araştırmaları Dergisi 100. Yıl Özel Sayısı (Çanakkale Muharebeleri)*, 13 (18), 349-384.

III. İnternet Kaynakları

[http://de.wikipedia.org/wiki/Reichspost_\(Zeitung\)](http://de.wikipedia.org/wiki/Reichspost_(Zeitung)) (Erişim: 05.08.2015/15.11.2020)

EKLER:

Morgenblatt 8 h
Nachmittagsausgabe 4 h in Wien.

Preis: 10 Heller für den Abonnenten im Voraus, 12 Heller für den Einzelnen.
Verlagsanstalt: Wien, VII, Mariahilfer Straße 11, im Hofe der k. k. Hofbibliothek.
Verantwortlicher Redakteur: Dr. Franz Schönerer.
Verleger: Dr. Franz Schönerer.
Druck: in der k. k. Hof- und Staatsdruckerei in Wien.

Morgenblatt.

Reichspost.

Unabhängiges Tagblatt für das christliche Volk Oesterreich-Ungarns.

Abonnementpreise:
Für Wien: 10 Heller monatlich, 30 Heller vierteljährlich, 100 Heller halbjährlich, 200 Heller jährlich.
Für die Provinzen: 12 Heller monatlich, 36 Heller vierteljährlich, 120 Heller halbjährlich, 240 Heller jährlich.
Für die Auslandspost: 15 Heller monatlich, 45 Heller vierteljährlich, 150 Heller halbjährlich, 300 Heller jährlich.
Für die Auslandspost mit Porto: 18 Heller monatlich, 54 Heller vierteljährlich, 180 Heller halbjährlich, 360 Heller jährlich.

Nr. 388

Wien, Montag den 17. August 1914

XXI. Jahrgang

Vor neuen großen Entscheidungen.

Um das Schicksal Konstantinopels.

Wien, am 16. August.

Wenig ist der Jubelsturm, der dem Beginn des Jahres 1717 nahm. Und wieder kämpften kaiserliche Armeen hierzulande auf fernem Boden. Der Waffenstillstand von Loznica erweist sich heute als sehr bedeutend.

Wenig andere neue und große Dinge spinnen sich an. Der Umfang der europäischen Vermittlungen ist noch nicht abschließend. Wenn früher jetzt werden sich neue Zustände ergeben, die für unsere Monarchie und das veränderte Weltbild nicht unbedeutend sein werden. Die heute vorliegenden amtlichen Nachrichten deuten bereits die Richtung an, in der sich die Entscheidungen bewegen werden. Die Zäsuren der Ereignisse, eben Ungarn auf die internationale Sperrung des Bosporus und der Dardanellen mit den Waffen in der Hand zurückzuführen, und wenn der Waffenstillstand zu erzwingen, demnach erfolgen sollte, so kann daraus nur ein Konflikt entstehen, der nicht mehr und nicht weniger als die Erneuerung des Kampfes um Konstantinopel bedeutet. Es sind offenbar in den allerjüngsten Tagen zwischen Russland und England Beziehungen sehr weitgehender Natur erfolgt, deren genaue Ergebnisse es ist, daß Russland von der Seite die Öffnung der Meerestrafen, der England so lange widerstrebt, erzwingen konnte. Diese Verhandlungen mit England sind dazu beitragen sollen, daß sein alter Traum, die alte byzantinische Kaiserkrone für das russische Joch zu gewinnen, erfüllt werde. Aber der Weg Russlands nach Konstantinopel führt über die Kontrolle der Freiheit Rumaniens und Bulgariens. Ein orthodox-russisches Kaiserthum, das von Petersburg bis zum Schwarzen Meer herrschen würde, könnte nur mehr Katastrophen setzen sich bestehen lassen, so wie dieses Russland nach dem Grab aller Völker war, die in seine Reichthümer fielen.

Wird also die Türkei zu föderativen Entscheidungen, zur Vereinigung der Westbalkanen und Konstantinopels gedrängt, so werden auch Bulgarien und Rumänien nicht untätig bleiben können, denn selbst die höchsten Verfassungen Russlands würden nach dem Falle Konstantinopels diesen beiden Ländern nicht mehr Schutz erproben, das Russland trotz der höchsten Parteiverpflichtungen gegen Rumänien nach dem russisch-türkischen Krieg eine hindernis rumänischen Fronten bereit.

Es ist wahrscheinlich, daß schon die Worte hierüber Klarheit bringt. Bestimmte russische und bulgarische Stimmen deuten darauf hin.

Die Anschauungen der Türkei.

Konstantinopel, 15. August.

Gegenüber den Behauptungen der französischen Presse, die die Verantwortung für den Krieg Oesterreich-Ungarns und Deutschlands ausschließlich auf die Türkei zu verlegen, ist in diesem Entschluß, die Zäsuren der Ereignisse auf dem Balkan offenlegen zu lassen, ein gewisses Element der Wahrheit. Die Türkei hat immer noch, einen Anreiz zu vermeiden, aber Frankreich habe stets eine Respektlosigkeit betrieben. Nicht nur wir, sagt das Blatt, sondern auch

viele Franzosen behaupten, daß Frankreich auf diese Weise ein Verstoß Russlands geworden ist. Die wahren französischen Patrioten meinen, als sie folgen, wie die französischen Willkür nach Russland hinüber verlagert werden, und Frankreich zum Schicksal Staßlands wurde. Als Deutschland gelassen habe, daß man es einreisen wolle, habe es hilflos die Medusen jetzt in Ordnung zu bringen. Das Blatt schließt: Die Triplicente wurde die Heiligkeit des Reiches. Oesterreich-Ungarn hat im letzten Jahre seinen letzten freien Willkürlichen Bestimmungen vollständig beizugehen, aber unparteiisch muß anerkennen, daß der Grund, der es bewog, seinen Frieden zu geben, wahrhaftig patriotisch war.

„Kommunikation“ lautet nicht, daß Rumänien seine Neutralität bis zum Schluß werde bewahren zu können, im Falle von Ereignissen, die, indem sie die Balkanländer in einen Kampf mit einander bringen, die ein Halbes Russland fordert, daß es nicht gegen den Zweckhandlung ist.

Meinungen der Präsidenten der türkischen Kammer Halli Bey.

Konstantinopel, 15. August.

Unter dem Eindruck hier veröffentlichten Nachrichten, denen zufolge der russische Botschafter namens seiner Regierung die Worte ausgesprochen habe, die Dardanellen für die russische Flotte zu öffnen, und andererseits mit militärischen Maßnahmen droht hätte, wobei der Vertreter der „Südlän. Anz.“ dem Kaiserhofen Präsidenten erklärte auf die Frage, ob die erwähnten Gründe auf Wahrheit beruhen, er könne sich über diese Frage nicht äußern. „Ich möchte“, sagte Halli Bey, „nur auf die Tatsache hinweisen, daß die Regierung die Sperrung der Dardanellen verweigert und alle Maßnahmen getroffen hat, um die Sperrung auch wirklich durchzuführen. Wir sind entschlossen, für die Aufrechterhaltung der internationalen Verträge und auch der Verträge über die Dardanellen unter allen Umständen einzustehen und dafür alles einzusetzen.“

Türkisch-rumänische Verständigungen.

Konstantinopel, 15. August.

Minister des Innern Zaki Bey und der Außenminister Halil Bey sind heute nachmittags nach Bukarest abgereist. Im offiziellen Protokollen erklärt man, daß die Worte Verhandlungen zur Regelung der Frage der Inseln des Bosphorus zum Ziele habe. (?)

Die Stellungnahme der Bulgaren.

Sofia, 15. August.

Die Verhandlungsberichte der letzten Presse an Bulgarien haben den allgemeinen Eindruck hervorgebracht, daß die nationale Presse äußert ihre Ansicht dahin, daß die Serben zu spät ihre Neutralitätswilligkeit erboten.

Zu einem „Vorbereitenden und Nachbarschaftlichen“ letzten Artikel der „Somonova“ hat das bulgarische Organ „Wolga“, die von den Serben neu erbotene Neutralitätswilligkeit und Selbstverleugung der bulgarischen Interessen in Bulgarien, das mit militärischen Maßnahmen gegen Rumänien werden. Während die „Somonova“ Neutralität für Bulgarien behauptet, welche das bulgarische Element in Rumänien unerschütterlich verfolge. Der Vorbereitenden der Serben in Rumänien entgegen deren militärischer

Politik. Die Blätter kommentieren die Tatsache, daß der russische Gesandte Samarsky angeblich wegen Enttarnung dem heutigen Reichspostbesuche aus Anlaß des Jubeljahres der Thronbesteigung des Königs Ferdinand ferngeblieben ist.

Englische Besichtigungsbefehle.

Konst., 15. August.

Das britische Bureau bezieht die Mitteilung, daß England an die Türkei ein Ultimatum ergreift habe, als unzuverlässig.

Der Kampf von Loznica.

Wien, 16. August.

Die gestern gemeldeten Kämpfe an der Trina führten zu einem entscheidenden Siege unserer Truppen über starke feindliche Kräfte, die gegen Rajewo zurückgeworfen wurden.

Es wurden zahlreiche Gefangene gemacht und viel Kriegsmaterial erbeutet.

Die Verfolgung des Feindes ist im vollen Gange.

Unsere Truppen kämpften mit dem unerschütterlichen Tapferkeit gegen den in starken Stellungen befindlichen, an Stärke ebenbürtigen Feind. Besondere Erwähnung verdient das wärschiner Infanterieregiment Nr. 16, dessen Offiziere und Mannschaften unter furchtbarem Verhältnisse mit der allbewährten Tapferkeit der Heile Kaiserlichen Armee zum Siege führten.

Die Detailnachrichten über den Verlauf der Kämpfe und die erbeuteten Trophäen werden folgen.

Ueber die Kämpfe, die gestern an der Trina Rumänien und Wien in den Besitz unserer Truppen brachten, werden heute ergänzende Mitteilungen angekündigt, welche die Größe des Erfolges noch mehr erkennen lassen. Die amtliche Nachricht stellt fest, daß zahlreiche Gefangene gemacht und viel Kriegsmaterialien erbeutet wurden und schließlich eine Reihe von Trophäen an. Diese Mitteilung löst einen, daß es zu einer überzogenen Anzahl des Feindes aus seinen starken Stellungen gekommen ist, die er nur mit erheblichen Verlusten an Mannschaften und Waffen überwinden konnte. Ein gebührender Ruhm mit ganzen Kräfte war ihm nicht mehr möglich.

Die zweite wichtige Feststellung der amtlichen Mitteilung ist, daß die Verfolgung des Feindes im vollen Gange ist, daß heißt, daß der Sturm auf die besetzten Höhen unsere Truppen nicht etwa zu geschwächt hat, daß sie ihrem Siege nicht antizipieren konnten. Die frühere Verfolgung des gefangenen Feindes ist eine der wichtigsten Bestimmungen des Gesetzes.

Der Erfolg ist umso bedeutender, als er nicht durch eine Hebermacht, sondern mit am Truppenkörper gleichen Kräfte gegen einen in starken, geschützten Stellungen befindlichen Feind erzwungen wurde.

Wir freuen beglückt die ganze Monarchie die Tapferkeit und den Sieg von Loznica, die damit, wenn es nach diesem Besuche bedarf hätte, auf neue Beweise haben, daß die ganze großserbische Propaganda nicht imstande

Preis 4 Heller für Wien.

Nachmittagsausgabe.

Preis 6 Heller für auswärt.

Verlagsort: Wien, VII., ...

Reichspost

Bezugspreise: ...

Wien, Dienstag, den 16. März 1915

Unabhängiges Tagblatt für das christliche Volk Oesterreich-Ungarns.

Nr. 125

Wien, Dienstag den 16. März 1915

XXII. Jahrgang

Der Kampf um die Dardanellen.

Die englisch-französischen Seestreitkräfte ...

Die bisherigen Schiffsverluste der Engländer.

171 Schiffe ...

Die W. S. A. ...

Table with columns: Schiffstyp, Name, Tonnage, Verlustort, etc.

Table with columns: Name, Tonnage, Verlustort, etc.

Im freien England.

Die englische Regierung ...

Französische Unterhändler in der Schweiz.

Die Schweiz ...

Die Stadt Besancon als französisches Lagerort.

Die Schweizerische ...

Militärische Festsetzung von Höchstpreisen in Russland.

Der Ministerial ...

Das Vorkriegsverbot in Russland.

Der Verkauf von ...

Die deutschen Predigten in den katholischen Kirchen Berlins eingestiftet.

Im Zusammenhang ...

Die Forderungen Japans an China befristet.

Die japanische ...

Müzelerde Markalaşma ve Kurumsal Kimlik*

Branding and Corporate Identity in Museums

Yaşar ÖZRİLİ^a

^a Doktorant, Yüzüncü Yıl Üniversitesi,
Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi,
yozrili@gmail.com, ORCID: 0000-
0003-4495-0705

ÖZ

Ülkelerin ya da kentlerin simgesi olan marka müzeler kültür, sanat ve iktisadi anlamda değer atfetmektedirler. Müzelerin markalaşmasında en önemli parametre özel müzeciliğin de başlaması sonucu artan rekabet neticesinde müzeleri sürdürülebilir kılacak politikalar belirleme reaksiyonudur. Kurumlar, niteliklerini arttırmak adına kalite ve verim sağlama gibi olgulara daha fazla gereksinim duymuşlardır. Bu gereksinimler tanıtım ve öne geçme ihtiyacını doğurmuştur. Pazarlamada slogan, amblem, logo, sembol vb. simgeler markalaşma yolunda atılan önemli adımlardır. Tüketici (müze ziyaretçileri) zihninde müze ile ilgili bir algı oluşturma gayesi markalaşmanın temel unsurudur. Müze kullanıcılarında İyi ve olumlu bir intiba oluşturma adına benzerlerinden ayırt edici özellikleri bulunan kalıcı, ilginç ve çekici müze markası yaratma çabalarının en can alıcı paradigmaları, teknolojik imkânlardan da faydalanarak etkili tanıtım yapabilmeleridir. Hizmet verilen ürün yani müzelerin barındırdığı eserleri insanların mutlaka görmesi gerektiği konusunu bir ihtiyaç haline getirme motivasyonu bir pazarlama stratejisidir. Müze hizmetlerinin alınıp satılan bir mal gibi düşünülmesi müzelerde markalaşmayı kaçınılmaz kılmaktadır. Bu çalışmada Türkiye'den Pera Müzesi ve Sakıp Sabancı Müzesi örnekleri ile dünya müzelerinden birkaç müze örneği çerçevesinde değerlendirmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Müze, Marka, Kurumsal, Logo.

ABSTRACT

Brand museums, which are symbols of countries or cities, attach value in terms of culture, art and economy. The most important parameter in the branding of museums is the reaction to determine policies that will make museums sustainable as a result of increasing competition as a result of the start of private museums. Institutions, needed more such phenomena as providing quality and efficiency in order to increase their qualities. These requirements have created the need for promotion and getting ahead. In marketing, the slogan is emblem, logo, symbol etc. icons are important steps towards branding. The aim of creating a perception about the museum in the minds of the consumers (museum visitors) is the main element of branding. The most crucial paradigms of the efforts to create a permanent, interesting and attractive museum brand with distinctive features in order to create a good and positive impression on museum users are the ability to make effective promotion taking advantage of technological opportunities. The motivation to make the subject of the product served, ie the works of museums, a necessity for people to see it, is a marketing strategy. Considering museum services as something that is bought and sold makes branding inevitable in museums. In this study from Turkey Pera Museum and Sakıp Sabancı Museum with examples of the evaluation was made in the framework of museum specimens of several museums of the world.

Keywords: Museum, Branding, Corporate, Logo.

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

1. GİRİŞ

Geleneksel müzecilik politikalarında kültür, sanat faaliyetleri kapsamına, güçlü iletişim kurma unsurunun da girmesiyle beraber konuya daha geniş bir perspektiften bakılması hususu gündeme gelmiştir. Müzelerden, multidisipliner yapısı nedeniyle istifade eden bilim dallarının çoğalması neticesinde bilimsel araştırmalar yapma ve daha çağdaş sergi ve koleksiyon tasarlama, uygulama modelleri hayata geçirilmeye başlanmıştır (Schubert 2004: 10). Amaç ziyaretçilerinin müzede buldukları süre dâhilinde ihtiyaçlarına cevap verebilmek daha çok katılım sağlamaktır. Geçmiş yıllarda böyle bir kaygısı olmayan müzelerin artık yeni yüzyılda en önemli görevi, ziyaretçi odaklı çalışmalar yapmak bu anlamda gelişme kaydetmektedir. *İCOM* ve *İCOFORM* gibi uluslararası müze cemiyetleri değişen insan ihtiyaçlarına paralel olarak sık sık müze tanımında güncellemeler yapmaktadırlar. Ve bugün geldiğimiz son aşamada tüm insanları eşit kabul eden çoğulcu, demokratik, yapılandırıcı tanımlarla insan merkezli açılımlar sağlamaktadır. Bu doğrultuda müze yönetim kadroları, müze akademisyenleri, sanatseverler, müze uzmanları müzeleri ziyarete gelen her kesimden bireye, sıklımadan eğlenceli vakit geçirebileceği bir atmosferde bilgilenmelerini sağlamak adına fikir yürütmek, yeni imkânlar yaratmak için uğraş vermektedirler. Dünya çapında özel müze sayısının resmi nitelikli kamu müzelerine oranla sayıca çoğalmaları bu müzelerin kendi finans gerçeğiyle yüzleşmeleri sonucu mali dengelerini korumak ve sürdürülebilirlik adına ziyaretçi sayılarındaki artış beklentileri, yadsınamaz bir hal almıştır. Müzeleri markalaşmaya götüren ve kurumsal kimliğinin oluşmasını sağlayan en önemli motivasyon kaynaklarından biri kültür endüstrisinin itici gücüdür.

Müzelerin büyümesi ve rekabet edecek duruma gelmeleri hem sergiledikleri eserler yoluyla hem de müzedeki aktiviteler yoluyla yapılabilmektedir. Sürekli ve süreli sergiler mevcut koleksiyonlar müzelerin asıl gücüdür. Bunun yanında eğitim, konferans, bienal, bilimsel araştırmalar, film gösterimleri, festivaller, davetler, vb. aktiviteler de iyi tanıtım faaliyetiyle müzelere has extra bir pazarlama boyutudur. 3-5 Mart 2017 tarihlerinde gerçekleştirilen III. Milli Kültür Şûrası'nda da özel ve kamu müzelerinin, kültür diplomasisine katkı sağlayacak şekilde desteklenmesi ve yenilerinin kurulması için teşvik edilmeleri gündeme gelmiş; müzelerde markalaşma, kurumsal kimlik, kaynak yaratma ve pazarlama konularında bilimsel veriler ışığında profesyonel yaklaşımlara öncelik verilmesi gerektiği ifade edilmiştir (Karadeniz & Özdemir 2018:160).

Günümüz yeni iktisadi hareketlilikler çerçevesinde birbirleriyle kıyasıya mücadele etme davranışları sergileyen şirketler, öncü olmak, imaj ve kimlik oluşturmak neticesinde marka değerine ulaşmak adına peş peşe yeni fikirlerle farklılaşmaktadır (Çelikel, 2008: 48). Kurum kimliği, müzelerin paydaşlarına ve kullanıcılarına taktim etmek üzere, ulaşmak istediği amaçlara aylık veya senelik süreçlerde ne için, ne türden, ne yollarla, ne yapmak istediğini ortaya koyması kurgusudur (İnce, 2019:2). Müzeler kendi aralarında kabul görmek, sıra dışı olmak, sıvrılmak konusunda kültür piyasasında üstünlüğü ele geçirmek için mutlak suretle bir marka haline gelmeyi zorlamaktadır. *Bilbao*, *Louvre*, *Tate* gibi dünyaca bilinen müze yapılanmaları *franchising* (başarılı bir markanın isim hakkının kullanılması) yani kendisini ispat etmiş bir markanın desteği, güvencesi ile o markanın gücünü ve *portföyünü* kullanarak tecrübelerinden faydalanıp başka bir bölgede, şehirde ya da ülkede ikinci üçüncü lokasyonlarını açma teşebbüsünde bulunma şeklidir. Tabi ki bu hakları kullanmak için firmalar karşılıklı ticari anlaşmalarla kendilerini güvence altına almaktadır.

Müzelerin toplumda fayda sağlayan, bulunduğu kente olumlu katkı sunan mekânlar haline gelmeleri, sosyal değişimlere hızlı adapte olmaları markalaşmalarını kaçınılmaz kılmaktadır. Bu süreçte ortak payda da aynı davayı üstlenmiş kesimlerle grup çalışması önemlidir. Müzelerde yeni yapılanmalar sonucunda, manevra kabiliyeti gelişmiş ileri görüşlü, öngörülerini olan yönetim kadroları, risk analizi yapabilen, taktiksel planlamalarla sistematüğünü kurgulama kapasitesine dönüştürebilen yetkinliklerle işleyişte verim alabilmektedir (Uralman,2019). Yeni yapılanmalarla donatılmış müze yönetim kademesi, uluslararası büyük firmalar gibi profesyonel bakış açılarıyla hem personel yönetiminde stabil, dinamik işleyişi sürdüren hem de kurumunun geleceğine dair gelişmeleri takip ederek kültürel hafıza platformunda daha büyük pay edinebilmek adına öngörülerde bulunan isabetli çıkışları olan yetenekli kişilerden oluşma gayreti göstermektedir. Sanat yönetimi çalışmalarıyla başlayan kültürel faaliyetlerin idari, yönetim ve nihayetinde farkındalık, kurumsal imaj gereksinimleri, bir kurum kimliği ihtiyacını doğurmuştur.

Çalışmanın Kapsamı ve Amacı:

Bu çalışmada interdisipliner bir alan olan müzebilim faaliyetlerinin, kültürel mirasın hafıza odası niteliğinde bulunan görevinin dışında, kültür endüstrisinin önemli bir paydaşı olması pozisyonunun, ulusal ve uluslararası sermayeli kurumsal şirketler gibi markalaşma gereksinimi, barındırdığı nitelikli bilginin sonraki kuşaklara sağlıklı aktarımına ve kültürel kimlik kavramının önemine vurgu yapılmaktadır. Transdisipliner özelliği gereği birçok bilim dalına hizmet edecek içeriğe haiz müzelerin, kültür turizmine olan katkısı gerçeğinden hareketle, yenedünyada varmış olduğu son noktaki pozisyonunun nasıl sonuçlar doğurduğu önemini ortaya koymak hedeflenmiştir. Türkiye'den Pera Müzesi ve Sakıp Sabancı Müzesi örnekleriyle dünya müzelerinden de birkaç müze örneğine atıf yapılarak bu çalışmaya yönelik kapsam belirlenmiştir. Bu amaçla sanatın, kültürel mirasın merkezi olan müzelerde kurumsallaşma serüveni dâhilinde markalaşma çabaları ve örnekleri çalışmaya konu edinmiştir.

Araştırmanın Yöntemi:

Müzelerde markalaşma ve kurumsal kimlik araştırma makalesinde, doküman analizi, veri toplama yöntemi kullanılarak hazırlanmıştır. Doküman analizi, araştırılması amaçlanan konunun güncel durumunu tespit etmeye yönelik literatür taraması yapılarak veri elde edilmesi aşamasıdır. Müze kavramı, markalaşma, pazarlama, iletişim, yeni yönetim yapılanmaları ekseninden bilgi toplamayı sağlayan özellikle çevrimiçi platformlarda yazılı materyallerin ve kaynakların analizini kapsamaktadır. Hizmet verdiği toplumun kültürlenmesine katkı sağlayan ve topluma karşı aktif sorumluluğu bulunan müzelerde, son yıllarda artan oranda ülkenin turizm endüstrisine etkisi göz önünde bulundurulmaktadır.

2. MARKALAŞMA VE KURUMSAL KİMLİK OLUŞTURMA İHTİYACI

İnsanların geçmiş zamanlardan beri hayatta kalabilmek için üretim gerçekleştirmesi gerekmektedir. Başlangıçta tüketim ve üretim ardi sıra devam eden hayat döngüsüydü. İnsanlar üretir ve ürettiklerini de tüketirlerdi. Genelde toplu yaşamın olduğu yerleşmelerde görülen basit yaşam örnekleriydi. Zamanla ihtiyaçlar ve değışen şartlar sebebiyle yeni tür nesnelere değeri kazanmaya başladı. Hatta bazı fakir kültürlerde yeme, içme barınma gibi temel ihtiyaçlar değışim araçları olarak kullanılırken daha yüksek yaşam standardı olan toplumlarda ise sanatsal, düşünsel aktiviteler daha yaygın ve popüler metalar haline gelmekteydiler (Douglas& Sherwood, 1999: 90). Günümüzde ürettikleri nesnelere ya da hizmetini bir değeri aracı olarak sunan kurumlar, tanıtım ve farklılaşma metotlarıyla kendilerini insanların yoğun olarak buldukları çevrelerde ifşa etmek suretiyle bilinmek ve cazibelerini karşıdakiler için bir ihtiyaç haline sokmak yarışını göstermektedirler.

Kurumların değeri, tutum ve prensiplerinden varoluş amaçları ortaya konmaktadır. O kurumun kurumsal kültürü yapmış olduğu icraatlar ile de belli olmaktadır. Kurumların anayasalarını belirleyen dokümantasyon, envanter ya da dosya haline getirilmiş kurallar kataloğu bulunmaktadır. Örnek verecek olursak uluslararası sermayeli şirketlerden olan İSS“Facility Service” firmasının şirket çalışanlarının, mutlaka öğrenmesi gereken standart operasyonel faaliyetler adı verilen bir iç yönetim klasörü bulunmaktadır. Bu örnek uygulama, şirket felsefesinin bir tavrıdır. Bunun yanı sıra kurumsal kimliğin yapı taşlarından bazıları ise Kurumsal imaj, Kurumsal davranış ve Kurumsal Kültür öğeleridir. Kurumun ileriye yönelik sağlam bir imaj ve kimlik oluşturmasında; Geleceği görmeye çalışmak adına vizyon belirlemek, farklılık yaratmak için ayırt edici niteliklerini belirlemek, dinamik ve güçlü bir planlama yapmak, nitelikli ve sağlam faaliyet gerçekleştirmek, global bir bakış açısı yakalamak, İnsan odaklı bir yapılanma meydana getirmek belirleyici olacaktır.

Yeni yüzyılla birlikte kurum yapılanmalarında yeni departmanlara ihtiyaç duyulmuştur. Bunlardan bir kaçış şöyledir; İş geliştirme departmanı, strateji belirleme ve veri analizi yapma departmanı örnek verilebilir. Kurumun yönetim ofisine karşı sorumlu olan ve en önemli bölümlerden biri olan strateji ve politika belirleme birimidir. Bu birimin çalışmalarından örnek vermek gerekirse; Maliyet Liderliği Stratejisi, Farklılaştırma Stratejisi, Odaklanma Stratejisi, İnnovasyon maddeleri gösterilebilir.

3. KURUMSAL KİMLİK VE MARKA UYGULAMA MODELLERİ

Kurumsallaşma bir takım taktiklerle nasıl bir yol haritası belirlenmesinin metodolojik sonuçlarıdır. Plan hazırlanmalı ve içerisinde, güçlü ve zayıf yönlerin belirlenerek kurumsal kimlik içeriğinin iletişim, simge “logo” faaliyetlerinden oluşturulması, test edilmesi ve incelenmesi yer almalıdır. Bu aşamada; Program belirleme, Program hazırlanması, Strateji geliştirme, Bilişsel, duyuşsal, davranışsal, araçlar, hangi topluluğa hitap edileceğinin belirlenmesi çalışmaları düzenlenmelidir. Öte yandan; Kimlik kurumun tüm icraatlarını anımsatır gözükeceği için, uygulanacak tüm planlamalar maddeler halinde sıralanmalıdır. Önceden belirlenmiş topluma karşı harekete geçerek kurum algısı oluşturmak, bu stratejilerin hayata geçirilmesi için halk kitlesini bölgelere ayırarak işlem yapmak gerekmektedir. Kurumsal kimlik hedef politikalarını açıklama safhasında hangi mesajların söyleneceğinin tanımlanması gerekmektedir. Hedefe ulaşma çalışmalarında ise; Müzenin, firmanın, işletmenin ya da kurumun nasıl bir hüviyete sahip olacağına iyi tahlil edilmesidir. Politikalar belirlenmeli, eleştiriler ve fikirler ortaya konulmalıdır. Müzenin somut simgesinin oluşturulması gerekmektedir. Simgenin sınırları belirlenmeli ve harekete geçilmelidir (İnce,2019:9). Kurumsallaşma ve bir özgün kimliğe, marka değerine sahip olmak, müzenin simgesi olan logo tasarımıyla daha da önem kazanmaktadır.

3.1 Örnek Logo Kullanımı

Amblem, Amblem Kullanımı, Oranlar, Farklı Logo ile Kullanım, Renkler, Minimum Ölçülerde Kullanım, Özel Renkler, Siyah/Beyaz, Yazı Karakteri, Zeminli Kullanım, Hatalı Kullanım şeklindedir.

3.2 Kullanılan Logo Kavramları

Hatay Marka Kent Konseyi, kurumsal kimlik oluşturma çalışmalarına göre Örnek logo terminolojisi şöyledir.¹

Htm1: “Hyper Text Markup Language”. Web sayfası programlama dili

İtalik: Yatık yazı karakteri

Logotype: Bir kuruluşun adının bilinen ya da yeniden tasarlanan yazı karakteriyle kendine has bir şekilde oluşturulması
örnek: “Hatay Marka Kent Logotyp”

Vektör: Çizim, çizgilerden oluşan dosya büyütüldüğünde kalite kaybı olmaz

Şablon (Templat):Yeni dokümanların oluşturulmasında kullanılmak üzere sayfa düzenlemesi yapılmış hazır dosya

Kontur (Outline): Belirli bir şeklin veya yazının yalnızca dış çizgileriyle belirtilmesi ya da dışına belli bir kalınlıkta çizilen çizgi.

Klavuz Çizgi (Guide): Sayfa yerleşimlerinde sıra dışı, metin ve fotoğraf alanlarını vb. belirlemek amacıyla kullanılan yardımcı çizgiler dağıtılması.

¹ Kurumsal Kimlik Klavuzu, Hatay Marka Kent Konseyi – Antakya, <http://www.dogaka.gov.tr/>:12.12.2019

Pantone: Baskı işlerinde renk birliği ve uyumu sağlamak amacıyla oluşturulmuş ve kodlanmış standart renklerin yer aldığı uluslararası renk sistemi. Parlak yüzeyli kâğıtlarda *Pantonec (coated)*, mat yüzeyli kâğıtlarda ise Pantone U (*uncoated*) renk değerleri kullanılmaktadır.

Marjin: Sayfa düzenlemesi yapılırken üstten, alttan ve yanlardan bırakılan boşluklar

Narrow: Bir yazı karakterindeki harflerin yükseklikleri değişmeden belli oranlarda uygulanması

Pdf: “*Portable Document Forma*”. *Adobe Acrobat* programı dosya formatı. Küçük dosya boyutları nedeniyle özellikle internet üzerinden dosya alışverişinde en çok tercih edilen ve en yaygın formattır.

Pixel: *Picture Element*. Resim (*bitmap*) formatını oluşturan en küçük eleman

Punto: Tipografik ölçü birimi

Ppt: *Microsoft PowerPoint* programı dosya formatı

RGB: Tüm renklerin *Red, Green, Blue* (Kırmızı, Yeşil, Mavi) renklerinin karışımında olduğu renk formatı

Serifli: Tırnaklı yazı tipi. Örnek: Times New Roman

Serifsiz: Tırnaksız yazı tipi. Örnek: Helvetica

Tipografi: Yazı tercihi ve düzeni

Web Tarayıcı (Web Browser): Html programlama dili ile yazılmış sayfaların görüntülenmesini sağlayan program; Hypertext Transfer protokolü kullanılarak internet üzerindeki sitelerde bulunan Html sayfaları görüntüler. En bilinen örnekleri Microsoft Internet Explorer ve Netscape Navigatör programlarıdır.

Yaklaşma Mesafesi (Clear Space): Belli bir şeklin veya yazının çerçevesinde bırakılması gereken minimum boş alana denir.

4. MÜZELERİN MARKA VE KURUMSAL KİMLİK YAPILANMALARI

Marka, bağlılık yaratan ayırt edici bir kimlik algısıdır (Wallace, 2006:1). Markalaşma logo ve tema oluşturulmasını sağlayarak gerçekleştirdiği, katılımcı olduğu bütün aktivitelerde bir kurum olarak müzeyi temsil etmektedir(Wallace, 2006:1). Wallace, çalışmasında her müzenin bir markası olduğunu fakat bu müzelerin hepsinin markalarını kendilerinin yönetmediklerini ifade eder ve önemli olanın müzenin izleyicilerdeki algısının yönetilmesi olduğunu belirtmektedir. Bu da ancak marka yönetimi uygulamaları ile mümkün olabilmektedir. Moser ise, yönetilen bir marka kendi içinde tutarlılık gösteren, güvenilir bir marka özelliği taşır “kendini tanıyan, bir dizi öz değerle tutarlılık içinde olan ve hem kurum içi hem de kurum dışı iletişimde tutarlı ve samimi” bir marka bütünleşik marka niteliği göstermektedir(Moser, 2004: 24). Kurumun markasının sınırlarını çizen “kurumsal kimlik dokümanı”, kurumda çalışan kişilere bağımlı olmayan, kurum içi ve kurum dışında tutarlı, güvenilir ve eşsiz bir marka yaratmak için gereklidir. Kurum içi ve kurum dışında marka algısının tutarlılık göstermesi güçlü bir markaya sahip olmanın göstergesidir.

Çağdaş müzeler, kültürel ve sanatsal çalışmaların arenası haline gelmiştir. Müzeler sağlam bir iletişim adına hem işlevsellik hem de mimari tasarımlarıyla sınırları zorlayan, Postmodern sanat akımının sıra dışı örnekler ile büyüleyici bir dünya yaratmaktadır. Müzeler bu yeni dünyada global söylemlerle kendilerini halkın gelişimine adamaktadırlar. Büyüyen müze organizasyonları, işletme bilimiyle kesiştiği noktada, bu birlikteliğin yönetim, organizasyon, strateji, örgütlenme, insan kaynakları, personel yönetimi, eser toplama girişimleri ve maliyet analizleri konularında ortak hareket edebilme yeteneğini göstermektedir.

Her müzenin kurumsal kimliği olmalıdır. Ayrıca her müze bir markadır. Toplumdaki aktiviteleriyle bilinirliğini, farklılığını ortaya koymaya çaba gösteren müzeler, ziyaretçi deneyimlemeleri, katılımcı oranındaki niceliksel göstergeler ile markalaşmada ve bir kimlik olgusu yaratmada hatırı sayılır bir öneme sahiptir. Marka, temsil ettiği obje hakkında bir imge oluşturmak, algılandığında nitelediği nesnenin simgesel uyarıcılarını harekete geçirerek yeni bir boyut kazandırmak işlevindedir.

Şekil 1. Son yıllardaki müzecilik temaları

5. TÜRKİYE MÜZELERİNİN MARKALAŞMA VE KURUMSAL KİMLİK ÖRNEKLERİ

Müzeler, kültür, uygarlık, sanat eseri, estetik, eğitim, pazarlama, insan kaynakları, iletişim, halkla ilişkiler, turizm, teknoloji destekli sergi ve koleksiyon tasarımları, dijital kürasyon, dijital arşivleme sistemleri, vb. atılımlarla kendilerini yenileme gayreti içindedir. Müzeler, toplumsal, demografik gerçekleri gözetken, kültürel çeşitlilik kavramına hassasiyeti olan bir perspektiften, bu yeni oluşumlara ayak uyduran, değişen dünya düzleminde ortaya çıkan gelişmelere, yaşadığı çağla senkronize olabilme kabiliyeti gösteren, yenedünya konjonktüründe kendilerini sürdürülebilir kılmak çabası olan yapılanmalardır. Bu özelliklerin yanı sıra küresel çapta markalaşarak kurumsal bir hüviyete de kavuşma gayreti göstermektedirler. Bu modern döngüde Türkiye’de de bir takım özerk statülü müzeler bulunmaktadır.

5.1 Pera Müzesi

Türkiye’de özel müzecilik faaliyetlerinin artmasından sonra 2005 yılında İstanbul Beyoğlu’nda, önceki *Bristol* otelinin yerine kurulan Pera Müzesinin, kültürel atılımları, ulusal ve uluslararası arenada özgün bir çizgi oluşturma motivasyonu söz edilmesi gereken bir husustur. Pera Müzesi, profesyonel iletişim, sosyal medya sayfa yönetimi ekibi, mobil uygulamalardan da sorumlu tüm dijital çalışmaları düzenleyen aracı firma vasıtasıyla verimli bir iş akışı sürdürmektedir. Bu söz konusu aracı firma, müze yönetiminin direktifleri doğrultusunda, ihtiyaçlara göre algoritmalarla programlar tasarlayan, çevrimiçi veya interaktif hizmetler sunan bir yapılanmadır. Öte yandan pazarlama faaliyetlerini düzenlemek içinde yine aracı bir başka danışmanlık firmasıyla ulusal ve uluslararası platformlarda algı oluşturmak suretiyle kurumsallaşma örneği sergilemektedir. Pazarlama sürecinde özellikle sosyal medyadaki aktif tanıtımları vasıtasıyla, geniş insan grupları tarafından ilgiyle takip edildiği bilinmektedir. Zira takipçi sayısı ve çok sayıdaki etkileşim gerçeği bu argümanı destekler mahiyettedir. Koç Holding’e ait kurumların bir çoğunun amblem, logo ve kurumsal kimlik güncellemesini de gerçekleştiren *Ivan Chermayeff* ve *Tom Geismar* adlı şahıslar Pera Müzesinin de logosunu tasarlayan ünlü sanatçılardır.(Şekil 1) Lale tarzındaki logosunda müzede barındırdığı eserlerle ilintili olarak bir görsellik ifadesi sunmayı amaçlayan bu sanatçıların, gayelerine ulaşmış oldukları rahatlıkla söylenebilir(Kaytan, 2012: 61).

Müzelerde markalaşmaya en iyi örneklerden biri olarak gösterilebilecek olan Pera Müzesi, logo tasarımında kullanılan renklerden, ebatlarına kadar derin bir düşünce ürünü olduğunu ortaya koymaktadır. Müzede organize edilen *biennallerde*, kataloglarda, broşürlerde, müzenin temel simgesi olan logosu, markalaşmada önemli bir aşamadır. Müzedeki ziyaretçileri ile olan bağ, sergiler, koleksiyonlar ve diğer aktivitelerin tümü ile kurumsal kimliğin ürünüdür. Müzenin en önemli eserlerinden biri Osman Hamdi Bey’in meşhur kaplumbağa terbiyecisi orijinal tablosudur. Bu tablo da müzenin lale çiçeğine benzetilen logosuyla birlikte ön plana çıkarılan simgelerinden biridir.

Yeni medya araçlarını iyi derecede kullanan müzelerden biri Pera Müzesidir. Sosyal medyada *Twitter*, *instagram*, *Foursquare*, *Facebook* gibi sitelerde binlerce takipçisi ile temasa geçmektedir. Bu platformlar yoluyla takipçilerinde farkındalık yaratmak, müze gezisi gereksinimi doğurmak amacıyla pazarlama ve gündemde kalma gibi girişimler yapılmaktadır. Pera Müzesi *Foursquare* kullanıcılarına site üzerinden *promosyonlarla* ilgili bilgi vermektedir. Bu siteyi ziyaret eden kullanıcılar en kısa sürede Pera Müzesine gelmelidir denilerek, yüzde on beş indirim fırsatından faydalanacaktır. Şeklinde tanıtıcı çalışmalar gerçekleştirmektedirler. *Takipçilerine*, *Pera Cafe* ve *Art Shop*’a uğramanız yeterlidir ve sadece *Foursquare* sayfasında çevrimiçi olup bunu müze çalışanlarına ispatlamanız ile sonuçlanacaktır. Denilmektedir. Yine bir başka örnek uygulama ise; *Pera Cafe*’de yemeklerden, içeceklerden yararlanabilirsiniz. *Art Shop*’u da ziyaret etmelisiniz çünkü yirmi üç nisan ve anneler gününe özel

hediyeleri görmek isteyebilirsiniz, türünden sloganlar pazarlama örneklerindedir. 2. örnek uygulama; Yine başka bir sosyal medya sayfası olan *Twitter* da “ Neden Müzeleri Seviyorum” sloganıyla etkileşime girmelerini ve bu sloganı paylaşımlarını istemektedir. Bu sloganın devamında müzeyle ilgili fikirlerini, duygularını, görüşlerini anlatmaları beklenmektedir. Bu gayeyle müze kavramının algılanması ile gündem oluşturmak hedeflenmektedir.

5.2 Sabancı Müzesi (SSM)

Sabancı Müzesi de markalaşma parametrelerinde kurumsal fonksiyonu gereği bir takım işlerini müzenin gelişimine katkıda bulunacak işin erbabı danışmanlık firmalarına havale ederek ilerlemeyi hedeflemektedir. Bu destek firmaları, müzenin bilişim fonksiyonlarından olan sosyal medya sayfa yönetimi görevini de üstlenmişlerdir. Müzenin logosu *Fov Grup* adında başka bir firma tarafından oluşturulmuştur. (Şekil 2) “*Dream Bytes*” isimli firma yazılımlarını gerçekleştirerek sanal ortamda sonuçlandırmıştır. Sabancı Müzesinin logosu Sabancı şirketinin baş harflerinden SSM şeklinde tasarlanarak zamanla zihinlere yerleşerek ve özgün yazı karakteri ile tipolojik formu sonucunda farklılık yaratması amaçlanmıştır. Bu tarz büyük aile holdinglerinin simgesi olacak logolar hazırlanırken en özel yöntemlerle titiz ve sabırlı çalışmalarla o kurumun gözde objelerini anımsatması koşuluyla vuku bulmaktadır (Kaytan, 2012: 62). Öte yandan, Sabancı Müzesi, kahvaltıda Caz günleri ile 2000’li yılların başından beri, yaz ayları boyunca programlar düzenlemektedir. Pazar günleri, müzenin yeşil alanlarına serilmiş minderlerde, temiz havada bir araya gelerek, ziyaretçiler hem kahvaltılarını yapmakta hem de batı müziği dinlemektedirler (Artan, 2014:118).

Bu örnekler dışında Türkiye’de artık birçok müze sosyal medya üzerinden kendi haftalık ve aylık programları hakkında bilgi vermektedir. Örneklerle açıklamak gerekirse, Anadolu medeniyetleri Müzesi, Karşıyaka Evrensel Çocuk Müzesi, Bursa Göç tarihi Müzesi, Bursa Muradiye El Yazmaları Müzesi, Kartal Belediyesi Masal Müzesi, Erimtan Müzesi, İstanbul Oyuncak Müzesi, Hatay Mozaik Müzesi, Gaziantep Zeugma Mozaik Müzesi, Mardin Müzesi, Yalova Kent Müzesi, İstanbul Arkeoloji Müzesi sosyal medyadan bilgilendirme yapan müzelerden bazılarıdır.

6. DÜNYA MÜZELERİNDEN MARKAŞMA VE KURUMSAL KİMLİK ÖRNEKLERİ

Fransa’nın ülke simgesi niteliğinde olan en önemli yapısı, *Eiffel* kulesi olarak bilinmektedir. Diğer önemli markası ise Louvre Müzesidir. *Mona Lisa* gibi dünyaca ünlü eserin orijinaline sahip olan müze, bu tablo vasıtasıyla müzesini tanıtımını dünya kültür ve sanat camiasında o kadar etkili kullanmıştır ki bu gün bu müze önemli bir marka haline gelmiştir. Louvre Müzesinin logosu (Şekil 3) te görülmektedir. Londra Müzesi(Foto.1), Hollanda’nın *Rijks* Müzesi(Foto.2), Fransa da *Centre Pompidou* Müzesi(Foto.3), kurumsal kimlik yapılanması ve markalaşma çabaları ile sesini duyuran önemli Avrupa müzelerindedir. Londra Müzesi, İngiltere’nin saygın dergilerinden biri olan *Harlem de Shake* dansı yaparak oluşturulan bir video ile gündem yaratmıştır.² Hollanda’nın *Rijks* Müzesi, Bir AVM ‘de 1600’ lü yıllara ait bir grup atlı süvarinin anlık bir gösteri ile dönemin giysi ve aksesuarlarıyla mekânda görsel şov gerçekleştirmek üzere *Rembrandt*’ın “gece bekçiler” tablosunu canlandırmıştır. Fransa da *Centre Pompidou* Müzesinde, müzenin sosyal medya çalışanlarının *Oscar* ödül töreninden sonra günümüze dek gelenek haline gelen ve tüm dünyaya yayılan selfie modası, müzenin çalışanlarının başarısını göstermektedir.³

1870’li yılların başında Amerika Birleşik Devletleri’nde üç büyük müze kurulmuştu. Bunlar; New York’taki Metropolitan Museum (Foto.4), Boston’daki *Museum of Fine Arts* (Foto.5) ve *Chicago*’daki *Art Institute*’dir (Foto.6) (Koçak, 2011: 43). *Alfred H. Barr*’ın kurucu müdürü olduğu, 1929 yılında açılan *Museum of Modern Art*, yapısı ve görünüşüyle Amerikan eseridir (Schubert, 2004: 43). *Alfred Barr* güncel anlamıyla bir müze markasının yaratılması için gerekli görülen birçok özelliği bu müzede uygulamıştı. *Museum of Modern Art*, koleksiyonu dışında birçok yönden klasik dönem Avrupa müzelerinden farklı özelliklere sahipti. 28 yaşındaki genç müze müdürü *Alfred Barr*’ın tasarladığı *Museum of Modern Art* kavramsal açıdan da bir devrimdi. *Alfred Barr* kurucu müdürü olduğu müzeyi “halkın da katılmaya davet edildiği deneyleriyle bir laboratuvar” olarak tanımlamaktaydı (Schubert, 2004: 44). Müzenin interaktif bir ortam olarak tanımlandığı bu ifade de müzecilik tarihinde bir ilkti. Müzeyi ziyaretçilere önceden karar verilen, kurgulanan ve sunulan “doğru ve gerçeği gösteren” bir mekân olarak değil; ziyaretçi ve müzenin etkileşimi sonucu ortaya çıkan interaktif bir deneyim alanı olarak tanımlayarak ziyaretçiyi de müzenin bir parçası haline getirmişti. Ayrıca *Museum of Modern Art* modern resim ve heykel koleksiyonunun yanı sıra fotoğraf, mimari, endüstriyel tasarım ve sinemayı da bu koleksiyonun bir parçası haline getirerek çağdaş görsel kültürün tüm alanlarını kapsamayı başarmıştı(Schubert, 2004: 44).

Kurumsal kimlik ve markalaşma örneklerinin dünya çapında en başarılı temsilcilerinden birini de 1959 yılında *Solomon R. Guggenheim*’ın koleksiyonlarının sergilendiği *New York* (Foto.7), *Bilbao*(Foto.8), *Venedik*(Foto. 9) ve *Abu Dhabi*’de (Foto.10) lokasyonlarını bulunan *Guggenheim* Müzeleri oluşturmaktadır. Çağdaş müzecilik atılımlarının seçkin emarelerini gösteren bu müze, eğitimden en gözde sergilere ve koleksiyonlara kadar birçok kulvarda boy göstermektedir. Sürdürülebilir başarılarının göstergesi aktif, yenilikçi, yönetim organizasyonundaki nitelikli kadrosunun yeteneğinin yanı sıra ödül törenlerinin tertiplenmesi, geçici sergi tasarımlarının düzenlenmesi vb. aktivitelerle her zaman ön planda olmayı amaç edinmiş bir müze topluluğudur. Mimarisiyle de izleyicilerini büyüleyen modern sanat eserlerinden oluşturulan *Guggenheim* müzesi dünyaca bilinen bir müze kuruluşu olduğu için pazarlama sıkıntısı çekmeden kolaylıkla sponsorlar edinebilmektedir. Uluslararası sermayeli birçok firmaya, popüler kültür hedef alınarak hizmet etmektedir. Hizmet verilen tüm lokasyonlarında turizm faaliyetlerini temel alarak yerli ve yabancı turistlerin ilgisini çekmeyi başarmaktadır (Stallabrass, 2004: 128-129). İspanya da etnik ayrılıkçı gruplarla mücadele edilmekte olup *Bask* bölgesinde sanat zevki düşük çevrelerce eleştirilere maruz kalırsa da,

² chalpari.com/ harlem-shake-reaches-the-mus,02.01.2020

³ <https://www.youtube.com/watch?m7bOrl8gio>,02.01.2020

müze sergi ve koleksiyonlarında ya da tüm aktivitelerinde bu saldırılardan etkilenmemeye çaba göstermektedir (Barker, 2006: 156).

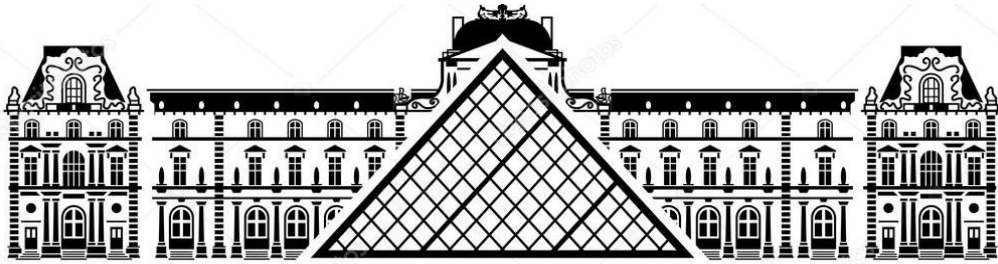
Solomon R. Guggenheim Müzesi'nin markalaşma stratejisini taklit eden birçok müze, mimarisini güçlü bir marka ikonu olarak, *Abu Dabi*'de gerçekleştirilen "Saadiyat Projesi" kapsamında tasarlanan müze mimarilerine örnek olarak gösterilmesini söyleyebiliriz. *Louvre Abu Dhabi*(Foto.11) ve *Guggenheim Abu Dhabi* gibi proje kapsamındaki müzeler koleksiyonlarından önce mimarileri ile gündem oluşturdular (Koçak, 2011: 65).

Şekil 1. Pera Müzesi logosu, <http://www.peramuzesi.org.tr/>

Şekil 2. Sakıp Sabancı Müzesi logosu, <https://www.sakipsabancimuzesi.org/tr>

Şekil 3. Louvre Müzesi Logosu⁴

⁴ <https://tr.depositphotos.com/72356077/stock-illustration-french-louvre-museum-in-black.html>, 12.12.2019

Fotograf 1. www.artfulliving.com.tr

Fotograf 2. <https://www.rijksmuseum.nl/en/visit>

Fototoğraf 3. Metz.geographic

Fototoğraf 4 bwfilmphotos

Fototoğraf 5. mfaboston

Fotograf 6. Kaynak: The Art of Chicago

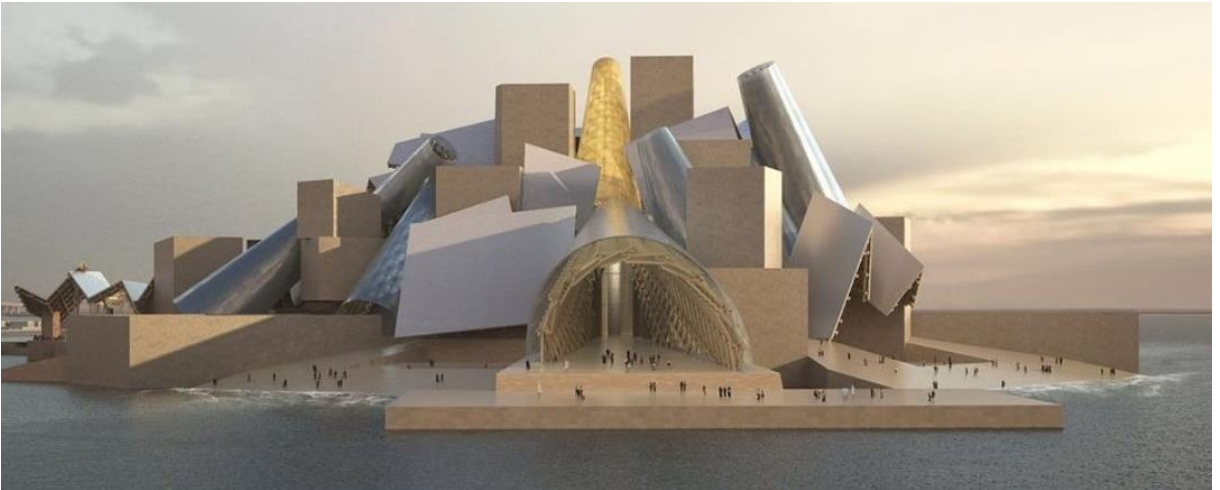
Fotograf 7. New York, Solomon R. Guggenheim Museum

Fotoğraf 8. Bilbao, museoguggenheim

Fotoğraf 9. Venice, Peggy Guggenheim Collection

Fotoğraf 10. Guggenheim Abu Dhabi

Fotograf 11. <https://www.ekoyapidergisi.org/4018-louvre-abu-dhabi-muzesi.html>

SONUÇ

Değerli eserlerin muhafaza edilerek, sergilenmesi, bakımı gibi amaçlarla başlayan müzecilik faaliyetleri, araştırma yapılan, eğitime ve öğretim hizmetleri de veren, topluma hizmet etmek adına daha sık ziyaret edilen kurumlar haline dönüşmüştür. İlk başlarda kamuya bağlı oldukları için mali kaygıları olmayan müzeler, varlıklı kesimlere bağlı vakıfların bir kolu olarak özel statülü kültür ve sanat yapıları olarak ta ortaya çıkmalarıyla işletme anlayışlarındaki bakış açıları değişmeye başlamıştır. Aslında hem devlet hem de özel müzelerin markalaşma gereksinimi ihtiyacı belirlemiştir. 20. yy'ın sonlarına doğru yayılan liberal ekonomik hareketler, kendi sermayesiyle ayakta duran müzeleri de etkilemiştir. 21. yy' da hız kazanan müze sayılarındaki artışla beraber farklılık yaratma, öne geçme, geniş kesimlerce bilinme, kazanç artırma vb. sebeplerle kimlik oluşturma, imaj sergileme ve markalaşma çabaları önemini ortaya koyan özellikler olarak dikkat çekmektedir. 1946 yılında *ICOM* adlı uluslararası müzecilik kuruluşu, müzecilik politikalarına yön vererek, daha bilinçli ve sınırları belirlenmiş tanımlarla olaya sistemli bir boyut kazandırmıştır. Müzelerde yönetim değişiklikleriyle beraber, işletme bilgisi ve idari nitelikleri olan, pazarlama, personel yönetimi, insan kaynakları, iletişim, disiplinlerine vakıf bireylerle kadrosunu güçlendirmiştir. Bu manada sorumlu olduğu müze işletmesinin ziyaretçi sayısını arttırmak değer elde etmek politikalarıyla markalaşma ve sıra dışı özgün bir kimlik edinme arayışları hızlanmıştır.

Müzelerde markalaşma, ziyaretçilerinin nezdinde güvenilir, kaliteli, fayda sağlayan, eğlendiren, öğreten, hoşça vakit geçiremeye yarayan, nitelikli ve geçerli bir algı oluşturma gayretidir. Özgün olmak, eşsiz olmak, benzer hizmetler sunan muadillerinden ayırt edilebilir özelliklerle var olabilmek en temel politikalarıdır. Bu niteliklere sahip olmak hem o müzeyi anımsatan somut semboller vasıtasıyla hem de iç işleyişteki farklı ve göz alıcı, aktivitelerle (müzik, söyleşi, oyun, konferans, yarışma, şiir, atölye çalışmaları vb.) fark yaratabilmek çabalarıdır. Kurumsal kimlik markalaşma sürecinde en önemli parametrelerdir. Kurumlar itibar, saygınlık, tanınmak ve farklılaşmak kavramlarıyla kendi sınırlarını ve çerçevesini belirlemek noktasında değer üreten olgulardır. Kurumsal kimlik, imaj ve somut tanıtım sembelleri müzelerde markalaşma potansiyeli yaratmaktadır. Bugün dünyada güçlü ekonomik sistemleri ile de tanınan birçok ülke, müzecilik faaliyetlerinde de kurumsallaşma uğruna özgün bir kimlik sahibi olma ve marka değerine ulaşma çabalarıyla pozitif sonuçlar elde etmektedir. Bu söz konusu kayda değer sermayeli kurumsal müzeler, marka değeri olan isim hakkını ve logosunu yüksek fiyatlar karşılığında yeni kurulacak farklı bir ülkedeki müzeye satabilmektedir. Bu çalışmada Türkiye'den Pera Müzesi, Sabancı Müzesi gibi modern yönetim tarzları ile markalaşma ve kurumsallaşma yolundaki atılımları olan önemli vakıf müzeleri ele alınırken, dünya müzelerinden de Londra Müzesi, Hollanda'nın *Rijks* Müzesi, Fransa'da *Centre Pompidou* Müzesi, *New York*'taki *Metropolitan Museum*, *Boston*'daki *Museum of Fine Arts*, *Chicago*'daki *Art Institute* ve *Guggenheim* Müzeleri örneklerine değinilerek müzelerin markalaşma ve kurumsal kimlik faaliyetleri değerlendirilmiştir.

Bu gün geldiğimiz noktada müzelerin teknolojik destekli sergileme uygulamaları, sosyal medyada zengin görsel paylaşımlarla tanıtım mücadeleleri gelecekte de müzeler arası rekabetin artarak devam edeceği sinyallerini açıkça göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Artan, Ç. E. (2014). Etkileşim Düzlemi ve Tüketim Mekânı Olarak Postmodern Müzeler İstanbul'daki Özel Müzeler Üzerine Bir İnceleme, *İletişim Dergisi*, 118, 105-131.
- Barker, E. (2006). Müzenin Toplumdaki Yeri: Yeni Tate Galerileri. *Sanat Müzeleri 2* (Ed. A. Artun). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çelikel, S. (2008). *Markalaşma Süreci ve Stratejilerinin İncelenmesi*, (Yayımlanmamış Uzmanlık Tezi). Ankara, Türk Patent Enstitüsü Markalar Dairesi Başkanlığı.
- Douglas, M. ve Isherwood B. (1999). *Tüketimin Antropolojisi*, Çev. Erden Attila Aytekin, Ankara: Dost Kitapevi.

- Karadeniz, C. & Özdemir, E.(2018). Hangi Müze? Müzecilikte Değişim ve Yeni Müzebilim, *MillFolklor Dergisi*, 30(120), 158-169.
- Kaytan, B.(2012). *Müze Pazarlama Stratejisinde Süreli Sergiler*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul: Bilgi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Koçak, E. (2011). *Müzelerde Marka Yönetimi*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İnce, M. E. (2019). *Moster Mike Marka Yaratmanın 5 Adımı Kurumsal Kimlik*, Konya Ticaret Odası, Etüt Araştırma Servisi, İstanbul: Mediacat Yayınları.
- Schubert, K. (2004). *Küratörün Yumurtası*, Çev. Rana Smith, İstanbul, İstanbul Sanat Müzesi Vakfı.
- Louvre Müzesi Logosu, 12.12.2019, tarihinde <https://tr.depositphotos.com/72356077/stock-illustration-french-louvre-museum-in-black.html>, adresinden alındı.
- Kurumsal Kimlik Klavuzu, Hatay Marka Kent Konseyi – Antakya,12.12.2019 tarihinde <http://www.dogaka.gov.tr/>, adresinden alındı.
- Stallabrass, J. (2009). *Sanat A. Ş.* (Çev. E. Soğancılar). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Wallace, Morgan A. (2006). *Museum Branding: How to Create and Maintain Image, Loyalty and Support*.Rowman Altamira.
- ICOFOM, (2010). Key concept, of Museology,(Ed. Edndre Desvalles and Francois Mairesse), Paris: ICOM Internationale, 05.01.2020 tarihinde <https://icom.museum/en/ressource/key-concepts-of-museology/>, adresinden alındı.
- ICOM Kyoto (2019). Museums and Local Development An ICOM/OECD Joint Session, 05.01.2020 tarihinde <http://icomMuseum/en/news/icom-kyoto-2019-museum-and-local-development-an-icom-oecd-session/> adresinden alındı.
- Uralman, H. (2019). Okan Üniversitesi, Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü Başkanı, 10.12.2019 tarihinde <https://www.akbanksanat.com/etkinlik/deger-ureten-muzeler-pazarlama-stratejileri> adresinden alındı.

Kurgan ve Çadır Mimarisinden Güroymak Karanday Ağa (Kalender Baba) Kümbetine*

From Kurgan And Tent Architecture to Güroymak Karanday Ağa (Kalender Baba) Cupola

Özgür ÇETİNTAŞ^a

^aDr. Öğretim Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi, Bitlis/Türkiye.
ozgurcetintas@gmail.com ORCID:
0000-0001-6055-2892

ÖZ

Türk sanatı ortaya çıktığı ilk çağlardan günümüze kadar bir bütün olarak ele alınacak olursa, tarihin her safhasında yaşanan gelişim aşamaları uzunca bir zincirin halkaları gibi takip edilebilir. Bu halkalar coğrafi, ekonomik ve kültürel etkenlerin değişimine göre zaman zaman farklılık gösterse bile yine de süreklilik arz eder. İslam öncesi devirlerden günümüze ulaşmayı başaramış birçok balbal, tümülüs ve kurgan gibi yapılarla heykeller Türklerin bu dünyadan sonraki hayata olan inançlarını ortaya koymaktadır. Bu inanç İslam dininin Türkler tarafından kabul edilmesi ile birlikte farklı bir boyuta taşınmış olsa da kültür ve sanat alanında Türkler birbirinden önemli eserler vermeye devam etmiştir. Türk-İslam sanatları içerisinde dini mimariye ait eserler önemli bir yer tutmaktadır. Dini mimari grubu içinde sayabileceğimiz örneklerden olan kümbetler Anadolu'nun hemen her yerinde karşımıza çıkmaktadır. Özellikle Doğu Anadolu bölgesi çok sayıda kümbeti içinde barındırır. Anadolu'nun İslamlaşmasında önemli yeri olan Bitlis'in Ahlat ilçesi gerek Selçuklu Mezarlığı, gerekse kümbetleri bakımından ayrı bir zenginliğe ev sahipliği yapmaktadır. Anadolu Selçuklulari dönemine ait onlarca kümbet ve farklı ölçeklerdeki mezarlıklar; bölgenin tarihi, sosyal ve kültürel açıdan önemini açıkça göstermektedir. Bu çalışmada Bitlis'in Güroymak ilçesinde bulunan ve halk arasındaki adıyla Kalender Baba Kümbeti olarak bilinen ancak, kitabesindeki adlandırmayla Karanday Ağa Kümbeti mimari özelliklerinin yanı sıra yazı ve süsleme elemanları bakımından incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Türk, Orta Asya, Kurgan, Kümbet, Süsleme, Yazı, Dini Mimari.

ABSTRACT

If Turkish art is considered as a whole from the first ages of its emergence to the present, the stages of development experienced at every stage of history can be followed like the links of a long chain. Even if these rings differ from time to time according to the change of geographical, economic and cultural factors, they still remain continuous. Many structures such as balbals, burial mounds and kurgans and sculptures that have survived to the present day from pre-Islamic era reveal the belief of Turks in life after this world. Although this belief moved to a different dimension with the acceptance of Islam by the Turks, Turks continued to produce important works in the field of culture and art. Works of religious architecture have an important place in Turkish-Islamic arts. Domes, one of the examples that we can count in the religious architecture group, can be found almost everywhere in Anatolia. Especially the Eastern Anatolia region hosts many cupolas. Ahlat district of Bitlis, which has an important place in the Islamization of Anatolia, hosts a separate richness in terms of both the Seljuk Cemetery and its cupolas. Dozens of cupolas and cemeteries of different scales belonging to the Anatolian Seljuk period; clearly shows the historical, social and cultural importance of the region. In this study, the Karanday Ağa Vault, which is located in Güroymak district of Bitlis and known as Kalender Baba Cupola by the public, but named in its inscription, will be examined in terms of writing and decorative elements as well as architectural features.

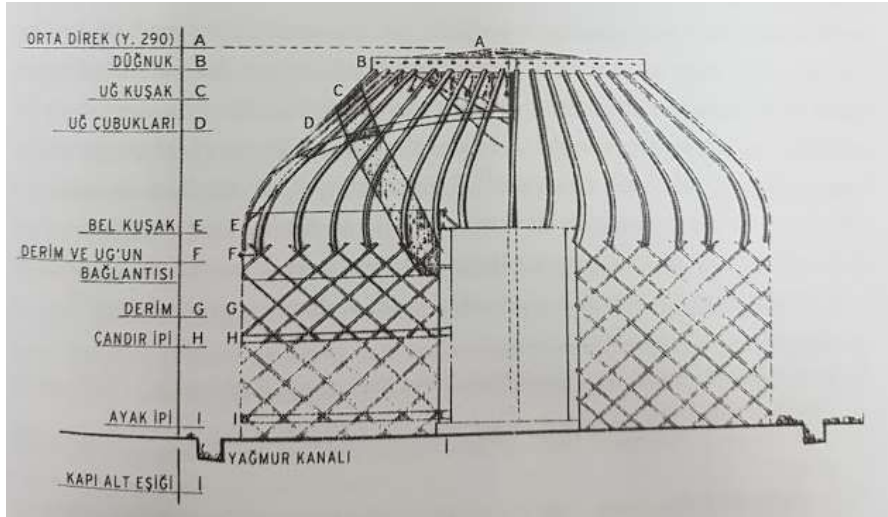
Keywords: Turk, Middle East, Kurgan, Cupola, Ornamentation, Inscription, Religious Architecture.

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

1 GİRİŞ

İnsanoğlunun temel ihtiyaçlarından biri barınmadır. Bu ihtiyacın karşılanması ırk, din, sosyal veya ekonomik statü gibi kaidelere bağlı olmaksızın zaruriyet arz etmektedir. İnsanın hayatını güven içerisinde sürdürebilmesi için barınaklar inşa etmesi gibi; sevdiklerini ölümden sonraki hayata hazırlamak ve cenazelerini yırtıcılardan, yağmacılardan koruyabilmek amacıyla da mezar mimarisinin geliştirildiğini düşünebiliriz.

Proto-Türk topluluklarında “yurt” adı verilen çadırlar kullanılmaktadır. Büyük Hun Devleti kurulmadan hemen önce, proto-Hun kültürü olarak niteleyebileceğimiz Tagar Kültürü devresinde Orta Yenisey’de yani Kem Havzası’nda, Boyar mintikası petrogliflerinde MÖ. VII-VI. yüzyıllara tarihlenen bozkır yaşamını betimleyen sahnelerde gövdesi yuvarlak, çatısı kubbe şeklinde çadır tasvirlerine rastlanmaktadır (Çoruhlu, 2017: 120). Kurgan ise kelime anlamı olarak “kütüklerden ahşap yığma tekniğiyle yapılmış bir mezar odasını gizleyen bir toprak yığınının oluşur, İslamlık öncesi dönemde özellikle Orta Asya’nın kuzey kesiminde yapılmıştır (Sözen & Tanyeli, 2014: 183)” şeklinde tanımlanmaktadır.

Şekil 1: Türkmen çadırının bölümlerini gösteren şema (Çoruhlu, 2017: 123).

Eski Türk topluluklarında kurganların (mezar), insanların gündelik yaşam alanlarına oldukça yakın yapıldığı arkeolojik kanıtlarla sabittir. Buradan hareketle Türklerde tarihin başından beri ölüm ve yaşam kavramlarının bir arada düşünüldüğü söylenebilir. Tanımlarını verdiğimiz kurgan ve yurt adı verilen çadırların bir arada yorumlanmasıyla, Anadolu Selçuklu kümbetlerinin benzerlikleri dikkat çekicidir. Anıtsal mezar fikri İslam inancıyla pek bağdaşmasa gerektir. Bu sebeple, İslam kültürünün temelini atıldığı bölgelerde X. yüzyıla kadar çok ender türbeye rastlanmaktadır (Arık, 1967: 57).

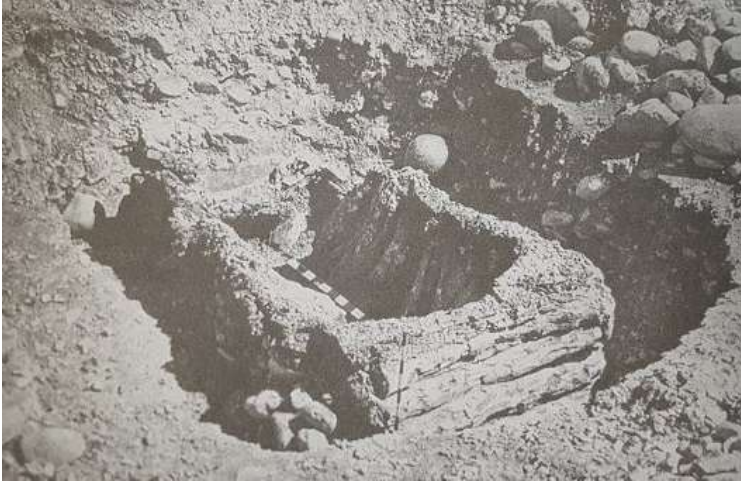
Selçuklular XI. yüzyılda Suriye’den Semerkand’a kadar yayılan çok güçlü bir devlet kurmuşlardır. Zamanla bu büyük devlet İran Selçukluları, Suriye Selçukluları ve Anadolu Selçukluları olmak üzere üçe bölünmüştür. İran’da Sasani üslubu devam ederken Suriye ve Anadolu’da yepyeni bir sanat anlayışı doğmuştur (Arseven, 1984: 54). Bu sanat zevkinin ortaya çıkmasında farklı toplumsal yaşamlar, inançlar, gelenekler, sanatlar, devletler, beylikler gibi çeşitli faktörlerin etkileri düşünülebilir. Anadolu Selçukluları bunları yeniden ele alarak kendilerine özgü bir sanat tarzı oluşturmuşlardır. Çağlar boyunca Anadolu’da süre gelen özellikle Hitit, Urartu, Roma ve Bizans dönemlerinin Selçuklu sanatı üzerine etkilerinin olduğu da kuşkusuzdur (Şahin, 2014: 8). Bu sanat tarzı; Türklerin Orta Asya’dan getirip İran üzerinden Anadolu’ya taşıdığı sanat ve estetik kaidelerini, Anadolu’da karşılaştığı Bizans etkisiyle harmanlayarak Anadolu’da Türk-İslam üslubu haline evrilmiştir. Yüzyıllar sonra bu üslup Osmanlı ve onun devamında gelen Cumhuriyet dönemi sanat anlayışında kendini devam ettirmektedir.

2. ANADOLU SELÇUKLULARINDA KÜMBET MİMARİSİ VE YAZI - SÜSLEME ANLAYIŞI

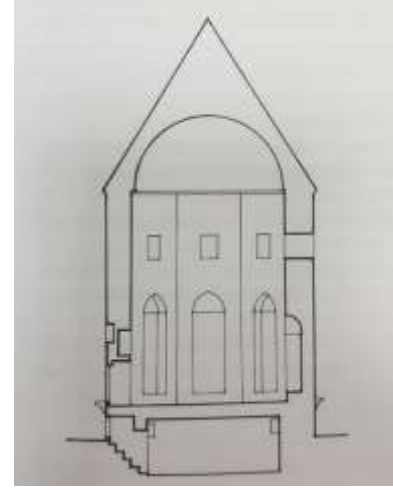
Medeniyet tarihi açısından zengin bir geçmişe sahip olan Anadolu Yarımadasında hüküm sürmüş her topluluk ve medeniyet kendi kültürlerinin miraslarını bırakmışlardır. Bir önceki toplumsal yaşamı simgeleyen her karakter diğer uygarlıklara aktarılmıştır. Varoluş süreleri ya da hükümlerlik alanlarına paralel olarak kültürel etki oranı artsa da küçük toplulukların da etkilerinin yansımalarına rastlanılmaktadır. Karma bir ifade kültürünün doğmasına yol açan tarihsel aktarım ortak bir coğrafik etki silsilesini tetiklemiştir. Bu etkileşim, yaşamın her alanında var olmasının yanı sıra bariz görüldüğü alanlardan birisi de mimaridir. Anadolu Selçukluları, Anadolu medeniyetlerinin getirdiği ortak mirastan esinlenerek kendi mimari yapılarında geçmiş uygarlıkların izlerini taşıyan örnekler sergilemişlerdir. Anadolu Selçuklu mimari yapılarının temel yapım aşamalarından, detaylı süslemelere kadar farklı açılardan etkiler günümüzde dahi gözlemlenmektedir. Anadolu Selçuklu mimarisinin en yaygın örneklerinden biri olan kümbetlerde bahsedilen ortak miras etkileri bulunmaktadır.

Sözlük anlamı olarak kümbet, “Üstü koni veya piramit şeklinde bir külahla örtülmüş olan türbelere, özellikle de Selçuklu devri türbelerine verilen isim (Çam, 2016: 243)” olarak tanımlanmaktadır. Kümbetler yalnız bir gözle incelendiğinde yer

seviyesinin altında kalan cenazelik (kripta) ve onun üstüne inşa edilen ibadet / ziyaret alanıyla yaşam ve ölümün aynı yapıda bir araya getirilmesi olarak nitelendirilebilir.

(a)

(b)

Şekil 2: Isık Kurganı (a) (Çoruhlu, 2017: 108) ve Kayseri Lala Muslihuddin Türbesi (b) kesiti (Önkal, 2015: 61).

Selçuklularda kubbeli türbe yoktur, sadece kümbetler yapılmıştır. Bunlarda kubbe çatının altında gizlidir. Dışarıdan konik veya piramit çatı görünür (Söylemez, 2016: 37). Selçuklu mimarisinin yarattığı en orijinal eserlerden biri kümbetlerdir. Anadolu Selçuklu kümbetleri, Nahçıvan, Rağdan ve Gürgan'daki ilk öncüleri kadar başarılı olmakla beraber, daha dengelidirler; ölçülerindeki uygunlukla bunlardan geri kalmazlar. Hatta mimari ahenkleri yönünden daha da göz doyurucu sayılabilirler (Eldem, 1976: 5). Anadolu'da büyük bir inşaa faaliyeti gösteren Selçukluların bu yapılarda kullandığı ana malzeme taştır. Anadolu Selçukluları, ağırlıklı olarak tuğla malzemenin kullanıldığı İran Selçuk mimarisinden sonra, Anadolu'ya büyük yenilikler getirmiştir (Öney, 1992: 9). Taş ve tuğlanın süsleme ve yapı malzemesi olarak İran'dan sonra en geniş ve çeşitli kullanım alanı Anadolu Selçuklu mimarisinde görülmektedir. Sadece taş ve tuğla değil; bunların yanı sıra ahşap, çini, çini mozaik gibi malzemeler de yapılarda inşa ve süsleme unsuru olarak geniş yer bulmuştur. Anadolu'nun hemen her yerinde görülen Selçuklulara ait dini, sivil ve askeri mimari eserlerinde bu malzemelere rastlamak mümkündür. Anadolu Selçuklu döneminde inşa edilmiş kümbetlerin süsleme programında geometrik motifler öne çıkmaktadır. Sıklıkla kullanılan motifler arasında yıldızlar, çokgen geçmeler, zincir motifleri, altgenler ve bu motiflerin arasında kalan boşluklara uygulanan diğer geometrik ve bitkisel desenler sayılabilir. Geometrik desenlerin yanı sıra bitkisel süsleme ve yazı panoları da mimari yapılarda süslemeye ait önemli unsurlardandır. Anadolu Selçuklu dönemi bitkisel süslemelerinde kullanılan motifler ağırlıklı olarak kıvrık dallar, üsluplaştırılmış / stilize edilmiş çiçek motifleri ve bazı araştırmacılara göre hayvansal motif grubu içinde sayılan rumi desenleri olarak sıralanabilir. Mimari yapılarda görülen yazı çoğunlukla kitabe diye adlandırılan panolarda yer almaktadır. 11 ve 13. Yüzyıllar arasında sadece mimaride değil, günlük yaşamda da kullanılan ve Türk hat ekolünün önemli bir safhasını teşkil eden Selçuklu sülüsü bu dönem kitabelerinde sıkça karşımıza çıkmaktadır. Genellikle yatay silmeler kullanılarak birbirinden ayrılan kitabe satırları yazının yanı sıra, yer yer bitkisel süsleme motifleri de içermektedir. Bazı kitabelerde, kuşak yazılarında veya mihrap yazılarında yine bu dönemin karakter özelliği olarak dik harflerin zülfе adı verilen kısımlarının rumi motifyle birleştirildiği görülmektedir. Özellikle Anadolu Selçuklu hükümdarlarının inşa ettirdiği selatin camileri gibi büyük ölçekli yapılarda yazının bu tip süsleme unsurlarıyla ve kıvrık dallar gibi daha girift kompozisyonlarla iç içe tasarlandığı örnekler sıkça rastlanmaktadır. Camilerde vaz geçilmez bir unsur olan kuşak yazıları, kümbetlerde dış cephede bazen sadece yazı kuşağı bazen de süslemeyle birlikte görülmektedir.

3. BİTLİS TARİHİNE GENEL BAKIŞ

1110-1207 yılları arasında Van Gölü havzasında hüküm süren Sökmenliler (Ahlatşahlar), Erzincan Bölgesinde Mengüçükler (1080-1228), Güneydoğu Anadolu'da Artuklular (1102-1409) ve Anadolu'da konuşlanmış diğer birçok Türk Beyliği Anadolu'nun bir Türk yurdu haline gelmesinde önemli rol oynamışlardır. Malazgirt Zaferi ve bu zaferin kahramanı Sultan Alparslan'ın tarihimize en büyük armağanı, bugün üzerinde yaşadığımız toprakların baştan sona fethederek bağımsız bir devlet haline getirmiş olmasıdır (Sevim, 1988: 75). 11. Yüzyıldan 13. Yüzyıla kadar bir şekilde Selçukluların elinde kalan Ahlat bölgesi, 13. Yüzyılda Karakoyunlu Devleti, sonrasında Akkoyunlu Devleti, 1473'de Akkoyunluların yıkılmasıyla Safevi hakimiyetine geçmişse de 1517 yılında Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Savaşı ile Osmanlı Devleti topraklarına katılmıştır (Erken, 1977: 122).

Doğu Anadolu bölgesi, Anadolu Selçuklularının başkentleri olan Konya'dan sonra imar faaliyetlerinin belki de en yoğun görüldüğü coğrafi bölgemizdir. Mimarinin her alanında (askeri, sivil ve dini mimari) birbirinden güzel yapılara bu bölgede rastlamak mümkündür. Özellikle başkent Konya'daki Alaaddin Camii, Anadolu Selçuklu mimarisinde selatin camilerinin güzel bir örneğidir. Benzer şekilde Gök Medrese, Sivas'ta Anadolu Selçuklularının taş süslemeciliğindeki seviyesini ortaya koyması bakımından eşsiz bir eserdir. Bitlis ili ve ilçeleri de Anadolu Selçuklularına ait kümbet, medrese ve mezarlık gibi dini yapı grubuna ait eserlerin bulunduğu bir bölgemizdir. Karanday Ağa kümbeti Bitlis il sınırları içinde bulunan onlarca kümbetten

biridir. Anadolu Selçuklularına ait kümbetlerin büyük çoğunluğu Bitlis'in yaklaşık 20 km kuzey doğusunda yer alan Ahlat ilçesinde inşa edilmiştir. Ev sahipliği yaptığı kümbetlerden çok Selçuklu açık hava mezarlığı ile tanınan Ahlat ilçesi, Anadolu Selçuklularından günümüze intikal eden değerli bir kültür envanterine sahiptir. Selçuklu Mezarlığı, içinde barındırdığı Kadılar Mezarlığı ile Ahlat bölgesinin Anadolu Selçukluları açısından idari önemini ortaya koymaktadır.

Bitlis ilindeki Anadolu Selçuklularına ait yapılar yalnızca Ahlat ilçesi ile sınırlı değildir. Bu araştırmamızda ele aldığımız Karanday Ağa kümbeti şehir merkezine yaklaşık 30 km mesafede bulunan Güroymak ilçesinde inşa edilmiştir. Karanday Ağa kümbeti ile aynı bahçe içerisinde yer alan küçük mezarlıkta, tıpkı Ahlat ilçesindeki Selçuklu Mezarlığında görülen örneklerle benzer mezar taşları bulunur. Buradaki mezar taşları da Ahlat'takiler gibi düzgün kesilmiş ve oymalarla işlenmiş kırmızı Ahlat taşından yapılmıştır. Ahlat Selçuklu Mezarlığında bulunan sandukalı mezarlara burada rastlanmamaktadır. Bahçenin durumundan henüz mezarların tamamının gün yüzüne çıkarılmamış olabileceği düşünülse de halihazırda mezar taşları Ahlat örneğinin minyatürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Büyük ölçekli Ahlat Mezarlığındakiler gibi, Karanday Ağa kümbeti bahçesinde yer alan taşlarda da yer yer kandil motifleri, bu motifler içine yazılmış Allah ismi ve bazı taşların üst kısmında mukarnas işlemleri görülmektedir. Ahlat Selçuklu Mezarlığında yer alan mezar taşlarının bir çoğunda özellikle üst kısımlarda Türk mitolojisinin önemli sembollerinden olan ejder motifleri işlenmiştir. Yine Ahlat'taki sandukalı mezarların yan yüzlerinde bitkisel veya rumi motiflerle iç içe işlenmiş Selçuklu sülüsü karakterinde yazılar mevcuttur. Karanday Ağa kümbeti bahçesindeki mezar taşlarında sayılan bu süsleme örnekleri görülmemektedir. Bu mezarlıktaki taşlar Ahlat mezarlığındakilere göre çok daha yipranmış durumdadır.

Kümbetle ilgili daha eski kaynaklarda yer alan fotoğraflarda yapının neredeyse tamamen yıkıldığı görülmekte ve yeniden onarımına başlandığı belirtilmektedir (Erken, 1977: 230). Karanday Ağa kümbeti ile ilgili bir başka araştırma da Prof. Dr. Hakkı ÖNKAL'ın Anadolu Selçuklu Türbeleri adlı eserinde karşımıza çıkmaktadır. Bu eserde yapının ölçüleri, plan tipi, inşa tekniği gibi bilgilerin yanı sıra eserin kitabesi ve tarihlendirme gibi bilgiler de yer almaktadır. Kitabenin en doğru çevirisi bu eserde görülmektedir. Kümbet ile ilgili literatür taraması yaparken ulaşabildiğimiz en eski kaynak Orhan Cezmi TUNÇER'e aittir. 1976 yılında yayınlanan "13. Yüzyıla Ait Üç Kümbet" adlı araştırmasında Diyarbakır Sultan Şücaeddin Türbesi ve Tunceli-Mazgirt Elti Hatun Türbesi ile birlikte Güroymak'taki Karanday Ağa Kümbeti'ne "Bitlis- Güroymak (Norşen) Kümbeti" adıyla yer vermiştir. Anacak eserin kitabesinin ikinci satırı Türkçeye çevrilirken isim kısmı okunamamış "intikal" bölümü de "inte kalemin" olarak tercüme edilmiştir. Bu eserlerde Karanday Ağa kümbeti ile ilgili ortak nokta, kümbetin yıkıldıktan sonra Ahlat kümbetleri örnek alınarak yeniden inşa edildiği bilgisidir. Bahsettiğimiz ilk eserde Karanday Ağa kümbetinin kitabesine ilişkin bir açıklama yer almamaktadır. Yapının süsleme özelliklerine değinilmiş ve o dönem için sağlam kalan kısımlarının ölçüleri ve plan tipi açıklanmıştır.

4. KARANDAY AĞA KÜMBETİ (M. 1290)

Bu araştırmanın konusu olan Karanday Ağa (Kalender Baba) kümbeti, Bitlis il merkezinden Muş'a giderken yaklaşık 30. kilometrede bulunur. Yapı, bahçe duvarı içerisinde yer almaktadır. Aynı bahçe içerisinde (Ahlat mezarlığına benzerliği sebebiyle) 13. Yüzyıldan kalma olduğu anlaşılan mezarlarla birlikte günümüze ait mezarlar da görülmektedir. Kümbet, mimari ve süsleme özellikleri bakımından Ahlat ilçesindeki Anadolu Selçuklu dönemi kümbetleriyle benzerlik göstermektedir. Aynı şekilde Karanday Ağa Kümbeti bahçesindeki mezarlar da Ahlat Selçuklu Mezarlığındakilerle çok benzer formlara ve süsleme unsurlarına sahiptir. Yapı, bölgedeki diğer kümbetlerle benzer özelliklere sahiptir. Bu durum bahsi geçen tarihi eserlerin yakın dönemlerde Kültür Bakanlığı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü gibi kurumlarca onarılmasından ileri gelmektedir. Konuyla ilgili geçmiş dönemlerde yazılmış kaynaklar sadece Karanday Ağa Kümbeti'nin değil, bölgedeki birçok kümbetin yıkılmış bir halde bulunduğunu bize aktarmaktadır.

Yapı, Ahlat'taki Buğatay Aka ve Hüseyin Timur Türbelerinin kopyası niteliğindedir. Bu yapılardaki benzerlik süsleme bakımından Ermeni dini yapılarında da görülmektedir (Tunçer, 1978: 244). Yapı malzemesi, plan ve süsleme özellikleri bakımından büyük benzerlikler gösteren Karanday Ağa ve Hüseyin Timur kümbetleri aynı döneme ait eserlerdir. Her ikisi de Anadolu Selçuklu dönemi kümbetlerinin tipik özelliklerine sahiptir. Yer seviyesinin altında yer alan cenazelik / mezar odası (*kripta*) ve onun üstüne inşa edilen ibadet / ziyaret bölümü neredeyse ölçülerine kadar aynıdır. Her iki yapı da dış cephelerinde uygulanan taş süslemelerde bile neredeyse aynı ustanın elinden çıkmışçasına birbirine benzemektedir. Bu benzerliklerin yanı sıra Hüseyin Timur kümbetinin sahip olduğu dört adet kitabe yapılar arasındaki başlıca farklardan biri olarak sayılabilir. Ayrıca Karanday Ağa kümbetinin çatı kuşağının hemen altında mukarnas sırası yer alırken Hüseyin Timur kümbetinde bahsi geçen bölümde beyaz kireç taşına kabartma olarak uygulanmış yazı ve süsleme kuşağı bulunur. Anadolu Selçuklu türbelerinin klasik plan tipi burada da uygulanmıştır. Köşeleri pahlanarak kırılan kare kaide üzerinde yükselen silindirik gövdenin sivri külah (konik) tipi örtü kullanılarak kapatılmasıyla oluşan yapı, beden duvarlarındaki silmelerin çevrelediği panolar ve kapı lentosu üzerinde konumlanan kitabe ile döneminin mimari anlayışını yansıtmaları bakımından güzel bir örnektir.

(a)

(b)

Şekil 3: Karanday Ağa (a) ve Hüseyin Timur Kümbeti (b) kuzey cephesi (Çetintaş, 2020-2018).

Silindirik gövde her kenarı yaklaşık 8 metre uzunlukta ve köşeleri pahlanarak on iki kenarlı bir poligona dönüştürülen kare kaideye oturmaktadır. Kaide ve içerisinde yer alan mezar odası / cenazelik (*kripta*) için kullanılan malzeme siyah renkli kesme taştır. Bu kaidenin 1,20 metrelik bölümü yerin altında bulunmaktadır. Günümüzde kilitli olan cenazelik (*kripta*) kısmına zeminden merdivenle inilmektedir. Cenazeliğin iç ölçüleri 6,18 x 6,18 m. ölçülerdedir (Tunçer, 1976: 95). Bu bölümü havalandırmak amacıyla biri kapı üzerinde (doğu cephe), diğeri bunun tam karşısında ve sonuncusu güney yönünde olmak üzere üç penceresi bulunmaktadır. Pencerelelerin hemen üstünde birer adet kabartma rozet motifi görülmektedir.

Üst kat girişi diğher Ahlat türbelerinde olduğu gibi kuzey cephede yer almaktadır (Önkal, 2015: 196). Kapının köşeliklerinde sütunceler ve beş sıralı mukarnasla sonlanan bir niş bulunmaktadır. Kapı nişi iki silme ile çevrelenmiştir. Kapı lentosunda merkezdeki beş köşeli yıldızlardan uzayan çizgilerin oluşturduğu çokgen geçmelerden meydana gelmiş geometrik panodan sonra kitabe görülmektedir. Yazı panosunun üstünde taşa oyma olarak işlenmiş yaklaşık 30 cm çapında dairevi bir rozet motifi yer almaktadır. Yapının silindirik gövdesinde kullanılan kırmızı Ahlat taşının aksine, kitabe beyaz renkli kireç taşına kabartma olarak yazılmıştır.

(a)

(b)

Şekil 4: Karanday Ağa Kümbeti (a) kapı üstü yazı ve süsleme elemanları ve Hüseyin Timur Kümbeti (b) birinci tarih kitabesi. (Çetintaş, 2020-2018.).

Yapının silindirik gövdesini oluşturan beden duvarları muntazam kesme Ahlat taşı ile örülmüştür. Yapının gövdesinde güney, doğu ve batı yönlerinde üç adet pencere bulunur. Bu pencereler niş içerisinde yer alır ve dörder sıra mukarnas ile sonlanmaktadır. Yapı külah tipi konik örtü ile kapatılmış ve külahın yüzeyi silmelerle panolara bölünmüştür. Bu panolarda basit süsleme elemanları görülmektedir. Yapının bütününde kullanılan inşa malzemesi bölgedeki tüm tarihi yapılarda olduğu gibi Ahlat taşıdır.

Anadolu Selçuklu türbelerinde süsleme daha çok dış yüzeylerde yoğunlaştırılmıştır. Kapı nişi, çevresi ve pencerelerde geometrik, bitkisel bezemeli bordürler, kaval silmeler, mukarnaslar yer alır. Yanlarda oluşturulan boşluklarda rozetler, gülbezekler yerleştirilmiştir. Bu süsleme programı Türk çadırlarını hatırlatmaktadır (Karpuz, 2004: 68). 13. yüzyıl, taş süslemeleri bakımından en ileri adımların atılarak adeta geometrik bezemelerde altın çağı yaşandığı bir dönemdir (Mülayim, 1982: 28). Nitekim Karanday Ağa Kümbeti, süsleme bakımından Ahlat'taki Buğatay Aka ve Hüseyin Timur Türbeleriyle büyük benzerliklere sahiptir. Yapının gövdesi Buğatay Aka Türbesinde olduğu gibi ince silmeler kullanılarak on iki dikey panoya bölünmüştür. Kare plandan dönüştürülen kaide yatay bir geçme motifile sonlanmaktadır. Bu geçme motifleri, hasır örgüsü gibi bir alttan bir üstten birbirini kat eden şeritler olarak tanımlanmaktadır. En eski tezyini motiflerdendir (Ögel, 1987: 83). Bu süslemenin üzerinde yer alan pencerelerin etrafındaki dikdörtgen kuşaklar çokgenlerin oluşturduğu bordürlerle süslenmiştir. Pencere alınlıklarında, kitabenin altında yer alan geçme panosu tekrarlanmıştır. Üst kısımdaki mukarnasları çevreleyen nişin iki yanına kabartma rozet motifleri yerleştirilmiştir. Aralarda yer alan dikey panolar silmelerle çerçevelenmiştir. Bu silmeler basit geçmeler şeklinde olup tezyinatsızdır. Pencerelerin üst hizasında yatay kuşak süslemesi yapıyı dolaşmaktadır. Bu kuşak süslemesi, dikey düzlemde pencerelerin arasındaki silmelerden oluşan boşluğu doldurmaktadır.

(a)

(b)

Şekil 5: Karanday Ağa Kümbeti (a) güney cephe ve Hüseyin Timur Kümbeti (b) beden duvarı panoları (Çetintaş, 2020-2018).

Yapının güney cephesinde bulunan pencere, kuzey cephede konumlanan kapı ile benzer süsleme özelliklerine sahiptir. Kapı üzerinde görülen geometrik panonun aynısı devamındaki dört sıra mukarnaslarla birlikte burada da tekrarlanmıştır. Kapı üstündeki kitabe için ayrılan pano, pencere üzerinde de bulunur ancak burada boş bırakılmıştır. Mukarnasların üst kısmındaki sivri kemerin sağ ve sol üstünde kabartma rozet motifleri bulunur. Panoda yer alan geometrik motiflerin aynısı pencerenin alt kısmında kaideden başlayarak pencerenin üç tarafını bordür oluşturacak şekilde dolaşır. Pencere bölümü için ayrılan alanı sağ ve solundaki diğer panolardan ayırmak amacıyla dikey silmeler kullanılmıştır. Bu dikey silmeler belli aralıklarla düğümlenmek sureti ile basit bir zencerek motifini meydana getirilmiştir.

Şekil 6: Karanday Ağa Kümbeti pencere süslemesi detayı (Çetintaş, 2020).

Pencereyi çevreleyen bordürün üst kısmı incelendiğinde geometrik geçmelerin kesintiye uğradığı, nizami şekilde birbirine bağlanmadığı görülmektedir. Yapılan onarım işleminin izleri burada anlatıldığı gibi kümbetin farklı noktalarında da kendini belli etmektedir. Yapının tamamına yakınının yıkıldığı düşünüldüğünde bu durum normal karşılanabilir.

Kümbetin kitabesi beyaz renkli kireç taşına kabartma olarak yazılmıştır. Üç satırlık kitabenin ikinci satırının baş ve son kısmına basit bir motif uygulanmıştır. Böylece ilk ve son satırı, orta satıra göre daha kısa bir görünüm sunmaktadır. Dendanlı yatay dikdörtgen bir çerçeve içine alınan kitabenin son satırında yer yer yıpranmalar görülür. Bu yıpranma isim kısmına değil, sonrasına denk gelmektedir. Kümbetle ilgili yayınların bir kısmında kitabenin çevirisi yapılırken bu bölüm boş bırakılmıştır. Türkiye’de Vakıf Abideler ve Eski Eserler isimli Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün 1977 yılında yayınladığı eserin 228. Sayfasında kümbet tanıtılırken kitabenin çevirisi yapılmamıştır. Orhan Cezmi Tunçer’in “13. Yüzyıla Ait Üç Kümbet” adlı makalesinde de isim kısmı çevrilmemiştir. Aynı eserde kümbet tanıtılırken bölgedeki yaşlılar tarafından kümbetin “Kalender Baba Kümbeti” adıyla anıldığı ancak neden bu ismin verildiğinin öğrenilemediği belirtilmiştir. Tahminimize göre kitabede geçen “Karanday Ağa” ismi halk arasında “Kalender Baba” olarak zamanla değiştirilmiş olabilir. Kümbetin etrafında, diğer Ahlat kümbetlerinde olduğu gibi tanıtım levhaları bulunmamaktadır.

Kümbetin kitabesinde yer yer hareketler, hatta tezyini motifler görülebilmektedir. Satır araları yatay silmelerle birbirinden ayrılan kitabenin bir diğer dikkat çekici özelliği, yazı alanı dışında kalan dört köşede “Allah, Rahman, Rahim” gibi besmeleye ait yazı parçalarının çok temiz şekilde görülebilmesidir. Kitabe alanının dışında kalan bu yazıların ne amaçla oraya hakkedildiği anlaşılammıştır.

Şekil 7: Karanday Ağa Kümbeti kitabesi (Çetintaş, 2020).

Kitabede kullanılan yazı Selçuklu sülüsüdür. Selçuklu sülüsü adlı yazı karakteriyle ilgili detaylı bilgi için 2019 yılında yayınlanmış olan “Ankara Alaeddin Camii Kitabelerinin Hat Sanatı Yönünden İncelenmesi” başlıklı makaleye bakılabilir. Ancak burada kısaca belirtmek gerekirse elif, lam gibi dik harflerin tepede kalın başlayıp giderek incelmeleri; mim ve vav gibi gözlü harflerin yuvarlak şekillerde yapılmaları ve harf bağlantılarındaki görece keskin dönüşler bu yazının karakteristik özelliklerinden bazıları olarak sıralanabilir. 11. yüzyıldan itibaren gelişmeye başlayan ve Osmanlı’nın erken dönemlerine kadar kullanılan Selçuklu sülüsü en güzel formuna 13. yüzyılda ulaşmıştır. Karanday Ağa Kümbeti de kitabesinden anlaşıldığına göre 1290 senesinde inşa edilmiştir.

Kitabenin Arap harfleriyle yazılışı ve günümüz Türkçesiyle anlamı şöyledir;

بسم الله الرحمن الرحيم هذه التربة الامير الكبير ملم الامرا
قرندای اغا انتقل من دار الفنا الى دار الرحمة و البقى مسلم
موحد و --- فى خمس من شعبان سنة تسع و ثمانين و ستمائيه

Bismillahirrahmanirrahim. Bu türbe büyük emir, emirler meliki Karanday Ağa’ya aittir. O fenâ âleminden rahmet ve bekâ âlemine 689 senesi Şaban ayının beşinde intikâl etti.

Miladî takvime çevrildiğinde bu tarih 13 Ağustos 1290’a tekabül etmektedir. Karanday Ağa ile ilgili kaynaklarda bilgiye ulaşılammıştır ancak eserin kitabesinden anlaşıldığına göre kendisi bölgenin idaresinden sorumlu bir emir olmalıdır.

5. SONUÇ

Orta Asya’dan başlayan Türk kültürü ve sanatı, günümüzde Asya ve Anadolu sınırlarını da aşarak tüm dünyaya yayılmış durumdadır. İçinde bulunduğumuz bu çağda dahi ilk dönemlere ait kültür ve sanat geçmişimizin izlerini görmek mümkündür. Yapılan inceleme neticesinde Karanday Ağa kümbetinin kendi coğrafyasındaki diğer kümbetlerle aynı plan tipi ve süsleme özelliklerini taşıdığını söylemek mümkündür. Bu plan tipini basitçe açıklamak gerekirse, kare planlı kaide üzerine oturtulan silindirik gövdenin külah tipi konik örtüyle kapatılmasından elde edilen mimari yapı olarak tanımlayabiliriz. Kaide kısmı, içinde cenazelik (*kripta*) adı verilen bir odacığı barındırmaktadır. Bu odacığın üst tarafında ise silindir gövde ile kapatılmış ziyaret alanı yer almaktadır. Ziyaret alanının üstü ise birbirine çatılmış ağaç kütükleri misali konik bir örtü ile kapatılmıştır. Süsleme elemanları ise yıldız geçmelerden oluşan geometrik formlar, silmeler ve İslamiyet’in kabulü ile daha da gelişen bitkisel süsleme elemanlarıdır. Karanday Ağa kümbeti, Hüseyin Timur kümbeti ve diğer Anadolu Selçuklu dönemi kümbetlerine sanatsal açıdan

önem katan bir başka unsur da bu yapıların kuşak ve kitabe gibi yazı içeren bölümleridir. Araştırmamız içinde bahsettiğimiz Selçuklu sülüsünün güzel örneklerini barındıran bu eserler Türk yazı sanatının 13. yüzyılda ne kadar gelişmiş olduğunu da göstermektedir. Daha geniş ölçekte bakıldığında Anadolu Selçuklu dönemi kümbetlerinin ana bölümlerini teker teker ele alırsak Orta Asya çadır kültürüne ait mimari elemanları görmemiz mümkündür. Kümbetlerdeki cenazelik (*kripta*), Orta Asya'da gördüğümüz kurganlardan sadece malzeme bakımından ayrılmaktadır. Erken dönemlerde malzemeye ulaşma ve elde edilen malzemeyi ihtiyaca göre şekillendirebilme noktasındaki kısıtlamalar tarihi süreç içerisinde giderilebilmiş ve ahşap malzemeden taş malzemeye geçiş gerçekleşmiştir. Benzer şekilde kümbetlerdeki ziyaret alanı adı verilen ve ölüyü ziyaret etmek için kullanılan bölüm, Orta Asya'da "yurt" adı verilen çadır formlarının biraz daha gelişmiş halidir diyebiliriz. Zira silindirik gövdeli çadırların da üst kısmı konik şekilde sonlanan keçe ve çeşitli yaygılar ile kapatılmaktaydı. Kümbetlerde ise aynı form uygulanırken malzeme değişmiştir. Türklerin tarihi süreç boyunca Orta Asya'dan batıya doğru göçleri sırasında karşılaştıkları medeniyetlerden öğrenerek geliştirdiği bir takım teknikler mimari yapılarda açıkça görülebilmektedir. İran coğrafyasında gelişen tuğla tekniği, Anadolu'da büyük bir medeniyet kuran Anadolu Selçukluları tarafından taş malzemeye birleşmiş ve birbirinden eşsiz mimari eserlerin meydana getirilmesine vesile olmuştur.

Yapılan araştırmadan elde edilen bulgular ayrıca şunu da göstermektedir ki Türk toplumu, en ilkel dönemlerinden başlayarak ölü gömme, yaşamdan sonraki hayat inancı, ölüyü ziyaret etme, gerek mezara (kurgan) konulan kişisel eşyalar gerekse mezara dikilen balballar vasıtasıyla ölüyü onurlandırma gibi inançlara sahiptir. Bu tip inançların gelişmesi sanıldığı gibi göçebe bir toplumdaki çok yerleşik veya uzun süreli olarak tanımlayabileceğimiz bir medeniyetin ürünü olmalıdır.

KAYNAKÇA

- Arık, O., (1967), 13. Yüzyıla Ait Üç Kümbet, *Anadolu Dergisi* (11), 57-100.
- Arseven, C. E. (1984). *Türk Sanatı*, Cem Yayınevi.
- Çam, N. (2016). *İslamda Sanat Sanatta İslam*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çetintaş, Ö. (2018), Hüseyin Timur Kümbeti'nin Yazı ve Süsleme Özelliklerinin İncelenmesi Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Sempozyumu, Komrat Devlet Üniversitesi, 2018, Komrat, 128-133.
- Çetintaş, Ö. (2019), Ankara Alaeddin Camii Kitabelerinin Hat Sanatı Yönünden İncelenmesi *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, (43), 193-199.
- Çoruhlu, Y. (2017). *Erken Devir Türk Sanatı İç Asya'da Türk Sanatının Doğuşunun ve Gelişimi*, İstanbul: Kabalıcı Yayıncılık.
- Eldem, S. H. (1976). *Türk Mimari Eserleri*, İstanbul: Yapı Kredi Bankası Yayınları.
- Erken, S. (1977). *Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler II*, Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Karpuz, H. (2004). *Anadolu Selçuklu Mimarisi*, Konya: Selçuk Üniversitesi Yaşatma ve Geliştirme Vakfı Yayınları.
- Mülayim, S. (1982). *Anadolu Türk Mimarisinde Geometrik Süslemeler*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Ögel, S. (1987). *Anadolu Selçuklularının Taş Tezyinatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Öney, G. (1992). *Anadolu Selçuklu Mimari Süslemesi ve El Sanatları*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Önkal, H. (2015). *Anadolu Selçuklu Türbeleri*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Sevim, A. (1988). *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Söylemez, N. (2016). *Anadolu'daki Türk İzleri*, İstanbul: Uğur Tuna Yayınları.
- Sözen M. & Tanyeli U. (2014), Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Şahin, M. K. (2014). *Anadolu'da Selçuklu Dönemi Camileri I*, Ankara: Merdiven Yayın.
- Tunçer, O. C. (1976). 13. Yüzyıla Ait Üç Kümbet, *Sanat Tarihi Yıllığı* (6), 89-124.
- Tunçer, O. C. (1978). Anadolu Türk Sanatı ve Yerli Kaynaklarla İlişkiler Üzerine Denemeler, *Vakıflar Dergisi*, (11), 239-270.

Fizikten Metafiziğe Aşk: Feqe ile Sinem*

Love from Physical to Metaphysical: Sinem with Feqe

Hasan ÇİÇEK^a

^a Prof. Dr. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri
Bölümü Eğitimin Felsefi Sosyal ve
Tarihi Temelleri Anabilim
Dalı, hcicek@yyu.edu.tr ORCID: 0000-
0001-5914-8323

ÖZ

16. Yüzyılın ortalarında Bahçesaray'da dünyaya gelen Muhammed ilköğrenimini kendi köyüne yakın olan Arvas'ta tamamlamak ister. Başarısını gören Hocası ona Hizan'daki medreselere gitmesini tavsiye eder. Bunun üzerine Muhammed, Hizan'a gider. Bahçesaray'dan (Müküs) medrese eğitimi için Hizan'a gelen Muhammed, Hizan'daki ünlü medreselerden birinde Feqe (medrese öğrencisi/talebesi) olur. Medrese öğrencisi olduğu sırada, dönemin Hizan Bey'i (Miri) Cihan Bey'in Sinem adındaki kızına sevdalanır. Sinem'in annesi ölmüş, babası Sinem adında biriyle evlenmiştir. Yani Sinem, üvey annesiyle aynı adı taşımaktadır. Feqe Muhammed'in başarısını ve medresedeki gözde talebelerden biri olmasını kıskananlar Mir'e, Feqe'nin karısına âşık olduğunu söylerler. Bunun üzerine Feqe Muhammed Hizan'dan ayrılmak zorunda kalır. Sinem Feqe Muhammed'in ayrılığına dayanamaz ve kahrından ölür. Sinem'in ölümünü duyan Feqe'nin geri dönüşüyle ilgili efsaneler vardır. Buna göre Feqe geri döner; Sinem'in mezar taşına sarılır. Kollarının izi mezar taşında kalır. Bu aşamadan sonra Feqe Muhammed, fizik âlemden metafizik âleme geçer. Önce, karşı cinsten iki kişi arasındaki fiziksel âlemlerle sınırlı bu aşk öyküsü trajik bir aşk öyküsüne dönüşür. Vuslata ermeyişle beraber, metafizik bir boyuta kayar. Bu çalışmada Hizan'da yaşanan trajik aşk öyküsünün fizik ve metafizik boyutu ile bu aşkla ünlenen iki tarihi şahsiyet olan Feqiye Teyran ile Sinem'in hayatı ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hizan, Feqe Muhammed, Feqiye Teyran, Sinem, Aşk

ABSTRACT

Muhammad, who came to the world in Bahçesaray in the middle of the 16th century, wants to complete his primary education at Arvas, which is close to his village. Seeing his success, his teacher advises him to go to the madrasahs in Hizan. Thereon Muhammad goes to Hizan. Mohammed who came to Hizan from Bahçesaray (Mukus) for madrasah education, becomes Feqe (madrasah student) in one of the famous madrasahs of Hizan. When he was a madrasah student, he falls in love with Cihan Pasha's, who was the Master (Miri) of Hizan at that period, daughter Sinem. Sinem's mother died, her father married a woman named Sinem. So, the name of the stepmother of Sinem is also Sinem. Those who are jealous of Feqe Muhammad's success and being one of the most prominent students in madrasah, tattle to Mir that Feqe is in love. Then, Feqe Muhammad is forced to leave Hizan. Sinem cannot withstand the leaving of him and dies from grief. There are many legends about Feqe's return, when he heard the death of Sinem. Accordingly, Feqe returns; wraps his arm around the gravestone of Sinem. The traces of his arms remain in the grave. After this phase, Feqe Muhammad passes from physical World to metaphysical world. First, this love story, which is confined to the physical love between two people, turns into a tragic love story. With not reaching to a Reunion, it is shifted to a metaphysical dimension. Muhammad devotes himself to totally mystical realm anymore. In this study, the physical and metaphysical dimensions of this tragic love story in Hizan and these two historical personalities, Feqiye Teyran and Sinem will be studied.

Keywords: Hizan, Feqe Muhammed, Feqiye Teyran, Sinem, Love.

* Bu çalışma, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenmiş ve 11-13 Ekim 2018 Tarihinde Bitlis Eren Üniversitesi'nde düzenlenen "Uluslararası Bitlis Tarihi ve İdris-i Bitlisi" Sempozyumu'nda kısmen sunulmuştur. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi'nin katkılarından dolayı teşekkür ederim.

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

1. GİRİŞ

Karşı cinsten insanların ileri düzeyde bağlılığını, âşık olanın onsuz olunmazlığını anlatan aşk duygusu ve kelimesi insan kadar eskidir. Hatta denebilir ki, şayet aşk olmasaydı edebiyat gibi bir etkinlik de olmayacaktı ya da olsa bile eksik kalacaktı. Bu nedenle trajik aşk öyküleri üzerine bina edilen bir edebiyattan söz edilebilir. Böylece bu aşk öyküleriyle ilgili çok sayıda efsane ortaya çıkmakta insanın bu tecrübesi başka bir tecrübe olan edebiyat alanına zenginlik katmaktadır. Kültürümüzdeki aşk öykülerinin büyük çoğunluğu vuslat gerçekleşmeyince iki cins arasındaki aşk olmaktan çıkmakta, beşeri aşktan çıkıp, ilahi bir aşk niteliğine bürünmektedir. Böylece fizikten metafiziğe evrilmekte olan bir aşk ortaya çıkmaktadır. Bu aşk öykülerine kültür tarihimizde rastlanmaktadır: Leyla ile Mecnun, Ferhat İle Şirin; Tahir ile Zühre vb.

Böyle bir aşk öyküsüne Bitlis/Hizan**da rastlamaktayız. 16.Yüzyılın sonlarında yaşanmış olduğu sanılan bu öykünün kahramanları diğer vuslatsız aşk öykülerinde olduğu gibi trajik bir hayatla iz bırakmışlardır. Hizan’da, yazılı tarihe kaydı düşülmeyen, yüzyıllardan beri şifahi olarak kulaktan kulağa yeni kuşaklara aktarılan bu trajik aşk öyküsü, Feqe Muhammed ile Sinem’in yaşam öyküsüdür.

Bu çalışmada Feqiye Teyran adıyla ünlenmiş Müküs’lü şair/düşünür Muhammed’in Hizan Mirinin kızı Sinem’e olan ve fizikten metafiziğe evrilen trajik aşkı ile âşık ve maşukun hayatları ele alınacağından ilgili kavramlar hakkında da kısa bilgiler verilecektir.

2. FİZİKTEN METAFİZİĞE AŞK

İnsan doğası gereği mutlu olmak isteyen, bunun için çaba sarf eden ya da mutluluk arayışı olan bir varlıktır. İnsanın yaşamındaki çabalarının büyük bir kısmının amacı bu mutluluk arayışı ile ilgilidir. Söz konusu amaç her zaman gerçekleşmezse de insan hedefine ulaşmak ve başarmak için emek harcamaya devam eder. Osmanlı’nın son döneminde yaşayan üretken düşünürlerden biri olan Filibeli Ahmed Hilmi’nin (1865-1914) dediği gibi, her birey, aklı ve vicdanı olan herkes, hatta basit hayvanlar dahi, bu âlemde, gereksinim duyduğu andan itibaren mutluluk arayışına girer. Ve bu hal öyle bir yasadır ki, doğanın bütün yasaları değişse dahi bu yasa değişmez (Filibeli, 2008: 173). Hatta Filibeli hayvanların da mutluluğundan söz eder. Ona göre, *hayvanlar içgüdüsel olarak mutluluğu yakalar. Çünkü hayvanlar âleminde arzuların, hazların, düşüncelerin bir sınırı vardır. Fakat kemale ermiş insan (insan-ı kâmil) hariç olmak üzere, insan arayışta olduğu, hasret duyduğu mutluluğun tam bilgisine sahip olmadığı halde, söz konusu meselede, hayvanlarda olduğu şekilde bir sınır tanımaz (Filibeli, 2008: 173). İnsandaki bitmez tükenmez hırs onu mutluluktan alıkoyabilir de. Tıpkı filozofun dediği gibi: Bazı mutlu insanlar vardır ama arzu ve tutku nedeniyle mutluluğu yakalayamazlar. Böyle insanlar bu geçici dünyayı kendilerine cehennem haline getirir (Filibeli, 2008: 173). İnsan buna rağmen farklı araçlarla mutluluğu aramaya devam eder. insanı mutluluğa ulaştıracağına inanılan bir enstrüman da şüphesiz karşı cinslerin birbirlerine duydukları aşkın vuslatla sonuçlanmasıdır. Ama bu her zaman gerçekleşmez. Yani her aşk, sevdalıların kavuşmasıyla nihayetlenmez. Mutsuzlukla sonuçlanan çok sayıda aşk öyküsüne rağmen insan bu özelliğinden hiç vaz geçmez. Bu nedenle insanlık tarihi boyunca aşkta vuslat, insanın mutluluğunun temel olgularından biri olarak görülmüştür.*

Aşk, hakkında çok sayıda çalışma yapılan bir duygu ve kavramdır. Sözlüklerde “sevgide ve bağlılıkta aşırılık” (<http://www.tdk.gov.tr>, erişim: 06.07.2019) olarak tanımlanır. Aşk, karşı cinsler arasındaki duygu yakınlığını ifa eden bir kavram olarak, sevgiye göre, daha yoğun ve derin bir bağlılığı da dile getirir. Bu aşk duygusu, şüphesiz insanı, yeryüzünde yaşayan diğer varlıklardan ayıran temel özelliklerden biridir. Bundan dolayı 13. Yüzyıl düşünürü Mevlana’ya (1207-1273) göre aşksız geçen yaşam, yaşanmamış kabul edilmelidir (Mevlana, 1965: 43). Aşk ve/veya sevgi konusunda birçok bilginin-filozofun farklı düşündüğünü; farklı sonuçlara ulaştığını fakat genelde aşk ve sevgi konusunda pozitif bir bakışın egemen olduğunu söylemek mümkündür.

Aşk üzerine sevgi üzerine çok sayıda edebi ve felsefi ürünün varlığı bilinmektedir¹. Genel olarak aşkın, sevginin evreni/dünyayı kurtarıcı bir rolünün ve gücünün olduğuna da inanılır. Osmanlı son dönem filozofu Filibeli Ahmed Hilmi de aşkın doğa için, beşer için gücünü, değerini, ehemmiyetini bir şiirinde ayrıntılı bir biçimde dile getirir:

* Bitlis’in Hizan ilçesi, Hititlerden bu yana bir medeniyet merkezidir. Tarihi kayıtlara göre M.Ö. 2000’li yıllardan itibaren insan yerleşimleri bilinmektedir. Hititlerle başlayan insan yerleşimleri Pers, Roma, Bizans ve Arap egemenliğiyle süregelmiştir. 11. yüzyılda Selçuklu, 16. yüzyılda da Osmanlı devrini yaşayan Hizan, XIX. Yüzyılın ikinci yarısına değin, Erzurum Vilayetinin Muş Sancağına bağlı Bitlis Nahiyesinin bir köyüydü. 1919 yılında yönetsel düzenlemeyle kaza yapıldı ve Bitlis Vilayetine bağlandı. 1929’da bir yasayla Bucak haline getirilen Hizan, Muş iline bağlandı. 1936’da da ilçeye dönüştürülerek Bitlis iline bağlı bir ilçe olmuş (Parla vd.,1982: 1400), Karasu köyü ilçe merkezi yapılmıştır. Hizan’ın yüzölçümü, 917 kilometrekaredir (Parla vd.,1982:1982: 1415). Hizan’ın, “Arart” olarak kayıtlarda görülen ilk ismini muhtemelen Urartular kullanmıştı. Daha sonra Farsların verdiği “*Seherhizan*”, “*seherlerde kalkanlar*” anlamına gelmektedir. Farsça’da Hiz: kalkmak, sıçramak, atılmak anlamına gelen bir fiildir. (Şükün, 1984: 836). Hizan, kalkan sıçrayan, atılan demektir. Sonraları “Hizan” diye kısaltılan isim, “*erken kalkan milletin yeri*” olarak tarihe geçmiştir. Ünlü yönetici ve tarihçi Şeref Han (1543-1604) 1597’de yazdığı *Şerefname* adlı eserinde, bu ismin gerekçesini şöyle açıklar: “*Bölgede, bu ülkenin halkı, gece ve seherlerde kalkıp ibadet etmekle günahlardan sakınmakla, dindarlıkla, güvenilir olmakla ve dine sımsıkı sarılmakla ün yapmışlardı*” (Şeref Han, 2006:161). Bu niteleme, Hizan’da yaşayanların bir kimliğine dönüşmüş gibi. Hizan, bu gün o eski mirasının etkisini insanında hissettirmektedir. İnsanların bölgede munis olarak bilinmesinin bir sebebi de buradaki ilim merkezlerinde yetişen filozof, düşünür, âlim ve diğer rol modelleridir. Hizan adı şimdiki mevcut ilçe olan Karasu’ya verilince eski Hizan’ın adı Nefs-i (kendi, öz) Hizan olarak benimsenmiştir. Bu gün Hizan olarak bilinen ilçe, Osmanlılar dönemindeki Hizan, Spayırt, Axkis, Késan, Nemiran beyliklerinin alanını kapsamaktadır (Çiçek, 2016: 189).

¹ Sevgi ve aşk kavramı hakkında genel olarak, yararlanılabilecek literatür için bir seçki: Platon, *Yasalar*, çev.Candan Şentuna-Saffet Babür, C.II, İkinci Baskı, İstanbul, 1998, s.61-62; Platon, *Şölen*, çev.Azra Erhat- S.Eyüboğlu, 3.Baskı, İstanbul, 1972; Farabi, El Medinetü’l Fazıla, N.Danışman, İstanbul, 1989, s.28; Spinoza, *Etika*, çev.H.Ziya Ülken, 2.Baskı, İstanbul, 1965, Bölüm.IV, Önerme 44, s.325- 327; Schopenhauer, *Aşkın Metafiziği*, çev.Selahattin Hilav, 4.Basım, İstanbul, tarihsiz; Himi Ziya Ülken, *Bilgi ve Değer*, İstanbul, 2001, s.259-261; Leo Buscaglia, *Sevgi*, çev.Nejat Ebcioglu, İstanbul, 1987; Erich Fromm, *Sevme Sanatı*, çev.İşitan Gündüz, İstanbul, 2003; Ahmet İnam, “Andelib,i Güyanın Yolculuğu Olarak Aşk”, *Doğu Batı Düşünce Dergisi*, Sayı:26, Ankara, 2004, s.69-

<i>Ben oyum ki satvetimden kainat lerzandır,</i>	(Ben oyum ki gücüm karşısında kainat titremektedir)
<i>Ben oyum ki zûr-ı bazum hakim-i her-candır,</i>	(Ben oyum ki kol kuvvetim her canlıya hakimdir)
<i>Ben oyum ki her kim olsa ser-fürü' eyler bana,</i>	(Ben oyum ki her kim olsa bana boyun eğer)
<i>Hâk-i payim secdegâh-ı zümre-i insandır.</i>	(Ayak bastığım yer tüm insanların secdegahıdır)
<i>Ben oyum ki sîret-i merdîde yoktur benzerim,</i>	(Ben oyum ki yaşantı bakımından yoktur benzerim)
<i>Hadimin-i bargâhum zümre-i merdandır.</i>	(Sarayımın hizmetçileri yiğitlerdir)
<i>Ben oyum mizan-ı adlimde müsavi cümle halk,</i>	(Ben oyum adalet terazimde herkes eşittir)
<i>Şehinşahlarla gedalar bence hep yeksandır.</i>	(Şahlarla köleler aynı derecededir)
<i>Hâsılı şimşir-i izz ü kudretiyim İzd'in,</i>	(Kısacası Tanrı'nın güç ve kudretinin kılıcıyım)
<i>Aşkı ben, satvetimden kâinat lerzandır.</i>	(Ben aşkı, gücüm karşısında kâinat titremektedir)(Filibeli, 2008: 67).

Filibeli Ahmed Hilmi, aşk adına konuşuyor ve aşkın insan için tarih boyunca ne kadar etkileyici, güçlü, hem yapan hem de yıkan bir özelliğe sahip olduğunu ifade ederek evrende ve insanın bireysel ve sosyal hayatında nasıl belirleyici hale gelebildiğini anlatmaya çalışıyor.

Filibeli gibi aşkın evren ve insan için önemini anlatan birçok düşünür vardır. Bunlardan biri olan Ünlü düşünür Mevlana (1207-1273) sevgiyi, Allah'ın kendisine yönelen "insana, bir lutfu" (Mevlana, 1991/III: 191) ve "Allah'ın sıfatı" (Mevlana, 1991/V: 179) olarak görür. Alman varoluşçu filozof Karl Jaspers (1883-1969) sevgiyi de ilahî kaynaklı olarak görür ve sevginin kökenin dünyada olmadığını, deneysel bir realite olarak tanımlanamayacağı için realist tarafından onun var olduğunun yadsındığını düşünür ve şöyle der: "O, araştırmanın bir konusu olamaz. Bir başka yerden gelmişçesine onun bilincine varıldığından, onu metafizikî sevgi diye adlandırırız. Onun var olup olmadığını ve zaman ve mekân içinde iki insan arasında bir reel durum olup olmadığını hiç kimse bilemez" (Jaspers, 1995: 151). Ayrıca Jaspers, "sevgi varoluşun Aşkın varlıkla olan ilişkisinden doğar, gelişir. Sevgi varoluşa; düşmanlık, yok oluşa sürükler" (Jaspers, 2000: 83) diyerek sevginin Tanrısal olduğuna inancını dile getirir. Mevlana'da da asıl olan İlahî aşktır ve fani olanın sevgisi de insanı bu aşka ulaştırınca daha makbul ve anlamlıdır (Mevlana, 1965: 36). Böyle bir aşk ayrımını Jaspers de yaparak iki cins sevgiden söz eder ve bunun ilkinin reel olarak adlandırılabilirliğini, çok güçlü ve zorlayıcı olduğunu ve cinslerin çoğu kez içinde sevgilerini gördükleri bir ayna olduğunu belirtir (Jaspers, 1995: 149). Ona göre bu duygu olan *eros* Platon için felsefe yapmanın muharrik gücüdür. Diğer sevgi ise Tevrat'ın yüksek neşidesinde cismani olarak sürüklenen aşk neşideleriyle Tanrı'ya yönelik olarak dile getirilen sevgidir (Jaspers, 1995: 149). İlki insanın insana ve evrende olanlara yönelik sevgisi iken ikincisi ise insanın Aşkın varlığa olan sevgisidir ve Jaspers bunu *metafizikî aşk* (Jaspers, 1995: 152-153) olarak niteler. Böylece birçok kültürde görülen ve beşer aşkından ya da doğada var olan varlıklara yönelik aşktan uzaklaşıp, Allah'a yönelen aşka "metafizik aşk" diyebiliriz.

Farklı kültürlerde, insanlar arasındaki aşktan sıyrılıp, ilahi varlığa yönelen aşka birkaç örnek verebiliriz. Kızılderili kültüründe de beşeri olan sevgiden ilahi olana yönelişin şöyle bir atasözünde dile geldiğini görüyoruz: "Aşkı tanıyan, yaratıcıyı da tanır." Karşı cinsin beşeri aşkıdan İlahi olana geçişle ilgili hem farklı tecrübeler hem de açıklamalar vardır. Bu konudaki bir açıklama da Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin *A'mak-ı Hayal* adlı eserinde karşımıza çıkar. Filozof adeta beşeri olandan ilahi olana geçişin ontolojisini "Leyla İle Mecnun" öyküsü üzerinden anlatır:

<i>Ona Mecnun mu denilir ki onun Leyla'sı</i>	(Ona Mecnun demek doğru mudur? Zira onun Leyla'sı)
<i>Yeni bir cilve-i şevket ile Mevlâ olmuş</i>	(Yeni bir kudret ile Mevla olmuştur) (Filibeli, 2008: 159).

Bu beyit, aşkın fizikten metafiziğe nasıl ulaştığını anlatıyor. Belli bir aşamadan sonra Mecnun için artık Leyla (âşık olunan) beşeri bir unsur olmaktan çıkar "Aşkın Varlık" olur.

Bu çalışmada ele alınan ve aşağıda ayrıntısı verilen aşk efsanesine göre, Feqiyê Teyran için de aynı durum, Sinem'in ölümünden sonra başlamıştır.

3. FEQE MUHAMMED İLE SİNEM

Söz konusu aşk öyküsünün kahramanlarından birisi Feqiyê Teyran (1562-1632), diğeri de Sinem'dir. Feqiyê Teyran'ın asıl adı Muhammed olmasına rağmen Feqiyê Teyran olarak ünlenmiştir. Bahçesaray (Mıks) Werenzuz köyündendir. Fakat Feqiyê Teyran adını, sanını alma öyküsü Hizan'da başlamıştır. Düşünür, günümüzde Van ilimizin bir ilçesi olan Bahçesaray'ın Werenzuz köyünde dünyaya gelmiş ve daha küçük yaşlarda öğrenme, anlama çabası içine girmiştir. Bu nedenle köyünden erken ayrılmış, ilime ulaşma yolculuğunda diğer ilim adamları gibi çeşitli zorluklarla karşılaşmıştır. Bu ilim ve öğrenme aşkı onu, eğitim kurumlarının olduğu yöreden yöreye sürüklemiş; gittiği yerlerde uzun süre silinmeyecek izler bırakmıştır. Doğal olarak yolunun daha çok düştüğü yerler, dönemin ünlü ilim merkezleridir. Bundan da Muhammed'in ilimle iştigal etmek, öğrenmek, anlamak uğrunda bir çaba içinde olduğunu çıkarabiliriz. Bu ilim yolculuğunda Muhammed'in ilme verdiği değerden dolayı

109; Laszlo Versenyi, *Sokrates ve İnsan Sevgisi*, çev.Ahmet Cevizci, Ankara, 1988; Raşit Küçük, *Sevgi Medeniyeti*, Ankara, 1991, Hikmet Selçuk, *Sevgi Kavramı*, İstanbul, 2002; Veysel Sönmez, *Sevgi Eğitimi*, Ankara, 1987.

birçok alanda bilgi edindiğini ve edindiği bu bilgiler ışığında düşüncelerini şiirlerle dile getirdiğini görüyoruz. O, klasik şiir ile halk şiiri arası bir söyleyişle, kendine has üslubuyla özgün, ulaştığı ruhsal düşünsel evreni yansıtan Kürtçe şiirler kaleme almıştır (bkz. Dêreşî, 2011; Sadini, 2011).

Halk arasında derlediğimiz bilgilere göre, Muhammed ilköğrenimini tamamlamak için kendi köyüne yakın olan günümüzde Bahçesaray ilçesine bağlı bulunan Arvas'a gider. Buradaki hocası onun başarısını görünce, Muhammed'in, o çağda medreseleriyle ünlü Hizan'a gitmesini tavsiye eder. Bu nedenle Muhammed, öğrenim için onun yaşadığı dönemde Hizan'da faaliyette bulunan medreselerden birine gider ve medrese talebesi yani feqe olur. Yörede anlatılanlara göre, Muhammed'in gittiği medresenin Mir Davud Medresesi (Davudiye Medresesi de denir) olması muhtemeldir. Devlet adamı ve tarihçi Şeref Han (1543-1603), Mir Davud Medresesi hakkında bir takım bilgiler aktarır. Şeref Han, ünlü eseri *Şerefname*'de, Hizan'da uzun süre eğitim öğretim faaliyeti sürdüren Mir Davut Medresesi'ni ve kurucusunu överek anlatır. Söz konusu eğitim kurumu, 16.yüzyılın başlarında kurulmuş olma ihtimali olan bir medresedir. Şeref Han'a göre, bu medreseyi, kısa adı Mir Davut ve Hizan'ın miri olan, Emir Davud bin Emir Melik yaptırmıştır (Şeref Han, 2006, 163). Yörede yaşayan, geçmişten günümüze şifahi olarak aktarılan bilgilere sahip olan bazı yaşlılar, Feqe'nin bu söz konusu medresede feqe olarak bulunduğunu, duyduklarını ifade etmektedirler. Feqe Muhammed, bu eğitim kurumunda Arapça ve İslami ilimler alanında bir tedarisattan geçer ve İslami ilimler alanında yetkin bir âlim olur.

Muhammed, Hizan'da medrese talebesi/öğrencisi iken, Hizan'da dönemin miri/yöneticisi Cihan Şah'ın (Cihan Paşa) kızı olan Sinem'e sevdalanır. Yani anlatacağımız aşk öyküsünün/efsanesinin diğer kahramanı olan Sinem dönemin (16. Yüzyılın sonları) Hizan Beyi'nin kızıdır. Bu aşkla Muhammed'in hayatında yeni bir sayfa açılmış ve muhtemelen medrese talebesi Muhammed'i, Feqiyê Teyran haline getiren süreç de böylece başlamıştır. Bu aşk efsanesine göre, Sinem de Feqe'ye sevdalanır. Sinem'in annesi daha önce ölmüş, babası Sinem adında biriyle evlenmiştir. Fakat Sinem'in üvey annesinin adının da Sinem olması başta bir karışıklığa yol açmıştır. Ya da kasıtlı bir karışıklık oluşturulmuştur. Başlarda bir yanlış anlaşılma olmuş; Feqe'nin Mir'in eşi olan Sinem'e aşık olduğu sanılmıştır. Çünkü medrese talebesi Muhammed'i Hizan'ın Mir'i Cihan Paşa'ya tehlikeli bir iftira ile gammazlıyorlar: Muhammed'in, Cihan Paşa'nın kızı Sinem'e değil, karısı olan Sinem'e sevdalandığını dillendiriyorlar. Cihan Paşa, buna inanmamış ama konunun dile getirilmiş olması bile onun Muhammed'e karşı bir antipati duymasını, kinlenmesini, öfkelenmesini beraberinde getirmiştir. Mirin kendisi de bir test yaparak meselenin aslını öğrenmek istemiştir. Konuyla ilgili bir efsane vardır: Dut ağacı efsanesi. Dutların olgunlaştığı mevsimde Feqe, Mir konağı karşısındaki dut ağacına çıkar. Dut ağacına yakın bir yerde konağın balkonu vardır. Mir, dut ağacının karşısındaki balkona, Feqe ağaçtayken önce karısını sonra kızını gönderir. Efsaneye göre Feqe'nin tepkisini öğrenmek istiyor. Feqe dut ağacında Mirin karısını görünce hiç orali olmuyor ama Mir'in kızı Sinemi görünce heyecandan ağaçtan düşüyor. Böylece bu yanlış anlaşılma düzeltilmiş ama mir geri dönüşü olmayan bir yola girmiş ve Feqe'nin cezalandırılmasını istemiştir.

Belli bir süre Feqe'nin zindana atılmış olma ihtimalinden de söz edilmektedir. Onun zindanı anlatan dizelerinden bunu çıkarmak mümkündür. Feqe, "İro Ji Dest Husna Hebib" adlı şiirinin birkaç kıtasında zindanı anlatmaktadır. Burada anlatılanlar, gerçek bir zindan mıdır yoksa şairin iç zindanını mı anlatmaktadır, belli değildir. Söz konusu dizeler şunlar:

<i>Kuştime her du 'iyûnan</i>	İki göz de öldürür beni
<i>Yengiyêt nisben ji nûnan</i>	Kaşları oktan da öte
<i>Radikin ew Qetl û xûnan</i>	Katlime ve kanıma sebep oldular
<i>Girtiyê Zîndanîm ez</i>	Zindan mahkumuyum ben
<i>Girtî me însaf di Mîr ne</i>	Tutukluyum, Mir'de insaf yok
<i>Qazî yû Miftî ve bîr ne</i>	Qazi ve müftünün haberi yok
<i>Qeyd kirim kes pê xebîr ne</i>	Tuttular beni kimsenin haberi yok
<i>Bendeê hicran im ez</i>	Ayrılık beklentisindeyim
<i>Çavriyê sirra li pêş im</i>	Büyük sırrı gözetlemekteyim
<i>Meqseda ez lê vi êş im</i>	Bundan büyük acı duymaktayım
<i>Hicreta Yûsif dikêşim</i>	Yusuf (peygamberin)'un hicretini yaşıyorum
<i>Ye 'iqûbê Ken'an im ez</i>	Kenanlı Yakub misali

(Dêreşî, 2011: 80-81).

Zindan ihtimalinden başka, yörede yaşayanların sıkça dillendirdiği ve öykünün bütünlüğü ile de uyumlu olan bir durum vardır: Hizan Miri, Feqe'nin Hizan'dan ayrılmasını istemiştir. Bu durumu, adeta bir sürgün gibi anlayabiliriz. Bu nedenle Feqe Muhammed, Hizan'dan ayrılmak zorunda kalır. Yörede efsanenin bu ayrılık aşamasını şu cümleyle özetlerler: Bu ayrılık, Muhammed'e zulüm, Sinem'e ölümdür.

Feqe, Hizan'dan ayrılıp uzaklara gitmiş. Her ne kadar kendisi de Hêşet diye bir yerden söz etse de farklı Hêşetlerden hangisi olduğu belli değildir. Aynı zamanda “hêşet” sözcüğünün aslı “heyşet”tir ve yerleşim yeri ya da köy ve şehir (genel olarak herhangi bir yer) anlamına gelmektedir. Bu nedenle Feqe'nin, “hêşet” kelimesini, adını anmak istemediği bir yer için kullanmış olma ihtimali vardır. Bu konuda ilgili yoruma bakılabilir (bkz. Cihani, 2013: 514). Söz konusu sözcüğü Ehmedê Xanî de bir beyitte kullanır:

Naçar ji heyşetê diçû dîr (Cihani, 2013: 514). (Çaresiz meskûn mahallerden uzaklaşırdı)

Bu nedenle Hizan'dan ayrılınca Hêşet adında bir yere de gitmiş olabilir. Ya da Feqe'nin de adını andığı hêşet'in yukarıda sözü edildiği gibi genel olarak herhangi bir yerleşim birimini ya da şairin adını açıkça telaffuz etmek istemediği bir meskun mahalli ifade etmesi de muhtemeldir. Kanaatimce Feqe'nin şiirlerinde, aşkını ilan ettiği ve “Hêşet Mirinin Kızı” olarak andığı, gerçekten belli bir yer ya da o belli yerin Miri değildir. Açıkça ifade etmek istemediği yer için “Hêşet” sözcüğünü kullanma ihtimali vardır. Çünkü onun yaşadığı dönemde bir mirin kızından bir şiirde söz etmek makul görünmüyor. Böylece meramını anlatmış ama kimseyi de zor durumda bırakmamıştır. Kısacası bu konu tartışmaya açıktır, tartışılmalıdır; böylece hakikate ulaşma imkânı elde ederiz.

Feqe Hizan'dan ayrıldıktan belli bir süre sonra sevdiği kız olan Sinem'in öldüğü haberini alır. Feqe, bunu duyunca yola koyulup, Hizan'a geri döner. Artık hem dönüşü hem mezara varışı ve sonrasında yaptıkları bir efsaneye dönüşür. Efsaneye göre, Feqe Sinem'in mezarına varmış, Sinem'e sarılır gibi mezar taşına sarılmış. Mezar ziyareti Efsaneye dönüşünce halk arasında şöyle bir inanışa yol açmış: *Feqe, fizik âlemin yasalarını alt üst etmiş; mezar taşı da tıpkı Feqiye Teyran'ın aşkı gibi metafizik bir hal alarak erimiş ve mezar taşında onun kollarının izi yıllarca kalmıştır.*

Fotoğraf 1: Sinem'in mezar taşının kalan parçası. (Kişisel arşivimden)

Yörede bu *inanış veya efsane* hala etkisini korumaktadır. Yukarıdaki fotoda görülen Sinem'in mezarında bulunan kırık mezar taşındaki oyuk (fotoğraf 1) da bu inanışın kanıtı olarak ileri sürülür. Etrafı duvarla örülüp, böylece korumaya alınan Sinem'in mezarlığı, dönemin Hizan'daki ünlü medreselerinden biri olan Atik Medresesi'nin kalıntılarına yakın bir yerde olup, bu eğitim kurumunun güney doğusunda, yüz metre civarında bir uzaklıkta ağaçlı bir tepede, bulunmaktadır.

Fotoğraf 2: Kişisel arşivimden

Feqe'nin aşk efsanesine göre, Hizan'da Sinem'in mezarının başındaki yaşlı iki meşe ağacı (fotoğraf 2) yan yana durarak yaşamını sürdürerek, bu dünyada birbirlerine kavuşamayan Feqe ile Sinem'i fiziksel olarak bir araya getirmeyi sembolize eder.

Başka bir efsaneye göre, Feqe'nin gözyaşlarıyla bir çiçek yeşermiştir. Yöre halkı arasında 'Sinem çiçeği' denilen bir çiçek var. Boyu bir metre kadar da uzayabilen ve tamamen sarı ve kadifemsi yaprakları olan sinem çiçeği, anlatılan hikâyelerde denir ki, Feqe'nin kavuşamadığı yarı Sinem için, döktüğü gözyaşları neticesinde yeşermiştir. Bununla ilgili olarak, yörede anlatılan bir başka hikâyeye de şöyledir; bugüne kadar hangi ozan/dengbêj gidip o çiçeğin yanında sinem baladını (şiirin müziğe uyarlanması) aşkça ve samimi duygularla söylemişse, balad bitinceye kadar o çiçek de bütün o taç yapraklarını dökermiş.

Feqe'nin aşk efsanesine göre, Muhammed, sevdiğinin ölümünden sonra, kahrından kendini dağlara atar; bitkilerle, ağaçlarla, kuşlarla sularla konuşmaya ilgi duyar. Beşerden biraz uzaklaşır. Böylece aşkı da başkalaşır. Artık onun aşkı fizik âlemde değil, metafizik âlemedir. Çünkü Artık insanlarla konuşmak yerine; taşlarla, kuşlarla, ağaçlarla, sularla konuşur. Adı Feqe Muhammed iken fizik âlemde metafizik âleme yönelmekle adı Feqiyê Teyran olur. Böylece aşkı fizik âlemde metafizik âleme evrilir.

Ehmedê Xanî, *Mem û Zîn*'de Feqe'yi anlatırcasına Mem'den şöyle söz eder:

Naçar ji heyşetê diçû dîr

Hemderd dibû digel şetê kûr (Cihanî, 2013: 514).

(Çaresiz meskûn mahallerden uzaklaşıp

Derin ve büyük sularla hemdert oluyordu/dertleşiyordu).

Feqe de tıpkı âşık Mem gibi (kaderleri de benzeşiyor) insanlardan uzaklaşıp, nehirlere, derelerle, tabiattaki diğer varlıklarla konuşuyor/dertleşiyor. Efsanenin diliyle ifade edersek: *Muhammed, terk eder Muhammed'i, yani kendini; Feqiyê Teyran olur. Suların, kuşların öğrencisi/öğreticisi olur. Bu bağlamda, başka bir âleme talebe olmaktır onun kaderi.*

Efsaneye göre Muhammed medreseye öğrenci/talebe olmaktan vazgeçer; Medreseler onun öğrenme ihtiyacına cevap vermez artık. Başka bir âlemde alır eğitimini; Başka bir âleme öğretmen olur. Fizik âlemde metafizik âleme yol alışı öyküsü başlar.

Efsanenin diliyle sonlandırılalım: Artık Feqiyê Teyran (kuşların diliyle konuşan)'dır. Yani hem ismi değişir, hem de cismi: Medrese talebesi Muhammed, Feqiyê Teyran adında bir divane olur. Böylece aşk, sonunda Feqe Muhammed'i de Feqiyê Teyran haline getirmiştir. Belli bir aşamadan sonra Feqiyê Teyran, kendinden de, Sinem'den de vazgeçer. Bu evreden sonra artık onun tek aşkı vardır: Aşkın varlık olan Allah. Böylece Hizan Bey'inin kızı Sinem'in aşkı, Feqe Muhammed'i Feqiyê Teyran kılmıştır. Ya da "kirletilmediği sürece, en soylu insani duygu olan aşk", Feqe Muhammed'i, Feqiyê Teyran'a dönüştürmüştür.

Bu durum, artık rasyonel ve bilimsel olarak değil, mistik bağlamda ele alınacak bir olguya evriliyor. Sevgilinin (en sevilen) ölümüyle, sevgili tarafından dünyadaki (fizik âlem) faniliğin bilincine varılıyor. Artık, sevgiliden (benden, ondan, dışımızdakilerden) daha ebedi ve daha mükemmel bir varlığa âşık olmanın mümkün olduğu fikrine ulaşıyor. Böylece fizik âlemde bile metafizik olan âleme bir yöneliş ortaya çıkıyor. Geçici olan yerine ezeli-ebedi olan; bedensel haz yerine manevi (ruhsal) haz; beşeri olan yerine ilahi olana yönelme tercih ediliyor. Böylece aşk fizikten metafiziğe dönüşüyor.

Söz konusu düşünsel ve ruhsal dönüşümden sonra Feqiyê Teyran, artık kendisini tamamen mistik bir âleme adar. Sadece âlemi değişmekle kalmaz hikâyede anlatıldığı gibi, adı da sanı da değişir. Halk arasında kuşlarla konuştuğuna inanıldığı için, artık kuşlarla hemhal olan talebe ya da kuşlarla konuşan talebe anlamında adı Feqiyê Teyran olan Muhammed yaşadığı dönemde de ünlenir. Bu aşk öyküsü hem Muhammed'i hem Bey'in kızı Sinem'i unutulmaz kılmıştır. Sinem'in Hizan'daki mezarı (fotoğraf 2), halk arasında kutsal bir mekan olarak görülmekte ve bir türbe gibi bir ziyaretgâh olarak sık ziyaret edilen yerler arasında bulunmaktadır.

Bu ve benzeri aşk efsanelerinde olduğu gibi; aşk, genellikle böyle dönüştüren bir iksir olarak görülür. Belki *Leyla ile Mecnun* aşk efsanesiyle karşılaştırarak belirtmek gerekirse, aşkın, tıpkı *Leyla ile Mecnun* hikâyesinin kahramanı Kays'ı, Mecnun kılması; adeta ismi ve cismi değiştirmesi gibi, bu aşk efsanesinde de medrese talebesi Feqe Muhammed, Feqiyê Teyran olmuştur.

Gençliğinde medrese talebesi iken derinden yaşamış olduğu bu aşk hali onun duygu dünyasını ve ruh âlemini değiştirmiş ve dönüştürmüştür. Feqiyê Teyran, yaşadığı bu süreçten sonra duygu ve düşüncelerini daha çok şiirlerle dile getirmiştir. Her şeyden önce bir şairdir. Halk diliyle sade klasik Kürtçe şiirler yazarak, duygu ve düşüncelerini bu edebi türle dile getirmiştir. Medreselerinde ilmin, edebiyatın tasavvufun yoğun, tarikatların etkili olduğu Bahçesaray, Hizan ve Cizre gibi bölgenin yoğun ünlü ilim merkezlerinde sürekli gezmiş, hareketli/dinamik bir yaşam sürmüştür. Etkilendiği tasavvuf düşüncesinin bir icabı olarak evrende bulunan hemen hemen her şeyle ilgilenmiş, onlarla âdete gerçek hayatında ve şiirlerinde aşkınlık hasbihalleri yaşamıştır.

4. SONUÇ

Sonuç olarak bir medrese talebesi olan Muhammed ile Hizan Beyi'nin kızı Sinem arasında başlayan beşeri/fiziki aşk, vuslat gerçekleşmeyince, fiziki aşk olmaktan çıkmış, Jaspers'in kavramlaştırdığı deyişimiyle "metafizik aşk" olmuştur. Efsaneye göre, vuslata eremeyiş gençlerden birini hayattan koparıırken, diğerinin dünyasını altüst etmiştir. Feqiyê Teyran ve Sinem'in aşk efsanesine göre, iki âşık fizik âlemde birbirine kavuşamayınca, Feqiyê Teyran, metafizik âleme yönelmiş ya da avdet etmiş ve aşkın metafizikliğinde yeniden var olmuştur. Böylece yörede ikisi de bu trajik aşk efsanesi ile anılmakta ve tanınmaktadır.

Bu efsanenin ya da trajik aşk öyküsünün gerçekçi bir tarafı da vardır: O da bu hikayenin Feqiyê Teyran gibi bir düşünürün kendini metafizik âleme adayarak daha üretken, daha etkileyici ve daha tanınır olmasını sağlamış olmasıdır. Çünkü karşımızda toplumsal meseleler, din, ilim, felsefe, insan, doğa vb. alanlar üzerine şiirleri ve fikirleri olan bir düşünür ve şair vardır. Feqe, vuslata ermeyince Allah'a tasavvufi bir yolla yönelmiş ve kendini tamamen ilme ve edebiyata ve daha çok şiire vermiştir. Feqiyê Teyran eğitim hayatı boyunca farklı medreselerde Arapça, hadis, tefsir, fıkıh, edebiyat, tarih, felsefe, mantık, vb alanlarda eğitim görmüş, sonrasında müderris olmuş fakat onun ilmi kişiliği ve müderrisliği şairliğinin ve adı etrafında kulaktan kulağa aktarılan efsanelerin gölgesinde kalmıştır. Bu nedenle onun ilmi kişiliği ve farklı alanlardaki fikirleri hakkında daha fazla lisansüstü tezlerin ve bilimsel araştırmaların yapılması gerekmektedir. Ancak bu yapılırsa onun düşünür/filozof ve âlim yönü daha iyi anlaşılacaktır.

KAYNAKÇA

- Arendt, H. (2006). *İnsanlık Durumu*, Çev. Bahadır Sina Şener, 3. Baskı, İstanbul.
- Cihanî, P. (2013). *Şiroveya Mem û Zîna Ehmedê Xanî*, İstanbul, Nûbihar.
- Çiçek, H. (2007). Hizan'ın Kültürel Zenginliğinin Tarihsel Arka Planı, *Uluslararası Dünden Bu Güne Tatvan Sempozyumu*, 31 Ağustos- 1-2 Eylül 2007 Tatvan.
- Çiçek, H. (2016). Hizan: İlim ve Âlim Havzası, *Katre*, 1: 189-197.
- Çiçek, H. ve Yılmaz, H. (2017.). Gezgın Şair/Düşünür: Feqiyê Teyran, *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 37: 173-182.
- Ehmedê Xanî. (2013). *Mem û Zîn*, Şirove: Perwîz Cihanî, İstanbul, Nûbihar.
- Dêreşi, S. (2011). *Diwana Feqiyê Teyran*, Transkript: Dewlet Eli, Ankara, Lis.
- Filibeli, A. H. (2008). *A'mak-I Hayal*, Sadeleştiren: Osman Gündüz, Ankara: Akçağ.
- Jaspers, K. (1995). *Felsefi Düşünüşün Küçük Okulu*, Çev. Sedat Umran, İstanbul.
- Jaspers, K. (2000). *Felsefe Nedir?*, Çev. İsmet Zeki Eyüpoğlu, 4.Baskı, İstanbul: Say.
- Mevlana, C. R. (1965). *Mesnevi*, Çev. Veled İzbudak, İstanbul: Meb.
- Mevlana, C. R. (1965). *Mecalis-İ Sab'a (Yedi Meclis)*, Çev. ve Haz. Abdülbaki Gölpınarlı, Konya: Konya Turizm Derneği Yayını.
- Mevlana, C. R. (1990). *Fîhi Mâfih*, Çev. Meliha Ülker Anbarcıoğlu, İstanbul.
- Mevlana, C. R. (1982). *Divan-I Kebir*, Haz..Abdülbaki Gölpınarlı, Ankara.
- Sadnî, M. X. (2011). *Feqiyê Teyran Jiyan, Berhem û Helbestên Wî*, İstanbul: Nubihar.
- Şeref Han (2006). *Şerefname*, çev. M.Emin Bozarslan, 3.Baskı, Diyarbakır.
- Türk Dil Kurumu, *Büyük Türkçe Sözlük*, <http://www.tdk.gov.tr> (E. T. 06.07.2019).

Görsel Algı Bağlamında Mekân Tasarım Bileşenlerinin İncelenmesi-Adana Arkeoloji Müzesi*

Investigation of Spatial Design Components in the Context of Visual Perception - Adana Archeology Museum

Özlem USLU^a

Gamze YALÇIN^b

^a Öğr. Gör., Çukurova Üniversitesi
Güzel Sanatlar Fakültesi Adana/Türkiye,
ouslu@cu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-
2645-9616

^b Arş. Gör., Bitlis Eren Üniversitesi
Güzel Sanatlar Fakültesi İç Mimarlık ve
Çevre Tasarım Bölümü, Bitlis/Türkiye,
gyalcin@beu.edu.tr, ORCID 0000-
0003-2228-4270

ÖZ

Bireyin bulunduğu çevredeki görsel girdilerin niteliği, görsel kültürün oluşumunda önemli bir etkidir. Normal şartlarda birey yaşadığı, gezdiği, bulunduğu mekânlar içerisinde sürekli görsel iletişimindedir. Bu süreçte görsel algıya dayalı uyarıcı öğelerin örgütlenişi, bireyin mekânı algılama ve anlamlandırma sürecini doğrudan etkilemektedir. Müzeler, toplumun ilgisini çekerek; ziyaretçileri için bilişsel süreçler oluşturmayı hedefler. Ziyaretçilerin görsel algı deneyimleri, çağdaş müzecilik anlayışındaki eğitim işlevi için de önemli bir faktördür. Bu çalışmada, müzelerde mekânı ve sergilenen eserleri algılama ve anlamlandırma sürecini etkileyen tasarım bileşenlerini irdelemek amaçlanmıştır. Çalışma alanı Adana Arkeoloji Müzesi ile sınırlandırılmıştır. Seçilen mekân içerisinde görsel algıyı uyaran faktörler eser, mekân ve birey ilişkisi bağlamında değerlendirilmiştir. Bu bağlamda müze deneyimindeki iç mekân unsurlarının, mekânın ve sergilenen eserlerin algılanmasına yönelik etkileri analiz edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Görsel Kültür, Görsel Algı, İç Mekân, Müze.

ABSTRACT

The quality of visual inputs in an individual's environment is an important factor in the formation of visual culture. Under normal conditions, the individual is in constant visual communication in the places where he lives, wanders and is present. In this process, the organization of stimulating elements based on visual perception directly affects the individual's process of perception and interpretation of space. Museums attract the attention of the society; It aims to create cognitive processes for its visitors. The visual perception experiences of the visitors are an important factor for also the educational function in contemporary museology. In this study, it is aimed to examine the design components that affect the process of perception and interpretation of the space and the works exhibited in museums. The study area is limited to Adana Archeology Museum. Factors that stimulate visual perception in the chosen space are evaluated in the context of the relationship between the work, space and the individual. In this context, the effects of the interior elements in the museum experience on the perception of the space and the exhibits were analyzed

Keywords: Visual Culture, Visual Perception, Interior, Museum.

1. GİRİŞ

İnsanlık tarihinin ilk dönemlerinden itibaren insanoğlu ihtiyaçları ve ilgileri doğrultusunda yaşamsal faaliyetlerde bulunmuştur. Bu faaliyetler, geleneksel yaşam içinde meydana gelen duyuş, düşünce ve sanat gibi maddi ve manevi değerleri kapsayarak toplumun kültürünü oluşturmuştur. Kültürün aktarımı iletişim ve etkileşim temelli olmakla birlikte kültürel ifade şekilleri çeşitlilik göstermektedir. Bu çeşitlilik, toplumun gelişmişlik düzeyi ve paralelinde dönemin imkânları ile bağlantılı olarak; sözlü, yazılı ve görsel kaynaklardan oluşmaktadır. İlk çağlarda kültürel ifade ve aktarım şekli olan sözlü iletişim hâkim olmuşken, yazının ve sanatın zeminini oluşturan görsel ifadeler geçmişten günümüze her dönemde varlığını sürdürmektedir. İletişim, barınma, giyinme, beslenme gibi ihtiyaçları karşılamaya yönelik ortaya çıkan tüm görsel oluşumlar, estetiksel boyutuyla da sanatsal ölçekte bir kültürün algılanmasında etkili olmaktadır. Görsel ifade biçimi her çağda ve toplumda farklılık gösterebilen,

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

duygu, düşünce, inanç veya yaşayışın boyutsal dışı vurumu olarak tanımlanabilir. Bu tanım görsel kültürün inceleme alanını da ifade etmektedir.

Toplumun kültürel değerlerinin, kodlar ve göstergeler gibi çeşitli görsel temalı aktarım yolları ile görselleştirilmesi görsel kültür olarak ifade edilmiştir (Parsa, 2007: 10). Keifer-Boyd, Amburgy ve Knight'a (2003: 46) göre; bu göstergeler kültürel anlatılar içeren öğretici bir güce sahiptir. Bu bağlamda çeşitli göstergelerle çevrelenmiş ve biçimlendirilmiş olan müzeler, bireyin kültürel değerleri için temsili bir sahne görevi görmektedir.

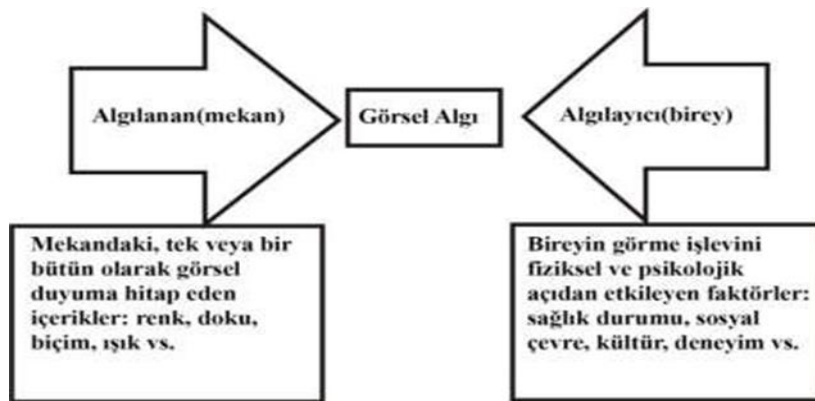
Müzeler, tarihsel ve kültürel değerlerin sergilenerek açığa çıkarılmasında etkin bir role sahiptir. Günümüz müze anlayışında, bireyin bu değerlere fiziksel ve zihinsel erişimi için gerekli yöntem ve imkânları kullanarak bilgiyi aktif olarak işleyen eğitsel ve sosyal mekân kurgusu önem kazanmıştır. Müze mimarisi, sergi ve sunum birlikteliği, mekânın kurgusundaki tüm parçalar, bireyin yapıya ve bilgiye erişimi için düzenlenmiş görsel bir bütünlük içerir. Mekânın düzenleniş biçimi ve sergileme tasarım bileşenleri gibi müze mimarisindeki her bir parçanın niteliği ve işlevi bireyin bilgiyi zihinsel haritada yorumlayarak anlamlandırmasında etkilidir. Bu şekilde birey, mekân ve eser arasında algıya dayalı görsel bir iletişim kurulur. Mekân ve eser arasında kurulan görsel iletişimin, bireyin algı süzgecinden geçerek anlam bulması ve her ikisine ait bilgiyi deneyimleyerek öğrenmesi sağlanır. Bu noktada, bireyin bulunduğu mekânı algılama ve anlamlandırma sürecinde görsel algı bileşeni önem kazanmaktadır.

Görsel algı, nesneyi görme duyusu süzgecinden geçirerek ona ait bilgiyi (renk, doku, şekil, vb...) beyinde imgeye dönüştürme işlemini yapmaktadır. Çevresel uyaranlar aracılığı ile bu bilgilerin daha net algılanması sağlanabilirken; uyarıcıların kullanım şekli ve yoğunluğuna bağlı olarak algılanmasının zorlaşmasına veya tamamen yanlış algılanmasına sebep olunabilir. Aydınlanma felsefesinin kurucularından İngiliz filozof ve araştırmacı John Locke, öğrenme sürecinde %83 çevrenin gözlemlenmesinin, %10 duymanın, %4 koklamanın, %2 dokunmanın, %1 denemenin etkili olduğunu belirtmiştir (Ertan, 2016: 71). Gezer (2012: 9) ise mekânı kavrama sürecinden bahsederken, mekânı algılamada fark etme yeteneğinin yalnızca 'dikkat' ile ilgili olmadığını, fark edilmesi istenilen şeyin 'görülebilmesi' ile ilgili olduğunu söylerken; bunu sağlayan ve etkileyen öğelerin varlığından bahsetmiştir. Bu sebeple görsel algı bileşeni ile mekânı algılama ve kavrama, mekândaki görsel içeriklerin algılanmasını olumlu veya olumsuz yönde etkileyen tasarım öğelerinin kullanım parametreleri ile doğrudan bağlantılıdır. Bu öğelerin kullanım ölçütüne bağlı olarak algı güçleşebilmekte veya görülmesi istenilen nesne daha iyi vurgulanabilmektedir. Bu bağlamda mekânı algılama ve anlamlandırma, bireyin psikolojik ve fizyolojik durumu ile ilgili olmakla birlikte, mekândaki görsel unsurların uyarıcı etkilerine bağlıdır.

2. MEKÂNİ ALGILAMA VE ANLAMLANDIRMADA GÖRSEL ALGI BİLEŞENİ

Mekân kavramı, Antik Yunandan beri felsefi düşünceler ile birçok kez tanımlansa da mimari disiplinde yer alması Van de Ven'e (1978) göre 1890'ların başında Alman okullarındaki estetik teorilerinde ortaya çıkmıştır (Aktaran Ürgür, 2011: 25). Mimari mekân, Norberg-Schultz'in (1971:9) tanımlamasına göre bireyin toplumsal, fizyolojik ve psikolojik gereksinimlerini karşılayan bir uzay parçasıdır. Bu alandaki elemanların üç boyutlu organizasyonu mekân yapısının belirlendiğini ve mekân tanımlamalarındaki 'üç boyutlu mekân' ile 'algısal mekân' kullanımlarının varlığını belirtmiştir. Benzer şekilde Lefebvre de mekân kavramından bahsederken 'algılanan mekân' boyutuna değinmiştir. Lefebvre'ye göre mekân; yaşanan, algılanan ve tasarlanan mekân olmak üzere birbirine sıkı sıkıya bağlı üç kurucu anın birleşimiyle, toplumsal olarak üretilen diyalektik bir süreçtir (Avar,2009: 7). Lefebvre "ampirik olarak gözlemlenir" şeklinde ifade ettiği mekânın, fiziksel yapısının üretim süreçlerini kapsayan mekânsal pratiklerini aynı zamanda algılanan mekân olarak nitelendirmektedir (Lefebvre, 2014: 410). Mekân ile kurulan algısal ilişki, bireyin mekânı deneyimlemesi, duyumsaması, analiz etmesi ölçütleri ile değerlendirilirken; görme duyusu aracılığı ile sağlanan görsel algı, mekânı algılama sürecinde en önemli bileşendir.

Görsel algı algılayan (birey) ve algılanan (mekân) arasında gerçekleşen, her iki unsurun fizyolojik ve psikolojik değerlerinin etkisinde şekillenen çift yönlü bir olaydır.

Şekil 1: Mekân birey bağlamında görsel algı şeması

Lynch(2010) da mekânın anlamını açıklarken; genelde fiziksel açıdan değerlendirilen malzemeler, renkler, biçimler, hacimler ve çeşitli mobilyalar gibi somut öğelerin etkileriyle oluşan mekânda, bu mevcut öğelerin psiko-sosyal durumlarla bağlantılı olarak hem bireylerin hem de kentlerin kolektif belleğinde anlam bulması ile algının oluştuğunu dile getirmektedir. Lynch'a göre çevresel imgelere dönüşen mekânların anlamı, kişi ve çevresi arasında işleyen iki yönlü bir süreç sonucunda oluşmakta ve bundan dolayı çevresel imge de kimlik, yapı ve anlam olmak üzere üç bileşenden meydana gelmektedir (Lynch, 2010: 8). Bu tanımlamalarda da olduğu gibi mekânın oluşumu fiziksel açıdan görsel içeriklerin varlığı veya bu içeriklerin birbiri ile etkileşimi sonucunda gerçekleşmektedir. Bireysel ve çevresel değişkenler arasında işleyen çift yönlü bir etkileşim sonucunda ise fiziksel mekân, zihinde anlamlı bir bütün oluşturarak algılanan mekâna dönüşür.

Mekânın kimliği, kullanım amacı ve çevresine algılatmak istediği temel düşünce, mekânın görsel elemanlarının nitel ve nicel değerlerini büyük oranda etkilemektedir. Genel olarak ise mekânlar, görsel kültürün kuşatması altında olan, bulunduğu çevrenin coğrafi ve sosyal yapısının dinamik etkisini mekânı oluşturan tüm unsurlara, kurgu ve kullanımına yansıtan alanlardır. Görsel unsurların kompozisyonuyla oluşan mekânda her bir parça, bir bütün olarak görsel algıyı oluşturmaktadır. Fakat bazen algıyı kuvvetlendirmek için Gestalt Kuramında da olduğu gibi; bazı parçalar, tasarım kriterleri bilinçli bir şekilde kullanılarak kullanıcı veya gözlemci için istenilen etkiyi yaratmada vurgu elemanı olarak işlev görmekte ve odak noktası haline gelmektedir. Mekân içindeki renk, doku, biçim ve her türlü tefriş elemanı, mekânı algılama ve anlamlandırma sürecimizde görsel duyumdan gelen verileri oluşturmaktadır. Bu verilerin kullanım ölçütü ve kurgusu ile birlikte ısı, ışık, havalandırma gibi çevresel uyaranlar mekân içerisindeki algıyı değiştirebilmektedir.

3. MÜZE MEKÂNINDA GÖRSEL ALGIYI ETKİLEYEN UNSURLAR

Geçmiş ile gelecek arasında somut ve soyut değerlerin aktarımında önemli bir bağlama sahip müze kavramı, tarihsel gelişim sürecinde birçok tanım ile ifade edilmiştir. Müze teriminin ilk kullanımı, ilham perilerinin (muses) tapınağı anlamına gelen yunanca 'mouseion' kelimesine dayanmaktadır (Kandemir, Uçar, 2015: 20). Kavramsal açıdan klasik müze anlayışında bulunan toplama, depolama, koruma ve sergileme işlevinin temelini oluşturan ilk müzecilik düşüncesi Altunbaşı ve Özdemir (2012: 4)'e göre; Romalılarda toplama ve koleksiyon yapma fikri ile ortaya çıkmış ve değerli sanat eserlerini toplayarak sergilemek sınıf üstünlüğünün göstergesi sayılmıştır. Ambrose ve Paine'nin(1993: 6) ifade ettiği şekliyle Eski Hindistan'da 'chitrashalas' olarak adlandırılan resim galerilerinde, sergilenen resim ve heykellerin "hem eğlence hem de eğitim kaynağı" olması; tarih, sanat ve din eğitime katkıda bulunması, günümüz çağdaş müze anlayışının sergileme ve eğitim işlevi ile örtüşmektedir. Uluslararası Müzeler Konseyi(ICOM) tarafından 2007 yılında Viyana'da düzenlenen 21. Genel Konferansında, güncellenen müze tanımına göre; "müze, kâr gayesi gütmeyen, kalıcı, topluma ve toplumun gelişimine hizmet eden, halka açık, 'soyut' ve 'somut' insanlık mirasını ve çevresini eğitim, çalışma ve eğlenme amacı için edinen, koruyan, araştıran, ileten ve sergileyen kurumdur." (ICOM, 2007: madde 3.1).

Müzelerde görsel algı, eser-mekân ilişkisi, mekân-birey ilişkisi ve eser-birey ilişkisi olmak üzere birbiri ile bağlantılı 3 aşamada incelenmiştir. Eser – mekân ilişkisi, her iki unsurun birbiri ile olan uyumu veya çatışma durumunu ifade etmekte ve bireyin görsel deneyimini etkilemektedir. Eser – birey ilişkisinde, aydınlatma, renk, doku, konum, biçim gibi sergileme tasarımında görsel algıyı etkileyen unsurlar ve alınan güvenlik önlemleri incelenirken; mekân – birey ilişkisinde mekânın biçimi, yerleşim, yönlendirme, mekân organizasyonu gibi mekânsal boyutta görsel algıyı etkileyen unsurlar incelenmektedir.

"Müze anlam veren mimari düzenleme biçimidir" diyen Giebelhausen (2006: 41), mimarinin kavramsal ve fiziksel bakış açılarını belirlemekle birlikte, yalnızca sergileri çerçevelemeyle sınırlı kalmayıp, yanı sıra bireyin deneyimine de biçim verdiğini ifade etmiştir. Buna göre, müzenin deneyimlenmesinde, sergilenen eserin algılanmasının yanı sıra, görsel algının mekânsal ölçekteki boyutu önem kazanmaktadır. Fakat mekânsal ölçekte görsel algının incelenmesi, içinde eserin algılanmasını da etkileyen unsurları barındıran bütünsel bir konudur. Lord (1999: 225) bu konuyla ilişkili olarak, müzede mekân organizasyonunun öneminden bahsederken, bir müzede, mekânın yapısını tanımlayan genel bir müze düzeni ve nesnelere iletişim içinde olmayı sağlayan bir sergi planı olması gerektiğini vurgulamıştır (Aktaran Akgün, 2011: 29). Müzelerde mekân organizasyonu mekân-birey ilişkisi bağlamında incelenirken; sergilenen nesnenin algılanmasına yönelik tasarım kriterleri eser-birey ilişkisi içerisinde yer almakta ve mekân düzeni ile bağlantılı bir sergi planı oluşturmak eser-birey- mekân ilişkilerinin tümünü kapsamaktadır.

3.1. Eser-Mekân İlişkisi

Müze mekânlarında eser ve mekân arasında diyalektik bir etkileşim söz konusudur. Karşılıklı etki kanununa dayanan bu etkileşimde, sanat eserinin algılanması mekânın nitelikleri ile arasındaki iletişime bağlıyken; mekânın deneyimlenmesini de sanat eserinin mekânla bütünleşmesi etkilemektedir. Yapıtla mekân arasında kurulan bağa değinen Bulduk (2007: 6); mekânın yapıta, yapıtın da mekâna bir anlam yüklediğini ifade etmiştir. Bu sebeple müzede, mekânın da eserin de algılanması ilişkisel bir varoluşun ürünleridir.

Mekân-eser ilişkisinde, mekânın kurgusu ve eserin algılanmasına yönelik müze ve galerilerde farklı anlayışlarla biçimlenen mekânlar görülmektedir. Bu anlayışlardan kimileri mekânı, eserin algılanması için tüm detaylardan soyutlanmış ya da bir araca dönüştürürken, kimileri mekânın kendisini de sanat eseri olarak sunmayı amaçlamıştır. 20.y.y'ın modern müzelerinin simgesi haline gelen 'Beyaz Küp' modelinde müze, Brian O'Doherty (1999: 15)'in ifadesine göre estetiğin teknolojisine adanmış, gölgesiz, temiz, beyaz ve dış dünyanın içeri girmedikleri sanal mekândır. Mekân; yalnızca sanat yapıtının algılanması için tasarlanmış, her türlü dikkat dağıtıcı öğeden arındırılmış, duvarların beyaz, zeminin nötr ve sessiz adımların atılacağı halı ile kaplı, tavanların ana ışık kaynağı olduğu, eserin önüne geçen her türlü mimari dekorasyondan soyutlanmış, eser odaklı ya da bir

arka plandır. Fakat bu anlayış zamanla değişmeye başlamış ve 20.Yy'ın ikinci yarısında mekân, eserle birlikte algılanan veya eserin kendisi haline gelen, izleyici ile arasında daha samimi iletişim kuran anlayışlarla biçimlenmeye başlamıştır (Kandemir, Uçar, 2015: 39). Enstalasyon sanatının, müze mekânının yeniden değerlendirmesini sağladığı bu dönemde, mekânla eser arasındaki bağda bütünsel bir bakış açısı yakalanmıştır. Eserle birlikte mekânın algılanması, deneyimlenmesi, yönlendirme, sergileme, yerleşim gibi kavramlar iç içe girmiştir.

Müzelerde beyaz küp modelinden sıyrılan mekânlarda, mekânın algısı ile eserin algısı birbirinin önüne geçmeden dengeli bir ritimle bütünleşmelidir. Mekân ile eser arasında hem bir biri ile yarışmayacak bir uyum hem de algının, eser ile mekân arasındaki karmaşa veya aşırı benzerlik içinde erimesini engelleyen vurgular veya zıtlıklar olmalıdır. Örneğin: Peter Märkli'nin mimarı olduğu La Congiunta Müzesinde, Hans Josephsohn'un heykellerini sergilediği mekânın kurgusu eserlerin niteliği ile uyum sağlarken; mekân- nesne algısının her ikisini de vurgulayan bir zıtlık hâkimdir. Mekân ile heykeller arasındaki ilişki, aydınlatma, mekânsal oranlar ve malzemelerin dokusu ile kurulmaktadır. Hans Josephsohn'un heykellerinde 'tamamlanmamışlık' konseptine uygun olarak bıraktığı parmak izleri, girinti çıkıntı ve üst üste eklediği katmanlar aynı şekilde durmaktadır. Benzer şekilde mekândaki duvar ve zeminde de inşaatta kullanılan malaların izleri görülebilmektedir. Josephsohn'un yaptığı eserler mekâna yarışmadığı gibi, Märkli'nin sade ve soyut mimarisi de eserin önüne geçmemiştir (Balık, 2009: 37).

Şekil 2: La Congiunta Müzesinde eser-mekân ilişkisi (Balık, 2009: 37)

Boyut, biçim, renk, doku gibi tasarım unsurları mekân ile eser arasındaki ilişkide görsel algıyı etkileyen fiziksel etmenleri oluştururken; sergilenen eserin karakteri ile mekânın tasarımı arasındaki etkileşim de görsel algıyı psikolojik açıdan etkileyebilmektedir. Örneğin; belli bir döneme ait bir mekânda sergilenen eserlerin, o dönemden çağrışımlar yapması veya tamamen o döneme ait olması hem mekânın hem de eserin algısını kuvvetlendirebilir. Mekân ile eserin dönemsel veya niteliksel farklılığı durumunda ise zıtlıkların birbirini vurgulaması ya da karmaşa yaratması da mümkün olabilmektedir.

Müze mekânında mekân ile eser ilişkisi, bireyin hem mekân hem de eserle kurduğu algısal bağı doğrudan etkilemektedir. Yalnızca eserin vurgulanması ve sergilenmesine yönelik biçimlenen mekânda, bireyin mekân algısı ve deneyimi geri planda kalacağı için güçleşebilmektedir. Buna karşılık; mekânın baskın tasarımının ve karakterinin eserin önüne geçmesi veya eserin sergileme tasarımındaki renk, doku gibi görsel unsurların mekânın nitelikleri ile yarışması durumunda bireyin eseri algılaması da zorlaşabilmektedir. Bu yüzden müze tasarımında sorgulanması ve düşünülmesi gereken ana problem mekân-eser ilişkisidir.

3.2. Mekân-Birey İlişkisi

Müze deneyiminin, yalnızca eserin deneyimlenmesine dayalı, mekânın tüm dikkat dağıtıcı öğelerden arındırılmış durağan mimari oluşumdan ibaret olmadığını savunan çağdaş müze anlayışında, mekânın fiziksel ve eğitsel deneyimi öne çıkmıştır. Mekân yalnızca eseri çerçeveleyen zemin, duvar ve tavandan oluşan hacmin dışında, bireyin algısını etkileyen tüm fiziksel öğeleri barındıran bütünsel mimari biçimleniştir. Mimarının dinamik etkisi bireyin hem mekân içindeki hareketini ve mekânı algılamasını hem de eserin algılanmasını etkileyecektir.

Yaratıcı mekâna olanak tanıyan yeni müze anlayışındaki mekân birey ilişkisiyle bağdaşan Greenberg (2005)'in ifadesine göre "kullanıcının mekânı" olarak tanımladığı müzedeki yaratıcı mekân, bireyin deneyimini sağlayan ve zihninde fiziksel olarak var olan dinamik, değişken ve dramatiktir. Bu yönüyle eserle birey arasında arabuluculuk üstlenmektedir (Greenberg,2005: 226). Mekânın düzenleniş biçimi bireyin hareketine, bakış noktalarına ve bilgiye erişimine yön verir. Bu düzende, eserin sergilenmesi de mimari biçimlenişin bir parçası halinde bireyin görsel algısında yerini alacağı için eser-birey ilişkisini de dolaylı olarak etkilemektedir.

Müze mimarisinin biçimsel bütünlüğünü sağlayan tüm yapı ve estetik unsurlar, mekân birey ilişkisindeki fiziksel deneyimi sağlayan parçaları oluşturur. Gestalt kuramında da olduğu gibi bu bütüne anlamını veren, parçalar arasındaki ilişkiyi kuran bir araya gelme biçimleridir ve bireyin algısını bütünsel olarak etkilemektedir. Örneğin: Bireyin mekân içindeki temel ihtiyacı olan fiziksel veya görsel hareketini, mekânın kurgusu, plan organizasyonu, sergileme biçimi, strüktürel yapının biçimlenişi gibi

unsurlar mekânda statik ve dinamik sirkülasyon alanları yaratarak doğrudan veya dolaylı olarak etkilemektedir. Haq ve Zimring'in (2003) de belirttiği gibi yapılandırma, bireyi harekete geçirir ve yön bulma gerçekleşir (Haq, Zimring,2003: 158). Müze mimarisinde en önemli unsurlardan biri bireyin herhangi bir yardıma gerek duymaksızın yönünü bulmasını sağlayan anlaşılır bir mekân planlaması ve yerleşim düzenine sahip olmasıdır. Yön bulmanın yanı sıra sergilenen eserlerin görünme açıları, açıklayıcı bilgilerinin görünürlüğü, yeterliliği ve düzeni mekânda sıkılmadan daha çok zaman geçirmemize, ya da daha fazla yararlanmamıza yardımcı olabilir.

Bireyin mekân içindeki deneyimi çevreyi algılama ve anlamlandırma ihtiyacıyla başlar. Lynch (2010:5)'a göre çevrenin belirgin ve okunaklı oluşu bireye güven vererek, deneyimin derinliğini ve yoğunluğunu arttırmaktadır. Mekân içinde labirent, belirsizlik ve sürprizlerin olması da olumlu bir etki yaratacağından, bu belirsizlikler bütünlüğe bağlantılı, tanımlanabilecek ve zamanla anlaşılabilir kesin detaylarla düzenlenmiş bir forma sahip olmalıdır. Mekândaki hareket akışını sonlandıran, bölgenin anlamsız boşluklar ve ölü noktalar mekânın bütünüyle bağlantısız bir belirsizlik, mekânsal kurgunun eksikliği ve güvensizlik hislerini yaratabilmektedir. Fakat duraklama ve dinlenme alanları anlam ve amacına uygun işlevsel olarak kurgulanmış hacimler olduğundan bu tarife dâhil değillerdir. Müzelerde sirkülasyona yön veren ve görsel, fiziksel hareketi sağlayan sergi mekânlarındaki sergileme düzeninin amaçsız boşluklar ile kesilmesi veya anlamsız boyutsal/ biçimsel ilişkiler ile biçimlenmesi, bireyin mekânsal algısında tanımsız kesitler oluşturacaktır.

Müzelerde mekânın genelinde kullanılan doğal veya yapay aydınlatmanın, kontrollü kullanımı ile yoğunluğuna veya değişimine bağlı olarak mekân içinde görsel algının kuvvetlenmesine, vurgu noktaları oluşturulmasına, mekânın ve eserlerin niteliklerinin anlaşılır ifadesine ve bireyin yönlendirilmesine olanak tanır. Işığın değişimiyle karanlıktan aydınlığa doğru bir geçiş; mekânlar arası değişimi, objelerin nitelik özelliklerine veya konumlarına dikkat çekilmesini ifade edebilmektedir. Doğal ve yapay aydınlatma çizgisel bir hat veya ışığın geliş açısına göre ışık-gölge etkisiyle sirkülasyon alanları oluşturarak, bireyin mekân deneyiminde yönlenme duygusunun tetiklenmesine ve dolaşımına katkı sağlayabilmektedir. Örneğin: Berlin Yahudi Müzesi doğal ve yapay aydınlatmasının bireyin mekân deneyimine ve yönlendirilmesine olumlu bir etkisi olmuştur. Mekânın genelinde kullanılan aydınlatma ile eser odaklı kullanılan aydınlatma arasındaki ilişkinin bilinçli kurulmasıyla, eserin zararlı ışınimlerden korunması, mekân ve objenin niteliklerinin doğru algılanması ve kamaşmanın önlenmesi sağlanmalıdır.

Müze mekânındaki eğitsel deneyim, bireyin (çocuk, genç, yetişkin) görsel kültür ve geçmiş deneyimlerinin bilişsel örüntülerinin yeniden kurulmasını sağlayan, bilginin bireye aktarılmasını aktif bir süreçte gerçekleştiren eğitime ve öğretme temelli programdır. Örneğin: Greg(2001)'in belirttiğine göre Melbourne Müze Eğitimi Servisi, “yaşadığımız hayatı ve kendimizi anlama” yönünde ziyaretçilerine birçok eğitim programı geliştirmiştir (Greg,2011: 31). Müzelerde eğitsel deneyim ile mekân planlanmasına;

- Eğitim atölyeleri,
- Sosyal etkinlik alanları (sanatsal faaliyetler, oyunlar...)
- Geçici sergi ve çok amaçlı mekânlar,
- Eserlere yönelik laboratuvarlar,
- Kültürel satış mekânları

gibi hacimler dâhil edilerek, bireyin düşünme eylemini harekete geçiren, öğrenirken eğlendirerek belleğinde kalıcı bilgiler yaratan ve kendi yeteneklerini de keşfetme imkânı tanıyan sosyal mekânlara dönüşmektedir.

3.3. Eser -Birey İlişkisi

Müze sergi mekânlarında ana hedeflerden biri de eserle ziyaretçi arasında doğrusal bir ilişki kurulmasıdır. Bu ilişkinin kurulması, eserin deneyimlenmesine, algılanmasına ve bireyin bilgiye fiziksel ve zihinsel erişimini sağlayacak sergileme tasarım bileşenlerinin etkili bir şekilde kullanılmasına bağlıdır. Sergilemede bireyle eser ilişkisini sağlayan veya kullanım ölçütlerine bağlı olarak bu ilişkiyi olumlu-olumsuz yönde etkileyen tasarım bileşenleri;

- Eserin değerini ortaya koyacak, bireyin ilgisini uyandıracak ve dolaşım düzenini sağlayacak bir sergi kurgusu,
- Sergi kurgusunu ve koleksiyonların genel bilgisini bireye aktaran, bireyi bir hikâye çerçevesinde dolaştırmayı sağlayan panolar veya grafiksel anlatım teknikleri,
- Eserle ilgili gerekli bilgilerin bireye aktarılmasında, herhangi bir ayırım gözetmeksizin tüm bireylerin erişebileceği şekilde etkili ve algılanabilir bilgilendirme teknik ve teknolojileri,
- Bireyin görsel konforunu düzenleyen ve görsel algıyı uyarak eserin olduğu gibi algılanmasını, vurgulanarak ön plana çıkmasını sağlayan aydınlatma sistemleri
- Eserin korunmasını ve bireye sunulmasını sağlayan sergileme vitrini,
- Eserin sergilenmesinde kullanılan ve görsel algıyı doğrudan etkileyen renk, doku ve biçim gibi estetik unsurlar şeklinde sıralanabilmektedir.

Sergilemede tasarım bileşenleri, birbirleri ile uyum içinde harmanlanarak bütünsel bir yaklaşımla ziyaretçiyi öğretici görsel bir tura çıkarabilmelidir. Sergilemeyi etkileyici kılan; Lehmbruck'ın (2001: 64) da dediği gibi yalnızca mekânla obje arasında değil, objeyle obje arasında da boyut, biçim, renk, doku gibi karakteristik özelliklerin etkileşimiyle kurulan anlamlı ilişkidir. Böylece eserlerin karakteristik özellikleri dikkate alınarak birbirleri arasındaki mesafenin belirlendiği, sanatsal değerlerinin

vurgulanarak konumlandırıldığı ve ziyaretçinin algısını, ilgisini yüksek tutacak bir sergi yerleşimi kurgulanmalıdır. Sergi yerleşiminde eserle birey arasındaki bağlantıyı kuran bir diğer önemli nokta; ziyaretçiyi nasıl bir sergi kurgusunda dolaştıracağını anlatan bir sunumun olmasıdır. Aykut (2017:220)'un da belirttiği gibi, koleksiyonlar kronolojik, bilimsel veya içerikle bağlantılı tematik yaklaşımla oluşturulan bir düzenle sunulabilmektedir. Sergi kurgusunun sunumu, ziyaretçinin ilgisini uyandıracak ve gerekli bilgileri edinmesine olanak tanıyacak metinler, etkileşimli sergi öğeleri, görselleri ve teknolojik yöntemlerle oluşturulmalıdır. Koleksiyonlar arasında akışkan bir düzen ve sunum yaratılarak ziyaretçinin eserleri incelerken kurduğu diyalog kopukluğa uğramamalıdır.

Eserin ayrıntılarıyla algılanmasını sağlayan ve bireyin eserle kurduğu ilişkiyi 'izlenim' pozisyonundan çıkararak, bilgiyi bireyin etkin katılımıyla aktaran teknoloji destekli sunum teknikleri, eserin tanıtımını kuvvetlendirmektedir. Görsel ve işitsel anlatımlar, ziyaretçilerin rol alacağı uygulamalar, etkileşimli görsel zaman çizelgesi panosu, artırılmış gerçeklik veya sanal gerçeklik gibi uygulamalar bireyin eseri deneyimlemesini daha etkili ve eğlenceli hale getirmektedir. Özellikle artırılmış ve sanal gerçeklik uygulamaları, yeni algılama olanakları geliştirerek, eserin sunduğu sınırlı bilgiyi dijital sistemlerle genişletmektedir. Birey müzeye gitmeden sanal olarak müzeyi gezebilir, sanal ortamda objelere dokunabilir, boyutsal özelliklerini değiştirerek (yakınlaştırarak) ayrıntılarıyla inceleyebilir, ait olduğu dönem içinde objeyi görebilir ve gezintiye çıkabilir, eserin görünmeyen katmanlarına inebilir veya sanatçı dijital olarak deneyimlenebilecek eserler üretebilir. Teknolojik sistemlerle fiziksel sınırlamaları olan bireylerin de erişimi ve kolay algılamaları sağlanabilmektedir. Ülkemizde uygulanan teknoloji destekli sunum örneklerinden birkaçına örnek olarak Çorum arkeoloji müzesinden bahsedebiliriz. Müze ziyaretçileri müzede bulunan 'Savaş Arabası Simülatörü' uygulaması kullanarak Hattuşaş Antik Kenti sanal ortamda gezebilir, 'Ölü Gömme Töreni' ve tunç çağı objelerini inceleyebilirler. Çorum müzesinde ayrıca '3 Boyutlu Vazo İnceleme' yazılımı ile eseri daha yakından, büyütülerek incelenmesine olanak sağlayan uygulamalara rastlanmaktadır (Coskun,2017: 68). Benzer şekilde yaşadığımız çağda hızla gelişen teknolojiyen faydalanılarak daha çok insanın ilgisini müzeye çekebilecek mekânlar oluşturulmalıdır. Günümüzde müzeler içerisinde yer alan eserlerle bağlantılı, etkileşimli bilgi sistemleriyle donatılmış mekânlar sayesinde eğitsel işlevlerini daha etkili yerine getirmekteler.

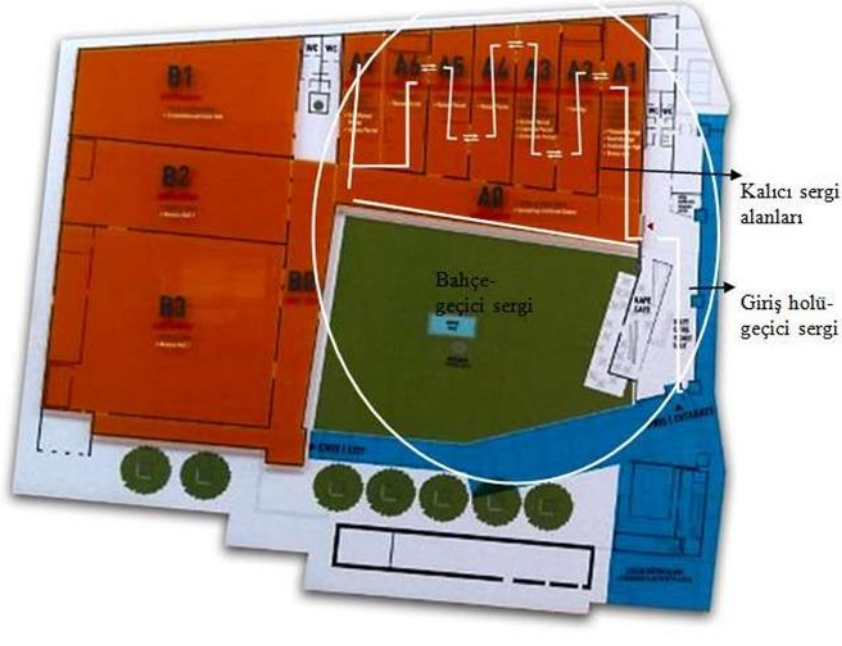
Eser ile birey arasındaki görsel iletişimi sağlayan ve algıyı uyaran en önemli unsurlardan biri aydınlatmadır. Müze mimarisinin genelinde kullanılan aydınlatmayla birlikte eser odaklı kullanılan aydınlatma doğrudan eser-birey ilişkisini etkilemektedir. Eserin vurgulanmasını sağlayarak bireyin algısını yönlendirmekte, eserin ayrıntılarıyla görülmesini sağlayarak görsel algıyı arttırmakta veya kullanım değerlerine bağlı olarak görsel algıyı değiştirebilmektedir. Aydınlatmanın hem eserin korunması ve görülebilmesi hem de bireyin algısının ve görsel konforunun sağlanması için belli parametreler altında uygulanması gerekmektedir. Genel olarak aydınlık düzeyi eserin algılanmasını zorlaştırmamalı, eserin ışık duyarlılık değerine göre ayarlanmış olmalıdır. Gözün görme yeteneğini azaltacak derecede yüksek veya çok alçak parlılık oluşumundan sakınılmalı, aydınlatma aygıtları eser üzerinde doğru bir açıyla konumlandırılarak yansımalar veya vitrin camında gölge oluşumları engellenmeli ve doğal ışık rengine yakın ışık rengi kullanılmalıdır (DS/EN 12464-1, 2009). Mekânın genelinde kullanılan aydınlatmaların veya mekânın geneli ile eser odaklı kullanılan aydınlatmaların aydınlık düzeyleri arasında bireyde kısa süreli görme bozukluğu yaratacak derecede yüksek farklar bulunmamalıdır.

Eserin sergilenmesinde kullanılan renk, doku, form gibi estetik unsurlar da görsel algıyı doğrudan etkilemektedir. Sergilemenin biçimsel özellikleri, eserin sergilendiği vitrin veya arka planın rengi, dokusu ile mekânın bütününde kullanılan malzemelerin nitelikleri gibi tasarım bileşenlerinin kullanımına bağlı olarak; bireyin mekansal deneyimi, eserin vurgulanması, net olarak algılanması sağlanabilmekte veya olumsuz yönde etkileyebilmektedir. Örneğin eserin rengiyle veya dokusuyla benzer nitelikte kullanılan arka zeminler algıyı güçleştirebilmektedir. Bu yüzden kontrast bir uygulama, estetik değerlerin ön

plana çıkmasında etkili olacaktır. Fakat Belcher (1991: 130-131) renklerin algıdaki etkisi konusunda farklı bir noktaya değinmiştir. Koyu renkli bir nesne açık bir arka yüzey önünde daha küçük görünürken, koyu renkli bir yüzey önünde açık renkli bir nesnenin daha büyük görüneceğini belirtmiştir. Bu sebeple benzerlik veya kontrastlık her durum ve ortamda algıyı aynı şekilde yönlendiremeyebilir. Böylece serginin amacına göre; estetik unsurlar algıyı kasıtlı olarak da değiştirebilmekte veya algının kuvvetini, görülmesi istenen objenin netlik derecesini olumlu- olumsuz etkileyebilmektedir.

4. ADANA YENİ ARKEOLOJİ MÜZESİ

Yeniden işlevlendirilerek müze fonksiyonuyla 2017 yılında faaliyete geçirilen tarihi yapı; Adana'nın Seyhan ilçesinin Döşeme mahallesinde 1907 yılında Ermeni Simyonoğlu evlatlarından Aristidi Kozma tarafından 'Simyonoğlu Fabrikası' adıyla kurulmuş Adana'nın ilk dokuma fabrikasıdır. 1924'te fabrika, devlet hazinesine geçmiş ve adı 'Milli Fabrika' olarak değiştirilmiştir. 1927 yılında hazineден satın alınan yapı 'Milli Mensucat' adıyla üretimine devam etmiştir. Fabrikada üretilen 'Aslan' marka vater ve ekstra iplikler ülke genelinde talep görmüştür. 1978 yılında maddi sebeplerden dolayı üretimine ara verilen fabrika, 1983 yılında 'Milsan Mensucat' adıyla tekrar faaliyete geçirilmiş ve 1990'lı yılların sonuna kadar üretimini sürdürmüştür.

Şekil 3: Adana Arkeoloji Müzesi planı

Yapı hacmi, birbiri ile bağlantılı sıralı hacimlerden oluşmaktadır. Yassı tuğla malzemesi ile inşa edilen yapıda üst örtü, şed çatı ve kırma çatı sistemleri ile oluşturulmuştur. Cephelerden ve çatıdan doğal aydınlatılması sağlanan yapıda çatı sistemi, çelik makaslar ve ahşap direkler ile taşınmaktadır. Yeniden işlevlendirme dolayısıyla tavan ve duvarlardaki çapraz ahşap hatılların yerine, güçlendirme amaçlı yapılan çelik konstrüksiyon kullanılmıştır. Yapının iç mekânında tuğla dokusu korunmuş ve müze tasarımında baskın nitelikteki yapı unsuru olmuştur. Yapıda arkeoloji sergisi için ayrılan bitişik nizamda yedi sıralı hacim ve bahçeye bakan cepheden doğal aydınlatmayı doğrudan alan bir hacim bulunmaktadır. Kalıcı sergi alanlarından ayrı olarak yapıda, geçici sergi alanları, girişe yakın konumlanmış bahçeye bağlantılı kafeterya, müze mağazası, VIP odası gibi ek hizmet birimleri de bulunmaktadır.

Adana arkeoloji müzesinin, görsel algı bağlamında tasarım bileşenlerinin analizi;

- Yapıda görsel algıyı uyaran eser-mekân ilişkisi alt tabanında dikkat çeken en önemli nokta; belli bir döneme, kültüre ve işleve sahip olan binanın yeniden işlevlendirme sonucu özgün karakterinin korunmasına yönelik mekansal bellek göstergelerinin üzeri örtülmemiş yalnızca güçlendirme amaçlı müdahalelerde bulunulmuştur. Böylece yapının tarihi değeri ve mekân tasarım bileşenleri (duvar dokusu ve tavan ayrıntıları) olumlu bir yaklaşımla korunmuştur. Fakat bu durum, görsel algının mekânın genel atmosferine ve tasarımına yoğunlaşması; böylece mekânın, eserlerin önüne geçmesine sebep olma ihtimalini de yükseltmektedir. Mekânın tarihi değeri ile eserler arasındaki dönemsel farklılıklar da uyumsuzluk ve çatışma halini yansıtmaktadır (şekil.4).

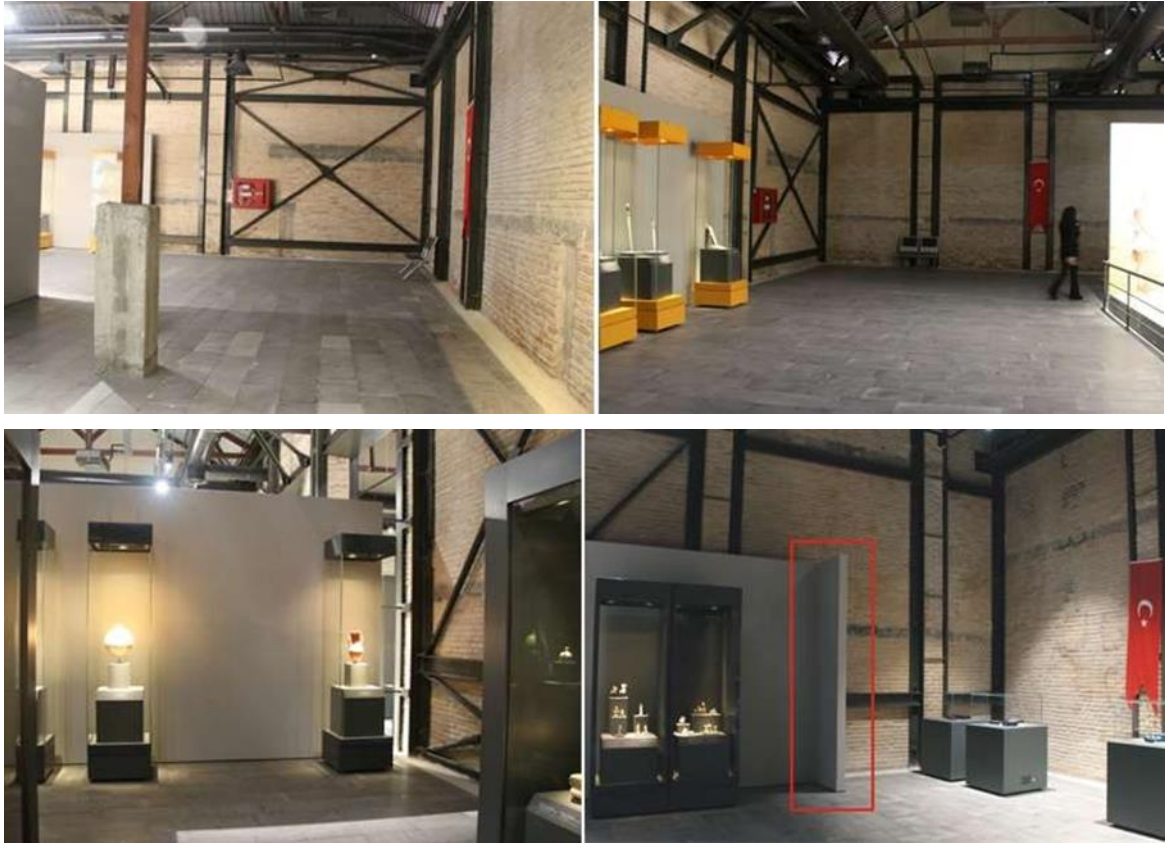
Şekil 4: Adana Arkeoloji Müzesi iç mekân tasarımı ve eserlerle ilişkisi (kişisel arşiv)

- Eserlerin sergilemesinde; kullanılan standın ve tercih edilen fonun rengi veya doğrudan duvar yüzey dokusu ile önüne yerleştirilen eserler arasında karmaşa yaratılmasına ve bu yüzden bazı yerlerde eserin dokusunun, renginin ayırt edilememesine neden olmaktadır (şekil.5).

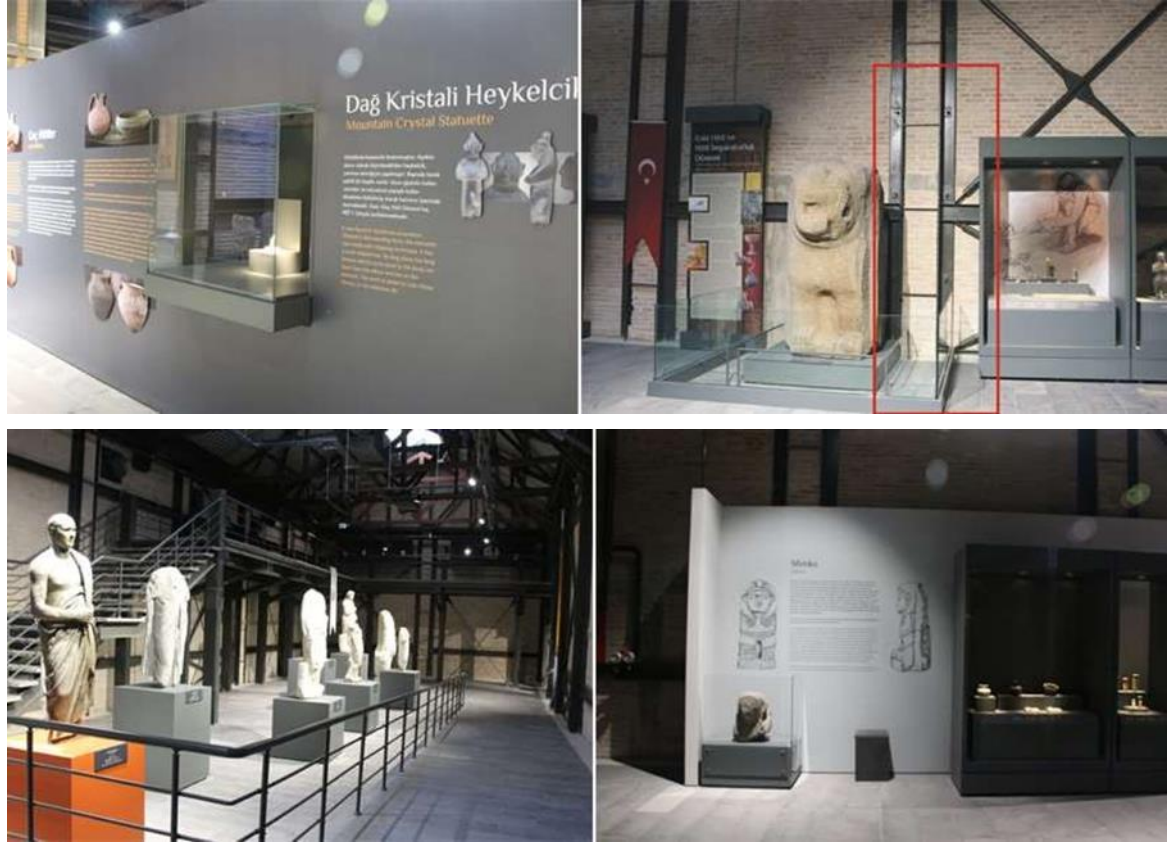
Şekil 5: Eserlerin sergilenmesindeki yüzeylerin etkisi (kişisel arşiv)

- Bireyin mekân içindeki hareketini ve bakış noktalarını etkileyen mekânın düzenleniş biçimi analiz edildiğinde; sergi mekanındaki hacimler arası geçişler, bireyin mekândaki tüm noktalara ulaşmasına ve akışkan bir sirkülasyon sağlanmasına uygun olarak düzenlenmiştir. Kat yüksekliğinden faydalanılarak oluşturulan asma kat ise hem yapı hacminden daha fazla yararlanmayı sağlamış hem de bireyin sirkülasyonuna dinamik ve sürpriz bir etki yaparak algıda farkındalık yaratmıştır.
- Sergi düzeni, bireyin mekân içindeki fiziksel açıdan hareket ve bakış noktasını, psikolojik açıdan ise duygularını etkileyerek; hem mekânla hem de eserle olan ilişkisinde rol oynamaktadır. Sergi düzeni incelendiğinde; bazı yerlerde sergi vitrinleri arasındaki boyutsal farklılıklar, anlamsız boşluklar ve sergi vitrinlerinin tanımsız şekilde sonlanmasıyla oluşan ölü noktalar tespit edilmiştir (şekil.6).

Şekil 6: Sergi düzenindeki tanımsız boşluk ve uygulamalar (kişisel arşiv)

- Sergi düzeninde tespit edilen bir diğer nokta; bazı yerlerde eserlerin biçim, boyut, tür gibi karakteristik özelliklerine, sanatsal değerlerine göre bireyin ilgisini uyandıracak etkiye konumlandırılmamasıdır. Buna karşıt olarak; bazı sergi vitrinlerinde yapılan vurgulu şekildeki renk farklılığının, eserin değeriyle ilgili olduğu düşüncesini uyandırmaktadır (şekil.7).

Şekil 7: Eserlerin niteliklerine göre hatalı sergileme uygulamaları (kişisel arşiv)

- Bireyin mekân içindeki dolaşımının bir hikâye çerçevesinde gerçekleşmesini sağlayan kriter incelendiğinde; sergi sunum hikayesi kronolojik sıraya göre pano ve grafiksel anlatım teknikleri ile sağlanmıştır. Dönemler arası geçiş düzeni, sergi vitrinleri arasındaki boşluklar ve düzensizlikler nedeniyle kesintiye uğrayarak; algılanmasının zorlaştığı gözlenmiştir (şekil.8).

Şekil 8: Sergi hikâye anlatımı (kişisel arşiv)

- Eser ile birey arasındaki bağlantıyı kurarak bilginin etkin bir şekilde ulaşmasını sağlayan bilgilendirme teknikleri incelendiğinde; günümüz teknolojik sunum tekniklerinden faydalanılmadığı, bireyin yalnızca 'izleyici' pozisyonunda bulunduğu, yazı veya çizim, baskı gibi pasif öğretici tekniklerin kullanıldığı ve bundan dolayı eserin ayrıntılı bilgisine ulaşamadığı tespit edilmiştir. Bazı eserlerin arka fonundaki kabartma ve şekiller renk seçimi,

ışığı yeterince alamaması ve eserin gerisinde kalarak izleyicinin görüş mesafesinin artmasından dolayı algılanmamaktadır (şekil.9).

Şekil 9: Bilgilendirme teknikleri (kişisel arşiv)

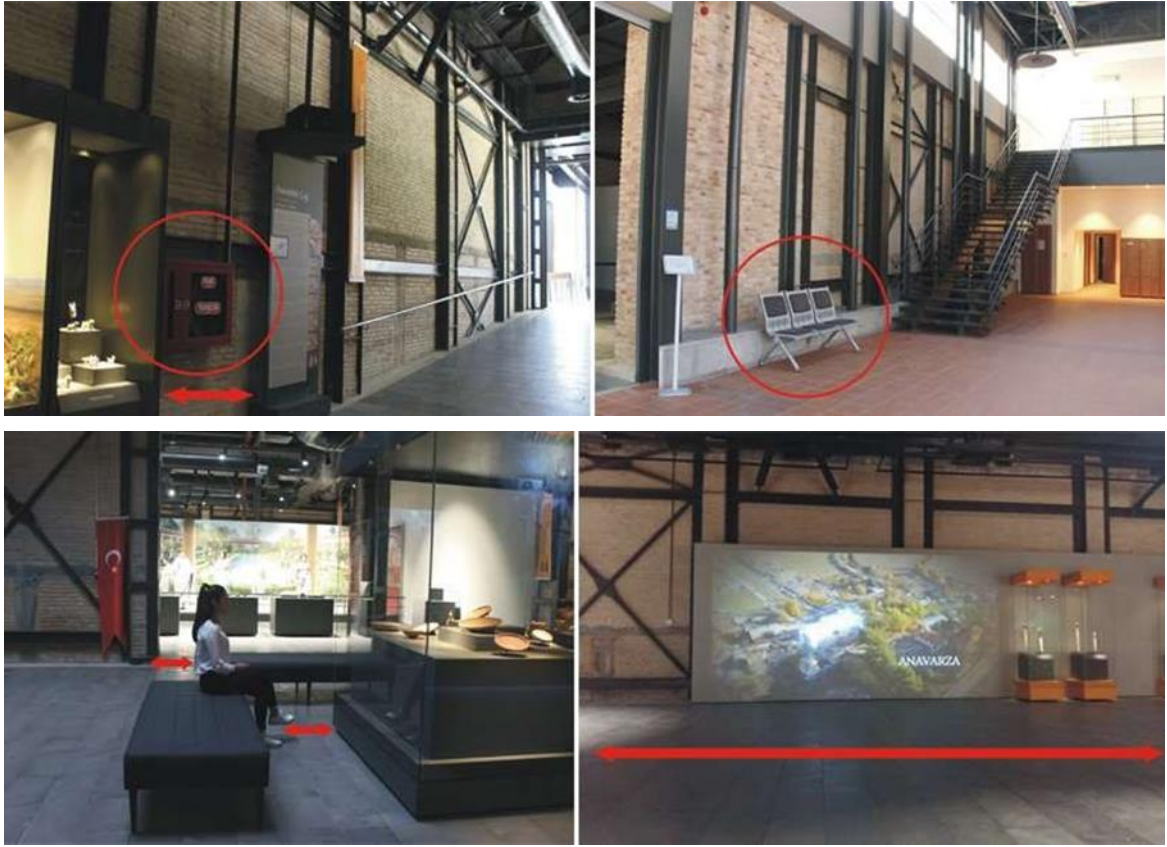
Bireyin eseri görsel olarak algılamadaki en önemli etmen olan aydınlatma kriteri analiz edildiğinde; mekânın genel aydınlatmasında bazı yerlerde bireyin hareketine bağlı sensörlü aydınlatma kullanıldığı ve hem eserlerin yoğun ışığa maruz kalmaması hem de bireyin yönlendirilmesini sağladığı tespit edilmiştir. Fakat eser odaklı kullanılan aydınlatmaların yüksek parlaklığına, eserde gölgelere ve vitrin camında yansımalara sebep olduğu gözlemlenmiştir (şekil.10).

Şekil 10: Aydınlatmanın eserler üzerindeki etkisi (kişisel arşiv)

Mekânda görsel ve fiziksel konforu olumsuz yönde etkileyen diğer faktörler incelendiğinde;

- Mekânda birkaç yerde kullanılan yangın dolabının eser değerinde sergilenir gibi kullanılmasıyla sergi düzenini kesintiye uğratmıştır.
- Sergi vitrinine yakın konumlanmış ve dolaşımda sorun oluşturabilecek, boyutlarının kullanıma uygun olmadığı ve mekânla bütünleşmeyen, niteliksiz oturma elemanları kullanılmıştır.
- Sinevizyon gösteriminin bulunduğu bir noktanın geçiş bölgesi olmasından dolayı oturan izleyicilerin önünden ziyaretçilerin geçerek görsel konforu etkilediği gözlemlenmiştir. Geçiş koridorunda ses yalıtımı oluşturulmadığından sinevizyon gösteriminin sesinin zayıf kalmasına, dağılmasına sebep olmakta ve algılanmasında sorun teşkil etmektedir.

Şekil 11: Mekânda görsel konforu olumsuz yönde etkileyen faktörler (kişisel arşiv)

- Müzede eğitsel deneyim analizi yapıldığında henüz bununla ilgili bir çalışmaya rastlanmamıştır. Kafeterya ve satış mekânı gibi sosyal etkileşim alanları görülmektedir fakat satış mekânında müzeyle bağlantılı, bireyin ilgisini çekecek ve müze deneyimini kalıcı kılabilecek ürünler bulunmadığı da bir eksiklik olarak gözlenmiştir.
- Müzede geçici sergi alanı olarak, giriş holü kullanılmaktadır. Bu alanda geçici sergilerdeki eserler için bir asma sistemi oluşturulmamıştır. Giriş holünde ön cephe tamamen cam olarak oluşturulduğundan, eser sergilemek için uygun değildir. Işığı tamamen ters aldığı halde, bütünüyle cam cephe önünde sıralanmış şövaleler üzerinde eserler sergilenmektedir. Asıl işlevi ‘resim yapmak için kullanılan sehpa’ olan şövale, sergi ortamında eserler için ‘bitmemiş’ izlenimi vermektedir. Farklı boyutta, farklı büyüklükte eserlerin, yapısı gereği açılı duran şövaleler üzerinde sergilenmesi, huzursuz, özensiz, önemsiz bir mekân algısı yaratmaktadır.

5.SONUÇ

Müzeler görsel kültürün ve algının yoğun olarak işlendiği mekânlardır. Bu mekânlar çeşitli izleyici/ziyaretçi kitlesinin kullanımına sunulduğu için işlev ve amacına yönelik, tüm kitlenin bilgi erişimine imkân sağlayacak ve belleğinde yer edinecek şekilde algının işlenmesi gerekmektedir. Bu mekânların tasarımı algının odağına göre değişmekle birlikte, müze mekânlarının geçmişten günümüze genel değişim süreci incelendiğinde, yeni müze anlayışında bireyin eğitsel ve fiziksel deneyiminin ön plana çıktığı çok yönlü, donanımlı bir mimariyi hedeflediği görülmektedir. Eserlerin sergilenmesi, korunması ve bilgilendirme teknikleri, bireyin mekân içindeki sirkülasyonu ve ihtiyaçları, mekânın farklı deneyimlere fırsat tanıyan sosyal etkileşim ve eğitim alanları gibi birimleri barındırması etmenleri; tasarım sürecinde alanında uzman kişilerin iş birliğine dayalı, disiplinler arası bir çalışmayı işaret etmektedir. Bu noktada istenilen etki mekân-eser-birey ilişkisinin analizleri sonucu doğru örüntü şemasının kurulmasıyla sağlanacaktır.

Yeni müze anlayışında bireyin fizyolojik ve psikolojik açıdan deneyim, izlenim ve ihtiyaçlarının hâkim olduğu bir mekândan bahsedilirken, yakın bir zamanda faaliyete geçirilen Adana Arkeoloji Müzesi’nde yapılan analizler sonucunda düzeltilmesi gereken birçok uygulama olduğu ve amaçlanan sunum algısını kuvvetlendirmek için yeni uygulamaların eklenmesi gerektiği görülmüştür. Özellikle teknolojinin gittikçe gelişme gösterdiği ve müze eğitimiyle iç içe olduğu bir dönemde yeni açılmış bir müzenin istekleri karşılamada eksiksiz olması beklenilmektedir. Yapının yeniden işlevlendirilmesi, kültür varlığının korunması ve sürekliliğinin sağlanması açısından önemli bir gelişme olması ile birlikte yürütülmesi gereken en önemli konu; yapının müze kimliğine bürünmesindeki ortaya çıkacak gerekliliklerin yapının değeri göz ardı edilmeksizin sağlanmasıdır. Tasarımda, yapının sunduğu olanakların müze işlevine uygun şekilde değerlendirilmesine dayanan bir estetik anlayış benimsenmelidir. Tasarımda tercih edilen konseptin mekân-eser-birey ilişkisi bağlamında müze eğitimine, mimarisine ve görsel algının doğru yönelimine katkı sağlayıp sağlamadığı sorgulanmalıdır.

Bu çalışmada, müze kompleksine dönüştürülmesi planlanan yapının, yapımı tamamlanan ve faaliyete geçirilen birinci etap kısmı olan Adana Arkeoloji Müzesi üzerinde eleştirel bir bakış açısıyla yapılan araştırma sonucunda, ikinci etap kısmının tamamlanması ve faaliyete geçirilmeden önce eksiklik ve hataların görülmesi, sorgulanması, araştırılması ve düzeltilmesi için referans olması umut edilmektedir.

KAYNAKÇA

- Altunbaş, A. & Özdemir, Ç. (2012). Çağdaş Müzecilik Anlayışı ve Ülkemizde Müzeler. *Mesleki/Bilimsel Çalışmalar ve Yayınlar*:06.12.2018 tarihinde <https://teftis.ktb.gov.tr/Eklenti/4655.makale.pdf> adresinden alındı.
- Ambrose, T. & Paine C. (1993). *Museum Basics*. London: Routledge.
- Avar, A. A. (2009). Lefebvre'in Üçlü –Algılanan, Tasarlanan, Yaşanan Mekân– Diyalektiği. *Dosya*, 17, 7-17.
- Aykut, Z. (2017). Müze Sergilemelerinde İzleyici-Sergi Etkileşimi Bağlamında Mekân Tasarımı. *Uluslararası Disiplinlerarası ve Kültürlerarası Sanat*, 2(2), 219-242.
- Balık, D. (2009). *Çağdaş Sanat Müzelerinde “Yeni” Mekan Deneyimi* (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Belcher, M. (1991). *Exhibitions in Museums*. London: Smithsonian Institution Press.
- Bulduk, B. (2007). *Minimal Sanatta Form ve Mekan İlişkisi* (Yüksek Lisans Tezi) İstanbul: Marmara Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü.
- Coşkun, C. (2017). Bir Sergileme Yöntemi Olarak Artırılmış Gerçeklik. *Sanat ve Tasarım Dergisi*, (20), 61-75. DS/EN 12464-1. (2009). Lightandlighting -Lighting of workplaces - Part 1: Indoorworkplaces.
- Ertan, G. (2016). *Görsel Sanatlarda Anlam ve Algı*, İstanbul: Alternatif Yayıncılık
- Gezer H.(2012). Mekânı Kavrama Sürecinde Algılama Bileşenleri, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* Yıl: 11 Sayı: 21 Bahar 2012 / 1.
- Giebelhausen, M. (2006). Thearchitecture is The Museum. *New Museum Theoryand Practice*. (Ed: J. Marstine). *Oxford:Blackwell Publishing*, pp 41,42.
- Greenberg, S. (2005). *The Vital Museum. Reshaping Museum Space. Architecture, Design, Exhibitions*. (Ed: S. Macleod).London: Published by Routledge.
- Greg, H. (2001). Museums, Means and Ends. *Ethos* 9 (1), 31.
- Haq, S.,Zimring, C., (2003). Just DownThe Road a Piece: The Development of Topological Knowledge of Building Layouts, *Environment and Behavior*, 35, no.1.
- ICOM (2007), ICOM Statutes. 21st ICOM General Conference, Vienna. 3.1.
- Kandemir, Ö. & Uçar, Ö., (2015). Değişen Müze Kavramı Ve Çağdaş Müze Mekanlarının Oluşturulmasına Yönelik Tasarım Girdileri. *Anadolu Üniversitesi Sanat ve Tasarım Dergisi*, 5(2), 17-47
- Keifer-Boyd, K.,Amburgy, P., & Knight, W. (2003). Three Approach Estotea Ching Visual Culture in K-12 School Contexts. *Art Education*, 37 (2), 46.
- Lefebvre, H. (2014). *Mekânın Üretimi*. (Çev. I. Ergüden). İstanbul: Sel Yayıncılık, 2. Baskı.
- Lehmbruck, M. (2001). Museum, Psychology and Architecture. *Museum International*. UNESCO. 53(4), 64.
- Lord, G. D. & Lord, B. (1999). *The Manual of Museum Planning*. London: The Stationary Office.
- Lynch, K., (2010). *Kent İmgesi*, çev: İrem Başaran, 1. Baskı, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Mamur, N. (2012). Görsel Sanatlar Öğretmen Adaylarının Görsel Kültür Diyaloglarına Yönelik Algıları. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*. 12(3) .
- Norberg-Schulz, C. (1971). *Existance, Space and Architecture*. Londra: Studio Vista.
- Parsa, A. F. (2007). İmgenin Gücü ve Görsel Kültürün Yükselişi. *Fotoğraf Dergisi* s. 19.
- Uysal, A. (2011). Görsel Kültürün Ve Sosyo-Kültürel Olguların Öğrenci Resimlerindeki İmgelere Etkileri. *Akademik Bakış Dergisi*, 24, 1-20.

- Üngür, E. (2011). *Mekân Kavramının Disiplinler Arası Tarihsel Değişimi Üzerinden Mimarlık ve Mekân İlişkileri* (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Van De Ven, C. (1978). *Space in Architecture: The Evolution of a New Idea in the Theory and History of the Modern Movements*. Amsterdam : Van Gorcum Assen

Persuasion Capacity of Public Administration in Disasters*

Afetlerde Kamu Yönetiminin İkna Etme Kapasitesi

**Zerrin TOPRAK
KARAMAN^a**

^a Prof. Dr. Dokuz Eylül Üniversitesi
İİBF Kamu Yönetimi, İzmir/Türkiye,
zerrin.toprak@deu.edu.tr, ORCID:
0000-0001-7153-2838.

ÖZ

The increasing severity of meteorological disasters has made the concept of early-warning within risk governance important. Taking the current knowledge accumulation conditions into consideration, public administration has been focusing mostly on crisis administration when it comes to disasters of which the exact time of happening is unpredictable such as earthquakes. This process has mostly taken place in a "just order and they will do it" manner. Therefore, the literature on the persuasion skills of public administration in disasters is currently not abundant. The theme of the executive persuasion capacity in disasters has not been exclusively and extensively studied regarding the aspects of organizational structures within public administration and the human environment. In fact, administrative persuasion skills to be exercised on the community before disasters to prevent them from being harmed is a subject that needs serious consideration and work. In contrast, the subject of "persuasion" has been studied in depth within business-oriented works that aim to sell products to customers governed by the philosophy that could be depicted as "make them envious and they will buy it". In this article, a survey-based methodical study that utilizes public opinion polling system has been conducted on the persuasion ability of an administrative authority. And the popular methods of the business industry focusing on "how to convince a customer" have been employed. As a whole, this research article features a transdisciplinary study.

Anahtar Kelimeler: Public Administration, Persuasion Capacity, Disaster Administration, Transdisciplinary Study.

ABSTRACT

Meteorolojik afetlerin artan şiddeti, risk yönetimi içinde erken uyarı kavramını önemli hale getirmiştir. Mevcut bilgi birikimi koşulları göz önüne alındığında, kamu yönetimi deprem gibi kesin zamanının önceden tahmin edilemediği afetler söz konusu olduğunda kriz yönetimine daha çok odaklanmaktadır. Bu nedenle, afetlerde kamu yönetiminin ikna becerilerine ilişkin literatür giderek artmaktadır. Afetlerde yöneticilerin ikna kapasitesi teması, kamu yönetimi ve insan çevresi içindeki örgütsel yapıların yönlerine ilişkin olarak münhasıran ve kapsamlı bir şekilde çalışılmamıştır. Aslında afetlerden önce topluma zarar gelmesini önlemek için uygulanması gereken idari ikna becerileri, ciddi düşünülmesi ve çalışması gereken bir konudur. Buna karşılık, müşterilere ürün satmayı amaçlayan iş odaklı çalışmalarda "ikna" konusu derinlemesine incelenmiştir. Bu makalede, bir idari makamın ikna kabiliyetine ilişkin kamuoyu yoklama sistemini kullanan anket temelli metodik bir çalışma yapılmıştır. Ve "bir müşterinin nasıl ikna edileceğine" odaklanan ticaret endüstrisinin popüler yöntemleri uygulanmıştır. Bir bütün olarak, bu araştırma makalesi disiplinler arası bir çalışma içermektedir.

Keywords: Kamu Yönetimi, İkna Kapasitesi, Afet Yönetimi, Disiplinlerarası Çalışma.

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayım etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

Bu makalede kullanılan verilerin elde edildiği çalışma; Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma ve Yayın Etik Kurulunun 13.07.2020 tarih ve 12 numaralı kararıyla onaylanmıştır. / Dokuz Eylül University, Social and Humanities Research and Publication Ethics Committee has evaluated the method used for this study in terms of ethics and approved it with its decision numbered 2020/07-II and 09.09.2020.

1. INTRODUCTION

The type of society which is surrounded by social lifestyles that are hand in hand with risk, uncertainty, and insecurity triggered by the transformation into an information society and the values of societies was first named as the "risk society" (Cottle, 1998). The concept of risk society is now among the concepts frequently used by the global world (Bayhan, 2002) shaped by information within the evolution of information society, human, time and space. "The feeling of danger" is now being carved into our brains due to new technologies and new products developed almost in every subject area. The people who have settled on the land are changing into a society of risk and fear. Urban security and fear are now being correlated.

Urban flexibility and resilience are the degrees to which the cities tolerate change before reorganizing around a series of new structures and processes and these concepts are based on the city's ability to keep the simultaneous balance between their ecosystems and human activities/functions (Alberti *et al.* 2003). The issues of security are not solely associated with military structures. It is viewed as a wide concept that encompasses all kinds of values such as economic security, nature-oriented environmental security, energy security, and border security that provide the government's sustainability with its country and nation. The security threats include not only classic enemies such as other governments beyond the borders but also the ones who create violence by using force, drug cartels, and criminal organizations. Natural disasters and incidents that cause severe environmental damages are also analyzed within the concept of security.

The issue of the administration's persuasion capability to prevent society from being harmed is an important matter when it comes to early warning systems developed for detecting natural and human hazards. Early warning can also occur during the disaster. This issue has not been extensively studied taking the organizational structures and their surroundings within public administration. The reason behind this is the fact that a "disaster administration method" mostly adapted to crisis administration planning during and after earthquakes had been prominent for long years. Additionally, the "high waves" (tsunami) that could form after earthquakes had not been observed in Turkey for centuries and this has allowed the authorities to not consider the land and sea integrity during disasters. Persuasion becomes important depending on the subject during the post-disaster process. However, the "early warning" process is more associated with the pre-disaster period. Early warning signifies the warning done beforehand, regarding a possible wave of disaster.

The subject of persuasion in the literature dominantly focuses on the conditions that allow the businesses to persuade the clients to buy a certain product and their rates of success in doing so. And also ways and success rates of politically impressing the voters are among the "persuasion topics" widely analyzed. Nevertheless, some of the elements present in these identifications can be linked with the persuasion of society in disaster administration. The known methods that enable persuasion and are specifically usable for our topic within public administration can be utilized for making the early warning systems efficient.

Early warning in its fundamental elements is the act of raising 'awareness' by informing those who are concerned through various methods and make them earn enough 'time' to escape from a dangerous situation. By official definition, the word "early warning" is depicted as the "announcements made by official institutions and organizations determining the source, place, time, severity or magnitude, probability, probable effects of the approaching danger or threat" (AFAD, 2014, 70). The definition also underscores the importance of building a warning system while preparing for disasters. This expression can be linked with technical infrastructure in its strict sense. In its broad sense, on the other hand, these preparations should not only warn the inhabitants of an incoming disaster but also should aim to inform the society on what to do for being prepared. The issues related to the question as to which communication method should be used during this process encompasses both the "security" of the communication tool and its "accessibility".

The early warning process' success is tied to two crucial elements coexisting. The first element is to use the appropriate technology and tools of communication and the second one is, the ability to persuade and to manage by influencing the local society, depending on the level of danger, this disaster is expected to cause. Everyone expects the public administration/authorities to first develop a strategy based on the issue and then be a facilitator, guide and leader while the inhabitants are taking the suggested measures. Undoubtedly, the administrative mechanism also expects the public to take individual measures according to the given information and to follow the instructions (Karaman, 2018).

Disasters of meteorological character are good examples of disasters for which the administration can make early warnings. These disasters are drought and desertification; floods and torrents; forest fires; strong winds, storms, and tornadoes; avalanches, hail, lightning strikes (General Directorate of Meteorology, n.d.) and among geological ones, earthquake, and tsunami. In today's information medium, for example, it seems impossible to send early warnings for earthquakes and to tell people that there will be movement in the land during a specific time interval. However, the possibilities of tsunamis and active volcanoes in the region being triggered after an earthquake are detectable. Although there are dormant volcanoes in Turkey with hot water sources, it can be said that volcanoes pose a threat that could be placed in the other group of disasters. It is noted by experts that predicting volcano eruptions is a very difficult task, as each volcano has its own unique and complex labyrinth of tectonic plates. Although nature is full of mysteries, scientific studies are continuing to analyze the phenomena.

Many examples can be given to demonstrate the importance of creating social awareness through early warning. As a matter of fact, the earthquake that happened on the Sulawesi Island of Indonesia on September 28, 2018, with a magnitude of 7.5 and the tsunami caused after it of six meter-high waves killed at least 844 people. In a statement to the BBC Indonesia Service, a spokesperson for the Indonesian Emergency Response Authority confirmed that the early warning system was not working on the day the tsunami occurred and stated that 21 floating tsunami detection devices had been damaged or stolen. The fact that the

inhabitants were not warned against the tsunami has been correlated with the increased number of deaths in the event. (BBC News, 2018). Similar events occur every day, as storm Dennis (Castle, 2020), Coronavirus (BBC News, 2020), different types and effects of disasters all around the globe. Especially in underdeveloped countries, since social resilience is very low, the losses after an incident are viewed as a dramatic issue.

In cases of 'health-related' disasters which are currently a global issue, the ability to identify the risks and manage the crisis is an essential duty of the public administration. In terms of its philosophy, public administration during a disaster is of 'imperative' nature. This issue is irrelevant to whether or not the country is an "authoritarian and totalitarian" country. In terms of administration during disasters, there are opportunities and tools available on one hand, and on the other hand, there is the community/residents. As in the case of Coronavirus COVID-19, Some disasters on a national level can become global as well. World Health Organization (WHO) announced COVID-19 to be a pandemic on March 11, 2020, and since then measures are taken on a global scale. Countries with a high threshold of trust can generally be successful in public persuasion. However, in others, the persuasion process may require more punishment-based deterrent sanctions. Politics can only be convincing and persuasive by primarily following the knowledge generated by scientific data. It is also important for people to be aware of the dangers and take their own actions with the consciousness of responsibility, in terms of a sustainable and healthy society.

2. TOOLS OF PERSUASION AND INFLUENCE IN PUBLIC ADMINISTRATION

New threats of natural origin that have not been encountered before in Turkey have created a need for the development of professionalized communication structures due to the responsibility of the administration to ensure the safety of the public. On September 26-28, 2018, the need for severe thunderstorm warnings was born, especially along the western coast of Turkey, and the storm forecast has become a public fearful dream for a while (CNN Turk, 2018). Even if a storm's severity was below the expected level, the sea level got higher and there were floods along the seaside.

In addition to public information on climatic changes, the administration authorities are also having difficulties in risk analysis studies. There has been a first experience in Turkey as well regarding the early warning for storms. Even if the administrative awareness and social awareness are accomplished on these issues, it is now seen that the inhabited areas are not structurally ready and connected to this fact, the individuals are not mentally and cognitively ready for these. Similar cases have started to occur frequently in the regions of the Black Sea, Aegean, and the Mediterranean. Due to climate changes, natural events such as tornadoes and strong winds are predicted to become frequent and routine. In fact, the tornadoes caused by the storm in the Mediterranean that occurred on January 24, 2019, turned Antalya into a battlefield. Four houses were demolished and roofs of some of the public buildings were damaged, vehicles were submerged in water, a young girl flew out of the plane that crashed into the sea, trees have fallen and there were people stuck underneath and a 13-year-old boy was killed because of the objects flying around and hitting him in the head (Ozturk, 2019). These kinds of incidents and Esteemed President Recep Tayyip Erdogan, announcing that there had been 100 million Turkish liras of damage due to this storm, on the evening news (Habertürk, 2019) show that there is a huge economic aspect to these events and it has reached a significant level. Immediately afterward, news of the tornado causing structural losses in Mersin was shared with the public on January 30, 2019. These and similar disasters show the level of importance of the issues such as planning of financial administration and the responsibility of the public administration in disasters and the people's compliance with the necessary instructions, in other words, developing behavioral reflexes based on the type of disaster.

Managerial manipulations appear in different ways in discussions on managing social behavior through persuasion in sudden disasters. The comments made by people with different expertise and authorities before an event occurs are the best examples of this. Comments or evaluations made by people such as the governor and the mayor in the same area, which develop as accusations towards each other, also fall into this group. Thanks to the instant communication opportunities provided by technology, the lessons acquired among communities damaged by disasters are rapidly shared on a global scale. (Karaman, 2018). For instance, after the Hurricane Harvey (August 25, 2017) in Texas, United States, more than 39,000 people were removed from their homes due to flooding that brought destruction and death (Amadeo, 2019). The mayor, the governor of Texas and officials at all levels have been the subject of public and international criticism (BBC News, 2017) for giving different information and warnings regarding the evacuation that has become necessary due to the hurricane. Although it is not always possible to accurately predict the various hazard differences, especially the severity of the disaster, the failure to adequately fulfill the responsibilities, especially in the preparation phase, becomes the main theme of these discussions.

2.1. Strategies of persuasion and influencing

"Persuasion" is the process of configuring the thought, behavior, and attitudes of the target person or group in the desired way. Influencing, on the other hand, is the attempt to change the attitudes and behaviors of the target person or audience over a longer period, so as not to contradict their wishes and interests while still persuading them. The persuasion effort is much more clearly expressed whereas, during influencing, a more secretive and long-term communication strategy is utilized (Tasci ve Eroglu, 2007). The subject of persuasion is generally important in social and political relations as an effort by the persuader to condition the views of others. In order to accomplish a social or political action, making people believe through persuasion is essential and the discourses can entail true or false claims (Solferino *et al.* 2015). This allows making the persuaded person to see the act of pursuing the newly proposed objective as a requirement in order to reach the goals.

Ekman (1999) stated that the expressions he classifies as micro-mimics (fear, sadness, disgust, surprise, worry, hate, happiness) do not differ by culture. In fact, the events that cause these expressions/reactions are more or less similar. This brings us to the fact that it is possible to lead and direct people. For people to be persuaded, there must be some kind of interest in the work to be done. When there are people to persuade, the benefit that will be the outcome of the matter in question must be stated in concrete terms. There is a two-way interaction in persuasion, from cause to effect and from effect to cause.

Six key features are generally considered sufficient for a marketing strategy: reciprocity, commitment and consistency, social proof, liking, authority, scarcity factors are areas used for persuasion (Oner, 2015). These methods of persuasion are summarized in three main headings below.

- First, offer them something and make them feel that they owe you,
- Offer something special to make them feel special,
- Make the offer personal and make sure they think of you as one of their own.

When the issues of persuasion are interpreted in terms of public services and executive responsibility, general rules for the disaster administration process can be developed. As a matter of fact, people need to trust the people who are giving them instructions and there need to be some indicators to maintain this confidence. Behavior indicators that citizen wants administrators to have could be thought as in the following examples: You sacrifice first and then ask me to sacrifice; act to show that you care about the citizens/residents; you also should perform the behaviors that you want to see from us.

Some sources add more to the list of behaviors that bring success in the face of those who want to be persuaded (Elias, 2018)¹. Among the choices on this list, the keywords that could provide the right application on our subject are the following: Knowing where to stop trying, the right use of the word "because", synergy and collaboration, meeting the expectations, making comparisons, scaring with scarcity, raising interest, using punishment, sensitivity/consistency, urgency, loss aversion, using moral values.

Each of these rules listed above actually summarizes their content as well. Depending on the situation of the immediate threat, and keeping in mind that there is the pressure of time constraints, the administration informing people with the right manner, as well as being reliable and consistent with the examples from the past, also showing that they trust people, expect them to be supportive and encourage them with praise are seen as methods to increase success.

Since early warning in disasters requires taking the concepts of emergency and urgent into account, the issue of "persuasion" needs to be reviewed with the help of accountability elements. However, whether this process is effective or not will be significant for the success of "affecting others" Besides, having the capacity to simultaneously use several elements provides functionality. In today's technological or communicative conditions, or in the face of the information partnership shaped by global principles, the societies can now confirm the administration's announcements through various national or international channels. This issue makes it important for the authorities to know what they want from the public and to show that it manages to communicate with the public, relying on confirmed information support. In addition, the ability to share persuasion methods with the public in a manner that makes their implementation possible means that the process is well managed. The repeated repetition of the desired message is an important tactic. To reinforce the main idea, sounds or images are repeated and, if necessary, unpleasant images can be shown many times. Visual messages are known to make quite an impact on the viewer. News and visuals (BBC News, 2019) regarding the toxic smoke in Bangkok (Thailand) which has forced more than 400 schools to close for the week to protect children from its harmful effects have been effective in supporting the planning of measures, with the support of the press.

2.2. Persuasion power of the press and political power

The role of mass media in creating and strengthening public opinion is huge. In the last forty years, journalists are no longer familiar with terminology according to the type of news but are becoming professionals of terminology. The types of news were divided into "hard news" and "soft news" in the USA for the first time and without any scientific ground (Reinmann *et al.* 2011). We can apply a similar approach to the relationship between disasters and the press.

As part of their tradition and due to being practical, journalists analyze, select, interpret the messages and information provided by the media and give ideas and reflect their thoughts on them. Disaster-related events are a very sensitive public duty among the duties and responsibilities in the service of the community. Therefore, greater control over the content and reliability will be sought. For the media, access to accurate information also means a constant race. For the media, the transfer of new and private information directly from the administrative authorities is a problem-free method for themselves. However, the administration may also be obstructing the transmission of accurate information to the public. Issues that interest the whole

¹ 1. "Know where to stop trying" technique, 2. Good use of the word "because", 3. Finding a common area of interest, 4. The power of expectations, 5. Reasoning by analogy, 6. Raising interest, creating a curiosity gap, 7. The foot-in-the-door technique (creating big demands through small reciprocal trades), 8. The door-in-the-face technique (making reasonable requests), 9 Reciprocity, 10. Liking, 11. Scarcity, 12. Use of Authority, 13. Sensitivity / Consistency, 14. Social Proof, 15. Urgency, 16. Loss aversion, 17. Future pacing (Defining the long-term results), 18. The Zeigarnik effect (raising curiosity), 19. Using high-activation emotions (rage, happiness, gloom), 20. "Purple Cows" (finding attractive items), 21. Using the strongest word for persuasion, 22 Adjusting the benefits, 23. Belief and knowledge matching (Elias, 2018).

community can be subject to the supervision of the administration as it is either instructive or merely informative. This situation leads people to turn to reliable communication channels in the global relations network in order to check the information. The views sought to be imposed due to administrative pressures, and from an administrative point of view, challenge and oppress the media and affect their freedom (Ejupi *et al.* 2014). Free and independent media play a role in the development of the democratization process by contributing to the growth and freedom of expression and thought. In modern societies, knowledge is crucial for the quality of the decision-making phase of citizens and legislators (Ejupi *et al.* 2014). Therefore, it is the primary duty of the administration to convince the public that it is providing accurate and reliable information, so as not to lose its credibility.

By the way, we consider it to be worth mentioning the social tension that began after the downing of the Ukrainian plane in Iran (Browne *et al.* 2020), which appears to have not been "accidentally shot down". The news reported on the screens of the Iranian state television showed that at least three anchors working for the Iranian state television IRIB had left their jobs. Celebrity newscaster Gelare Cabbari announced her resignation on her social media account with the words, "I'm sorry for lying to you for the last 13 years." Another newscaster, Zehra Hatemi, who resigned, said, "I will not return to television again"; Saba Rad said, "After 21 years of working in the media industry, I will no longer be able to work in the media." Three female news anchors consecutively resigning at the top of their careers as a reaction to the cover-up of the event has been considered a strong "reaction". In addition, Iranian President Hasan Ruhani stated that the Ukrainian plane shot by an Iranian missile is an "unforgivable error" and that they will conduct follow up works (according to Iranian state television) (BBC News, 2020). He also mentioned that Judiciary Force should build an ad hoc court led by a senior judge since the issue is not an ordinary case and that the whole world will be watching this court (Sabah Newspaper, 2020). Analyzed as a whole, the fact that the newscasters also got the President's support and this situation shared with the whole world which is questionable according to the author whether it was a real reaction due to the centrist-Islamic nature of Iran, actually shows the exact features of "fantastic realism".

Historically, a political balance is both expected and not expected in the activities of the press. In fact, it can easily be observed that the press is prejudiced, biased and has a close affiliation to certain parties. As a matter of fact, the view that editors carry the idea openly advocated by certain political candidates or parties to the pages of newspapers still remains valid today. Nevertheless, starting from the BBC in the UK in the 1920s, in several countries, as the first radio, then the television were being established, their aim was public service and they had the approach that the publishers were there to serve the entire community by balancing different opinions in the society and serve not certain goals but all goals of the society and they had to publish news in a balanced manner.

While news outside the country about what is going on in the world seems to be more easily transmitted to the public, informing may not always be trouble-free. Sometimes due to diplomatic relations on an international level, information retention partnerships may also arise. Therefore, international public opinion might always have doubts about the reliability of the information. The impact of the media on our ways of forming behaviors is undeniable. However, due to political influences, the issue of creating public opinion by sharing information that draws curiosity is a very important and fragile issue. In fact, the disappointment faced due to the performance and often limited capacities of the administrations and the tendency of the administration to withhold information due to "security" is a characteristic that undermines public trust in the administration.

Regarding the fact that the concept of security entails natural and human-induced dangers, establishing cooperation between public and the administration based on good faith, ensuring public contribution to defining measures by taking the local expectations of the residents into account are among important managerial steps. Residents, especially in the region of disaster, should have information about the actions and operations of the administration, know-how and by whom the decisions are taken and trust these. It is important that the source giving the news, the reliability of the news being collected, and the communication network, three of them as a whole is "secure and persuasive". Using the information that the public also has could create a potential for a managerial empowering effect. When indicators developed for disaster-resilient societies (Twigg, 2009), we observe the elements of the Hyogo Action Plan (2005-2015) such as ensuring public participation, sharing information, developing technology, utilizing public opinion and media, voluntary contribution and creating disaster funds are prominent. In addition, paying attention to key principles such as risk assessments and multiple risk maps, vulnerability-related indicators, human-centered early warning information systems, climate modeling, and forecasting enhance managerial success.

The subject of persuasion always had an important place in the classical discipline. Good administration of public relations in public administration is a process developed by democratic socialization. If public relations is the total of tools that bring the institutions to their goals in brief terms, whilst having common elements, it is possible to come up with broader definitions regarding these goals and tools based on institutions and topics. Public Relations in Disasters can be defined as "integrated mechanisms developed to rapidly transfer the situation analysis prepared by the administration before, during and after the disaster to the residents, to provide and facilitate mutual communication and interaction between local people and administration". The first mechanism of these efforts is the interaction of institutions with each other (integrated corporate responsibility) and the other is the institutional interaction of the administration with the residents.

Success in informative interaction can be attributed to the "age, intellect, educational level, willingness to learn, gender differences, experience related to the subject" of the audience. On the other hand, similar elements are important during the training of the public. Public education does not mean that individuals casually learn something from the natural, social environment they are in. Of course, thinking about which issues should be handled in order for disaster training to become

successful is currently significant. The speaker's use of speech techniques and their outlook are important in persuasion. Research suggests that the more a problem or incident reporting is repeated, the more interest it raises.

There are two main ways of learning for individuals. The first is to inform the individual while they are working, having fun, talking, listening to the radio, watching television or movies. Mass communication tools are very effective in this respect. The second way of learning for the individual is organized learning. In this way, public education aims for the individual to acquire knowledge and skills in order to change and improve their abilities, actions, attitudes, and behaviors by utilizing their leisure time; in short, it aims for personal development (Geray, 2002). These training sessions done by expert organizations will create the potential to increase the training's benefits. Municipalities have an important function in public education. Voluntary organizations can also develop this work in collaboration with local administrative bodies. Universities have the infrastructure to serve the development of community capacity through their continuous education centers and experts.

In the end, considering all training works of different levels, prominently with the support of specialized civil organizations and experts, it is aimed to educate individuals who are sensitive to problems that can evaluate service disruptions, examine cause-effect relationships, can solve them, can think on solutions and can develop suggestions. Strategically, it is an important detail to know that guidance can be made by those who convey information by accurately portraying and explaining issues, providing understanding and meaning as supporting elements of information.

3. SOCIAL RESILIENCE AND THE CONTRIBUTION OF GOVERNANCE METHOD

Nowadays, issues of social-institutional responsibility and cooperation are becoming increasingly important to ensure the sustainability of the democratic structure of the society. It is crucial to well interpret the philosophical roots and make a versatile analysis of the topics related to enabling practices that are the tools of democracy such as participation, good administration, and governance used to achieve cooperation and solidarity. Common features of these terms relate to the internalization of democracy and the maturation of political culture. The need for institutional and sectoral cooperation in disaster administration studies shows the need for efficient use of the tools of democracy's implementation. The concept of governance below has therefore been questioned in terms of how effective it can be in achieving social resilience.

3.1. The concept of governance

While the word "governance" is traditionally derived from the word "government," its philosophy behind, is far from its traditional meaning focused on the actions of the rulers to direct from the country's center and to make decisions by themselves and implement them. From a methodological viewpoint, the public, private and civil sectors should be presented in the administration's decision-making processes through not only direct participation methods such as referendums, voting and etc. but also through negotiations and discussions raising their interest in the subjects. However, despite the close relations of the word governance with democracy, neither the administration nor the academic world has shown much enthusiasm in using the word in Turkish.

The use of the governance method is found in postmodern forms of organization. Cooperation, interdependencies, deliberative democratic structures stand out in this structuralism (Babaoglu and Çobanoğlu, 2018). However, disaster governance directly has a strong link with safety and methodologically speaking, due to the administrator's political and administrative responsibility brings out partly modern and even traditional rigid administration elements such as "bureaucracy, hierarchy, and set of rules, professionalism based on talent and capacity". While the search for effectiveness in disaster administration the phrase "Integrated Disaster" signals "governance" with organizational and sectoral collaboration; it has a centralized feature in terms of the final decision making and especially putting the decisions into action. In other words, the appropriate elements of the approaches described in classical, modern and postmodern administration theories are used together in effective disaster administration. Depending on the nature of the risk and crisis process, this depicted partial method partnership is especially supported by technological innovations and the e-participation method stands out among communication styles and service development. In the institutional and social cooperation provided by this complex managerial climate, it is of increasing importance that the authorities, duties, and responsibilities of the relevant actors as stakeholders are stated and known in advance.

3.2. Governance and social cooperation in local legislation

Municipality Law of Turkey (2005) has democratic and participatory duty structures in terms of its basic philosophy and organizational structure. Basically, the issue of the neighborhood and its administration (Municipality Law 9, 2005), leaves a significant service responsibility associated with life quality to the neighborhood administration (chief officer of the neighborhood and the elders' committee). The provision stating that "the chief officer of the neighborhood, with the voluntary participation of the neighborhood residents, is responsible for defining common needs, improving the life quality of the neighborhood, managing its relations with the municipality and other public institutions and organizations, presenting reviews on subjects related to the neighborhood, collaborating with other institutions and performing other duties stated by the law" supports this fact.

The Municipality Administration in turn "provides in-kind assistance and support to meet the needs of the neighborhood and its chief office and to solve their problems within the budget limits; takes into account the common wishes of the neighborhood in its decisions and ensures that the services are carried out in accordance with the needs of the neighborhood". However, in practice, the "chief officer of the neighborhood" just continues their duties regarding issuing official documents and

there are no indicators showing how much time they spend with the residents of the neighborhood in order to increase their life quality and to put the participatory mechanisms in use.

The term "neighborhood resident" is associated with the law of citizenry. The reason for the existence of the municipal organization is "citizenry" formed in the city. Citizenry law (Municipality Law 13, 2005) covers everyone. Residents have the right to participate in municipal decisions and services, to be informed about municipal activities and to benefit from the assistance provided by the municipal administration under conditions that do not harm human dignity. However, the right to elect and be elected which is a means of direct participation in the administration is only given to "citizens" and foreigners are not entitled to this right. Municipalities "carry out necessary works for developing social and cultural relations among residents and protecting cultural values. Taking measures to ensure the participation of universities, professional organizations with public institution features, trade unions, non-governmental organizations and experts in these studies" is legally guaranteed.

Feeling responsible for your city and participating in decision-making processes using active participation mechanisms other than elections is based on a voluntary relationship. Although there is a direct article on volunteering and the procedures and principles for the qualifications and employment of volunteers are clarified by a regulation issued by the Ministry of Interior (Municipality Law 77, 2005), in terms of capacity varying according to municipalities, the determination of the value added to the town or the measurement of its success has not been achieved yet. However, voluntary work in local governments (Toprak, 1990) is important in the implementation of urban services, both in terms of the creation of local politics and the contribution of social capital. The municipality can create programs with volunteer participation, on health, education, sports, environment, social services and aids, library, parks traffic, and on services to the elderly, women and children, the disabled, the poor and the needy to ensure solidarity and participation in town, to increase savings and efficiency.

Expert commissions are established in municipalities for participation in urban services (Municipality Law 24, 2005).. Expert commissions are democratic mechanisms that are appropriate for good use of social capital or capacity. The works that fall within the duties of the expert commission are discussed in this commission before being handled in municipal assembly for decision-making. Similarly, in metropolitan municipality organizations (Metropolitan Municipality Law 15, 2004) there are provisions stating that experts can be used during the work of the commission, and regarding the issues on the agenda, opinions from various institutions and organizations can be collected. Also in urban special administrations (Special Provincial Administration Law 16, 2005) expert commissions which included "representatives such as governors, village and neighborhood chief officers, public institutions and organizations and non-governmental organizations" were established. However, there are no indicators prepared for measuring the efficiency of social participation in expert commissions, which express opinions alongside elected members.

Another important issue in legislative activities open to public participation is the strategic plan work, which is mandatory in municipalities with a population of more than 50,000 residents. The principle of necessity, also theoretically paves the way for participation in decisions. In addition, emergency planning related to disaster administration is also regulated in Municipality Law No. 5393, specifically focusing on risk or preparedness activities of municipalities (Municipality Law 53, 2005). According to this regulation, "Taking the characteristics of the town, in order to protect the residents from fires, industrial accidents, earthquakes, and other disasters and to reduce their negative effects, the municipality, prepares the necessary disaster and emergency plans and ensures that the necessary team and equipment are ready. In the preparation of emergency plans, coordination with other emergency plans, if any, at the urban scale may be established and opinions of the relevant ministries, public institutions, universities, professional organizations, and local administrations shall be gathered". This article should be considered as "governance" centered-activities with a participatory understanding. Furthermore, municipalities can create joint programs with ministries, administrations, institutions, and organizations by taking the necessary measures for the training of the people in accordance with the plans (Municipality Law 53, 2005). Municipalities are authorized to provide necessary assistance and support to these regions in the event of a fire and natural disasters occurring not only within their administrative boundaries but also outside the municipal boundaries. However, there are no indicators that can be examined in the whole of Turkey on these subjects that need to function in line with the city councils.

Another democratic configuration to enable voluntary participation is the "City Council" (Municipality Law 76, 2005). The City Council is an advisory unit with an important mission in the creation of local politics. The views created in the Council for sustainable urban life are put on the agenda in the municipal assemblies and then turned into a parliamentary decision. This structure reveals the organic relationship between the "Municipality Assembly" as the decision-making body and the City Council as its advisory unit in municipal organizations. However, despite the changes in the regulation since 2006 when the regulation on City Councils first came into force, indicators measuring the efficiency of city councils on a country scale are still not established. For example, a general administrative assessment has not been carried out in Turkey, indicating that the views formed during the city council have been taken numerically into the agenda of the assembly and turned into decisions.

In municipalities, the chief officers of the neighborhoods will be linked with outcomes and in terms of responsibilities such as "the chief officer of the neighborhood, with the voluntary participation of the neighborhood residents, is responsible for defining common needs, improving the life quality of the neighborhood, managing its relations with the municipality and other public institutions and organizations, presenting reviews on subjects related to the neighborhood..." support will mean more strength. However, the efficiency of voluntary work is not measurable in different structures, neither in the neighborhood administration nor in the city council, etc. This brings the question of how successful people can be during the works carried out

in disasters based on social cooperation and directed by the manager and the answer to this question entails suspicion and hesitation.

The efficiency measurement of the studies aimed at determining urban politics and contributions is among the responsibilities of primarily the Ministry of Interior and the central and local administrations. According to the Urban Administration Law No. 5442 of 1949, the Governor is entitled to request from the relevant staff and audit the measures to ensure protection of general and personal properties belonging to the State, city, municipality, village and other public legal entities from fires and similar dangers, keeping these properties in good condition, making them gain value and manage them in a good way. The governor is also the chief of all general and special law enforcement teams and organizations located within the boundaries of the city. Preventing people from committing crimes means taking necessary measures to protect public order and security. In addition, the governor also ensures and executes all border and coastal safety and border-related affairs in accordance with the provisions in effect (Provincial Administration Law 11, 1949).

The cooperation of individuals and communities is very important in the healthy development of cities. Central and local administrations need to take care of the issues that enable the existence of democratization. Due to internal and external immigration, the presence of different cultural groups is increasingly important in ensuring social peace within a healthy city configuration. Increasing people's ability to work as individuals, in groups or as organizations for their common purposes, also called the social capital, (Sargut, 2006), or their overall capacity in professional life, economics, organizational behavior, political science, and sociology has continuously been the subject of studies. To develop and sustain society's ability to make decisions and work together with the help of continuous learning tools, to develop democratic outcomes are all important as a good strategy leading to the formation of an ideal society. The ever-evolving concept of "human and social capital" also defined as "the total of tangible and intangible values", is at some point, the view and success regarding democracy of countries in the network of relations of the organization and its environment such as the administration approach of the country and relations of judicial decision-makers with the society.

4. RESILIENCE IN DISASTERS AND SOCIAL VALUES ANALYSIS

This research entitled "Public Administration's Persuasion Capacity, Resilient Society and Early Warning in Disasters in a Risk Society" (Karaman, 2019), is a research study that had not been prominent in Turkish literature. And no study on public persuasion capacity in disasters has been found out in international literature. It is aimed to measure public opinion's reactions to the issue in Turkey.

The content of the tables used in this research was based on data collected from 285 respondents over 18 years of age, through the web, between December 24, 2018, and January 14, 2019. Data evaluation was done through SPSS and Version 24.0 had been used. Respondents of this survey are from 57 different cities in Turkey. Among those respondents who have identified their cities, here is a distribution based on predominance: Five people on average from Izmir, Istanbul, Ankara, Manisa, Balikesir, Kastamonu, Canakkale; three people on average from Afyon, Burdur, Corum, Denizli, Erzincan, Eskisehir, Erzurum, Hakkari, Konya, Tekirdag, Kayseri, Samsun; and 1 or 2 people on average from the cities of Amasya, Adana, Adiyaman, Ardahan, Afyon, Aydin, Antalya, Bartin, Bingol, Bitlis, Bolu, Bursa, Burdur, Corum, Duzce, Elazig, Gaziantep, Gumushane, Isparta, Izmit, Mugla, Nigde, Kutahya, Kahramanmaraş, Kayseri, Malatya, Mersin, Mus, Ordu, Rize, Sinop, Sivas, Sanliurfa, Sakarya, Trabzon, Van. Looking at this distribution, it is possible to say that views were obtained from all around Turkey.

The evaluations in the theoretical part of the subject have been mostly turned into questions. The questions measure trends in individual behaviors and social solidarity and aim to find correlations. Below, the clues to the development direction of individual and social integrity in the context of the willingness to social solidarity in disasters are evaluated with the survey.

4.1. Profile of respondents

As it can be seen from Table 1, 74% of the respondents were women and 25.6% were men.

Table 1. Gender of Respondents

		Number / n	Percentage %	Current Percentage %	Cumulative Percentage %
Value	Female	211	74.0	74.0	74.0
	Male	73	25.6	25.6	99.6
	Other	1	0.4	0.4	100.0
	Total	285	100.0	100.0	

The most participation in the survey, which was open to groups over the age of 18, was from the 26-40 age group with a rate of 50.5%. The second prominent group with a rate of 38.9% is the group formed by people that could continue their educational years. The third place is composed of the group between the ages of 40 and 60, with 10.2% (Table 2).

Table 2. Age

		Number / n	Percentage %	Current Percentage %	Cumulative Percentage %
Value	18-25	111	38.9	38.9	38.9
	26-40	144	50.5	50.5	89.5
	41-60	29	10.2	10.2	99.6
	61+	1	0.4	0.4	100.0
	Total	285	100.0	100.0	

Regarding the education level (Table 3), higher education has the first place with a ratio of 60%. Master's education forms 28.4% and Ph.D. accounts for 6% of the respondents. High school graduates and associate degree graduates are low, with a ratio of 5.3% of the total. Considering their rates of participation in this survey, the educated group's evaluations have become prominent.

Table 3. Education

	Level of Education (Degree)	Number / n	Percentage %	Current Percentage %	Cumulative Percentage %
Value	Elementary school graduate	1	0.4	0.4	0.4
	High School graduate	5	1.8	1.8	2.1
	Associate degree	10	3.5	3.5	5.6
	Undergraduate degree	171	60.0	60.0	65.6
	Master's degree	81	28.4	28.4	94.0
	PhD	17	6.0	6.0	100.0
	Total	285	100.0	100.0	

When the geographical areas (Table 4) of the respondents were examined, urban areas came in first place with a ratio of 81.1%. Rural residents form 18.9% of the respondents. 22.5% of the respondents have described their settlement as coastal/on the shore and 10.2% of them stated that they live in highlands. Urban and rural areas may also be considered as coastal and/or mountainous areas.

Table 4: Geographical Feature of The Inhabited Area

		Number / n	Percentage %	Current Percentage %
Value	Urban	231	81.1	81.1
	Rural	54	18.9	18.9
	Total	285	100.0	100.0
	Highlands	29	10.2	10.2
	Coastal-shore	64	22.5	22.5

It is a fact that settlements with several features can encounter different types of disasters at the same time. Respondents are also aware of this fact. For respondents, the description of disaster generally refers to "dangerous events of nature, chaos, and desperation, extraordinary situation, calamity, destruction, death, loss of property, unsafe environments, damage, disruption of public order, events that cause fear of earthquakes, floods and fires". These descriptions reflect actual experiences.

In the cities inhabited, the types of disasters (Table 5) entail both natural and human-induced hazards. Depending on the experience, new disaster types in Turkey have also been sampled.

Table 5: Types of Disasters in The City You Inhabit

	Number / n	Percentage %	Current Percentage %
Fire	120	42.1	42.1
Inundation	92	32.3	32.3
Flood	83	29.1	29.1
Earthquake	196	68.8	68.8
Severe storm	59	20.7	20.7
Tsunami	5	1.8	1.8
Hurricane	13	4.6	4.6
Infestation	12	4.2	4.2
Nuclear threat	6	2.1	2.1
Terrorist attacks	36	12.6	12.6
Other	12	4.2	4.2
Total	285	100.0	100.0

Respondents predicted a nuclear threat, albeit at a low rate, of 2.1%. Although terrorist attacks have a low rate compared to other types of disasters, they are still sampled as a human-induced threat with a rate of 12.6%. This is an acceptable value in Turkey's risk conditions. The earthquake is placed as the first disaster with a ratio of 68.8%. The rate of severe storms (20.7%), tornadoes (4.6%), insect infestations (4.2%) and tsunamis (1.8%), which were not on the agenda before but were still taken into account by the respondents due to the fact that they had experienced these disasters, have the stated ratios. Other types of disasters are depicted as landslides, rockfalls, ship and plane crashes, snow, blizzards and, drought.

4.2. Individual behaviors in disasters

Individual behaviors and competencies are defined as human capital. Table 6 shows the prioritization by respondents of the individuals with needs.

Table 6. Which of The Following Groups Are to Be Prioritized While Saving from The Disasters? 3 Options

Groups	Number / n	Percentage %	Current Percentage %
Women	72	25.3	25.3
Children	238	83.5	83.5
Disabled people	244	85.6	85.6
Seniors in need of care	199	69.8	69.8
Men	4	1.4	1.4
Homeless people without families	43	15.1	15.1
Pets	11	3.9	3.9
Stray animals	30	10.5	10.5
Other	5	1.8	1.8
Total	285	100.0	100.0

The first group that is prioritized while saving or rescuing from a disaster (Table 6) is the group of disabled people with a rate of 85.6%. This group is followed by children with 88.5% and the elderly in need of care with 69.8%. Women were sampled with a rate of 25.3%. The prioritization ratio of homeless people is 15.1% while stray animals are prioritized by 10.5% of the respondents. Pets are prioritized by 3.9% Men are prioritized by only 1.4% of the respondents. The group "other" refers to living things and people in need of help. In the literature, women and children are often prominent among vulnerable groups for underdeveloped poor countries, such as islands in the Pacific Ocean, and this group is considered to be exposed to all kinds of dangers.

Undoubtedly, Turkey is not among poor countries. It is pleasing that women are not considered to be in the group which generally requires a great deal of help in disasters. However, the fact that women coming out of the survey among vulnerable people reveals the necessity of regional social profile studies, especially in the provinces receiving internal and external immigration.

Table 7. Willingness to Become a Local Disaster Volunteer

		Number / n	Percentage %	Current Percentage %	Cumulative Percentage %
Value	Yes	234	82.1	82.1	82.1
	No	51	17.9	17.9	100.0
	Total	285	100.0	100.0	

Regarding the issue of being a local disaster volunteer (Table 7), the participants were asked if they would like to be a local disaster volunteer (work as a volunteer after disasters). 82.1% of respondents reacted positively, saying yes. The group that is not eager to volunteer has a ratio of 17.9%. However, when it is remembered that the respondents are educated people and have accessed this survey on the internet with interest, it is necessary to evaluate these high rates together taking this fact into account. As a matter of fact, the proportion of the choice to be a national disaster volunteer declines further than choosing to become a local volunteer. This is seen in Table 8.

Table 8. Willingness to Become a National Disaster Volunteer

		Number / n	Percentage %	Current Percentage %	Cumulative Percentage %
Value	Yes	201	70.5	70.5	70.5
	No	84	29.5	29.5	100.0
	Total	285	100.0	100.0	

When the participants were asked if they would like to be a national disaster volunteer (volunteer after disasters going anywhere in the country), 70.7% of the respondents answered positively about their willingness to be a national disaster volunteer (Table 8). The non-voluntary group composes 29.5% of the respondents. Although volunteering rates are high, being enthusiastic is not enough for disaster administration, taking on duties, undoubtedly requires being competent.

Table 9. Reasons for Not Being a Disaster Volunteer

	Number / n	Percentage %	Current Percentage %
Not having the proper training on the subject	47	16.5	56.0
Presence of elderly, disabled relatives at home	2	0.7	2.4
Presence of children at home	10	3.5	11.9
Not wanting to help strangers	2	0.7	2.4
Fear of being harmed by strangers	1	0.4	1.2
Lack of time for training	12	4.2	14.3
Other	10	3.5	11.9
Total	84	29.5	100.0
People who are willing to help	201	70.5	
Overall	285	100.0	

The main reason for not wanting to be a disaster volunteer (Table 9) is the lack of education on the subject for 56% of the respondents. Having elderly and disabled relatives (2.4%) and young children (11.9%) at home are also among the causes of reluctance. Lack of time for education is an obstacle for 14.3% of the respondents. Unwilling to help people they do not know, fear of being harmed by strangers, and a group of 10% point to the option of "other". The issues underneath the option "other" are mainly about not liking to take orders, not being patient and having officers already working on the issue.

Table 10. Willingness to Be Trained in Disaster Administration

		Number / n	Percentage %	Current Percentage %	Cumulative Percentage %
Value	Yes	259	90.9	90.9	90.9
	No	26	9.1	9.1	100.0
	Total	285	100.0	100.0	

The willingness to be trained in disaster administration (Table 10) is 90.9%. Those who stated that they did not want to be trained compose 9.1% of the respondents. This willingness to be trained can be explained by the need to be able to help their family and their immediate environment more consciously through disaster administration training.

Table 11. Preferred Subjects as Disaster Volunteers (3 Topics of Priority)

Subjects of voluntary work	Number / n	Percentage %	Current Percentage %
Distributing clothes	163	57.2	57.2
Cooking, making soup, etc.	74	26.0	26.0
Distributing food	132	46.3	46.3
Taking care of the disabled and the elderly	43	15.1	15.1
Taking care of children	97	34.0	34.0
Search and rescue, emergency help services	132	46.3	46.3
Post-disaster cleaning (garbage, ruins, hazardous material, etc.)	28	9.8	9.8
Other	8	2.8	2.8
Total	285	100.0	100.0

According to Table 11, depicting the areas in which people could help after disasters as volunteers, the distribution of aid, such as clothing, is the biggest interest group, with 57.2%. Distributing food and joining the search and rescue services are chosen by 46.3%, taking care of children composes 34% and taking care of disabled or elderly people represent 15.1% of the respondents. Post-disaster cleaning, with its ratio of 9.8% represents an area of help and has a value. The option "other" includes teaching activities and psychological support as main ideas.

Table 12. Having Been Trained On the Subjects Wished to Work as A Disaster Volunteer

		Number / n	Percentage %	Current Percentage %
Value	Yes	65	22.8	22.8
	No	220	77.2	77.2
	Total	285	100.0	100.0

The inquiry into the existence of training on the subjects preferred by those who wish to be disaster volunteers (Table 12) is not pleasant at all. When participants were asked whether they were trained in the subjects on which they want to work as a disaster volunteer (cooking, child care, etc.), only 22.8% of the respondents stated that they had relevant training. It is observed that the training was largely marked in search-and-rescue and cooking areas.

4.3. Social synergy in disasters

In this section, issues related to organization, neighborhood relations, and social sensitivities are examined.

Table 13. The Idea of Sufficiency of Individual Effort in Disasters

		Number / n	Percentage %	Current Percentage %
Value	Yes	109	38.2	38.2
	No	140	49.1	49.1
	I have no idea	36	12.6	12.6
	Total	285	100.0	100.0

When the participants were asked if they think that individual effort will be sufficient in disasters (before, during and after), 38.2% of the respondents believe that individual effort is enough in disasters, whereas 49.1% of those think it is insufficient (Table 13). Respondents who do not have an idea on this question are 12.6%. It can be realized from these results that in disaster administration training, the importance of individual efforts should be addressed. 61.7% of the respondents composed of the ones who said "No" and the ones who do not have any idea on the matter, should be considered with a viewpoint that sees individual behaviors do not create effective benefits and the society has now awareness that working together creates "social resilience".

Ensuring solidarity through social media support in disasters shows the capacity of the society. The use of social media and leadership are among the popular topics of literature.

Table 14. The Necessity of Informal Social Organization Through Social Media in Disasters

		Number / n	Percentage %	Current Percentage %
Value	Yes	250	87.7	87.7
	No	14	4.9	4.9
	I have no idea	21	7.4	7.4
	Total	285	100.0	100.0

Respondents who believe that there should be an unofficial social organization through social media in disasters (Table 14) have a significant proportion, with 87.7%. Those who do not have an opinion compose 7.4% of the respondents, while those who do not need social organization make up only 4.9% of them.

Table 15. The Need for Leaders in Unofficial Social Organizations in Disasters

		Number / n	Percentage %	Current Percentage %	Cumulative Percentage %
Value	Yes	199	69.8	69.8	69.8
	No	50	17.5	17.5	87.4
	I have no idea	36	12.6	12.6	100.0
	Total	285	100.0	100.0	

The question of whether a leader is required in unofficial social organizations in disasters was affirmatively answered by 69.8% (Table 15). By contrast, the group that says "no" is 17.5% and those without an idea are 12.6% of the respondents. In this case, 30.1% of the participants are prone to a leaderless organization.

88.1% of the respondents said "yes" to the question on the benefit of neighbors to each other in disasters (Table 16). This ratio points to an important "trust" element. The respondents who did not agree compose 3.9% of the total. Those without an opinion are in second place with 8.1%.

Table 16. Neighbors Benefiting from Each Other in Disasters

		Number / n	Percentage %	Current Percentage %	Cumulative Percentage %
Value	Yes	251	88.1	88.1	88.1
	No	11	3.9	3.9	91.9
	I have no idea	23	8.1	8.1	100.0
	Total	285	100.0	100.0	

In general, the low threshold of trust in Turkey is a prominent issue in various research studies. In disasters, however, trust in the neighbor is an important element that provides social solidarity. In raising the threshold of trust in society, various socio-cultural projects in which neighbors can communicate with each other are essential. Especially the chief officers of the neighborhoods and municipalities are the local government structures of strategic importance at the closest level to the public.

Although it is predicted that support can be received from a neighbor if needed in disasters, it is still seen in Table 17 that respondents will give priority to their own family in disasters. From the scenes that occur at the exact moments of disaster, it can be said that those in danger will tend to help each other starting from whomever they have at the closest point. While this pattern of behavior is also associated with basic civics education, personality traits also play an important role. For example, the mandatory provisions in the Village Law of 1924, such as "if there is flooding in the village, residents have to come together and change the course of the flood" (Village Law 13/24, 1924) "to help a man in water or in the face of another disaster, if you are capable of saving him, help him." (Village Law 13/32 1924) are good examples of the basic teaching of positive human behavior, starting coming from rural areas.

Table 17. Groups of Rescue Priority in Disasters

Groups		Number / n	Percentage %	Current Percentage %
Value	My own family	222	77.9	77.9
	My neighbors	1	0.4	0.4
	The people I know	8	2.8	2.8
	I would save myself	39	13.7	13.7
	Pets	2	0.7	0.7
	Other	13	4.6	4.6
	Total	285	100.0	100.0

The groups with rescue priority in case of a disaster (Table 17) is predominantly occupied by people who would help their own families first, with a ratio of 77.9% whereas the respondents who would save themselves constitute 13.7%. Acquaintances were preferred by 2.8%, while neighbors were preferred by only 0.4% (by one respondent). The subjects collected under the umbrella option "other" are the people considered to be from the family, the ones in need at the moment of disaster and the ones who could be helped and rescued. It was observed that the options of helping their own family and saving themselves were independent of the age variable. The rescue preferences of those surveyed are predominantly their families.

Table 18. Tendency to Help Unfamiliar People in Disasters

		Number / n	Percentage %	Current Percentage %
Value	Yes	280	98.2	98.2
	No	2	0.7	0.7
	I have no idea	3	1.1	1.1
	Total	285	100.0	100.0

A significant group of 98.2% stated that in case of disasters they would help those around them even if they did not recognize them (Table 18). Those who say they will not help unfamiliar people and those who have no idea compose 1.8% of the total.

As for institutions that are reliable in obtaining information in early warnings of disasters (Table 19), it is observed that respondents were largely unsure of which institutions they could gather information from and that they do not have a specifically prominent source.

Table 19. Reliable Institutions When Obtaining Information During Early Warnings of Disasters

Units		Number / n	Percentage %	Current Percentage %
Value	Municipality	28	9.8	9.8
	Governor's office	52	18.2	18.2
	Chief office of the neighborhood	1	0.4	0.4
	Non-governmental organizations	35	12.3	12.3
	Presidency	24	8.4	8.4
	Social media activists	8	2.8	2.8
	Statements of opinion leaders	1	0.4	0.4
	Presidency of disaster and emergency administration	125	43.9	43.9
	Security/Law enforcement teams	7	2.5	2.5
	Other	4	1.4	1.4
	Total	285	100.0	100.0

Disaster and Emergency Administration with a ratio of 43.9% (Table 19) is considered to be the most reliable institution for gathering information from. This rate is followed by the governor's office with 18.2% and non-governmental organizations with 12.3%. The municipalities are in third place with 9.8%. The presidency is at 8.4% and the social media activists are chosen by 2.8% of the respondents. Security or law enforcement teams were preferred by 2.5% of the respondents which is a low ratio. The chief officers of the neighborhoods and opinion leaders are both preferred from 0.4% of the respondents. The option of "other" was filled with the instinct of animals and scientific institutions. The fact that values are dispersed among different institutions and even the inclusion of individuals in preferences, suggests that the influence of basic institutions on persuasion may be weak.

In fact, although serious warnings were issued in public administration against the possibility of storms in Izmir, the warning was not effective for people in general and they went to picnics at the seaside since the weather was warm enough. Instead of broadcasting meteorological warnings, "no problem/danger" statements given by some unofficial have been presented by the media and this played a crucial role in making people choose to abandon risk governance and caution. However, it could be predicted that Turkish citizens would have been more reliant on the principle of prudence if visuals (storm and tornadoes) of neighboring Greece's experience with a storm at the same time interval were broadcasted through media. Experience and "lessons learned" have an effect on behavior. However, the frequency of having these is also important.

Table 20. Reliable Institutions in Forcing Managerial Obedience in Early Warnings of Disasters

Units	Number / n	Percentage %	Current Percentage %
Value			
Statements of the governor's office	101	35.4	35.4
Statements of the municipality	15	5.3	5.3
Chief office of the neighborhood's statements	1	0.4	0.4
Presidency	39	13.7	13.7
Non-governmental organizations	12	4.2	4.2
Social media activists	2	0.7	0.7
Statements of opinion leaders	1	0.4	0.4
Presidency of disaster and emergency administration	101	35.4	35.4
Security/Law enforcement teams	4	1.4	1.4
None	7	2.5	2.5
Unanswered	2	0.7	0.7
Total	285	100.0	100.0

Regarding the managerial obedience to forcing instructions such as obliging people to leave their homes (Table 20), it is observed that the ratio of obeying managerial authorities is high. The statements of the Presidency of Disaster and Emergency Administration and the governor's office have the same ratio which is 35.4% of the respondents. In fact, as it is known, the decision-maker in the Presidency of Disaster and Emergency Administration is the governor. From this point of view, the ratio of the statements of governor rises above 70%. Presidential statements are chosen by 13.7% of the respondents. Those who say none compose 2.5% of the participants. It is understood that the competent units in the disaster process are not properly known by the educated people who took part in the survey.

Effective institutions that persuade in managerial obedience (Table 21) are predominantly official institutions with a ratio of 69.1%. Experts and faculty members were ranked second by 27.7% of the respondents. Only 2.1% of the respondents are persuaded by people who are dressed formally and 0.4% of the respondents obey local opinion leaders. It is possible to predict that in disasters, being formally dressed in the streets would still not avoid problems and that it is safer to transfer the instructions through official general communication. Experts also have significant persuasion potentials.

Table 21. Dynamics That Persuade While Ensuring Managerial Obedience

Values	Number / n	Percentage %	Current Percentage %
People (experts, faculty members)	79	27.7	27.7
Institutions	197	69.1	69.1
People in formal clothes	6	2.1	2.1
Local opinion leaders	1	0.4	0.4
Other	2	0.7	0.7
Total	285	100.0	100.0

From time to time, some expert statements, such as the one saying “there will be no storm, nothing to fear” before the disaster, eliminate the “persuasion” effect of the official statements and create a “troubled agenda”. It is necessary to remind that people not following instructions for the purposes of curiosity and for being able to take an engaging photo on social media, can sometimes result in death.

Table 22. Reliable Institutions in Disaster Training

Units	Number / n	Percentage %	Current Percentage %
Value			
Governor's office	125	43.9	43.9
Municipality	92	32.3	32.3
Chief office of the neighborhood	18	6.3	6.3
Office of mufti	18	6.3	6.3
Presidency	63	22.1	22.1
Non-governmental organizations	118	41.4	41.4
Experts	112	39.3	39.3
Presidency of disaster and emergency administration	209	73.3	73.3
Security/Law enforcement teams	40	14.0	14.0
Other	2	0.7	0.7
Total	285	100.0	100.0

The Presidency of Disaster and Emergency Administration with a ratio of 73.3% (Table 22) is considered to be the most prominent institution for disaster training. This option is followed by the governor's office with 43.9%. After the governor's office come non-governmental organizations with 41.4% and experts with 39.3%. Non-governmental organizations and experts have the credibility to do effective work in disasters and because of their knowledge. Those who prefer to be trained by security /law enforcement teams compose 14% of the respondents. The chief office of the neighborhood and religious units such as the Office of Mufti are chosen by 6.3% of the respondents.

The positive effect on participants of religious elements collaborating with the chief officer of the neighborhood was especially visible in the earthquake that happened in Van in 2011. When asked whether they knew how the early warnings of disasters will be made by the public administration, 61.4% of the respondents stated that they did not know and 38.6% said they knew.

This study shows that although the respondents were highly educated, they did not know the priority authorities in disasters and that the channels for gathering information were not properly organized in their minds. These rates indicate that the persuasion effect of executive institutions and organizations may not be strong enough. Survey results show the importance and necessity of authorized institutions and organizations in disasters to work on informing the public through the use of media, public spots on TV and etc. This issue has revealed the importance of giving a place to reliable institutions in disaster training. Reliable tools of communication in disaster warnings (Table 23) have been identified as another problematic issue.

Table 23. Reliable Tools of Communication in Disaster Warnings

Communication tools	Number / n	Percentage %	Current Percentage %
Value			
Radio	16	5.6	5.6
Telephone/Mobile phone	56	19.6	19.6
Internet access	26	9.1	9.1
Siren-like audible warning	99	34.7	34.7
Social media networks I use	2	0.7	0.7
Television	52	18.2	18.2
Printed newspapers	7	2.5	2.5
Verbal warnings made by various tools	22	7.7	7.7
Other	5	1.8	1.8
Total	285	100.0	100.0

In this inquiry about which tools are prioritized in disaster warnings (Table 23), siren-like audible warning preference is ranked first by 34.7% of the respondents among communication tools. The telephone / mobile phone is the second most reliable communication tool with 19.6%. Television is in third place, chosen by 18.2% of the respondents. Among other communication tools, the internet has a ratio of 9.1% and the alerts made by various means compose 7.7% of the respondents. These values

varying accordingly to the tools of communication also indicate that there is not any method of administration for emergency warnings in disasters and/or that the methods are unknown. Therefore, it is observed that developing a rule stating to rely on mass communication tools such as radio, television after hearing the warning with a siren in emergencies is essential.

Although mobile phones are generally preferred, it is thought that it would be more appropriate to develop formal communication mechanisms in terms of reliability. In the assessment of disaster resilience in the buildings in which individuals live (Table 24), experience related to the known effect of disaster type and resilience status of the buildings were correlated.

Table 24. Factors Against Which the Resilience Of The Building Is Considered To Be Strong

Factors	Number / n	Percentage %	Current Percentage %
Value Strong wind	219	76.8	76.8
Storm	178	62.5	62.5
Earthquake	95	33.3	33.3
Hurricane	77	27.0	27.0
Tsunami	62	21.8	21.8
Flood, torrent	184	64.6	64.6
Fire	55	19.3	19.3
Infestations	72	25.3	25.3
Nuclear attacks	20	7.0	7.0
Terrorist attacks	29	10.2	10.2
Other	10	3.5	3.5
Total	285	100.0	100.0

Whether the buildings are resilient to various disasters (Table 24), tsunami (by 21.8%), tornado (by 27%), earthquake (by 33.3%) are factors on which the respondents do not feel certain depending on the type of disaster. The buildings are considered to be reliable and resilient against strong winds (by 76.8%), flooding and torrents (by 64.6%) and storms (by 62.5%). Infestations (25.3%), nuclear attacks (7.0%) and terrorist attacks (10.2%) were also cited as danger issues. The respondents who chose the option "other" believe that their buildings are not resilient in any way.

Table 25. The Factors Thought to Be Resilient Against Disasters in The Inhabited Region

Factors	Number / n	Percentage %	Current Percentage %
Value Strong wind	170	59.6	59.6
Storm	143	50.2	50.2
Earthquake	82	28.8	28.8
Hurricane	95	33.3	33.3
Tsunami	100	35.1	35.1
Flood, torrent	122	42.8	42.8
Fire	58	20.4	20.4
Infestations	91	31.9	31.9
Nuclear attacks	43	15.1	15.1
Terrorist attacks	55	19.3	19.3
Other	11	3.9	3.9
Total	285	100.0	100.0

Resilience estimates for the inhabited region (Table 25) differ according to disaster types. Resilience rates are 35.1% for tsunami, 33.3% for tornado and 28.8% for earthquakes. The reliability of regional conditions remains moderate in terms of strong wind (by 59.6%), flood and torrents (by 42.8%) and storm (by 50.2%). Regions are considered to be resilient against infestations by 31.9%, nuclear attacks by 15.1% and terrorist attacks by 19.3% of the respondents. The option "other" entails extreme hot weather and since the respondents believe that this option encompasses all subjects, the ones who think their region is not resilient against disasters chose this option. Note that although there are people living in mountainous areas, rockfalls and landslides have not been discussed.

Table 26: Rating of Subjects Considered to Be Strong in Social Resilience

Subjects	Number / n	Percentage %	Current Percentage %
Economy	103	36.1	36.1
External immigration	96	33.7	33.7

Immigration towards the country	99	34.7	34.7
Natural disasters	116	40.7	40.7
Terrorist attacks and its damages such as death, etc.	106	37.2	37.2
Cyber-attack damages	72	25.3	25.3
Socio-cultural threats	153	53.7	53.7
Fundamental rights and freedoms	108	37.9	37.9
Other	14	4.9	4.9
Total	285	100.0	100.0

In subjects where social resilience is considered to be strong (Table 26), having the capacity to be resilient against socio-cultural threats is chosen by 53.7% of the respondents making it the factor at the top. The danger of cyber-attacks has been recognized and is thought to be the weakest link, by 25.3%. Values given to population mobility issues such as external immigration (33.7%) and internal immigration (34.7%) are low, and immigrations are thought to undermine social resilience. Issues of fundamental rights and freedoms (by 37.9%) are included in risk analysis. Human-induced terrorist attacks (37.2%) and natural disasters (40.7%) are seen as the causes of non-resilience. 36% of the respondents claim that the nation is resilient in the economy. The option "other" was chosen by the hopeless group composing 4.9% of the respondents which believes "we are bad" in all areas. Resilience rates are low in terms of subjects that reveal indicators of disaster resilience. Excluding the option "other", the highest and lowest ratios are respectively 53.7% and 25.3%. And as a result, these rates show that society has doubts about whether they would be resilient against possible risks. The rates also indicate that there is a need for informing society and work on activities that could increase the capacity.

5. EVALUATION AND CONCLUSION

This article aims to evaluate especially early warning, social resilience and the persuasion capacity of the administration during disaster administration process. The personnel employed in the official institutions are essentially employees of the administration and planning is carried out within the expectations of rational behavior from them. The functionality of public personnel in disasters is not the subject of this study. However, disaster administration often requires frequent risk analysis through a wide spatial and social profile. This fact requires that we give importance to the consideration of the contribution in achieving social resilience in disasters given by individuals who are not officials but who have different abilities.

The main issues that strengthen social resilience are neighbor relations, people's trust in each other and in the administration and the public ability to organize instinctively. According to the survey results of this study, the "expectation of solidarity" is high. In the Turkish public administration organization, participatory and negotiation-oriented mechanisms that enable social democratization are present in various corporate organizations on local and central levels. The most effective and widespread mechanism in social participation is the Yerel Gündem 21 (Local Agenda 21) activities initiated by the 1996 Istanbul Habitat II studies. Yerel Gündem 21's (Local Agenda 21) activities were legalized in 2006 linked with municipality organizations acting as advisory units named city councils. These structures, in their nature and philosophy, are meeting and negotiating areas and have the ability to enhance social solidarity with the concepts of neighbor relations, residents coming from the same home town. Societies that rely on each other and are in solidarity can quickly organize in risky and/or crisis environments that could arise due to various reasons. It is predicted that various dangers, economic, structural losses and etc. that could be encountered during and after disasters can be strongly resisted through social solidarity. Indeed, the "the public factor" is considered to be an important element in international treaties and agreements and encompasses the main subject of the agreements with its "participatory and negotiation-oriented democracy" feature.

Undoubtedly, the social and administrative reflex requires, as a society, to benefit from its own resources. Social gatherings also serve to receive information about global developments and conduct necessary educational activities. Democratic participatory mechanisms created in this way and protected by legislation strengthen local capacity. In this study, the ethic values of a society that has democratic mental state and public, private and civil partnership studies that would improve the social capacity are emphasized. It is also crucial that the above-mentioned democratic mechanisms are operated by residents. In addition, the administration needs to develop participation indicators that will improve efficiency and new strategic tactics to address the shortcomings that will arise. It is known that there are inadequacies in this regard in Turkey.

Studies on training should not be limited to being least affected or damaged by the hazards depending on the disaster types. The human factor is also an extremely important dimension in disaster administration. Through socio-cultural studies, "socio-cultural reciprocity" should be established in society. In the local area, especially municipalities' main strategic task is to develop training that will enable ethical cooperation in the society through socio-cultural studies.

The functional benefits of inter-institutional integrated studies in terms of disaster resilience are well-known. Institutional training creates an area where people care more and follow the administration's instructions during the disaster process. However, in terms of social reaction and administrative measures, especially in meteorological disasters, it is important for the administration to identify known early warning methods and to ensure that knowledge about them is spread at all levels. The lack of common knowledge in the society regarding disaster administration prioritized and trusted institutions and their effects are among the results of this study.

Due to the effects of climate change, new types of disasters are now encountered. The importance of making structural and social preparations, according to different disaster types in the inhabited areas is clear. Disaster administration training requires an effort supported by interdisciplinary and transdisciplinary studies. Since society does not know enough about new disaster types, almost every sector suffers damage. Disaster administration in gender-independent social integrity requires widespread learning and sharing among all ages and education levels. The information which is generally earthquake-oriented is not sufficient for other disasters such as tornadoes, storms, floods. Educational institutions such as universities, as well as the press and media, have more or less started to work on informing.

The issue of managing disasters is not solely based on directly ensuring the safety of individuals. Especially, the agricultural sector is not prepared for new developments and is adversely affected by meteorological disasters. Therefore, from an industrial standpoint, it is also important to develop new production tactics and to successfully manage financial administration relationship networks. Important agendas of interdisciplinary scientific meetings should also be presented to public opinion through non-formal education tools. The development of digital communication networks makes social accessibility possible in digital training. The global impact of disasters around the world has further increased the importance of interdisciplinary training. Information on disasters and instructions are subjects under the supervision of public administration and support from experts and organizations are required in order to inform the public in a proper way. As a final analysis, it is thought that the lack of clear information about which institutions and organizations are the primary authorities in disasters will undermine the persuasion power of the public administration. In terms of a sustainable healthy society, it is important for people to be aware of the dangers and fulfill their own duties with the awareness of responsibility.

REFERENCES

- AFAD, 2014. *Aciklamali afet yonetimi terimleri sozlugu* [Explanatory Disaster Management Glossary], <https://www.afad.gov.tr/tr/23792/Aciklamali-Afet-Yonetimi-Terimleri-Sozlugu?kelime=erken+uyar%C4%B1> [Accessed on 30 January 2019].
- Alberti M., Marzluf, J. M., Shulenberger, E., Bradley G., Ryan, C., and Zumbrunnen, C., 2003. Integrating humans into ecology: Opportunities and challenges for studying urban ecosystems. *AIBS Bulletin*, 53.12: 1169-1179.
- Amadeo, K., 2019. Hurricane Harvey facts, damage, and costs: <https://www.thebalance.com/hurricane-harvey-facts-damagecosts-4150087>, accessed on 27.01.2019.
- Babaoglu, C., and Cobanoglu, S., 2018. Kamu Yönetiminde Postmodern Savlar [Postmodern arguments in public administration]. *Journal of Turkish Court of Accounts*, 108, pp. 175-189.
- Bayhan, V., 2002. Risk toplumu [Risk Society]. *Dogu Bati Dergisi*, 19, pp. 187-202.
- BBC News, 2017. *Why was Houston not evacuated before Hurricane Harvey?* [online]. 29 August. Available at: <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-41085438> [Accessed on 27 March 2019].
- BBC News, 2018. *Indonesia: Post-earthquake tsunami early warning system was not working.* [online] 1 October. Available at: <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-45710930> [Accessed on 1 January 2019].
- BBC News, 2019. Bangkok schools closed over 'unhealthy' pollution levels <https://www.bbc.com/news/world-asia-pacific-47057128>, accessed on 30.01.2019.
- BBC News, 2020. *Coronavirus: South Korea church leader apologises for virus spread.* [online]. 2 March. Available at: <https://www.bbc.com/news/world-asia-51701039> [Accessed on 2 March 2020].
- BBC News, 2020. *Iran plane crash: Ukrainian jet was 'unintentionally' shot down.* Available at <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-51073621>, [Accessed on 24 March 2020]
- Browne, M. Hill, E., Mitchell, L., and Marcolini, B., 2020. New video shows two Iranian missiles hit Ukrainian plane. *The New York Times*, [online]. 14 January. Available at: <https://www.nytimes.com/2020/01/14/world/iran-plane-crash-video.html> [Accessed on 30 January 2020].
- Castle, S., 2020. Britain battered as Storm Dennis brings landslides and travel chaos. *The New York Times*, [online] 16 February. Available at: <https://www.nytimes.com/2020/02/16/world/europe/uk-storm-dennis.html> [Accessed on 03 March 2020].
- CNN Turk, 2018. *AFAD ve Meteoroloji'den ust uste uyari* [Consecutive Warnings from AFAD and Meteorology.] [online] (Last updated 2.41 PM on 11th December 2019. Available at: <https://www.cnnturk.com/turkiye/afad-ve-meteorolojiden-ust-uste-uyari> [Accessed on 28 October 2018].
- Cottle, S., 1998. Ulrich Beck, 'risk society' and the media: A catastrophic view? *European Journal of Communication*, 13(1), 5-32.
- Ejupi, V., Siljanovska, L., and Iseni, A., (2014). The mass media and persuasion. *European Scientific Journal*, 10(14), 636-646.
- Ekman, P., 1999. Basic emotions. In: T. Dalgleish, M. J. Power eds. 1999. *Handbook of cognition and emotion*. Hoboken, NJ: John Wiley & Sons Ltd. pp. 45-60.

- Elias, B., 2018. 23 persuasion techniques: How to use psychological persuasion methods for your marketing. Active Campaign, [online] 27 August. Available at: <<https://www.activecampaign.com/blog/persuasion-techniques-and-methods/>> [Accessed on 01 January 2019].
- General Directorate of Meteorology, n.d.. Meteorolojik karakterli dogal afetler [Naturan Disasters with meteorological character], [online]. Available at: <<https://www.mgm.gov.tr/arastirma/dogal-afetler.aspx>> [Accessed on 1 January 2019].
- Geray, C., 2002. *Halkla iliskiler* [Public Relations]. 3rd ed. Ankara: Imaj Publishing House.
- Habertürk, 2019. *Cumhurbaşkanı Erdoğan: "Hortumun zararı 100 milyon TL.* [President Erdogan: Damage of the Tornado is 100 Million Turkish Liras]. Available at: <https://www.haberturk.com/antalya-haberleri/66405400-cumhurbaskani-erdogan-hortumun-zarari-100-milyon-tl> [Accessed on 24 March 2020].
- Hopmann, D. N., Van Aelst, P. and Legnante, G., 2012. Political balance in the news: A review of concepts, operationalizations, and key findings. *Journalism*, 13(2), pp. 240-257.
- Karaman, Z. T. 2019. Risk Toplumunda Afetlerde Erken Uyarı, Mukavemetli Toplum ve Kamu Yönetiminin İkna Kapasitesi. [Public Administration's Persuasion Capacity, Resilient Society and Early Warning in Disasters in a Risk Society]. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(1), 185-212.
- Karaman, Z. T., 2018. Effective public policies on early warning at disasters and on the arousal of social awareness. *Journal of Bitlis Eren University Institute of Social Sciences*, 7(2), 493-517.
- Metropolitan Municipality Law 15*, Metropolitan Municipality Law of the Republic of Turkey, 2004
- Municipality Law 13, 24, 53,76, 77*, Municipality Law of the Republic of Turkey, 2005.
- Oner Y., 2015. İnsanları ikna etmenin 6 evrensel kuralı [6 Universal Rules to Persuade People]. *Uplifers*, [online]. Available at: <<https://www.uplifers.com/insanlari-ikna-etmenin-6-evrensel-kurali/>> [Accessed on 28 January 2019].
- Ozturk, E., 2019. Antalya'da hortum dehseti 2 ölü, 1 kayıp, 15 yaralı [Tornado Horror in Antalya: 2 Dead, 1 Missing, 15 Injured]. *Sabah Newspaper*, [online]. 25 January. Available at: <<https://www.sabah.com.tr/yasam/2019/01/25/antalyada-hortum-dehseti-2-olu-1-kayip-15-yarali>> [Accessed on 25 January 2019].
- Provincial Administration Law 11*, Provincial Administrative Law of the Republic of Turkey, 1949.
- Reinemann, C., Stanyer, J., and Scherr, S., 2012. Hard and soft news: A review of concepts, operationalizations and key findings. *Journalism*, 13(2), pp. 221-239.
- Sabah Newspaper, 2020. İranlı unlu kadın spikerler yasananlara tepki göstererek istifa etti! [Famous Iranian Presenter Resigned Protesting What Happened] [online] Available at: <<https://www.sabah.com.tr/dunya/2020/01/15/iranli-unlu-kadin-spikerler-yasananlara-tepki-gostererek-istifa-etti>> [Accessed on 30 January 2020].
- Sargut A. S., 2006. Sosyal sermaye: Yapının sunduğu bir olanak mı, yoksa bireyin amaçlı bir eylemi mi? [Social Capital: Enabling Structures Or Purposive Action?]. *Akdeniz University Journal of Economics and Administrative Sciences*, 12, pp. 1-13.
- Solferino, N., Taurino, S. F., and Tessitore, M. E., 2015. Manipulating persuasion in debates: Fact checking's usefulness. *Theoretical Economics Letters*, 5, 447-452.
- Special Provincial Administration Law 16*, Special Provincial Administration Law of the Republic of Turkey, 2005.
- Tasci, D. and Eroglu, E., 2007. Yöneticilerin kişilik özellikleri ile kullandıkları ikna ve etkileme taktiklerinin kullanım sıklığı arasındaki ilişkinin değerlendirilmesi [Evaluation of Relationship Between Personal Traits of Managers and Frequency of Usage of Persuasion and Impact Tactics]. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(17), pp. 533-546.
- Toprak, Z., 1990. Yerel hizmetlere gönüllü katılım. [Volunteer Participation in Local Services]. *Dokuz Eylül University, Faculty of Economics and Administrative Sciences Journal*, 5(1-2), pp. 122-144.
- Twigg, J., 2009. *Characteristics of a disaster resilient community, A guidance note, version 2.* [pdf] Available at: <<http://discovery.ucl.ac.uk/1346086/1/1346086.pdf>> [1 January 2019]
- Village Law 13/24, 13/32*, Village Law of the Republic of Turkey, 1924.

Cezaevlerindeki İntihar Davranışlarında Bir Risk Faktörü Olarak Madde ve Alkol Bağımlılığı*

Substance and Alcohol Addiction as A Risk Factor in Suicide Behavior in Prisons

Mehmet Murat AKIN^a

^a Dr. Bitlis E Tipi Kapalı Ceza İnfaz Kurumu , Bitlis, Türkiye,
mehmet.murat.akinn@gmail.com,
ORCID: 0000-0001-5728-7047

ÖZ

Amaç: Bu çalışmada, madde ve alkol bağımlılığı olan hükümlü ve tutukluların, cezaevinde yaşadıkları yoksunluk sendromunun intihar davranışı açısından oluşturduğu risk faktörünün belirlenmesi amaçlanmıştır. **Yöntem:** Tanımlayıcı tipteki bu çalışma, 2015 yılında 18 ayrı cezaevinde intihar girişiminde bulunan 102 hükümlü ve tutuklu ile yürütülmüştür. İhtiyaç duyulan veriler, araştırmacı tarafından hazırlanan ve uygulanan, hükümlü ve tutukluların intihar girişimi öncesi ve sonrasına yönelik düşünceleri ile bu kişilere ait sosyo-demografik bilgileri içeren anket formu ile toplanmıştır. **Bulgular:** İntihar girişiminde “madde ve alkol yoksunluğunun” etkili olduğu kişilerin oranı % 3,9 oranındadır. **Sonuç:** Madde ve alkol bağımlılığı olan hükümlü ve tutukluların, yoksunluk sürecinde daha fazla psiko-sosyal desteğe ihtiyacı olduğu görülmektedir. Özellikle yoksunluğun ilk döneminde, bireysel ve grup terapileri ile desteklenmesi, gerekmesi durumunda ise ilaç desteği almalarının, bu kişilerin intihar davranışından korumada yararlı olacağı düşünülmektedir

Anahtar Kelimeler: Bağımlılık, Yoksunluk, İntihar, Cezaevi, Hükümlü ve Tutuklu

ABSTRACT

Objective: In this study, it was aimed to determine the risk factor of deprivation syndrome experienced in prison by convicts and prisoners with substance and alcohol addiction in terms of suicidal behavior. **Method:** This descriptive study was conducted with 102 convicts and detainees who attempted suicide in 18 different prisons in 2015. The required data were collected with a questionnaire prepared and applied by the researcher, which includes the opinions of convicts and detainees before and after suicide attempts and socio-demographic information of these people. **Results:** The proportion of people who are affected by "drug and alcohol deprivation" in suicide attempt is 3.9%. **Conclusion:** Convicts and detainees with substance and alcohol addiction need more psycho-social support during the deprivation process. Especially in the first period of deprivation, individual and group therapies and, if necessary, taking medication will be beneficial in protecting these people from suicidal behavior..

Keywords: Addiction, Deprivation, Suicide, Prison, Convict and Detainee.

1. GİRİŞ

Dünya’da farklı yerlerde yapılan araştırmalar, cezaevlerinde en yaygın ölüm nedenlerinin başında intihar sonucu ölümlerin geldiğini ve oransal açıdan genel nüfusun çok üzerinde olduğunu ortaya koymaktadır (Duthe vd., 2014: 468; Fazel vd., 2011: 194; Konrad vd., 2007: 118; Fruehwald vd., 2000: 364; Haycock, 1989: 89; Hayes, 1995; Matschnig vd., 2006: 8; Stuart, 2003: 562). Cezaevlerindeki intihar davranışlarına nedensellik yönü ile bakıldığında ise izolasyon, belirsizlik, psikolojik rahatsızlıklar, sevdiklerinden ayrılma, alışkanlıklarından vazgeçme, ilişki sorunları, madde bağımlılığı gibi birçok risk faktörü öne çıkmaktadır (Clements-Nolle vd., 2009: 189; Dear, 2006; Dye vd., 2013: 844; Fazel vd., 2008: 1728; Grossmann, 1992: 410; Krames &

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

Bu makalede kullanılan anket Adalet Bakanlığı’nın 12.10.2015 tarih ve E.1617/153037 sayılı izni ile gerçekleştirilmiştir. / The Ministry of Justice has given permission to the survey used in this study with the letter dated 12.10.2015 and numbered E.1617 / 153037.

Flett,2005:18; Liebling,1999:289; Marzano vd.,2011:82;Palmer& Connelly,2005:166;Sykes,1958;Towl vd.,2001). Konuyu Türkiye cezaevlerinde ve genel nüfusunda intihar sonucu gerçekleşen ölümleri karşılaştırarak ele aldığımızda, dünyadaki diğer araştırmalarla benzer bulgulara ulaşmaktayız. Türkiye İstatistik Kurumu'nun 2014 yılı verilerine göre 100.000'de 4,19 olan genel nüfusa ait kaba intihar hızı (TÜİK,2015), Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğü'nün 2014 yılı verilerinde 100.000'de 28 gibi bir oranda çıkmaktadır ki (CTE,2014), arada neredeyse 7 kat bir fazlalık söz konusudur. Yine Türkiye İstatistik Kurumu'na göre intiharlar, Türkiye'deki ölümlerin %1'inin sebebi iken (TÜİK;2015), cezaevlerindeki ölümlerin %15'inin sebebinin intiharlar oluşturmaktadır. Ceza Tevkifevleri Genel Müdürlüğüne ait aynı kaynakta yer alan başka verilerden, yaşlılık ve hastalık gibi doğal ölümlerden sonra cezaevlerinde ikinci büyük ölüm nedeninin intiharlar olduğu sonucunu çıkarmaktayız (CTE,2014).

Ceza infaz kurumlarında intihar davranışının nedenlerinden biri olarak araştırmamıza konu edindiğimiz madde ve alkol kullanımına bağlı yoksunluk, dünya cezaevlerinde intihar davranışının önemli sebeplerindendir(Fazel vd.,2017:1730;Goss vd.,2002:577). Madde ve alkol kullanımından kaynaklı yoksunluğun, Türkiye'deki bazı cezaevlerinde intihar davranışlarının sebepleri arasında olup olmadığı, varsa bunun etkisini ortaya koyabilmek adına gerçekleştirilen bu çalışmada, öncelikle yoksunluğun kavram olarak anlamını ortaya koyarak başlamak doğru olacaktır. Yoksunluk "*Çok fazla ve uzun süreli alkol/madde kullanımından sonra bunun azaltılmasına ya da bırakılmasına bağlı olarak ortaya çıkan bir sendrom*" şeklinde tanımlanmaktadır (Ögel vd., 1998). Hayes'in yaptığı bir araştırma da belirttiği (1989), genel itibari ile kişilerin cezaevlerine girdiklerinde kendilerini belirsizlik içinde ve güvensiz bir ortamda hissetmesi, özellikle madde ve alkol bağımlısı olan kişilerin yoksunluğa bağlı olarak bu süreci daha yoğun yaşamaları, depresyon ve kaygıdan kaynaklı olarak intihar girişimine yönelmeleri nedeni ile, bu kişiler cezaevlerinde genel nüfusa oranla daha fazla intihar davranışı gerçekleştirmektedir(Hayes,1989:12). Neden olabileceği olası problemlerde göz önünde bulundurularak Türkiye cezaevlerinde alkol kullanımını ile ilgili çeşitli önlemler alınmaya çalışılmaktadır. Bu kapsamda hükümlü ve tutukluların, kalmış oldukları oda ve eklentilerinde neleri bulundurabilecekleri ve bulunduramayacakları yasa ile açıklanmıştır. En belirgin yasaklardan biri de, uyarıcı maddeler ile alkole dair yasaklardır. Bu tür ürünlerin kuruma girişi ağır müeyyidelerle kontrol altına alınmaya çalışılmıştır (Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü;2006:8344). Dolayısı ile yoksunluk sendromu, cezaevlerinde bulunan bağımlı bir kişinin alkol ve madde kullanımını zorunlu olarak terk etmesi nedeni ile daha yoğun yaşanabilmektedir.

Araştırmamızın temel amacı da, bu durumdan hareketle, Türkiye'deki bazı cezaevlerindeki madde ve alkol bağımlısı hükümlü ve tutukluların intihar davranışında bulunmalarında, yoksunluğun etkisini değerlendirmek ve bazı öneriler sunmaktır. Konu ile ilgili Türkiye'deki literatür incelendiğinde ise üst mercilerden izin alma prosedürünün zorluğu, konunun hassasiyeti, kuruma giriş ve çıkışlarda yaşanan sıkıntıların olması gibi gerekçelerden kaynaklı olduğu düşünülen sebeplerle, yeterli çalışma bulmakta sıkıntı çekilmektedir. Bu nedenle araştırmamızın gerek literatüre sağlayacağı katkı, gerekse saha çalışanlarına rehberlik etmesi yönü ile önem taşıdığı düşünülmektedir.

2.YÖNTEM

Araştırmanın evreni, Türkiye'deki cezaevlerinde bulunan ve intihar girişiminde bulunmuş bireylerdir. Araştırmanın örneklemini için, 18 ayrı cezaevinde kalan intihar girişiminde bulunmuş 102 hükümlü ve tutuklu ile yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiş ve veriler anket yöntemi ile elde edilmiştir. Örneklem grubunun seçimi sürecinde, cezaevlerinde intihar ve kendine zarar verme davranışları ile ilgili gerçekleşen olayların vukuat olarak bilgilendirme yapıldığı Adalet Bakanlığı Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğü Asayiş Şube Müdürlüğü ve ilgisine göre Eğitim Daire Başkanlığı Yetişkin İyileştirme Şube Müdürlüğüne gelen veriler, alınan izin doğrultusunda taranmış, kendine zarar verme ve intihar girişimi davranışları ayrıştırılarak örneklem grubu belirlenmiştir. Bu ayrıştırmanın ardından intihar girişiminde bulunan hükümlü ve tutukluların mevcut bulunduğu kurumlar tespit edilmiştir. İntihar girişimi ve kendine zarar verme davranışının ayrıştırılmasında raporlamaların yanı sıra, girişimin gerçekleştiği kurumların psiko-sosyal servislerinde görev yapan psikolog ve sosyal hizmet uzmanlarının görüşleri de dikkate alınmıştır. Tahliye, sevk veya değişik nedenlerle örneklem grubundan ulaşılamayan ya da ulaşılmaya rağmen anket için gönüllü olmayan bireylerin yerine, evrenden tesadüfi yöntemlerle seçilmiş kişilerle sayı tamamlanmıştır. Akabinde, Adalet Bakanlığı Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğü tarafından iznin verildiği 04.05.2015-26.06.2015 tarihleri arasında izin alınan cezaevlerindeki psiko-sosyal servislerin de desteği ile uygulanmıştır. Konunun hassasiyeti sebebi ile anket, kurumdaki görevli psikolog veya sosyal çalışmacı gözetiminde gerçekleştirilmiştir. Anket içerisinde elde edilen veriler, SPSS paket programı aracılığı ile değerlendirilmiştir. Verilerin analiz edilmesinde katılımcılardan alınan verilere ilişkin tanımlayıcı istatistikler olarak dağılımlar verilmiş ve yorumlanmıştır.

Çalışma sürecinde, elde edilen verilerin sayısal olarak ele alındığı ve açıklandığı nicel araştırma yöntemi benimsenmiştir. Araştırmanın modeli tarama modelidir. Tarama modeli, olgulara ilişkin bilgilerin tanımlanması ve betimlenmesini amaçlamaktadır(Karasan,1999). Bu çalışmada, cezaevlerindeki hükümlü ve tutukluların intihar eylemlerine ilişkin bilgilerin betimlenmesi yapılmaya çalışıldığından dolayı tarama modeli tercih edilmiştir. Çalışmanın örnekleme metodu, evren içerisinde eşit koşullara sahip bireylerin araştırmada yer aldığı örnekleme türü olan basit tesadüfi örneklemedir. Türkiye'de cezaevlerinde bulunan ve intihar girişiminde bulunmuş kişiler rastgele seçildiğinden ve eşit koşullara sahip örneklem içerisinden seçildiği için bu örnekleme türü seçilmiştir. Araştırma sonucu elde edilen bilgiler, araştırma alanı olan cezaevleri ve örneklem grubu ile sınırlı tutulmuştur.

Örneklem grubunda yer alan hükümlü ve tutukluların alkol ve madde bağımlılığına ilişkin tespitlerde ise kişilerin kendi beyanları, sağlık raporları ve kurumun psiko-sosyal servis görevlilerinin değerlendirmeleri esas alınmıştır.

Çalışmada ilk bakışta bağımlılıkla ilgili görülebilecek bazı intihar girişimine benzer davranışlar göz ardı edilmiştir. Örneğin bazı insanların kendine zarar verme davranışını gerçekleştirirken, yaşamak ve ölmek arasında tam bir tercih yapamadıkları, yaşadıkları hayatı yaşamak istemeyip ama ölmeyi de göze alamadıkları durumlar söz konusu olabilmektedir. Cezaevlerinde de zaman zaman rastlanılan, ne doğrudan bir intihar davranışı ne de ikincil bir kazanç elde etme amaçlı manipülatif bir girişim olarak görülebilecek bu davranış, hükümlü ve tutuklular genellikle anti-depresan hapları yasadışı olarak biriktirip, aşırı doz halinde kullanmak şeklinde uygulamaktadırlar(Ivanoff&Jang,1991:397). Bu nedenle sebep ve sonuç açısından benzerlik gösterse de, parasuicide adı verilen bu davranış araştırmamızda dikkate alınmamıştır.

Araştırma kapsamında cezaevlerinde küçük bir örneklem üzerinden, geriye dönük ve tanımlayıcı bir analizi yapılmaya çalışılmıştır. Kontrol grubu kullanılmayan bu araştırmada, sonuçlar kolayca genelleştirilmemeye ve dikkatli bir şekilde yorumlanmaya çalışılmıştır.

3.BULGULAR

Türkiye’de çeşitli bölge ve tiplerde, 18 ayı ceza infaz kurumunda ve 102 hükümlü /tutuklu ile yapılan çalışma sonucu, aşağıdaki bulgulara ulaşılmıştır.

Tablo 1 : Katılımcıların Cinsiyetlerine İlişkin Bulgular

Cinsiyet	S	%
Erkek	79	77,5
Kadın	23	22,5
Toplam	102	100,0

Araştırmaya katılan bireylerin %77,5’ini erkek mahpuslar oluşturuyorken, %22,5’ini kadın mahpuslar oluşturmaktadır.

Araştırmaya katılanların yaş aralığı tablo 2’de verilmiştir.

Tablo 2: Katılımcıların Yaşlarına İlişkin Bulgular

Yaş aralığı	S	%
18-20 yaş arası	2	2,0
21-40 yaş arası	85	83,3
40-64 yaş arası	15	14,7
Toplam	102	100,0

Araştırmaya katılan bireylerin yaş ortalaması 32,5 iken, %83,3 gibi önemli bir çoğunluğu 21-40 yaş aralığında bulunmaktadır. Örneklem grubundaki en düşük yaş 18 olup, en yüksek yaş ise 63’tür.

Araştırmaya katılanları medeni durumlarına ilişkin veriler tablo 3’te verilmiştir.

Tablo 3: Katılımcıların Medeni Durumlarına İlişkin Bulgular

Medeni Durum	S	%
Evli	38	37,3
Bekar	35	34,3
Boşanmış	23	22,5
Eşi vefat etmiş	6	5,6
Toplam	102	100,0

Yapılan çalışmaya katılan bireyler %37,3’ü evli iken, % 34,3’lük bir kısım bekâr olup; boşanmış olanların oranı %22,5’tir. Eşi vefat etmiş olan mahpusların oranı ise %5,6’dır.

Araştırmaya katılanların cezaevi öncesi dönemde alkol ya da madde kullanımına dair öyküsü bulunup bulunmadığına dair veriler tablo 4’de verilmiştir.

Tablo 4: Katılımcıların Cezaevi Öncesi Dönemde, Alkol ya da Madde Kullanımına Dair Öyküsü Bulunma Durumuna İlişkin Bulgular

	S	%
Hayır	30	29,4
Alkol	40	39,2
Uyuşturucu	16	15,7
Her ikisi de	13	12,7
Diğer	3	2,9
Toplam	102	100,0

Araştırmaya katılan bireylerin %39,2'si alkol bağımlısı olduğunu ifade etmekteyken, %15,7'sinin madde bağımlısı olduğu ortaya çıkmıştır. Hem alkol hem madde bağımlısı olan mahpusların oranı ise %12,7'dir. Toplamda (%39,2 + %15,7 + %12,7), %67,6 oranında bir çoğunluğun geçmişinde alkol ya da madde kullandığı bir dönemin olduğu görülmektedir.

Katılımcılardan, kuruma girdikten sonra girişimde bulunduğu döneme kadar geçen süreye ilişkin bulgular tablo 5'de verilmiştir.

Tablo 5: Katılımcıların Kuruma Girdikten Sonra İntihar Girişiminde Bulunduğu Döneme Kadar Geçen Süreye İlişkin Bulgular

	S	%
İlk Gün	1	1,0
1 Hafta İçinde	5	4,9
İki Hafta İçinde	15	14,7
İlk Ay İçinde	8	7,8
1-6 Ay Arası	23	22,5
1-2 Yıl Arası	8	7,8
2-4 Yıl Arası	20	19,6
4-8 Yıl Arası	12	11,8
8-10 Yıl Arası	5	4,9
10 Yıl ve Üzeri	3	3,0
Yanıtlamayan	2	2,0
Toplam	102	100,0

Örneklem grubunda yer alan hükümlü ve tutukluların %51'inin ilk 6 ay içerisinde intihar girişimde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu mahpusların, yığınsal olarak bakıldığında, özellikle %28,4'ünün ilk 1 ay içerisinde, %20,6'sının ilk iki hafta içinde girişimde bulunduğu görülmektedir. Hükümlü ve tutukluların kuruma girişini takip eden 8 yıldan sonraki dönemde intihar girişiminde bulunanların oranlarının belirgin biçimde azaldığı gözlemlenmiştir.

Katılımcıların intihar düşüncesini girişim aşamasına taşınmasındaki sebeplerine ilişkin bulgular tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 6: Katılımcıların İntihar Düşüncesini Girişim Aşamasına Taşınmasındaki Sebeplerine İlişkin Bulgular

	S	%
Aile İçi Sorunlar	39	38,2
Ekonomik Sorunlar	3	2,9
Fiziksel Hastalık	1	1
Yakınlarından Birini Kaybetme	5	4,9
Madde ve alkol yoksunluğunu	4	3,9
Kurum Koşulları	11	10,8
Disiplin Cezası	7	6,9
Cezanın Onanması Ya Da Ceza Süresi	8	7,8
Psikolojik Sorunlar	20	19,6
Suç ile ilgili	3	2,9
Diğer	1	1
Toplam	102	100,0

Araştırmaya katılan bireylere intihar girişiminde bulunma sebepleri sorulduğunda, %38,2 oranı "aile içi sorunlar" olduğunu, % 19,6'sı ise "Psikolojik sorunlar" nedeni ile intihar girişimde bulduklarını ifade etmişlerdir. İntihar girişimlerini "Kurum koşulları" ile ilişkilendirenlerin oranı %10,8'dir. "Cezanın onanması veya ceza süresinin uzun olduğu" düşüncesinin etkisi ile girişimde bulunanların oranı %7,8 iken, kurumda aldığı "disiplin cezasına" öfkelenip girişimde bulunan hükümlü ve tutukluların oranı ise %6,9'dur. "Yakınlarından birini kaybetmenin etkisi" ile girişimde bulunan mahpusların oranı %4,9'dur. İntihar girişiminde "madde ve alkol yoksunluğunun" etkili olduğu kişilerin oranı % 3,9 oranındadır. İşlediği suç nedeniyle girişimde bulunan mahpusların ve ekonomik nedenlerle intihar girişiminde bulunanların oranı ise %2,9'dur. İntihar girişimine yol açan nedenlerin arasında en az rastlanılan, %1 oranında olan fiziksel hastalıklarını gerekçe gösterenlerdir.

4.TARTIŞMA

Araştırmamızda intihar girişiminde bulunan hükümlü ve tutukluların sosyo-demografik özellikler açısından cinsiyet, yaş ve medeni durumu göz önünde bulundurularak bazı bulgular elde edilmiştir. Bu bulgulardan cinsiyet ile ilgili olanını, dünya cezaevleri ile karşılaştırdığımızda erkeklerin daha fazla intihar davranışında bulunduğu dair sonuçlarla benzerlik göstermektedir. Dünya cezaevlerinde intihar davranışının cinsiyet ve cinsiyet rolleri bağlamında ele alan çalışmalarda, birçok ülkede erkek intihar oranlarının, kadın intihar oranlarından birkaç kat fazla olduğu görülmektedir (Beautrais,2006:154). Yine batıdaki cezaevlerindeki intihar davranışları cinsiyete göre değerlendirildiğinde, White ve Schimmel (1995: 51), cezaevi

nüfusunun %7'sinin kadınlardan oluşmasına rağmen, bütün federal cezaevlerinde intiharların tamamının erkekler tarafından gerçekleştirildiğini belirtmektedir. Medeni durum açısından intihar girişiminde bulunan bekar, boşanmış ve eşi vefat etmiş olanların sayısı, evlilere oranla daha fazla olarak ortaya çıkan bulgularımızla, dünyada yapılmış farklı araştırmalarda da evlilerin daha az intihar davranışında bulunduğu dair sonuçlar yine benzerlik göstermektedir. Bu bağlamda yurtdışında yapılan çalışmalarda, intihar oranının genellikle evlenmemiş mahpuslarda daha yüksek olduğunu gösteren birçok araştırma mevcuttur (Hayes,1989:18; Tartaro & Lester., 2010: 220; Saavedra & López,2015:228). Örneğin Hayes ve Rowan'ın (1988:6) çalışmasına göre cezaevi nüfusunun %52'si bekâr, %4'ü ayrılmış, %14'ü ise boşanmıştır.). İntihar davranışı ve yaş arasındaki ilişki açısından elde ettiğimiz bulgularda ise, genç hükümlü ve tutuklularda bu eğilimin daha fazla olduğunu görülmektedir. Benzer bir şekilde yurtdışı araştırmalarında da cezaevinde intihar davranışı ve kendine zarar verme gibi durumlara tanıklık eden genç erkek mahpuslarda daha yüksek düzeylerde tespit edildiği araştırmalar bulunmaktadır(Hales vd.,2014:12).

Çalışmamızın esasını teşkil eden, alkol ve madde kullanımından kaynaklı intihar davranışları boyutu ile ilgili olarak yurtdışındaki araştırmalara baktığımızda ise, konunun iki ayrı açıdan ele alındığını görmekteyiz. İlki hükümlü ve tutukluların cezaevine geldikleri ilk 24 saat veya ilk 3 gün içerisinde gerçekleştirdikleri intihar davranışları ile madde ve alkol bağımlılığın (sarhoşluk hali veya maddenin etkisi altında olma gibi) etkisi arasındaki ilişkiye yönelik çalışmalardır (Hayes,1995; Fazel vd., 2008: 1729; Hayes, 2010). Örneğin Hayes yaptığı bir araştırmada (1995), ilk 24 saat içinde intihar teşebbüsünde bulunan hükümlü ve tutukluların %60'ının bu davranışı alkolün, uyuşturucunun ya da her ikisinin etkisi altında gerçekleştirdiğine dair bulgulardan bahsetmiştir (Hayes,1995). Diğeri ise, konuyu bu araştırmanın ele aldığı gibi, bağımlı bir bireyin hüküm alması ya da tutuklanması sonrasında cezaevine girmesi ile birlikte, madde ve alkol kullanmadığı için yaşadığı yoksunluk semptomlarına bağlı olarak intihar davranışına yönelmesi açısından ele alan araştırmalardır(Liebling,1999:288; Wright,1991:308). Araştırmamızda, örneklem grubunda yer alan mahpusların kendini madde ve alkol kullanımı açısından birine ya da ikisine birden bağımlı görenlerin oranı 2/3 gibi yüksek bir rakamdır. Bu bağımlılık tanımında kişilerin, cezaevine girmeden önceki dönemlerde, alkol ve/veya uyuşturucu kullanmanın psikolojilerinde meydana getirdiği bir takım olumsuz davranışlar üzerinden tanımlanmıştır. Kendini bu grupta gören mahpusların intihar davranışına yönelimindeki rakamların yüksekliği, bize bağımlılık durumunun intihar girişimini artırabilecek önemli risk faktörleri arasında yer aldığını göstermektedir. Yine araştırmamız, madde ve alkol bağımlılığından kaynaklı yoksunluk semptomları var olan hükümlü ve tutukluların, intihar davranışları için az bir oranda da olsa risk faktörü taşıdığını ortaya koymaktadır. Bu risk faktörünün azalması ya da artması kurumun konuya yaklaşımına bağlı olarak değişkenlik gösterebilmektedir.

Bazı kişiler yaşadığı acılarla baş etme yöntemlerinden biri olarak intihar davranışına (Apaydın vd.,2016), bazı kişiler ise madde ve alkol kullanımına yönelebilmektedir (Erbay vd.,2016). Yine bu iki olgu arasında karşılıklı bir ilişki kuran ve neden sonuç yönü ile hangisinin sebep, hangisinin sonuç olduğunu net olmadığını söyleyen bir görüş de bulunmaktadır(Felts vd.,1992:871). Her iki araştırmanın ortak noktası ise, bağımlı olan kişilerin intihar yöneliminin, bağımlı olmayan kişilere göre daha yüksek oranda olduğunu göstermesidir. Araştırmamızda mahpusların yaklaşık % 4'ü kendi ifadeleri ile yoksunluğun doğrudan intihar davranışına sebep olduğunu ifade etmektedirler. Fazel ve arkadaşları da (2008), cezaevlerinde yoksunluğun intihar davranışına yol açan önemli risk faktörlerinden biri olarak ifade etmektedir(Fazel vd., 2008:1728). Ayrıca Dünya Sağlık Örgütü'nün yayınladığı bir raporda, madde ve alkol bağımlılığı olan kişilerin hüküm alma ya da tutuklanma sonucu ceza infaz kurumuna girmesinin, kişileri aynı zamanda madde ve alkolden uzak kalma anlamına geldiği için, mahpusların kendi sorunları ile yüzleşme ve problemleri ile başa çıkma yeteneğinin kaybı yanında, diğer yoksunluk kaynaklı olarak yaşadığı yoğun stres nedeni ile de, bireyin intihar davranışına yönelmesine sebep olabildiği belirtilmektedir(W.H.O;1992).

Cezaevinde bağımlıların tedavisine yönelik olarak farklı çalışmalar yapılmaktadır. Zaten dışarıda bulunan bir bağımlının tedavi süreci ile cezaevinde bulunan bir bağımlının tedavi süreci dönemler itibari ile birbirine benzetilebilir. Özellikle her bağımlının ya da bağımlılığın tedavisi kendi içinde değişkenlik göstermekle birlikte, iyileşme sürecindeki bazı dönemlerin genelleştirilebileceğinden bahsedilebilir. Bu dönemler dışarıdaki bağımlılar için 1.dönem: Yoksunluk Dönemi (0-1 ay): 2. Dönem: Coşku dönemi (1-3 ay), 3.Dönem: Sıkılma dönemi (3-6 ay), 4. Dönem: Yeni hayat dönemi (6 ay ve sonrası), olarak 4 ayrı dönem olarak ele alınabilir. Bu dönemlerden, ruhsal ve bedensel huzursuzluklar ile rahatsızlıkların yoğun olduğu, bağımlı kişinin ani duygusal geçişleri yaşayabildiği yoksunluk dönemi bağımlılar için en zor dönem olarak ifade edilmiştir (Dilbaz;2013). Cezaevi nüfusunda bağımlıların yaygınlığı göz önüne alındığında, özellikle hapsedilmenin başlangıç döneminde, yoksunluktan kaynaklı yaşanabilecek problemlerin önlenmesinde dikkat gerektirmektedir. Bu süreçte madde bağımlısı hükümlü ve tutukluların kuruma girişlerinden itibaren yoksunluk hislerini azaltmak için metadon tedavisi ile cezaevi şartlarına geçiş yapmasını öneren çalışmalar mevcut olduğu gibi (Chandler vd.,2009:186), halen ülkemizde uygulanmasa da, madde kullanımını bırakamayan kullanıcılara yönelik zarar azaltma programlarını devreye sokulmasını öneren farklı çalışmalar mevcuttur (Sander vd.,2019:107). Yapılan birçok çalışmada da, mahpusların cezaevine girdikten sonra ya da hüküm giydikten kısa bir süre sonra, özellikle de yoğun kişisel stres yaşadıkları dönemde, intihar davranışlarına olan eğilimlerinin arttığına değinilmektedir (Liebling, 1999; Blaauw vd., 2002:12; Stoliker,2018: 594). Genel itibari ile ise cezaevi intihar önleme programlarının önemli bir kısmı da, bağımlı olduğu düşünülen hükümlü ve tutukluların özellikle ilk 24 saat ve sonraki 3 günlük periyotlarda daha dikkatli izlenmesine yönelik öneriler sunmaktadır (Hayes,1995, Bonner, 1992,White & Schimmel,1995). Araştırmamızda Tablo 5'de yer alan veriler üzerinden bu dönemleri değerlendirdiğimizde, yoksunluk dönemini içine alan ilk 1 aylık sürenin, cezaevlerinde de bağımlılar için en fazla dikkat edilmesi gereken dönem olduğu düşünmekteyiz. Zaten uygun programların uygulanması durumunda cezaevlerinde madde ve alkol bağımlılarına yönelik olarak gerçekleştirilen tedavilerin yararlı etkilerini tutarlı bir şekilde raporlarında yansıtan çeşitli araştırmalar bulunmaktadır (Inciardi vd.,1997:275; Pearson & Lipton,1999:394). Bunun dışında uluslararası araştırmalarda da dikkat çeken (Fazel vd.,2017:950;Frottier vd. 2000: 416) ve araştırmamızda da benzer bulgulara ulaştığımız ceza infaz kurumunda belli bir dönem sonrası gözlemlenen intihar davranışlarındaki oransal azalmaların

sebebinin, tedaviden bağımsız olarak kurum şartlarına uyum sağlamaları ile ilgili olduğunu düşündürmektedir. Madde ve alkol bağımlıları açısından konuyu değerlendirildiğimizde ise bu durum, yoksunluktan kaynaklı sorunların, belli bir zaman eşliğinden sonra zamanla azalabildiği şeklinde bir değerlendirmeyi akla getirmektedir.

5.SONUÇ

Sosyal şartlara da bağlı olarak daha fazla sayıda alkol ve madde bağımlısı hükümlü ve tutuklu cezaevlerine giriş yapmaktadır. Bu kişilerin sadece intihar davranışlarına neden olması ile ilgili olarak değil, cezaevi disiplinini bozan ya da rehabilite olma sürecini sıkıntıya sokarak cezaevi koşullarına uyumu zorlaştırması nedeni ile de bağımlılıklarının tedavi edilmesi gerekmektedir. Gerek intihar davranışlarının azaltılması, gerekse cezaevlerinde daha başka sorunlara yol açabileceği nedeni ile, bağımlılık ve intihar davranışları ile ilgili aşağıdaki önerilerin sunulması uygun görülmüştür.

-Cezaevlerinde intihar girişimi olması durumunda acil müdahale prosedürleri geliştirilmeli, müdahale edecek personel intihar yöntemine göre değişen müdahale programı için eğitilmelidir.

-İntihar teşebbüsünün tekrarlamaması için, derhal girişimde bulunan hükümlü veya tutuklunun sorunun teşhisine yönelik çalışmalara başlanmalıdır.

-Hükümlü ve tutukluların kuruma ilk kabullerinde risk analizini içeren formun, üniversiteden akademisyenlerinde yer aldığı bir komisyon tarafından sık sık güncellenmeli, özellikle madde ve alkol bağımlılığı olan kişilere, cezaevine girdikleri ilk saatlerden ve günden başlayarak, risk faktörlerini taşıyıp taşımadıklarına dair testler, daha hassas bir şekilde uygulanmalıdır.

-Bu kapsamda, daha önce intihar girişimi öyküsü olup olmadığı, depresyon ya da diğer faktörlerle ilişkisi üzerinden konuya yaklaşım risk değerlendirmesi yüksek çıkan hükümlü ve tutukluların, izlenmesine dair prosedürler dahilinde, intihar davranışını kolaylaştıracak fiziki unsurların bulunmadığı kısımlarda barınmaları sağlanmalıdır. Hükümlü ve tutukluların ilk geldikleri süreçte izleme için kalacakları ortamlarda ip, kesici alet, kimyasal ürünler ya da ası amaçlı kullanılabileceği malzemeler ve ası noktası olarak yararlanılabileceği noktaların bulunmaması hususu dikkatle gözden geçirilmelidir.

-Bütün bu süreçte, intihar davranışlarına yönelik önleyici ve sonrasında rehabilite edici çalışmalar için personele gerekli eğitimler ile, intihar girişimi öyküsü ya da riski olan hükümlü ve tutuklulara yönelik stres ve öfke gibi kendine zarar verme ve intihar davranışına sebebiyet verecek duygularla baş etmek için temel programlar bireysel veya grup terapileri şeklinde verilmelidir.

-Bağımlılık durumu olan veya geçmişinde alkol ve madde öyküsü bulunan hükümlü ve tutukluların takibi daha yakından yapılmalıdır. Bu yapıdaki kişilerin, yoksunluk nedeni ile yaşayabileceği problemler her biri için ayrı ayrı değerlendirilmelidir. İntihar girişiminde bulunanlarla, farklı niyetlerle kendine zarar verme davranışında bulunan kişiler için farklı stratejiler geliştirilmelidir.

-Bağımlılık öyküsü olan hükümlü ve tutuklular ceza infaz kurumuna girmeden önce tedavi görmüşlerse, daha önceki sürecini takip eden AMATEM gibi kuruluşlarla işbirliği yapılmalı ve intihar davranışı yordanmaya çalışırken, hem geçmiş hem de mevcut veriler birlikte değerlendirmeye çalışılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Apaydın, H., Özdemir, Ş. Ve Zaroğlu Ünal, A. (2016). İntihar Girişiminde Bulunan Bireylerde Bazı Değişkenlerle İntihar Girişimi İlişkisi. *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*,6,7-44.
- Beautrais, A. L. (2006). Women and suicidal behavior. *Crisis*, 27(4), 153-156.
- Blaauw, E., Arensman, E., Kraaij, V., Winkel, Ve Bout, R. (2002). Traumatic Life Events And Suicide Risk Among Jail Inmates: The Influence Of Types Of Events, Time Period And Significant Others. *J. Trauma Stress* 15, 9–16.
- Bonner, R.L. (1992). *Suicide Prevention In Correctional Facilities*. In L. Vandecreek, S. Knapp, & T. Jackson (Eds), *Innovations In Clinical Practice: A Sourcebook (Volume 11)*. Sarasota, Fl: Professional Resource Exchange.
- Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğü (2014). *Ceza İnfaz Kurumlarında İntihar Olayları Değerlendirme Raporu*, Adalet Bakanlığı Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğü Bilişim ve Sağlık İşlerinden Sorumlu Daire Başkanlığı Araştırma ve İstatistik , Ankara.
- Chandler Rk, Fletcher Bw, Volkow Nd. (2009) Treating Drug Abuse And Addiction In The Criminal Justice System: Improving Public Health And Safety. *Jama.*;301(2):183–190.
- Clements-Nolle, K., Wolden, M., Bargmann-Losche, J. (2009). “Childhood Trauma And Risk For Past And Future Suicide Attempts Among Women In Prison” *Women’s Health Issues*, 19, 185-192.
- Dear, G. (2006). *Preventing Suicide And Other Self-Harm In Prison*, Palgrave Macmillan. Houndmills, Uk.
- Dilbaz, N. (2013). *Madde Kullanım Riski Ve Madde Bağımlılığından Korunma*. Ankara: T.C. Aile Ve Sosyal Politikalar Bakanlığı Aile Eğitim Programı
- Duthe, G., Harzad, A., Kensey, A. (2014). Trends And Risk Factors For Prisoner Suicidein France. *Population, English Edition*, 69(4), 463–494.

- Dye, M. H. Ve Aday, R. H. (2013). "I Just Wanted To Die": Preprison And Current 181 Suicide Ideation Among Women Serving Life Sentences. *Criminal Justice And Behavior*, 40(X), 832–849.
- Erbay, E., Oğuz, N., Yıldırım, B. Ve Fırat, E. (2016). Alkol Ve Madde Bağımlılığı Olan Bireylerin Başa Çıkma Tutumları. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3, 597–609.
- Fazel, S., Cartwright, J., Norman-Nott, A. (2008). "Suicide İn Prisoners: Asystematic Review Of Risk Factors". *Journal Of Clinical Psychiatry*, 69, 1721-1731.
- Fazel, S., Grann, M., Kling, B., Hawton, K. (2011). Prison Suicide İn 12 Countries: Anecological Study Of 861 Suicides During 2003–2007 . *Social Psychiatry And Psychiatric Epidemiology*, 46(3), 191-195.
- Fazel, S., Yoon I.A. ve Hayes A.J. (2017). Substance Use Disorders İn Prisoners: An Updated Systematic Review And Meta-Regression Analysis İn Recently İncarcerated. *Men And Women Addiction*, 112 (10) , Pp. 182-198.
- Fazel, S., Ramesh, T. Ve Hawton, K. (2017). Suicide İn Prisons: An İnternational Study Of Prevalence And Contributory Factors. *The Lancet. Psychiatry*, 4(12), 946–952.
- Felts Wm, Chenier T, Barnes R. (1992). Drug Use And Suicide İdeation And Behavior Among North Carolina Public School Students. *Public Health.*;82:870–872.
- Frottier, P., Ritter, K., Frühwald, S., König, F., Ve Bauer, P. (2000). P02.346 Correlation Between Suicide Risk, Time Spent İn Prison And Vulnerability Profile Of People İn Confinement. *European Psychiatry*, 15(S2), 415-416.
- Fruehwald, S., Frottier, P., Eher, R., Gutierrez, K., Ritter, K. (2000). "Prison Suicides İn Austria, 1975-1997". *Suicide-Life-Threatening Behavior* ,(4),360–369
- Goss Jr, Peterson K, Smith Lw, Kalb K, Brodey Bb (2002). Characteristics Of Suicide Attempts İn A Large Urban Jail System With An Established Suicide Prevention Program. *Psychiatric Services*. ;55:574–579
- Grossmann, M. G. (1992). "Two Perspectives On Aboriginal Female Suicides İn Custody: Special İssue: Aboriginal Criminal Justice İn Canada". *Canadian Journal Of Criminology*, 34, 403-415.
- Hayes, L. & Rowan, J. (1988). *National Study of Jail Suicides: Seven Years Later*. National Center on Institutions And Alternatives, Alexandria, Virginia.
- Hayes, L. M. (1989). *National Study Of Jail Suicides: Seven Years Later. Psychiatric Quarterly*, 60(1), 7-29.
- Hayes, L. M. (1995). "Prison Suicide: An Overview And Guide To Prevention". *The Prison Journal*, 75, 31–456.
- Hayes, L., National Institute Of Corrections. (2010). *National Study Of Jail Suicide: 20 Years Later* (024308). U.S. Department Of Justice
- Haycock, J. (1989). "Manipulation And Suicide Attempts İn Jails And Prisons". *Psychiatric Quarterly*, 60(1), 85–98.
- Inciardi Ja, Martin Ss, Butzin Ca, Hooper Rm, Harrison Ld. (1997). An Effective Model Of Prison-Based Treatment For Drug-Involved Offenders. *J Drug Issues*;27(2):261–278.
- Ivanoff, A., & Jang, S. J. (1991). The role of hopelessness and social desirability in predicting suicidal behavior: A study of prison inmates. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 59(3), 394–399
- Karasar, N. (1999) *Bilimsel Araştırma Yöntemi*, Ankara: Nobel Yayınevi.
- Konrad N, Daigle MS, Daniel AE, Dear GE, Frottier P, Hayes LM, Kerkhof A, Liebling A, Sarchiapone M: Preventing suicide in prisons, part I: recommendations from the International Association for Suicide Prevention Task Force on Suicide in Prisons. *Crisis 2007*; 28:113–121
- Krames, L. & Flett, G. (2005). *Jail / Holding Cell Design. Proposals For Modification And Design Changes. Cprc*, Tr-03-2000, Ontario, Canada.
- Liebling, A. (1999). Prison Suicide And Prisoner Coping. *Crime And Justice*, 26, 283–359
- Marzano, L., Hawton, K., Rivlin, A., Fazel, S. (2011). Psychosocial İnfluences On Prisonersuicide: A Case-Control Study Of Near-Lethal Self-Harm İn Women Prisoners. *Social Science And Medicine*, 72, 874-883.
- Matschnig, T.& Fruhwald, S., Frottier, P. (2006). Suicide Behind Bars - An İnternational Review. *Psychiatrische Praxis*, 33(1), 6–13.
- Ögel, K., Karalı, A., Tamar, D. Ve Çakmak, D. (1998). *Alkol ve Madde El Kitabı*. İstanbul: AMATEM Bakırköy Ruh Ve Sinir Hastalıkları Hastanesi.
- Palmer, E.J. & Connelly, R. (2005). Depression, Hopelessness And Suicide İdeation Among Vulnerable Prisoners, *Criminal Behaviour And Mental Health*, Sayı: 3, 164-170.
- Saavedra J & López M. (2015), Risk of suicide in male prison inmates. *Rev Psiquiatry Salud Ment.*;8(4), 224–231.

- Sander G, Shirley-Beavan S, Stone K.(2019). The Global State Of Harm Reduction İn Prisons. *J Correct Health Care.*;25(2):105-120.
- Stoliker, B. E. (2018). Attempted Suicide: A Multilevel Examination Of Inmate Characteristics And Prison Context. *Criminal Justice And Behavior*, 45(5), 589–611.
- Stuart, H. (2003). Suicide Behind Bars. *Current Opinion İn Psychiatry*, 16(5), 559–564.
- Sykes, G. (1958). *The Society Of Captives*, Princeton University Press, Princeton.
- TC Başbakanlık Türkiye İstatistik Kurumu (2015). *Türkiye İstatistiği Yıllığı*, Ankara. Mevzuatı Geliştirme ve Yayın Genel Müdürlüğü (2006), <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=8344&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>, (17/07/2020)
- Tartaro,C., Lester, D. (2010). *Suicide and Self Harm in Prisons and Jails*, Lexington Books, Lanham, MD.
- Towl, G., Snow, L., Mchugh, M. (2001). *Suicide İn Prisons*, Blackwell, Oxford.
- Pearson, F.S. and Lipton, DS (1999). A Meta-Analytic Review of the Effectiveness of Corrections-Based Treatment for Drug Abuse. *The Prison Journal* 79(4):384-410
- White,T. W., Schimmel, D. (1995). “Suicide Prevention İn Federal Prisons: A Successful Five-Step Program”. Prison Suicide: An Overview And Guide To Prevention. (Ed. L. M. Hayes) , 48-59. *U.S. Department Of Justice: National Institute Of Corrections*.
- World Health Organization (1992). *Drug Users İn Prison: Managing Their Health Problems* (Who Regional Publications, European Series, No. 27). Copenhagen, Denmark: World Health Organization.
- Wright, T. A. (1991). Coping, Behavior, And Adaptation İn Prison İnmates. *Journal Of Criminal Justice*, 19(3), 307–308.

Ebeveynlik Nöbetinden Evlat Nöbetine: Diyarbakır Anneleri Üzerine Sosyolojik Gözlemler*

From Parental Watch to Child Watch: Sociological Observations on Diyarbakır Mothers

Adem PALABIYIK^a

^a Doç. Dr. Bitlis Eren
Üniversitesi, Fen Edebiyat
Fakültesi Sosyoloji Bölümü,
Bitlis/Türkiye,
apalabiyik@beu.edu.tr, ORCID:
0000-0002-9209-9313

ÖZ

Özellikle ülkemizin Doğu Anadolu ve Güneydoğu Anadolu'da mevcut toplumsal kodlar annelik gibi olgusal ve kavramsal pratikler üzerinden üretilmektedir. Çünkü annelik, günümüze ait ve moda ile güncelleştirilen bir kavramdan ziyade kökleri güçlü, geleneğe bağlı ama günümüzde de yeniden tüm habitusu ile birlikte inşa edilebilecek bir güce sahiptir. Annelik aktarılabılır, doğurgandır ve ölüm karşısında tek varoluş pratiğidir. Bu çalışmada da annelik kavramının yukarıda bahsedilen olgusal süreç dikkate alınarak Diyarbakır'da HDP (Halkların Demokratik Partisi) önünde seslerinin duyurmaya çalışan Diyarbakır anneleri üzerinde durulacaktır. Çalışmanın evreni Diyarbakır anneleri, örnekleme ise evlat nöbetinde bekleyen annelerden amaçlı, tesadüfi ve kartopu örnekleme yoluyla seçilmiş onbeş annedir ve beş babadır. Bu bağlamda evlatlarının kaybolduğu günden itibaren seslerinin duyurma girişiminde olan annelerin, evlatlarını bulabilmek için neler yaptıkları; evlat nöbetinde ne kadar süredir vakit geçirdikleri; bir anne olarak hem evlatları hem de bütün gençler için ne düşündükleri ve ne istedikleri; eşlerinin, ailelerinin ya da tanıdıklarının kendilerine destek verip vermedikleri ve Kürt meselesi karşısında anneliğin nasıl bir çözüm üretebileceğine dair çeşitli konularda yapılan görüşmeler ile birlikte elde edilen sonuçlar sosyolojik bir dil ile analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Annelik, Diyarbakır Anneleri, Nitel yöntem, Cinsiyet, Aile.

ABSTRACT

The social codes which has been in the Eastern Anatolia and Southeastern Anatolia regions are produced over these factual and conceptual practices, such as Motherhood. Because motherhood is a concept that is tradition-bound, has strong roots and can be restructured with all of its habitus instead of a contemporary concept that is updated with fashion. Motherhood can be transferred, it is prolific and the only existential practice against death. In this study, the concept of motherhood will be discussed over Diyarbakır mothers who try to make themselves heard in front of the HDP (Peoples' Democracy Party) building in Diyarbakır by considering the factual process mentioned above. The population of the study consists of Diyarbakır mothers and the sample consists of fifteen mothers and five fathers who were on 'Child Watch' and chosen with purposeful, random, and snowball sampling method. In this context, the obtained results will be analyzed sociologically with the interviews conducted on various subjects such as what did the mothers, who try to be heard from the first day that their children were gone lost, to find their children, how much time they have spent in the 'Child Watch', what do they think and want both for their children and all the youth as a mother, whether or not their spouses, families, or acquaintances support them, and how can motherhood provide a solution against the Kurdish question.

Keywords: Motherhood, Diyarbakır Mothers, Qualitative Method, Gender, Family.

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

Bu makalede kullanılan verilerin elde edildiği çalışma; Bitlis Eren Üniversitesi Etik İlkeleri ve Etik Kurulunun 09.09.2020 tarih ve 2020/07-II numaralı kararıyla onaylanmıştır. / Bitlis Eren University, Ethical Principles and Ethics Committee has evaluated the method used for this study in terms of ethics and approved it with its decision numbered 2020/07-II and 09.09.2020.

Bu makale, KADEM'in 5 Mart 2020 tarihinde düzenlediği 6. Toplumsal Cinsiyeti Adaleti Kongresinde sözlü olarak sunulmuş ve yayınlanmamış metnin gözden geçirilmiş halidir.

1. GİRİŞ

Kapitalizmin annelik kavramının pazar ekonomisine dahil ettikten sonra geleneksel süreçteki annelik kavramıyla modern süreçte yer edinen annelik kavramı arasındaki fark giderek açılmaya başlamıştır. Anne-çocuk ilişkisi üzerinden kendisine yeni alanlar yahut pazarlar arayan ve sonrasında bu pazarları başarıyla bulan kapitalizm, ilk olarak anneyi, evden çıkarmanın yollarını aramıştır. Bu arayış sürecinde kapitalizmin temel argümanı ise ideoloji olmuştur. Aslında, kapitalizm de ideolojik bir süreçtir, düşünce biçiminden temel farkı ideolojik süreci pratiğe dökme becerisinde yatmaktadır. Kapitalizmin süreci pratiğe dökme becerisinin esasları arasında yeni pazarlar oluşturma ile pazar oluşturma sürecinde kullandığı siyaset, kimlik ve cinsiyet kavramlarının diyalektik süreçlerinin işlevselliği olmuştur. Bahsedilen diyalektik sürecin yanında önemli bir diğer mesele ise kapitalizmin kendisini inşa edeceği alanlar yani coğrafyalar olacaktır. Çünkü meselenin toplumsal boyutuna bakıldığı takdirde, coğrafya süreci ile alakalı olarak kullanılan asabiyet kavramı, kan bağından ziyade coğrafi bağlılıkları da bahsettiğimiz alana dahil edebilmektedir. İbn-i Haldun'un vurguladığı gibi coğrafyanın insan hayatı üzerinde etkileyici bir unsur olduğuna dair genel tartışma özellikle Doğu toplumları için geçerli ve doğru bir tespittir. Doğu coğrafyasında yaşayan bireylerin, benzer kaderlere sahip olması, yaşanmışlıklara dair verilen reflekslerin benzer olması ve sonuç açısından da benzerlikler gösteren bir hayatı benimsemeleri tesadüf değildir. Toplumsal cinsiyetin, siyasetin ve kimliğin, yukarıda ifade ettiğimiz coğrafi durumdan bağımsız olması da mümkün değildir. Kapitalizmin kısır döngüsünden kurtulamayan doğu toplumları, içinde buldukları toplumsal şartların bir nevi taşıyıcısı konumunda kalmıştır. Kadınının, kapitalizmin ideolojikleştirme sürecinden kurtulmasının yegane rolü ise anneliktir. Annelik, duygusal bir gerçek olmakla birlikte toplumsal ve farklı bir olgusal gerçekliğe de işaret etmektedir. Anneliğin, toplumsal gerçekliğinin yansımaları ise siyasal süreci etkilemektedir. Kapitalizmin çarklarından kurtulmaya çalışan kadının, diğer taraftan siyasal sürece dahil edilmesi yahut isteyerek siyasal sürece dahil olması kaçınılmazdır. Kapitalizm, kadının konumundaki en köklü değişikliği yaparak, kadını değişik alanlarda görünür kılmıştır (Fidan, 2010: 117). Böylece kadın, emek kavramı bağlamında kapitalizmin belirlediği birçok alan içinde işlevsel hale gelebilmiştir. Kapitalizmin kar, özel mülkiyet, rasyonalite gibi kavramlarla tanımlanması ve ayakta kalabilmesine ek olarak Sobard'da kapitalizmi, kar olan her yerde varolan bir olgu olarak ifade etmiştir (Lucien, 1995: 85). Dolayısıyla, kapitalizm, kadını ve emek gücünü, karın olduğu her alana dahil etme ihtiyacı hissetmiştir. Böylece kadın, kapitalizm aracılığı ile birçok alanda (siyasal, toplumsal, kültürel, vb.) aktif rol alabilme şansını yakalamıştır. İş bölümü ve uzmanlaşma ile birlikte durum bazen kadının aleyhine gelişmişse de bir yandan da kadının toplumdaki rolünün oluşması ve değişmesi kaçınılmaz olmuştur ve kadın ev dışına çıkarak, başka alanları anıma ve o alanlara yerleşme şansını elde etmiştir (Koray, 1995: 7; Gilman, 1986: 14). Kapitalizm, kadını evden çıkarması ile birlikte, kapitalizmin önemli bir parçası olan ideoloji, kadını istediği eylemsel sürece dahil etme şansı bulmuş yahut kadın isteyerek sürece dahil olmuştur, özellikle kapitalizm içerisinde bütün dönemlerdeki mevcut problem olan ücret eşitsizliği bu bağlamda feminist hareketlerin başlamasının esas nedeni olarak kabul edilmiş (Taş, 2016: 73; Eisenstein, 2005: 487; Millet, 1985; Oxford, 1993: 233; Bryson, 2003: 1) ve böylelikle kadın-annelik diyalektiği olarak siyasallaşma gerçekleşmiştir (Fidan, 2010: 127; Özdemir, 2017: 400; Örtlek-Tekelioğlu, 2013: 285). Çünkü modernleşme denilen kavramın, güncel olanı hayatta tutması için her olguyu şimdiki zamana dahil etmesi gereklidir. Güncel tutulan olguların eskimemesi için, modernleşme, kendisine dahil etmek istediklerinin muhakkak kontrol altında tutmaya çalışacaktır. Modernizmin, kapitalizm ile beraber yürüttüğü bu işbirliği, siyaseti, kimliği, toplumsal cinsiyeti ve bu üç kavramın bütününi teşkil eden habitusu da belirleyecektir. Üç kavram ile birlikte habitus üzerinden devam ettirilmeye çalışılacak bu süreç, kadının bir anne olarak toplumsal kodlar içinde alacağı yerin de belirlenmesine sebep olacaktır.

2. CİNSİYET, SİYASET VE KİMLİK: CİNSİYETLİ DÖNÜŞÜM VE ANNELİĞİN KAMUSALLAŞMASI

Modernizm ve kapitalizm diyalektiğinde her iki olgusal pratiğin kendisini net olarak gösterdiği alan aile olmuştur. Kapitalizm bir kriz yaşadığında da bu krizi ilk hisseden yine ailedir. Çünkü kapitalizm, toplumsal ilişki biçimlerinin dönüşmesine yol açarak aslında en küçük kurumsal yapı olarak karşımızda beliren aileyi de dönüştürmektedir. Dönüşen aile kurumunun kendi içindeki rollerin farklılaşması ve farklılaşan rollerle birlikte toplum içindeki sürecinde geleneksel olandan modern olana doğru evrilmesi, geleneksel yapı içerisinde kalmış rollerin de yeniden inşa edilmesine sebep olacaktır (Can, 2014). Çünkü sosyal bilimlerdeki inşa süreci toplumsal şartların değişmesi ile birlikte ortaya çıkan farklılıklar üzerine başlayan bir pratiktir (Connoly, 1991). Bu farklılıklar aidiyet kavramıyla da açıklanabilir ama bizim üzerinden durduğumuz husus, anne kavramına yapılan atf ile ifade edilecek olan inşa sürecidir. Çünkü kimlikli farklılıkların daha çok biyolojik süreçle ilişkilendirildiği milliyetçi yaklaşımlar, bu çalışmanın konusunu oluşturmamaktadır. Annelik, tüm bunların dışında oluşan doğal bir durumdur. Doğuştan sahip olunan cinsiyet yahut ırk gibi değil ama bu kavramalara yakın olarak cinsiyet ve toplumsal cinsiyet ile ilişkilidir. Annelik, özellikle aile içi ilişkilerin, toplumsal ilişkilerle birlikte değişip dönüştüğü süreçte çeşitli farklılıklara sahip olmuştur. Kimlikli farklılıkların dayandığı tarihsel süreç olan modernizme karşı ontolojisini modernizmi çürütmeye adanmış postmodernizm, bizim bahsettiğimiz kimlikli dönüşümü açıklayabilmektedir (Türkdoğan, 2013: 36). Çünkü postmodern söylem, toplumsal sınıf, ulus gibi evrensel kimliklerin artık tedavülden kalktığını bunun yerine toplumsal aktörlerin tikel kimlikler inşa ettiğini ileri sürmektedir (Dalbay-Avcı, 2018: 20). Bu süreçte annelik, yukarıda geçen cinsiyet kavramı ile bağlam açısından örtüşmemektedir. Bağlam ise cinsiyet eşittir annelik şeklindeki mevcut oluşuma karşı bir refleks geliştirmiştir. Çünkü annelik cinsiyet ile alakalı davranış kalıplarını karşısında gösterilen toplumsal tepki ve onaylamaları (Ersoy, 2019: 2014) öylece kabul etmez ve mevcut davranış kalıplarını oluşmasına bu anlamda imkân vermez. Annelik bu diyalektiğin üstünde bir olgusal anlam içerir. Anneliğin kendisine biçilen ev içi hususlarda birincil derecede sorumlu görünmesine dair yaklaşımlar artık güncelliğini kaybetmiştir. Dolayısıyla bizim burada üzerinde durduğumuz ana kavram "sex" yerine "gender"dır. Çünkü gender kavramı, biyolojik değil toplumsal olana atf yapmaktadır (Dökmen, 2004: 3-10; Newman, 2002: 359). Böylece annelik, merkezi konuma alınan cinsiyet kavramından farklılaşabilir ve ondan bağımsız yorumlanabilir. Dolayısıyla sosyolojik olarak ele alınan annelik kavramı toplumsal olanı çağrıştırdığı için gender

kavramına daha yakın bir içerik barındıracaktır. Bu yaklaşım aslında toplumsal bir kültürün de yansımasıdır, çünkü cinsiyet kültürü kavramı, cinsiyete yönelik geliştirilen değer hükümlerinin bütünüdür ve cinsiyet rollerini de kapsar (Ersoy, 2009: 210-211). Cinsiyet rolü içinde anne özellikle ulus devlet sürecinde makbul vatandaşın hazırlayıcısı olmuştur. Hatta kadınlar için vatanseverlik iyi annelik ile özdeşleştirilmiştir (Bayraktar, 2011: 24-25; Yuval-Davis, 2010: 54-55). Bu yeni bir inşa sürecidir ve doğal olandan toplumsal veya politik olana geçişin bir inşası olarak kabul edilir. Evlat yetiştirmede annelik cinsiyet kavramından ziyade, toplumun ona neredeyse “takdir” ettiği, makbul kadınlıktan makbul modern anneye geçmiştir (Sever, 2015: 74). Değişen koşullar kadının kamusal alana girmesine izin vermiş ve erkek kimliği açısından bir tehdit haline gelmiştir (Berktaş, 2003: 109). Böylece kadın yeniden cinsiyet kavramının dışında toplumsal inşadaki rolüne soyunmuştur. Toplumsal inşadaki rolü (katılım, protesto, sivil itaatsizlik vb.) annelik olgusunu popüler kültürün de etkisiyle açıklamış ve bu olguya yeni özellikler eklemiştir (Burç, 2015: 3). İşte anneliği dominant olan cinsiyet kavramından bağımsız bir şekilde konumlandırılacak olan sahip olduğu popülerliğin hangi gruplar tarafından benimsendiğine bağımlı kalabilecektir (McRobbie, 1999: 34). Anneliğin bu türü neredeyse kadın olmaya yabancılaşma anlamına gelecektir ve bu çaba geçmişten günümüze varlığını sürdüren bir sorunsaldır. Annelik kavramının, kadınlık üzerinden cinsiyete yaklaştırılmaya çalışılması ve cinsiyet kavramı dışında başka bir yere konumlanması karşısındaki en önemli engel ise izlenen ayrımcı politikalar (Negiz-Üçer, 2012: 15). Cinsiyeti merkeze alan yaklaşımlar kadın kavramı üzerinden annelik kavramına da alan tanımamaktadır. Bu tür sebepler, annelik kavramını ontolojik mücadelesini değiştirmektedir.

Annelik kimliğini kadınlık kavramı üzerinden cinsiyet olgusuna yaklaştırmaya çalışan pratiklerin başvurduğu en önemli metod ise kadını, cinsiyete dayalı iş bölümü ile analiz etmeye çalışmasıdır. Hâlbuki annelik bu iş bölümü dışındadır ve kadın doğasına bağlı kalınarak ataerkil bir ideoloji ile açıklanamamaktadır (Smart, 2003: 37). Annelik doğal bir durum değil aksine kurumsallaşmış bir işleve sahiptir ve toplumsal statü açısından sahip olduğu kimlik, rolü üzerinden konumlandırılabilir ve gündelik faaliyet alanları da böylece daha kolay belirlenebilir. Böylece annelik farklı kavramlarla eklenerek kamusal ve özel alandaki ilişki biçimlerini de yeniden şekillendirecektir (Timurkturkhan, 2019: 318). Bu şekillenme de annelik ve cinsiyet rollerine ait kalıp yargıları yeniden üretebilir. Anneliğin kavramının kimlik bağlamında yeniden üretimi karşısında muhafazakâr ve cinsiyetçi yapılar/bireyler belirsizlikten korunmak için güvenlik açısından alışıktıkları düzen içerisinde kalmak isterler ve gruplar arası eşitsizliğe daha olumlu bakma eğiliminde olurlar (Kuzlak ve diğ., 2017: 91). Bu girişim de yine annelik kavramının cinsiyet gibi modern sınıflamalar dışında farklı bir çerçeveye yönelmesi gerektiğini sebepleri arasında ifade edilebilir. Hâlbuki annelik, cinsiyet yahut kadın kavramına yönelik tamamlayıcı bir imge olarak işlev görmekte (Yücebaş, 2019: 597; Kancı, 2015) ve bir üst kimlik oluşturmaktadır. Annelik bu doğal süreci toplumsallaştırmaktadır ve inşa edilmiş merkezi bir kimliksel duraktır. Böylece özel alanın kamusal alana taşınması açısından da bir köprü görevi görmektedir. Annelik “*milli değer ve kimlikleri aktaran, bireysel başarıların ve yeterliklerin inşa edilmesine ön ayak olan, evin merkezinde yer alan, geleneği sürdüren, modern yaşama uyum gösteren, duyguların taşıyıcısı olmakla kadına yönelik eksikliklerin giderildiği bir mecra-bedendir*” (Yücedağ, 2019: 597). Annenin cinsiyet üzerinden değil tam tersine kamusal ve toplumsal bağlamlardaki bu nitelikleri erkeklerin gönülleri ugraşabildiği her türlü pratikte kendilerini deneyimlemelerinin karşısındaki en büyük engeldir (Beauvoir, 2010: 161-162). Annenin kuruluşunu ilan ettiği ve siyasetten kimlik oluşturmaya evrilecek bu yapısal durum, yukarıda bahsedilen bütün teorik düzlemin neredeyse pekiştiricisidir. Annelik kimliğinin dönüşümü de kadının kendini aşmak suretiyle varlığını doğrulamasından sonra mümkün hale gelecektir (Öztekin, 2019: 43; Palabıyık, 2018a). O halde anneliğin cinsiyet olgusu bağlamında ziyade toplumsal olanı çağrıştırmaya izin veren ve kendisini önündeki süreçte kimlik açısından yeniden inşa ederek siyasal alana dahil eden kavramsal şema nedir diye sorulduğunda karşımıza modern paradigma yerine akışkan toplumsal koşulların çıktığı artık daha net ve kolay ifade edebiliriz. Çünkü akışkan toplumsal koşulların hâkimiyeti, heterojenlik, belirsizlik, çeşitlilik, mekansızlık, yüzeysellik, melezlik, yayılmışlık kavramları ile yollarına devam etmektedir. Bu devamlılıkta ideal olan ise modern paradigmanın katı düzeninden kurtulup şeffaflaşmadır. Modernizme ait olan kolektif unsurlar yerini ırk, cinsiyet gibi farklılıklara bağlı tikel kimliklere bırakmıştır (Karaduman, 2010: 2897). Böylece kimlik daha değişken ve kırılabilir hale gelebilir ve kolayca şekillenebilir. Postmodernitenin izin verdiği ve ayırt ettiği bu nitelik (Kellner, 2004: 199) de gerçeklik algısını merkezde alma ve geleceği ile ilintili süreçleri kendisi belirleme şansına sahip olacak ve de kimliğini yeniden üretim süreci içerisinde sınırsız sayıda tekrar üretecektir. Hem toplumsal olana atıf yapılması hem de postmodernizm süreci, annelik kavramının salt cinsiyet açısından ele alınmasına sosyolojik açıdan engel olacak ve tikel kimliğin inşasında yardım edecektir. Toplumun, ailenin ve kültürün annelik kimliğinin belirlenmesindeki (Karaman-Doğan, 2018: 1483) rolüyle bahsedilen tikel kimlik sağlamlaştıracak ve kamusal alana akacaktır. Bu akışkanlık kimliği gerektiğinde parçalı ve yeniden inşa edilebilir konumda tutacaktır. Dolayısıyla kimlik, “*kendini bilen ve her şeye hakim evrensel değerlerden sıyrılarak, çoklu bir kimliğe, çeşitliliğe ve evrensel özne anlayışının yerine tercih edilen tikellikler üzerinden inşa*” edilebilecektir (Selçuk, 2012: 78).

Tikel kimliklerin inşa edildiği süreçte, annelik sahip olduğu habitus gereği geleneksel olanı da kapsar ve böylece içinde bulunduğu koşulları içselleştirerek, annelerin genelde çocuklara bakmaları beklendiği için, insan yetiştirmeyi, hayatı korumayı ve barışı sürdürmeyi teşvik eden toplumsal değerlere karşı bir tür ahlaki bağlılık geliştirme eğiliminde olduğu da ileri sürülür. Toplumsal cinsiyet açısından kadın üzerine yapılan bu vasıflandırma, anneliğin habitusu ile yakından ilgilidir. Somutlaşmış bedene dönüşmüş olan bu toplumsallık (Bourdieu ve Wacquant, 2003: 118) kendisini annelik kavramı üzerinden inşa etmiştir. Geleneksel süreci kapsayan inşa aşaması, anneliğin alanı değiştiği için yeniden tanımlanmak zorunda kalmıştır. Evden çıkan anne, yeni bir alana dahil olarak sahip olduğu habitusu da değişime uğratmıştır. Bu değişimin kökeninde yukarıda ifade ettiğimiz gibi kapitalizm olsa da, toplumsal şartların değişmesi ile birlikte anne sadece mekan ile tanımlanan niteliğini kaybetmiştir. Toplumsal kodların, toplumsal cinsiyet kavramı tarafından yeniden belirlendiği postmodern süreçte akışkan bir toplumdaki kimlik inşa süreci oluşmaya başlamıştır. Akışkan toplumun temel tezi, Bauman’ın da ifade ettiği gibi belirli toplumsal değerlere

göre toplumun yer değiştirmesidir. Toplum kendini güvende hissetmek isterse güven temalı mesajlara yönelecek lakin tam tersi farklı bir değere yönelirse ona doğru hareket edecektir. Dolayısıyla toplumsal statüler, sarkaç görevi gören değerlerin ağırlığına göre yer değiştirecektir. Topluma dair olguların/kavramların/yapıların sürekli olarak değiştiği (Bauman, 2011) bir toplumsal düzende de anne kavramının sahip olduğu habitusunun da kendini revize etmesi kaçınılmaz olacaktır. Değişen habitus ile birlikte toplumsal cinsiyet kavramının da etkisiyle annelik kavramı eklektik bir tanımlama ile izah edilebilir. Annelik, sadece ev içine ait değil, toplumsal ve siyasal alanın da değişmesiyle birlikte toplumsal ve siyasal olana da ait olmaya başlayacaktır. Böylece mevcut habitus, yeni oluşan alanı da şekillendirecek ve anne kavramına daha geniş bir alanda varolup, mücadele etme fırsatını tanıyacaktır. Anneliğin her iki alanda da yeniden inşası ve eklektik devamlılığı (İlhan, 2013: 240) kendisinin bazı sembolleri oluşturmasına ve bu sembollerle alanı genişletmesine sebep olacaktır. Kadının, yeni bir özne olarak vattığı annelik misyonu, gelenekle birlikte postmodern olana da işaret edecektir, çünkü özne sadece simgesel değil gerçek pratiklerle kurulan bir figürdür (Foucault, 2005: 217). Bu figür ise özellikle postmodernizmin, merkezi iktidarı/söylemi yok edecek şekilde tasarlanmıştır. Böylelikle annelik ile siyasal alan arasında kurulacak politikaların düşünülmesine hızla geçilecektir. Anneliğin sorgulanamayan ve varmış gibi kabul edilen evrensel şemaları tersinden, yani tabadan bir değişim dalgası yaratacaktır.

3. ANNELİK HABİTUSU VE KAMUSALLIĞI

Annelik habitusunun toplumsal şartların değişmesi ile birlikte geleneksel süreci de dahil ederek yeni bir alan oluşturması, anneliğin kamusal yüzünü de ortaya çıkarmıştır. Annelik ile geleneksel süreci en iyi açıklayan ise Badinter'dır. Badinter'e göre "18. yüzyılın sonunda annelik sevgisi yeni bir kavram olarak ele alınıyordu. Bu duygunun bütün zamanlarda mevcut olduğu ileri sürüldü. Daha önceki 2 yüzyıla nazaran yeni olan, annelik sevgisinin türe ve topluma yararlı; aynı zamanda doğal ve toplumsal bir değer olarak yüceltilmesidir. 1760'dan sonra, annelere çocuklarıyla bizzat ilgilenmelerini öğütleyip emzirmelerini "emreden" yayınlar artıyordu. Kadınların bir bölümü bu yeni talebe duyarlılık gösterdi. Bu görev onlara mutluluk ve eşitlik vaat ediyordu: "iyi anne olunuz ve tüm mutluluk ve saygınlık sizin olacaktır". "Kendinizi aile içinde vazgeçilmez yapınız ki, size de vatandaşlık hakkı verilsin". Kadının her şeyden önce anne olması yükümlülüğü getirilirken 2 yüzyıl sonra hala canlılığını koruyabilen bir efsane yaratıldı: annelik içgüdüğü ya da her annenin kendiliğinden çocuğunu sevmesi efsanesi" (Badinter, 1992: 115). Bu bağlamda anneliğin doğal bir süreç olduğu kabul edilebilir ama özellikle postmodern süreç anneliği doğallık ile birlikte kamusal alanın parçası haline getirmeye başladı (Burç, 2015: 6). Her ne kadar annelik kavramı günümüzde feminizmin bir yansıması olarak kabul görse de (Bock, 2005: 307) anneliğin sosyal ve hukuksal zemini tam olarak sağlanamamıştır. Çünkü kadın ile anne ayrımı bazı çevrelerce dile getirilmiştir (Silva, 1996: 13). Kadınlardan beklenen annelik duygusu anneliğin sosyal olarak inşa edilmesine karşılık gelmektedir. Ortaya çıkarılmaya çalışılan inşa durumu annelik ideolojisi olarak tanımlanmıştır. Annelik ideolojisi bu bağlamda kültürel ve sosyal çelişiklere rağmen, annelik pratiklerine ilişkin ideal bir standart barındırır (Arendell, 2000:1193). Bu standardın ortaya çıkaracağı yeni alanlar da yukarıda ifade edildiği gibi habitusu şekillendirir. Çünkü bu pratikte annelerin kamusal alandan, siyasetten ve katılımcı yurttaşlıktan uzaklaştırıldıklarını görmek yerine tam tersine bu alanlar anneliğin nüfuz alanı olarak tanımlanan özel alanlar haline gelir (Hançer, 2018: 90).

Alanların farklılığı annelerin içinde bulunduğu toplumsal koşulların farklılaşmasıyla annelik habitusunu tanımlar. Annelik, bu farklılaşmış alanlarla birlikte kendisi de bir mücadele alanı haline gelir. Anneliğin bir alan olarak ortaya çıkması şekillenecek yeni bir habitusunun olacağına da işaretidir. Cinsiyet, kimlik ve siyaset denkleminde kamusal alanın annelik kavramı artık mücadele edilecek bir alandır ve bu alan yeni bir habitus üretecektir. Annelik, ayrı bir alan olarak tanımlandığı süreçte bu alanı tanımlayan annelerin içinde buldukları alanda toplumsallaşmaları aracılığıyla annelik habitusu oluşur. Yapılandırılmış bu alan içselleştirildiği müddetçe teorik ve pratik algılar kendilerini yeniden üretir. Aynı zamanda alanın, pratiğe getirdiği sınırlamalara karşın eyleyicilerin eylemleri, alanın habitusunu ve böylece alanın kendisini şekillendirir. Tıpkı kendilerini üreten konular gibi habituslar da farklılaşmış; ama aynı zamanda farklılaştırıcıdırlar. Ayrılmış, ayırdırlar; ama aynı zamanda ayrımları getirirler: Farklı farklılaşma ilkelerini hayata geçirir ya da ortak farklılaşma ilkelerini farklı biçimde kullanırlar (Bourdieu, 2006: 21). Dolayısıyla anneliğin oluşturduğu alan ile bu alana ilişkin olan habitus ne kadar örtüşüyor ise alanda olan gerçekliklerin içselleştirilmesi de o kadar mümkündür. Yani, annelik kavramı içindeki farklı kodlar, elde edildikleri gelenek ile ne kadar ayrışıyorsa oluşturulan yeni habitus ile o kadar yakından ilişkilidir. İşte bizim bu çalışmada ifade edeceğimiz Diyarbakır Annelerinin oluşturdukları alana dair sahip oldukları habitus, alana ne kadar bağlı ve alanı ne kadar açıklıyorsa o kadar geçerli kabul edilecektir. Diyarbakır Annelerinin, annelik vasıfları ile birlikte aslında bir emekçi ve bekçi gibi erkeklere atfedilen pratikleri yerine getirmeleri, onları eril habitus alanı (Pınarcıoğlu, 2017) dışında yeni bir alan oluşturmaya itmiş ve anneler, bu habitusa uygun hareket etmiştir. Böylelikle süreç içselleştirilmiş ve evlat nöbetinde bekleyen "babaların da¹" olmasına rağmen oluşturulan bu yeni habitus, süreci, Diyarbakır Anneleri olarak isimlendirmiştir.

4. ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ

Bölgemizdeki en otoriter ve güçlü kavramlardan olan anneliğin, siyasallığın icadı gibi algılanması yahut siyasallaşmanın, annelik kavramı üzerinden inşa edilmeye çalışılması yukarıdaki nedenlerle izah edilebilir. Lakin anneliğin, kamusal bir duruş olarak herhangi bir siyasal partiye karşı tavrı sergilemesi çok da görülmüş bir eylem biçimi değildir². Bu sebepten dolayı, Diyarbakır

¹ Medyada Diyarbakır Anneleri olarak isimlendirilen ve HDP il binası önünde evlatlarını bekleyen annelerle birlikte, evlatları için nöbete dahil olan babalar da mevcuttur ve bu çalışma da aynı çadır içinde evlat nöbetinde olan babalara da yer verilmiştir

² Anneliğin bu yönü ile alakalı zihinlere Cumartesi Anneleri gelebilir. Fakat Cumartesi Anneleri her ne kadar bir siyasal sürece sahip olsa da temelde sivil itaatsizliği, gündelik hayatı, toplumsal yapılar karşısında değişen kadın kavramını ve son olarak da mekân kavramını merkeze alan bir toplumsal hareket olarak kabul edilmektedir (Yılmaz, 2014: 55-59; Şanlı, 2018; Orhan, 2019: 100; Kocacıoğlu, 2003). Yine Cumartesi Annelerinin ilhamını Plaza De Mayo Anneleri'nden aldığı ileri sürülmektedir (Baysal, 2018). Ayrıca Cumartesi Anneleri'nin Cumartesi günleri bir araya geldiği ve diğer günlerde Galatasaray Lisesi önünde

annelerinin, HDP binası karşısındaki bekleyişi, belki de birçok siyasal kuram yahut tarih açısından olağan bir durum değildir. Bu eylem biçimi toplumsal hareketler bağlamında da ifade edilebilir ama toplumsal hareketler, postmodern dönem içinde varoluş koşullarını değiştirdiği ve kuramsal açıdan dönüştüğü için Diyarbakır annelerini izah etmede yetersiz kalmaktadır. Bu verilerden dolayı, biz, Diyarbakır annelerini bir duruş biçimi olarak ele alacağız ve yapacağımız çalışmada nitel bir yöntem kullanılarak, veri toplama ve derinlemesine görüşme teknikleri ile varolan sosyolojik gerçekliği analize etmeye çalışacağız. Çünkü anneler üzerine yapılan çalışmalarda genellikle bu yöntem ve teknikler kullanılmıştır (Yılmaz, 2014; Coşkun, 2006; Türkoğlu, 2013). Ayrıca, kullanılan görsel materyaller de sürecin tamamlanmasında etkili olmuştur. Burada üzerinden durulacak temel nokta ise Diyarbakır annelerinin Kürt olması ve siyasal bağlamı da içeren protest bir duruş sergiledikleri yapının da Kürt kavramını merkeze alarak siyaset üretmesidir. Üretilen bu siyaset, Kürt kimliğine sahip olan Diyarbakır anneleri tarafından dışlanmış ve ötekileştirilmiştir. Diyarbakır annelerinin, HDP karşısındaki bu duruşu, HDP'yi de anomik bir sürece tabi tutmaktadır. HDP, içinde bulunduğu bu anomik durumdan çıkamamıştır, aynı zamanda çıkmayı da beceremeyecek gibi bir tavır sergilemektedir.

Diyarbakır Anneleri ile alakalı yaptığımız saha çalışmasında yöntem olarak Nitel yöntem tercih edilmiştir. Nicel olarak fazla sayıya ulaşmada yaşanabilecek problemler gözden geçirilmiş ve risk alınmamıştır. Nitel yöntem ile alakalı bazen tek bir kişiye dahi ulaşılabilirken nicel yöntem daha genelleyici olduğu için böyle bir şans vermemektedir (Strauss-Corbin, 2014; Patton, 2005). Daha doğrusu nitel araştırmalar, pozitivist paradigma ve onun ileri sürdüğü bütünlükçü dünya görüşünden beri kalarak, toplumları ve kültürleri, kendi anlam dünyası içinde anlamaya yönelir (Özdoğan, 2014: 272). Nitel yöntemde; fikir üretme, doğal ortamda inceleme, esnek ve evrimleşen bir tasarım, küçük örneklem, mülakat, gözlem saha notu ve özel bulgularlar birlikte yorumlama şansı da vardır, nicel yöntem de ise tam tersine evrilen bir süreç geçerlidir (Akarsu-Akarsu, 2016: 26-27; Guba-Lincoln, 1994; Klenke, 2016; Seale, 1999). Nitel yöntemin amacı insanların davranışlarını, içinde buldukları, yüz yüze geldikleri ve deneyimledikleri durumlar aracılığıyla anlamak ve açıklamaktır (Elliott, vd., 1999). Nitel yöntem sayesinde görüşmecilerle daha samimi bir ortam sağlanmıştır. Evren olarak Diyarbakır'da yer alan HDP il başkanlığı önünde kurulan çadırda eylem yapan anneler ve babaları kapsayan toplam 20 kişi seçilmiştir. Örneklem olarak ise bu evren içinden amaçlı ve rasgele örnekleme modelleri ile 18 kadın 2 erkek seçilmiştir. Böylece yüzyüze3 görüşme bize sorularımız ile alakalı gerekli esnekliği sağlamıştır (Ekiz, 2009: 127-128; Büyükoztürk ve diğerleri, 2010: 161). Bu iki tür örneklem çeşidini kullanılmasının sebebi ise içerik açısından taşıdığı niteliklerdir. Özellikle amaçlı örneklem bize tabaka şansı da sunmaktadır. Daha önce belirli olan tabaka üzerine yapılacak çalışma için amaçlı örneklem bu tabaka içine ulaşma şansımızı kolaylaştırmaktadır (Kerlinger-Lee, 1999). Yine amaçlı örneklem modelinde zengin veri elde etme imkanı da bulmakla birlikte, bilginin maksimum derecede elde edilmek istenmesi amaçlanmaktadır (Shenton, 2004; Flick, 2014). Rasgele örnekleme modeli ise özellikle kritik durumlarda sorunların çözümü için kullanılabilir ve evrendeki öğelerin eşit ve bağımsız belirlenme ihtimali söz konusudur (Creswell, 2013; Grix, 2010). Ulaşılabilecek anahtar kişiler çalışmanın alanını genişletebilir, görünür olan kişilere ulaşma şansı oluşabilir ve inanılırlık artırılarak, ön yargılar kırılabilir, böylece daha geniş bir soru çeşidi sorma imkanı da sağlanabilir (Denzin-Lincoln, 2008; Bernard⁴, 2011; Miles-Huberman, 1994). Diyarbakır'da yaptığımız çalışma ile alakalı olarak da bu tür bir yöntem izlenmiştir. Ayrıca çalışma için Diyarbakır valiliğinden izin alınmıştır. Böylece tahmin edemediğimiz riskler ortadan kalkarak, bu kişiler aracılığı ile örnekleme dahil edilecek diğer bireylere de ulaşılmıştır. Örneklem yöntemleri ile seçilen bireylerin yaş aralığı (30-55) yaş aralığı içerisinde değişmektedir. Çalışmaya katılanlardan 2 kişi erkek 18 kişi ise kadındır. Ekonomik durumları 1000 TL ile 4000 TL arasında değişmektedir. Çalışmaya katılanlardan hepsi evlidir. Çocuk sayısı (1-7) arasında değişmektedir. Nicel çalışmalarda hipotezler kurulurken, nitel çalışmalarda hipotezler sorular şeklinde ifade edilir (Şimşek-Yıldırım, 2011). Bu bağlamda olay ve olgulara ilişkin problemler soru cümlelerine dönüştürülerek çalışmanın temel hipotezleri sorular şeklinde ifade edilmiş ve kendilerinin verdikleri izin sayesinde kişiler isimleriyle metin içerisine dahil edilmiştir. Sorulara verilen cevaplar ise bulguları ortaya koyacak ve böylece nitel yöntem ile başlamış olan çalışmanın verileri kategorik olarak analiz edilecektir. Kürtçe bilmediğimiz için yaptığımız bazı görüşmelerde çeviri yardımı alınmıştır. Sonuç kısmından sonra ise yapılan görüşmelerden bazı fotoğraflar "Ekler" başlığı altında eklenmiştir.

5. BULGULAR

Diyarbakır anneleri üzerine yaptığımız çalışmayı, evlat nöbetinin başladığı ve devam ettiği 159. günde gerçekleştirdik ve sadece anneler değil evlatları için bekleyen babaları da gördük, bu gerçeklik, evlat kavramının herhangi bir toplumsal cinsiyete ait olmadığını da ortaya koymuştur. Çünkü yoğunlukla annelerin yer aldığı çadır içinde bir köşenin de babalara ait olması aile olabilmenin nasıl bir şey olabileceğini gözler önüne sermiştir. Bundan dolayı bulgular kısmında sorulara verilen cevaplarda hem annelerin hem de babaların cevaplarına yer verilecektir.

6. YAPAY SÖYLEMLERİN SİMÜLE SONUÇLARI: EBEVYNLER VE HDP'NİN İKİRCİKLİ YÜZÜ

HDP il başkanlığının kapısının hemen önünde kurulmuş olan çadırda ilk görüştüğümüz çadırın hemen girişinde yer alan Fahrettin Bey (55) olmuştur. Bitlisli olan ve şu an İstanbul, Sultanbeyli'de ikamet eden Fahrettin beyin zorla kaçırılan evladı ile alakalı

olmadığı ifade edilmiştir (Düzkan-Koçali, 1996: 3). Fakat Diyarbakır Anneleri bu bağlamda herhangi bir analize tabi tutulmamış ve eylemlerini sadece HDP binası önünde gerçekleştirmişlerdir. Mekândan bağımsızdırlar ve mesajları sadece HDP'ye yöneliktir. Cumartesi annelerinin ise sisteme yahut siyasal düzene karşı bir protesto amacı mevcuttur. Bu bağlamda Cumartesi Anneleri ile Diyarbakır Anneleri, siyasallaşma sürecini farklı yürütmüştür.

³ Nitel araştırmalarda görüşme başlıkları çeşitlendirilebilir. Örneğin telefonla yapılan görüşme yahut çeşitli sosyal medya ağları ile yapılan görüşmeler de nitel araştırmalar da kabul edilmektedir. Bu çalışmada ise görüşmeci ile bizzat yüzyüze gelerek sorular sorulmuş, böylece gözlem, derinlemesine görüşme ve mülakat teknikleri kullanılmış ve cevaplar hem kaydedilmiş hem de not edilmiştir. Bu teknik, bize kontrollü ve amaçlı bir sözel iletişim (Cohen-Manion, 1994: 71) şansı sunmuştur. Ayrıca yüzyüze görüşme tekniği ve gözlem bizlere, görüşme yapılan kişilerin öykülerini öğrenebilme ve betimleyebilme şansını da vermektedir (Seidman, 1991: 3).

⁴ Russel Bernard bu tür ifadelerin daha çok antropolojik çalışmalarda kullanılabilmesini ifade etmiştir.

şunları ifade etti: “Oğlumun adı Erkan’dı. 15 yaşındaydı. 2015 yılında eğitimine devam ettiği liseden eve dönerken zorla kaçırılmış. Ben sonradan öğrendim”. Olayın nasıl olduğu ile alakalı Süleyman Bey ise şunları ifade etti: “Oğlum 15 yaşındaydı, sosyal medya üzerinden bağlantı kurmuşlar. Birkaç defa pikniğe gitmişler ve en son aldığım habere göre gelin arabası süslüyoruz diyerek, araba ile götürmüşler. Sonra da hiç gören olmamış”. Hikâyeler genellikle bu şekilde devam etmektedir. Çocukların zorla götürülmüş olması ve bu zorluğu da kolaylığa çevirmek için çeşitli senaryoların hazırlanmış olması HDP’nin ikircikli tavrını da ortaya koymaktadır. Örneğin Latife Hanım (33), Nazlı hanım (37), Cemile hanım (50), Vecihe hanım (45) ve Gülbahar hanım (53) da benzer ifadeler kullandılar. Mesela Latife Hanım Ordu’da ikamet etmektedir ve Ordu’ludur. Oğlu Özgür öğretmenlik yaparken kaçırılmış ve 25 yaşındaymış. Nazlı hanımın kızı Şeyma ise 13 yaşındayken kaçırılmış ve hala hiçbir haber alınmamıştır. Cemile hanımın oğlu İbrahim ise 16 yaşındayken kaçırılmıştır. Gülbahar ve Vecihe hanımlar ise Hasköy ve Güroymak’lıdır, yani iki hanımefendi de Muş’ludur. Vecihe hanımın oğlu 2015 yılında, Gülbahar hanımın oğlu ise 2014 yılında kaçırılmıştır. Kaçırılma olaylarının tarihlerine bakıldığı süreçte yıl aralıklarının 2012-2015 olarak değiştiği görülebilir. Tabi bu annelerin evlatları sivilirdi ve bu tarih aralığı çözüm sürecine denk gelmiştir. HDP’nin çözüm sürecini sabote ettiğine dair söylenenlerin ne kadar gerçek olduğu bu görüşmelerden sonra kolaylıkla anlaşılabilir. Cemile hanım ile konuşurken söylediği şu cümlelere dinleyen bütün anneler katılmıştır:

“HDP’nin gençlik kolları çok aktif çalışıyordu. Sürekli evimize gelip oğlumu soruyorlardı. Okulda da hep yanındaymışlar. En başta bilmiyordum, sonra öğrendim”.

Bu cümleden sonra birçok sivil evlat annesi, çocukları ile kurulan bağlardan en başlarda haberdar olmadıklarını deklare etmişlerdir. Toplu şekilde bu sözlere onay verildikten sonra Cemile Hanım sözlerine şöyle devam etti:

“HDP’lilere defalarca evlatlarımdan uzak durun dedim ama çocuğumu kandırmışlardı. HDP’ye lanet olsun, Kürt halkının yüzüne baka baka yalan söylediler. Evlatlarımızı PKK’ya bizzat götürdüler. Hakkımı helal etmiyorum”.

Cemile hanımın bu sözünden sonra alkışlar oluştu ve ağlamalar başladı. Çünkü bütün annelerin, evlatlarını kaybetme süreci böyle başlamıştı. Evlatları asker ve polis olanların ise hikâyesi biraz farklıydı. Cennet hanım (55), Songül hanım (50) ve Sadiye hanımın (56) evlatları ise asker ve polistir. Genellikle kaçırılış yılları 2013-2015 yılları arasına karşılık gelmektedir. Songül hanımın oğlu Müslüm askermiş ve 19 yaşında kaçırılmış. Kaçırılma olayını Songül Hanım şöyle ifade etmiştir:

“Oğlumu otobüs ile yolcu etmiştik ve askerdi. Tunceli/Pülümür yolunda PKK, otobüsün önünü kesmiş ve asker olanları kaçırmıştır. Benim oğlumu o zaman kaçırdılar. HDP her şeyi biliyordu, belki de PKK’ya onlar söylemiştir”.

Bu sözler dinleyen anneler tarafından da onaylanmıştır. Sadiye hanımın asker olan oğlu Adil (19) ve Sadiye hanımın astsubay olan oğlu Semih de, Songül hanımın oğlunun bulunduğu otobüste oldukları için, bir araçtan üç Türk askeri kaçırılmıştır. Üç annenin yaşadığı bu ortak olay onları yakın bir bağ kurmaya itmiştir. Yıldız hanım (54), Esmer hanım (57) ve Hatice hanımın (60) evlatları ise kızdır ve yaşları 15-17 aralığında değişmektedir. Hatice hanımın kızı Fadime üniversite öğrencisidir ve Hatice Hanım kızı ile alakalı şunları ifade etmiştir: “Kızımı arkadaşları kandırdı”. Bu ifade oldukça nettir, Hatice hanımın bundan hiçbir kuşkusu yoktur. Çünkü kızının geç saatlere kadar bilgisayarın karşısından çekilmediğini ifade etmiştir. Yıldız hanımın kızı Yasemin ise 16 yaşındadır ve 2014 yılında kaçırılmıştır. İstanbul, Esenyurt’ta kaçırılmıştır. Yıldız hanım da, Hatice hanım ile aynı cümleleri kurmuştur: “Kızımı arkadaşları kaçırdı. Bunlar şebeke gibiler”. Esmer hanımın kızı Zübeyde ise 15 yaşındadır ve engellidir. O da aynı şekilde kaçırılmıştır. Tüm annelerin ortak tavrı, HDP’nin çözüm sürecini kötüye ve kendi çıkarlarına kullandığı, çözüm sürecinde HDP’nin çocuklarını kandırdığı ve sosyal organizasyonlar ile PKK’ya teslim ettiği yönündedir, ayrıca bilinmektedir ki PKK terör örgütü çocukları bu yöntem ile kandırmaktadır (Palabiyik, 2015; Palabiyik, 2016). Anlatılanlara göre HDP, çocukları önce sosyal organizasyon ile tanıştırmış ve bir araya getirmiş sonra da en zayıf anlarında örgüte teslim etmiştir. Özellikle kırsal alanlar ve göç alan bölgelerde HDP’nin daha rahat hareket ettiği gözlenmiştir.

Hemen hemen bütün anne ve babalar çocuklarının kaçırıldığı süreçte HDP ile diyalog kurmuş ama hiçbir karşılık alamamışlardır. Kurulan bu diyalog ise HDP’ye destek anlamına gelmemektedir. Evlatlarını isteyecek bir mekân olarak HDP’yi gördükleri için HDP vekillerine özellikle gitmiş ve görüşmüşlerdir. Örneğin Cennet, Sadiye ve Songül hanıma oğullarını videoları izletilmiş ve gönderilmiştir. Salih Bey ise oğlu Ömer için 1000 dolar ödemiş ama kandırılmıştır. Celil bey ise evini satarak 125 Bin TL ödemiş ama yine de oğlu Yusuf teslim edilmemiştir. Paraların HDP’ye verildiğini ve onların da PKK’ya verdiklerini ifade eden anne ve babalar, çocuklarından hiçbir haber almamışlardır. Örneğin Celil Bey şunları ifade etmiştir:

“HDP’liler ile tartıştık. Çocuğumu geri getirmek için para istediler. Evimi sattım, 125 Bin TL aldım. Cizre’ye gittim. Parayı verdim ama bana bu az dediler. Üç katını istediler. Veremeyeceğimi söyledim. Paramı alıp, gittiler ve oğlumu vermediler. Şimdi evsiz kaldım”.

Benzer ifadeleri Salih Bey de kullanmıştır. “1000 dolar istediler, aldılar ama oğlumu vermediler. Ayakkabısını gösterdiler”. Bir anne veya bir baba için oldukça zor olan bu pratikleri, bu aileler bire bir yaşamışlardı ve bu sebeplerden dolayı HDP’ye oldukça öfkeliydiler. Her görüştüğüm aile ferdi, evlatlarını almadan buradan ayrılmayacağını ifade etmiştir.

7. ANNELİK HABİTUSU, MÜCADELESİ VE HABİTUS’UN DÖNÜŞÜMÜ

Görüşmelerimizin çoğunda annelik ve babalık kavramlarının aslında ne kadar da güçlü olduğunu ve evlatlarının yıllar geçmesine rağmen peşlerini bırakmadıklarını ve bu tutumlarının herhangi bir karşılığının olamayacağını net olarak anlaşılabilir. HDP ve sempatanlarının, annelik ve babalık kavramlarını kendi dünyalarında anlam farklılığına sahip olduğu görülmüştür. HDP, Kürt meselesinde üç adımda bugün ki tabanını tutabilmektedir. Bu adımların ilki sosyo-psikolojik boyuttur. Özellikle

ailelerinden PKK'ya katılan ve PKK zulmünü devletin zulmüdür diyerek yalan beyanlarla kandırdıkları gençleri ancak bu yolla kendilerine bağlı olarak tutabilmektedirler. Bu gençler özellikle bireysel duygularına duygudaşlık arayışında oldukları dönemde kandırılmaktadırlar çünkü yalnızlaşma sorunun belirdiği alandır (Akman, 2015: 4). HDP, gençlerin yalnızlığa kapıldığı aralıkları kendisine sempati duyan diğer gençlerle kontrol etmeye çalışmıştır. HDP'nin doğru olmayan söylemlerine inanan ve ona yakın duran ailelerin geçmişlerinde muhakkak bir yaşanmışlık mevcuttur. İkinci olgusal durum ise sosyo-kültürel süreç olarak adlandırdığımız daha çok sosyalleşebilme aşamasıdır. Bu aşamada bireysel yalnızlık yaşayan gençlerin sosyal faaliyetlerdeki işlevsizliği hesap edilir ve onları sosyal alanlarda inşa edilecek kültürel, dini, vb. meselelerde bir araya getirebilirler. HDP, özellikle gençlik kolları üzerinden yapmaya çalıştığı bu eylem biçimi gençleri kültürel ve sosyal etkinliklerde bir araya getirerek ideolojik sürecin yansımaları gerçekleştirme amacı taşımaktadır. Çünkü gençler uyum sağlama sürecinde dolayısıyla daha yalnız, daha güvensiz hissedebilir ve yeni kültürel bağlamda davranışlarını işlevsiz olarak algılayabilirler (Şeker-Akman-2016: 505). HDP, özellikle bölgedeki gençlerin sosyal işlevsizliğini bildiği için onlara çeşitli ideolojik alanlar açmıştır. Özellikle çözüm sürecinde bu alanları kontrol edebilmiştir ama HDP'nin, gençlerin anneleri yahut aileleri karşısında kazanamadığı mücadeleler, gençlerin çoğunu HDP'den uzak tutmuştur. HDP'nin son adımı ise sosyo-politik süreçtir. Genellikle belirli bir ideolojik görüşü savunan ve terör örgütü ile yakın bağları bulunan siyasal partilerin gelişim süreci benzerdir (Aydın, 2011). HDP de benzer bir gelişim sürecini takip etmiş ve siyasallaşma sürecini önceki Kürt siyasal partilerinin habitusundan ayrı tutmamıştır. Şu anda dahil olmak üzere HDP'nin temel üç sac ayağı bu süreçlerdir ve HDP, bu süreçleri korumaya çalışmaktadır. Lakin HDP'nin zayıf kaldığı nokta olan annelik ve babalık kavramları, HDP'ye karşı önemli bir ket vurmuştur. HDP ise bu tavra karşılık sahip olduğu seküler tavrı daha da keskinleştirmiş ve annelik gibi bizler için değerler olan ve kutsiyet atfettiğimiz kavramları anlamsız kılmaya yahut değersizleştirmeye çalışmaktadır.

HDP'nin sahip olduğu seküler söylem biçiminin ontolojisi ise Öcalan'a dayanmaktadır. Nasıl ki Kemalizm ve İslamiyet arasındaki çatışma modernite ve ötekinin savaşıysa (Sayyid, 2000: 120) Öcalan da, pozitivizm, rasyonalizm ya da sekülerizm gibi kavramları, İslamcılığın ötekisi olarak kurumsallaştırmıştır⁵ ve bu bağlamda şunları dile getirmiştir: "Adım Abdullah, yani Allah'ın kulu; ama kul olmayı tüm yüreğime oturtmamakla birlikte, saygılı olmanın dolayısıyla o tanrısal güçler ne kadar üzerime gelirlerse gelsinler, özgür insanı savunmanın büyük erdem olduğuna kendimi inandırmıştım. Yeniden daha güçlü doğuyordum. Beğenmediğim anamın doğuruşuyla, ciddiyetine hiç inanmadığım modernitenin doğurma çabalarına karşı tüm öldürmelerden sonra kendi kendimi üçüncü kez doğuruşumu çok ciddiye alıyor ve hoşlanıyordum" (Öcalan, 2001: 195) ifadeleriyle birlikte "benim kendi çıkışlarım, hamlelerim biraz yenileştiricidir" (Öcalan, 2015b: 2) söylemleri yukarıdaki iddiaların kanıtları niteliğinde olabilir. Dine karşı inkarcı tutumuyla kendisini Yaradan karşısında aşkınlıklaştıran biçimi olarak izah ettiği bu durum, Öcalan'ı sözde bir varoluş aşamasına götürmüş ve Öcalan, Tanrı karşısında aydınlanma döneminde söylenen 'ben de varım' söyleminin verdiği güçle güya yeniden doğuşunu dillendirmiştir (Palabıyık, 2018: 131-139). Terör örgütü liderinin tavırları HDP'ye sinmiş ve dolayısıyla HDP'nin anlayışıyla kutsallık kavramı bireyin kendisi tarafından bireyin kendisine verilen ve Tanrı karşısında kutsanan niteliğe bürünmüştür. Anneliğin sahip olduğu içerik ise HDP'ye göre kutsal ve geçerli değildir, onlar PKK'nın ve Öcalan'ın ileri sürdüğü ne varsa o kavramlara yönelik çalışmalar yapmıştır.

Anneliğin mücadelesi ise HDP karşısında birkaç boyutta ilerlemektedir. Çadırdaki evlatlarını bekleyen anneler, HDP ve PKK'ya karşı hem dini hem ailevi hem de toplumsal mücadele vermektedir. Annelik habitusu, evden çıktığı zaman zarfı aralığında başka alanlar yaratarak ilerlemiş ve yeni habituslar oluşturmuştur, böylece tanımlanmış rollerin dışına bir adım atılmıştır (Kandiyoti, 1996: 153). Bu habituslar ise HDP'nin tahmin edebileceği toplumsal farkındalıklar değildir. İşte mevcut durumda devam eden çadır eylemi, evlat nöbeti olarak devam etmekte ve HDP, annelik karşısında hiçbir şey yapamamaktadır. Her ne kadar geleneksel değerlerin yeri HDP ve onun teorisyenleri tarafından boşaltılmaya çalışılsa da, geleneksel süreç ve koruyucuları buna izin vermemektedirler. Örneğin, çadırdaki anne ve babaların, belirli aralıklarla HDP'nin merdivenlerine çıkarak protesto yapmalarına karşın HDP'nin yapabileceği hiçbir pratik mevcut değildir. Annelere uzanacak bir el, toplumun vicdanını karşılığın almak anlamına geleceği için HDP buna cesaret edememektedir. Ama HDP'nin yaptığı başka bir pratik daha vardır, o da tehdit sürecidir. Annelik karşısında suskun ve çaresiz kalan HDP'nin, görüştüğüm kişilerin ifade ettiği kadarıyla bir tehdit süreci de benimsediği anlaşılmaktadır. Örneğin Süleyman Bey şöyle demiştir:

"İftira atıyorlar. Devletten para almıyoruz. PKK ve HDP, ikisi de aynıdır. Bunlarda vicdan yoktur. Tehdit ediliyor. Sağolsun polisler bizlere eşlik ediyor".

Süleyman bey, Diyarbakır'ın Sur ilçesinde kaldığı için tehditlere maruz kaldığı sık sık ifade etti. Benzer tehdit ifadelerini Cennet, Sadiye ve Songül hanım, Salih Bey, Latife Hanım, Nazlı hanım, Cemile hanım, Vecihe hanım ve Gülbahar hanımlarda ifade ettiler. Nazlı ve Cemile Hanım bizi şu cümlelerle şaşkına çevirmişlerdir:

"Çadırın önünden olduğumuz zamanlarda bazen yoldan geçenler bizlere laf atıyor ve tehditlerde bulunuyorlar. Allah polisimizden razı olsun, onların sayesinde hiçbir şey yapamıyorlar. Üzerimize HDP'nin binasından elma ve patates gibi ürünler de atıyorlar. Geçenlerde sıcak su döktüler ve bir polisin kolu yandı".

HDP'nin, hiçbir eylemde bulunmadığı anda şiddete meyletmesi, onu PKK'dan farksız kılmaktadır. Anlaşıyor ki, annelik veya babalık karşısında hangi ideoloji olursa olsun tutunamamaktadır. Annelerin, özellikle geleneksel süreci, HDP'nin karşısında konumlandırılmış olması önemlidir. Yapılan görüşmelerde en çok "neden kendi çocuklarını PKK'ya teslim etmiyorlar" (tüm görüşme yapılanlar) serzenişli oldukça fazla yer bulmuştur. Çadırdaki evlat nöbetinde bekleyen herkesin neredeyse ortak sorusu

⁵ İsmet Özel de, İslami mücadelenin İslam medeniyetine varacağını düşünmenin doğru olmadığı söylemiş ve medenileşmenin İslami söylemden uzaklaşmak olduğu görüşünü dile getirmiştir (Özel: 1984: 134-135).

budur. HDP'nin ise bu soruya verebildiği bir cevap yoktur. Annelik ve babalık gibi kavramların siyaset üstü kavramlar olması sebebiyle, ideolojik siyaseti yürüten partilerin, bu kavramlar karşısındaki çaresizliğinin en belirgin örneği binası önünde küçük bir çadır içindeki anne ve balara cevap veremeyen HDP'dir. Yine tüm katılımcıların ortak ifadesi "devlet bizim sahibimizdir" cümlesi olmuştur. Örneğin Necibe ve Yıldız hanımın Cumhurbaşkanı Erdoğan'a dair şu cümlelerine çadırdaki bütün anne ve babalar olduğu gibi katılmıştır:

"Lütfen, Sayın Cumhurbaşkanımıza çok güveniyoruz, ondan başka kimse bize yardımcı olamaz. Lütfen çocuklarımızı geri getirsin. Devletimizin lideridir ve güçlüdür. Allah onun yardımcısı olsun, ona çok güveniyoruz. El atsın yavrularımız kurtarsın. Evlatlarımızın ölüsünü veya dirisini istiyoruz".

8. SİVİL HAREKETE SİVİL DESTEKLER: YEMEK VE KALACAK YERLER

Diyarbakır anneleri kendi dinamiklerinden pratiğe dökülen yeni toplumsal harekettir. Toplumsal hareketlerin özellikle postmodern dönemde belirli nitelikleri değiştiği ve yeni toplumsal harekete dönüştüğü için Diyarbakır Annelerini de bu kategoriye dahil edebiliriz. Çünkü yeni toplumsal hareketler, modernliğin ilk dönemlerinde daha çok işçi sınıfı üzerinden ekonomik çıkar eksensel ve siyasal gücü ele geçirmek/etkilemek üzere ortaya çıkan toplumsal hareketler olarak tanımlanan "eski" hareketlerin dinamiklerini içermekle birlikte, eskiden farklı olarak esnek, merkezsiz olması ve yerelde oluşan tepkilerin kolektif hâle gelmesinden oluşmaktadır (Demiroğlu, 2014: 136). İşçi sınıfı hareketlerinin dikkate alındığı modern tanımlama yerine yerel hareketlenmenin dikkate alındığı ve başlama zamanının belli olmadığı hareketler bu bağlamda yeni toplumsal hareket olarak ifade edilebilir. Diyarbakır Annelerinin özellikle yerel dinamiklerden yola çıkarak başlattığı ve tamamen sivil bir süreçten beslendiği aşıkarak ortada olduğu için bu harekete verilen destekler de sivil bir niteliğe sahiptir. Evlat nöbetindeki anne ve babaların günlük ihtiyaçlarını nasıl karşıladıkları, nerede kaldıkları ve günlük uğraşlarının ne olduğuna dair birçok söylem ortaya konulmuştur. Hatta HDP'nin, devletten para aldıkları için rol yapıyorlar iftirasına da ciddi tepki göstermişlerdir. Kendileri ile bu konuda yaptığımız görüşmelerde, evlat nöbetinde bekleyen herkes tek bir ağızdan HDP'nin bu iftirasını lanetlemiştir. Görüştüğümüz tüm anne ve babaların söylemi, bütün sürecin sivil olarak yürüdüğüdür. Cennet hanım, Sadiye hanım, Songül hanım, Salih Bey, Latife Hanım, Nazlı hanım, Cemile hanım, Vecihe hanım, Gülbahar hanım, Süleyman bey, Ferzende bey (52) ve Fahrettin bey, Necibe hanım, Şeyhmuz bey (59), Yıldız hanım ve Hatice hanım da kendileri ile alakalı olarak benzer cümleler kurmuşlardır:

"Günlük yiyeceklerimiz zengin ve yardımsever iş adamları tarafından karşılanmaktadır. Ayrıca kalacak yerle ilgili de otellerde yerlerimiz ayrılmıştır. Otellerde yerlerimizi ayıranlar da yardımsever iş adamlarıdır".

Söylenenlere bakılınca evlat nöbeti için çadırdaki bekleyen anne ve babaların temel ihtiyaçları, hayırseverler tarafından karşılanmakta ve süreç yine sivil ilerlemektedir. Gün boyu çadır içinde kaldıklarından dolayı çeşitli el uğraşları da yapmaya başlamışlardır. Örneğin Nazlı hanım "boş kaldığım zamanlarda örgü yapıyorum" diyerek anneler adına yapılan ortak faaliyeti dile getirmiştir. Süleyman bey ise "boş zamanda yan taraftaki kahveye gidiyorum" diyerek de babaların genel pratiğini ifade etmiştir. Hem anne hem de babaların en fazla yakındığı konu ise halktan beklediği desteği göremedikleri yönünde olmuştur ama bunun temel sebebini "ne yapsınlar, korkuyorlar, başlarına birşeyler gelmesinden korkuyorlar"⁶ ifadesiyle açıklamışlardır. Fakat evlat nöbetinde bekleyen anne ve babaların çok fazla zamanlarının olduğunu söyleyemeyiz. Çünkü kaldığımız günler boyunca çadırın oldukça fazla ziyaretçisi olmuştur. Hem yurt içi hem de yurt dışı destekçileri, anne ve babaları yalnız bırakmamaktadır. Diyarbakır halkından beklenen desteğin görülmediği ifade edilmiştir lakin tüm Türkiye'nin onların yanında olduğuna dair olumlu bir gerçekliğin de farkındadırlar. Çeşitli illerden gelen anne ve babaların bir arada oluşu ve birbirlerini kabullenişleri de görülmeye değerdir. Hakkari'den (Esmer hanım), Kütahya'dan (Hatice hanım), Ordu'dan (Latife hanım), Bitlis'ten (Vecihe hanım) yada Muş'tan (Gülbahar hanım) gelen annelerin, çadır içindeki samimiyetleri ve diyalogları anneliğin siyasi yönünün olmadığını da bariz kanıttır.

9. EVLAT NÖBETİNDEN EVLATLARA TEMENNİLER

Diyarbakır anneleri ve babaları ile yaptığımız görüşmelerin belki de en can alıcı noktası gençlere, yani ülkemizin evlatlarına dair neler söyleyecekleri üzerine kurulacak cümlelerdir. Çünkü hem annelerin hem de babaların yüreği yanmıştır ve annelik artık koruyucu yahut muhafaza edici bir kimlik haline gelmiştir (İvgen, 2004: 29). Öncelikle ifade etmemiz gerekmektedir ki, bütün katılımcıların ortak kelimesi "güven" üzerine yoğunlaşmaktadır çünkü güven bir kişiye inanabilme pratiğidir (Giffin, 1967; Luhman, 1979). Hem anne hem de babalar özellikle çocuklarının oyuna getirildiklerini ifade ettikleri için çocukların başkalarına güvenmemeleri gerektiğini defalarca dile getirmişlerdir. Kandırılma olarak nitelendirdikleri bu durumda bireye sistem tarafından küçültüldüğüne dair bir his kazandırılmaya çalışılır (Önder, 2015: 933), böylece gerçeklik zemini bireyin ayakları altından kayar ve gider. Fahrettin bey:

"Gençler üniversitede farklı kesimlerle arkadaş olmasınlar, HDP gençlik kolları çok örgütlüdür. Haplarla çocukları kandırıyorlar. Her okulun önünde mutlaka sivil polislerin olması gerekiyor. Okullardaki bütün gelişmelerden aileler haberdar edilmelidir"

cümlelerini kurarken; Latife hanım şu ifadeleri kullanmıştır:

"Sosyal medya hesapları takip edilsin. Çocukların eline çok fazla telefon verilmesin" demiştir.

⁶ Tüm katılımcılar.

Nazlı hanım “Özellikle her aile kendi çocuğuna sahip çıksın, okula kendi götürüp getirsin. Dinlerini iyi öğrensinler” derken, Gülbahar ve Vecihe hanım “Gençler pikniğe gitmesin, gidecekleri yerleri söylesinler. Anne-baba sözünü dinlesinler ve dinlerini öğrensinler” ifadelerini kullanmışlardır. Din ile alakalı olarak vurgulanan durum, okul çağındaki çocukların İslam ile alakalı bilgilerinin, doğru bilgi kaynaklı olması ile ilişkilidir. Özellikle Diyarbakır’da İslam ile alakalı olarak her kesim hemen hemen kendi cemaatini kurmuştur (Yanmış 2015: 51-84; Aslan, 2015: 62-63). Cemaat açısından mevcut olan çokluluk, gençlerin bu konuda yanlış yönlendirilebilmelerine sebep olabilir. Bu sebepten dolayı devletin, belirli durumlarda bu alanları kontrol etmesi ya da denetlemesi gerekmektedir. Necibe hanım ve Şeyhmuz bey ise “aileler okul ve üniversite hocalarını iyi tanısınlar. Aileler, çocuklarının arkadaşlarını iyi tanısınlar. Dinlerini iyi öğrensinler” demişken; Cennet hanım, Esmer hanım, Songül hanım ve Sadiye hanım:

“Gençler tanımadıkları faaliyetlere katılmasınlar, yalnız yolculuk yapmasınlar ve telefonları hep açık olsun”

ifadelerini kullanmıştır. Yıldız hanım, Hatice hanım ve diğer katılımcılar ise şunları ifade etmiştir:

“Devlet çocuklarımıza iş versin, okullarda polis olsun ve öğretmenler öğrencilerine kendi evlatlarına nasıl davranıyorsa öyle davransınlar”.

10. SONUÇ YERİNE

HDP il binasının tam önünde kurulan çadırda evlatlarının gelmesini bekleyen anne ve babalar üzerine yaptığımız çalışmamızın belki de en önemli sonuçları, anne ve baba kavramlarının toplumumuzda önemli bir yerinin olduğu; siyaset üstü niteliklere sahip olduğu ve geleneksel değerler içinde en çok üzerinde durulması gereken kavramların yine anne ve baba kavramları olduğudur. Çünkü her iki olgusal durum da karşılıksız bir ilişkiyi barındırmakta ve hiçbir şey talep etmemektedir. Günlerini çadır içinde geçiren, sürekli olarak diyalog halinde olan ve gelen bütün ziyaretçileri güler yüzle karşılayan anne ve babaların tek dilekleri evlatlarına kavuşmaktır. Yine yerinde görülmüştür ki, evlat nöbeti tamamen sivil bir süreçtir. Sahip olduğu bütün nitelikler sivilirdir, sadece kendilerini koruyan polislerin kamu ile irtibatı mevcuttur. Kendilerine yardımcı olan herkes sivil statüdedir. Böylece evlat nöbeti, siyasal bir bağlam barındırmakla birlikte toplumsal bir hareket olarak anılmaktadır. Anneliğin özellikle koruyucu bir çatı olarak kendisini yeniden inşa ettiği, yeni bir kimlik kazandığı ve salt cinsiyet açısından uzaklaşarak özellikle postmodern süreçte kendisini yeniden ürettiği bir alan olarak da karşımıza çıktığı Diyarbakır Anneleri örneklemini, modern dönemde sahip olunana kuramsal ve katı paradigmaları da parçalamıştır. Annelik artık sadece cinsiyete ait bir kavram değil gerektiğinde siyasal ve kamusal bir anlama da bürünebilmektedir. Bu tavır da Diyarbakır Annelerini farklı bir alan içine dahil etmeye ve alan savaşını sürdürmeye meyilli kılmıştır. HDP karşısında asıl güçlerini belirttiğimiz siyasal ve kamusal niteliklerinden alan Annelerin devlete güvendikleri, devlete sığındıkları ve devletten bekledikleri de aşikâr olarak ortadadır. En fazla rahatsız oldukları konu ise maruz kaldıkları iftiralardır. Devletten hiçbir şekilde para almadıklarını ama hak ettikleri yardımı aldıklarını ifade eden görüşmeciler, HDP’nin, bu iftira ile hiçbir başarı kazanamayacağını ifade etmişlerdir. Hiçbir HDP’li vekilin kendileri ile görüşmek için bir talepte bulunmadıklarını ifade eden görüşmeciler, HDP’yi PKK’dan farklı görmemektedirler. Kendilerine göre sahtekârlık, kandırma, ikiyüzlülük ve kindarlık gibi kavramlar ile birlikte hareket eden HDP’ye hiçbir zaman güvenmeyeceklerini de sözlerine eklemiştir.

Diyarbakır Anneleri ve babaları ile yaptığımız görüşmelerin can alıcı noktalarından biri olan evlatlarının kaçırılma hikâyelerini dinledikten sonra özellikle ergenlik dönemindeki gençler için ciddi önlemler alınması gerektiği kanaatine vardık. Çünkü bu yaşlardaki gençlere veya çocuklara sunulan konforizm içerikli vaatler gençleri aldatılabilmekte ve gençler, yanlış yönlere evrilebilmektedirler. Gençlerin aileleri ile yakın temasta olması veya ailelerin evlatlarını bilinçli yetiştirmesi, aldatılma sürecinin önüne geçecek en güçlü pratik olacaktır. Ayrıca bölge sosyolojisi açısından refah ve rahatlık kavramının, devlet dışı aktörlerde aranmaması gerektiğine dair vurgu canlı tutulmalıdır. Devletin, her şeyden önce gençlerin yoğunlukta olduğu mekânlarda özellikle kültürel faaliyetler ile kendisini hissettirmesi gerekmektedir. Nöbette bekleyen annelerin ve babaların evlatlarına kavuşması ise bu ilgi ve alakanın diğer örneklerinden biridir ve oldukça güçlü mesajlar vermektedir. Dolayısıyla, devletin kurucu aktör olduğu bir mekanda başka güçlerin işlevsel bir tavır alması mümkün görünmemektedir.

KAYNAKÇA

- Akarsu, B.-Akarsu, B. (2019) *Bilimsel Araştırma Tasarımı: Nicel, Nitel ve Karma Araştırma Yaklaşımları*, Cinius Yayınları. İstanbul.
- Akman, M. K. (2015). Çağdaş Sosyo-Psikolojik Sorunlara Bir Yanıt Olarak Sosyoterapi, *International Journal of Humanities and Education*, Cilt: 1, Sayı: 1, ss, 1-14.
- Arendell, T. (2000). Conceiving and Investigating Motherhood: The Decade’s Scholarship. *Journal of Marriage and the Family*, 62, (4), (s. 1192-1207).
- Aslan, E. (2015) Zorunlu Göç, Değişim ve Süreklilikler: Diyarbakır’da Kadın Dindarlığı, *Folklor/Edebiyat*, Cilt:21, Sayı:81, ss, 55-74.
- Ataman, K. (2014). *Ulus Olmanın Kutsal Temeli: Sivil Din*, Sentez Yayınları. Bursa.
- Aydın, Ö. (2011). Terör ve Siyasal Partiler: Herri Batasuna ve Batasuna İspanya’ya Karşı Davası Üzerine Bir İnceleme, *Uluslararası Güvenlik ve Terörizm Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 2, ss, 42-57.

- Badinter, E. (1992). *Annelik Sevgisi: 17. Yüzyıldan Günümüze Bir Duygunun Tarihi*, Çelik, K. (Çev.), İstanbul: AFA Yayınları.
- Bauman, Z. (2011). *Akışkan Modern Dünyadan 44 Mektup*, (Çev. Pelin Sıral), İstanbul: Habitus Yayıncılık.
- Bayraktar, S. (2011) *Makbul Anneler Müstakbel Vatandaşlar*, Ankara: Ayizi yayınları.
- Baysal, C. U. (2018) Bir Kent Meydanını Kim Kurar: Agoralarını Yitiren Toplum, web erişim: <https://birartibir.org/kent-hakki/197-agoralarini-yitiren-toplum>, 01.06.2020.
- Beauvoir, S. (2010) *Kadın: "İkinci Cins II" Evlilik Çağı*, (B. Onaran, Çev.) İstanbul: Payel Yayınevi.
- Berktaş, F. (2003). *Tarihin Cinsiyeti*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Bernard, H. R. (2011). *Research Methods in Anthropology: Qualitative And Quantitative Approaches*. New York: Rowman Altamira.
- Bourdieu, P. (2006). *Pratik Nedenler: Eylem Kuramı Üzerine*, Tanrıöver, U. H. (Çev.), İstanbul: Hil Yayınları.
- Bourdieu, P. ve Wacquant, L.J. (2003). *Düşünsel Bir Antropoloji İçin Cevaplar*, Ökten, N. (Çev), İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bryson, V. (2003) *Feminist Political Theory*, Palgrave Macmillan, New York.
- Burç, P. E. (2015) Popüler Kültür ve Annelik: Anneliğin Farklı Görünümleri, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt: 36, Sayı: 2, ss, 253-271.
- Büyüköztürk, ğ., Kılıç, Ç. E., Erkan, A.Ö., Karadeniz, ğ. ve Demirel, F. (2010). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. 5. Baskı. Ankara: Pegem Akademi.
- Can, İ. (2014) Moderniteden Postmoderniteye Ailenin Ontolojisi ya da Modern Çekirdek Aile Çerezleşiyor Mu?, *Aile Sosyolojisi Yazıları*, der: Mustafa Aydın, ss, 51-81, Açılım Yayınları. İstanbul.
- Cohen L.-Manion, L. (1994) *Research Methods in Education* (4. ed.). London: Routledge.
- Connolly, W. E. (1991) *Identity/Difference*, University of Minnesota Press, Minneapolis/London.
- Coşkun, M. K. Süreklilik ve Kopuş Teorileri Bağlamında Türkiye'de Eski ve Yeni Toplumsal Hareketler, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi* Yayın Tarihi: 2006 Sayı: 1, Cilt: 61 ss, 67-102.
- Creswell, J. W. (2013). *Research Design: Qualitative, Quantitative, And Mixed Methods Approaches*. New York: Sage.
- Dalbay, R. Saim – Avcı, Nazmi (2018) Kimlik İnşasına İlişkin Temel Yaklaşımlar ve Bu Yaklaşımların Türkiye'ye Yansımalar, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C.23, S.1, ss,17-39.
- Demiroğlu, E. T. (2014) Yeni Toplumsal Hareketler: Bir Literatür Taraması, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, Mart, ss, 133-144
- Denzin, N. K. & Lincoln, Y. S. (2008). *The Landscape Of Qualitative Research*, New York: Sage.
- Dökmen, Ze. Y. (2004) *Toplumsal Cinsiyet*, İstanbul: Sistem Yayıncılık.
- Düzkan, A.-Koaçlı, F. (1996) Cumartesi Annelerine Karşı Cuma Anneleri, *Pazartesi Gazetesi*, Sayı: 18, Eylül, ss, 1-3.
- Eisenstein, H. (2005) A Dangerous Liaison? Feminism and Corporate Globalization, *Science&Society*, 69, no. 3, s, 487-518.
- Ekiz, D. (2009). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Anı Yayıncılık: Ankara.
- Elliott, R., Fischer, C. T. ve Rennie, D. L. (1999) Evolving Guidelines for Publication of Qualitative Research Studies in Psychology and Related Fields. *British Journal of Clinical Psychology*, Vol: 38, pp, 215-229.
- Ersoy, E. (2009) Cinsiyet Kültürü İçerisinde Kadın ve Erkek Kimliği (Malatya Örneği), *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 2, ss, 209-230.
- Fidan, F. (2000) Kapitalizmin Gelişme Sürecinde Kadının Çok Yönlü Konumu (Medya Örneği), *Bilgi*, Cilt: 2, Sayı: 1, ss, 117-133.
- Flick, U. (2014). *An Introduction To Qualitative Research*. New York: Sage.
- Foucault, M. (2005) *Özne ve İktidar*, Çev. Işık Ergüden, Osman Akınbay, ed. Ferda Keskin, Ayrıntı Yay., İstanbul.
- Giffin, K. (1967). The Contribution Of Studies Of Source Credibility To A Theory Of Interpersonal Trust In The Communication Department. *Psychological Bulletin*, 68: pp, 104-120.
- Gilman, C. P. (1986) *Kadın ve Ekonomi*, (Çeviri: M. Okun ve J. Candan), İstanbul: Kaynak Yayınları.

- Guba, E. G. and Lincoln, Y. S. (1994) Competing Paradigms İn Qualitative Research, *Handbook of Qualitative Research*, 2(105), pp, 163-194.
- Grix, J. (2010) *The Foundations Of Research*. London: Palgrave Macmillan.
- Hançer, A. (2018) Toplumsal Cinsiyet Öznesi Olarak Kadının ‘Annelik’ Kimliğine Eleştirel Bir Bakış, *Akdeniz Kadın Çalışmaları ve Toplumsal Cinsiyet Dergisi*, Sayı: I, Cilt: 2, ss, 177-202.
- İlhan, S. (2013) Akışkan Toplumda Kimlik İnşası: Geçişken, Eklektik, Ben Odaklı Kimlikler, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt: 23, Sayı: 2, Sayfa: 233-246.
- İvegen, B. (2004). Gendering Urban Space: Saturday Mathers, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, Bilkent Üniversitesi.
- Karaduman, S. (2010). Modernizmden Postmodernizme Kimliğin Yapısal Dönüşümü, *Journal of Yaşar University*, 5(17), ss, 2886-2889.
- Kancı, T. (2015) Türkiye’de Eğitim, Milliyetçilik Ve Toplumsal Cinsiyetin Kesişim Noktaları, S. Çoşar ve A. Özman (Der.), *Milliyetçilik ve Toplumsal Cinsiyet*, içinde, ss, 77-109, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kandiyoti, D. (1996) *Cariyeler Bacılar Yurttaşlar*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Karaman, E. D.-Doğan, N. (2018) Annelik Rolü Üzerine: Kadının Annelik Kimliği Üzerinden Tahakküm Altına Alınması, *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, Cilt: 6, Sayı: 2, ss, 1475-1496.
- Kellner, D. (2001) Popüler Kültür ve Postmodern Kimliklerin İnşası, Çev: Gülcan Seçkin, *Doğu Batı Düşüncesi Dergisi*, 4(15), ss, 187-219.
- Kerlinger, F. N. & Lee, H. B. (1999). *Foundations Of Behavioral Research*. New York: Harcourt College Publishers.
- Kocabıçak, E. (2003) Locating Thirdspace In The Specificities Of Urban: A Case Study On Saturday Mothers, In İstiklal Street Istanbul, The Department Of Architecture, The Graduate School Of Natural And Applied Sciences Of The Middle East Technical University. Ankara.
- Koray, M. (1995) *Türkiye’de Kadınlar*, İstanbul: Yeni Yüzyıl Yayınları.
- Kuzlak, A. Ve Diğ., (2017) Anne ve Babaların Eğitim Düzeyi ve Mesleki Statüleri ile Üniversite Öğrencilerinin Cinsiyetçilik ve Muhafazakârlığı Arasındaki İlişki, *Nesne Psikoloji Dergisi*, Cilt 5, Sayı 9, Volume: 5, Issue: 9, ss, 89-109.
- Klenke, K. (2016) *Qualitative Research in The Study Of Leadership*, Emerald Group Publishing Limited.
- Lucien, F. (1995) *Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler* (Çeviri: Mehmet Ali Kılıç-bay), Ankara: İmge Yayınları.
- Luhmann, N. (1979). *Trust And Power*. New York: John Wiley.
- McRobbie, A. (1999) *Postmodernizm ve Popüler Kültür*, Çev: Almila Özdek, İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Millett, K. (1985) *Sexual Politics*, Virago, London.
- Miles, M. B. & Huberman, A. M. (1994) *Qualitative Data Analysis: An Expanded Sourcebook*. New York: Sage.
- Negiz, N.-Üçer, N. (2012) Yerel Siyasette Seçil(e)meyen Kadın: 2004- 2009 Mart Seçimleri Düzleminde Analitik Bir İnceleme, *Çağdaş Yerel Yönetimler*, Cilt: 21, Sayı: 2, ss, 1-23.
- Newman, L. K. (2002), Sex, Gender and Culture: Issues in the Definition, Assesment and Treatment of Gender Identity Disorder, *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, Vol:7, pp, 358-367.
- Orhan, G. (2009) Annelik ve Politika: Barış Annelerinin Öğrettikleri, *Toplum ve Kuram*, Sayı: 1, Mayıs, ss, 97-102.
- Oxford Dictionary (1993) der. Sally Wehmeier, Oxford University Press, London.
- Öcalan, A. (2001) *Sümer Rahip Devletinden Demokratik Uygarlığa AİHM Savunmaları Cilt II*, Mezopotamya Yayınları. Almanya.
- Öcalan, A. (2015) 8 Mart ve Kadın Özgürlük Anlayışı, *Özgür Halk*, Mart, yıl: 2, Sayı: 7, ss, 2-6.
- Önder, H. B. (2015) Bireyin Varoluş Zemininde Köklerinden Koparılması: Reklamlarla Varoluşun Manipülasyonu, *International Journal of Social Sciences and Education Research*, Volume: 1(3), ss, 932-948.
- Örtlek, M.-Tekelioğlu, S. (2013) Türkiye’de Siyaset ve Kadın, *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, Cilt: 5, No: 2, ss, 278-287.
- Özdemir, Ö. (2017) İki Sistemli Kuram Olarak Sosyalist Feminizm, *KSBD*, Cilt: 9, Sayı: 2, ss, 395-414.
- Özel, İ. (1984) *Üç Mesele: Teknik, Medeniyet, Yabancılaşma*, Dergâh Yayınları. İstanbul.

- Öztekin, M. (2019) Ankara’da Çalışan Kadınlarda Kadın ve Annelik Algısının Tezahürleri, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Özudođru, Ş. (2014) Nitel Araştırmanın İletişim Araştırmalarında Rol ve Önemi Üzerine Bir Deneme, *Global Media Journal: TR Edition*, Cilt: 4, Sayı: 8, ss, 260-275.
- Palabıyık, A. (2015) Toplumsal Hareketler Bağlamında PKK Üzerine Sosyolojik Bir Değerlendirme, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume: 8, Number: 39, pp, 511-528.
- Palabıyık, A. (2016) Ev’den Sokak’a, Okul’dan Eylem’e Son Çocuk Sömürge: YDG-H Geçliđi, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Volume: 9, Number: 47, pp, 561-570.
- Palabıyık, A. (2018) *Kürtler, Sol ve Sekülerleşme: HDP Üzerine Eleştirel Yazılar*, Pınar Yayınları. İstanbul.
- Palabıyık, A. (2018a) Kürt Siyasi Hareketlerinin Kürt Aile Sistemi Üzerindeki Dezenformasyonu ve Örselenmiş Gençlik, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 2, ss, 955-979
- Patton, M. Q. (2005). *Qualitative Research*. New York: John Wiley & Sons, Ltd
- Pınarcıoğlu, N. Ş. (2017) Eril Siyasette Kadın Temsili (mi), *Batman Üniversitesi Yaşam Bilimleri Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 1/1, ss, 12-24.
- Seale, C. (1999) Quality in qualitative research. *Qualitative Inquiry*, 5(4), pp, 465-478.
- Seidman, İ. E. (1991). *Interviewing as Qualitative Research: A Guide For Researchers In Education And The Social Sciences*, New York: Teachers College Press.
- Selçuk, S. S. (2012) “Postmodern Dönemde Farklılığın Kutsanması ve Toplumun Parçacillaştırılması: Öteki” ve “Ötekileştirme”, *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 15(2): ss, 78-99.
- Sever, M. (2015) Kadınlık, Annelik, Gönüllü Çocuksuzluk: Elisabeth Badinter’den Kadınlık mı Annelik mi?, Tina Miller’dan Annelik Duygusu: Mitler ve Deneyimler ve Corinne Maier’den No Kid Üzerinden Bir Karşılaştırmalı Okuma Çalışması, *Fe Dergi*, Cilt: 7, Sayı: 2, ss, 72-86.
- Shenton, A. K. (2004) Strategies For Ensuring Trustworthiness in Qualitative Research Projects. *Education for İnformation*, Vol: 22, Number: 2, pp, 63-75.
- Silva, B. E. (1996). The Transformation of Mothering *Good Enough Mothering? Feminist Perspectives on Lone Motherhood*, Silva, E. B. (Ed.), (s. 10-37). London: Routledge Company.
- Strauss, A. & Corbin, J. (2014). *Basics Of Qualitative Research Techniques*. New York: Sage Publications.
- Şanlı, A. S. (2018) Gündelik Hayatın Dönüşümünde Bir İmkân Olarak Toplumsal Muhalefetin Değerlendirilmesi: Cumartesi Anneleri Üzerine Bir Araştırma, Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim, Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Şeker, B. D. –Akman, E. (2016) Uluslararası Öğrencilerin Psikolojik ve Sosyokültürel Süreçleri, *Çukurova Medikal Journal*, Cilt: 41, Sayı: 3, ss, 504-514.
- Şimşek, H.-Yıldırım, A. (2011) *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Taş, G. (2016) Feminizm Üzerine Genel Bir Değerlendirme: Kavramsal Analizi, Tarihsel Süreçleri ve Dönüşümleri, *Akademik Hassasiyetler*, Cilt: 3, Sayı: 5, ss, 163-175.
- Timurturkan, M. (2019) Ebeveynlik ve Dijital Medya: Anneliđe İlişkin Yaratılan Yeni Temsiller ve Dayanışma Örüntüleri, *Mediterranean Journal of Humanities*, IX/1, ss, 315-333.
- Türkdoğan, Ö. (2013) Ana Akım Medyada Annelik Miti, *Kadın Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 13, ss, 35-59.
- Yanmış, M. (2015) Diyarbakır Halkının Geleneksel ve Dini Değerlerdeki Değişime Yaklaşımı Üzerine Sosyolojik Bir İnceleme (1990-2013), Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa.
- Yılmaz, A. G. (2014) Toplumsal Hareketin Kalbinde Bir Yeni Özne: Anneler Türkiye’de Cumartesi Anneleri ve Arjantin’de Mayıs Meydanı Anneleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz, *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, Mart, ss. 51-74.
- Yuval-Davis, N. (2010) *Cinsiyet ve Millet* çev: Ayşin Bektaş, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yücebaş, S. (2019) Kadının İmkânsız Tamlığı Olarak Annelik: Reklamlarda Anneler, *Akdeniz Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, Haziran (31), ss, 577-600.

EK: DİYARBAKIR ANNELERİ İLE YAPILAN GÖRÜŞMELER

Foto 1: Kayıp/kaçırılmış Asker ve polislerin anneleri ile yapılan görüşme.

Foto 2: Kayıp/kaçırılmış sivil vatandaşların anneleri ile yapılan görüşme.

Foto 3: Kayıp/kaçırılmış sivil vatandaşın babası ile yapılan görüşme.

Foto 4: Kayıp/kaçırılmış sivil vatandaşın annesi ile yapılan görüşme.

Foto 5: Kayıp/kaçırılmış sivil vatandaşın annesi ile yapılan görüşme. (Çeviri)

Foto 6: Anneler, boş zamanlarında örgü işleri ile uğraşmaktadırlar.

Foto 7: Kayıp/kaçırılmış sivil vatandaşın babası ile yapılan görüşme.

Foto 8: HDP binası önünde yapılan günlük protestolardan biri.

Türkiye’de Merkez Sağ Parti İktidarlarının Toplumsal Hareketlere Yaklaşımı*

The Approach of Centre-Right Party Powers to Social Movements in Turkey

Canan KATILMIŞ^a

^a Doktora Öğrencisi, İnönü Üniversitesi
İİBF, Malatya/Türkiye,
canan.katilmis@gmail.com, ORCID:
0000-0001-5978-2674

ÖZ

Bu çalışmada, Türkiye’de merkez sağ parti iktidarlarının toplumsal hareketlere yaklaşımının ortaya konması amaçlanmıştır. BU amaçla sürdürülen çalışmada toplumsal hareketler, bir siyasal katılım aracı olarak ele alınmıştır. Merkez sağ parti iktidarları ve toplumsal hareketlerin temel nitelikleri, bilgi derleme araçları yoluyla edinilen bilgiler üzerinden sürdürülmüştür. Merkez sağ parti iktidarlarının iktidar olduğu dönemde meydana gelen toplumsal hareketleri yorumlama biçimleri ve yaklaşımları ise, internet kaynakları ve arşiv araştırması yoluyla değerlendirilmeye çalışılmıştır. Araştırmada öncelikle, Türk siyasetinde ağırlıklı bir yere sahip olan merkez sağın tarihi, özellikleri, geçirdiği dönüşüm ve ideolojisinden bahsedilmiştir. Sonrasında ise, toplumsal hareketler kavramsal olarak ele alınmış, Türkiye’de toplumsal hareketler ve özellikleri ifade edilmiştir. Çalışmanın son bölümünde, Türkiye’de merkez sağ parti iktidarlarının toplumsal hareketleri yorumlama biçimi ve yaklaşımı değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme ile demokrasiye katkı sağlayan toplumsal hareketlerin, Türkiye’de demokrasiyi kesintiye uğratabilecek askeri müdahalelerin nedeni ya da sonucu olarak yorumlandığı sonucuna varılmıştır. Ayrıca toplumsal hareketler, iktidarı anti-demokratik yöntemler ile kaybedeceği endişesi taşıyan merkez sağ parti iktidarları tarafından, sisteme karşı bir başkaldırı olarak görülmüştür. Bu nedenle toplumsal hareketler, Türkiye’de demokrasiyi besleyen bir unsur olarak varlık göstermemiştir.

Anahtar Kelimeler: Merkez Sağ, Toplumsal Hareketler, Türkiye.

ABSTRACT

In this study, it is aimed to show the approach of the centre-right party powers to social movements in Turkey. In the work carried out for this purpose, social movements are considered as a means of political participation. The main characteristics of the centre-right party powers and social movements were maintained through the knowledge acquired through the means of information compilation. The methods and approaches of interpreting the social movements that occurred during the period of power of the centre-right party have been tried to be evaluated through internet resources and archival research. Firstly, the history, characteristics, transformation, and ideology of the centre-right, which has a predominant place in Turkish politics, are mentioned in the research. Then, social movements are conceptually discussed and social movements and their characteristics have been expressed in Turkey. In the last part of the study, the way and approach of centre-right party governments in Turkey to interpret social movements is evaluated. It is concluded that social movements contributing to democracy are interpreted as the cause or result of military interventions that would disrupt democracy in Turkey. Furthermore, social movements have been seen as a rebellion against the system by the centre-right party powers, which are worried about that they will lose power through anti-democratic methods. For this reason, social movements did not exist as an element that nurtured democracy in Turkey.

Keywords: Center-Right, Social Movements, Turkey.

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

1. GİRİŞ

Tarihsel olarak, binlerce yıldan beri dünyanın farklı yerlerinde bir çeşit ayaklanma türü olarak meydana gelen toplumsal hareketler, 18. yüzyılın sonlarına doğru kendine özgü özellikleri ile diğer siyasal katılım biçimlerinden ayrılmıştır. Toplumsal hareketler; cinsiyet grupları, meslek grupları, işçiler, öğrenciler, entelektüel kesim gibi toplumun farklı kesimlerinin siyasal, sosyal ve ekonomik sebeplerden kaynaklı bir veya birden fazla şikâyet etrafında bir araya gelmeleriyle oluşan hareketlerdir.

Ufak tefek örgütlenmeler olarak meydana gelen toplumsal hareketler, zamanla daha organize, daha çok desteklenen, toplumsal hareketlerin işleyişinde uzmanlaşmış kişilerden oluşan, daha çok finanse edilen hareketler haline gelmiştir. Bu nedenle siyasal olana dikkat çekmek isteyen toplumsal hareketler, bir siyasal katılım aracı olarak siyasal alana katkıda bulunmuştur. Ancak bazen toplumsal hareketler siyasal baskının olduğu bir ortamda siyasal iktidarı sınırlandırmakla kalmak istememiştir. Her iktidarın iktidar alanını genişletme isteği ve eğilimi söz konusu olduğu gibi, toplumsal hareketlerin de devlete karşı kuvvetler olarak iktidarı etkilemek, sınırlandırmak ve değiştirmek isteği söz konusu olmuştur. Bu nedenledir ki, Türkiye’de siyasal alana katkı sağlaması beklenen toplumsal hareketler, iktidarını kaybetme korkusu yaşayan sağ parti iktidarları tarafından çoğu zaman bastırılmış ve yok sayılmıştır. Bazen gerçekten bu tehdit söz konusu olduğu için bazen de böyle bir tehdidin varlığı Türk siyasal hayatı içinde çokça tekrar ettiği için, toplumsal hareketler Türkiye’de siyasal katılımı arttıran, siyasal alanı genişleten, demokrasiyi besleyen hareketler olarak yer bulamamıştır.

Bu çalışmada, Türkiye’de merkez sağ parti iktidarlarının, iktidarları döneminde meydana gelen toplumsal hareketleri yorumlama biçimleri ve toplumsal hareketlere yaklaşımları değerlendirilmeye çalışılacaktır. Aynı zamanda toplumsal hareketlerin, Türk siyasetinde önemli bir ağırlığa sahip olan merkez sağ parti iktidarları tarafından nasıl yorumlandığının değerlendirilmesi, Türkiye’de toplumsal hareketlerin demokrasiye katkısını değerlendirmek açısından da faydalı olacaktır. Türkiye’de çok partili hayata geçiş ile başlayan merkez sağın tarihi, merkez sağın özelliklerini ve toplumsal hareketleri yorumlama biçimini ortaya koymak için ayrıca önem arz etmektedir. Bu nedenle, Türkiye’de merkez sağın tarihi ve geçirdiği dönüşüm üzerinden parti iktidarlarının toplumsal hareketlere karşı tutumları ve bu tutumlarının haklı haksız gerekçeleri üzerinde değerlendirilmeye çalışılacaktır. Çalışmada, nitel araştırma yöntemi kullanılacak olup, değerlendirmeler merkez sağ parti iktidarları ve Türkiye’de meydana gelen toplumsal hareketlere ilişkin açık kaynak verileri, basılı metinler, haber ve internet kaynaklarından faydalanılarak yapılacaktır. Ayrıca Türkiye’de merkez sağın tarihi, toplumsal hareketlerin ve merkez sağ parti iktidarlarının özellikleri bilgi derleme araçları yolu ile ortaya konulacaktır.

2. TÜRKİYEDE MERKEZ SAĞIN TARİHİ

Türkiye’de merkez sağ siyaset, çok partili hayata geçiş ile kurulan Demokrat Parti (DP) ile başlamıştır. DP’den sonra kurulan ve Türk siyasal hayatı literatüründe merkez-sağ olarak tanımlanan diğer başlıca siyasal partiler şunlardır: Adalet Partisi (AP), Anavatan Partisi (ANAP), Doğru Yol Partisi (DYP), Adalet ve Kalkınma Partisi (AK Parti). Merkez sağ partilerin, genellikle kendilerini milliyetçilik, muhafazakârlık ve dini söylemler üzerinden tanımlarken, aşırı muhafazakâr, dini ve milliyetçi söylemlerden uzak durdukları görülmektedir. Tüm bu bilgiler ışığında merkez sağ partilerin, koyu milliyetçiliği ve dindar muhafazakârlığı temsil eden diğer sağ partilerden nasıl ve ne kadar ayrıldığını anlamak için sağın tarihine, kendini merkez olarak tanımlamasına, genel özelliklerine ve dönüşümüne bakmakta fayda vardır.

2.1. Türkiye’de Merkez Sağ Siyasetin Oluşumu

Çok partili hayata geçiş sürecinde yaşanan siyasal gelişmeler neticesinde belirginleşen, DP ve Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) tarafından temsil edilen değerler, günümüze kadar Türk siyasetine yön vermiştir. Tüm toplumsal ve siyasal hareketlerin de bu iki merkezin temsil ettiği değerlerden beslendiği görülmektedir. Bunlardan biri Cumhuriyet’in kurucu partisi CHP, diğeri ise CHP içinden ve CHP’de bir reformun gerekliliği üzerinden yola çıkan milletvekilleri tarafından kurulan DP’dir. Türkiye’de merkez sağ siyasetin serüveni de kendinden sonra gelen birçok partinin referans aldığı DP’nin kurulması ile başlamıştır (Zürcher, 2013:310).

CHP’nin 27 yıllık iktidarı süresince birkaç kez çok partili hayata geçiş denemesi yapılmışsa da, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra oluşan demokratikleşme çabalarına kadar, çok partili hayata geçiş ile ilgili kararlı bir girişimde bulunulmamıştır. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra demokrasilerin zaferi ve Türkiye’nin Sovyet tehdidi karşısında Batı ile yakınlaşma ihtiyacı, reform hareketlerini hızlandırmıştır (Özbudun, 2010: 16). Bu nedenledir ki İsmet İnönü, 1945’te meclisin açılışı dolayısıyla yaptığı konuşmada, siyasal sistemde önemli bir değişikliğe ihtiyaç olduğunu ve bu değişiklikleri dünyada meydana gelen değişiklikler ile aynı çizgiye getirmeye hazır olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, Türk siyasal sisteminde başlıca eksikliğin bir muhalefet partisi eksikliği olduğunu söyleyerek çok partili hayatın sinyallerini vermiştir (Ahmad, 1999: 125). Sadece dış etkenler değil, aynı zamanda içeride yaşanan birtakım gelişmeler de çok partili hayata geçiş sürecini hızlandırmıştır. Parti içerisinde çok partili hayata geçiş sürecine kadar ara sıra muhalif söylemler olmuştur. Ancak, ilk defa Ocak 1945’te Meclis’e sunulan Çiftçiye Topraklandırma Kanunu üzerine yapılan tartışmalar, hükümetin şiddetle eleştirilmesine neden olmuştur (Çufalı, 2005: 408). Bu yasaya muhalefette bulunanlar, Meclis’te bulunan toprak sahibi milletvekilleri idi. Yine bu milletvekillerinin sözcüsü Aydın Milletvekili, büyük toprak sahibi olan Adnan Menderes’tir. Yasa, milletvekillerinin sert tepkisine rağmen kabul edilmiştir (Zürcher, 2013: 309). Yasayı eleştirenler, hükümete biri anayasal diğeri ekonomik olmak üzere iki nedenden ötürü tepki vermiştir. Toprak reformu ile anayasanın garanti altına aldığı özel mülkiyet ihlal edildiği gibi, yasanın aynı zamanda üretimde de azalmaya yol açacağı gerekçesiyle oluşan muhalefet, genişleyerek devam etmiştir (Ahmad, 1999: 126).

Bu süreçte geçmişte (1937-39) başbakanlık yapan, bankacı ve iktisatçı Mahmut Celal Bayar; hukukçu, toprak zengini Adnan Menderes; deneyimli bürokrat Refik Koraltan ile ülkemizin entelektüel hayatında ön sıralarda yer alan tarih profesörü

Fuat Köprülü, ülkenin demokratikleşmesi adına ne yapılabilir sorusuna cevaplar aramış ve nihayet bir takrir verilmesi hususunda oydasmaya varmışlardır. Dörtlü Takrir olarak adlandırılan önerge, CHP’de fırtınalar koparmış ve nitekim Türkiye’de merkez sağ siyasetin miladı sayılan DP’nin kuruluş yolunu açmıştır. Milli Şef İnönü’nün icazetinin alınmasından sonra vücut bulan DP, 1946-50 yılları arasındaki muhalefet ve 1950-60 yılları arasındaki iktidar tecrübesiyle Türk siyasal hayatına damgasını vurmuştur (Özdemir, 2012: 189-190).

DP iktidarı Türkiye’ye demokrasinin iki temel ilkesini kazandırmıştır. Bunlardan ilki sadece demokratik yönetimlerde var olan muhalefettir. Bu rejim, DP’nin çabasıyla yerleşmiştir. Bir diğeri ise, dört yılda bir seçim yapılmasını, oyların gizli verilip açık sayılmasını, seçime dileyen partilerin katılmasını sağlayan genel oy ilkesidir. Seçimlerin yargı denetimine tabi tutulacak olması ise diğeri önemli bir ilkedir (Kahraman, 2007: 9). DP, tek parti iktidarı altında demokrasi kavramıyla tanışık olmayan bir toplumu demokrasi ve liberalizm ile tanıştıracığına dair bir görev ile yola çıkmıştır. Geniş kitlelerin inanç, hayat ve değer tarzının siyasi temsili olarak kendini göstermiştir. Bu nedenle, merkez sağ çatısı altında ortaya çıkan tüm söylemlerin ve pratiklerin arkasında, DP iktidarının kısa tarihi yer almaktadır (Mert, 2007: 20).

2.2. DP’den Ak Parti’ye Merkez Sağ’ın Tarihi

DP, çok güçlü bir destek alarak 14 Mayıs 1950’de iktidara gelmiştir. İktidara gelen DP’nin politikalarında, daha kapsamlı bir siyasal dönüşüm beklenmiştir. DP, iktidara geldiğinde özellikle özel teşebbüs, özgürlük ve anti-komünizm gibi konular üzerinde durmuştur. (Kahraman, 2010: 238). DP’nin kurucularından Menderes vekillik görevinin 16 yılını CHP’de yapmış biri olarak, siyasi kültürü ile geçmişten getirdiği pek çok bilgi ve tecrübeye sahiptir. İnönü’nün silah arkadaşı olan Bayar ise, Başbakanlık ve Atatürk’ün iktisat vekilliği gibi birçok önemli görevde bulunmuştur. Partinin diğeri en önemli kurucularından Tarih Profesörü olan Köprülü ve Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) mebuslarından Koraltan da önemli siyasi görevlerde bulunmuştur (32. Gün Arşivi, 2017). CHP kültürünün içinden çıkıp gelen DP, çok ciddi değişiklikler yapmasa dahi tek parti döneminde baskı altında kalmış bütün gruplara kucak açmıştır. Çiftçiye Topraklandırma Kanunu ile küçük köylüyü, Dörtlü Takrir ile aydınları, bütçeyi eleştirerek kentli ve taşralı esnafları, grev hakkını savunarak işçileri yanına çekerek kolektif bir parti kimliği inşa etmiştir (Kahraman, 2010: 242).

DP’nin ilk üç yılında tarım ürünleri bollaşmış ve çiftçinin geliri artmıştır; ancak DP’nin serbest ve devlet baskısından uzak tüm liberal hedeflerine rağmen, bu dönemde yatırımların neredeyse %50’sine kadarını devlet yapmak zorunda kalmıştır (Zürcher, 2004: 327). Büyük bir destek alarak iktidara gelen DP, zamanla aldığı kararlar ve uyguladığı politikalar ile eski desteğini kaybetmiştir. DP’nin basına sınırlamaları, radyonun kamu menfaatinden uzaklaşarak sadece DP’nin propaganda aracı haline gelmesi, 6-7 Eylül Olayları, ispat hakkı, Hürriyet Partisi, 29 Kasım 1955 DP grup toplantısı vb. gelişmeler DP’ye muhalefeti arttırmıştır (Gökmen, 2012: 369). DP’nin Türk siyasetine en önemli katkısı siyasete verdiği yöndür. DP siyaseti ile ilk defa seçimler toplumun rızasına müracaat etmek zorundadır. Bu tek yönlü bir müracaatı ve onaylanmayı içermemektedir. Toplumun rızasına müracaat, aynı zamanda sistemi topluma onaylatmak demektir. Bugün merkez sağ olarak adlandırılan DP’nin söylemleri ile siyasal hayata katılım sağlayan geniş kalabalıklar aynı zamanda, Cumhuriyet rejiminin teyit edilmesine de önemli derecede katkı sağlamıştır. Bu nedenle, tüm merkez sağ söylemler kendilerini DP mirasına dayandırmaya özen göstermiştir (Mert, 2007: 10). Tarih 27 Mayıs 1960’ı gösterdiğinde, ilk defa halk tarafından seçilmiş bir hükümet olan DP hükümeti, askeri müdahale ile görevden alınarak yargılanmıştır. Mahkeme kurularak yargılanan Menderes, Türk siyasal hayatında idam edilen ilk ve tek başbakan olarak tarihe geçmiştir. Ayrıca Milli Birlik Komitesi, Maliye Bakanı Hasan Polatkan’ın ve Dış İşleri Bakanı Fatih Rüştü Zorlu’nun da idam cezasını onaylamıştır (Heper, 2011:195).

DP kapatıldıktan sonra Milli Birlik Komitesi siyasi partilerin “demokrat” adını kullanmasını yasaklamıştır. Bu nedenle DP’nin mirasçısı olan AP, Adalet Partisi adı ile kurulmuştur. DP’den sonra kurulan AP’nin içinde birçok eski DP’li politikacı yer almaktadır. AP, siyasi yelpazenin sağ kanadındaki boşluğu dolduracak başlıca parti olmuştur. Parti politikaları ve programı incelendiğinde, AP’nin kendisini merkez sağ ve liberal görüşlü bir parti olarak tanımladığı görülmektedir. AP, 1961-1980 yılları arasında varlığını sürdürmüştür. Halkın dini isteklerine karşı hoşgörülü davranan AP, DP gibi serbest ticareti ve girişimi desteklemiş, aynı zamanda kırsal kesimin ihtiyaçlarına karşı duyarlı davranmıştır (acikerisim.tbmm.gov.tr, 2019). AP, 1961 Anayasası’nın halk oylaması ile onaylanmasına karşı çıkmış, 1961 genel seçimlerde orduyu eleştirmiş, eski Demokratlar için sık sık af meselesini gündeme getirmiştir (Heper, 2011: 196). 1965 ve 1971 yılları arasında tek başına hükümet kurmuştur. 1970’li yıllara gelindiğinde ise koalisyonlarda ülke yönetiminde söz sahibi olmuştur. 1980 yılında diğeri siyasi partilerle birlikte kapatılmıştır. İdamların ardından oluşan toplumsal tepkiyi en doğru şekilde değerlendirmeyi başaran AP, DP seçmen tabanının büyük bir kısmını yanına çekmeyi başarmıştır (Adalet Partisi, 2019).

AP, temelde laik bir partidir. Muhafazakâr ve liberal çevrelerin merkezine oturabilmiştir. Toplumsal ilişkilerde dinsel öge ve yapıları korumak ile birlikte, Bülent Ecevit’ten önceki dönemde CHP’nin aydın-bürokrat seçkinlerinin ve lider kadrosunun temsil ettiği devlete karşı, dengeleyici bir güç olarak hareket etmiştir. 1960’lardan sonra AP içerisinde anlaşmazlıklar baş göstermeye başlamıştır. 1970’lere gelindiğinde ise, bu anlaşmazlıklar bölünmeyle son bulmuştur. İslamcı ve liberal kanat partiden kopmuştur (Heper, 2011:196). AP’den ayrılan isimlerden, iş dünyasının ve kırsal kesimin çıkarlarını temsil eden Ferruh Bozbeyle ve arkadaşları ise ayrılarak Demokratik Parti’yi kurmuştur. 1970’lerde artan sağ-sol çatışmaları bir süre sonra sağ ve sol gruplar arasında silahlı çatışmaya dönüşmüştür. Hükümetin ülkeyi iyi yönetemediği gerekçesi ile 12 Mart 1971’de bir muhtıra ile Demirel hükümeti istifaya zorlanmıştır. 12 Eylül 1980 darbesinin ardından ise AP, diğeri siyasi partiler ile birlikte kapatılmıştır (Adalet Partisi, 2019).

1982 yılında çok partili sisteme yeniden geçildikten sonra Büyük Türkiye Partisi (BTP) kurulmuştur. Ancak MGK, AP’den farklı olmadığı gerekçesiyle BTP’yi kapatmıştır. 1983 yılında, BTP’nin kapatılmasından sonra kurulan DYP ile merkez sağda

demokrasi vurgusu yeniden gündeme gelmiştir. Demirel'in partisi DYP siyasi söylemleri ile 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi'ne karşı demokrasi üzerinde durmuştur (Mert, 2007: 56). DYP'nin başından beri amacı AP'nin kapatılmasıyla merkez sağda oluşan boşluğu doldurmaktır. DYP Genel Başkanı Hüsametdin Cindoruk'un, demokratik olmayan hükümlerin yürürlükten kaldırılmasına yönelik geliştirdiği sivilleşme projesi, Demirel döneminde sürdürülmüştür. Demirel'in Parti başkanlığını Cindoruk'tan devralması ile DYP, demokratikleşme adına politikalar üretmeye başlamıştır. 1982 Anayasası'nda yer alan ve siyasi faaliyetleri kısıtlamaya yönelik maddeleri kaldırmak isteyen DP, vatandaşın refahına ve sosyal devlet politikalarına eğilmiştir. DYP'nin nihai amacı, ulusal iradenin üstünlüğünün engellenmeden kullanılmasını sağlamaktır (acıkerisim.tbmm.gov.tr, 2019). DYP'nin merkez sağda ikinci kez yükselen demokrasi vurgusu 28 Şubat 1997'yi takip eden dönemde, DYP'nin Refah Partisi (RP) ile oluşturduğu koalisyon hükümetine karşı gerçekleşen müdahale ile olmuştur. Bu dönemde DYP lideri olan Tansu Çiller, merkezdeki muhalifi Mesut Yılmaz'ı askerlerle iş birliği yaparak merkez sağın demokrasi geleneğini zedelemekle suçlamıştır (Heper, 2011: 204). 1997'lere geldiğinde DYP, demokrasi vurgusu ile yürüttüğü siyasetin en son aşamasında ilkini DP'nin ilan ettiği demokrasi programının ikincisini yayımlamıştır. DYP, DP'nin demokratikleşme sürecinde attığı adımın radikal bir adım olduğunu ve DP demokrasi geleneğini sürdürdüğünü dile getirmiştir. DP iktidarı döneminde, "jandarma dipçiği ve tahsildar zulmünün yerini güler yüzlü bir devlete bıraktığını; ancak zamanla milli iradenin hükmünün geçersiz kılındığını bu nedenle milli iradeyi egemen kılacak olan yeni bir demokrasi programının gerektiğini" dile getirmiştir. DYP'nin "İkinci Demokrasi Programı" ile amaç, milletin gerçek temsilcilerini iktidar etmektir. Bu koşullar altında iktidara gelen devletin, güler yüzlü ve milletin devleti olabileceği belirtilmiştir (Mert, 2007: 57).

Türkiye'de bir yapılandırma süreci olarak başlayan ve yeni bir devlet formuna geçiş için atılan en önemli adımlardan bir diğeri ise, 24 Ocak 1980 kararlarıdır. 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi ve darbenin ürünü olan 1982 Anayasası ile devam eden bu süreç, 1983 yılında seçimler ve ANAP'ın tek başına iktidarı ile devam etmiştir. Türk siyasal yaşamı açısından önemli olan bu süreç merkez sağın hegemonya mücadelesi verdiği son derece önemli bir dönemdir (Erdoğan, 2008: 86). Özal, Cumhuriyet'in inşa ettiği batılı-laik-şehirli statükodan şikâyet etmek yerine bu tanımı dönüştürme yoluna gitmiştir (Mert, 2011: 58). Özal'ın amacı, girişimci faaliyetlerin önündeki engelleri kaldırarak piyasa ekonomisine katkı sağlamak ve ekonomik alandaki istikrarı siyasi alanda inşa etmektir. Özal, siyasi katılım ve adalet gibi alanlarda pek özenli davranmamıştır. Ancak, halkın devlete hizmet için değil, devletin halka hizmet için var olması gerektiğini sık sık dile getirmiştir. 1983 sonrası dönemde rejimin sorunsuzca sivilleştirilmesinde önemli bir rol oynamıştır (Heper, 2011: 207).

ANAP'tan sonra merkez sağ tarihinde bazı açılardan kırılmayı temsil eden AK Parti ise, 14 Ağustos 2001'de kurulmuştur. Fazilet Partisi'nden önceki Refah Partisi ve Fazilet Partisi'nin devamı olduğuna dair bir algı ile siyaset sahnesine çıkan AK Parti, bu algıyı değiştirecek bir söylem ile iç ve dış kamuoyuna kendisini muhafazakâr-demokrat bir kimlik ile tanıtmıştır. Diğer merkez sağ partiler ile benzer bir klasik söylemi devam ettirerek kendisini "milletin gerçek temsilcisi" ilan etmiştir (Mert, 2007: 104). Dış basın AK Parti'ye, ılımlı İslamcı bir kimlik ile yer verirken ülke içindekiler ise AK Parti'nin laiklik ilkesine bağlı kalıp kalmayacağını sorgulamıştır. Bu eleştiriler, Türk demokrasi tarihini ve siyasal gelişmeleri yakından izleyenler için yeni bir muhalif söylem olarak algılanmamıştır. DP, AP ve ANAP'ta Cumhuriyet'in laiklik ilkesine karşı olmak ve irticaya prim vermek gibi eleştirilere maruz kalmıştır. AK Parti'nin tecrübesi, siyasi ve ekonomik politikaları, iktidar süresinde sergilediği Avrupa Birliği (AB) merkezli reformist tutumu, iç politikada demokrasiyi sıklıkla gündeme getirdiği demokrasi vurgusu, özgürlükleri genişletici anayasal adımları, siyasi refleksleri, kriz yönetimi ve dış politikada sergilediği tutum ile dâhili ve harici mekânlarda tartışılmaya başlanmıştır (Akgün, 2006: 25).

2.3. Merkez Sağ Siyasi Partilerin Genel Özelliği

İçinde geliştiği siyasi kültüre sırtını dayayan sağın düşünce ve hareket bakımından en önemli parçalarından birisi, merkez sağdır. Siyasette merkez, iki uç siyasi düşünce arasındaki merkezi siyasi düşünceyi ve hareketi ifade eder. Gerek sağ gerek sol düşünceyi ifade eden merkez, aşırı sağ ve sol uç siyaset arasında bir yerde konumlanmaktadır. İlk kullanımı ile merkez, Batı'da genelde sosyalist, faşist ve komünist politikalara karşı olmak anlamında kullanılmıştır. Bu anlamıyla merkez sağ, popüler ve kitlesel partilerce temsil edilen sağın ya da solun içinde yer alan; ancak aşırı sağ ve sol ideolojilerden uzak siyasi düşünceleri temsil etmiştir. Kitle partilerince temsil edilen merkez sağ, geniş siyasi düşüncelere ve ideolojilere dayandığından popülisttir (Giovanni, 1996). Türkiye'de merkez sağ benzer özellikler ile gelişme göstermiştir. DP, seçkin bir tabaka tarafından yıllarca halkın çıkarlarının bastırıldığını ve engellediğini varsayan, devlet organlarının bu seçkin tabakanın etkisinden çıkarılıp halkın yararı ve toplumun gelişmesi için kullanılması gerektiğini söyleyen siyasî bir felsefe üzerinden siyaset üretmiştir. 1946'nın ruhu ve 1950'lerde DP'nin öncülüğünde ve AP'nin 1960'larda ve 1970'lerde temsil ettiği himaye ve popülizm siyaseti, 1980'de askeri müdahaleye kadar Türk siyasetinde baskın güç olmaya devam etmiştir (Sunar, 2004: 129). Bununla beraber, DP'nin iktidar olmasıyla ortaya çıkan sağ siyaset söylemi, Cumhuriyet rejiminin getirdiği değişikliklerin toplumda yarattığı tepkiler ile liberal ekonomik politikaların birleşme noktasından meydana gelmiştir. Türkiye'de çok partili hayat, demokrasiye geçiş için başlangıç olduğu gibi merkez sağ için de başlangıçtır. Bu nedenle, Türkiye'de merkez sağ, sürekli demokrasi vurgusu yapmıştır. Merkez sağı temsil eden tüm partiler çoğunluktan aldıkları "milli iradeyi", tüm milletin adına kullanmıştır. Merkez sağ siyasetin en önemli kalkış noktası da budur. Bu nedenle milli iradeyi ifade eden sivil siyaseti özellikle vurgulamıştır (Mert, 2007: 97). Türkiye'de merkez sağ partilerin özellikle demokrasi vurgusu, DP geleneğine bir göndermedir. DP başından beri devletin partisine, katı laikliğe, batıcılığa ve topluma yabancılaşmış bir kesimin hâkimiyetine karşıdır. Bu nedenle kendini, "milletin partisi" yani seçkin karşıtlığı, dinsel muhafazakârlık ve yerlilik temaları üzerinden tanımlamıştır (Mert, 2007: 52). Ancak, Türkiye'de merkez sağ, dine dayalı bir devlet modelini desteklememiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu düşüncesi olan laiklik, baskın bir karakter olarak Türkiye'de tüm siyasete yön vermiştir. Bu nedenle, merkez sağ partiler, laiklik meselesinin kırılma noktasının farkındadır ve rejimin sınırları içinde kalmaya özen göstererek pasif bir laiklik anlayışı benimsemiştir. Laikliğe

bağlı kalındığını göstermekle birlikte, din üzerindeki baskıları azaltmaya çalışmış ve dini kitlelerle iletişim kurmaya yönelik bir dil olarak kullanmıştır. Dinin kamusal alandaki varlığının göreceli olarak özgürleştirdiğini gösterecek adımlar atmıştır (Mardin, 2018: 67-164). Türkiye’de siyasi partiler orta sınıfların olmadığı bir ortamda kurulmuştur. Türkiye’nin siyasal açılımlarının meydana geldiği bu süreçte, devleti oluşturan seçkinler farklı sosyo-ekonomik kesimler ile inatçı ve etkin yerel zümrelerin talepleriyle de karşı karşıya gelmemiştir. Bu nedenle farklı taleplere ve beklentilere karşı tedirgin olmuş, farklı hayat görüşlerine karşı hoşgörülü olamamıştır. Günümüze kadar, DP’yi ve merkez sağ parti iktidarlarını ayakta tutan şey, seçkinlerin iktidarı elinde tutma çabalarına karşı göstermiş olduğu dirençtir. Bu nedendir ki DP, iktidarda olduğu dönemde benimsediği politikaları uygulayabilmek için bürokratik seçkinlere muhtaç olduğu halde eleştirilerini çoğu zaman seçkinlere ve onların temsil ettiği dünya görüşüne getirmiştir (Heper,2012: 168).

Türkiye’de merkez sağ siyasetin özelliklerini şekillendiren bir diğer unsur darbelerdir. Türk siyasetinde ordusuz bir siyaseti düşünmek mümkün olmamıştır. Türkiye Cumhuriyeti’nin çok partili hayata geçişle başlayan demokratikleşme sürecine darbeler dönemi eşlik etmiştir. Türkiye’de görünürdeki demokratik kurumlara rağmen baskın irade, gerçekte egemen olan askerin iradesi olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti döneminden günümüze kadar zaman zaman milli iradenin rafa kaldırıldığı, parlamento ve hükümete belirli temel politikaların dayatıldığı, devlet adına hareket eden askeri iradenin toplumun bütün unsurlarına nizam verme gayreti içinde olduğu dönemleri yaşamıştır. Bu durumlarda iktidar darbe ve müdahaleden sonra sivil yönetime devredilse bile, yönetimi devralan sivil yönetim ordunun sahne arkasında etkin bir güç olarak varlığından haberdar olmuştur (Erdoğan, 2005:741).

Türkiye’de merkez sağı bağlı bulunduğu bu siyasal rejim içinde değerlendirdiğimizde, evrensel ve yerel değerleri bir arada tutarak, kültürel farklılıkların oluşturduğu sorunları en aza indirmek için bir denge kurmaya gayret ettiği görülmektedir. Türkiye de merkez sağ ideoloji bir şeyin devamı olarak ortaya çıkmamıştır. Sağın içinde oluşmuş ve gelişmiştir. Batı’daki gibi sağın ve solun arasında yer almayan merkez sağın ideolojisi, kendine özgüdür. Zamanla kendi değerlerini oluşturan eklektik bir yapıdır. En temel özelliği ılımlılıkla ifade edilen orta yoldur. Merkez sağın içinden çıkan DP’liler, CHP’den bir kopuşu, bir fikir ayrılığını ifade etmiştir. Bunun bir yansıması olarak merkez sağ devrimci yöntemler değil, reformcu yöntemler geliştirmiştir (Erken, 2016: 198). Özellikle, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra liberal ekonomik politikaları toplumun zihniyeti, değerleri ve bakış açısıyla birleştirmeyi başarmıştır. Bu bağlamda, Türkiye’deki merkez sağ partilerin evrensel değerleri takip ederek yerel değerlerle bütünleşmeye ve uyum içinde hareket etmeye gayret eden dinamik bir yapıya sahip olduğu görülmektedir. Yine Türkiye’de merkez sağ, aşırı uçlara kapalıdır. Bu nedendir ki, uç ideoloji ve fikirlerden uzak olduğuna dair söylemlere sıklıkla yer vermiştir. Bu şekilde bütün farklı fikirleri kendi bünyesine dâhil etmeye çalışmıştır. (Enerem, 2018: 72).

Türkiye’de merkez sağın, demokrasi hususundaki davranışları değerlendirildiğinde, devlet seçkinlerinin ve ordunun yönetimdeki etkilerini zamanla zayıflatarak sivil siyasetin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde katkısı olduğu görülmektedir (Heper, 2011:219). Ancak, Türkiye’de merkez sağın eşitlikle ve demokratik sistemin özelliklerine yönelik meselelerden ziyade demokrasiyi daha çok prosedürel olarak milli iradeyi kazanmak için bir mücadele unsuru olarak gördüğü anlaşılmaktadır. Merkez sağ zamanla, demokrasiyi çoğunluğun beklentilerini temsil etmeye, seçim kazanmaya, kitleleri yakalamaya yardımcı olduğu için önemsemmiştir. Kısacası sivil kavramının merkez sağ siyaset içerisindeki macerası, demokrasi kavramının macerasına benzemektedir. Türkiye’de demokrasi kavramı merkez sağ için “milletin gerçek temsilcisi” olarak kabul edildiği gibi, sivil siyaset de büyük ölçüde “bizden birine” dönüşmüştür (Mert, 2007: 61).

2.4. Türkiye’de Merkez Sağ Siyasetin Dönüşümü

Türkiye Cumhuriyeti kurulurken askeri ve bürokratik elitler tarafından kurulmuş, bürokratik kadrolar tarafından yönetilmiş ve bürokrasi ile uyumlu kentsel aydınlar tarafından desteklenmiştir. Batılı, laik, otoriter ve uyguladığı ekonomik kararlar ile devletçi ve milliyetçi bu bürokratik ittifak, Kemalist devrimin öncüsü olmuştur. Bu Cumhuriyetçi-bürokratik elit, reformist olmaktan çok devrimcidir. Cumhuriyetin kurulması ve getirdiği değişim alabildiğine hızlı gerçekleşirken, toplumsal dönüşüm bir o kadar yavaş ve sınırlı olmuştur. Sosyal gruplar, özellikle de büyük köylü nüfusu, devletle zayıf bir şekilde ilişkilendirilmiş, katılımın dışında bırakılmış ve esasen kendin kendi geleneksel araçlarına güvenmeye bırakılmıştır (Sunar, 2004: 122). Merkez sağ parti iktidarları, yıllarca bu geçmiştin beslenmiştir. Merkez sağın kurucu partisi DP muhalefeti, bunu açıkça dile getirmemiş olsa dahi Cumhuriyet devrimlerine karşı bir tepki cephesini harekete geçirmiştir. Milletten uzaklaşmış bir devlet yerine, milletin gerçek temsilcilerine devletin teslim edilmesi gerektiği üzerinden söylem geliştirmiş, bu nedenle de “yeter söz milletin” diyerek söze başlamıştır (Mert, 2007: 103). DP’nin seçimlerde elde ettiği başarının belki de en önemli nedeni, gerek siyasi gerek ekonomik olarak topluma varlığını hatırlatması olmuştur. Durmaksızın köylülerin refahına çalışan ve yerellik vurgusu yapan DP, aynı zamanda CHP içinden ayrılmış milletvekilleri ve aydınlardan oluşmaktadır. DP bu yönüyle, Cumhuriyet tarihinde ilk kez bir siyasi partinin Türkiye nüfusunun çoğunluğuna doğrudan ulaştığını göstermiştir. Sonuç olarak, yöneten ile yönetilen arasındaki geleneksel boşluk kapanmaya başlamıştır (Szyliowicz, 2017: 495). Cumhuriyet idaresinde oluşturan millet kimliği, DP ile yeniden oluşturulmaya çalışılmıştır. Türklük yine merkezde olmak ile birlikte, yerel değerler ve din yeni milli kimliğin temel unsurları olarak ifade edilmeye başlamıştır. DP muhalefeti, Cumhuriyetin seküler ulusçuluğuna karşı sağ milliyetçiliği üreterek bütün politikalarını milliyetçilik, muhafazakârlık ve din üzerinden kurmuştur. DP’yi takip eden AP ve sağ siyasette etkisi uzun yıllar konuşulan Süleyman Demirel, hep milleti iktidar yapmanın altını çizmiştir (Çavuşoğlu, 2009:268).

Merkez sağ, temel değerlerini Cumhuriyet devrimlerine karşı tepki üzerinden şekillendirirken, aynı zamanda ılımlı ve uzlaşmacı politikalar geliştirmiştir. Aşırıcılığa karşı temkinli davranan merkez sağ partilerin liderleri de genelde liberal kanadın temsilcileri olmuştur. Parti içerisinde fazla milliyetçi-muhafazakâr katanlar, liderlik yarışının ve zamanla siyasetin dışında kalmıştır. Farklı bir çevreden gelen ve sağ siyasetin temsilcilerinden Süleyman Demirel ile AP’de liderlik, belli ölçüde değişime

uğramıştır. Demirel, aşırılıklara karşı daha temkinli bir tutum izlemiştir. Cumhuriyet devrimlerinin öngördüğü kimlik modeline sonuna kadar uyum göstermiştir (Heper: 2011:248). 1964'ten 1971'e uzanan yıllarda, siyasete girdiği ilk günden beri kullandığı modern teknokrat imajı devam etmiştir. 60'lı yılların Demirel'i, öğrenci hareketlerine karşı toleranslı, ordu ile ilişkilerde ise yatıştırıcı olmuştur. Ülkeyi yönetirken hiçbir hususta partizanlaşmayacağını sık sık vurgulamış, komünizm savunucularına karşı tavrında dahi partizanlaşmaktan kaçınmıştır. 1970'lerde Demirel, gerek dönemin değişen ve sert koşulları gerek Ecevit'in Demirel karşısında yükselişinden ötürü olacak ki, daha sert ve kutuplaştırıcı söylemlerde bulunmuştur (Arslan, 2019: 13). Merkez sağ partilerinin zaman içerisindeki değişimi ANAP ile devam etmiştir. 1980 askeri müdahalesi gerçekleşmiş, siyaset ANAP ile yeniden sivilleşme yoluna girmiştir (Mert, 2007: 107). ANAP'ın siyaseti yürütürken izlediği yol, öncüllerini takdir etmek ancak bunu öncüllerinin yöntemlerini kullanmadan yapmak olmuştur. Muhafazakârlığı diğer partilerden farklı olarak benimsemiş, tüzük ve programında muhafazakârlığı, "milli ve manevi değerler" kavramını kullanarak tanımlamıştır (Çavuşoğlu, 2009: 173). Turgut Özal liderliğindeki ANAP, orta sınıf gruplarını popülist politikalara başvurmadan merkez sağ koalisyona dâhil etmek istemiştir. 1983'te küreselleşen pazar kapitalizmine yönelik politikalar çerçevesinde üretken bir koalisyonu teşvik etmek için gayret etmiştir. Bunu yaparken orta sınıfların üretken olmayan muhafazakârlığına itiraz ederek; ancak onları terk etmeden üretken bir koalisyon oluşturmak istemiştir (Sunar, 2004: 130). Sadece ekonomide değişikliği hedeflemeyen Özal, 24 Ocak 1980 kararları ile 1980 öncesinde siyasette ve toplumda var olan 'devlet belirleyiciliği' düşüncesini yerinden etmiştir. Özal kurduğu partinin hemen her görüşü kapsamasına özen göstermiş, sağ ve sol kavramlarını o güne kadar anlaşıldığı biçimiyle reddetmiş, "mukaddesatçı sağ", "milliyetçi sağ", "liberal sağ" ve "sosyal demokrasi" olmak üzere dört farklı siyasi eğilimi birleştirmeyi hedeflemiştir (Özdemir & Demirkanoglu, 2013:5).

ANAP'tan sonra, merkez sağ siyaset en büyük dönüşümü ve kırılmayı AK Parti ile yaşamıştır. Kendisini siyasetin merkezinde tanımlayarak "muhafazakâr-demokrat" bir kimliğe sahip olduğunu ifade eden AK Parti, Türkiye'de ilk kez İslamcı ve dindar muhafazakâr çevreden gelen politikacıların liderlik kadrosunu oluşturduğu bir merkez sağ siyaset örneğini hayata geçirmiştir (Mert, 2007: 108). AK Parti'ye kadar merkez sağ partilerin ve siyasetin kalkış noktası Cumhuriyet rejiminin Batılı kimlik politikalarına tepkisi üzerinden gelişme göstermiştir. Ancak, AK Parti'nin neredeyse tüm politikalarının AB üyeliği sürecine endekslenmesi, İslamcı geçmişinden dolayı yaşadığı meşruiyet krizini aşmak için dışardan destek bulmak olarak algılanmıştır (Mert, 2007: 113). Türkiye'de dini eğilimli siyasi kadrolar liberalleştikleri gibi, 'Milli Görüş gömleğini' defalarca çıkardığını belirten AK Parti de giderek laik ve demokratik sisteme ayak uydurmaya başlamıştır (Heper, 2011: 379). Ancak tüm bu dönüşüme karşın, Recep Tayyip Erdoğan ve AK Parti'nin zihniyet temellerinde İslami bir realitenin mevcut olduğu görülmektedir. Bunu AK Parti, toplumun kendi sembolleri ile özdeşleşmesinin gerekliliği üzerinden ifade etmiştir. AK Parti'yi diğer İslamcı partilerden ayıran temel özelliği ise, bundan önceki İslamcı partilerin parti politikalarından farklı olarak dünya ekonomisi ve liberalizm ile daha uyumlu bir duruş sergilemesi olmuştur (Mardin, 2018: 196).

3. MERKEZ SAĞ PARTİLERİN İDEOLOJİSİ

Merkez sağ, tarihi süreç içerisinde geçirdiği dönüşüme rağmen belirli ideolojik unsurlar üzerinden bir yol izlemiştir. Merkez sağ ideolojisi, milliyetçilik, muhafazakârlık ve İslamcılık olmak üzere üç temel unsura dayanmaktadır. Ancak bu merkez sağ partilerin her dönemde bu ideolojilere aynı mesafede durdukları anlamına gelmemektedir. Dönem dönem, bu ideolojilerden bazısı merkez sağ partilerin o dönemdeki reflekslerini ifade etmek için yeterli olmuştur. Kimi zaman tek millet, tek devlet diye politika geliştiren merkez sağ partiler, kimi zaman her türlü milliyetçiliğe karşı kontrollü bir tepki geliştirmiştir.

3.1. Milliyetçilik

Merkez sağın milliyetçilik anlayışı, Kemalizm'in milliyetçilik anlayışından ayrılmaktadır. Ulusalçılık olarak da adlandırılan Kemalist milliyetçilik, etnik milliyetçilikten farklı olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları içerisinde kalan vatana aidiyeti ifade etmektedir (Çolak, 2017: 113). Merkez sağ ideoloji olarak milliyetçilik ise, Kemalist ve etnik milliyetçilikten ayrılmaktadır. Merkez sağ partileri genellikle "millet" kavramı üzerinden milliliği tanımlar. Merkez sağ parti iktidarları milliyetçiliği, milleti ayrıştırıcı değil birleştirici bir unsur olarak görmüş ve özellikle siyasal kriz dönemlerinde, milli birlik vurgusu üzerinden söylem geliştirmiştir. Menderes, birçok konuşmasında milliyetçilik motiflerini öne çıkararak Vatan Cephesi'nin kurulması çağrısında bulunmuştur. "Demokrasi milli iradenin tecelli ettiği bir rejimdir ve Türk devletinin bekası, gücü ve itibarı buna bağlıdır" diyen Demirel de söylemlerinde sıkça milliyetçiliğe yer vermiştir. Merkez sağ partilerde hissedilen milli aidiyetin önemli bir yönelimi de Türkiye'deki devlet geleneği ile ilgilidir. Milliyetçilik, devleti milletle özdeşleştiren ve Türk devletinin milleti için var olduğu ve ondan ayrılmaz bir bütün olduğu anlamını taşımaktadır. Bu nedenle, merkez sağın milliyetçiliğe dayalı söylemleri, milli iradeye dayalı iktidar söylemleridir (Erken, 2016: 205).

Milliyetçiliği muhafazakârlıkla birlikte toplumun geleneksel değerlerini nitelenmek için bir araç olarak kullanan merkez sağ milliyetçiliğini, "Türkiyelilik" olarak ifade etmek doğru olacaktır. Menderes'ten Erdoğan'a kadar tüm merkez sağ partilerin milliyetçiliği, etnik temelli bir milliyetçilik kurgusunun reddine dayanmaktadır. Farklılıkların birer zenginlik olduğunu ve Türkiye'nin farklılıklarıyla bir bütün olduğunu belirten merkez sağ, farklı etnik kimlikleri dışlamadığını gösterme eğiliminde olmuştur (Turku, 2018: 52).

3.2. Muhafazakârlık

Merkez sağın önemli ideolojik unsurlarından bir diğeri, muhafazakârlıktır. Merkez sağ partiler gerek bir tutum olarak, gerek ideolojik olarak muhafazakâr değerlerden beslenmektedir. Tarihin ve değerlerin önemli olduğu vurgusu sıklıkla merkez sağ partilerin söylemlerinde yer almakta ve merkez sağ partiler kendilerini muhafazakâr bir kimlik ile ifade etmektedir. Bu nedenle, DP'den sonra gelen AK Parti'de dâhil merkez sağ parti iktidarları kurulduğu günden bugüne, kendisini DP ve ANAP'ın devamı

niteliğinde göstermekte ve kaynağını bu geçmişten aldığını söylemektedir. Sürekli bir medeniyet vurgusu ve Osmanlı Devleti’nin mirasçısı olduğuna dair vurgu da bu durumun diğer göstergeleridir. Ancak, Türkiye’de merkez sağın bu tutumu, eski rejime geri dönüş ve saltanatı getirme düşüncesi anlamına gelmemektedir. Cumhuriyet’in en önemli unsurlarından olan halkın yönetime katılımı benimsenmiştir (Akkır, 2015: 108). Özellikle, çok partili hayata geçişle başlayan gruplaşma ve ayrışmalar, tek parti döneminde bir düşünce çizgisi olarak uç veren Kemalizm muhafazakârlığına, “yani ucu açık bir süreci başlatan bir kurucu edimden ziyade korunması gereken bir yapıyı kuran kurucu edim” (Bora, 2017:123) düşüncesine, alternatif bir muhafazakârlığın önünü açmıştır. Temelde farklı ve sıradan muhafazakârlığı temsil ediyor gibi görünen DP, tek parti döneminin değerler sistemini revizyona tabi tutmak için toplumu bürokratik merkeze karşı seferber etmiştir. CHP’nin halkın gözünde Batılılaşma, batılı yaşam biçimi ve geleneksel değerlerin yitimiyle özdeşleşmiş olmasına karşın, DP geleneği savunan liberal yapısıyla halka seslenmiştir (Gök, Göral & Güney, 2001: 302). Bu nedenle, Türkiye’de kurulan merkez sağ partilerin muhafazakârlık anlayışını belirli bir muhafazakâr kalıbı içerisine sığdırmak zordur. DP döneminden AK Parti dönemine kadar merkez sağ partiler, liberal açılımlar gerçekleştirmiştir. AK Parti, değişim ve dönüşümün doğal akışı dışında radikalizm ve toplum mühendisliği girişimleri ile gerçekleştirebileceği fikrine karşı çıkarak, geleneksel yapının bazı değerlerini ve kazanımlarını koruyarak değişimi sağlamak gerektiğini savunmuştur (Suveren, 2016: 112). Bu nedenle, Türkiye’de merkez sağ partileri liberal-muhafazakârlık anlayışı içinde değerlendirmek daha doğrudur. Aynı zamanda bu liberal muhafazakârlık modeli, serbest piyasa ve teşebbüs hürriyeti, fikir, inanç ve vicdan hürriyeti, yerel yönetimlerin güçlendirilerek toplumun inisiyatifine yer açılması gibi hedefleri gerçekleştirmiştir. Bu model aynı zamanda devletin küçültülerek güçlendirmesi gibi liberal unsurlar ile devletin din ağırlıklı geleneksel davranış tarzlarına kamusal olarak saygılı olunacağını belirten özelliklere de sahiptir (Köker, 2001: 288).

3.3. İslamcılık

Cumhuriyet kurulmadan önce Osmanlı’yı kurtarmak için bir çözüm önerisi olarak sunulan İslamcılık, Müslümanlara sadece bir kozmoloji olarak değil, aynı zamanda strateji ve taktikler olarak da çözüm sunacağı için bir kurtuluş yolu olarak gösterilmiştir. Cumhuriyet kurulduktan sonra öğretiler değişmiştir. Yeni öğretiler Batının örnek alınması gerektiği üzerinden şekillenmiş, yaygın olan İslami üslubun yerine konulabilecek bir şey önerilmemiştir (Mardin, 17: 164). Bu nedenle, zamanla toplumun kimi kesimlerince siyasal-kültürel iktidarın halkına yabancılaşmış bir azınlığın elinde olduğu düşüncesi ortaya çıkmıştır. 1950’li yıllardan beri sağ siyasal söylemlerin, “halk muzdariptir”, “vatan gurbettedir”, “halk gerçek temsilcilerine kavuşacaktır” gibi değişik söylemlerle iktidarın milletin gerçek temsilcilerinin eline geçmesi gerektiği teması üzerinden destek bulması da bundan ötürüdür (Mert,2007: 173).

DP’nin iktidara geldikten sonra dini politikalar adına aldığı ilk karar, ezanın Arapça okunmasının önündeki engeli kaldırmak olmuştur. DP ile ezanın yeniden Arapça okunmaya başlanması, DP’nin bundan sonra atacağı her adımda destek görmesini sağlayacak önemli bir icraat olmuştur. DP’nin bu desteğini kaybetmek istemeyen ve DP’nin izinden giden merkez sağ partiler, dini sembol ve değerleri muhafazakârlık zemini üzerinden yeniden inşa etmiştir. Merkez sağın, 1980’e kadar dini popülist bir söylem olarak iktidarı kazanma unsuru olarak kullandığı iddiası bu yüzdendir. DP’nin ve onun izinden giden merkez sağ partilerin din söyleminde aşırılıklardan kaçındığı; ancak din konusunda ılımlı bir hava oluşturmaya çalıştığı görülmektedir (Kırkpınar, 2018:354). Ancak, 1980’lerdeki ve sonrasındaki siyasetçilerin dini siyasete alet ettiği fikri, mevcut siyasi politikaların değerlendirilmesi açısından yetersizdir. 1980 sonrasında siyasi ve ekonomik alanların ayrışmaya başlaması sonucu ortaya çıkan durum, dinin siyasete alet edilmesinden çok dinin nüfuzunun da dönüşmesidir. Yani, Türk-İslam Sentezi’nin sivil dine dönüşmesidir. Özellikle, Özal’ın öncülüğünü yaptığı ekonomik liberalizm ve bu sürecin İslam ile uyum içerisinde ilerlemesi İslam’ın sivil dine dönüşmesine yardımcı olmuştur (Mardin, 2017:166). Merkez sağı temsil eden AK Parti iktidarı da parti yöneticilerinin İslamcı bir sağ partiden ayrılarak gelmiş olmasından ötürü, başta meşruiyet krizi yaşamıştır. Ancak, AK Parti iktidarı döneminden sonra Türkiye’de siyasetin, sert çekirdekli ideolojiler ile yürütülemeyeceği anlaşılmıştır (Mert, 2007: 173).

4. TOPLUMSAL HAREKETLER

Devletlerin dahi tek karar alıcı konumda olmadığı dönüşen ve değişen dünyada, toplumsal sözleşmenin bir parçası olan bireyin bir karar alıcı olarak varlığı toplumsal varlığından zayıftır. Bu nedenle, toplumsal hareketler bir siyasi katılım aracı olarak, toplumsal sorunların devlete iletilmesi hususunda daha etkili bir iletişim aracıdır. Toplumsal hareketlerin etkisi, geliştiği toplumun karakteri içerisinde bir anlam kazanır. Kimi zaman devlet ile etkili bir iletişim aracı olarak anlam kazanırken, kimi zaman demokrasi için taşıdığı anlamın içi boşalır.

4.1. Demokrasi ve Toplumsal Hareketler

Toplumsal hareketlerin demokrasi ile olan ilişkisi ve demokrasiyi besleyen bir unsur olarak var olup olmayacağı, toplumsal hareketlerin tanımlanması ile doğrudan ilişkilidir. Toplumsal hareketler, çeşitli çıkar gruplarından oluşan birçok farklı toplumsal kesimi içerisinde barındıran bir siyasal katılım biçimidir. Bu farklı kesimler arasında; işçiler, kadın grupları ve öğrenciler, kimi zaman da entelektüel kesim ve aydınlar yer almaktadır. Toplumun bu farklı çıkar grupları çoğu zaman farklı şikâyetler etrafında bir araya gelmektedir. Ancak, çoğu zaman bu söz konusu şikâyetler, politik ortamda demokrasi eksikliği ile ifade edilmiştir (Tilly, 2008: 13). Toplumsal hareketler, demokrasinin işlerliğini arttıran ve vatandaşların taleplerini dile getirdiği alternatif unsurlardan biri olarak ifade edilmektedir. Bunlarla beraber, bulunduğu toplumda ne kadar çok vatandaşın taleplerini dile getirebildiği, eşit ve farklı vatandaşlar tarafından dile getirilen bu taleplerinin devlet davranışları üzerindeki etkisi, bu hakların ve taleplerin devletin koruması altına ne ölçüde alındığı önem arz etmektedir (Porta, 2005: 13).

En basit haliyle seçilen temsilcilerin düzenli seçimler yoluyla vatandaşlara karşı sorumlu olduğu belirli bir karar verme yöntemi olarak tanımlanan demokrasi, topluma alternatif bir temsil hakkı veren toplumsal hareketler ile etkinlik alanını genişletir.

Bu açıdan toplumsal hareketler, seçilmişlerden farklı olarak, taleplerini dile getiren ve demokrasi değerlerini besleyen yeni çıkar grupları olarak ifade edilmektedir (Porta, 2005: 337). Ancak, toplumsal hareketler her zaman demokrasiden yana olmazlar ya da demokrasiyi teşvik etmezler. Toplumsal hareketler, kimi zaman demokrasi taleplerinden daha çok, farklı çıkar ve şikâyetler etrafında örgütlenmektedir. Bu örgütsel yapıların işleyişi, demokrasinin uygulamada iyi işlediği toplumlara oranla demokrasinin zayıf olduğu toplumlarda farklı sonuçlar doğurmuştur. Demokrasinin işlerliğinin zayıf olduğu ve derinleşmediği toplumlarda, demokrasiye katkı sağlaması beklenen toplumsal hareketler, demokrasiden uzak karşıt hareketleri doğurmuştur. Özetle, demokrasi ile toplumsal hareketlerin örtüşmediği koşullarda toplumsal hareketler, antidemokratik programların yürütülmesine, dinsel, ırksal ve etnik azınlıkların dışlanmasına neden olmuştur (Tilly, 2008: 197).

4.2. Siyasete Katılım Aracı Olarak Toplumsal Hareketler

Temelde toplumsal sorunlar ve çatışmalardan doğan muhalefet, bazı somut durumların varlığı söz konusuysen de bir eyleme, görüşe veya tutuma karşı ortaya çıkan kimseler topluluğu olarak ifade edilmektedir. Siyasal iktidarın halkın beklentilerini karşılayamadığı, iktidarın toplumsal sorunlara çözüm getiremediği, ekonomik durumun zayıfladığı, iktidarı elinde bulunduranların yanlış politika izledikleri, ulusal ve uluslararası kriz dönemleri, muhalefetin ortaya çıkmasına neden olan somut durumları oluşturmaktadır. Muhalefetin resmi aracı parlamentolar olmakla birlikte, muhalefet parlamentolar dışında örgütlü-örgütsüz çeşitli grup ve topluluklarca yasal ve yasal olmayan yollarla varlık göstermektedir (Nişancı, 2003: 275). Toplumsal hareketler ile ortaya çıkan muhalefet, siyasal iktidara alternatif oluşturmak üzere geliştirilen bir proje olarak değil, çoğu zaman demokrasiyi geliştirecek, toplumu bu yönde dönüştürecek bir muhalefet olarak ortaya çıkmaktadır (Caniklioğlu, 2007: 111). Bireylerin bazen dolaylı olarak bazen doğrudan kendilerini ifade etmeye ve taraf olmaya ihtiyaçları vardır. Bu doğrultuda meydana getirdikleri örgütlenme eylemi, hem farklılıkların bir araya gelebilmeleri hem de benzerliklerin kesişimi sağlaması açısından önemlidir (Doğan, 2002: 246).

Toplumsal hareketler, hedef otoritelere yapılan ortak hak talebi kampanyaları, yürüyüşler, halk mitingleri, gönüllü birlikler, dilekçeler, afişler ile varlığını göstermektedir. Kimi zaman ise sanat, sinema ve medya araçlarına yansımaları ile kamu politikalarına katılımcı olarak dâhil olmaktadır. Bu araçların tamamı, siyasi katılım sağlamak içindir (Erdemir, 2011: 201). Düzenli olarak gerçekleştirilen seçimler ile toplumun siyasete katılımı belirli ölçüde gerçekleştirilmekle birlikte, siyasi katılım alanları azınlık hakları, cinsiyet ayrımcılığı, kültürel ve etnik farklılıklar yüzünden meydana gelen sorunların çözümünde yeterli değildir. Çoğunlukçu demokrasi modelinin sağladığı temsil hakkı, kimi zaman seçmenler ile temsilcilerin uyumsuzluğu kimi zaman iktidarın tüm yönetim organlarını ele geçirmesi gibi nedenlerden ötürü siyasi katılımı kısıtlamaktadır (Öngör, 2018: 39). Toplumsal hareketler ise bazı temel özellikleri ile demokrasiyi beslediği gibi, gelişmiş bir demokrasi de bir siyasi katılım aracı olarak toplumsal hareketlerin oluşmasını ve serpilmesini destekler. Siyasi katılım aracı olarak toplumsal hareketlere en etkili örnek ise, kitlesel protesto gösterileridir. Protesto tipi örgütlenmelerde meydana gelen toplumsal hareketler, siyasal kararların alınmasında etkili olmuştur. Hiçbir zaman çevre hareketlerinin resmi bir siyasi temsilcisi olmadığı halde, nükleer enerji ve çevre konularında kampanyalar ile başlayan protesto örgütlenmesi, yeşil partilerin ortaya çıkışını sağlamıştır. Toplumsal hareketlerin, hak talebinde bulunmayı kolaylaştıran siyasi partiler ve sendikalardan farklı olarak bu kurumların kurulmasını teşvik etmesi açısından önemli itici güç oldukları görülmektedir (Porta ve Diani, 2006: 148). Ancak, toplumsal hareketlerin bir siyasi katılım aracı olarak demokrasiyi destekleyebilmesi için bazı temel süreçlere ihtiyaç vardır. Bu süreçler: vatandaşlar ile devlet arasındaki tekil veya aracı ilişkilerden doğrudan ve kategorik ilişkiye geçişi sağlayan, siyasi aktörler arasındaki ilişkileri eşitleyen ve genişleten, sosyal eşitsizliklerin kamu politikasına sızmasını azaltan ve güven ağlarının kamu politikasına uyum sağlamasını pekiştiren süreçlerden oluşmaktadır (Tilly, 2008: 218).

5. TÜRKİYE'DE TOPLUMSAL HAREKETLER

Tek partili siyasal sistem, toplumun dönüştürme kapasitesinin üstten geldiğini varsayarak, toplumdaki bağımsız şekilde işleyen ayrıcalıklı bir egemen olarak hareket etmiştir. Bu süreçte, kimin siyasete dâhil olup olmayacağına dair sınırları belirleyenler de sistemin kurucuları olmuştur. Ulusal çıkarlar ile devlet çıkarı arasında, devlet ile millet arasında siyasal, sosyal ve kültürel bir bütünlük olduğu varsayımı üzerinden hareket edilmiştir. Bu nedenle, Türkiye'de toplumsal hareketler bu siyasal sistemin bir ürünü olarak 1980'lere kadar, devlet merkezli ve kontrollü olarak varlığını sürdürmüştür. Yine, Türkiye'de meydana gelen toplumsal hareketlerin şekillenmesinde dâhili ve harici birçok gelişme etkili olmuştur. Bu açıdan, Türkiye'de meydana gelen toplumsal hareketlerin oluşum süreci ve özellikleri farklılık göstermekle birlikte, modernleşme ve kentleşmenin etkisi ile Batıdakine benzer bir gelişme göstermiştir.

5.1. Toplumsal Hareketlerin Oluşum Süreci

Türkiye'de toplumsal hareketlerin bir siyasi katılım aracı olarak karşılık bulması, belirli toplumsal ve siyasal dönüşümler ile ortaya çıkmıştır. 'Sivil' kelimesi kökeni itibarı ile şehirleşme ve şehir hayatının getirdiği görev ve yükümlükleri ifade etmektedir (Mardin, 1995: 9). Türkiye'de sivil siyaseti oluşturan toplumsal hareketler şehir hayatının bir ürünü olarak ortaya çıkmış, siyasal ve sosyal değişimlerin yaşandığı çok partili hayata geçiş ile önemli hale gelmiştir. Türkiye'de modernitenin inşa ettiği temel değerler ve devlet merkezci örgütsel yaşamın hâkimiyeti, 1950'lilere kadar varlığını korumuştur. Sadece içerde yaşanan siyasal gelişmeler değil, aynı zamanda II. Dünya Savaşı sonrasında demokratik liberal sistemin dünyada yaygınlaşması sonucu özgürlükler, temel insan hakları ve hukuk devleti gibi kavramlar evrensel boyutta bir anlam kazanmıştır. Zamanla kamu bürokrasisinin siyasal alandaki etkisi aşınmaya başlamıştır. Liberal ekonomik sistemin gelişmesi ile artan sivil örgütlenmeler sosyal hayattaki örgütlenmeleri de önemli ölçüde etkilemiştir (Tuncel, 2011:292).

Çok partili parlamenter sisteme geçiş ile birlikte ekonomik hayatın belirli bir seviyeye kadar liberalleştiği, toplumsal hareketlerin sağ-sol ekseninde organize olmaya başlanıldığı izlenilmekle birlikte (Keyman, 2006: 22), 1950’lerden sonra giderek elitist çizgiden uzaklaşan sivil toplum hareketleri ‘halk’ adına ortaya konmaya çalışılan bir meşruiyet arayışı içerisinde olmuştur. Bu zamandan sonra ortaya çıkan toplumsal hareketlerin toplumsal sorunlar ile ilgi olduğu gözlemlenmektedir. Kimi zaman iktidar karşıtı bir muhalefet aracı, kimi zaman devlet ve bürokrasisi ile bir ittifak arayışı olarak ortaya çıkan toplumsal hareketler kimi zaman ise, siyasetin dışına kayma eğilimi göstermiştir. Toplumsal hareketlerin ve sivil toplum unsurlarının bu eğilimler etrafında şekillenmesinde en önemli neden ise, siyaseti meşru görmemeleri ve toplum kesimlerini temsil eden ve dönüştürmeye çalışan sivil toplum hareketlerinin, devlet veya bürokrasi karşısında zayıf kalması olmuştur (Gümüş, 2004: 3). İktidara karşı gelişen ve 1960 Askeri Müdahalesi’ne kadar devam eden öğrenci hareketleri, sol cenah tarafından iktidara karşı kazanılan başarının sembolü haline gelmiştir. Sol görüşlü bazı düşünürlerce, iktidar değişikliği meydana gelen toplumsal hareketlerin başarısı olarak gösterilmiştir. Yine, siyasi iktidarın hareket alanının Milli Güvenlik Kurulu aracılığıyla sınırlandırılması amaçlanırken, 1961 Anayasası ile toplumun değişik kesimlerinin sosyal alanda özgürce örgütlenmesinin önü açılmıştır. Ancak, bu düşünce fazla uzun sürmemiştir. Özellikle, tüm dünyayı etkisi altına alan sosyal ve siyasal hareketlerin oluşmaya başladığı ‘‘68 Olayları’’ neticesinde sosyal alandaki toplumsal örgütlenmelerin kendilerine çizilmiş sınırların dışına çıktığı düşüncesi oluşmaya başlamıştır (Tuncel, 2011:304). Bu nedenle 12 Mart 1971 Muhtırası’na ihtiyaç duyulmuş, Muhtıra sonrası yapılan anayasa düzenlemeleri ile yasalar, kamu bürokrasisinin ihtiyaç gördüğü şekliyle yeniden gözden geçirilmiştir. Düzenlemeler ile siyasal alanın daraltılmış ve sosyal alandaki özgürlükler yeniden kısıtlanmıştır. Bu nedenle, 1971 yılından sonra toplumsal örgütlenmeler bu örgütlerin bastırılması sonucu yasal olmayan bir alanda faaliyet göstermeye başlamıştır. Muhtıra döneminde ve sonrasında toplumun bazı kesimleri şiddeti, siyasal ve sosyal alanda kendilerini ve farklılıklarını ifade edebilecekleri bir araç olarak kullanmaya başlamıştır. Türkiye’de meydana gelen toplumsal hareketlerin sonucu olarak askeri müdahaleler ile oluşan kamu bürokrasisi bir yandan şiddetin süreklilik ve yaygınlık kazandığı bir ortamı hazırlarken, bir yandan da kendisi toplumun değişik kesimlerine yönelik uyguladığı şiddeti meşru gösterecek bir zemin hazırlamıştır (Tuncel, 2011: 285).

1960 sonrasında belirli saflara ayrılan toplumsal hareketlerin belirmeye başladığı dönemin 1950’ler olduğu değerlendirilmektedir. Daha sonraki dönemlerde boy gösterecek olan milliyetçi, muhafazakâr, dindar, liberal, demokrat, sosyal demokrat ve sosyalist akımların ve yine feminist faaliyet gösteren birçok grubun temelleri bu dönemde atılmıştır. Toplumsal hareketlerin devletten bağımsız sivil hak ve özgürlükler temelli yeni örgütsel yaşamın aktörleri olarak ortaya çıkması, 1980 ve sonrasında mümkün hale gelmiştir. Bu gelişmeler, 1980’lerden sonra Türkiye’de meydana gelen köklü ekonomik ve kültürel değişikliklerin bir sonucu olarak gerçekleşebilmiştir (Keyman, 2006: 22).

5.2. Toplumsal Hareketlerin Özelliği

Ortaya çıkışı, amacı ve meydana getirdiği sonuçları Batı’da sivil toplumun ve demokrasinin oluşmasında önemli rol oynayan toplumsal hareketler, Türkiye’de uzun bir süre askeri topluma karşılık kullanılmıştır (Mardin, 1995: 9). Türkiye’de toplumsal hareketler, demokrasinin sık sık askeri müdahale aracılığıyla kesintiye uğradığı, askeri iradenin ve gücün toplumda sürekli hissedildiği, resmi olmayan bir muhalefet unsuru olarak geliştiği darbelerin nedeni ya da meşru sonucu olarak yorumlanmıştır. Bu nedenle, Türkiye’de toplumsal hareketler kendiliğinden ve siyasal katılım ihtiyacından ortaya çıkmış varlıklar olarak değil, belli bir ideolojiye hizmet eden, bilinçli bir sivil toplum oluşturma iradesinin ürünü olarak algılanmış, demokrasinin işlerliğini sekteye uğratabilecek antidemokratik hedefler olarak görülmüştür (Caniklioğlu, 2007: 111).

1968’lere kadar gençlik hareketleri CHP denetiminde ve Kemalist çizgidedir. Bu yıllardan sonra iki kutuplu dünya düzeninin meydana getirdiği siyasi kutuplaşma Türkiye’deki gençlerin Kemalizmden uzaklaşarak, kapitalizme karşı sosyalizme inanan ve güvenen bir gençliğe dönüşmesine neden olmuştur (Göktoğa, 2005: 950). Türkiye’de öğrenci hareketleri olarak başlayan toplumsal hareketler, iktidardaki DP’ye karşı, darbenin gerçekleştiği 27 Mayıs’a kadar meydanlardan ayrılmayan öğrencilerin yürüyüşleri ile ortaya çıkmıştır. İlk etap hareketlerinin ve örgütlerinin karakteri, Atatürk ilkelerini ve Cumhuriyet değerlerini korumak ve yaşatmak olmuştur. Bu gençlerin, ‘‘Hürriyet, hürriyet, Menderes istifa et’’ protestolarının yanında en dikkat çeken ‘‘Ordu ile genlik el ele’’dir. Atatürk değerlerinin DP hükümeti ile yerinden edildiğine inanan gençler, kendilerini Cumhuriyet döneminin atanmış muhafızları olarak görmüştür (Önkibar, 2019: 78). Ancak, 1968 yılında meydana gelen öğrenci hareketleri daha çok sağ ve sol çizgide kendilerini konumlandıran gençlerin eylemlerinin başlangıç yılıdır. Öğrenciler örgütlendikleri cemiyetlerde faaliyet göstermekle kalmamış üniversiteleri, faaliyetlerini ve eylemlerini gerçekleştirebilecekleri alanlar olarak görmüştür. Bu dönemde üniversiteler sağ ve sol ideolojiyi benimseyen öğrencilerin çatışma alanına dönüşmüştür (Koca, 2018: 98).

2000’li yıllarda meydana gelen en dikkat çekici toplumsal hareket ise, 2013’te, İstanbul’un tarihi, mimari ve çevre dokusunun yaşamı olumsuz etkileyecek bir biçimde değiştiğini savunan ve toplumun farklı kesimlerinden oluşan kişiler tarafından meydana gelen toplumsal harekettir. 2013’te gerçekleşen ve ‘‘Gezi Olayları’’ olarak adlandırılan bu toplumsal hareket, Taksim’deki Gezi Parkı’nın bulunduğu mekâna hükümet tarafından, bir topçu kışlası yapılması düşüncesini protesto etmek amacıyla başlamış, başka illeri de içine alan ve aylarca süren bir harekete dönüşmüştür. İstanbul’da süren imar uygulamalarının çevreye yeterince zarar verdiği, mekânın içerisinde yer alan ağaçların kesilmemesi gerektiği, mekânın bir alışveriş merkezine dönüştürülmemesini talep eden ve Gezi Parkı’nı mekân tutmuş kişiler tarafından başlayan olaylar, gittikçe farklı taleplerle büyümüştür (Kalaycıoğlu, 2019:1).

hiç genişletilemediği kadar genişletilmesi, 1960'da iktidarı indirdiğine inanan gençlerin bu yolla istediği her şeyi değiştirebileceğine dair daha güçlü bir inancın oluşması, 68 Olayları'nı tetiklemiştir.

Toplumsal hareketlerin siyasete katılım aracı olarak başarılı olabilmesi için gerek toplumsal hareketlerin muhataplarının, gerek muhatap olduğu iktidarın sağlam bir müzakere zemininde bir araya gelmesi gerekmektedir. Bireylerin kendilerini toplumsal ve siyasal alanın bir parçası olarak hissettiği, hem siyasal düzene uyumlu hem siyasal düzeni sorgulayıcı bir bilinçle hareket ettiği, iktidarın buna meşru bir zemin hazırladığı demokratik alanlar, toplumsal hareketlerin bir siyasi katılım aracı olarak varlığını koruyacaktır. Aynı zamanda toplumsal hareketlerin de iktidar olma amacıyla değil, siyasal alana etkide bulunma amacıyla bir araya gelmiş bireylerden oluşması demokrasinin işleyişini kolaylaştırır. Ancak, Türkiye'de toplumsal hareketlerin demokrasinin işleyişini açısından gerekli bir mekanizma olduğu düşüncesinin dikkate alınmadığı görülmektedir. Bunun en önemli nedeni, toplumsal hareketlerin demokratik taleplerden çok, hükümet değişikliği talepleri ile gündeme gelmiş olmasıdır. Başbakan Menderes ve Erdoğan iktidarı döneminde meydana gelen toplumsal hareketler, seçimle işbaşına gelmiş iktidarı seçimle değiştireceğine inananların kullandığı ve yönettiği bir araç olarak yorumlanmıştır. İktidar değişikliği talepleri ve buna yönelik eylemler, Türkiye'de meydana gelen toplumsal hareketlerin en temel özelliklerinden biri olmuştur. Siyasi tarih içerisinde toplumsal hareketlerin meydana getirdiği protesto eylemleri, zamanla şiddet eylemlerine dönüşmüş ve bir askeri müdahale ile sonuçlanmıştır. Bu nedenle, merkez sağ parti iktidarları, olayların çıkış nedeni ve talepleri üzerinde durmak yerine, olaylara karşı olumsuz bir tavır geliştirmiştir. Tüm bunlarla birlikte özellikle son dönemde meydana gelen Gezi Parkı Olayları'nda Erdoğan'ın gerek sanatçılar gerek eylemciler ile görüşmüş olması, toplumsal hareketleri ve talepleri tamamıyla reddettiği düşüncesini desteklememektedir. Erdoğan'ın attığı bu adım en azından toplumsal hareketlere karşı müzakere yolunu açmıştır.

Özetlemek gerekirse, Türkiye'de meydana gelen toplumsal hareketler, içerisinde geliştiği siyasi olaylar ve sonuçları nedeniyle, merkez sağ parti iktidarları tarafından çoğunlukla sisteme karşı bir başkaldırı ya da düzen bozucu eylemler olarak yorumlanmıştır. Ancak bu düşünce, toplumsal hareketlerin demokrasiye katkı sağlayan bir unsur olarak varlığını sürdürdüğü gerçeğini değiştirmez. İçerisinde geliştiği siyasi gelenek nedeniyle kimi zaman statik sistem, kimi zaman ordu, kimi zaman ise devletin kendisi tarafından kabul görmese dahi, Türkiye'de de zamanla muhalif hareketlerin de kurucu rol üstlenebildikleri belirli pratiklerle ortaya çıkacaktır.

KAYNAKÇA

Adalet Partisi, <http://ap.org.tr/>, Erişim Tarihi: 02.11.2019.

Ahmad, F. (1999), *Modern Türkiye'nin Oluşumu*, İstanbul: Kaynak Yayınları.

Akgün, Birol, (2006), Türkiye'de Merkez Sağ Siyaset Geleneği Ve Ak Parti, *Muhafazakâr Düşünce*, 3, 9-10.

Arslan, M. (2019), *Süleyman Demirel*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Arslan, Zühtü, (2009), Türk Parlamento Tarihi TBMM- XI. DÖNEM (1957- 1960), I. CİLT, TBMM Kültür, Sanat Ve Yayın Kurulu Yayınları No:156.

Bora, Tanıl, (2017), *Cereyanlar: Türkiye'de siyasi ideolojiler*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Caniklioğlu, M.Dikmen, (2007), *Sivil Toplum ve Türkiye Demokrasisindeki İzdüşümleri*, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Çaha, Ö. (2016), *Sivil Toplum ve Devlet*, Ankara: Orion Yayınları.

Çaha, Ömer, (1999) , Liberal ve Sosyalist Ülkelerde Sivil Toplum, <http://www.libertedownload.com/LD/arsiv/16/10-omer-caha-liberal-ve-sosyalist-ulkelerde-sivil-toplum.pdf>, Erişim Tarihi: 10.11.2019.

Çaplı, B. DÜNDAR, C. 32. Gün Arşiv Belgeseli, <https://www.youtube.com/watch?v=n0EBcIo4d4U>, Erişim Tarihi: 05.11.2019.

Çavuşoğlu, H. (2009), "Türk Siyasi Hayatında Merkez Sağ Çizginin Tarihi, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19, (2), 265-278.

Çolak, Y. (2017), *Türkiye'de Kültürel İktidarın Kuruluşu 1923-1945*, Ankara: Liberte Yayınları.

Çufalı, M. (2005), Çok Partili Hayata Geçiş Dönemi, *Türkiye'de Siyasal Hayat*, ed. S.BAKAN, İstanbul: Aktüel Yayınları.

Enerem, H.T. (2018), The Rise And Decline Of Center Right Parties In Turkey, (Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul: Yeditepe Üniversitesi.

Erdoğan, S. (2008), Anavatan Partisinin Siyasal Dönüşümü, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Erken, Baki, (2016), Türkiye'de Merkez Sağ İdeolojisini Siyasal Hareket Üzerinden Temellendirme Denemesi, *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 14, (2).

32. Gün Arşiv, (2017), Demirkırat Belgeseli, <https://www.youtube.com/watch?v=sBPfjeWbp9Q>, Erişim Tarihi: 07.11.2019.

- Göka, E. & Göral, F.S., Güney, Ç., Bir Hayat İnsanı Olarak Türk Muhafazakârı ve Kaygan Siyasal Tercihi, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce*, (Ed. Mehmet Ö.A. vd.), Cilt 5, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Gökmen, Ö. (2006) Tek Parti Dönemi Cumhuriyet Halk Partisi’nden Muhafazakâr Yönelimler, (Yay. Haz. Tanıl Bora, Murat Gültekingil) *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce, Muhafazakârlık*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Göktolga, O. (2005), Dünya’da Ve Türkiye’de 68 Hareketi Ve Sonuçları, *Türkiye’de Siyasal Hayat*, (Ed. A. Küçük vd.), İstanbul: Aktüel Yayınları ss.937-953.
- Gümüş, Korhan, (2004), Yakın Tarihimizde STK Hareketinin Gelişimi Ve Kamu Sivil Toplum Kuruluşları İlişkisi, Bilgi Üniversitesi Sivil Toplum Kuruluşları ve Araştırma Birimi, Savunuculuk ve Politikaları Etkileme Konferans Yazıları, No:3.
- Heper, M. (2011), *Türkiye’nin Siyasal Hayatı*, İstanbul: Doğan Kitap.
- Heper, M. (2012), *Türkiye’de Devlet Geleneği*, Ankara: Doğu-Batı Yayınları.
- <https://www.youtube.com/watch?v=8bLpAwRQ4sY>, Erişim Tarihi: 15.11.2019.
- Kahraman, H.B. (2007), *Türk Sağ ve AKP*, İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Kalaycıoğlu, E. (2013), Siyasal Katılmanın Anatomisi, *Bilim Akademisi Derneği*, Sabancı Üniversitesi, 34-179/148.
- Köker, L. (2003), Liberal Muhafazakârlık ve Türkiye, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce*, (Ed. Mehmet Ö. Alkan vd.), Cilt 5, İstanbul: İletişim Yayınları,
- Mardin, Ş. (1995), *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, Der. Mümtaz’er Türköne/Tuncay Önder, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2018), *Türkiye, İslam ve Sekülerizm*, İstanbul: İletişim Yayınları,
- Massicard, É. (2016), *Türkiye’den Avrupa’ya Alevi Hareketinin Siyasallaşması*, İstanbul: İletişim Yayınları
- Koca, M. (2018). 68 Öğrenci Olayları ve Üniversitelerde Politik Şiddet, *Birey ve Toplum Sosyal Bilimler Dergisi*, Bahar, 8, (15).
- Mert, N. (2007), *Merkez Sağın Kısa Tarihi*, İstanbul: Selis Kitaplar.
- Nişancı, Ş. (2003), *Sivil İtaatsizlik*, İstanbul: Okumuş Adam Yayıncılık.
- Öngör, I. (2018), 2000’li Yıllarda Toplumsal Hareketler Ve Sivil Toplum Tartışmaları, (Yayınlanmış Yüksek lisans Tezi), Ankara: Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özbudun, E. (2006), *Türk Siyasal Hayatı*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Özdemir, H. (2012), Demokrat Parti (DP) ile Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)’nin Karşılaştırmalı Tarihsel Analizi, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22, (2), 188-209.
- Özdemir, H. & Demirkanoğlu, Y. (2013), Türkiye’de Merkez Sağ Partilerin Kentsel Toprak Politikaları: Turgut Özal Dönemi Anavatan Partisi (ANAP) Örneği, *Akademik Bakış Dergisi*, 35.
- Porta, D.Della, (2005), *Deliberation in Movement: Why and How to Study Deliberative Democracy and Social Movements*, Italy: Badia University, European University Institute, (9), 50016.
- Recep Tayyip Erdoğan, Basın Toplantısı, <https://www.youtube.com/watch?v=JgQti7AGzGg>, Erişim Tarihi: 15.11.2019.
- Sabah Gazetesi, Ana Muhalefet Kışkırtıyor, 03 Haziran 2013, s. 24. , Erişim Tarihi: 15.11.2019.
- Sartori, G. (1996), *Demokrasi Teorisine Geri Dönüş*, çev. Tunçer Karamustafaoğlu, Mehmet Turhan, Ankara: Yetkin Yayınları.
- Sunar, İ. (2004), *State, Society and Democracy in Turkey*, İstanbul: Bahçeşehir University Publication.
- Suveren, Y. (2016), Türkiye’de Muhafazakârlık Olgusunun Siyasal Algılanışı Üzerine: Bir Alan Çalışmasının Bulguları, *Yakın Doğu Üniversitesi İslam Tetkikleri Merkezi Dergisi*, 2, (1), 107-137.
- Szyliowicz, S. (2017), Türkiye Kırsalında Siyasetin Dinamikleri, Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü , *Atatürk Yolu Dergisi*, 61, 493-510.
- TBMM Kütüphanesi, file:///C:/Users/Lenovo/Downloads/197600462_1969.pdf, Erişim Tarihi: 02.11.2019.
- TBMM https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/bitstream/handle/11543/643/199302257_1986.pdf?sequence=1&isAllowed=y Kütüphanesi,
- The Guardian, <https://www.theguardian.com/world/from-the-archive-blog/2018/apr/06/paris-students-demonstrations-may-1968>, Erişim Tarihi: 10.11.2019.
- Tilly, C. (2008), *Toplumsal Hareketler*, İstanbul: Babil Yayıncılık
- Tuncel, G. (2011), *Sivil Toplum ve Devlet*, Malatya: BİLSAM Yayınları.

- Turku, E. (2018), Merkez Sağ Partilerde Liberalizm: DP-ANAP-Ak Parti İncelemesi, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale: Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Zurcher, E.J. (2013), *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Ayasofya'nın Tekrar Camiye Dönüştürülmesi Meselesi ve Fetih Kutlamaları (1950-1970)*

The Issue of Reconversion of Hagia Sophia into Mosque and Conquest Celebrations (1950-1970)

Ahmet İŞLER^a

^a Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Bitlis/Türkiye, ahmet_isler@hotmail.com ORCID: orcid.org/0000-0002-9742-1260

ÖZ

İstanbul'un fethinin sembolü ve Fatih'in emaneti olarak görülen Ayasofya Camii, 24 Kasım 1934'te Bakanlar Kurulu Kararı ile müzeye dönüştürülmüştür. Bu durum muhafazakâr, milliyetçi ve İslamcı kesimleri derinden etkileyen bir hadisedir. Özellikle Tek Parti döneminden sonra müzeye dönüştürülen Ayasofya'nın tekrar ibadete açılması için bir mücadele verildiği görülmektedir. Bu çalışmada 1950-1970 yılları arasında daha çok muhafazakâr/İslamcı düşünürlerin ortaya koyduğu mücadele ele alınmıştır. Yine Ayasofya ile bağlantılı ve Ayasofya meselesini her seferinde gündeme getiren İstanbul'un fethi yıldönümü bağlamında konu irdelenecektir. Ayasofya'nın bir iç mesele olduğu gibi dış politika konusu olduğu da göz önünde bulundurulmaya çalışılmıştır. Burada temel referans kaynağı söz konusu kesimlerin çıkarttığı gazete ve dergiler olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ayasofya, Fetih Kutlamaları, Muhafazakârlık.

ABSTRACT

The Hagia Sophia Mosque, which is seen as the symbol of the conquest of Istanbul and the trust of Fatih, was transformed into a museum on 24 November 1934 with the decision of the Council of Ministers. This is an incident that deeply affects conservative, nationalist and Islamist circles. It is seen that there is a struggle to reopen Hagia Sophia to worship, which was converted into a museum after the Single Party period, to be opened again. In this study, it has been mostly tried to reveal the struggle of conservative/Islamist thinkers between the years 1950-1970. Again, the subject is examined in the context of the anniversary of the conquest of Istanbul, which is related to Hagia Sophia and always brings up the issue of Hagia Sophia. It has been tried to be taken into consideration that Hagia Sophia is an internal issue as well as a foreign policy issue. Here, the main reference source will be the newspapers and magazines published by the said groups.

Keywords: Hagia Sophia, Conquest Celebrations, Conservatism.

1. GİRİŞ

Dördüncü yüzyılda inşa edilen Ayasofya, önceleri, "Büyük Kilise" olarak adlandırılmış, beşinci yüzyıldan sonra ise "Sophia" adını almıştır. Fatih'in İstanbul'u fethinden sonra Ayasofya adını alan yapı camiye dönüştürülmüş ve ilk Cuma namazı burada kılınmıştır (Erdoğan, 2012: 2). Tarih boyunca tahribata uğrayan Ayasofya, Ermeni mimar Tiridat tarafından altı yıllık bir çalışmayla 13 Mayıs 994'te tekrar açılmıştır. IV. Haçlı Seferi esnasında (1204) İstanbul'u işgal eden Latinler burayı yağmalamış ve büyük oranda tahrip etmiştir. Daha sonra defalarca tamirâtı yapılan kilise, fetihden önce bakımsız ve harap bir durumdadır (Eyice, 1991: 207). Ancak fetihle birlikte Ayasofya yeni bir yüze kavuşmuş ve korunarak günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.

İstanbul fethinin sembolü olarak görülen Ayasofya, beş yüz yıl boyunca camii olarak kullanılmıştır. Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethettikten sonra İmparatorun "şahsi mülkü" konumunda olan Ayasofya, Fatih'in "şahsi" mülküne "camii" olarak kullanılmak üzere girmiştir. Erken cumhuriyet döneminin başlarında (1931-1933) restorasyon çalışmalarına sahne olan Ayasofya Camii, 24 Kasım 1934'te Bakanlar Kurulu Kararı ile müzeye dönüştürülmüştür. Ayasofya, hem Fatih döneminde hem de sonrasında İslâm dünyasında Mekke, Medine ve Kudüs'teki kutsal mekânlardan sonra "sembol bir mabet" olarak görülmüştür (Özdemir, 2014: 3). Ayasofya'nın müzeye dönüştürülürken Bakanlar Kurulu kararının resmi gazetede yer

* Bu çalışma "Türkiye'de Muhafazakâr Düşüncede Milliyetçilik (1939-1970)" adlı doktora tezinden türetilmiştir.

Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

almaması ve Atatürk'ün imzasının gerçekte var olup olmadığı tartışmaları devam ederken karar içeriğinin anlaşılmasında zorluklar yaşanmıştır. Zira Müslüman toplumlar açısından kutsal görülen Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesinin “Şark Âlemini sevindireceği” ve “insanlığa yeni bir ilim müessesesi kazandıracığı” gibi anlam verilemeyen argümanlarla savunulmuştur (Kandemir, 2004: 58). Maarif Vekâlet'inin 14.11.1934 tarihli teskeresinde “Ayasofya Camii”nin “eşsiz bir mimarlık sanat abidesi” olarak güzelleştirilmesi ve korunması amaçlanmıştır (BCA. 30.18.01.02/ 49.79.6). Öte yandan Ayasofya'nın Hıristiyan dünyası için de sembol bir konumda olması ve 19. yüzyıldan itibaren caminin kiliseye çevirme hayallerinin dışı vurumu, müzeye çevrilen camii ile ilgili tepkilere neden olmuştur (Detaylı bilgi için bkz. Akgündüz v.d.: 2005). Ayrıca caminin müzeye çevrilmesinin hukuki olmadığı vakfiyede geçen “Kim ki bâtil gerekçelerle bu vakfın şartlarından birini değiştirirse veya vakfın değiştirilmesi ve iptali için gayret gösterirse, vakfın ortadan kalkmasına veya maksat ve gayesinden başka bir gayeye çevrilmesine kast ederse Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların laneti üzerlerine olsun” (aktaran: Çoruhlu v.d, 2016: 26) ibaresi müzeye dönüştürülen caminin meşruiyetini sorgulamaktadır. Nitekim Çoruhlu v.d. 1934'de Bakanlar Kurulu kararında Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesi hususunu detaylı bir şekilde incelemiş ve kararın hukuki boyutu sorgulanmıştır: “Ayasofya'nın müze kullanımının İnsan Hakları Evrensel Beyanname'si'nin 17. maddesi, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin 1. protokolünün 1. Maddesi, Anayasa'nın 35. maddesi, Türk Medeni Kanunu'nun 683. maddesi, Vakıflar Kanunu'nun 3, 6, 16 ve 30. maddesi ve Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu 10. ve 11/2. maddesine aykırı olduğu belirlenmiştir” (Çoruhlu vd., 2016: 29). Bu kararlar 1950-1970 yılları arasında İslami dergilerde de sorgulanmış Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesi hukuken meşru görülmemiştir.

Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesi tarihsel bağlamı içerisinde değerlendirildiğinde bu değişimin nedeni daha iyi anlaşılabilir. Türkiye'nin modernleşme serüveni dikkate alındığında 1930'lardan sonra radikal bir Batılılaşma sürecine girdiği gözlenmektedir. Bu bağlamda değerlendirildiğinde Kemalist modernleşmenin Osmanlı ve İslam medeniyeti için önemli olan bir yapıyı camiden müzeye dönüştürmesinde bir sakınca görmediği anlaşılabilir. Nitekim Amerikan Bizans Enstitüsü 1931'de Ayasofya'da mozaikleri gün yüzüne çıkarma izni almıştır (BCA. 30.18.1.2/20.37.18) Amerikan Bizans Enstitüsü müdürü olan T. Whittmore, Atatürk'ün talebi Bakanlar Kurulu'nun kararıyla 1932'de çalışmalara başlamıştır. Restorasyon çalışmaları yapının tarihi dokusunu gün yüzüne çıkarma hedefinde olup ayrıca kazı çalışmaları yapılmıştır. 1970'lere kadar süren çalışmaların sonunda “şimdiki güney tarafı girişi üstünde Meryem, Konstantin ve Justinianos'u tasvir eden XI. yüzyıla ait olduğu sanılan mozaik ile imparator Kapısı üstündeki alınlıkta VI. Leon'u İsa önünde secde eder vaziyette tasvir eden mozaik bulunmuş, apsis yarım kubbesinde büyük bir Meryem ile önündeki kemerin alt kısımlarında iki baş melekten biri meydana çıkarılmıştır (IX. yüzyıl). Yukarı katta ise kuzey galerinin kuytu bir kemer aralığında imparator Alexandros'un portresi, kuzey kemeri içindeki kalkan duvarının alt kenarında üç aziz, güney galerinin ortalarında İsa, Meryem ve Joannes üçlüsü (XII yüzyıl), nihayet aynı galerinin dip duvarında imparatoriçe Zoe ve IX. Konstantin Monomakhas ile II. İoannes Komnenos'un karısı ve oğlunun resimleri bulunmuştur” (Eyice, 1991: 209).

Ayasofya Camii'nin müzeye çevrilmesi bir kesim tarafından hoş karşılanmasa da buna karşı çıkmak ve açıkça muhalefet etmek Tek Parti döneminde pek mümkün olmamıştır. Ancak çok partili döneme geçişte gerek milliyetçi gerekse de muhafazakâr çevrelerce fethin sembolü olan Ayasofya'nın tekrar camiye dönüştürülmesine dönük girişimlerde bulunulmuştur. İstanbul'un Fethi yıldönümünde bu talep daha yüksek bir sesle dile getirilmeye başlanmış, Demokrat Parti döneminin ilk yıllarında bununla ilgili etkinlikler yapılmıştır. Ayasofya Camii, müzeye dönüştürüldükten sonra ilk olarak Ağustos 1980 yılında “Hünkâr Mahfili” denilen küçük bir bölüm ibadete açılmış ancak kısa süre sonra askeri darbe ile kapatılmıştır. 1992 yılında dönemin hükümeti burayı yeniden ibadete açmıştır. Muhafazakâr ve İslami kesimler özellikle Tek Parti döneminden sonra müzenin tekrar camiye dönüştürülmesi bağlamında büyük bir mücadele vermiştir. Müslümanlar açısından İstanbul'un fethine mazhar olduğu için Fatih'in emanetine sahip çıkamama ve fethin sembolü olan Ayasofya'nın “zincire vurulması” bu kesimde derin yaralar açtığı görülmektedir. Öte yandan Müslümanların İstanbul'u fethetme gayesi Hz. Muhammed'in methine mazhar olma isteğiyle de ilgili bir durumdu. İslam orduları Fatih'ten çok önce bu gayenin peşinde koşmuşlardır. Sahabeden Eyüp el-Ensari'nin fetih girişimi İstanbul'un Osmanlılar tarafından fethetmesiyle sonuçlanmıştır. Bu bakımdan İstanbul'un fethi sıradan bir fetih değildi ve fethin sembolü olan Ayasofya'nın müzeye dönüştürülmesi İslam ve Türk tarihi açısından kabul edilebilir bir durum olarak görülmemektedir. Ayasofya'nın tekrar camiye dönüştürülmesi için İslamcı/muhafazakâr çevreler fikirleriyle, eylemleriyle şiirleriyle ve süreli yayınlarıyla bu taleplerinden vazgeçmemişlerdir. Ayasofya için yazılan “Aylar yıllar geçti, hâlâ ağlarsın, Artık yaşlarını sil Ayasofya, O mahzun halinle yürek dağlarsın, Fethin sembolüsün bil Ayasofya” mısraları bestelenerek ezgilere dönüştürülmüştür. Yine konu siyasiler tarafından da ele alınmıştır. Dönemin Milli Selamet Partisi lideri Necmettin Erbakan meydanlarda “Ayasofya'yı Biz Açacağız” vaadinde bulunarak ilk kez “yetkili bir devlet adamı” olarak Ayasofya'nın ibadete açılmasını açık bir dille ifade etmiştir. 1977'de bir gazetede yaptığı mülakatta “Ayasofya Camii İslam'ın köhnemiş Hristiyanlığa galebenin timsalidir” cümlelerini sarf etmiştir. Erbakan, Ayasofya'yı “Hakk'ın batıla galebesinin timsali” (Sebil, 1977: 10) olarak nitelmiş ve müzeye çevrilen Ayasofya'nın ibadete açılması gerektiğini vurgulamıştır.

86 yıl boyunca müze olarak kalan Ayasofya, Danıştay'ın Bakanlar Kurulu'nun 24 Kasım 1934 tarihli kararını iptal etmesiyle tekrar camiye dönüştürülmüştür. Danıştay'ın gerekçeli kararında caminin vakıf senedindeki ibaresine göre camii vasfı dışında kullanılmasının hukuken mümkün olmadığı kararı verilmiştir. Ayasofya 24 Temmuz 2020'de Cuma namazının kılınmasıyla ibadete açılmıştır. Bu çalışmada Ayasofya'nın tekrar camiye dönüştürülmesi için 1950-1970 yılları arasında muhafazakâr/İslamcı¹ düşünürlerin ortaya koyduğu mücadele ortaya konulmaya çalışılacaktır. Yine Ayasofya ile bağlantılı ve Ayasofya meselesini her seferinde gündeme getiren İstanbul'un fethi yıldönümü bağlamında konu irdelenecektir.

¹ Çalışmada muhafazakâr veya İslamcı kavramlarının bazı durumlarda benzer şekilde verilmesinin sebebi 1970'lere kadar İslamcı kavramının veya İslamcılığın kendilerini muhafazakâr veya mukaddesatçı olarak tanımlamalarıdır. 1970'lerden sonra bu

Müslümandır ve yapıldığı günden İstanbul'un fethine kadar gizli Müslümandır. Hanif dininde olan Ayasofya beş yüz yıldan beri de açık Müslümandır." Karakoç, Ayasofya'ya manevi bir anlam yükleyerek tarihteki önemine vurgu yapmış, Ayasofya üzerinden "diriliş" mefkûresini açıklamaya çalışmıştır: "Evet Ayasofya, bütün anlamıyla İslam'a aitti. Hz. Peygamberin gelişinin haber halindeki en büyük anıtı oldu. Ölüler için bir anıt değil. Gelecekler için, ebedi sağlar ve sağlıklar, diriler ve dirilişler için bir anıt" (Diriliş, 1966: 30). Bu bağlamda Karakoç'un Ayasofya'ya yüklediği anlam yapının ilk günden günümüze ve geleceğe Müslümanlar açısından önemini ortaya koyması bakımından önemlidir.

Ayasofya'nın müzeye çevrilmesi olayını *Büyük Doğu* dergisi başta olmak üzere farklı süreli yayınlarda dile getiren Mustafa Yazgan, *İslâm'ın İlk Emri Oku* dergisinde "Selâm Sana Ayasofya" adlı bir şiir yayınlayarak duygularını şu mısralarla dile getirmiştir: "Taşlar insana küser mi? Ayasofya'nın taşı toprağı, kendini vatanda garip bırakan, Sultanahmetlere, Süleymaniyelelere imrendiren ilgisizliğe küskün. Seninle barışık olanlardan selâm sana...? Sesi kısılan vicdanlardan selâm sana. Ayasofya! Güzel Ayasofya... Ümidini kuvvetli hükümetlerde arayan, iradesini kuvvetli ellerde yumruklaştıran, fikrinin Hakka ve Halka inanan devlet adamlarında gerçekleştiğini görmek isteyen Ayasofyanın MÜSLÜMAN-TÜRK CAMİİ olarak millete hediyesini haykıran Türk Milletinden kucak dolusu, gönül dolusu selâm sana" (Yazgan, 1966: 5). Yazgan'ın bu mısraları onun Ayasofya ile ilgili kurmuş olduğu duygusal bağı işaret etmekte ve Ayasofya'nın tekrar ibadete açılması ümidinin güçlü, irade sahibi bir hükümette olduğunu düşünmektedir.

İstanbul'un Fethi ve Ayasofya'nın tekrar camiye dönüştürülmesi konusu muhafazakâr, milliyetçi ve mukaddesatçı camianın sürekli gündeminde olmuştur. Fethin her yıldönümünde Ayasofya'nın tekrar camiye dönüştürülmesi de gündemden düşmemiştir. Milli Türk Talebe Birliği (MTTB) ve Mücadele Birliği gibi teşkilatlar için İstanbul'un fethi ve Ayasofya'nın tekrar camiye açılması Türk-İslam tarihi açısından önemli olgulardır. MTTB ilk olarak 1965 yılında fetih kutlamaları yapmıştır. Sonraki yıllarda Fethin 514. yıldönümü etkinlikleri kapsamında Edirne'den başlanarak Sultanahmet'te son bulan geniş katılımlı program düzenlenmiştir. MTTB başkanı İsmail Kahraman, bu programda fethin sembolü olan Ayasofya'nın minarelerinin ezansız olması dolayısıyla fetih kutlaması yapmayacağını söylemiş ve bir saat boyunca protesto oturduğu oturmuş. En önemli olaylardan biri de 27 Temmuz 1967 tarihinde Ayasofya'da toplu olarak kılınan namazdır. Papa'nın Türkiye'yi ziyareti esnasında üst düzey karşılanmaları ve Papa'nın Ayasofya'da diz çöküp dua etmesi, diğer turistlerin de buna eşlik etmesi tepkiyle karşılanmıştır. Papanın Ayasofya ziyaretinin dini bir ayine dönüşmesi üzerine dönemin MTTB üyeleri Ayasofya'ya giderek cemaatle namaz kılmışlardır (Burak, 1969: 48). MTTB ön planda olan bir kuruluş olarak Ayasofya meselesini sürekli gündeminde tutmuş, sonraki zamanlarda Ayasofya'da toplu namaz kılma eylemlerinde bulunmuştur.

1970 yılında fethin 517. yıldönümü kutlamaları, başta MTTB olmak üzere 33 milliyetçi, muhafazakâr ve mukaddesatçı "sağ cephe" olarak adlandırılan kuruluşlar tarafından Saraçhane Meydanı'nda gerçekleşmiştir. Mitingde dönemin MTTB Başkanı Burhaneddin Kayhan ve Necip Fazıl Kısakürek bir konuşma yapmıştır. Bu konuşmalar fethin milli bayram olması ve Ayasofya'nın ibadete açılması ve "zincirlerinden kurtarılması" üzerinedir. Ayrıca 1970 yılında sol yayınlarda Fatih'e dil uzatılması ve Osmanlı'larına yönelik "gerici, katil, emperyalist" suçlamalarına karşı MTTB'nin yayın organı olan *Milli Gençlik* dergisinde "35 Milyon Lanet" adlı bir yazı kaleme alınmış ve solcular ağır şekilde eleştirilmiştir (Keskin, 1970: 19). Söz konusu yıllarda sağ ve sol kesimlerin yayın organlarında birbirlerine karşı eleştirileri artarak devam etmiştir. Sağ kesim milli ve dini değerleri koruyan bir refleks göstermişler ve Ayasofya fetih etkinlikleriyle gündemden düşmemiştir. Fetih kutlamaları 1970'lerde Mücadele Birliği tarafından düzenlenen etkinliklerle kutlanmıştır. Birliğin yaptığı fetih yürüyüşü Topkapı'dan başlanarak Ayasofya'ya kadar sürdürülmüştür. Burada Fatih'in peygamberin methine mazhar olması dile getirilirken onun emaneti olan Ayasofya'nın camiye dönüşmesi talep edilmiş, ayrıca Patrikhane'nin önünde protestolar yapılarak "milletin koynuna sokulmuş yılan durumunda olan" patrikhanenin yurt dışına sürülmesi talep edilmiştir (Yeniden Milli Mücadele, 1970: 4).

Ayasofya'nın tekrar ibadete açılmasını talep eden kesimler 1970'lerden sonrada bu mücadeleyi sürdürmüştür. Bazı siyasi oluşumlar ve siyasi partilerin de gündeminde olan Ayasofya'nın tekrar camiye dönüştürülmesi gerçekleşmemiştir. Ancak bu talep elli yıl sonra gerçekleşecek, 86 yıl boyunca müze olarak ziyaretçileri kabul eden yapı, camii statüsünde ibadete yeniden açılacaktır.

3. SONUÇ

İstanbul fethinin sembolü ve Fatih'in emaneti olarak görülen Ayasofya'nın 1934 yılında müzeye çevrilmesi meselesi, muhafazakâr ve İslamcı kesimleri derinden etkileyen bir olaydır. Tek Parti rejiminin sona ermesiyle birlikte Ayasofya'nın tekrar camiye dönüştürülmesi talepleri daha yüksek bir sesle dile getirilmiştir. Bu doğrultuda çok sayıda kesimin girişimleri olmuştur. Bu girişimler bazı teşkilatların faaliyetleri ve çıkartılan süreli yayınlarda açıkça dile getirilmiştir. Hükümetlere Ayasofya'nın tekrar camiye dönüştürülmesi hususunda baskı yapan kesimler bu ideallerinden vazgeçmemişler ve bu uğurda bedeller ödemişlerdir.

İstanbul'un fethi yıldönümlerinde sıkça dile getirilen Ayasofya konusu, fetih ile adeta birbirine kenetlenmiştir. Bu bağlamda İstanbul'un fethi kutlamalarının en temel mesajı, fethin sembolü olan Ayasofya'nın tekrar camiye dönüştürülmesidir. Kimi zaman bu kutlamalarda Ayasofya'nın müzeye çevrilmesindeki irade eleştirilmektedir. Kemalizm ve Tek Parti rejiminin Fatih'in emaneti olan caminin müzeye çevrilmesi olayı bir ihanet olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca bu tercihin İslam düşmanı olarak nitelendirilen emperyalistlerin isteğiyle yapıldığı ileri sürülmektedir.

İstanbul'un fethi ve Ayasofya'nın cami olarak tanzimi muhafazakâr düşünürler için hem iç hem de dış meseledir. Kıbrıs meselesi her gündeme geldiğinde Yunanistan'a tarihi bir cevap niteliğinde Ayasofya'nın tekrar camiye dönüştürülmesi istenmiştir. Öte yandan Ayasofya meselesi, dini ve milli duygulara aynı anda hitap etmesi hasebiyle muhafazakâr ve milliyetçi

camiaları bir araya getiren bir gelişmedir. Hakkında çokça yazılar yazılan, şiirler ve ezgilerle dile getirilen mesele gündemden düşmemiştir. Bu kapsamda 86 yıl sonra ibadete açılan Ayasofya'nın, geçmişinde yapılan konferanslar, eylemler ve talepler tarihi bir arka plan oluşturarak Ayasofya'nın yeniden camiye dönüştürülmesi noktasında önemli bir birikim sağlamış ve tarihi boyutun yanı sıra toplumsal, siyasal ve zaman zaman küresel bir boyutu ihtiva eden yönleriyle Türkiye açısından bir kazanım olarak değerlendirilmiştir.

KAYNAKÇA

- Akgündüz, A. & Öztürk, S. & Baş, Y. (2005). *Üç Devirde Bir Mabet*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Alp, A. R. (1964). "Ayasofya Camii İbadete Açılmalıdır", *Sebilürreşad*, Cilt. XV, Sayı: 354.
- Burak, O. (1969). "Tarih Boyunca Milli Türk Talebe Birliği", *Milli Gençlik*, Özel Sayı.
- Copeaux, E. (2006). *Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*, , çev. A. Berktaş, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Coşkun, K. F. (1964). "Ağlıyan Ayasofya Değil, Ayasofyanın Şahsında Müslüman Türk Milletidir", *Fedai*, Sayı:11.
- Coşkun, K. F. (1966). "Kıbrıs ve Ayasofya", *Fedai*, S. 27.
- Çoruhlu, Y. E & Demir, O & Yıldız, O. (2016). Ayasofya Bilmecesi: Kilise, Cami, Müze, Hangisi?, *TAAD*, Yıl:7, Sayı:27, s. 17-32.
- Ekinci, E. B. (2013). "Ayasofya Câmii'ni Açmaya Kimin Gücü Yeter?", <http://www.ekrembugraekinci.com/article/?ID=432>. Erişim: 27.10.2020.
- Esra Güzel Erdoğan, E. G. (2012). "Bizans Dönemi'nde Ayasofya, Tarihiçesi ve Mimari Özellikleri Hakkında Genel Bilgiler", *İstanbul Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 1. s. 1-7.
- Eyice, S. (1991). "Ayasofya", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 4. cildinde, s. 206-210.
- Fedai*. (1964). Sayı:11.
- Kandemir, İ. (2004). *Ulu Mâbed Ayasofya*, İstanbul: <http://www.ulumabedayasofya.com/>. Erişim: 25.10.2020.
- Karakoç, S. (1966). "Ayasofyanın Anlamı", *Diriliş*, Cilt:2, Sayı: 2.
- Karakoç, S. (1989). "Hatıralar", *Diriliş*, Sayı: 52.
- Keskin, B. (1970). "35 Milyon Lanet", *Milli Gençlik*, Özel Sayı.
- Kıskürek, N. F. (1943). "1001 Çerçeveden, Kurtuluş", *Büyük Doğu*, Cilt. I, Sayı: 5.
- Kıskürek, N. F. (1949). "1001 Çerçeveden, 500 üncü Yıla Doğru", *Büyük Doğu*, Yıl. 5, Sayı: 11.
- Kıskürek, N. F. (1959). "Ayasofya", *Büyük Doğu*, Sayı: 6.
- Koçak, C. (2019). "Türk Milliyetçiler Derneği'nin Kısa Hikayesi", *Star Gazetesi*, 11 Ekim 2015. <http://www.star.com.tr/yazar/turk-milliyetçiler-derneginin-kisa-hikayesi-yazi-1061933/>, Erişim: (15.07.2019).
- Kuzucu, K. (2018). *Kahramanı Yaratmak: İttihatçıların Alemdar Mustafa Paşa'yı Hatırlaması*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ogan, M. R. (1952). "Ayasofya: Meçhul Şehitler Abidesidir", *İslam Dünyası*, Sayı: 7.
- Öğün, S. S. (1992). *Türkiye'de Cemaatçi Milliyetçilik ve Nurettin Topçu*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Özalper, M. (2019). "Türk Ruhu Mecmuası'nda Değerler Eğitimi", *VI. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu*, 10-12 Ekim 2019, Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Bolu, s. 585-592.
- Özdemir, H. (2014). "Fatih'in Vakfiyesi Ve Roma'nın Fethi Müjdesi", *Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Bülteni*, Ayasofya Özel Sayısı, s. 3-5.
- Öztürk, A. H. (1958). "Fetih Şuru", *Türk Ruhu*, Sayı: 9.
- Safa, P. (1964). "Ayasofya Davası", *Fedai*, Sayı:11.
- Sebilürreşad*. (1952a). "Ayasofya Camii Hakkında Bazı Notlar", Cilt. V, Sayı: 125.
- Sebilürreşad*. (1952b). "Ayasofya Camii", Cilt. V, Sayı: 125.
- Sebilürreşad*. (1952c). Cilt. VII, Sayı: 152.
- Sebilürreşad*. (1955). "İstanbul Fethi", Cilt. VIII, Sayı: 200.
- Sebilürreşad*. (1964). Cilt. XV, Sayı: 354.
- Sebil*. (1977). "Ayasofya Camii", Cilt: II, Sayı: 74.
- Serdengeçti, O. Y. (1952). "Ayasofya", *Serdengeçti*, Yıl. 6, Sayı: 17.
- Serdengeçti*. (1952). Yıl. 6, Sayı: 19-20.
- Tağmat, Ç. D. (2014). "Fetih Derneği ve İstanbul'un Fethinin 500. Yılı", *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Cilt. 3, Sayı: 4, s. 46-60.
- Tevetoğlu, F. (1951). "500 üncü Yılı Karşılarken: Ayasofya Camîmiz", *Sebilürreşad*, Cilt. 5, Sayı: 105.
- Topçu, N. (2016). *Büyük Fetih*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Yazgan, M. (1966). "Ayasofya Selam Sana", *İslâm'ın İlk Emri Oku*, Cilt. 5, Sayı: 53.
- Yeniden Milli Mücadele*. (1970). Sayı: 18.
- (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), BCA. 30.18.01.02. 20.37.18)
- (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi), BCA. 30.18.01.02. 49.79.6).

Covid-19 Pandemisinin Girişimcilik Yazınına Yansıması

Reflection of Covid-19 Pandemic on Entrepreneurship Literature

Oytun Boran SEZGİN^a

^a Dr. Öğretim Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir, Türkiye,
boran.sezgin@deu.edu.tr,
ORCID: 0000-0002-6671-8053

ÖZ

Covid-19 pandemisi sadece sağlık alanında değil ekonomik ve sosyal anlamda da bir krize dönüşmektedir. Yaşanan gelişmelerin girişimcilik faaliyetleri açısından hem fırsat hem de tehdit oluşturması, Covid-19 pandemi sürecinde girişimcilik ile ilgili araştırmaların artışına neden olmaktadır. Araştırmanın amacı Covid-19 pandemisi ile girişimcilik olgusunu birlikte değerlendiren yazının konuyu nasıl irdelediğini anlayabilmek ve bu çalışmaları yöntem ve içerik açısından sorgulamaktır. Sistematik yazın taraması olarak gerçekleştirilen çalışmada, taramalar sonucunda 72 bilimsel çalışma tespit edilerek, 10 farklı ölçüt çerçevesinde sınıflandırılmıştır. Yapılan analizler doğrultusunda, ilgili çalışmaların orijinal makaleye yakın seviyede perspektif/görüş/yorum türünü benimsediği, mikro ile mezo düzeyde çalışmaların makro çalışmalara oranla daha fazla tercih edildiği, araştırma hedefinin betimleyici çalışmalarda yoğunlaştığı tespit edilmiştir. Girişimcilik alanındaki araştırma nişleri açısından çalışmaların; girişimsel fırsat, işletme kurulumu ve sosyal girişimcilik temalarını tercih ettikleri bulgulanmıştır. Elde edilen sonuçlar, Covid-19 pandemisi düzleminde girişimcilik araştırmalarının hangi niş alanlara odaklanıldığını ortaya koyarak konuyla ilgili araştırmacılara yol gösterici olacağı umulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Girişimcilik, Covid-19, Girişimsel Fırsat, Sosyal Girişimcilik.

ABSTRACT

The Covid-19 pandemic turns into a crisis not only in the health field but also in the economic and social. The developments that are experienced create both opportunities and threats in terms of entrepreneurship activities, causing an increase in research on entrepreneurship during the Covid-19 pandemic. The purpose of the research is to understand how the studies, which evaluate the Covid-19 pandemic and entrepreneurship phenomenon together, examines the issue. In the study, which was carried out as a systematic literature review, 72 scientific studies were determined as a result of the preliminary assesment and classified under 10 different criteria. In line with the analyzes conducted, it was determined that the relevant studies adopted the perspective / opinion / commentary studies at a level as many as original article, micro and meso level studies were preferred more than macro studies, and the research objective was concentrated on descriptive studies. In terms of research niches in the field of entrepreneurship; It was found that relevant studies preferred entrepreneurial opportunity, business establishment and social entrepreneurship themes. It is hoped that the results obtained will guide researchers on the subject by revealing which niche areas entrepreneurship research focuses on in the plane of the Covid-19 pandemic.

Keywords: Entrepreneurship, Covid-19, Entrepreneurial Opportunity, Social Entrepreneurship

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

1. GİRİŞ

2019'un son döneminde Çin'de başlayıp 2020 yılının Mart ayında küresel bir salgın olarak kabul edilen Covid-19 olarak adlandırılan korona virüsü (WHO, 2020) dünyayı hazırlıksız yakalamıştır (Bacq, Geoghegan, Josefy, Stevenson ve Williams, 2020). Sınırların kalktığı bir dünyada örgütlerin hayatta kalmalarını tehdit edebilecek Covid-19 gibi önemli problemler, örgütlerin tepki verebilen ve uyum sağlayabilen bir yapıda olmalarını gerektirmektedir (Carnavale ve Hatak, 2020). Tecrit, sosyal mesafe gibi yeni düzenin yeni olguları, üretim ve tüketim süreçlerini değiştirirken iş hayatını da bu yeni duruma/normallere uyum sağlamaya zorlamıştır (Batat, 2020). Söz konusu değişimler, küçük ölçekli işletmelerin gelir elde edememesinden dolayı finansal krize girme riskinden (Cowling, Brown ve Rocha, 2020) yeni girişimler için sermaye bulamamaya (Rocha ve Brown, 2020), sosyal gereksinimlerin karşılanması için sosyal girişimcilik faaliyetlerinden (Ratten, 2020c) girişimcilerin yaşadığı sorunlara (Omar, Ishak ve Jusok, 2020) kadar neredeyse tüm girişimcilik faaliyetlerini etkilemektedir. Dahası, McKinsey Küresel Enstitüsü'nün raporu (*McKinsey Global Institute, MGI*) ekonomik daralma süresinin ekonomik kırılmalıya bağlı olarak değişkenlik göstereceğini tartışırken; söz konusu krizin 5 yılı aşabileceği, hatta küçük ölçekli işletmeler için daha da uzun sürebileceği ve bu süreçte işletmelerin kapanabileceği bir kriz yaşanabileceğini ortaya koymaktadır (www.mckinsey.com). Görünen o ki, pandemi sürecindeki yaşanan dönüşüm uzun dönemli bir çevresel belirsizlik yaratarak mikro düzeyde girişimcilik faaliyetlerinden makro düzeydeki girişimcilik ekosistemine 'yeni normal' bir düzen yaratacaktır.

Özellikle ekonomik büyüme (Baumol, 1968: 65), inovasyon (Wennekers ve Thurik, 1999: 51), istihdam (Acs ve Armington, 2004: 922), ekonomik yenilenme (Tödtling ve Wanzenböck, 2003: 351) gibi ülke ekonomisi açısından önem arz eden birçok konuyu olumlu yönde etkileyen girişimcilik olgusu bağlamında yaşanan dönüşümler hem tehditler hem de fırsatlar yaratmaktadır. Düşük dirençli ekonomiler için Covid-19 gibi dış şokların üstesinden gelme konusunda girişimciliğin gelişmesi çok önemlidir (Cannavale, Nadali ve Esemio, 2020). Çünkü girişimcilik inovatif düşünce yapısı ile refah yaratarak dış şoklarla gelen ekonomik çöküşün iyileşmesi için umut kaynağı olmaktadır (Czarniawska-Joerges ve Wolff, 1991: 542). Kısacası Covid-19 pandemisi girişimcilik faaliyetlerine yönelik tehditleri barındırırken aynı zamanda değişen şartların şekillendiği yeni talebin yarattığı fırsatların inovasyon ile çözülebileceği gerçeği, yaşanan ekonomik daralmanın da girişimcilik faaliyetleri ile aşılabileceğini göstermektedir. Dolayısı ile Covid-19 pandemisinin girişimcilik olgusu ile etkileşimi birçok araştırmacının konuya yönelik ilgisini doğurmaktadır.

Alana yönelik oluşan ilgi doğrultusunda girişimcilik ve Covid-19 pandemisi ile ilgili araştırmaların nasıl seyrettiği ise bir başka merak konusudur. Özellikle pandemi krizinin yaralarını sarma açısından önemli bir etkisi olacağı düşünülen girişimcilik olgusunun, Covid-19 pandemisi sürecinde nasıl tartışıldığının anlaşılması sonraki araştırmalara yön göstermesi açısından önemlidir. Yazında Covid-19 pandemisi ile girişimcilik olgusunu birlikte irdeleyen çalışmaları sınıflandıran ya da değerlendiren bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu araştırmanın amacı, Covid-19 pandemisi düzleminde girişimcilik olgusunu tartışan çalışmaların içerik ve yönetsel olarak sınıflandırmaktır. Dünyada küresel bir salgın olarak Covid-19'un kabul edildiği Mart ayından Kasım ayına kadar Covid-19 pandemisi ile girişimciliği birlikte değerlendiren bilimsel çalışmaların nasıl şekillendiği, hangi bilimsel çalışma türünün tercih edildiği, girişimcilik alanında hangi düzeyde çalışmaların gerçekleştirildiği, söz konusu araştırmaların hangi araştırma hedefi ile tasarlandığı, konu ile ilgili yazılmış olan orijinal makalelerin hangi araştırma yöntemi ile veri toplama tekniğinden faydalandığı ve çalışılan araştırma nişlerinin hangileri olduğu çalışmanın ilgi odağıdır. Bu doğrultuda, çalışmanın ilk bölümünde girişimcilik olgusu tartışılacak, sonraki bölümde araştırmanın yöntemi aktarılacaktır. Bulguların belirtilmesinden sonra sonuç ve tartışma bölümünde elde edilen bulgular değerlendirilecektir.

2.YAZIN TARAMASI

Akademik ve iş hayatında uzun süredir tartışılan girişimcilik kavramı, insanlar arasındaki ticareten beri uygulamada mevcutken kavramın ilk tanımlaması 18. Yüzyılda bankacı olan Richard Cantillon tarafından yapılmıştır (Dorin ve Alexanduru, 2014: 445). Cantillon'a göre (1755) girişimci ham maddeyi belli olmayan bir fiyattan almak için belli bir fiyattan satın alan kişidir (Aktaran: Fillion, 2011: 43). Cantillon'dan sonra önemli katkıyı yapan Say'e göre (1815) girişimci, değer katan faaliyetleri yaratan bir ekonomik aktördür (Aktaran: Fillion, 2011: 43). O dönemde tanımlar yapılmasına karşın klasik iktisat teorileri, girişimciliği teorilere yerleştirme konusunda zorluklar yaşadıkları için girişimciyi ve girişimciliği göz ardı etme eğiliminde olmuşlardır (Swedberg, 2002: 11). Bu noktada inovasyon ve girişimciliği iktisat teorisine yerleştirerek ekonomik büyümedeki önemini ortaya koyan Schumpeter, inovasyonun 'devrimsel' değişimini ekonomik gelişmenin temelinde görmüş ve dinamik yapının temel taşı olan girişimciliği ön plana çıkartmıştır (Sledzik, 2013: 89).

Her ne kadar 1980'lere kadar Shumpeteryan ekonomi ve girişimcilik unutulmuş olsa da (Sledzik, 2013: 89) özellikle rekabet üstünlüğü açısından inovasyonun öneminin anlaşılmasıyla (Lengnick-Hall, 1992) girişimcinin rolü tekrar hatırlanmıştır (Czarniawska-Joerges ve Wolff, 1991: 536). Fakat önceki dönemde görece birey düzeyinde incelenen girişimcilik olgusu örgüt düzeyinde de incelenen bir alanı şekillendirmiştir. Ek olarak örgüt içinde birey düzeyinde girişimcilik faaliyetleri ile ilgili olarak iç girişimci olgusu da daha detaylı olarak incelenmeye başlanmıştır. Çünkü iç girişimcilerin yüksek eğitim seviyesi ile edindikleri bilgiyi inovasyona ve inovasyonda başarıya götürmek için kullanabilmeleri ve bir anlamda örgütün girişimsel kapasitesini geliştirebilmeleri (Cadaru ve Badulescu, 2015: 658) ile işletmelerin rekabet üstünlüğü elde etmelerinde önemli bir unsur (Burgelman, 1983: 230) olarak görülmeye başlanmıştır.

Örgütlerin çevrelerine uyum sağlayabilmek adına uyguladıkları stratejilerden (Miles, Snow, Meyer ve Coleman, 1978: 549-559) çevresel fırsatları takip eden örgütlerin daha başarılı olması (Snow ve Hrebiniak, 1980: 334; McKee, Varadarajan ve Pride, 1989: 30) işletmeleri yenilikçi olmaya zorlamaktadır (Kuratko ve Hodgetts, 1988: 55). Örgütlerin girişimciliklerini inceleyen alan dahilinde ilk ana akım; örgütsel kapsamda girişimciliği neyin oluşturduğunu sorgularken, örgütlerdeki hangi davranışın

sergilendiği ya da performans veya beklenen performansın ne olduğu ile ilgilenmemektedir (Audretsch, 2012: 756). Firma düzeyinde de öncelikli olarak yeni girişim sürecine yoğunlaşılırken ilerleyen dönemde firma düzeyindeki girişimciliğin sürecine ve uygulamalarına yönelik ilginin arttığı gözlenmektedir (Low ve MacMillan, 1988: 146-151; Covin ve Slevin, 1991: 7). Firma düzeyinde girişimcilik faaliyetleri, örgütlerin girişimsel çıktılarını odaklanan kapsam yönelimli ve örgütlerin girişimsel özelliklerini örgüt içi davranış ve iklim üzerinden inceleyen süreç yönelimli olmak üzere iki odak (Antoncic ve Hisrich, 2003) ile şekillenmektedir.

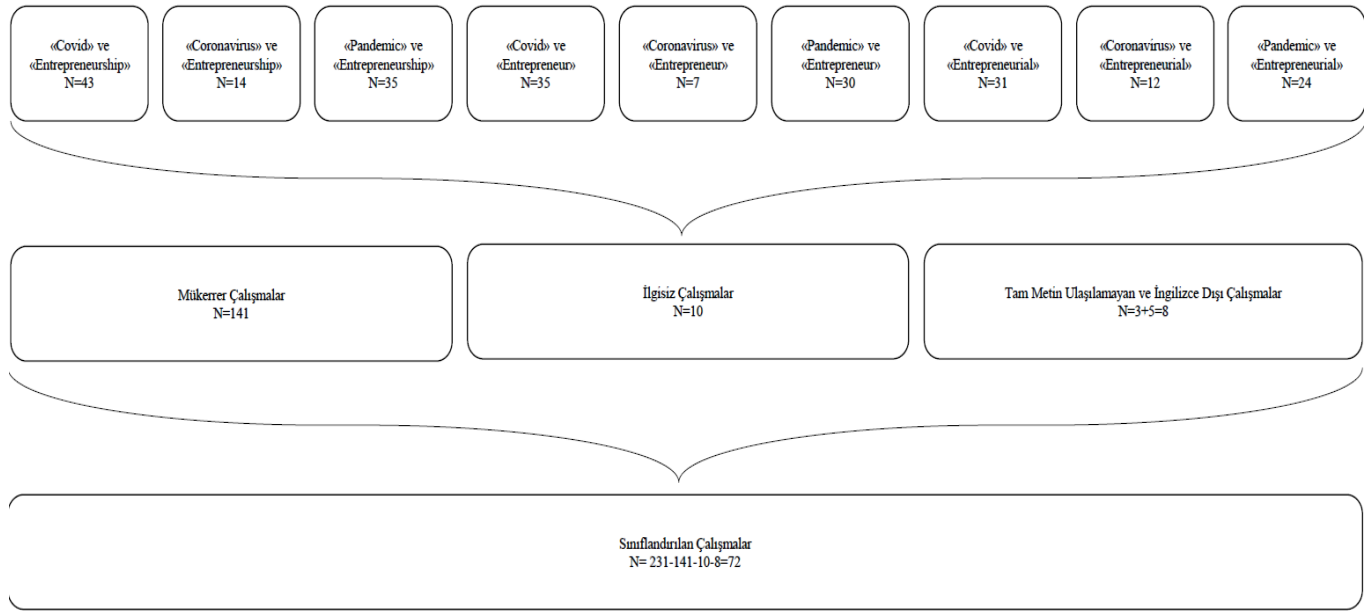
Bir girişimin çevresini oluşturan sektörün, rekabetçi ya da işbirlikçi koşulları ile girişime nasıl bir etki ettiği girişim açısından fark yaratmaktadır (Van de Ven, Hudson ve Schoeder, 1984:87). Dolayısıyla, girişimcilik alanındaki çalışmaların birey ve örgüt düzeyi dışında tüm sektörü ya da tüm toplumu kapsayacak biçimde çeşitli analiz düzeylerinde araştırmaların yapıldığı gözlenmektedir (Low ve MacMillan, 1988: 151-152). Girişimcilik ekosistemi ya da girişimsel ekosistem olarak da adlandırılan söz konusu çerçeve; hükümetler, üniversiteler, yatırımcılar, danışmanlar, hizmet sağlayıcılar, medya ve büyük ölçekli işletmeler gibi birçok bağımsız aktörden oluşurken, girişimsel faaliyetlerin seviyesini ve gelişimini doğrudan etkilemektedir (Hechavarria ve Ingram, 2019: 431).

Wortman'a göre (1897: 262) birey düzeyindeki çalışmalar işlevsel olarak yeni girişim, girişimci uygulamaları, girişimcilerin gerçekleştirdiği iş birlikleri ya da dış paydaşlarla etkileşimi mikro yapısal alanı oluşturmaktadır. Diğer taraftan girişimci bireylerin kişilik, demografik, iş özellikleri ya da kariyer algıları gibi merak konuları ise mikro davranışsal alanı şekillendirmektedir. Örgüt düzeyindeki araştırmalar da birey düzeyi gibi işlevsel olarak iki başlık altında toplanmaktadır. Yeni girişim kurulumu, yeni iş modelleri, yatırım, inovasyon ya da teknoloji yönetimleri üzerinden örgütlerin girişimciliğini tartışan alan yapısal alandır. Örgüt düzeyindeki diğer alan, örgütlerin yönetsel uygulamaları ve iklimleri üzerinden girişimci özelliklerine yoğunlaşan örgüt düzeyindeki davranışsal alandır. Wortman'a göre (1987: 262) girişimcilik faaliyetlerini çevreleyen alan ise makro çevreyi oluşturmaktadır.

3.YÖNTEM

Sistemik literatür taraması olarak gerçekleştirilen araştırmanın amacı Covid-19 pandemisinin girişimcilik alanına yansımasını irdelemektir. Bu bağlamda çalışmaların; iki alanı bütünsel incelemeleri, kaç yazarlı bir çalışma gerçekleştirildiği, yayımlandıkları endekslerin ne olduğu, anahtar kelime tercihleri, bilimsel çalışmanın türü, araştırma hedefleri, girişimcilik olgusunun düzeyi, orijinal araştırmaların yöntemi ve ilgili girişimcilik araştırma nişleri sorgulanmıştır. Nitel yaklaşımla tasarlanan çalışmada, araştırmanın popülasyonunu Covid-19 pandemisi ve girişimcilik olgularını birlikte değerlendiren Web of Science'ta kayıtlı bilimsel çalışmalar oluşturmaktadır. İlgili bilimsel çalışmaları tespit edebilmek için 'Web of Science Core Collection' veri tabanının arama alanında ilgili alanları temsil edebilecek *anahtar kelimeler* kullanılmıştır. 'Web of Science Core Collection' veri tabanının tercih edilmesinin nedeni, yüksek güvenilirlik ve veri tabanına dahil olacak dergi seçimindeki kaliteyi ve etkiyi değerlendiren 28 ölçütten faydalanmasıdır. Girişimcilik alanının mikro, mezo ve makro düzeylerini kapsamı için çeşitli anahtar kelimeler tercih edilmiştir. Bu doğrultuda 'Girişimcilik' (*Entrepreneurship*), 'Girişimci' (*Entrepreneur*), 'İç Girişimci' (*Intrapreneur*), 'Girişimsel' (*Entrepreneurial*) ve 'İç Girişimcilik' (*Intrapreneurship*) anahtar kelimeleri seçilmiştir. Birey düzeyinde bağımsız ve kurumsal girişimciler olarak ayrılan iki alanı kapsamak adına girişimci ve iç girişimci, mezo düzeyde kurumsal girişimcilik ve girişimsel yönelimi kapsayan girişimcilik ve girişimsel, makro düzeyde de girişimcilik ekosistemini kapsayan çalışmalara ulaşabilmek için girişimcilik anahtar kelimeleri seçilmiştir. Alandaki tüm faaliyetleri tanımlayan girişimcilik ve iç girişimcilik kelimeleri de anahtar kelimeler içerisinde yer almaktadır. Covid-19 pandemisi içinse 'Covid' (*Covid*), 'Korona Virüs' (*Coronavirus*) ve 'Pandemi' (*Pandemic*) anahtar kelimeleri tercih edilmiştir. Her alandan birer anahtar kelime ile toplam 12 ayrı tarama gerçekleştirilmiştir. Tarama sürecinde her iki alanın ortak paydası olan bilimsel çalışmalar araştırmanın ilgi odağını oluşturduğu için anahtar kelimeler 'AND' ile kullanılmış ve olabildiğince ilgili tüm bilimsel çalışmalara erişebilmek adına 'konu' (*Topic*) üzerinden tarama yapılmıştır.

Gerçekleştirilen 12 tarama sonucunda toplam 231 bilimsel çalışmaya erişilmiştir. 'İç Girişimcilik' ve 'İç Girişimci' anahtar kelimeleri ile eşleşen bir çalışmaya rastlanmamıştır. Erişilen bilimsel çalışmaların önemli bir kısmı (141 tane) iki olgunun taramasında değerlendirilen farklı anahtar kelimelerin birden fazlasını bilimsel çalışmada kullandığı için farklı taramalarda mükerrer olarak tespit edilmiştir. Diğer taraftan, pandemi anahtar kelimesi sadece Covid-19 pandemisini vurgulamadığı için tarama sırasında araştırmanın ilgi odağı dışında kalan çalışmalar da tespit edilmiştir. Bu nedenle, girişimcilik ile ilgili üç, girişimci ile ilgili dört ve girişimsel anahtar kelimesi ile ilgili iki bilimsel çalışma olmak üzere toplam sekiz çalışma ilgisiz oldukları nedeniyle örneklem dışında bırakılmıştır. Öte yandan bir çalışma (van den Hoogen vd., 2020) konuyu viroloji bağlamında tartışması, her ne kadar girişimsel yöntemle inovatif yaklaşımların virüs tedavisinde faydalı olacağını belirtse de alan dışı olması nedeniyle örneklem dışında bırakılmıştır. Öte yandan taramalar sırasında üç bilimsel çalışmanın tam metnine erişilememiştir. Ek olarak beş bilimsel çalışmanın ise yazım dili İngilizce olmaması nedeniyle (iki Rusça, iki İspanyolca, bir Fransızca) örneklem dışında bırakılmıştır. Ön değerlendirme sonucu, detaylı bir şekilde incelemeye alınan bilimsel çalışma sayısı toplam 72 olarak belirlenmiştir. Ön değerlendirme süreci Şekil 1'de görülmektedir.

Şekil 1: İlgili Çalışmaların Belirlendiği Ön Değerlendirme

Ön değerlendirme sonucunda elde edilen 72 bilimsel çalışma çeşitli ölçütlere göre sınıflandırılmıştır. Söz konusu ölçütler yazar sayısı, dergi türü, anahtar kelime kullanımı, doğrudan girişimcilik ve pandemi alanlarını birleştirme, bilimsel çalışma türü, çalışma konusu olan girişimcilik düzeyi, araştırma hedefi, araştırma yaklaşımı, veri toplama tekniği ve çalışmanın girişimcilik alanındaki teması olmak üzere 10 tanedir. İlgili ölçütler ve bilimsel çalışmaların kodlanması için analiz çerçevesi Tablo 1’de verilmektedir.

Tablo 1: Bilimsel Çalışmaların Kodlanması için Analiz Çerçevesi

Ölçüt	Kodlama
<i>Doğrudan Alanları Birleştirme</i>	Ana Odak, Yüzeysel İrdeleme
<i>Yazar Sayısı</i>	1, 2, 3, 4, 5 ve Daha Fazla
<i>Dergi Türü</i>	SCI-exp, SSCI, A&HCI, ESCI
<i>Anahtar Kelime Kullanımı</i>	Covid, Girişimcilik, İkisi Birden
<i>Bilimsel Çalışma Türü</i>	Orijinal Makale, Yazın Taraması, Perspektif/Görüş/Yorum
<i>Girişimcilik Düzeyi</i>	Makro, Mezo, Mikro
<i>Araştırma Hedefi</i>	Keşfedici, Betimleyici, Açıklayıcı
<i>Araştırma Yaklaşımı</i>	Nitel, Nicel, Karma
<i>Veri Toplama Tekniği</i>	Mülakat, Odak Grup, Soru Sorma, Hazır Veri
<i>Girişimcilik Teması</i>	14 Farklı Tema

3.1. Bulgular

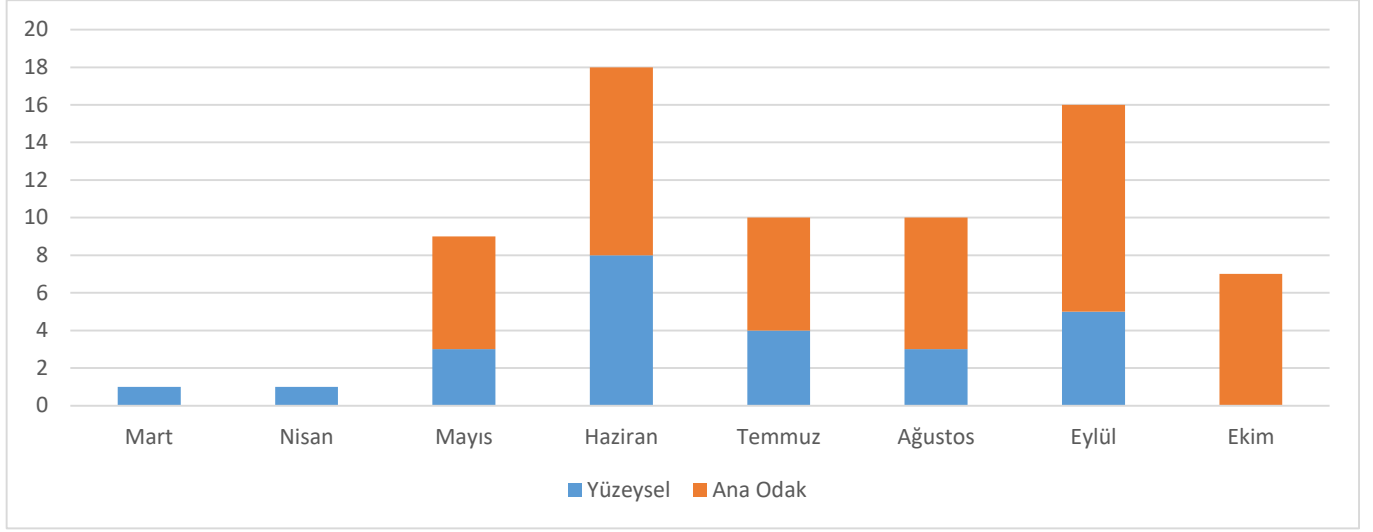
Ön değerlendirme sonucunda 72 çalışmaya ulaşılmış olmasına rağmen söz konusu bazı bilimsel çalışmaların tam anlamıyla Covid-19 pandemi dönemindeki girişimcilik olgusu üzerine odaklanmadığı anlaşılmıştır. Söz konusu bu çalışmaların belli bir kısmı, çalışmayı ilgili dergiye Covid-19 pandemi döneminden önce göndermiş olmakla birlikte Covid-19 pandemisinin etkilerini düzeltmeler sürecinde makaleye eklemlediği izlenimi oluşmuştur. Diğer taraftan pandemi döneminde dergiye gönderilen bazı çalışmalar Covid-19 pandemisi sürecindeki girişimcilik olgusu ile ilgili değilken, iki olgudan birine yüzeysel olarak değindikleri gözlemlenmiştir. Dolayısı ile 72 bilimsel çalışmanın kodlanması sürecinde ilk olarak, pandemi döneminde girişimcilik olgusunu çalışmasının ana odağı yapan ve ilgili alanlardan en az birine yüzeysel değinen çalışmalar sınıflandırılmaktadır. 47 çalışma pandemi döneminde girişimcilik olgusunu ana odağı olarak incelerken, 25 çalışma iki alandan en az birini yüzeysel olarak irdelemektedir. Dağılım Tablo 2’de gösterilmektedir.

Tablo 2: Covid-19 Pandemi Döneminde Girişimcilik Olgusunun Çalışmadaki Yeri

Ana Odak	Yüzeysel İrdeleme
47 (%65,28)	25 (%34,23)

Gerçekleştirilen çalışmalar irdelendiğinde ilk çalışma, 21 Mart tarihinde yayımlanan Guerrero ve Urbano’nun (2020) çalışmasıdır. Covid-19 pandemisi ve girişimciliği ana odak konusu yapan çalışmaların 2020 Mayıs ayı ile ortaya çıktığı ve sonraki dönemde ilginin süreklilik gösterdiği gözlenmektedir. İlgili alanları yüzeysel olarak değerlendiren çalışmaların aylara göre dağılımı daha tutarsız olmasına karşın, Covid-19 pandemisi ya da girişimciliğin önemli konular olması nedeniyle

çalışmalarda yer bularak araştırılan konu ile bağlantılarının kurulduğu gözlenmektedir. Bütüncül değerlendirmede, özellikle 2020 Haziran ayından sonra Covid-19 pandemisi ve girişimcilik ile ilgili bilimsel yayın sayılarında önemli bir artış görülmektedir. Çalışmaların en yoğun olduğu 2020 Haziran ve Eylül aylarında sırasıyla 18 ve 16 bilimsel çalışma gerçekleştirilmiştir. Covid-19 pandemisinin girişimcilik üzerindeki etkisini ana odağı yapan çalışmaların 2020 Eylül ayında 11 çalışma (%23,4) ile yoğunlaştığı, yüzeysel değinen çalışmaların ise 2020 Haziran ayında daha fazla (%32,0) olduğu anlaşılmaktadır. Çalışmaların 2020 yılı Kasım ayına kadarki dönemde aylara göre dağılımı Şekil 2’de gösterilmektedir.

Şekil 2: İlgili Çalışmaların 2020 Yılındaki Aylara Göre Dağılımı

Özellikle Covid-19 pandemisi ve girişimcilik alanı çok disiplinli çalışmaların önünü açabilmektedir. Dolayısı ile farklı disiplinlerdeki araştırmacıların birlikte çalışması ve/veya pandeminin sekiz aylık döneminin bilimsel bir çalışma hazırlamak için yetersiz kalması nedeniyle çalışmaların çok yazarlı olması beklenmektedir. Bu bağlamda gerçekleştirilen kodlama sonucunda çalışmaların %30’u tek yazarlı, %70’inin ise çok yazarlı olduğu Tablo 3’te görülmektedir. Ek olarak alana katkı açısından en çok bilimsel çalışma üreten yazar, beş tek yazarlı iki de çok yazarlı olmak üzere yedi çalışma (Ratten, 2020a; 2020b; 2020c; 2020d; 2020e; Ratten ve Jones, 2020; Apostolopoulos, vd., 2020) ile Vanessa Ratten’dir. Bütün bilimsel çalışmaları Covid-19 pandemi döneminde girişimciliği ana odak konusu yapmıştır. Apostolopoulos, Ratten, Stavroyiannis, Makris ve Apostolopoulos’un (2020) 6 yazarlı kırsal sağlık girişimlerini irdeleyen çalışması ise ana odak konusu pandemi dönemindeki girişimcilik olan çalışmalar içinde en çok yazarlı çalışmadır. Yazar sayılarını gösteren dağılım Tablo 3’te verilmektedir.

Tablo 3: İlgili Çalışmaların Yazar Sayısına Göre Dağılımı

Alanları Birleştirme / Yazar Sayısı	1	2	3	4	5 ve Fazla
Ana Odak	16 (%34)	8 (%17)	12 (%26)	9 (%19)	2 (%4)
Yüzeysel İrdeleme	5 (%20)	8 (%32)	5 (%20)	5 (%20)	2 (%8)
Toplam	21 (%30)	16 (%22)	17 (%24)	14 (%19)	4 (%5)

Bilimsel çalışmaların yayımlandığı dergiler açısından yapılan incelemede dergi çeşitliliğinin fazla olduğu görülmektedir. Sadece beş derginin Covid-19 pandemisi ve girişimcilik ile ilgili birden fazla bilimsel çalışmaya sayılarında yer verdiği tespit edilmiştir. ‘*International Small Business Journal: Researching Entrepreneurship*’ dergisinin dokuz yayımla Covid-19 pandemisi ve girişimcilik ile ilgili çalışmalara ağırlık verdiği görülmektedir. ‘*Sustainability*’ beş yayın, ‘*Journal of Management Studies*’, ‘*Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy*’, ‘*Eurasian Chemical Communication*’ dergileri ise iki yayına ev sahipliği yapmıştır.

Web of Science Core Collection çeşitli endeksleri içinde barındırmaktadır. Bilimsel yayımlar için *Science Citation Index Expanded (SCI-Ex.)*, *Social Sciences Citation Index (SSCI)*, *Art & Humanities Citation Index (A&HCI)* ve *Emerging Sources Citation Index (ESCI)* araştırmanın konusu olan çalışmaları içeren endeksleri oluşturmaktadır. Yapılan değerlendirme sonucunda 72 bilimsel çalışmanın yayımlandığı dergilerin endekslediği yere göre kodlama gerçekleştirilmiştir. Dört endeksten birden fazlasına dahil olan makaleler sıralamadaki en üst endekse göre kodlanmıştır. Sonuçlara göre ana odağı Covid-19 pandemisinde girişimcilik olan çalışmaların önemli bir kısmı SSCI (%57,5) endeksindeki dergilerde yer bulurken, konuyu yüzeysel irdeleyen bilimsel çalışmaların ağırlıklı olarak ESCI (%56,0) endeksindeki dergilerde yayımlandığı gözlenmektedir. Kodlama sonucu Tablo 4’te gösterilmiştir.

Tablo 4: İlgili Çalışmaların Yayınlandığı Dergilerin Endeksleri

Alanları Birleştirme / Dergi Kategorisi	SCI-Ex	SSCI	A&HCI	ESCI
Ana Odak	6 (%12,8)	27 (%57,5)	-	14 (%29,8)
Yüzeysel İrdeleme	3 (%12,0)	8 (%32,0)	-	14 (%56,0)
Toplam	9 (%12,5)	35 (%48,6)	-	28 (%38,9)

Araştırma örnekleminde her ne kadar çalışmaların, alanları birleştirme konusunda bir ölçüt belirlenmiş olsa da Covid-19 pandemisi ile girişimcilik olgusunu ana odağına alan çalışmalardan dokuz tanesinin girişimciliği, yedi tanesinin ise Covid-19 pandemisini anahtar kelimeler arasında göstermediği gözlenmiştir. Diğer taraftan iki alandan birini yüzeysel değerlendiren çalışmaların birisi (Sawalha, 2020) ise iki alanla da ilgili anahtar kelimelerden faydalanmıştır. Sawalha (2020) çalışmasında geleneksel afet yönetimi döngüsünü modern yönetim kapsamı ile irdelerken Covid-19 pandemisinin afet yönetimi kapsamında değerlendirilebileceğini, girişimsel yaklaşımın da afet yönetiminde önem arz ettiğini ifade ederek iki alanla da bağlantı kurmuş ve çalışmasına iki anahtar kelimeyi de eklemiştir. Ana odak olarak konuyu inceleyen dört bilimsel çalışmada ve konuyu yüzeysel irdelenen iki bilimsel çalışmada anahtar kelimelere rastlanmamıştır. Geriye kalan bilimsel çalışmaların anahtar kelimelerindeki Covid-19 ve girişimcilik ile ilgili dağılımı aşağıdaki Tablo 5'te bulunmaktadır.

Tablo 5: İlgili Çalışmaların Anahtar Kelimelerine Göre Dağılımları

Alanları Birleştirme / Anahtar Kelimeler	Covid-19	Girişimcilik	Covid-19 ve Girişimcilik
<i>Ana Odak*</i>	9 (%19,2)	7 (%14,9)	27 (%57,45)
<i>Yüzeysel İrdeleme**</i>	9 (%36)	13 (%52)	1 (%4)
<i>Toplam</i>	18 (%25)	20 (%27,8)	28 (%38,9)

*4 bilimsel çalışmada anahtar kelime belirtilmemiştir. **2 bilimsel çalışmada anahtar kelimeler belirtilmemiştir.

Özellikle pandeminin olumsuz etkilerini azaltabilmek adına dünya genelinde ilgili çalışmaların yayımlanma hızının arttığı gözlenmektedir. Bilimsel yayın türleri incelendiğinde orijinal makale, yazın taraması ve perspektif/görüş/yorum çalışmaları araştırma merakını farklı düzlemlerde tartışmaktadır. Araştırma sürecinde toplanan yeni verinin (springer.com) ve dolayısıyla yeni olan bir araştırmanın raporlandığı, birincil yazın olarak da ifade edilen bilimsel çalışmalara orijinal araştırma denmektedir (Majumder, 2015). Yazın taramaları, belli bir konuda yapılan araştırmaların kapsamlı bir şekilde özetlendiği ve alanın durumu ile nereye doğru evrildiğini ortaya koyan bilimsel çalışma türüdür (springer.com). Diğer taraftan perspektif/yorum/görüş çalışmaları konu ile ilgili derin bilgisi olan bir araştırmacının mevcut soruna, temel bir kavrama ya da yaygın bir düşünceye ilişkin yeni ve/veya eşsiz görüşünü ortaya koymasına ya da yeni uygulanmış inovasyonun göstergelerini tartışmak istemesi ile ortaya çıkan bilimsel çalışmadır (Berterö, 2016).

Mart ayından itibaren dünya geneline yayıldığı kabul edilen Covid-19 pandemisinin üzerine yeni veriler kullanarak raporlanan orijinal makale üretiminin beklenildiği üzere az kaldığı görülmektedir. Bu bağlamda, yazın taraması çalışmalarının da özellikle yeni bir sürecin etkilerini tartışmak konusunda yeterli bilimsel çalışmanın birikmemesi nedeniyle fazla olmadığı görülmektedir. Özellikle, söz konusu sekiz ayda Covid-19 döneminde girişimciliğin etkilenmesi, Covid-19 döneminin sonunda oluşan krizin girişimcilik üzerindeki etkileri gibi önemli konuların araştırmacıların merakını tetiklemesi nedeniyle perspektif/görüş/yorum niteliğindeki bilimsel çalışmaların sayısının azımsanmayacak miktarda olduğu Tablo 6'da da görülmektedir.

Tablo 6: İlgili Çalışmaların Bilimsel Çalışma Türüne Göre Dağılımları

Alanları Birleştirme / Bilimsel Çalışma Türü	Orijinal Makale	Yazın Taraması	Perspektif / Görüş / Yorum
<i>Ana Odak</i>	19 (%40,4)	5 (%10,7)	23 (%48,9)
<i>Yüzeysel İrdeleme</i>	13 (%52)	5 (%20)	7 (%28)
<i>Toplam</i>	32 (%44,4)	10 (%13,9)	30 (%41,7)

İlgili çalışmaların girişimcilik olgusunu değerlendirdiği düzeyler farklılık göstermektedir. Girişimcilik çalışmalarını düzeylerine göre sınıflandırırken Wortman'ın (1987) çalışması dikkate alınmıştır. Wortman (1987: 262) çalışmasında girişimcilik alanının araştırma tipolojisini teorik, tarihi, çevresel, örgütsel ve işlevsel olarak sınıflandırmaktadır. İşlevsel olarak girişimcilik yazınına birey ve firma düzeyinde ayırmış, çevreyi de makro ve mikro çevre olarak irdelemiştir. Bu yaklaşımdan destek alınarak girişimcilik ile ilgili çalışmalar üç düzey üzerinden değerlendirilmiştir. Söz konusu düzeyler; birey düzeyinde mikro, örgüt düzeyinde mezo ve girişimcilik ekosistemi düzeyinde makro olarak kodlanmıştır. Söz konusu olguyu birey düzeyinde ele alan mikro düzeydeki çalışmalar; yeni işletme kurulumu, uygulama, iş birlikleri ya da dış paydaşlar ile ilişkiler üzerinden tartışılırsa mikro yapısal olarak; kariyer olarak girişimcilik, kişisel özellikler, iş özellikleri gibi değişkenler üzerinden tartışılırsa mikro davranışsal olarak etiketlenmiştir. Olguyu örgüt düzeyinde değerlendiren mezo düzeydeki çalışmalar, yeni girişim kurulumu, işletme modelleri, yatırım yönetimi, inovasyon, teknoloji yönetimi gibi konuları irdeliyorsa mezo yapısal; örgütlerin girişimsel özelliklerini değerlendiriyorsa mezo davranışsal olarak kodlanmıştır. Bilimsel çalışma, ekosistemi bütüncül olarak ya da ekosistemde girişimcilerin dışında kalan ve girişimciliği etkileyen paydaşların rollerini değerlendiriyorsa makro düzey olarak kabul edilmiştir.

Mikro ve mezo düzeydeki araştırmaların, makro düzeye görece daha yoğunlaştığı görülmektedir. Bireylerin Covid-19 ile değişen koşullarda oluşan fırsatlara yönelik inovatif faaliyetleri ve işletme kurulumuna yoğunlaşan çalışmalar nedeniyle Covid-19 dönemindeki girişimcilik faaliyetlerini ana odağı kabul eden çalışmaların önemli bir kısmının mikro yapısal (%40,4) çalışmalar olduğu görülmektedir. Örgüt düzeyindeki mezo çalışmalarda ise stratejilere ve uygulamalara odaklanan yapısal çalışmaların (%29,8) ağırlıklı olduğu görülmektedir. Hem mezo davranışsal çalışmaların (%4,2) hem de girişimcilik ekosistemi ve ekosistem paydaşlarını irdelenen makro çalışmaların (%12,8) az çalışılan alanlar arasında olduğu tespit edilmiştir. Yüzeysel irdeleme yapan çalışmalarda mezo yapısal çalışmaların ağırlığı (%40,0) dikkat çekerken, mikro davranışsal çalışmaların %4,0 düzeyinde kaldığı görülmektedir. Bütün çalışmalar göz önüne alındığında mikro (%47,2) ve mezo düzeyin (%41,7) yakın

oranlarda seyrettiği gözlenirken makro düzeydeki çalışmaların azlığı (%11,1) dikkat çekicidir. İlgili değerler Tablo 7’de sunulmaktadır.

Tablo 7: İlgili Çalışmaların Girişimcilik Olgusunun Düzeyine Göre Dağılımı

Alanları Birleştirme / Düzey	Mikro		Mezo		Makro
	Yapısal	Davranışsal	Yapısal	Davranışsal	
Ana Odak	19 (%40,4)	6 (%8,5)	14 (%29,8)	2 (%4,2)	6 (%12,8)
Yüzeysel İrdeleme	8 (%32,0)	1 (%4)	10 (%40,0)	4 (%16,0)	2 (%8,0)
Toplam	27 (%37,5)	7 (%9,7)	25 (%34,7)	5 (%7,0)	8 (11,1)

Ana odağı Covid-19 pandemi dönemindeki girişimcilik olgusu olan bilimsel çalışmaların araştırma hedefi ağırlıklı olarak betimleyici olmuştur. Diğer taraftan nitel yaklaşım ile toplanan veriler yoluyla söz konusu dönemdeki girişimcilik sorunlarının ve girişimcilik uygulamalarının anlaşılmaya çalışıldığı keşfedici çalışmaların da %21,3’lük oranı bulunmaktadır. Özellikle Covid-19 pandemisinin etkilerinin net olarak ortaya çıkmaması, sürecin devam etmesi, 2020 yılı finansal raporların 2021 yılının ilk çeyreğinde açıklanacak olması söz konusu veriler ile gerçekleştirilecek açıklayıcı çalışmaların mevcut durumda %8,5 düzeyinde kalmasına neden olmaktadır. Ek olarak Covid-19 dönemindeki girişimcilik faaliyetlerini yüzeysel irdeleyen çalışmalarda, araştırma hedeflerinin yüzdesel dağılımı özellikle betimleyici çalışmalarda (%72,0) farklı değildir. Fakat, söz konusu yayınlarda açıklayıcı çalışmaların, keşfedici çalışmalara oranla daha fazla olduğu görülmektedir. Bütün çalışmalar irdelendiğinde ise oluşan koşullar dahilinde betimleyici çalışmaların yoğunlukta (%70,8) olduğu Tablo 8’de görülmektedir.

Tablo 8: İlgili Çalışmaların Araştırma Hedeflerine Göre Dağılımı

Alanları Birleştirme / Araştırma Hedefi	Keşfedici	Betimleyici	Açıklayıcı
Ana Odak	10 (%21,3)	33 (%70,2)	4 (%8,5)
Yüzeysel İrdeleme	2 (%8,0)	18 (%72,0)	5 (%20,0)
Toplam	12 (16,7)	51(%70,8)	9 (%12,5)

Orijinal makalelerin araştırma yöntemi ve veri toplama teknikleri farklılaşmaktadır. Karma teknikten faydalanan çalışmaların ana odak çalışmaları içerisinde kaldığı ve 32 çalışma içinde sadece üç tanesinin (%9,7) karma yaklaşımı benimsediği Tablo 9’da görülmektedir. Bütün örneklem değerlendirildiğinde ise nicel çalışmaların yoğunlukta olduğu (%54,8) bulgulanmıştır. Öte yandan ana odak olarak sınıflandırılan nitel yaklaşımlı bilimsel çalışmaların %75’i mülakat tekniği ile veri toplamıştır.

Tablo 9: İlgili Orijinal Makalelerin Araştırma Yaklaşımları ve Veri Toplama Tekniklerine Göre Dağılımları

Alanları Birleştirme / Araştırma Yaklaşımı	Nitel	Nicel	Karma	
Ana Odak	Mülakat	6 (%31,6)	-	2* (%5,3)
	Odak Grup	1 (%5,3)	-	-
	Anket	-	3 (%15,8)	2* (%5,3)
	Hazır Veri	1 (%5,3)	5 (%26,3)	1 (%5,3)
	Toplam	8 (%42,1)	8 (%42,1)	3 (%15,8)
Yüzeysel İrdeleme	Mülakat	2 (%15,4)	-	-
	Soru Sorma	-	4 (%30,8)	-
	Anket	2 (%15,4)	5 (%38,4)	-
	Toplam	4 (%30,8)	9 (%69,2)	-
Toplam	12 (%38,7)	17 (%54,8)	3 (%9,7)	

*2 çalışma hem mülakat hem de soru sorma tekniği ile veri toplamıştır.

İlgili makalelerde çalışılan konular 14 ayrı başlık altında toplanmaktadır. En çok tartışılan konu 17 bilimsel çalışmanın değindiği fırsat girişimciliği/inovasyon olanağı doğrultusunda girişimcilik fırsatı temasıdır. Özellikle iki alanın ortak noktasına yüzeysel değinen 10 çalışma (%40’ı); sürecin uçak/havayolu (Goritiyal ve Goritiya, 2020), turizm (Varelas ve Apostolopoulos, 2020), tarım (Zhang vd., 2020) ve tekstil (Lowe ve Vinodrai, 2020) gibi sektörlerde önemli fırsatlar getirdiğini ve yaşanan değişimlerin kadın futbolu (Clarkson vd., 2020), aile işletmeleri (Ratten ve Jones, 2020; Salvato vd., 2020) ve mimari yapılanma (Lai vd., 2020) gibi konularda yeniden tasarlanması gereken boşluklar yarattığını belirtmekte ve oluşan konjonktürün girişimciliği tetikleyebileceğine vurgu yapmaktadırlar. Covid-19 pandemisi ve girişimcilik alanlarını doğrudan odak konusu olarak kabul eden çalışmalarda ise söz konusu fırsatların oluştuğuna değinmekten öte mevcut durum, durumun etkileri ve/veya çözüm önerileri ile konuyu irdelemektedirler. Covid-19 pandemi sürecinde oluşan fırsatları ve işletmelerin bu fırsatlara tepkilerini (Morgan vd., 2020), pandeminin yarattığı sorunların çözümünde inovasyon ve girişimciliğin rolünü (Lui vd., 2020), turizm sektöründeki döngüsel ekonomiye geçişte inovasyonun ve sosyal girişimciliğin nasıl konumlandığını (Ateljevic, 2020), İtalyan girişimcilerin hangi fırsatları değerlendirdiğini (Centorrino, 2020) ya da toplantı ve kongrelerde nasıl inovatif çözümler ile pandemi sorunun üstesinden gelinebileceğini (Dashper ve Finkel, 2020) doğrudan araştırma konusu yapmaktadırlar.

Çalışma yapılan girişimcilik temaları arasında en çok değinilen ikinci tema sosyal girişimciliiktir. Özellikle Covid-19 pandemisinin sosyal kurumları ve sosyal hayatı değiştirmesiyle (Desa ve Jia, 2020; Ratten, 2020a; 2020c; Bacq ve Lumpkin, 2020) sosyal girişimciliğin önem kazanacağı görüşünün (Bacq ve Lumpkin, 2020; Bacq vd., 2020; de Falco ve Renzi, 2020; Tung, 2020; Guerrero ve Urbano, 2020; Galetska vd., 2020; Saiz-Alvarez vd., 2020) tartışılmasına yol açtığı düşünülmektedir.

Bu genel kanının aksine Ruiz-Rosa ve çalışma arkadaşları (2020) pandeminin yarattığı çevresel belirsizliğin sosyal girişimcilik niyetini azalttığını ifade etmektedirler.

Girişimcilik uygulamalarında; strateji, politika ve yöntemler değerlendirilmiştir. Mikro, mezo ve makro olmak üzere üç düzeyde de pandemi döneminde strateji ve politika geliştirerek neler yapıldığını tartışan 11 çalışma tespit edilmiştir. Batat (2020) gıda hizmet sektöründeki Michelen yıldızına sahip 12 İtalyan şefin hangi stratejileri benimsediğini tartışmaktadır. Benzer şekilde Omar ve çalışma arkadaşları (2020) girişimcilerin hangi sorunlarla karşılaştığını ve nasıl çözülebileceğini tartışırken; küçük ve orta ölçekli işletmelerin (KOBİ) (Guo vd., 2020; Korsgaard vd., 2020) ya da çok uluslu işletmelerin (Lorenzen vd., 2020) uygulamalarının irdelenmesi gerçekleştirilen çalışmalar arasındadır. Dobrowski'ye göre (2020) Covid-19 pandemisine yönelik alınan önlemler yetersiz kalıp girişimcilik açısından riskler oluşturmaktadır. Morris (2020) Covid-19 gibi olayların neden olduğu ciddi ekonomik dalgalanmaların finansal açıdan güçlü olmayan girişimlerin üzerindeki olumsuz sonuçları doğurarak yoksulluğu tetiklediğini ve politik önlemlerin alınması gerektiğini ifade etmektedir. Lim ve diğerleri de (2020) 2008 krizinin etkileri üzerinden Covid-19 pandemisinin olası etkilerini tartışarak alınması gereken önlemler ve yapılması gereken uygulamaları ortaya koymaktadır. Yine bu dönemde finansal kuruluşların değişen düzlemde uygulaması gereken politikaları (Al-Sarraf, 2020) da irdelenmektedir. Ayrıca inovasyon yönetiminin de pandemi dönemindeki önemi tartışılan (Herstatt ve Tiwari, 2020; Sawalha, 2020) konular arasındadır.

İşletme kurulum sürecinde Covid-19 pandemisinin etkilerine karşı gerçekleştirilen çalışmalarda girişimcilerin pandemiye yönelik algıları (Weinhardt ve Bartosch, 2020) ve yaşadığı sorunları (Nummela vd., 2020) tartışılırken pandemi öncesi ve sonrası durumun karşılaştırıldığı (Maritz vd., 2020) çalışmalar da bulunmaktadır. Mikro düzey çalışmaların yanı sıra KOBİ'ler üzerine gerçekleştirilen çalışmalar (Beland vd., 2020; Cowling vd., 2020; Roy vd., 2020) yeni girişimlerin kurulumunda yaşanacak sıkıntılar üzerine odaklanmaktadır.

Girişimcilerin özelliklerinin farklılaşması üzerine gerçekleştirilen çalışmaların, özellikle kadın girişimciler (Manolova vd., 2020; Mathew vd., 2020; Jaim 2020; Grandy vd., 2020) üzerine odaklandığı görülmektedir. Ek olarak, cinsiyetin yanı sıra ırk, etnik köken ve göçmenlik gibi diğer farklılıkların da irdelendiği bütüncül bir çalışmaya (Fairlie, 2020) rastlanmıştır.

Lumpkin ve Dess (1996) tarafından kavramsallaştırılan girişimsel yönelim, Covid-19 pandemisi ile dört bilimsel çalışmada irdelenmiştir. Covid-19 pandemi sürecinde girişimsel yönelim olgusunun; örgüt performansı (Cannavale vd., 2020), Porter'ın Beş Güç Yaklaşımı (Isabelle vd., 2020), tedarik zinciri yönetimi (Ketchen ve Craighead, 2020) ve sürdürülebilir tarım işletmesi (Smith, vd., 2020) kavramları çerçevesinde değerlendirildiği gözlenmiştir.

Girişimcilik ekosistemi üzerine gerçekleştirilen iki çalışma bulunmaktadır. Uluslararası işletmelerin, girişimsel ekosistem bakışıyla Covid-19 pandemiden etkilenmelerini tartışan Ratten (2020d) ve pandeminin işletme çevresindeki olumsuz etkilerinin en aza indirilmesi için devletin mali araçlarına yönelik politika önerileri getiren Hudelcu (2020) pandemi ile girişimcilik ekosisteminin etkileşimini tartışmaktadırlar.

Normal dönemde bile ciddi bir sorun olan sermayeye erişim, pandemi döneminde artan 'finansal uzaklık' (Howell vd., 2020) nedeniyle girişimcilik faaliyetlerini daha da yavaşatabilmektedir (Brown ve Rocha, 2020). Rizvi ve diğerleri (2020) pandemi döneminde yatırımların nasıl bir dönüşüm yaşadığını tartışırken, Brown, Rocha ve Cowling (2020) hisse temelli kitle fonlama ile destek alan girişimlerin boylamsal olarak nasıl değiştiğini ortaya koymaktadır.

Bütün söz konusu temalara ek olarak Covid-19 pandemi sürecinin kırsal sağlık girişimciliği (Apostolopoulos vd., 2020), akademik girişimcilik (Greene ve Rosiello, 2020), ev eksenli üretim/gayri resmi girişimcilik (Saleh, 2020), iç girişimcilik (Carnevale ve Hatak, 2020), spor girişimciliği (Ratten, 2020e), girişimci üniversite (Blackmore, 2020), girişimcilik niyeti (Hernandez-Sanchez vd., 2020), dijital girişimcilik (Zemtsov, 2020) ve teknik girişimcilik (Wilson ve Halverson, 2020) gibi niş temalarında da çalışmaların gerçekleştirildiği Tablo 10'da görülmektedir.

Tablo 10: İlgili Çalışmaların Araştırma Nişlerine Göre Dağılımı

Alanları Birleştirme/Araştırma Nişi		Fırsat Girişimciliği	Sosyal Girişimcilik	Girişimcilik Uygulama	İşletme Kurulumu	Girişimci Farklılıklar	Girişimsel Yönelim	Girişimcilik Ekosistemi	Girişim Sermayesi	Kırsal Sağlık Girişimciliği	Girişimci Üniversite	İç Girişimcilik	Akademik Girişimcilik	Spor Girişimciliği	Ev-Eksenli Üretim	Girişimcilik Niyeti	Dijital Girişimcilik	Teknik Girişimcilik
Ana Odak	Mikro	4	5		6	6			1				1		1	1		
	Mezo	2	4	5	2				1			1		1				
	Makro	1		1				2		1	1							
	Toplam	7	9	6	8	6	-	2	2	1	1	1	1	1	1	1		
Yüzeysel İrdeleme	Mikro	5		1	1												1	1
	Mezo	5	3	2			4											

	<i>Makro</i>			2														
	<i>Toplam</i>	10	3	5	1		4											1
<i>Toplam</i>		17	12	11	9	6	4	2	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1

4. SONUÇ

Covid-19 pandemisinin ekonomiler ve toplumlar üzerinde benzeri görülmemiş düzeyde yarattığı karışıklık (Gibson, 2020) ancak bireysel, örgütsel ve kurumsal düzeyde verilen karşılıklar ve bütün paydaşların yüksek seviyedeki koordinasyonu ile yönetilebilecektir (Liu vd., 2020: 278). Bu durum, girişimcilik olgusu açısından da hem çeşitli fırsatlar yaratması (Morgan vd., 2020) hem de tehditler oluşturması açısından ilgi çekicidir. İlgili araştırmaların hangi düzlemde olduğunu değerlendiren çalışmanın sonuçları, ilerleyen dönemde çalışmaların sayısının artacağına dair bir gelişme olduğunu göstermektedir. Özellikle ilerleyen dönemde yüz yüze görüşmelerin olanaklı hale gelmesi, Covid-19 pandemisinin bireysel girişimlere yönelik etkilerini irdeleyen çalışmaların çoğalacağını düşündürmektedir. Benzer şekilde makro ekonomik verilerin de su yüzüne çıkması ile açıklayıcı çalışmaların artacağı düşünülmektedir. Çünkü makro ekonomik veri eksikliğinin özellikle makro düzeydeki girişimcilik çalışmalarının görece çok az sayıda gerçekleşmesine neden olduğu düşünülmektedir.

Özellikle 2021 yılı ortalarında aşının geliştirilecek ve yaygınlaşacak olması ile yüz yüze ve odak grup görüşmelerin olanaklı hale gelmesi ve kişisel çalışmaların artacağı düşünülmektedir. Öte yandan, Covid-19 pandemisinin erken etkisini değerlendirebilmek için gereksinim duyulan verilerin açıklanmamış olması nedeniyle girişimcilik ve işletmelerin nasıl etkilendiğini araştırmak olanaklı olamamaktadır (Fairlie, 2020: 727). 2021 yılında 2020 yılına ait finansal ve makro ekonomik resmi verilerin açıklanması ile mezo ve makro düzeyde açıklayıcı çalışmaların sayısında çok ciddi bir artış olması beklenmektedir.

Betimleyici çalışmaların yine eksik veriler nedeniyle yoğun olarak pandeminin fırsat kapıları araladığı vurgusunun ötesine geçememelerine neden olmaktadır. Pandeminin etkilerinin belirginleşmesi ile görece daha az araştırılan nişlerin üzerine gerçekleştirilecek çalışmaların artacağı düşünülmektedir.

Araştırmanın kısıtlarından ilki, veri tabanı olarak ‘*Web of Science Core Collection*’ ile örneklemin oluşturulmasıdır. Söz konusu veri tabanı güvenilirlik ve seçim ölçütlerinin kalitesi nedeniyle tercih edilmiştir. Araştırmanın bir diğer kısıtı, anahtar kelime tercihleridir. Söz konusu anahtar kelimelerin, girişimcilik ve pandemi ile ilgili çalışmaları kapsayıcı olduğu kabul edilmiştir.

Gelecek çalışmalarda farklı endekslerde taranan dergilerdeki çalışmaların da dikkate alınarak yazın taraması yapılabilir. Özellikle pandeminin küresel salgın olarak kabul edilmesinin yıl dönümü olan 2021 Mart ayı itibari ile 2020 yılının pandemiden nasıl etkilendiğine dair çalışmaların yoğunlaşması, araştırma sonuçlarını farklılaştırabileceği düşünülmektedir. Bu çalışma sonuçlarının Covid-19 pandemisini girişimcilik olgusu ile değerlendiren çalışmaların seyrini ortaya koyması açısından, ilgili alanda çalışma yapacak diğer araştırmacılara yol gösterici olacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Aceytuno, M. T., Sánchez-López, C. & Paz-Báñez, M.A. (2020). Rising Inequality and Entrepreneurship during Economic Downturn: An Analysis of Opportunity and Necessity Entrepreneurship in Spain. *Sustainability*, 12, 4540.
- Acs, Z., & Armington, C. (2004). Employment Growth and Entrepreneurial Activity in Cities. *Regional Studies*, 38(8), 911-927.
- Al-Sarraf, A. (2020). Bankruptcy Reform in The Middle East and North Africa: Analyzing The New Bankruptcy Laws in The UAE, Saudi Arabia, Morocco, Egypt, and Bahrain. *International Insolvency Review*, 29(2), 159-180.
- Antoncic, B., & Hisrich, R. D., (2003). Clarifying the Intrapreneurship Concept. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 10(1), 7-24.
- Apostolopoulos, N., Ratten, V., Stavroyiannis, S., Makris, I., Apostolopoulos, S., & Liargovas, P. (2020). Rural Health Enterprises in The EU Context: A Systematic Literature Review and Research Agenda. *Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy*, 14(4) 563-582.
- Ateljevic, I. (2020). Transforming The (Tourism) World for Good and (Re)Generating The Potential ‘New Normal’. *Tourism Geographies*, 22(3), 467-475.
- Audretsch, D. (2012). Entrepreneurship Research. *Management Decision*. 50(5), 755-764.
- Bacq, S., & Lumpkin, G. T. (2020) Social Entrepreneurship and Covid-19. *Journal of Management Studies*, <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/full/10.1111/joms.12641>
- Bacq, S., Geoghegan, W., Josefy, M., Stevenson, R., & Williams, T. A. (2020). The COVID-19 Virtual Idea Blitz: Marshaling Social Entrepreneurship to Rapidly Respond to Urgent Grand Challenges. *Business Horizons*. 63(6), 705-723.

- Batat, W. (2020). How Michelin-Starred Chefs are Being Transformed into Social Bricoleurs? An Online Qualitative Study of Luxury Foodservice During The Pandemic Crisis, *Journal of Service Management*. <https://doi.org/10.1108/JOSM-05-2020-0142>
- Baumol, W. J. (1968). Entrepreneurship in Economic Theory. *The American Economic Review*, 58(2), 64-71.
- Beland, L. P., Fakorede, O., & Mikola, D. (2020). Short-Term Effect of COVID-19 on Self-Employed Workers in Canada. *Canadian Public Policy*, 46(1), 66-81.
- Berterö, C. (2016). Guidelines for Writing A Commentary. *International Journal of Qualitative Studies on Health and Well-Being*, 11. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4789530/>
- Blackmore J. (2020). The Carelessness of Entrepreneurial Universities in A World Risk Society: A Feminist Reflection on The Impact of Covid-19 in Australia, *Higher Education Research & Development*, <https://doi.org/10.1080/07294360.2020.1825348>
- Brown, R., & Rocha, A. (2020). Entrepreneurial Uncertainty During The Covid-19 Crisis: Mapping The Temporal Dynamics of Entrepreneurial Finance. *Journal of Business Venturing Insights*, 14, https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2352673420300305?casa_token=cC8F1KiaAsAAAAA:-wFuozDLor22BDP8tKkUx_t3AzcWx3V4nXmOTEEP0rA2Bn6T4ZwdyXKtgQ4DM8edtXixPIerbbB
- Brown, R., Rocha, A., & Cowling, M. (2020). Financing Entrepreneurship in Times of Crisis: Exploring The Impact of COVID-19 on The Market for Entrepreneurial Finance in The United Kingdom. *International Small Business Journal*, 38(5), 380-390.
- Burgelman, R. A. (1983) A Process Model of Internal Corporate Venturing in Diversified Major Firm. *Administrative Science Quarterly*, 28 (2), 223-244
- Cadar, O., & Badulescu, D. (2015). Entrepreneur, Entrepreneurship and Intrapreneurship. A Literature Review. 02/10/2020 tarihinde https://mpira.ub.uni-muenchen.de/82793/1/MPRA_paper_78871.pdf adresinden alındı.
- Cannavale, C., Zohoorian Nadali, I. and Esemio, A. (2020). Entrepreneurial Orientation and Firm Performance in A Sanctioned Economy – Does The CEO Play A Role?, *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 27(6), 1005-1027.
- Carnevale, J. B., & Hatak, I. (2020). Employee Adjustment and Well-Being in The Era of COVID-19: Implications For Human Resource Management. *Journal of Business Research*. 116, 183-187.
- Centorrino, G. (2020). Covid-19 and the Search for the Common Good: The Case of Parmon Spa (Italy). *Sustainability*, 12(16), 6657.
- Clarkson B., Culvin, A., Pope, S., & Parry, K. D., (2020). Covid-19: Reflections on Threat and Uncertainty for The Future of Elite Women's Football in England, *Managing Sport and Leisure*, <https://doi.org/10.1080/23750472.2020.1766377>
- Covin, J. G., & Slevin, D. P. (1991). A Conceptual Model of Entrepreneurship as Firm Behavior. *Entrepreneurship Theory and Practice*, 16(1), 7-26.
- Cowling, M., Brown, R., & Rocha, A. (2020). Did You Save Some Cash for A Rainy COVID-19 Day? The Crisis and SMEs. *International Small Business Journal*, 38(7), 593-604.
- Czarniawska-Joerges, B., & Wolff, R. (1991). Leaders, Managers, Entrepreneurs on and Off The Organizational Stage. *Organization Studies*, 12(4), 529-546.
- Dashper, K., & Finkel, R. (2020, September). Accessibility, Diversity, and Inclusion in The UK Meetings Industry. *Journal of Convention & Event Tourism*, 21(4), 283-307.
- Desa, G., & Jia, X. (2020). Sustainability Transitions in The Context of Pandemic: An Introduction to The Focused Issue on Social Innovation and Systemic Impact. *Agricultural Human Values* 37, 1207–1215.
- Dobrowolski, Z. (2020). The Supreme Audit Institutions Readiness to Uncertainty. *Entrepreneurship and Sustainability Issues*, 8(1), 513-525.
- Dorin, C., & Alexandru, G. S. (2014). Dynamics of The Entrepreneurship Concept. Literature Review. *The Annals Of The University Of Oradea*, 23(1), 443-451.
- Dy, A. M., & Jayawarna, D. (2020). Bios, Mythoi and Women Entrepreneurs: A Wynterian Analysis of The Intersectional Impacts of The COVID-19 Pandemic on Self-Employed Women and Women-Owned Businesses. *International Small Business Journal*, 38(5), 391-403.
- Esposito De Falco, S., & Renzi, A. (2020). Benefit Corporations and Corporate Social Intrapreneurship, *Entrepreneurship Research Journal*, 10(4), 20200382. <https://doi.org/10.1515/erj-2020-0382>
- Fairlie, R. (2020). The Impact Of COVID-19 on Small Business Owners: Evidence from The First 3 Months after Widespread Social-Distancing Restrictions. *Journal of Economics & Management Strategy*, 29(4), 727-740.

- Fillion, L. J. (2011) Defining The Entrepreneur. *World Encyclopedia of Entrepreneurship* (Ed. Dana, L. P.), 41-52, Massachussets: Edward Elgar Publishing.
- Fossen, F.M. (2020). Self-Employment over The Business Cycle in The USA: A Decomposition. *Small Business Economics*, 586. <https://doi.org/10.1007/s11187-020-00375-3>
- Galetska, T., Natalya, T., & Topishko, I. (2020). Social Responsibility of Economic Enterprises as A Social Good: Practice of The EU and Ukraine. *Baltic Journal of Economic Studies*, 6(3), 24-35.
- Gibson, C. (2020). From “Social Distancing” to “Care in Connecting”: An Emerging Organizational Research Agenda for Turbulent Times. *Academy of Management Discoveries*, 6(2), 165-169.
- Goritiyal, C. & Goritiyal, L. (2020), An Entrepreneurial Opportunity in Civil Aviation & Defence Aerospace Sector in India, *Pacific Business Review International*, 12(12), 126-132.
- Grandy, G., Cukier, W. & Gagnon, S. (2020). (In)Visibility in The Margins: COVID-19, Women Entrepreneurs and The Need For Inclusive Recovery, *Gender in Management*. <https://doi.org/10.1108/GM-07-2020-0207>
- Greene, F. J., & Rosiello, A. (2020). A Commentary on The Impacts of ‘Great Lockdown’ and Its Aftermath on Scaling Firms: What are The Implications for Entrepreneurial Research?. *International Small Business Journal: Researching Entrepreneurship*, 38(7), 583-592.
- Guerrero, M., & Urbano, D. (2020). Institutional Conditions and Social Innovations in Emerging Economies: Insights From Mexican Enterprises’ Initiatives for Protecting/Preventing The Effect of Violent Events. *The Journal of Technology Transfer*, 45:929–957.
- Guo, H., Yang, Z., Huang, R., & Guo, A. (2020). The Digitalization and Public Crisis Responses of Small and Medium Enterprises: Implications from a COVID-19 Survey. *Frontiers of Business Research in China*, 14(1), 1-25.
- Hernández-Sánchez, B. R., Cardella, G. M., & Sánchez-García, J. C. (2020). Psychological Factors that Lessen the Impact of COVID-19 on the Self-Employment Intention of Business Administration and Economics’ Students from Latin America. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(15), 5293. <https://doi.org/10.3390/ijerph17155293>
- Herstatt, C., & Tiwari, R. (2020). Opportunities of Frugality in the Post-Corona Era. 02/10/2020 tarihinden http://cfi.global-innovation.net/wp-content/uploads/2020/06/Working_Paper_110-1.pdf adresinden alındı.
- Hechavarría, D. M., & Ingram, A. E. (2019). Entrepreneurial Ecosystem Conditions and Gendered National-Level Entrepreneurial Activity: A 14-Year Panel Study of GEM, *Small Business Economics*, 53(2), 431-458.
- Howell, S., Lerner, J., Nanda, R., & Townsend, R., (2020). Financial Distancing: How Venture Capital Follows The Economy Down and Curtails Innovation. *Harvard Business School Working Paper*, 01/10/2020 tarihinde <https://www.nber.org/papers/w27150.pdf> adresinden alındı.
- Hudelcu, D. (2020). Fiscal Instruments to Protect the Business Environment in Times of Pandemic. *Postmodern Openings*, 11(3), 344-358.
- Isabelle, D., Horak, K., McKinnon, S., & Palumbo, C. (2020). Is Porter's Five Forces Framework Still Relevant? A Study of The Capital/Labour Intensity Continuum via Mining and IT Industries. *Technology Innovation Management Review*, 10(6), 28-41.
- Jaim, J. (2020). Exist or exit? Women business-owners in Bangladesh during COVID-19. *Gender, Work & Organization*. <https://doi.org/10.1111/gwao.12546>.
- Ketchen Jr, D. J., & Craighead, C. W. (2020). Research at the Intersection of Entrepreneurship, Supply Chain Management, and Strategic Management: Opportunities Highlighted by COVID-19. *Journal of Management*, 46(8), 1330-1341.
- Kuratko D. F. ve Hodgetts R. M. (1988). Entrepreneurship. Orlando: The Dreyden Press.
- Lengnick-Hall, C. A. (1992). Innovation and Competitive Advantage: What We Know and What We Need to Learn. *Journal of Management*, 18(2), 399-429.
- Lim, D. S., Morse, E. A., & Yu, N. (2020). The Impact of The Global Crisis on The Growth of SMEs: A Resource System Perspective. *International Small Business Journal*, 38(6), 492-503.
- Korsgaard, S., Hunt, R. A., Townsend, D. M., & Ingstrup, M. B. (2020). COVID-19 and The Importance of Space in Entrepreneurship Research and Policy. *International Small Business Journal: Researching Entrepreneurship*. <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0266242620963942>
- Lai, S., Leone, F., & Zoppi, C. (2020). Covid-19 and Spatial Planning. *TeMA - Journal of Land Use, Mobility and Environment*, 231-246.

- Liu, Y., Lee, J. M., & Lee, C. (2020). The Challenges and Opportunities of A Global Health Crisis: The Management and Business Implications Of COVID-19 From An Asian Perspective. *Asian Business & Management*, 19, 277-297.
- Lorenzen, M., Mudambi, R., & Schotter, A. (2020). International Connectedness and Local Disconnectedness: MNE Strategy, City-Regions and Disruption. *Journal of International Business Studies*, 51(8), 1199-1222.
- Low, M. B., & MacMillan, I. C. (1988). Entrepreneurship: Past Research and Future Challenges. *Journal of Management*, 14(2), 139-161.
- Lowe, N., & Vinodrai, T. (2020). The Maker-Manufacturing Nexus as a Place-Connecting Strategy: Implications for Regions Left Behind. *Economic Geography*, 96(4), 315-335.
- Lumpkin, G. T., & Dess, G. G. (1996). Clarifying The Entrepreneurial Orientation Construct and Linking it To Performance. *Academy of Management Review*, 21(1), 135-172.
- Majumder, K. (2015). 6 Article Types That Journals Publish: A Guide for Early Career Researchers, 07/10/2020 tarihinde <https://www.editage.com/insights/6-article-types-that-journals-publish-a-guide-for-early-career-researchers> adresinden alındı.
- Manolova, T. S., Brush, C. G., Edelman, L. F., & Elam, A. (2020). Pivoting to Stay The Course: How Women Entrepreneurs Take Advantage of Opportunities Created by The COVID-19 Pandemic. *International Small Business Journal*, 38(6), 481-491.
- Maritz, A., Perenyi, A., de Waal, G., & Buck, C. (2020). Entrepreneurship as The Unsung Hero During The Current COVID-19 Economic Crisis: Australian Perspectives. *Sustainability*, 12(11), 4612.
- Mathew, N., Deborah, I., Karonga, T., & Rumbidzai, C. (2020). The Impact of COVID-19 Lockdown in A Developing Country: Narratives of Self-Employed Women in Ndola, Zambia, *Health Care for Women International*. <https://doi.org/10.1080/07399332.2020.1823983>
- McKee, D. O., Varadarajan, P. R., & Pride, W. M. (1989). Strategic Adaptability and Firm Performance: A Market-Contingent Perspective. *Journal of Marketing*, 53(3), 21-35.
- Miles, R. E., Snow, C. C., Meyer, A. D. ve Coleman, H. J. (1978). Organizational Strategy, Structure and, Process. *Academy of Management Review*, 3(3), 546-562.
- Mirza, N., Naqvi, B., Rahat, B., & Rizvi, S. K. A. (2020). Price Reaction, Volatility Timing and Funds' Performance during Covid-19. *Finance Research Letters*, 36, 101657.
- Morgan, T., Anokhin, S., Ofstein, L., & Friske, W. (2020). SME Response to Major Exogenous Shocks: The Bright and Dark Sides of Business Model Pivoting. *International Small Business Journal*, 38(5), 369-379.
- Morris, M. H. (2020). The Liability of Poorness: Why the Playing Field is Not Level for Poverty Entrepreneurs. *Poverty & Public Policy*, 12(3), 304-315.
- Neumeyer, X., Ashton, W. S., & Dentchev, N. (2020). Addressing Resource and Waste Management Challenges Imposed by COVID-19: An Entrepreneurship Perspective. *Resources, Conservation and Recycling*, 162, 105058.
- Nummela, N., Paavilainen-Mäntymäki, E., Harikkala-Laihinen, R., & Raitis, J. (2020). When All Doors Close: Implications of COVID-19 for Cosmopolitan Entrepreneurs. *International Small Business Journal: Researching Entrepreneurship*. <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/0266242620954127>
- Omar, A. R. C., Ishak, S., & Jusoh, M. A. (2020). The Impact Of Covid-19 Movement Control Order on Smes' Businesses and Survival Strategies. *Geografia-Malaysian Journal of Society and Space*, 16(2), 139-150.
- Pandey, J., Chakraborty, S., Chakraborty, I., Ghosal, P., Singh, N., & Majumdar, S. (2020). Can Developing Countries Handle The Mental Burden due to The Lockdown Situation?: Understanding The Uncertainty and Management of Covid-19 Pandemic. *Asia Pacific Journal of Health Management*, 15(3), 72-79.
- Ratten, V. (2020a). Coronavirus (Covid-19) and Entrepreneurship: Cultural, Lifestyle and Societal Changes, *Journal of Entrepreneurship in Emerging Economies*. <https://doi.org/10.1108/JEEE-06-2020-0163>
- Ratten, V. (2020b). Coronavirus (Covid-19) and The Entrepreneurship Education Community, *Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy*. <https://doi.org/10.1108/JEC-06-2020-0121>
- Ratten, V. (2020c). Coronavirus (covid-19) and Social Value Co-Creation, *International Journal of Sociology and Social Policy*. <https://doi.org/10.1108/IJSSP-06-2020-0237>
- Ratten, V. (2020d). Coronavirus and International Business: An Entrepreneurial Ecosystem Perspective. *Thunderbird International Business Review*, 62(5), 629-634.
- Ratten, V. (2020e). Coronavirus Disease (COVID-19) and Sport Entrepreneurship, *International Journal of Entrepreneurial Behavior & Research*, 26(6), 1379-1388.

- Ratten, V., & Jones, P. (2020). Enhancing Policies and Measurements of Family Business: Macro, Meso or Micro Analysis, *Journal of Family Business Management*. <https://doi.org/10.1108/JFBM-07-2020-0062>
- Rizvi, S. K. A., Mirza, N., Naqvi, B., & Rahat, B. (2020). Covid-19 and Asset Management in EU: A Preliminary Assessment of Performance and Investment Styles. *Journal of Asset Management*, 21, 281-291.
- Ruiz-Rosa, I., Gutiérrez-Taño, D., & García-Rodríguez, F. J. (2020). Social Entrepreneurial Intention and the Impact of COVID-19 Pandemic: A Structural Model. *Sustainability*, 12(17), 6970. <https://doi.org/10.3390/su12176970>
- Roy, A., Patnaik, B. C. M., & Satpathy, I. (2020). Impact of Covid-19 Crisis on Indian MSME Sector: A Study on Remedial Measures. *Eurasian Chemical Communications*, 2(9), 991-1000.
- Roy, A., Patnaik, B. C. M., & Satpathy, I. (2020b). Consolidated Recommendations to Change GST Patterns for Managing The Impact Of Covid-19: A Case in India. *Eurasian Chemical Communications*, 2(9), 1011-1020.
- Saiz-Álvarez, J. M., Vega-Muñoz, A., Acevedo-Duque, Á., & Castillo, D. (2020). B Corps: A Socioeconomic Approach for The COVID-19 Post-Crisis. *Frontiers in Psychology*, 11, 1987. doi: 10.3389/fpsyg.2020.01867
- Saleh, Y. (2020). ICT, Social Media And COVID-19: Evidence from Informal Home-Based Business Community in Kuwait City, *Journal of Enterprising Communities: People and Places in the Global Economy*, <https://doi.org/10.1108/JEC-07-2020-0131>
- Salvato, C., Sargiacomo, M., Amore, M. D., & Minichilli, A. (2020). Natural Disasters as A Source of Entrepreneurial Opportunity: Family Business Resilience after An Earthquake. *Strategic Entrepreneurship Journal*. <https://doi.org/10.1002/sej.1368>
- Sawalha, I.H. (2020). A Contemporary Perspective on The Disaster Management Cycle, *Foresight*, 22(4), 469-482.
- Shepherd, D. A. (2020). COVID 19 and Entrepreneurship: Time to Pivot?. *Journal of Management Studies*. <https://doi.org/10.1111/joms.12633>
- Śledzik, K. (2013). Schumpeter's View on Innovation and Entrepreneurship. *Management Trends in Theory and Practice*, (Ed. Hittmar E.), Faculty of Management Science and Informatics, University of Zilina & Institute of Management by University of Zilina.
- Smith, A. M., Duncan, P., Edgar, D., & McColl, J. (2020). Responsible and Sustainable Farm Business: Contextual Duality as The Moderating Influence on Entrepreneurial Orientation. *The International Journal of Entrepreneurship and Innovation*. <https://doi.org/10.1177/1465750320944702>
- Snow, C. C. ve Hrebiniak, L. G. (1980). Strategy, Distinctive Competence, and Organizational Performance. *Administrative Science Quarterly*, 25(2), 317-336.
- Tödting, F., & Wanzenböck, H. (2003). Regional Differences in Structural Characteristics of Start-ups. *Entrepreneurship & Regional Development*, 15(4), 351-370.
- Tung, L. T. (2020). Social Responses for Older People in COVID-19 Pandemic: Experience from Vietnam. *Journal of Gerontological Social Work*, <https://doi.org/10.1080/01634372.2020.1773596>
- van den Hoogen, B., Santoni, A., Sciumé, G., Bowie, A., O'Farrelly, C., O'Neill, L., ... & Manel, N. (2020). Immunometabolism Pathways as The Basis for Innovative Anti-Viral Strategies (INITIATE): A Marie Skłodowska-Curie Innovative Training Network. *Virus Research*, 287, 198094.
- Van de Ven, A. H., Hudson, R., & Schroeder, D. M. (1984). Designing new business startups: Entrepreneurial, organizational, and ecological considerations. *Journal of management*, 10(1), 87-108.
- Varelas, S., & Apostolopoulos, N. (2020). The Implementation of Strategic Management in Greek Hospitality Businesses in Times of Crisis. *Sustainability*, 12(17), 7211. <https://doi.org/10.3390/su12177211>
- Weinhardt, M., & Bartosch, J. (2020, June). Surveying Entrepreneurs' Perception of Society in Times of Corona: A proposal. *Survey Research Methods*, 14(2), 147-151.
- Wennekers, S., & Thurik, R. (1999). Linking Entrepreneurship and Economic Growth. *Small Business Economics*, 13(1), 27-56.
- Wilson, T. E., & Halverson, C. (2020). Home Testing for COVID-19: Lessons from Direct to Consumer Genetics. *Journal of Community Genetics*, 11(4), 497-499.
- Wortman Jr, M. S. (1987). Entrepreneurship: An Integrating Typology and Evaluation of The Empirical Research in The Field. *Journal of Management*, 13(2), 259-279.
- Zemtsov, S. (2020). New Technologies, Potential Unemployment and 'Nescience Economy' during and after The 2020 Economic Crisis. *Regional Science Policy & Practice*. 12(4), 723-743.

Zhang, Y., Diao, X., Chen, K.Z., Robinson, S. and Fan, S. (2020). Impact Of COVID-19 on China's Macroeconomy and Agri-Food System – An Economy-Wide Multiplier Model Analysis, *China Agricultural Economic Review*, 12(3), 387-407.

www.webofknowledge.com

<https://www.mckinsey.com/industries/public-and-social-sector/our-insights/us-small-business-recovery-after-the-covid-19-crisis>

www.springer.com

<https://www.who.int/emergencies/diseases/novel-coronavirus-2019/>

Döviz Kuru Sanayi Üretimi ve Ekonomik Güven Arasındaki İlişkinin Analizi: Türkiye Örneği*

The Analysis of the Relationship Between Exchange Rate Industrial Production and Economic Confidence: The Case of Turkey

İbrahim AYTEKİN^a

^aDoktora Öğrencisi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Bölümü, Kırıkkale/Türkiye, ibrahimaytekin63@gmail.com, ORCID: 0000-0002-3574-1007

ÖZ

Döviz kurlarında yaşanan dalgalanmalar sanayisi ithal girdilere bağlı olan ülkeleri daha fazla etkilemektedir. Neticede ülkelerin sanayi üretimi ile döviz kurları birbirlerini etkileyen iki önemli faktör iken bu iki faktörün oluşturmuş olduğu iktisadi gelişmeler ekonomiye olan güveni de önemli derecede etkilemektedir. Bu çalışmada Türkiye'nin toplam sanayi üretimi, ekonomik güven endeksi ve reel döviz kuru göstergeleri arasında bir ilişkinin olup olmadığının tespit edilmesi hedeflenmiştir. Çalışmada Türkiye'nin 2008:M1–2020:M3 dönemlerine ait reel döviz kuru, toplam sanayi üretimi ile ekonomik güven endeksinin aylık verileri kullanılarak ekonometrik bir analiz yapılmıştır. Analizin ilk etabında değişkenlerin durağanlık derecelerini tespit etmek için değişkenlere genişletilmiş Dickey Fuller (ADF) testi uygulanmış ve değişkenlerin tamamının birinci farkta durağan oldukları görülmüştür. Daha sonra bu değişkenlere Johansen eşbütünleşme testi uygulanmış ve değişkenler arasında uzun dönemli en az bir eşbütünleşme ilişkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Son olarak değişkenlere Granger nedensellik testi uygulanmış ve üç değişken için tek yönlü bir Granger nedensellik ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir. Nihayetinde reel döviz kuru, toplam sanayi üretimi ve ekonomik güven değişkenlerinin herhangi birinde veya hepsinde yaşanacak bir gelişmenin Türkiye ekonomisini iktisadi yönden etkileyebileceği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Döviz, Sanayi, Üretim, Ekonomi, Güven.

ABSTRACT

Fluctuations in exchange rates affect countries whose industries depend on imported inputs more. As a result, while the industrial production of countries and exchange rates are two important factors that affect each other, the economic developments caused by these two factors also significantly affect the confidence in the economy. The aim of this study is to determine whether there is a relationship among economic confidence index, total industrial production in Turkey and the real exchange rate indicators. An econometric analysis was conducted by using monthly data of economic confidence index, the total industry production and the real exchange rate belonging to period between 2008: M1 and 2020:M3 of Turkey. In the first stage of the analysis, the Augmented Dickey Fuller (ADF) test was applied to the variables to determine the degree of stationarity of the variables, and it was observed that all variables were stationary in the first difference. Then, Johansen cointegration test was applied to these variables and it was concluded that there is at least one long-term cointegration relationship between the variables. Finally, Granger causality test was applied to the variables and a one-way Granger causality relationship was found for three variables. Ultimately, a development that has occurred about one or all of the variables which are the real exchange rate, a total industrial production and the economic confidence could economically affect to the development of Turkey's economy.

Keywords: Turkey, Foreign Exchange, Industrial, Manufacturing, Economy, Trust.

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

Bu makale 26-27 Ağustos 2019 tarihinde Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresinde sunulan sözlü bildirinin düzeltilmiş ve genişletilmiş halidir.

1. GİRİŞ

Sanayi devrimiyle birlikte hız kazanan Küreselleşme olgusu bu hızını Birinci Dünya Savaşı'na kadar sürdürmüştür. Birinci Dünya Savaşı Küreselleşmenin vites düşürmesine ve ülkelerin içe kapalı milliyetçi bir ekonomi politığı yönelmelerine neden olmuştur. Yaşanan bu gelişmeler ise 1929 Krizinin (Büyük Buhran) patlak vermesine zemin hazırlamıştır. Milliyetçi ekonomi politikası ortadan kaldırarak uluslararası ticareti yeniden canlandırmak ve Dünya Savaşlarının etkilerini ortadan kaldırmak için yeni bir para sistemi olan Bretton Woods sisteminin oluşturulması, Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması'nın (GATT) imzalanması, Dünya Bankası (WB) ve Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi kurum ve sistemler kurulmuştur. Bu gelişmelerin yansımaları ise 1970'li yılların ortalarına kadar devam etmiştir.

1980'li yıllardan itibaren tekrar entegre olmaya başlayan ulusal piyasalar, iktisadi ve finansal küreselleşmenin önemli birer halkasını oluşturmaktadırlar. Özellikle ekonomik ve finansal alanda yaşanan liberalizasyon uluslararası ticareti hızlandırmış, sanayi üretimi ile döviz kuru uluslararası ticaretin ayrılmaz birer parçası haline dönüştürmüştür. Böylece küreselleşen piyasalarda yaşanan bu gelişmeler günümüzde bir domino etkisi yaratmakta ve bu etki döviz kuru, ekonomik güven, sanayi üretimi, iktisadi büyüme, enflasyon, işsizlik gibi birçok iktisadi faaliyet ve göstergenin etkilenmesine neden olmaktadır. Bu bağlamda bu çalışmada, Türkiye'de döviz kuru, sanayi üretimi ve ekonomik güven arasındaki ilişkinin ekonometrik bir analizi yapılmıştır. Bu çalışmayı literatürdeki çalışmalardan ayıran özelliği Türkiye ekonomisine yönelik olarak seçilen analiz dönemin daha önce hiç çalışılmamış olması ve ayrıca seçilen konunun daha önce çok az çalışılmış olmasıdır. Özellikle de literatürde ekonomik güvene yönelik çalışmaların çok az olması bu çalışmayı literatür açısından diğer çalışmalardan önemli ve farklı kılmaktadır.

2. TEORİK ARKA PLAN

2.1. Döviz Kuru

Bir ülkedeki yabancı paralara ve bu paralarla yapılan ödeme araçlarına döviz denilirken, yabancı paranın ulusal para cinsinden ifade edilmesine ise döviz kuru denilmektedir. Döviz kuru özellikle gelişmekte olan ülkelerin ekonomi politikalarını etkileyen uluslararası bir değişken olduğu için kurlarda meydana gelen dalgalanma veya şoklar ülkelerin makroekonomik göstergelerini etkileyebilmektedir. Bu bağlamda ihracatı ithal ara girdilere bağlı olan Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde döviz kurularında meydana gelen şok ve dalgalanmalar ekonomide büyük etkiler yaratmaktadır (Tümtürk, 2017: 838). Bu etkiler, sanayi sektörünün üretim maliyeti ile kararlılığını etkilediği gibi ekonomik güven üzerinde de etkili olabilmektedir (Şentürk & Dücan, 2014: 68).

Türkiye'de uygulanan döviz kuru sistemi yıllara göre farklılık göstermektedir. 1980 öncesi dönemde Türkiye'de sabit kur sistemi uygulanırken 1980 sonrası dönemlerde ise sabit kur sisteminden esnek kur sistemine bir geçiş süreci olmuştur. Bu süreçte 1980-1989 yılları arasındaki dönem ile 1989 yılında Türkiye'nin tam konvertibiliteye geçmesiyle birlikte başlayan 1989 sonrası dönem arasında farklılıklar vardır. Türkiye'de 1980-1989 dönemi devalüasyonların çokça yapıldığı sabit kur sistemi modelinin uygulandığı bir dönem olurken, 1989-1999 dönemi kontrollü serbest kur sisteminin uygulandığı bir dönem olmuştur. 2000-2001 döneminde ise artışların günlük olarak belirlendiği sabit kur sistemi modeli kullanılmıştır. 2001 yılının ortalarından günümüze kadar ise Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (TCMB) müdahalelerinin kısıtlandığı dalgalı kur sistemine geçilmiştir. Türkiye'de döviz kurularının uluslararası ticarete bir avantaj aracı olarak kullanıldığı 1980-2001 döneminde kısmen, 2001 sonrası dönemde ise tamamen ihracata dayalı iktisadi büyüme modeli kullanılmaktadır (Barışık & Demircioğlu, 2006: 72).

2.2. Sanayi Sektörü

Sanayi kavramı köken olarak Arapça'ya dayanmaktadır. Fakat sanayi kavramı İngiliz James Watt'ın 1774 yılında buharlı makineleri icat etmesi ve bu makinelerin İngiltere sanayi sektöründe kullanılmaya başlanmasıyla birlikte Dünya gündemine oturmuştur. Kömürlü buhar gücüne dayanarak çalışan bu makineler, işbölümü, uzmanlaşma ve seri üretime ciddi katkılar sağlamıştır. Böylece dünyanın çehresini değiştiren ve birinci sanayi devrimi olarak adlandırılan bu gelişme, adını dünya ekonomi tarihine altın harflerle yazdırmıştır. Sanayi sektörü; imalat sanayi, madencilik, elektrik, su ve inşaat sektörlerini kapsayan geniş bir anlamda tanımlanmaktadır. Ayrıca sanayi sektörü, bir ülkenin tarım ve hizmetler sektörünü de önemli derece etkileyen bir güçtür. Tarım sektörü teknolojik gelişmelerden faydalanarak üretimi hızlandırmak ve maliyetleri düşürmek gibi hedeflerine ancak sanayinin gelişmesi sayesinde ulaşabilecektir. Günümüzde gelişmiş ekonomiler aynı zamanda sanayileşmiş ülkelerdir. Bu durum gelişmişliğin en önemli itici gücünün sanayi olduğunun en somut göstergesidir. Sanayi sektörü rekabet, teknoloji, içsel ve dışsal ölçek ekonomileri, nitelikli işgücü, altyapı ve üstyapı gibi kalkınmayı direkt etkileyen faktörleri tarım sektöründen daha fazla etkilemektedir. Dolayısıyla neredeyse tüm az gelişmiş ülkelerde sanayileşme, iktisadi kalkınmanın temel politikası olarak kabul edilmiştir. Son olarak da sanayileşme, sosyal ve kültürel yapıda da ciddi değişimler yaratmaktadır (Koç & vd., 2018: 2-3).

Türkiye'de uygulanmakta olan kalkınma planlarında sanayileşme ve kalkınma hedefleri ise aynı amaç doğrultusunda entegre edilmiştir. Özellikle 1980 sonrası dönemlerde hayata geçirilen kalkınma ve dış ticarete liberalleşme politikalarıyla gayri safi milli hasıla ve uluslararası ticarete sanayi sektörünün payının artırılması hedeflenmiştir. Türk sanayi sektörünün gelişimini zorunlu hale getiren birden fazla sebep vardır. Evvela emeğin yoğun olduğu sanayi sektörlerinde yaşanacak olumlu bir gelişme istihdam yaratma hedeflerine ciddi katkılar sağlayabilir. Güney Kore ve Tayvan gibi gelişmiş ve gelişmekte olan birkaç ülke bu tecrübeyi yaşamıştır. Aynı zamanda nüfus artış hızının yüksek olduğu ve genç bir nüfus yapısına sahip olan Türkiye'de tarım sektörünün istihdam yaratma alanında yetersiz oluşu Türkiye'de işsizlikten kaçınmada sanayileşme politikalarını alternatifsiz bırakmıştır. Ayrıca tarım sektöründeki istihdamın mevsimsel etkilerden olumsuz bir şekilde etkilenmesi işgücü ve istihdam

istikrarsızlığının ortadan kaldırılması için Türkiye’de sanayi sektörünün geliştirilmesini zorunlu hale getirmiştir (Terzi & Oltulular, 2004: 220).

2.3. Ekonomik Güven Endeksi

Ekonomik güven endeksi, ekonomideki arz ve talep yönündeki aktörlerin (üretici ve tüketicilerin), genel ekonomik duruma ilişkin davranış, değerlendirme, karar, beklenti ve eğilimlerini bir bütün olarak ve kapsamlı biçimde özetleyen ve öncü gösterge niteliğini taşıyan bir bileşik endekstir. Endeks, gayri safi yurt içi hâsıla (GSYH), istihdam ve sanayi üretim gibi yaygın olarak kullanılan iktisadi göstergelerden daha erken bilgi sağlamakta ve mevcut iktisadi durumun izlenmesinin yanı sıra, ekonomideki kırılma noktaları ve potansiyel risklerin önceden görülerek tedbir alınmasını mümkün kılmak amacıyla kullanıma sunulmaktadır (TUİK, 2020: 1).

Ekonomik güven endeksi; tüketici güven endeksi (%20), mevsimsel etkilerden arındırılmış reel kesim ve imalat sanayi sektörü (%40), hizmet sektörü (%30), perakende ticaret sektörü (%5) ve inşaat sektörlerini (%5) kapsayan güven endekslerinin normalize edilmiş alt endekslerinin ağırlık ortalamaları alınarak toplanmasından elde edilir. Ekonomik güven endeksi, Türkiye İstatistik Kurumu tarafından 2007 yılının ocak ayından itibaren her ayın sonunda olmak üzere aylık olarak yayımlanmaktadır. Ekonomik güven endeks değerinin 100’den büyük olması, ekonominin genel gidişatı hakkında iyimserliği ifade ederken; endeks değerinin 100’den küçük olması ise ekonominin genel gidişatı hakkında kötümserliği ifade etmektedir (Güngör, 2019: 25-26).

3. LİTERATÜR TARAMASI

Literatürde, başta Türkiye olmak üzere birçok ülkeye yönelik; döviz kuru, sanayi üretimi, ekonomik güven ve tüketici güveni göstergelerini analiz eden birden fazla çalışma bulunmaktadır. Yapılan çalışmaların çoğunda elde edilen bulgular, döviz kuru, sanayi üretimi, ekonomik güven ile tüketici güveni arasında bir ilişkinin varlığı şeklindedir. Fakat literatürde azda olsa bu değişkenler arasında herhangi bir nedensellik veya eşbütünleşme ilişkisinin olmadığı sonuçlarına ulaşan çalışmalarda yer almaktadır. Bu tür sonuçların ortaya çıkmasındaki temel sebepler ise; ülkelerin gelişmişlik düzeylerinin farklı oluşu, çalışmalarda farklı dönem ve yöntemlerin kullanılmış olması, ülkelerin ulusal ve uluslararası konjonktürden farklı şekillerde etkilenmeleri şeklinde açıklanabilir. Bu doğrultuda yapılmış çalışmalara yönelik daha detaylı literatür sonuçları tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1. Literatür Tarama Tablosu

Yazar(lar) (Yayın Yılı)	Ülke(ler) (Analiz Dönemi)	Yöntem	Bulgu ve Sonuç
Carlino, Gerald vd. (1994)	ABD (1972-1989)	Kesitsel Zaman Serisi	Reel döviz kurundaki dalgalanmalar, yerli ve yabancı üretim (toplam ve sektör bazında) üzerinde küçük etkilerinin olduğu sonucuna varılmıştır. Ayrıca devlet üretimindeki artışın etkisi, döviz kuru dalgalanmalarındaki etkiden daha fazla olduğu sonucuna varılmıştır.
Görmüş, Şakir & Güneş, Sevcan (2010)	Türkiye (2002-2008)	ARDL, Granger Nedensellik Testi, GARCH-M ve OLS Modeli	Değişkenler arasında bir eşbütünleşme ilişkisi bulunmamıştır. Hisse senedi fiyatı ile reel döviz kurundan tüketici güvenine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi vardır. Ayrıca, GARCH-M ve OLS modelinden elde edilen sonuçlar, tüketici güveninin reel döviz kuru ve hisse senedi fiyatını etkilediğini göstermiştir.
Al-Rashidi Atef, & Lahiri, Bidisha (2012)	ASEAN +3 Ülke (1992-2004)	Goldberg Metodu	İhracat esaslı reel döviz kuru sanayi üretimini artırdığını, fakat sanayi üretim seviyeleri üzerinde önemli bir etkisinin bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca ithalatın ve değer düşüklüğünün etkisinin reel döviz kuru göstergelerine dahil edildiği durumlarda simetrik olduğu bulunmuştur.
Arısoy İbrahim (2012)	Türkiye (2005-2012)	VAR Modeli	Tüketici güven endeksi tüketicilerin tüketim, yatırımcıların ise yatırım ve üretim beklentilerine yön vermektedir.
Jamil, Muhammad & vd. (2012)	AB Parasal Birlik (1980-2009)	AR(k) EGARCH(p,q) Modelleri	Ortak para biriminin yürürlüğe girmesinden sonra tüm ülkeler için reel döviz kuru oynaklığının olumsuz etkileri azalmıştır.
İbicioğlu, Mustafa & vd. (2013)	Türkiye (2003-2011)	Johansen Eşbütünleşme ve VAR Analizi	Döviz kuru, tüketicilerin ekonominin geleceğine yönelik beklentilerine ciddi yön veren önemli faktörlerden biridir.

Uçan, Okyay (2013)	Türkiye (1990-2010)	Johansen Eşbütünleşme Testi	Dışa açılma ve finansal liberalizasyon sonrası döviz kurlarının belirlenmesinde dış piyasa ve makroekonomik değişkenler etkili olurken, merkezi otoritenin gücü zayıflamıştır.
Beşel, Furkan & Yardımcıoğlu, Fatih (2016)	Türkiye (2005-2014)	Zivot-Andrews Gregory-Hansen İle Toda-Yamamoto Nedensellik Testi	Döviz kurundan işsizlik ile tüketici güven endeksine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Ayrıca petrol fiyatlarından işsizliğe doğru da tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Seriler arasında eşbütünleşme ilişkisi de mevcuttur.
Laura, Nowzohour & Livio, Stracca (2017)	Gelişmiş 27 Ülke (1985-2016)	Panel Veri Analizi	Tüketici güveni, iktisadi ve finansal değişkenlerle birlikte hareket etmektedir. Bu üç değişken arasında korelasyon ilişkisi bulunurken, bu ilişki ileriye dönük pozitif yöndedir.
Uçan, Okyay & Aytekin, İbrahim (2017)	Türkiye (2004-2017)	Johansen Eşbütünleşme Testi	Uzun dönemde eş bütünleşme ilişkisi tespit edilmiştir. Ayrıca döviz kuru ile enflasyon arasında aynı yönlü ilişkiye rastlanmıştır.
Bozkuş, Sezer & Kahyaoğlu, Hakan (2018)	Kazakistan (2002-2017)	Çok Kırılmalı Tümlleşme Tekniği	Reel efektif döviz kurları ile sanayi üretim endeksi arasında harcama bakımından uzun dönemli bir ilişki vardır. Bu ilişkinin bazı dönemlerde tersine dönmesi sonucu Hollanda hastalığıyla birlikte yaşandığı bulgusuna ulaşılmıştır.
Ogunmuyiwa, M. Segun & Adelowokan, O. Adedayo (2018)	Nijerya (1986-2016)	Box Jenkins O.L.S Yöntemi ve Chow Kırılma Noktası Testi	Ampirik bulgular, döviz kuru ve sanayi üretim arasında uzun vadeli bir ilişkinin olmadığını gösterse de, Box Jenkins O.L.S. sonuçları, Nijerya'da döviz kurunun sanayi üretimi üzerindeki olumlu ve önemli etkisini ortaya koymaktadır.
Durgun Kaygısız, Ayşe (2019)	Türkiye (2010-2018)	VAR Analizi	Döviz kurundaki dalgalanmaların enflasyon ile tüketici güvenini etkilediği sonucuna varılmıştır. Reel kesim güven endeksi, faiz ve sanayi üretimi arasında ise çift yönlü nedensellik ilişkisi bulunmuştur.
Güngör, Sezen (2019)	Türkiye (2007-2017)	Granger Nedensellik Testi	ABD doları ve altının reel getirilerinden ekonomik güven endeksine doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Buna göre altının reel getirisi ile ABD dolarının reel getirisi ekonomik güven endeksinin nedeni şeklinde sonuçlara ulaşılmıştır.
Petek, Ali & Şanlı, Orhan (2019)	Türkiye (2007-2017)	Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik Testi	Kapasite kullanımından GSYİH ve sanayi üretiminde doğru bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Ancak döviz kuru ile kapasite kullanımı arasında bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır.

4. VERİ SETİ ve YÖNTEM

Reel döviz kuru, sanayi üretimi ve ekonomik güven değişkenleri arasındaki ilişkiyi Türkiye ekonomisi açısından inceleyen bu çalışmada yer alan veri setleri; reel döviz kuru, toplam sanayi üretimi ve ekonomik güven endeksinden oluşmaktadır. Analiz dönemi Türkiye'nin 2008:M1-2020:M3 yılları arasındaki aylık verilerden oluşmaktadır. Veriler Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası (TCMB) elektronik veri dağıtım sistemi ile Türkiye İstatistik Kurumu'ndan (TÜİK) elde edilmiştir. Çalışmada verilerin logaritmik dönüşümleri yapılmış olup; **LNRDK**: Reel döviz kurunu, **LNTSÜ**: Toplam sanayi üretimini ve **LNEKG**: Ekonomik güveni ifade etmektedir. Analizlerde paket program kullanılmıştır.

Çalışmada ilk etapta değişkenlerin durağanlık durumu test edilmiştir. Akabinde tahmin edilecek Vektör Otoregresif (VAR) modeli için değişkenlerin uygun gecikme uzunluğu belirlenmiş ve bu doğrultuda tahmin edilen VAR modelinin tanısal testleri yapılmıştır. Tanısal testlerden sonra ise değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin olup olmadığının tespiti için Johansen eşbütünleşme testi yapılmıştır. Daha sonra kısa dönemde meydana gelecek bir şok neticesinde modelin ne kadar sürede dengeye geleceğini gösteren hata düzeltme modeli tahmin edilmiştir. Analizde son olarak Granger nedensellik testi yapılarak değişkenler arasında bir nedensellik ilişkisinin olup olmadığı test edilmiştir.

5. AMPİRİK BULGULAR

Zaman serileri analizlerinde ilk aşama değişkenlerin durağanlık durumlarının incelenmesinden oluşmaktadır. Eğer bir zaman serisinin ortalaması, varyansı ve otokovaryansı zamandan bağımsızsa bu zaman serisi durağan olarak kabul edilmektedir (Holden ve Perman, 1994: 49). Bu nedenle bu çalışmada ilk olarak analizde kullanılan değişkenlerin seviyede durağan olup olmadıklarının tespit edilmesi için değişkenlere düzey değerinde Augmented Dickey-Fuller (ADF) birim kök testi uygulanmış ve sonuçlar tablo 2’de verilmiştir. Tablo 2’deki olasılık ve istatistiki değerlerde görüldüğü üzere; reel döviz kuru, toplam sanayi üretimi ve ekonomik güven değişkenlerinin düzey değerinde durağan olmadıkları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla düzey değerinde durağan olmayan bu değişkenlerin birinci farklarına bakılmıştır.

Tablo 2. Düzey Değer Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	Düzey Değer (Sabit)		Düzey Değer (Sabit ve Trendli)	
	ADF t İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	ADF t İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
LNTSÜ	-2.883*	0.110*	-3.444*	0.442*
LNRDK	-2.882*	0.898*	-3.441*	0.369*
LNEKG	-2.881*	0.187*	-3.441*	0.459*

*: Olasılık(p) ve istatistik değerleri(t) %1, %5 ve %10 önem seviyesinde anlamsızdır.

Düzey değerinde durağan olmayan bu değişkenlere Augmented Dickey-Fuller (ADF) birim kök testi yeniden uygulanmış ve değişkenlerin birinci farklarına bakılmıştır. Birinci farka göre elde edilen sonuçlar tablo 3’te verilmiştir. Tablo 3’teki olasılık ve istatistiki değerlerde görüldüğü üzere reel döviz kuru, ekonomik güven ve toplam sanayi üretimi değişkenlerinin birinci farkta durağan oldukları anlaşılmaktadır. Yani değişkenlerin tamamı I(1)’dir. Johansen (1988) ile Johansen ve Juselius (1990) tarafından geliştirilen modele göre değişkenler arasındaki eşbütünlük ilişkisinin tespit edilebilmesi için değişkenlerin tamamının birinci farkta durağan yani I(1) olması gerekmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada analize dahil edilen değişkenlerin tamamının I(1) olması değişkenlere Johansen eşbütünlük testinin uygulanabileceğini göstermektedir.

Tablo 3. Birinci Fark Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	Birinci Fark (Sabit)		Birinci Fark (Sabit ve Trendli)	
	ADF t İstatistik Değeri	Olasılık Değeri	ADF t İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
LNTSÜ	-2.883**	0.000**	-3.444**	0.000**
LNRDK	-2.881**	0.000**	-3.441**	0.000**
LNEKG	-2.881**	0.000**	-3.441**	0.000**

** : Olasılık(p) ve istatistik değerleri(t) %1, %5 ve %10 önem seviyesinde anlamlıdır.

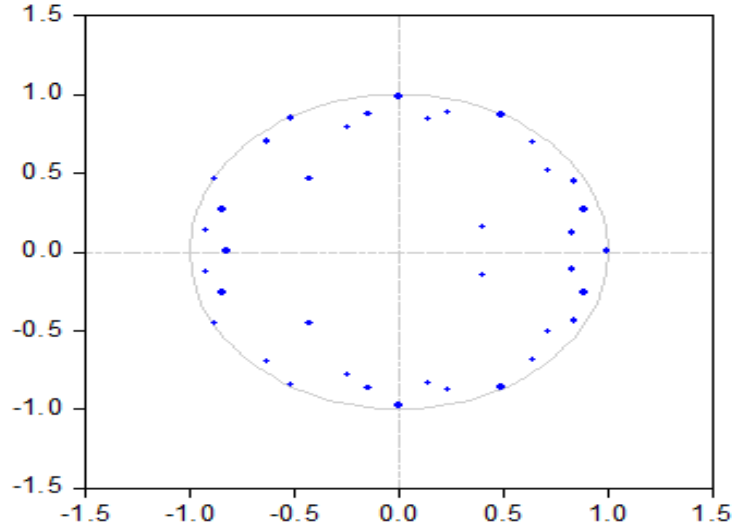
Değişkenlerin tamamının I(1) olduğu tespit edildikten sonra VAR modelinin kurulabilmesi için değişkenlerin uygun gecikme uzunlukları belirlenmiş ve gecikme uzunluğu sonuçları tablo 4’te verilmiştir. Serilerin gecikme uzunluklarının verildiği tablo 4’te yıldız (*) işaretinin en fazla yer aldığı satır en uygun gecikme uzunluğunu işaret eder. Bu bağlamda VAR tahmin modeli için uygun gecikme uzunluğu FPE, AIC LR, ve HQ kriterlerine göre 13 iken, SC kriterine göre 2’dir. Fakat; sağlıklı bir analiz için AIC kriterini kullanmak gerektiğinden analizlerde 13. gecikme uzunluğu seçilmiştir (Uçan & Koçak, 2014: 57). Uygun bir VAR modelinin kurulabilmesi adına gecikme uzunluk sayısı yıllık değişkenler için 2 ya da 3, üçer aylık değişkenler için 3 ya da 4 ve son olarak aylık değişkenler için 12 ya da 13 olabilmektedir. Böylece bu çalışmada uygun VAR modelinin kurulabilmesi için tespit edilen 13. gecikme uzunluğu doğrultusunda VAR(13) tahmin modeli kurulmuştur (Mert & Çağlar, 2019: 222).

Tablo 4. Gecikme Uzunluğu Sonuçları

Gecikmeler	Bilgi Kriterleri					
	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
1	691.438	NA	7.570	-10.186	-9.991	-10.106
2	719.011	52.677	5.740	-10.463	-10.074*	-10.305
3	732.693	25.527	5.350	-10.533	-9.949	-10.295
4	742.528	17.907	5.290	-10.545	-9.767	-10.229
5	763.228	36.765	4.451	-10.721	-9.747	-10.324
6	778.099	25.747	4.081	-10.807	-9.640	-10.333
7	793.988	26.798	3.700	-10.910	-9.548	-10.357
8	803.249	15.204	3.700	-10.914	-9.357	-10.281
9	805.664	3.858	4.100	-10.816	-9.064	-10.104
10	814.068	13.045	4.161	-10.806	-8.860	-10.016
11	825.603	17.388	4.041	-10.844	-8.704	-9.974
12	880.867	80.833	2.041	-11.535	-9.110	-10.586
13	900.437	27.749*	1.770*	-11.693*	-9.163	-10.665*

* En uygun gecikme uzunluğunun kabul edildiğini gösterir.

VAR(13) tahmin modeli oluşturulduktan sonra bu modelin durağan bir yapıya sahip olup olmadığının tespit edilmesi için modele Otokoregresif Süreç (AR) karakteristik polinomu ters kök testi yapılmış ve test sonuçlarını gösteren birim çember şekil 1’de verilmiştir. Şekil 1’de görüldüğü üzere karakteristik köklerin tamamı çember içerisinde yer almaktadır. Karakteristik köklerinin tamamının çember içerisinde yer alması ise tahmin edilen VAR(13) modelinde durağanlık koşulunun sağlandığı ve bu durum analizlere devam edilebileceğini göstermektedir (Sağlam & Egeli, 2014: 7).

Şekil 1: AR Karakteristik Polinomunun Ters Kök Birim Çemberi

AR karakteristik polinomu testi sonuçlarına göre durağan olan VAR(13) modelinde ise bu sefer otokorelasyon ve değişen varyans sorununun olup olmadığının tespit edilmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda oluşturulan VAR(13) modeline otokorelasyon LM testi ile White değişen varyans testleri uygulanmış ve uygulanan bu testlerin sonuçları tablo 5’te verilmiştir. Tahmin edilen VAR(13) modelinin tablo 5’te görülen otokorelasyon LM testi sonuçlarına göre $P=0.361 > 0.05$ olduğundan model için yokluk hipotezi reddedilememekte ve bu durum tahmin edilen VAR(13) modelinde otokorelasyon sorununun olmadığını göstermektedir. Aynı model için tablo 5’te verilen White değişen varyans test sonuçlarına göre de $P=0.085 > 0.05$ olduğundan model için yokluk hipotezi reddedilememekte ve bu durum tahmin edilen VAR(13) modelinde değişen varyans sorununun olmadığını göstermektedir (Mert & Çağlar, 2019: 226-229).

Tablo 5. Otokorelasyon LM ve White Değişen Varyans Test Sonuçları

Otokorelasyon LM Testi	
Olasılık Değeri (P)	0.361
LM İstatistik Değeri	9.867
White Değişen Varyans Testi	
Olasılık Değeri (P)	0.085
Ki-Kare (X^2)	510.461

Tahmin edilen VAR(13) modelinde otokorelasyon ve değişen varyans sorununun olmadığı tespit edildikten sonra değişkenler arasında bir eşbütünlük ilişkisinin olup olmadığının tespit edilmesi için modele Johansen eşbütünlük testi uygulanmış ve bu sonuçlar tablo 6’da verilmiştir. Tablo 6’da verilen Johansen eşbütünlük testi sonuçları değişkenler arasında uzun dönemde bir ilişkinin olup olmadığının incelenmesi için kullanılır. Bu bağlamda çalışmada 13 olarak tespit edilmiş olan uygun gecikme uzunluğunun 1 farkı alınarak 12 gecikme uzunluğu ile yapılan Johansen eşbütünlük testi sonuçlarına göre; reel döviz kuru, toplam sanayi üretimi ve ekonomik güven arasında uzun dönemli en az bir eşbütünlük ilişkisinin olduğu hem iz hem de maksimum özdeğer testleri tarafından onaylanmıştır.

Tablo 6. Johansen Eşbütünlük Test Sonuçları

İz Testi	%5 Kritik Değeri	Olasılık Değeri(P)	Eş Bütünlük Sayısı
65.147	29.797	0.000	Hiç Yok*
6.681	15.495	0.615	En Çok 1 Tane
2.033	3.841	0.154	En Çok 2 Tane
Maksimum Özdeğer İstatistiği	%5 Kritik Değeri	Olasılık Değeri	Eş Bütünlük Sayısı
58.465	21.132	0.000	Hiç Yok*
4.648	14.265	0.785	En Çok 1 Tane
2.033	3.841	0.154	En Çok 2 Tane

Johansen Eşbütünlük Testi %5 kritik değere göre yapılmıştır.

Reel döviz kuru, toplam sanayi üretimi ve ekonomik güven arasında uzun dönemli bir ilişkinin tespit edilmesinden sonra kısa dönemde bu değişkenler arasındaki dengeden sapmanın ne kadar zaman sonra tekrar uzun dönem dengesine döneceği hata düzeltme modeli ile tespit edilmiştir. Bu bağlamda modelin çalışıp çalışmadığı ve uzun dönem dengesine ne kadar zamanda geldiğini gösteren hata düzeltme modeli (HDM) sonuçları tablo 7’de verilmiştir. Tablo 7’de görüldüğü üzere hata düzeltme terimi -0.279 değerini almış olup, hata düzeltme terimi negatif bir değer aldığı ve istatistiksel olarak anlamlı olduğu için hata düzeltme mekanizmasının çalıştığını göstermektedir. Burada, $1/(-0,279) = 3,6$ ’tür. Yani: döviz kuru, sanayi üretimi ve ekonomik güven değişkenleri arasında kısa dönemde meydana gelen dengesizlikler yaklaşık 4 aylık bir periyotta yeniden uzun dönem dengesine ulaşmaktadır.

Tablo 7. Hata Düzeltme Modeli(HDM) Test Sonuçları

Hata Düzeltme	D(LNTSÜ)	D(LNRDK)	D(LNEKG)
Hata Düzeltme Katsayısı	-0.279	-0.146	0.247
Standart Hata	(0.050)	(0.052)	(0.095)
Hesaplanan t Değeri	[-5.588]	[-2.815]	[2.605]
Normalize Edilmiş Denklem			
$LNEKG = 0.34 * LNRDK + 0.02 * LNTSÜ + 2.963$			
Reel döviz kuru için hesaplanan t değeri		[-3.617]	
Sanayi üretimi için hesaplanan t değeri		[-0.244]	

*: Çarpım işareti

Ayrıca tablo 7’de normalize edilmiş denklem ile Türkiye’nin döviz kuru, sanayi üretimi ve ekonomik güven değişkenleri arasındaki uzun dönemli ilişki incelenmiştir. Elde edilen denkleme göre Türkiye’de uzun dönemde döviz kurunda görülen %1’lik bir artış ekonomik güven üzerinde %0.34’lük bir artış meydana getirirken, sanayi üretiminde görülen %1’lik bir artış ise ekonomik güven üzerinde %0.02’lik bir artış meydana getirmektedir.

Son olarak değişkenler arasındaki ilişkinin yönünü tayin etmek için VAR(13) modeline Granger nedensellik testi uygulanmış ve elde edilen sonuçlar tablo 8’de verilmiştir. Burada eğer olasılık değeri % 5’ten küçük ise H_0 hipotezi reddedilmekte ve Granger nedeni olarak kabul edilmektedir. Eğer olasılık değeri % 5’ten büyük ise H_0 hipotezi kabul edilmekte ve Granger nedeni değil olarak tanımlanmaktadır.

Tablo 8. Granger Nedensellik Test Sonuçları

Bağımsız Değişkenler	Bağımlı Değişken: LNTSÜ (Toplam Sanayi Üretimi)		
	Ki Kare	Olasılık Değeri	Karar
LNRDK	53.348	0.000	H_0 : Red
LNEKG	13.401	0.417	H_0 : Kabul
ALL	78.506	0.000	H_0 : Red
Bağımsız Değişkenler	Bağımlı Değişken: LNRDK (Reel Döviz Kuru)		
	Ki Kare	Olasılık Değeri	Karar
LNTSÜ	15.321	0.288	H_0 : Kabul
LNEKG	22.152	0.053	H_0 : Kabul
ALL	36.568	0.082	H_0 : Kabul
Bağımsız Değişkenler	Bağımlı Değişken: LNEKG (Ekonomik Güven)		
	Ki Kare	Olasılık Değeri	Karar
LNTSÜ	50.841	0.000	H_0 : Red
LNRDK	44.122	0.000	H_0 : Red
ALL	100.002	0.000	H_0 : Red

- LNRDK → LNTSÜ’nün Granger nedenidir.
- LNEKG → LNTSÜ’nün Granger nedeni değildir.
- LNTSÜ → LNRDK’nin Granger nedeni değildir.
- LNEKG → LNRDK’nin Granger nedeni değildir.
- LNTSÜ → LNEKG’nin Granger nedenidir.
- LNRDK → LNEKG’nin Granger nedenidir.

Tablo 8’in ilk kısmında toplam sanayi üretimi (LNTSÜ) bağımlı değişken iken; reel döviz kuru (LNRDK) ve ekonomik güven (LNEKG) bağımsız değişkenlerdir. Analizde reel döviz kuru ($P=0.00 < 0.05$) %5 önem seviyesinde anlamlı bulunurken, bir diğer bağımsız değişken ekonomik güven ($P=0.417 > 0.05$) %5 önem seviyesinde anlamsız bulunmuştur. Bu bağlamda reel

döviz kurundan toplam sanayi üretimine doğru bir nedensellik ilişkisinin olduğu, fakat ekonomik güvenden toplam sanayi üretimine doğru bir nedensellik ilişkisinin olmadığı tespit edilmiştir.

Tablo 8'in ikinci kısmında reel döviz kuru (LNRDK) bağımlı değişken iken; toplam sanayi üretimi (LNTSÜ) ve ekonomik güven (LNEKG) bağımsız değişkenlerdir. Analizde toplam sanayi üretimi ($P=0.288>0.05$) ve ekonomik güven ($P=0.053>0.05$) %5 önem seviyesinde anlamsız bulunmuştur. Dolayısıyla toplam sanayi üretimi ile ekonomik güvenden reel döviz kuruna doğru herhangi bir nedensellik ilişkisinin olmadığı tespit edilmiştir.

Tablo 8'in son kısmında ise ekonomik güven (LNEKG) bağımlı değişken iken; toplam sanayi üretimi (LNTSÜ) ve reel döviz kuru (LNRDK) bağımsız değişkenlerdir. Analizde reel döviz kuru ve toplam sanayi üretimi ($P=0.00<0.059$) %5 önem seviyesinde anlamlı bulunmuştur. Bu bağlamda toplam sanayi üretimi ile reel döviz kurundan ekonomik güvene doğru bir nedensellik ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir.

6. SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Türkiye gelişmekte olan ülkeler kategorisinde yer almaktadır. Türkiye ekonomisi dışa bağımlı bir yapıya sahip olduğu için küresel konjonktürde yaşanan iktisadi gelişmeler Türkiye ekonomisini etkileyebilmektedir. Özellikle sanayisi ithal ara girdilere bağlı olan Türkiye'de yaşanan döviz kuru oynaklıkları Türkiye ekonomisini hem üretim hem de iktisadi güven açısından etkileyebilmektedir. Örneğin döviz kurlarında görülen bir artış; ithal ara girdilerden dolayı Türkiye'de sanayi üretimini olumsuz yönde etkileyebilirken, bu sebepten kaynaklı maliyet artışları ve üretimdeki daralmalar ise enflasyona neden olabilmektedir. Enflasyonla birlikte tüketicilerin alım gücü düşerken bu durum refah kayıplarına neden olmaktadır. Dolayısıyla üretimde yaşanan düşüşler, refah kayıpları ve enflasyon hanehalkının ekonomiye olan güvenini de etkileyebilmektedir. Bu nedenle bu çalışma Türkiye'de 2008 ile 2020 yılları arasında reel döviz kuru, toplam sanayi üretimi ve ekonomik güven endeksi arasında bir ilişkinin olup olmadığını ekonometrik bir yöntemle incelemektedir.

Çalışmada Türkiye'de reel döviz kuru, toplam sanayi üretimi ve ekonomik güven değişkenlerinin uzun vadede birbirlerini etkileyen makroekonomik göstergeler oldukları sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda Türkiye'de uzun dönemde döviz kurunda görülen %1'lik bir artış ekonomik güven üzerinde %0.34'lük bir artış meydana getirirken, sanayi üretiminde görülen %1'lik bir artış ise ekonomik güven üzerinde %0.02'lik bir artış meydana getirmektedir. Ayrıca analizde kısa dönemde reel döviz kuru, toplam sanayi üretimi ve ekonomik güvende meydana gelen dengesizliklerin yaklaşık 4 aylık bir periyotta yeniden uzun dönem dengesine ulaşacağı gözlemlenmiştir. Son kertede Granger nedensellik ilişkisini değerlendirecek olursak; reel döviz kurlarından sanayi üretimine doğru kısa dönemli bir etki bulunurken, sanayi üretiminden reel döviz kurlarına doğru kısa dönemli bir etki bulunmamaktadır. Toplam sanayi üretiminden ekonomik güvene doğru ise kısa dönemli bir etki söz konusu iken, ekonomik güvenden toplam sanayi üretimine doğru kısa dönemli bir etki bulunmamaktadır. Son olarak reel döviz kurundan ekonomik güvene doğru kısa dönemli bir etki söz konusu iken, ekonomik güvenden reel döviz kurlarına doğru kısa dönemli bir etki bulunmamaktadır.

Nihayetinde döviz kuru, toplam sanayi üretimi ve ekonomik güven Türkiye ekonomisi için önemli makroekonomik değişkenlerdir. Elde edilen sonuçlara göre uzun vadede birbirlerini etkileyen bu değişkenlere yönelik olası bir şok veya şoklara karşı önleyici tedbirler almak gerekir. Bu durumda yapılabilecek en önemli şey döviz kuru dalgalanmalarını minimize edecek, sanayi üretiminin verim ile etkinliğini arttıracak ve ekonomiye olan güveni yükseltecek ekonomik, siyasi ve güvenlik politikalarını izlemektir. Bu politikalar neticesinde Türkiye'ye karşı iktisadi, siyasi ve güvenlik açısından oluşabilecek güçlü bir güven duygusu, Türkiye'ye daha fazla doğrudan ve dolaylı yabancı sermaye çekecektir. Neticede ekonominin dinamiklerini ve ekonomiye olan güven duygusunu her türlü gelişme ve şoklara karşı güçlü ve dirençli hale getirmek gerekiyor. Son olarak Türkiye ekonomisinde ithal ara girdilerde olan dışa bağımlılığı azaltmak, yerli ve iç piyasaya yönlendirici teşvik politikalarının daha fazla uygulanması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Al-Rashidi, A. & Lahiri, B. (2012). Trade-Weighted Exchange Rate Indices: Explaining Industrial Production. *Journal of International and Global Economic Studies*, 5(2), 24-31.
- Arısoy, İ. (2012). Türkiye Ekonomisinde İktisadi Güven Endeksleri ve Seçilmiş Makro Değişkenler Arasındaki İlişkilerin VAR Analizi. *Maliye Dergisi*, 162, 304-315.
- Barışık, S. & Elmas, D. (2006). Türkiye'de Döviz Kuru Rejimi Konvertibilete İhracat İthalat İlişkisi (1980-2001). *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(3), 71-84.
- Beşel, F. & Yardımcıoğlu, F. (2016). Tüketici Güven Endeksi ile Makro Değişkenler Arasındaki İlişki. F. Savaşan & vd. (Ed.) *Uluslararası Politik, Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Kongresi Bildiriler Kitabı* (s. 475-487). İstanbul.
- Bozkuş, S. & Kahyaoğlu, H. (2018). Üretim ile Reel Efektif Döviz Kurunun Uzun Dönemli İlişkisi: Kazakistan Üzerine Bir Uygulama. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 20(2), 360-387.
- Carlino, G. Voith, R. & Brian, C. (1994). The Effects of Exchange Rate and Relative Productivity Changes on US Industrial Output at the State Level. *Urban Studies*, 31(2), 219-232.

- Durgun, Kaygısız, A. (2019). Türkiye’de Tüketici ve Reel Kesim Güven Endeksi ile Seçilmiş Makro Değişkenler Arasındaki İlişki: 2010-2018. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 17(1), 314-332.
- Görmüş, Ş. & Güneş, S. (2010). Consumer Confidence Stock Prices and Exchange Rates: The Case Of Turkey. *Applied Econometrics and International Development*, 10(2), 103-114.
- Granger, C. W.J. (1969). Investigating Causal Relations by Econometric Models and Cross-Spectral Methods. *Econometrica*, 37(3), 424-438.
- Güngör, S. (2019). Ekonomik Güven Endeksi ve Finansal Yatırım Araçları Getirileri Arasındaki Nedensellik İlişkisi: 2007-2017 Döneminde ABD Doları ve Altın Getirileri Örneği. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 17(1), 22-39.
- Holden, D. & Perman, R. (1994). Unit Roots and Cointegration for the Economist. B. B. Rao (Ed.) *Cointegration for the Applied Economist* (s. 47-112). Palgrave Macmillan, New York.
- İbicioğlu, M. Kapusuzoğlu, A. & Karan, M. B. (2013). Türkiye’deki Tüketici Güven Endeksi ile Döviz Kuru Arasındaki İlişkinin Ampirik Analizi. *İşletme Araştırmaları Dergisi* 5(1), 5-16.
- Jamil, M. Streissler, W. E. & Kunst, M. R. (2012). Exchange Rate Volatility and its Impact on Industrial Production Before and After the Introduction of Common Currency in Europe. *International Journal of Economics and Financial Issues*. 2(2), 85-109.
- Johansen, S. (1988). Statistical Analysis of Cointegration Vectors. *Journal of Economic Dynamics and Control*. 12, 231-254.
- Johansen, S. & Juselius, K. (1990). Maximum Likelihood Estimated and Inference on Cointegration with Application to the Demand for Money. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52(2), 169-210.
- Koç, E. Şenel, M. C. & Kaya, K. (2018). Dünyada ve Türkiye’de Sanayileşme I -Strateji ve Temel Sanayileşme Sorunları. *Mühendis ve Makine Dergisi*, 59(690), 1-26.
- Mert, M. & Çağlar, A. E. (2019). Eviews ve Gauss Uygulamalı Zaman Serileri Analizi. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Nowzohour, L. & Stracca, L. (2017). More Than a Feeling: Confidence, Uncertainty and Macroeconomic Fluctuations. *ECB Working Paper Series*.
- Ogunmuyiwa, M. S. & Adelowokan, O. A. (2018). Measuring the Impact of Exchange Rate on Industrial Output in Nigeria. *European Journal of Marketing and Economics*, 1(2), 87-93.
- Petek, A. & Şanlı, O. (2019). Türkiye’de Gayrisafi Yurtiçi Hasıla, Döviz Kurları ve Sanayi Üretim Endeksinin Kapasite Kullanım Oranları Üzerine Etkileri: Zaman Serileri Analizi. *International Review of Economics and Management*. 7(1), 49-73.
- Sağlam, Y. & Egeli, H. A. (2014). Reel Döviz Kuru’nun Dış Ticaret Üzerine Etkisi ve Yoksullaştıran Büyüme: 2003-2013 Türkiye Örneği. S. Sarı & vd. (Ed.) *International Conference On Eurasian Economies Conference Book*. (pp. 419-427), Skopje/Macedonia.
- Terzi, H. ve Oltulular, S. (2004). Türkiye’de Sanayileşme ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensel İlişki. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*. 5(2), 219-226.
- Tümtürk, O. (2017). Türkiye’de Döviz Kurlarının Yurtiçi Fiyatlara Geçiş Etkisi ve Enflasyon Hedeflemesi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*. 24(3), 837-855.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2020). Analiz verileri: 10.07.2020 tarihinde <https://evds2.tcmb.gov.tr/>, adresinden alındı.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2020), Analiz verileri: 10.07.2020 tarihinde <http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist>, adresinden alındı.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2020), Ekonomik Güven Endeksi: 11.12.2020 tarihinde https://www.tuik.gov.tr/indir/revizyon/ege_metod_tr_2020.09.pdf, adresinden alındı.
- Şentürk, M. & Dücan, E. (2014). Türkiye’de Döviz Kuru-Faiz Oranı ve Borsa Getirisi İlişkisi: Ampirik Bir Analiz. *İşletme ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 5(3), 67-80.
- Uçan, O. (2013). Döviz Kuru Dinamikleri. Ankara: Seçkin Yayınevi
- Uçan, O. & Koçak, E. (2014). Türkiye’de Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İİBF De

Gelir Dağılımı Eşitsizlikleri ile Mücadelede Vergilerin Rolü*

The Role of Taxes in The Fight on Income Inequality

Özgür KIZILTOPRAK^a

^a Dr. Gelir İdaresi Başkanlığı
İstanbul/Türkiye
ozgurkiziltoprak13@gmail.com
ORCID: 0000-0002-1798-3352

ÖZ

Vergiler, gelir dağılımı eşitsizliğiyle mücadelede önemli bir politika aracıdır. Vergilerin gelir dağılımı eşitsizliği ile mücadeledeki etkinliğini çeşitli yöntemlerle ölçmek mümkündür. Bu yöntemlerden biri Gini Katsayısıdır. Bir ülkeye ilişkin Gini katsayısı ancak başka ülkelere ilişkin katsayılarla karşılaştırılabildiğinde anlam ifade eder. Bu nedenle çalışmada Türkiye ve çeşitli ülkelere ait vergi öncesi ve vergi sonrası Gini katsayıları kullanılarak vergilerin gelir dağılımındaki etkinliği karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Ayrıca çeşitli ülkelere ait Gini katsayılarındaki değişimi vergi sistemleri ile ilişkilendirilerek değerlendiren ilk çalışma niteliğindeki bu çalışmadaki bulgulara göre, bazı ülkelerin vergi politikası ile gelir dağılımı eşitsizliği ile mücadelede göreceli olarak başarı sağladığı, bazı ülkelerin ise göreceli olarak başarısız olduğunu ifade etmek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Gelir Dağılımı Eşitsizlikleri, Gini Katsayısı, Artan Oranlı Gelir Vergisi.

ABSTRACT

Taxes are an important political tool in fighting with income inequality. It is possible to measure the effectiveness of taxes in fighting income inequality with various methods. One of these methods is the Gini Coefficient. Gini coefficients for one country can be only rateable when it could be compared to coefficients of other countries. Therefore in this study, with using comparative basis, it is analyzed pre-tax and post-tax Gini coefficients of Turkey and several countries. In addition, according to the findings of this study which is the first study evaluating the changes in the Gini coefficients of various countries in relation to tax systems, it has been found that some countries have achieved relative success in tackling income inequality with tax policy, while some countries have been relatively unsuccessful.

Keywords: Income Inequality, Gini Coefficients, Progressive Income Tax

1. GİRİŞ

Gelir dağılımı eşitsizliğiyle mücadele, kamu harcamaları ve vergiler olmak üzere iki temel unsur üzerine temellenmiştir. Vergilerin gelirin yeniden dağılımındaki rolü çalışmanın özünü oluşturmaktadır. Gelir dağılımı eşitsizliğinin temel ölçümlerinden biri olarak kabul edilen Gini katsayısı çalışmanın referans noktalarındandır. Bu anlamda başta Türkiye olmak üzere çeşitli ülkelerin vergi öncesi ve vergi sonrası Gini katsayılarının karşılaştırmalı analizi gelir dağılımı eşitsizliği açısından temel referans olarak dikkate alınmıştır. Vergi sonrası Gini katsayısında düşüşün fazla olduğu ülkelerde dağıtım adaletinde etkinlik söz konusu iken, vergi sonrası Gini katsayısında düşüşün az olduğu ülkelerde ise gelir dağılımında düzelme söz konusudur.

Çalışmada hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler Türkiye ile birlikte analize konu edilmiştir. Seçilmiş üç gelişmiş ülke olarak ABD, Fransa, Almanya analize dâhil edilmiş iken, Türkiye'ye ekonomik benzerliği nedeniyle Brezilya ve Güney Afrika ise gelişmekte olan ülkeler olarak analize dahil edilmiştir. Seçilmiş ülkeler ve Türkiye'nin gelir dağılımında etkinliğini ölçümde referans alınan vergi sonrası Gini katsayısındaki değişim ve bu değişimin belirleyicileri karşılaştırmalı olarak irdelenmiştir.

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

Vergilerin gelir dağılımını düzeltici etkisi vergi sisteminin adaletinin temel belirleyicileri olarak kabul edilen artan oranlı vergi sistemleri, toplam vergi gelirleri içinde dolaylı ve dolaysız vergilerin payı çeşitli ülkeler ve Türkiye özelinde karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Karşılaştırmalı değerlendirmeye esas olmak üzere çeşitli ülkelere ilişkin vergi uygulama sonuçlarına erişim sağlanmıştır. Özellikle OECD ve Gelir İdaresi Başkanlığı tarafından yayımlanan erişime açık verilerden faydalanılmıştır.

Çalışmanın konusu esas itibariyle vergilerin gelir dağılımı eşitsizliğini düzeltici etkisinin irdelenmesidir. Bu kapsamda çalışmada vergilerin gelir dağılımındaki rolü, Türkiye ve seçilmiş ülkelere ilişkin vergi öncesi ve vergi sonrası Gini katsayılarının karşılaştırılması suretiyle irdelenmiştir.

Gerek dikey ve yatay vergi adaletini sağlamada gerekse ödeme gücüne göre verginin salınmasında en önemli enstrüman olan gelir vergisi artan oranlı yapısı ile gelir dağılımı eşitsizliği ile mücadelede etkin olarak kullanılan temel belirleyici vergi türü olarak ön plana çıkmaktadır. Vergi adaletindeki diğer önemli temel belirleyicilerden biri de dolaysız ve dolaylı vergi gelirlerinin toplam vergi gelirleri içindeki paylarıdır.

Bu kapsamda çalışmanın ikinci bölümünde gelirin yeniden dağıtımına ilişkin yaklaşımlar irdelenmiştir. Üçüncü bölümde ise gelirin yeniden dağıtımında vergilerin rolü tartışılmıştır. Bu amaç doğrultusunda Türkiye'nin ve çeşitli ülkelerin vergi öncesi ve vergi sonrası Gini katsayıları karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Bu analiz ışığında gelirin yeniden dağıtımında vergi sistemlerinin etkinliğini sınırlayan değişkenler incelenmiştir.

2. GELİRİN YENİDEN DAĞITIMINA İLİŞKİN TEMEL YAKLAŞIMLAR

Gelirin yeniden dağıtım sürecinde etkilenen değişkenlerin fazla olması nedeniyle gelirin yeniden dağıtımıyla ilgili olarak literatür içerisinde birçok farklı yaklaşım ortaya çıkmıştır. Gelirin yeniden dağıtım sürecinde etkilenen temel değişkenlerden biri büyüme diğeri ise adalet olgusudur. Dolayısıyla literatür içinde dağıtım adaletine ilişkin yaklaşımları adalet ve büyüme yaklaşımları olmak iki temel başlık altında sınıflandırmak mümkündür.

2.1. Adalet Odaklı Yaklaşımlar

Gelirin yeniden dağıtımının daha adaletsiz bir durum yaratacağını ileri süren görüş ile bunun aksini savunan görüş adalet hedefli yaklaşımdaki temel tartışma konularından biridir. Gelirin yeniden dağıtımının daha adaletsiz bir durum yaratacağını ileri süren görüşte öncelikli amaç kişilerin özgür iradeleridir. Özgür irade dışında zorla alınan verginin daha adaletsiz bir durumu ifade edeceği kabul edilmiştir. Bu nedenle kişilerin iradesi dışında alınan vergiler nedeniyle gelirin yeniden dağıtımına karşı duruş söz konusudur. Buna karşın gelirin yeniden dağıtımıyla daha adaletli bir durumun ortaya çıkacağını ileri süren adalet yaklaşımlarında ise sınırlı bir dağıtım sürecine işaret edilmektedir.

Yeniden dağıtımına karşı çıkan görüşün en şiddetli savunucuları liberterlerdir. Bu görüşe göre bireyler kamu mallarından faydalandığı ölçüde vergilendirilmelidir. İnsanlar arasındaki doğal farklılıkları yansıttığı için bireyler arası gelir farklılıkları adil olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle bireyin tercihi veya yetenekleri sayesinde elde edilen fazla kazancın vergiler nedeniyle yeniden dağıtımına karşı bir duruş söz konusudur (Maniquet ve Fleurbaey, 2017).

Gelirin yeniden dağıtımına karşı olan libertarianizme karşı fırsat eşitliği teorisi geliştirilmiştir. Bireylere eşit fırsatlar sunulması gerektiği düşüncesi üzerine temellenen fırsat eşitliği yaklaşımına göre ise bireyin doğuştan gelen yetenekleri ile elde ettiği gelirin vergiler vasıtasıyla yeniden dağıtılması gerekmektedir. Söz konusu yaklaşıma göre; bireyler eşit şartlarda yarışa başlamalı ve bunun için bireylere eşit fırsatlar sunulmalıdır. Servet zenginliğinin kaynağı iki gruba ayrılmaktadır (Maniquet ve Fleurbaey, 2017). Birincisi; kişilerin gayretleri sonucu elde edilen servet, ikincisi ise bireylerin yetenekleri ile elde ettikleri servettir. Bu görüşün önemli temsilcilerinden Roemer (1996)'e göre bireylerin doğuştan gelen yetenekleri ile elde ettikleri gelir vergilendirilmelidir. Ancak bireylerin gayretleri sonucu elde ettiği gelir ise vergi dışı kalmalıdır.

Gelirin yeniden dağıtımına karşı olan görüşün temsilcilerinden Nozick (1974)'e göre ise fakirlere yardım etmek bir zorunluluk olmakla birlikte bu yardımın boyutu ve nasıl yapılacağı önemlidir. Çok çalışarak elde edilen kazanç üzerinde kişilerin devir ve tasarruf özgürlüğü bulunmalıdır. Bu nedenle zenginlerin gönüllü olarak yapmadığı vergisel ödemeler hırsızlıkla eş değer tutulur (Jörg, 2018). Ancak diğer taraftan aşırı servet birikiminin demokrasiler için zararlı olduğu belirtilerek mirasın ölçülü vergilendirilmesi önerilmektedir.

Gelirin sadece veraset vergileri ile dağıtılması gerektiğini savunan görüşe göre ise veraset vergileri haricinde gelirin yeniden dağıtımına prensipte bir karşı duruş söz konusudur. Başını John Rawls'ın çektiği bu görüşe göre toplumsal eşitsizlikle mücadelede veraset vergileri kullanılmalıdır. Nesiller arası adaletsizlikleri azaltıcı etkisi nedeniyle gelirin yeniden dağıtımında veraset vergileri uygulanmalıdır. Veraset yoluyla intikal eden mal varlıkları gelecek neslin azınlıkta kalan bir kısmına aşırı bir güç ve avantaj sağlarken geride kalan fakir neslin aleyhine bir durum yaratır. Bu nedenle adil olmadığından vergilendirilmesi gerekir. Ancak kişinin özgür iradesine dayanmayan artan oranlı gelir vergisini zora dayalı ve karşılıksız olma işlevi nedeniyle temel özgürlüklerin ihlali olarak görülmektedir. Bu nedenle artan oranlı gelir vergisinin uygulanması halinde adaletsiz bir denge durumu söz konusudur. Bu yaklaşıma göre tüketim vergilerinin adalet olgusu kapsamında daha adil olduğu savunulmaktadır. Temel özgürlükleri ihlal ettiği için ödeme gücüne dayalı artan oranlı vergileme Jörg (2018) tarafından adaletsiz olarak nitelendirilmektedir. Tüketim üzerinden alınan vergilerde ise bireyin mal ve hizmeti alıp almama gibi bir iradesi söz konusu olduğu için bu vergilerde temel özgürlüklerin ihlalinin söz konusu olmadığı iddia edilmektedir.

Takipçisi oldukları Rawls'ın aksine artan oranlı gelir vergisini temel özgürlüklerin ihlali olarak kabul etmeyen görüşler de bulunmaktadır. Bunlardan biri olan Sugin (2003)'e göre gelir eşitsizliğiyle mücadelede vergiler etkili bir mekanizma olarak

kabul edilmekte, Wiemeyer (2016)'e göre ise toplumdaki servet eşitsizlikleriyle mücadelede servete ilımlı artan oranlı gelir vergisi uygulanmalıdır. Servetin vergilendirilmesi ile aşırı servet birikiminin azaltılabileceği iddia edilmektedir.

Dolaylı vergilerin gelir dağılımı üzerinde negatif etkisi olduğunu kabul eden ve bu yönüyle Rawls'ın konu hakkında görüşüyle çatışan Lustig (2017)'e göre ise genel bir vergi artışı dolaylı vergi artışını da sebep olacaktır. Bu durum tüketim vergilerinde de artışı gerektireceğinden yoksulluğu daha da arttıracaktır. Bu nedenle yoksullar üzerindeki vergi yükünü arttırıcı etkisi nedeniyle tüketim vergilerindeki artışa ve dolayısıyla genel vergi artışına bir karşı duruş söz konusudur.

Rawls gibi demokrasiyi referans değer olarak alan Acemoğlu ve diğerleri (2013)'ne göre literatürdeki temel beklenti demokratik gelişimin gelirin yeniden dağıtımında artış, gelir eşitsizliğinde ise azalış sağlayacağı yönünde olmasına rağmen çalışmalarında ortaya çıkan bulgular bunun aksini göstermiştir. Ampirik çalışmalarında demokratikleşmeyle birlikte orta gelir grubunun geliri arttığı ancak alt ve üst gelir gurubunun gelirinin ise azaldığı ortaya çıkmıştır. Orta gelir grubu lehine olan bu bulgunun sonucuna göre demokratikleşmenin alt gelir grubunun gelirini arttırmadığı aksine azalttığı ileri sürülmüştür. Ampirik çalışmalarında demokratikleşmeyle birlikte vergilerin milli gelir içindeki payını arttırmasına rağmen gelir eşitsizliğini azaltmadığı sonucuna ulaşmıştır. Acemoğlu ve diğerlerine (2013) göre demokratik gelişimin gelir dağılımı eşitsizliklerini azaltıcı etkisi bulunmamaktadır. Bunun nedeni ise ekonomideki egemen azınlık elitin elindeki rantı koruma çabasıdır.

Diğer çalışmalardan farklı olarak toplumdaki gelir dağılımındaki eşitsizliği çözülmesi gereken mutlak bir problem olarak tanımlayan Pogge ve Mehta (2016)'ya göre gelir dağılımı eşitsizliklerinin temelinde yapısal bozukluklar ve vergi kaçırma teşebbüsleri yatmaktadır. Ayrıca servet sahipleri ve hatta zengin ülkeler menfaatleri doğrultusunda piyasaları şekillendirmek için lobicilik faaliyetinde bulunmaktadırlar. Sonuç olarak bu menfaat yarışında kaybedenler yoksullar olduğu için adaletsizliğin daha da artması söz konusudur. Bu nedenle yapısal bozuklukları düzeltmek ve adaletsizlikle mücadele eden sivil toplum kuruluşlarını desteklemek gerekmektedir. Bu destek maddi anlamda bağışlar yapılmasını gerektirirken manevi bağlamda ise toplumda ahlaki yükümlülük bilincinin yerleşmesine bağlıdır. Ayrıca gelir eşitsizliğini daha da arttırdığı için eşitsizlikle mücadeledeki önceliklerden biri de vergi kaçakçılığıyla mücadele olmalıdır Pogge ve Mehta (2016).

2.2. Büyüme Odaklı Yaklaşımlar

Büyüme odaklı yaklaşımlarda genel paradigma, gelirin yeniden dağıtımının politikalarının büyüme üzerinde negatif etkileri olduğu yönündedir. Gelirin yeniden dağıtımı ile birlikte sermaye birikiminin azalacağı ve bunun da yatırım potansiyelini olumsuz etkileyeceği ileri sürülmektedir. Ancak günümüzde bu paradigma değişime uğradığı söylenebilir. Özellikle gelirin yeniden dağıtımının belli şartlarda büyümeyi olumlu etkilediğine yönelik bulgulardaki artışa paralel olarak literatürdeki baskın görüş de değişime uğramıştır. Gelirin yeniden dağıtımıyla birlikte düşük gelirli bireylere yönelik eğitim ve sağlık hizmetlerindeki artış ile birlikte uzun dönemde büyümeyi destekleyen yeniden dağıtım sürecinden söz etmek mümkündür.

Gelir ve servetin getiri oranı (r) ile büyüme oranı (g) arasındaki farkın gelir ve servet lehine arttığını ileri süren Piketty (2014), gelirin yeniden dağıtımından yana olan insan sermaye birikimi teorisi ve Cingano (2014)'nin ampirik çalışması gibi yaklaşımlarda temel düşünce, gelirin yeniden dağıtımının büyümeyi olumlu yönde etkilediği yönündedir.

Gelirin yeniden dağıtımından yana olan görüşün baskın argümanı insan sermaye birikimi teorisi. Galor ve Zeira (1993) tarafından geliştirilen bu teoriye göre gelir dağılımındaki bozulma, fakirlerin yatırım fırsatını azalttığından büyüme için zararlı kabul edilir. Bu nedenle gelirin artan oranlı vergilerle yeniden bölüşümü tavsiye edilir. Bu görüş gelirin yeniden dağıtımının az gelirli bireylere eğitim ve sağlık gibi fırsatlar sunarak insan kalitesini ve dolayısıyla yatırım potansiyeline sahip birey sayısını arttıracığı mantığına dayanmaktadır.

Cingano (2014) tarafından hazırlanan "Gelir Eşitsizliğindeki Eğilimler ve Ekonomik Büyümeye Etkisi" isimli OECD raporu insan sermaye birikimini teorisinin teyidi niteliğindedir. 1970-2010 döneminde 31 OECD ülkesinden gelen verilerle yapılan ölçümde, gelir dağılımı eşitsizliklerinin sürdüğü bir ekonomideki büyümenin en yoksul %40'lık gelir dilimi ile üstteki gelir dilimi arasındaki farkı arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Söz konusu çalışmaya göre yoksullara yönelik eğitim harcamaları en önemli transfer harcamasıdır. Gelir dağılımı eşitsizliğinin eğitim fırsatı eşitsizliği şeklindeki yansımalarının büyümeyi negatif etkilediği tespit edilmiştir.

Bourguignon (2018)'un konu hakkındaki yaklaşımı Cingano (2014)'nin çalışmasında ortaya çıkan sonuçları destekler niteliktedir. Zira bu çalışma gelirin yeniden dağıtım sürecinde düşük gelirli bireylere yönelik transfer harcamalarının yatırım potansiyelini arttırmaya dayalı alanlara yönelmelidir. Düşük gelirli bireylere eğitim fırsatı sunan transferler bunlardan biridir. Bu nedenle büyüme için gelir eşitsizliklerinin azaltılması zorunludur. Gelir eşitsizlikleriyle mücadelede nakdi yardımlar yerine alt yapı transferleri tercih edilmelidir.

Eğitim ve sağlık hizmetleri, mikro krediler, su, enerji ve ulaşım olanakları gibi dağıtıcı alt yapı transferleri gibi harcamalar yatırım potansiyeline sahip birey sayısını arttıran harcamalardır. Düşük gelirli bireylere yapılan alt yapı transferleri ile (eğitim fırsatı imkanı gibi) uzun vadede eşitsizlikleri azaltarak hızlı büyümeyi sağlamak mümkündür. Ayrıca gelişmekte olan ülkelerde gelişmiş ekonomilere kıyasla düşük gelir grubuna yapılan yardımlar düşük olduğundan eşitsizliği azaltmak için daha fazla kaynak ayrılması gerekmektedir (Bourguignon, 2018). Bu nedenle az gelişmiş ülkelerde gelirin yeniden dağıtımını için yüksek oranlı gelir vergisi gereklidir.

Konu hakkındaki diğer çalışmalardan farklı olarak gelir eşitsizliği ve büyüme ilişkisini irdeleyen Piketty (2014)'e göre gelir ve servet eşitsizliği giderek artmaktadır. Bu artış trendinin sebebi ise servetin getiri oranının büyüme oranından büyük olmasıdır. Bu nedenle yüksek gelir veya servet sahiplerini vergilendirmek suretiyle gelir eşitsizliğini azaltmak gerekmektedir. Anglosakson

ülkeleri kapsayan araştırmasında gelir ve servetin getiri oranı (r) ile büyüme oranı (g) ($r > g$ iraksaması) arasındaki makasın gelir ve servet lehine arttığına dair bulgulara ulaşmıştır. Araştırmanın sonucuna göre: Birleşik Krallık ve ABD’deki en üst gelir % 0.1’lik kesimin 1910 yılında toplam gelirden aldığı pay sırasıyla %11 ve %9 iken zaman içinde azalmış olmasına rağmen 1970’li yıllardan itibaren tekrar yükselme trendine girmiştir. Sonuç olarak 2010 yılı itibarıyla ise % 0.1’lik gelir grubunun toplam gelir içindeki payı ABD’de %7.5, Birleşik Krallıkta ise % 5.5’e ulaşmıştır.

Gelir ve servetin getiri oranı ile büyüme oranı arasındaki fark artışına ‘kapitalizmin temel çelişkisi’ adını veren Piketty (2014) gelir ve servete dair bu iki değişken arasındaki iraksamayı önlem alınması gereken bir iktisadi ve sosyal sorun olarak tanımlamıştır. Iraksamanın veraset yoluyla giderek arttığı ileri sürülerek yeniden dağıtımın önem ve gerekliliğine vurgu yapmıştır.

Servetin getirisi büyüme hızından yüksek olduğu sürece, sermaye/gelir oranı sürekli olarak yükselecektir. Zira sermaye ile emek arasındaki ikame esnekliği 1’den büyüktür (Piketty (2014)’ye göre ikame esnekliği 1.5). Bu nedenle makine daima emeğin yerine ikame edilir. İkinci olarak, en azından normal zamanlarda kapitalistler, sermayelerini en az ekonominin büyüme hızı kadar büyütecek tedbirler geliştirirler.

Gelir dağılımındaki bozulmanın satın alma gücünü azaltarak durgunluk yaratacağını, bunun da mütevazı şartlarda yaşayan hane halkının borçlanma eğilimini arttıracak ileri süren Piketty (2014)’ye göre bu durum orta sınıfın finansal hizmetler endüstrisi ile borç ilişkisini sıkılaştıran temel nedendir. Küresel finansal krizinin (2007 yılındaki) patlamasında ABD’deki gelir ve servet eşitsizliklerinin de etkisi bulunmaktadır. Söz konusu eşitsizlerin tek başına krizi açıklamada yeterli olmasa da krizin ardında yatan birçok sebepten biri olduğunu ileri sürmektedir. Bu nedenle eşitsizliklerin azaltılması için yüksek servete ve gelire sahip birey ve kurumlar için artan oranlı gelir vergisi ile küresel artan oranlı servet vergisi önerilmektedir. Ayrıca en üst gelir grubunun vergiden kaçırma stratejilerine karşı önlem alınması gereklidir.

Piketty (2014)’ye göre Anglosakson dünyadaki servet sahipleri politik karar mekanizmaları üzerinde etkin olduklarından gerek maliye gerekse iktisat politikalarını kendi lehlerine etkileyebilmektedirler. Bu nedenle gerek finansal piyasalara yön veren merkez bankaları, hazine bakanlıkları gerekse IMF ve Dünya Bankası gibi uluslar üstü kurumlar gibi aktörler finansal piyasalarda (kredi derecelendirme ve libor endüstrileri gibi) yüksek servet sahipleri lehine hareket eden tekelleşmenin nedenidir. Gerek politik gerekse ekonomik karar mekanizmaları yüksek servet sahiplerinin lehine hareket ettiği için kazanım yarışında kaybedenler düşük gelirli olmuştur. Zira 1977-2007 dönem aralığına ilişkin yapılan gözlemin sonucunda ABD’deki milli gelir artışının %60’ının en zengin %1’lik dilime gittiği tespit edilmiştir (Piketty, 2014). Bu nedenle finansal elitin çıkarlarına hizmet eden tekelleşmenin gelir dağılımı eşitsizliğini daha da bozduğu kabul edilmektedir.

3. GELİR DAĞITIMI EŞİTSİZLİĞİYLE MÜCADELEDE VERGİLERİN ROLÜ

Gelir dağıtımını eşitsizliğiyle mücadele soyut bir süreci ifade eder. Hukuki bir otoritenin organizasyonunda başta vergi ve sosyal transferler olmak üzere ekonomik ve sosyal politikaların uyum içinde yürütülmesini gerektirir. Vergi ile gelirin yeniden dağıtımını söz konusudur. Gelir dağıtımını eşitsizliğiyle mücadelede yüksek gelir ve servetin artan oranlı vergilendirilmesi ve elde edilen gelirin kamu hizmeti ve sosyal transferler kanalı ile düşük gelirli bireylere aktarımı temeline dayanmaktadır.

Gelir dağılımı eşitsizliklerine ilişkin hesaplamalarda önemli referans noktalarından biri Gini katsayısıdır. Sıfıra yaklaştıkça gelir dağılımında eşitliği, bire yaklaştıkça gelir dağılımında bozulmayı ifade eden Gini katsayısının vergi öncesi ve vergi sonrası aldığı değerlerinin karşılaştırılması ile vergilerin dağıtım adaletindeki etkinliğini ölçmek mümkündür.

Tablo 1. Seçilmiş Ülkelerde Vergi Öncesi ve Sonrası Gini Katsayısı

Ülke	Vergi Öncesi Gini Katsayısı	Vergi Sonrası Gini Katsayısı	Yüzdesele Değişim (%)
ABD	0.507	0.391	22
Almanya	0.504	0.293	42
Birleşik Krallık	0.506	0.351	31
Brezilya	0.575	0.470	18
Fransa	0.516	0.295	43
Güney Afrika	0.715	0.620	13
Türkiye	0.429	0.404	6

Kaynak: OECD (2020) Income Inequality. Verilerinden faydalanarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Not: *2017 yılına ilişkin Gini katsayıları referans alınmıştır.

Tablo 1’de çeşitli ülkelerin 2017 yılına ilişkin hem vergi öncesi hem de vergi sonrası Gini katsayıları yer almaktadır. Tabloda dikkati çeken en önemli nokta vergi öncesi Gini katsayıları yönünden ülkeler arasında önemli bir ayrışma olmadığıdır. Zira tablodaki ülkelerin vergi öncesi Gini katsayıları birkaç istisna dışında 0.400-0.550 marjında değişmektedir. Asıl ayrışmanın vergi sonrası ortaya çıkan Gini katsayılarında ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Tabloya göre Almanya, Fransa gibi ülkelerin vergi sonrası Gini katsayısında %42-43 oranında azalma gerçekleşmektedir. Diğer bir ifade ile bu ülkelerindeki gelir dağılımı eşitsizliği vergi ve kamu harcama politikası ile %43 oranında azaltılmaktadır. Ancak bazı ülkelerde aynı başarının sağlanmadığı

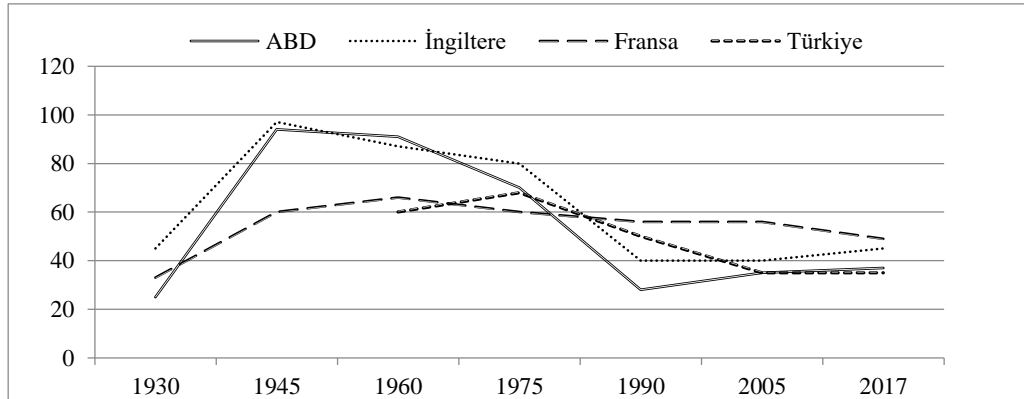
görülmektedir. Tabloya 1'e göre Türkiye'nin vergi öncesi Gini katsayısı 0.429 iken vergi sonrası 0.404'te gerilemiştir. Buna göre Türkiye'de vergi ve kamu harcama politikası sonrasında Gini katsayısında % 6 azalma gerçekleşmiştir. Diğer ülkelere kıyasla Türkiye'de vergi sonrası Gini katsayısında gerileme oldukça düşük kalmıştır. Tablodan hareketle dağıtım adaletinde bazı ülkelerin oldukça başarı sağladığı, Türkiye gibi bazı ülkelerin (Brezilya %18, Güney Afrika %13) ise dağıtım adaletinde göreceli olarak başarısız olduğu söylenebilir. Zira Türkiye vergi öncesi Gini katsayısı (0.429) tabloda yer alan tüm ülkelerden iyi durumda iken vergi sonrası Gini katsayısında Güney Afrika ve Brezilya'dan sonra en yüksek değere sahip ülke durumundadır. Bu veriden hareketle, Türkiye ve Güney Afrika gibi ülkelerde vergilerin ve kamu harcamalarının dağıtım adaleti yönünden etkin olmadığı söylenebilir.

Bazı ülkeler dağıtım adaletinde başarı sağlamış iken bazı ülkelerin dağıtım adaletinde başarı sağlayamamasının birçok sebebi bulunmaktadır. Dağıtım adaletinde başarı sağlayan ülkelerin gelişmiş ekonomi olmaları, bu ülkelerde sosyal devlet ilkesinin içselleştirilmiş olması ve verginin tabana yayılmış olması gibi bir çok ortak neden gösterilebilir. Ancak gelirin yeniden dağıtımındaki temel referans noktası vergi sistemlerinin yapısıdır. Dolayısıyla gelirin yeniden dağıtımında etkinliği arttıran unsurların başında; vergi gelirlerinin milli gelir içindeki oranı (vergi gelirlerinin milli gelir içindeki payı artınca yeniden dağıtıma tabi gelir miktarı da artar), artan oranlı gelir vergisi ve tüketim yerine geliri vergilendiren sistemler gelmektedir.

3.1. Artan Oranlı Vergileme

Bireylerin gelir ve kazancını vergilendiren vergi türü gelir vergisidir. Bireyler üzerindeki vergi yükünün adil dağılımında kişisel gelir vergisi önemli bir rolü vardır. Ayrıca vergi yükünün gelire göre dağılımına imkân sağlayan vergi türüdür. Gelire bağlı olarak artan oranlı yapısı, belli gelir seviyesine kadar (asgari geçim geliri) sıfır vergi uygulama imkânı sağlaması, düşük gelirli bireylere asgari geçim indirimi veya muafiyet imkânı sağlaması açısından vergi yükünün adil dağılımında en etkili vergi türü olduğu söylenebilir.

Gelir vergisi gelir dağıtımını eşitsizliğiyle mücadelede etkili olan en önemli vergi türüdür. Gerek dikey ve yatay vergi adaletini sağlamada gerekse ödeme gücüne göre verginin salınmasında en önemli enstrümandır. Gelir vergisi artan oranlı yapısı ile dikey adaleti sağlayıcı yönde katkı sunarken, asgari geçim indirimi gibi indirim mekanizmaları ile de ödeme gücüne ulaşma imkânı sunmaktadır. Birçok ülkede belirli gelir seviyesine kadar olan gelirler (asgari geçim) vergi dışı bırakılırken iken, asgari gelir seviyesinin üzerindeki artışlar aşamalı olarak artan oranlı bir şekilde vergilendirilmektedir. Bu aşamada vergi dışı bırakılan asgari gelir miktarı, minimum ve marjinal vergi oranları gelirin yeniden dağıtımında en önemli belirleyicilerdir.

Şekil 1. Seçilmiş Ülkelerde Marjinal Gelir Vergisi Oranı (1930-2017)

Kaynak: Piketty (2018) ve OECD Stata (2020) verilerinden faydalanarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Marjinal gelir vergisi oranı gelir dağıtımını eşitsizliğiyle mücadelenin önemli belirleyicilerdendir. En yüksek gelire uygulanan marjinal oran yükseldikçe gelirin yeniden dağıtımında etkinlik sağlanması mümkündür. Bu nedenle gelir vergisinin günümüzdeki artan oranlı yapısının nasıl bir gelişim gösterdiğinin ortaya konulması gerekmektedir. Gelir vergisine ilişkin en üst oranı ifade eden marjinal oran her dönemin şartlarından büyük oranda etkilenmiştir. Özellikle savaş dönemlerinde göreceli olarak yükselen marjinal gelir vergisi oranı günümüze kadar dalgalı bir seyir izlemekle birlikte düşüş eğilimine girdiğini söylemek mümkündür.

Şekil 2'de çeşitli ülkelerde marjinal gelir vergisi oranının 1930-2017 periyodundaki gelişimi gösterilmiştir. Buna göre İngiltere ve ABD'de marjinal gelir vergisi oranı 2. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru en tepe noktaya ulaşmıştır. İkinci Dünya Savaşı yıllarında en üst gelir diliminin İngiltere'de %97, ABD'de ise %94 ile vergilendirildiği anlaşılmaktadır. Savaş döneminde en üst gelir üzerindeki yüksek vergi oranı telafi edici fedakârlık tezine dayandırılmıştır. Zira savaş döneminde düşük gelirli bireyler askere alınırken varlıklı kesim silâh altına alınmamıştır. Bunun yerine gelir ve servetleri yüksek oranda vergilendirilerek savaşın finansmanına katkı sağlamışlardır. Dolayısıyla eşit fedakârlık teorisi gereği en üst gelirin yüksek oranda vergilendirilmesi askere alınmalarına karşılığında alınan telafi edici bir bedel olarak nitelendirilmektedir. Savaş dönemindeki yüksek gelir vergisi telafi edici özelliği nedeniyle adil kabul edilmektedir (Scheve ve Stasavage, 2016).

Fransa'daki marjinal gelir vergisi oranı (1930-2017 dönem aralığında) İngiltere ve ABD'ye kıyasla dalgalı seyir izlememiştir. Fransa'da savaş yılların da bile marjinal oran %60 seviyesinde kalmış olup günümüz itibariyle %45'tir. Şekil 1'e göre %35'lik marjinal gelir vergisi oranı ile Türkiye seçili ülkeler arasında en düşük orana sahip ülkedir. Türkiye'de ise en yüksek gelir dilimine uygulanan marjinal gelir vergisi oranı 1961-2018 yılı arasında dalgalı seyir izlemiştir. İlk olarak %60 marjinal oran ile yürürlüğe giren gelir vergisi 1975 yılında %68 oran ile tarihsel zirveye ulaşmış ve bu yıldan sonra kademeli bir düşüş göstererek 1990 yılında %50, 2003 yılında %45, 2004 yılında %35'e gerilemiştir. Sonuç itibariyle Türkiye vergi sisteminde 2017 yılı itibariyle marjinal gelir vergisi oranının ABD, Fransa ve İngiltere'nin gerisinde kaldığı anlaşılmaktadır.

Vergilerin gelir dağılımındaki etkinliğinde belirleyici olan bir diğer unsur farklı gelir dilimlerine sağlanan oran ve muafiyet farklılaştırma mekanizmasıdır. Bu mekanizma ile düşük gelire düşük veya sıfır vergi oranı, yüksek gelire ise yüksek vergi oranı uygulanması söz konusudur. Buna göre artan oranlı gelir vergisi sisteminde vergi dilimlerinin fazla olması, minimum ve marjinal vergi oranları arasındaki marjın yüksek olması etkin dağıtım için gereklidir.

Tablo 2'de günümüz itibariyle çeşitli ülkelerde gelir vergisinin yapısı gösterilmiştir. Tablo 2'ye göre Fransa'da gelir vergisinde 5 oran ve 5 gelir dilimli yapı söz konusudur. 9.710 avroya kadar olan gelirlerle sıfır vergi uygulanırken 9.710 avroyu aşan 2. dilim (9.711-26.818 avro) %14 vergiye tabi olmaktadır. 152.261 avroyu aşan 5. dilime ise %45 gelir vergisi uygulandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca vergi sonrası Gini katsayısında göreceli olarak fazla gerilemenin olduğu İngiltere, Fransa ve Almanya gibi ülkelerde belli miktara kadar düşük gelirlerin tamamen vergi dışı bırakıldığı görülürken, vergi sonrası Gini katsayısında gerilemenin oldukça düşük gerçekleştiği Türkiye ve Güney Afrika gibi ülkelerde ise en düşük gelir gruplarında dahi gelir vergisi oranının (15% ve 18%) yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Oysaki Fransa'da 9.710 avro, Almanya'da ise 8.652 avroya kadar elde edilen gelirler vergi dışı kalmaktadır.

İngiltere'de ilk gelir dilimine %20 gelir vergisi uygulanmakla birlikte 2018-2019 mali yılında 11.000 sterlin olarak kabul edilen en az geçim indirimi uygulaması ile 11.000 sterlinlik ilk gelir vergi dışı kalmaktadır. Bu nedenle yıllık 100.000 sterline kadar elde edilen gelirler vergi dışı kalmaktadır. Ancak en az geçim indirimi uygulamasında yıllık 100.000 sterlini aşan gelirlerde en az geçim indirimi tutarı kademeli olarak azaltılarak sıfırlanmaktadır (HMRC,2018).

Düşük geliri vergilendirmeyen ancak gelir artışına paralel olarak artan oranlı gelir vergisinin uygulandığı sistemlerde gelir dağılımında göreceli bir düzelleme sağlanması mümkündür. Tablo 1'de de görüldüğü üzere vergi sonrası Gini katsayısı gerilemesinde en başarılı ülke olan Fransa'dır. Fransa'daki uygulamada en alt gelir dilimi vergiden muaf. Ancak gelir arttıkça gelir vergisi oranının artması söz konusudur. Vergi kaçığının önlenmesi ve yüksek gelir gruplarına yüksek marjinal oranlar uygulanması vergi sonrası gelir dağılımındaki düzelmeye önemli sebeplerden biridir. Ancak diğer taraftan vergi sonrası gelir dağılımında göreceli olarak başarısız olan Türkiye ve Güney Afrika gibi gelir vergisi sistemlerinde ise Fransa'daki durumun aksine, en düşük gelirli grupların vergi dışı bırakılmadığı ve ayrıca marjinal vergi oranlarının göreceli olarak İngiltere, Almanya ve Fransa gibi ülkelerin gerisinde kaldığı görülmektedir.

Tablo 2. Çeşitli Ülkelerde Gelir Vergisi Oranları

Ülke	1. Oran	1. Dilim*	2. Oran	2. Dilim	3. Oran	3. Dilim	4. Oran	4. Dilim	5. Oran	5. Dilim
Fransa	0	10.064	14.00	27.794	30,00	74.517	41,00	157.806	45,00	
Almanya	0	9.168		14.254		55.960	42,00	265.326	45,00	
Brezilya	0	1.903	7.5	1.904	15	2.826	22.5	3.751	27.5	4.664
Güney Afrika	18.00	189.880	26	296.540	31	410.460	36	555.600	39	708.310
Türkiye**	15.00	18.000	20,00	40.000	27.00	148.000	35.00			
İngiltere	20.00	37.500	40.00	150.000	45.00					
ABD***	10.00	9.700	12.00	39.475	22.00	84.200	24.00	160.625	32.00	204.100

Kaynak: OECD, (2020). Central Government Personal Income Rates Thresholds

* Ülkelerin kendi para birimleri cinsinden değerlerle ifade edilmiştir. **2019 yılı itibariyle,

** Türkiye'de 2020 yılı itibariyle 5 oranlı yapıya dönüştürülmüş olup 5. Dilim oranı %40 olmuştur.

***ABD'de 6. Oran %35, 7. Oran %37 olmak üzere toplamda 7 oranlı bir yapı söz konusudur.

3.2. Dolaylı Vergiler

Dolaylı vergiler, genellikle tüketim üzerinden alınan bir tür satış vergileridir. Bu vergilerin asıl yüklenicileri tüketicilerdir ve vergi mal veya hizmetin satış fiyatının içindedir. Bu tür vergilerde tüketicilerin gelir düzeyi ve özel durumu dikkate alınmaz. Dolaylı vergiler, mali olarak uyarılmayla ortaya çıkan yoksullaşmanın başlıca nedenlerinden biri olarak kabul edilir (Lustig, 2017). Bu nedenle dolaylı vergiler gelir dağılımını negatif yönde etkiler. Mal veya hizmetin satın alınmasıyla birlikte vergi de ödenmiş olur. Dolayısıyla toplam vergi gelirleri içinde dolaylı vergi gelirlerinin oranı arttıkça gelirin yeniden dağıtımında vergilerin etkinliğinin azalacağı söylenebilir. Özellikle zorunlu mal ve hizmetler üzerindeki satış vergileri zengin fakir ayrımı yapmaksızın mal ve hizmeti satın alan herkesten alındığından adil değildir.

Dolaylı ve dolaysız vergi gelirleri ve bu gelirlerin bileşimine ilişkin çeşitli ülkelerin uygulama sonuçları vergi yükünün adil dağılımına ilişkin önemli göstergelerden biri olarak kabul edilebilir. Ülkelerin toplam vergi gelirleri içinde dolaysız ve dolaylı

vergilerin oranı vergilerin gelir dağılımı eşitsizlikleriyle mücadeledeki etkinliğinde belirleyici unsurlardandır. Toplam vergi gelirleri içinde dolaysız vergilerin oranının artması vergi yükünün adil dağılımını olumlu etkileyecektir.

Bu nedenle çeşitli ülkelere ilişkin dolaylı ve dolaysız vergi gelirleri ile bunların bileşimine ilişkin verilerin yer aldığı Tablo 3.3'te çeşitli ülkelerde dolaylı ve dolaysız vergilerin toplam vergi gelirleri içindeki payı gösterilmiştir. ABD'de toplam vergi gelirleri içinde dolaysız vergilerin payı %60'ı (2.257 Milyar dolar) bulurken, Birleşik Krallık'ta %59,90, Fransa'da ise %59 olarak gerçekleşmiştir. Dolaysız vergi gelirlerinin dolaylı vergilere göreceli olarak fazla olması dağıtım adaleti açısından pozitif bir durum olarak değerlendirilebilir.

Tablo 3'de dolaysız vergiler, mülk vergileri ve gelir/kazanç üzerinden alınan vergiler olmak üzere iki ayrı başlıkta analize dahil edilmiştir. Mülkiyetin devri veya başkaca nedenlerle vergilendirilmesi, motorlu her türlü araç üzerinden alınan vergiler mülkiyet vergileri olarak nitelendirilmektedir. Dağıtıcı adalet yönünden mülkiyet vergilerinin fazla olması önemlidir. Mülkiyet üzerinden alınan vergilerin toplam vergiler içindeki payı yükseldikçe vergilerin dağıtıcı adaleti sağlamadaki etkinliği artar. Bu nedenle servetteki vergileme oranı arttıkça dağıtım adaletinde etkinliğin arttığı söylenebilir.

Tablo 3. Seçilmiş Ülkelerde Dolaylı ve Dolaysız Vergilerin Toplam Vergi Gelirleri İçindeki Payı (2018)

Ülke	Dolaylı Vergiler (%)	Dolaysız Vergiler (%)	Mülk Vergileri/ Toplam Vergiler (%)	Marjinal Veraset Vergisi Oranları
ABD	23.40	60.00	16.3	40
Almanya	42	52.4	4.4	30
Birleşik Krallık	39.40	44.10	15.2	40
Fransa	40,6	59	13.7	45
Güney Afrika	40.8	59.2	5.2	25
Brezilya	55.5	44.5	9	8
Türkiye	58	34.3	6	5

Kaynak: OECD (2019), Gelir İdaresi Başkanlığı (2018). Faaliyet Raporundan (sosyal güvenlik katkı payları hariç) yararlanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Toplam vergi gelirleri içindeki vergi türlerinin payına ilişkin Tablo 3'e göre Fransa'da 2018 yılında toplam vergi gelirleri 706 milyar avro olarak gerçekleşmiştir. Fransa'da 2018 yılında 96.8 milyar avro servet vergisi toplanmış olup servet vergisinin toplam vergi gelirleri içindeki payı %13,7'dir. Servetin vergilendirilmesi dağıtım adaleti açısından oldukça önemli bir referanstır. Zira liberalizmin etkin olduğu günümüz ekonomik düzeninde ülkeler sermaye birikimini teşvik etme gayretine girmişlerdir. Bu nedenle bir çok vergi sisteminde servetin düşük oranda vergilendirilmesi esası geçerlidir. Bu nedenle günümüz vergi sistemlerinde servet vergilerinin toplam vergi gelirleri içindeki payı oldukça sınırlı kalmıştır. Zira bu oranın en yüksek seyrettiği Fransa'da (%13,7) ve Amerika'da (%16,3) bile servet vergilerinin toplam vergi gelirleri içindeki payının oldukça sınırlı kaldığı anlaşılmaktadır.

Aynı tabloda Türkiye ve Güney Afrika gibi ülkelerde ise servet vergilerinin toplam vergi gelirleri içindeki payının daha da düşük kaldığı görülmektedir. Türkiye ve Güney Afrika'da mülkiyet üzerinden alınan vergilerin oldukça düşük olduğu anlaşılmaktadır. Toplam vergi gelirleri içinde dolaylı vergi gelirlerinin göreceli olarak fazla olması gelişmemiş veya az gelişmiş ülke ekonomilerinde rastlanan bir durumdur. Gelişmemiş ekonomilerde vergi tabanı da dardır. Bunun sonucu olarak gelişmemiş ülkelerde tüketim üzerinden alınan vergi gelirlerine (dolaylı vergiler) dayalı mali sistem söz konusudur (Prichard, 2015). Ayrıca az gelişmiş vergi sistemlerinde, vergi kaçakçılığı ile vergiden kaçınma fiilleri oldukça yaygındır. Sonuç olarak gelişmemiş ekonomilerde vergi adaletini olumsuz etkileyen faktörlerin daha yoğun olduğu söylenebilir.

Dolaylı vergiler vergi adaleti açısından olumsuz bir unsur olmakla birlikte birçok modern vergi sisteminde dolaylı vergilerin vergi adaleti üzerindeki negatif etkisi çok oranlı yapıyla giderilmeye çalışılmıştır. Avrupa Birliği ve Türkiye'deki KDV sisteminde bunun örnekleri bulunmaktadır. Avrupa Birliği tarafından yayımlanan 2006/112/EU Sayılı Konsey Direktifi ile üye ülkelerin ekmek, ilaç, kitap ve gazete gibi zorunlu mal ve hizmetler için standart oranın altında oranlar uygulamasına izin verilmiştir. 2006/112/EU Sayılı Konsey Direktifi ve ekleri incelendiğinde; lüks tüketim mallarına ilişkin satışlara daha yüksek satış vergisi uygulanırken zorunlu mal ve hizmet satışlarına nispeten düşük vergi uygulanması söz konusu olmuştur.

1. 3.3. Vergi Gelirlerinin Milli Gelir İçindeki Payı

Yüksek gelirli bireylerden elde edilen vergi gelirlerinin düşük gelirli bireylere kamu harcamaları kanalı ile dağıtım sürecinde temel belirleyicilerden biri vergi gelirlerinin milli gelir içindeki oransal ağırlığıdır. Vergilerin milli gelir içinde oransal ağırlığının fazla olduğu vergi sistemlerince hedef değişkenlerin istenen yönde etkilenmesi daha kolaydır. Bu nedenle söz konusu değişkenin Türkiye ve çeşitli ülkeler özelinde Gini katsayısına ilişkin sonuçlarla birlikte irdelenmesi önemlidir. Tablo 4'de de görüldüğü üzere Türkiye gerek toplam vergi gelirlerinin milli gelire oranı gerekse diğer vergi çeşitlerinin milli geliri yönünden OECD ortalamasının altında kalmaktadır. Bu durum Türkiye'deki dağıtım adaletinin göreceli olarak etkin olmadığını göstermektedir. Toplam vergi geliri/milli gelir oranı Türkiye'de 2018 yılı itibarıyla 24.89 iken OECD ortalaması ise %34.1 olarak gerçekleşmiştir. Oysaki aynı yıl toplam vergi gelirlerinin milli gelire oranı Fransa'da %46.2, Almanya'da %37.54 olarak

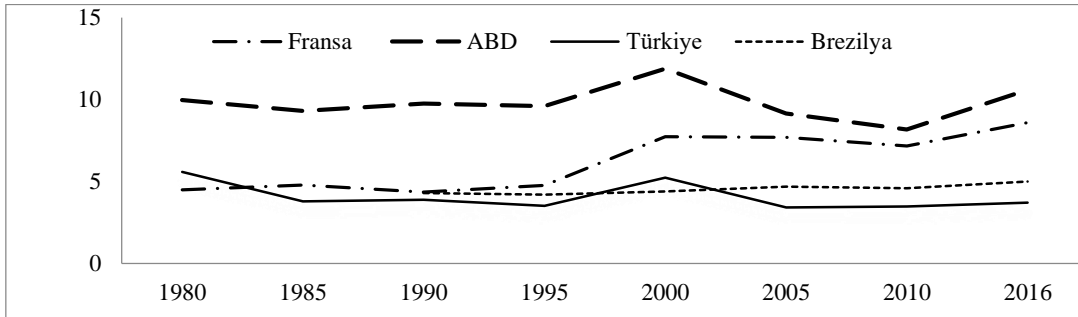
gerçekleşmiştir. Gelir vergisi/millî gelir yönünden ise bu tablonun Türkiye için daha da kötüleştiği anlaşılmaktadır. Zira dağıtım adaletindeki temel araç gelir vergisi olduğundan bu vergi türünün oransal ağırlığı dağıtım adaleti için daha da önemli bir gösterge niteliğindedir. Zira Türkiye 3.62’lik gelir vergisi/millî gelir oranı ile 8.24’lük OECD ortalamasının oldukça altında kalmaktadır. Türkiye’de hem gelir vergisinin millî gelir içindeki oranı hem de gelir vergisinin toplam vergi geliri içindeki payı OECD ortalamasının oldukça altında kalmaktadır. Bu durumu vergilerin gelirin yeniden dağıtımındaki rolünü sınırlayan önemli göstergelerden biridir.

Tablo 4. Türkiye ve Seçilmiş Ülkelerde Çeşitli Vergi Gelirleri/Millî Gelir (2018 Yılı)

Vergi Türü/Millî Gelir	Fransa	Almanya	Birleşik Krallık	ABD	Brezilya	Türkiye	OECD Ortalaması
Toplam Vergi Geliri/Millî Gelir	46.23	37.54	33.26	27.14	32.3	24.89	34.2
Gelir Vergisi Hasılatı/Millî Gelir	8.56	10.21	9.11	10.49	7 * Kurumlar vergisi dahil	3.62	8.24
Kurumlar Vergisi Hasılatı/Millî Gelir	2.35	2.01	2.71	1.92		1.7	2.87
Servet Vergisi Hasılatı/Millî Gelir	4.4	1.02	4.03	4.1	2	1.12	1.89
Dolaylı Vergi Hasılatı/Millî Gelir	11.3	9.8	10.4	4.3	13.1	10.8	11

Kaynak: OECD (2019), Income Distribution Database, verilerinden faydalanarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Yüksek gelirin artan oranlı vergilendirilmesi ve bunun transferler yoluyla düşük bireylere dağıtımını temeline dayanan yeniden dağıtım sürecinde gelir vergisi hasılatının millî gelir içindeki payı önemli bir göstergedir. Bu değişkenin yıllar içindeki eğiliminin gösterildiği Şekil 3’te de görüldüğü üzere Türkiye’de 2001 ekonomik krizi öncesi 5.24’ü bulan “Gelir Vergisi Hasılatı/Millî Gelir oranı” kriz sonrası düşerek 3 – 3.50 bandına sıkışmıştır. Gelir vergisinin millî gelire oranı düştükçe vergilerin gelirin yeniden dağıtımındaki rolünün azaldığını söylemek mümkündür. Söz konusu tablodan hareketle gelir vergisi/millî gelir oranı düşük olan Türkiye ve Brezilya gibi ülkelerin Gini katsayılarının da göreceli olarak yüksek olduğu söylenebilir. Zira Türkiye ve Brezilya’nın vergi sonrası Gini katsayısı sırasıyla 4.04 ve 4.70’tir.

Şekil 3. Türkiye ve Seçilmiş Ülkelerde Gelir Vergisi/Millî Gelir

Kaynak: OECD (2020). Tax on personal income, <https://data.oecd.org/tax/tax-on-personal-income.htm#indicator-chart> verilerinden faydalanarak yazar tarafından hazırlanmıştır. (Erişim Tarihi: 09.08.2020)

4. SONUÇ

Gelir dağılımının düzeltilmesinde kamu harcamaları ve vergiler olmak üzere iki temel enstrüman bulunmaktadır. Bu iki temel unsurdan biri olarak vergiler dağıtım mekanizmasının ilk aşmasını oluşturmaktadır. Gelirin yüksek gelirli bireylerden düşük gelirli bireylere aktarımı vergiler vasıtasıyla sağlanmaktadır. Gelirin yeniden dağıtımında önemli bir belirleyici olan vergilerin bu alandaki etkinliğini ölçümde kullanılan parametrelerden biri de Gini katsayısıdır. Vergi öncesi ve sonrası Gini katsayılarını karşılaştırarak vergilerin gelir dağılımındaki etkinliğini ölçmek mümkündür.

Ancak tek vergi sistemine ilişkin Gini katsayıları ancak diğer vergi sistemlerine ilişkin katsayılarla karşılaştırılabildiğinde bir anlam ifade edebilir. Bu nedenle çalışmada Türkiye ve seçilmiş ülkelere ilişkin Gini katsayıları karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Gini katsayısı temel referans kabul edilerek Türkiye ve çeşitli ülkelerde vergilerin gelir dağılımı eşitsizlikleri ile mücadeledeki rolü irdelenmiştir. Vergi sonrası Gini katsayısında düşüşün fazla olduğu ülkelerde vergilerin gelirin yeniden dağıtımında göreceli olarak etkin olduğunu, vergi sonrası Gini katsayısında düşüşün az olduğu ülkelerde ise vergilerin gelirin yeniden dağıtımını sürecinde göreceli olarak etkin olmadığını gösterir.

Bu nedenle ABD, Fransa ve Almanya gibi gelişmiş ülkeler ve Türkiye Brezilya ve Güney Afrika gibi gelişmekte olan ülkelere ilişkin vergi öncesi ve vergi sonrası Gini Katsayılarının incelenmesi neticesinde bazı ülkelerin vergi politikası ile gelir dağılımında göreceli olarak başarı sağladığı bazı ülkelerin ise göreceli olarak başarısız olduğu tespit olunmuştur. Buna göre Almanya, Fransa gibi ülkelerin vergi sonrası Gini katsayısında %42-43 oranında azalma gerçekleşmişken (bu ülkelerindeki gelir dağılımı eşitsizliği vergi ve kamu harcama politikası ile %43 oranında azaltıldığı anlaşılmıştır) Türkiye gibi bazı ülkelerin (Brezilya %18, Güney Afrika %13) ise dağıtım adaletinde göreceli olarak başarısız olduğu anlaşılmıştır. Zira Türkiye'nin vergi öncesi Gini katsayısı 0.429 iken vergi sonrası 0.404'de gerilemiştir. Bu sonuca göre Türkiye'de vergi ve kamu harcama politikası sonrasında Gini katsayısında %6 azalma gerçekleşmiştir. Bu durum vergilerin gelirin yeniden dağıtımında göreceli olarak etkin olmadığını göstermektedir.

Bazı ülkeler dağıtım adaletinde başarı sağlamış iken bazı ülkelerin dağıtım adaletinde başarı sağlayamamasının birçok sebebi bulunmaktadır. Gelişmiş ekonomi olmak, sosyal devlet ilkesinin içselleştirilmiş olması ve verginin tabana yayılmış olması gibi bir çok ortak neden gelir dağılımındaki düzelmeyi etkiler. Ancak gelirin vergiler vasıtasıyla dağıtımındaki başarısı kamu harcama politikası ve vergileme sistemine bağlıdır. Vergi sistemlerinin gelirin yeniden dağıtımındaki etkinliği ise bir çok faktöre bağlıdır. Vergi gelirlerinin milli gelir içindeki oranı (vergi gelirlerinin milli gelir içindeki payı artınca yeniden dağıtıma tabi gelir miktarı da artar), artan oranlı etkin gelir vergisi sisteminin varlığı, tüketimden yerine doğrudan geliri vergilendirmeye dayalı vergi sistemi bu faktörlerin en önemlileridir.

Vergi sonrası Gini katsayısında yüksek oranda düşüş gerçekleşen ülkelerde vergilerin milli gelir içinde göreceli olarak önemli bir paya sahip olduğu, gelir vergisine ilişkin marjinal ve minimum oranlar arasındaki marjın yüksek olduğu ve toplam vergi gelirleri içinde dolaysız vergilerin daha yüksek paya sahip olduğu tespit edilmiştir. Zira vergi sonrası gelir dağılımı eşitsizliğinde en fazla düşüşün gerçekleştiği Almanya (vergi sonrası Gini Katsayısı %43 gerilemiştir) ve Fransa (vergi sonrası Gini Katsayısı %44 gerilemiştir) gibi ülkelerde vergilerin ve gelir vergisinin milli gelir içindeki oransal ağırlığı fazladır. Aynı zamanda bu ülkelerde alt gelir dilimleri vergi dışı bırakılmış, yüksek gelir dilimleri ise yüksek oranlı vergiye tabi kılınmıştır. Ayrıca vergi gelirleri içinde dolaylı vergilerin (tüketim vergilerinin) payı göreceli olarak düşüktür.

Ancak vergi sonrası Gini katsayısında en az düşüşün yaşandığı ülkelerde (seçili ülkeler arasında en %6'lık düşüş ile en başarısız ülke Türkiye'dir) vergilerin milli gelir içinde payının göreceli olarak düşük olduğu, gelir vergisine ilişkin marjinal ve minimum oranlar arasındaki marjın düşük olduğu ve toplam vergi gelirleri içinde dolaylı vergilerin daha yüksek paya sahip olduğu anlaşılmıştır. Zira vergi sonrası gelir dağılımı eşitsizliğinde en az düşüşün gerçekleştiği Türkiye (vergi sonrası Gini Katsayısı %6 gerilemiştir) Güney Afrika (%13) ve Brezilya (%18) gibi ülkelerde vergilerin milli gelir içindeki oransal ağırlığı düşük olduğu gibi bu ülkelerde düşük gelir dilimleri de asgari vergiye tabi kılınmıştır. Yüksek gelir dilimleri ise göreceli olarak düşük oranlı vergilendirilmiştir. Ayrıca bu ülkelerde vergi gelirleri içinde dolaylı vergilerin (tüketim vergilerinin) payı göreceli olarak yüksektir.

Gelir dağılımında eşitsizlikleri azaltmak için vergiler önemli bir enstrümandır. Bu enstrümanın etkili kullanılması önemlidir. Bu nedenle öncelikle vergi tabanının genişletilmesi ve bu yolla vergilerin milli gelir içindeki oranının artırılması gerekmektedir. Gelir vergisinde marjinal ve minimum oranlar arasındaki marjın yükseltilmesi, gelir vergisinin çok dilimli bir yapıya kavuşturulması ve ayrıca vergi gelirlerinin dolaylı vergi gelirinden çok dolaysız vergi gelirlerine dayanması gereklidir.

KAYNAKÇA

- Acemoglu, D. ve diğerleri (2015). Democracy, Redistribution and Inequality. Handbook of Income Distribution, Handbook of Income Distribution, Volume 2, 1885-1966
- Bourguignon, F. (2018). Spreading the Wealth. *Finance and Development*, 55/1,
- Cingano, F. (2014). Trends in Income Inequality and its Impact on Economic Growth. OECD Publishing.
- HMRC. (2019). HMRC Revenue. HMRC Annual Report And Accounts 2017/2018. Londra : HMRC Yayını.
- Jörg, A. (2018). Tax Justice vs. More Just Taxation. *Ethics Discussion Paper of the Tax Justice & Poverty Research*.
- GİB. (2019). Gelir İdaresi Başkanlığı 2018 faaliyet raporu. Ankara: GİB Yayını.
- Lustig, N. (2017). Fiscal Policy, Income Redistribution and Poverty Reduction in Low and Middle Income Countries. *Brookings Institution and CEQ Institute*, 4-27.
- Maniquet, M. F. (2017). Optimal income taxation theory and principles of fairness. *Center of Operations Research and Economics*, 24-30.
- Nozick, R. (1974). *Distributive Justice Anarchy, State and Utopia*. LLC: Basic Books.
- OECD. (2020). Revenue Statistics Tax on Personal Income. <https://data.oecd.org/tax/tax-on-personal-income.htm#indicator-chart> (Erişim Tarihi: 09.08.2020)
- OECD, S. (2018). Central government personal income tax rates and thresholds. http://stats.oecd.org/index.aspx?DataSetCode=TABLE_I1 (Erişim Tarihi: 22.08.2020).
- Piketty, T. (2014). *Capital in the Twenty-First Century*. Londra: The Belknap Press of Harvard University Press.

- Piketty, T. (2018). *Top marginal income tax rate in rich countries 1900-2013*. Quandl.
- Pogge T. ve Mehta, K. (2016). *Global Tax Fairness*. Oxford: Oxford University Press.
- Prichard, W. (2015). *Reassessing Tax and Development Research: A New Dataset*, University of Toronto, Canada, 53-84.
- Roemer, J. E. (1996). *The Theories of Distributive Justice*. London: Harvard University Press.
- Scheve, K. & Stasavage, D. (2016). *Taxing The Rich*. New York. Princeton University Press.
- Sugin, L. (2014). *Theories of Distributive Justice and the Limitations on Taxation*. Fordham Law Review, 72/5,1991-2014
- Wiemeyer, J. (2016). *Wer hat, dem wird gegeben. Grenzen der Unfreiheit - Progressive Besteuerung Aus*, 57-66.

Türkiye'nin Gümrük Prosedür Uygulamaları ve Etkinliği Üzerine Bir Değerlendirme*

An Evaluation On Turkey's Customs Procedures And Its Effectiveness

Ahu COŞKUN ÖZER^a

^a Dr. Öğr. Üyesi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dış Ticaret Bölümü İstanbul/Türkiye
ahu.coskun@marmara.edu.tr ORCID:
0000-0002-5579-291X

ÖZ

Türkiye gümrüklerinde yapılacak dış ticaret işlemlerinin izine bağlı olup olmadığının belirlenebilmesi için Gümrük Tarife İstatistik Pozisyonuna ihtiyaç duyulmaktadır. İzne tabi olan mallar için gerekli izin belgeleri istenilmektedir. Ülkemizde gümrük işlemlerinin daha kolay ve hızlı bir şekilde yapılabilmesi için gümrük uygulamaların da Tek Pencere Sistemi kullanılmakta, bu sistem sayesinde, gümrük işlemleri için gerekli belgeler, tek noktadan elde edilmekte ve yine tek noktadan başvuru yapılabilmekte ve buradan takip edilmektedir. Gümrük memurlarınca yapılan denetimlerde beyan edilen bilgilerde eğer yanlışlık yoksa veya yanıtıcı bilgiler yer almıyorsa malların gümrükten çıkışına izin verilmektedir. Ülkemizde gümrüklerde uygulana prosedürlerin etkin olduğu, ortalama olarak gümrük prosedürlerinin etkinliğinin dünya ortalamasına çok yakın olduğu görülmektedir. Gümrüklerde geçen süreler açısından değerlendirildiğinde ise ülkemizde gerek ithalatta gerekse ihracatta gümrüklerde prosedürel uyum için geçen sürelerin dünya ortalamasının çok altında olduğu, gümrüklerde işlemlerin dünya ülkelerinin çoğundan daha hızlı bir şekilde yapıldığını göstermektedir. Ülkemiz gümrüklerinden eşyayı çekmek için gerekli prosedürel işlemlere harcanan süre gelişmiş ülkelere yakındır hatta ithalatta dokümantasyonda uyum açısından geçen süreler gelişmiş ülkelere daha kısa sürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Gümrük Prosedürleri, Prosedürel Uyum, GTİP, Tek Pencere Sistemi.

ABSTRACT

Customs Tariff Statistics Position is needed to allow and to determine whether or not a permission is needed in custom transactions in Turkey. Necessary documents are required to goods subject to permission. The Single Window System is also used for customs applications in order to make customs procedures easier and faster in Turkey. The documents required for customs procedures are obtained from a single point and procedures are followed from single point thanks to the Single Windows System. If there is no mistake or misleading information in declared during the inspections by the customs officers, the goods are allowed to exit from the customs. The custom procedures applied in Turkey are effective, and the efficient and the average efficiency of customs procedures in Turkey is very close to the world average. When it is evaluated in terms of the time spent in customs, it shows that the time taken for procedural compliance in both import and export in Turkey is far below the world average, and customs transactions are carried out faster than most of the world countries. The time spent on the procedural applications to withdraw the goods from the customs in Turkey is close to the developed countries, and even the time to compliance of the documents in import takes less than the developed countries.

Keywords: Customs Procedures, Procedural Compliance, GTIP, Single Window System.

1. GİRİŞ

Türkiye gümrüklerinde yapılacak dış ticaret işlemlerinin izine bağlı olup olmadığının belirlenebilmesi için Gümrük Tarife İstatistik Pozisyonuna ihtiyaç duyulmaktadır. İzne tabi olan mallar için gerekli izin belgeleri istenilmektedir. Ülkemizde gümrük işlemlerinin daha kolay ve hızlı bir şekilde yapılabilmesi için gümrük uygulamaların da Tek Pencere Sistemi kullanılmakta, bu

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

sistem sayesinde, gümrük işlemleri için gerekli belgeler, tek noktadan elde edilmekte ve yine tek noktadan başvuru yapılabilmekte ve buradan takip edilmektedir. Gümrük memurlarınca yapılan denetimlerde beyan edilen bilgilerde eğer yanlışlık yoksa veya yanıltıcı bilgiler yer almıyorsa malların gümrükten çıkışına izin verilmektedir.

Türkiye gümrüklerine gelen mallar risk analizi değerlendirmeleri sonucunda bilgisayar sistemi üzerinden fiziki muayene ve belge kontrolü gerektirip gerektirmediği durumunda bağlı olarak mavi, yeşil, sarı ve sarı, kırmızı hatlara aktarılmaktadır. Gümrük kontrolleri de bu doğrultuda gerçekleştirilmektedir. Bu hatlardan sarı hatta malların muayenesi gerekli olmadığından sadece beyanname ve ekleri kontrol edildiğinden işlemler hızlı bir şekilde olmaktadır. Kırmızı hatta ise belge kontrolünün yanı sıra eşyaların fiziki muayeneleri de yapıldığında işlemler sarı hatta kıyasla daha uzun sürebilmektedir. Yapılan kontrollerin sonucunda beyan edilen bilgilerde yanlışlık yoksa veya yanıltıcı bilgiler yer almıyorsa malların gümrükten çıkışına izin verilmektedir. Eğer beyanda yanıltıcı bilgiler yer alıyorsa gümrük mevzuatında belirlenen şekillerde işlemler yapılmakta, para cezaları uygulanabilmektedir.

Gümrükte muayeneye tabi eşyaların muayene süresi belge kontrolüne bağlı olmaktadır ve gerekli belgeler ülkeden ülkeye değişiklik gösterebilmektedir. Belgelerin kontrolünde bir sorun çıkmadığı sürece kısa süre içerisinde gümrükte kontroller tamamlanmaktadır. Bu çalışmada Dünya Bankası verilerinden yararlanarak ülkemiz gümrüklerinde gerek ihracat gerek ithalat için gerekli prosedürel işlemlerde geçen süreler incelenmiş ve dünya ortalaması ile karşılaştırılmıştır. Dünya Ekonomik Forumu verileri değerlendirildiğinde ülkemizde gümrüklerde uygulanan prosedürlerin etkin olduğu, ortalama olarak gümrük prosedürlerinin etkinliğinin dünya ortalamasına çok yakın olduğu görülmektedir. Gümrüklerde prosedürel uygulamalar için geçen süreler dikkate alındığında ise Dünya Bankası verilerine göre ülkemizde gerek ithalatta gerekse ihracatta gümrüklerde prosedürel uyum için geçen sürelerin dünya ortalamasının çok altında olduğu görülmektedir. Ülkemizde gümrüklerde işlemler, dünya ülkelerinin çoğundan daha hızlı bir şekilde yapılmaktadır. Ülkemiz gümrüklerinden eşyayı çekmek için gerekli prosedürel işlemlere harcanan süre gelişmiş ülkelere yakındır hatta ithalatta dokümantasyonda uyum açısından geçen süreler gelişmiş ülkelerde daha kısa sürmektedir.

2. TÜRKİYE GÜMRÜKLERİNDE PROSEDÜREL İŞLEMLER

Türkiye gümrüklerinde prosedürel işlemler öncelikli olarak özet beyanın verilmesi ile başlamaktadır. Ülkemiz gümrüklerine mal getirilmeden gümrüğe getirilecek mal ile ilgili genel bilgilerin yer aldığı özet beyanın verilmesi gereklidir. Bu beyanın verilmesinde yalnızca ülkemiz hava sahasından veya karasularından durmaksızın geçen vasıtalarla taşınan eşyalar muafıdır. Özet beyan gümrüğe getirilecek eşyayı taşıyan veya gümrüğe eşyayı sunacak kişiler tarafından verilebilmektedir. Bu beyan eşyayı taşıyanlar veya gümrüğe eşyayı sunan kişiler tarafından verilebilmektedir(Gümrük Kanunu, madde 35, aktaran: Coşgun, 2011).Gümrüğe getirilen mallar özet beyanın verilmesinin ardından eşyanın gümrüğe girmesi ile eşyanın takibi ve beyannamenin kontrollü aşamasına geçilmektedir. Gümrük denetimi çalışmaları kapsamında eşyanın tesliminden sonra gerekli belgelerin ve eşyanın fiziksel olarak kontrolünün yapılması, eşyanın tarife pozisyonunun ve niteliğinin tespiti amacıyla ekspertiz işlemlerinin yapılması gibi birtakım işlemler yapılmaktadır(Üyümez & Gültekin, 2016). Bu işlemlerde Türkiye gümrüklerinde yapılacak ithalatta Gümrük Tarife İstatistik Pozisyonuna (GTİP) ihtiyaç duyulmaktadır. İthal edilecek malın izne ilişkin koşullarının öğrenilebilmesi için GTİP'in bilinmesi gereklidir. GTİP tanımlamalarına göre bazı eşyaların ithalatında izin alınması gerekebilir. Ayrıca bazı eşyaların ithalatında ek mali yükümlülüklerde bulunabilmektedir(Ticaret Bakanlığı, İthalat, 2019). Ek mali yükümlülük; yerli üreticinin korunması ve ithalattan kaynaklanacak vergi kayıplarının önlenmesi amacıyla, işleme konu eşyanın ithalatı gümrük vergisi dışında benzer etki yaratan ek mali yükümlülük uygulamasına tabi tutulabilir. Ülkeler uluslararası anlaşmalara bağlı kalmak şartıyla çeşitli nedenlerle bazı eşyaların ithalatında ek mali yükümlülük uygulayabilir(Ek Yükümlülük, 2020).

Türkiye gümrüklerine gelen eşyalar üzerinde risk analizi yapılmakta ve daha sonra bu analize göre bilgisayar sistemi üzerinden eşya üzerinde ve belgesel olarak hangi kontrollerin yapılacağı belirlendiği sarı, mavi ve kırmızı hatlara yönlendirilmektedir. Gümrük kontrolleri de bu doğrultuda aşağıdaki şekilde gerçekleştirilmektedir(Ticaret Bakanlığı, 2019).

Kırmızı hat: Bu hatta eşyaların hem fiziksel olarak muayenesi yapılmaktadır hem de gümrüğe getirilen eşyaları belge kontrolleri de gerçekleştirilmektedir.

Sarı hat: Sarı hatta yönlendirilen eşyalar üzerinde fiziksel muayeneye gerek görülmemektedir. Eşyaya ilişkin beyannamede yer alan bilgilerin ve eklerinde yer alan bilgilerin doğru olup olmadığı, bu bilgilerle getirilen eşyanın uyumlu olup olmadığına yönelik kontrolü yapılmaktadır. Sarı hatta işlemler hızlı yürümektedir.

Mavi hat: Bu hatta eşyanın çıkış işlemlerinin tamamlanmasında önce eşyaların fiziki muayenesine ve belge kontrolüne gerek görülmemektedir. Mavi hatta işlem gören eşyalarla ilgili beyanname kontrolü eşyanın çıkış işleminin ardından Bakanlıkça belirlenmiş olan kurallar çerçevesinde gerçekleştirilmektedir.

Yeşil hat: Eğer gümrüğe getirilen eşyalar belirli muafiyetlere tabi ise yeşil hatta yönlendirilmektedir. Bu muafiyetten yetkilendirilmiş yükümlü sertifikasına sahip kişiler yararlanmaktadır. Yeşil hatta eşyanın teslim edilmesinden önce belge kontrollü ve fiziki muayenesi yapılmamaktadır. Gümrük denetimleri etkinlik ve seçiciliğin sağlanması amacıyla rastgele olarak yapılmaktadır(Ticaret Bakanlığı, 2020).

Ülkemiz gümrüklerinde bu hatlara gelen eşyalar üzerinde yapılan kontrollerin sonucunda beyan edilen bilgilerde yanlışlık yoksa veya yanıltıcı bilgiler yer almıyorsa malların gümrükten çıkışına izin verilmektedir. Eğer beyanda yanıltıcı bilgiler yer

alıyorsa gümrük mevzuatında belirlenen şekillerde işlemler yapılmakta, para cezaları uygulanabilmektedir. Eğer denetim ve kontroller sonucunda beyanda yanlışlık olmazsa eşya gümrükten çıkarılabilmektedir.

Gümrük beyannamesinde verilen bilgilerin yapılan denetimler ve muayeneler sonucunda doğru olmadığı tespit edilirse gümrük mevzuatında yer alan şekillerde işlemler yapılmaktadır. Belirli oranlarda idari para cezaları uygulanmaktadır. Bu cezalar Gümrük Kanunun'da 235. 236. Maddelerinde yer almaktadır. Bu kanuna göre bilgiler yanlış beyan edilirse cezai müeyyideler bulunmaktadır. Buna göre ithali yasak olan eşyaların yurtiçine sokulması halinde gümrüklenmiş değer dördü katı, ihracatın yasaklanmış olması, beyan edilenden farklı cinsten eşya olması gibi durumlarda gümrüklenmiş değer iki katı kadar idari para cezası verilebilmektedir(Ticaret Bakanlığı, 2018; aktaran: Alp Gümrük Müşavirliği, 2011).

Ülkemizde gümrükte yapılacak işlemlerin kolaylaştırılması amacıyla gelişmiş uygulamalar da kullanılmaktadır. Türkiye'de gümrük uygulamalarında Tek Pencere Sistemi Kullanılmaktadır. Bu sisteme göre gümrük işlemleri sırasında istenilen tüm belgeleri firmalar tek noktadan temin etmektedir ve tek noktadan başvuru yapıp başvurusunu yürütmesini sağlamaktadır(Ticaret Bakanlığı, 2018).

Ülkemizde gümrüklerdeki işlemlerde yukarıda anlatılan işlemler sırasıyla gerçekleştirilmektedir. Bu işlemlerin süresi eşyaların fiziksel muayenesine ve belge kontrolüne bağlı olarak değişmektedir. Gümrükte muayeneye tabi eşyaların muayene süresi belge kontrolüne bağlı olmaktadır ve gerekli belgeler ülkeden ülkeye değişiklik gösterebilmektedir. Belgelerin kontrolünde bir sorun çıkmadığı sürece çok kısa süre içerisinde gümrükte kontroller tamamlanmaktadır. Eğer eşyalar farklı tarifedeyse, ithalat yapabilmek için izine bağlı durum tespit edilirse firmalara bildirimde bulunulmaktadır. Eğer izin alınırsa işlemler devam etmektedir, eğer gerekli izin alınmazsa gümrük eşyaya el koyabilmektedir. İhracat işlemlerinde eğer ön izine tabi eşyaların ihracatı yapılacaksa gümrük idaresine ön izin belgeleri eklenerek ihracat yapılmaktadır. İhracatı yapmak ithalata kıyasla çok bilgi ve belge gerektirmediğinden daha kolay ve daha kısa sürede olmaktadır.

Ülkemizde dış ticaret işlemlerinin hızlandırılması ve kolaylaştırılması amacıyla da transit işlemlerinde Yeni Bilgisayarlı Transit Sistemi kullanılmaktadır. Eşyaların bir ülkeden diğer ülkeye veya mevcut ülke sınırları içerisinde bir gümrükten diğer gümrüğe taşınması transit rejimini göstermektedir. Ülkemizde 1 Aralık 2012 tarihi itibarıyla AB ve EFTA ülkeleri arasında kullanılan Yeni Bilgisayarlı Transit Sistem (NCTS) uygulanmaya başlanmıştır(Yılmaz, 2020).

3. TÜRKİYE'DE GÜMRÜK PROSEDÜRLERİNİN ETKİNLİĞİ VE SÜRESİ

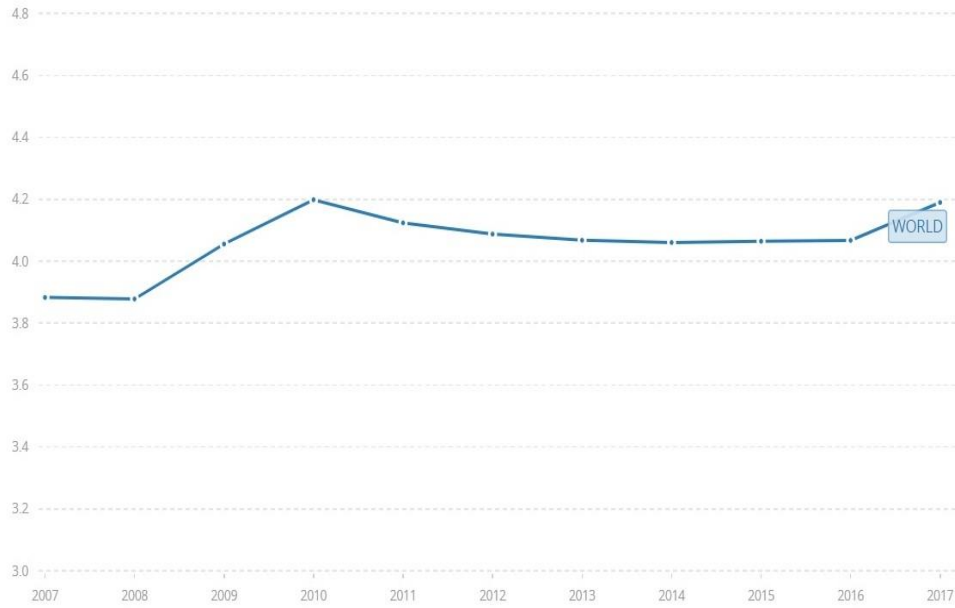
Dünya genelinde gümrük prosedürlerinin etkinliği karşılaştıran Dünya Ekonomik Forumu anket verilerine Türkiye'nin gümrük prosedürlerinin etkinliği 3.9 puandır ve 1-7 arasında puanlama yapılan anket sonuçlarına göre ortalama puanın üzerindedir ve etkin düzeydedir(World Economic Forum, Burden of Custom Procedures, 2017). Yıllar itibarıyla Türkiye'de gümrük prosedürlerinin etkinliğindeki gelişmeler değerlendirildiğinde gelişme gösterdiği görülmektedir. 2012 yılında gümrük prosedürleri etkinliği anketinden 7 üzerinden 3.6 puan alan ülkemizin 2013,2014,2015 ve 2016 yıllarında puanı 3.8, 2017 yılında 3.9 olmuştur. Bu rakamlar gümrük prosedürleri etkinliği açısından ülkemizdeki gümrüklerde uygulanan prosedürlerin ortalama puanın üzerinde etkin olduğunu göstermektedir.

Grafik 1. Türkiye'de Yıllar İtibarıyla Gümrük Prosedürlerinin Etkinliği Puanı

Kaynak: World Economic Forum(2017) Global Competiveness Report, Aktaran:Worldbank 12.12. 2020 tarihinde <https://data.worldbank.org/indicator/IQ.WEF.CUST.XQ?end=2017&locations=TR&start=2007&view=chart> adresinden alındı.

Dünyada gümrük prosedürlerinin etkinliği puanı incelendiğinde ise 2017 yılında 4.19, 2016 yılında 4.067, 2015 yılında 4.064, 2014 yılında 4.06, 2013 yılında 4.068, 2012 yılında 4.08 puandır. Bu rakamlar ülkemizdeki etkinlik puanıyla karşılaştırıldığında, Türkiye'de gümrük prosedürlerinin etkinliğini dünya ortalamasına çok yakın olduğu görülmektedir.

Grafik 2. Dünyada Yıllar İtibariyle Gümrük Prosedürlerinin Etkinliği Puanı

Kaynak: World Economic Forum(2017). Global Competiveness Report, Aktaran: Worldbank, 12.12.2020 tarihinde <https://data.worldbank.org/indicator/IQ.WEF.CUST.XQ> adresinden alındı.

Ülkemiz gümrüklerinde geçen süreler dünya ortalamasında geçen sürelerle karşılaştırıldığında da dünya ortalamasından daha kısa sürelerde ithalat ve ihracat işlemlerinin gümrüklerde tamamlandığı görülmektedir.

Doküman uyumu, sınırda uyum, iç nakliye için geçen süreler ve oluşturduğu maliyetler değerlendirildiğinde, ihracatta sınırda uyum için geçen süre 10 saat, sınırda uyum için ihracat maliyeti 338 dolar, dokümanda uyum için geçen süre 4 saat maliyeti 55 dolardır. İthalatta sınırda uyum için geçen süre 7 saat, maliyeti 46 dolar, ithalatta dokümanda uyum için geçen süre 2 saat maliyeti 55 dolardır. Bu rakamlar Avrupa ve merkezi Asya'da geçen sürelerle karşılaştırıldığında çok daha azdır. OECD yüksek gelirli ülkeleri ile karşılaştırıldığında ise ithalatta dokümana uyum açısından ülkemizdeki süre daha kısa diğer unsurlar açısından ise çok az yüksektir(World Bank, 2019)

Ihracatta dokümantasyonda uyumda dünya ortalaması 44 saat, sınırda uyum için geçen süre 52 saattir. İthalatta ise dünya ortalamasında sınırda uyum için 66.9 saattir. Bu rakamlar Türkiye'de gümrükte prosedürel uyum için geçen sürelerin dünya ortalamasının çok altında olduğunu gelişmiş ülkelere yakın süreler geçtiğini göstermektedir(World Bank, 2019)

4. SONUÇ

Türkiye gümrüklerinde yapılacak ithalattın izine bağlı olup olmadığının belirlenebilmesi için Gümrük Tarife İstatistik Pozisyonuna ihtiyaç duyulmaktadır. Ülkemizde gümrük uygulamalarında Tek Pencere Sistemi Kullanılmaktadır. Bu sistem sayesinde, gümrük işlemleri için gerekli belgeler, tek noktadan elde edilmekte ve yine tek noktadan başvuru yapılabilmekte ve buradan takip edilmektedir.

Ülkemizde gümrüklere gelen mallar risk analizi yapılarak sarı, mavi, kırmızı ve yeşil hatlara aktarılmaktadır. Bu hatlardan sarı hatta malların muayenesi gerekli olmadığından sadece beyanname ve ekleri kontrol edildiğinden işlemler hızlı bir şekilde olmaktadır. Kırmızı hatta ise belge kontrolünün yanı sıra eşyaların fiziki muayeneleri de yapıldığında işlemler sarı hatta kıyasla daha uzun sürebilmektedir.

Gümrük memurlarınca yapılan denetimlerde beyan edilen bilgilerde eğer yanlışlık yoksa veya yanıltıcı bilgiler yer almıyorsa malların gümrükten çıkışına izin verilmektedir. Eğer beyanda yanıltıcı bilgiler yer alıyorsa Gümrük Kanunu'nda 235. 236. maddeleri uygulanmaktadır. Buna göre uygulanan cezalar değişiklik göstermekte, gümrüklenmiş değer dört katına kadar para cezası uygulanabilmektedir. Belgelerde eksiklik beyanda yanlışlık bulunmaması durumunda gümrükte kontroller çok kısa sürede tamamlanmaktadır.

Ülkemizde gümrüklerde uygulanan prosedürlerin etkin olduğu, ortalama olarak gümrük prosedürlerinin etkinliğinin dünya ortalamasına çok yakın olduğu görülmektedir. Geçen süreler dikkate alındığında ise ülkemizde gerek ithalatta gerekse ihracatta gümrüklerde prosedürel uyum için geçen sürelerin dünya ortalamasının çok altında olduğu, gümrüklerde işlemlerin dünya ülkelerinin çoğundan daha hızlı bir şekilde yapıldığını göstermektedir. Ülkemiz gümrüklerinden eşyayı çekmek için gerekli

prosedürel işlemlere harcanan süre gelişmiş ülkelere yakındır hatta ithalatta dökümantasyonda uyum açısından geçen süreler gelişmiş ülkelerden daha kısa sürmektedir.

KAYNAKÇA

- Alp Gümrük Müşavirliği (2011). 4458 Sayılı Kanunun 235 inci maddesi "Gümrüklenmiş değer", 11.12.2020 tarihinde:http://www.alpgumruk.com/duyuru/4458_sayili_Kanunun_235_inci_maddesi_gumruklenmis_deger.html#:~:text=T%C3%BCrkiye%20G%C3%BCmr%C3%BCk%20B%C3%B6lgesine%20getirilen%20ve,kat%C4%B1%20idari%20para%20cezas%C4%B1%20verilir.%E2%80%9D adresinden alındı
- Karaman, C. Ö. (2011). Gümrük Antrepoları, Eşyanın Tasfiyesi Ve Antrepo Ücretinden Sorumluluk.13.12.2020 tarihinde <http://dspace.marmara.edu.tr/bitstream/handle/11424/2055/5000001560-5000000551-PB.pdf?sequence=1&isAllowed=y> adresinden alındı.
- Ek Mali Yükümlülük (2020). Gümrükleme.com.tr,12.12.2020 tarihinde: <https://www.gumrukleme.com.tr/gumrukleme-terimleri-sozlugu/ek-mali-yukumluluknedir/#:~:text=Ek%20Mali%20Y%C3%BCk%C3%BCml%C3%BCl%C3%BCl%C3%BCk%3B%20Yerli%20C3%BCreticinin,mali%20y%C3%BCk%C3%BCml%C3%BCl%C3%BCk%20uygulamas%C4%B1na%20tabi%20tutulabilir> adresinden alındı
- Gümrük Kanunu.(2014). Özet Beyan ve Eşyanın Türkiye Gümrük Bölgesine Girmesi, 13.12.2020 tarihinde <https://ggm.gtb.gov.tr/data/521efb68487c8e6f0c303249/G%C3%9CMR%C3%9CK%20KANUNU%2012.12.2014.pdf> adresinden alındı.
- Ticaret Bakanlığı (2018). Tek Pencere Sistemi Nedir?, Gümrük Rehberi: 11.12.2020 tarihinde <https://gumrukrehberi.gov.tr/sayfa/tek-pencere-sistemi> adresinden alındı.
- Ticaret Bakanlığı (2018).İhracatta Gümrük Muayenesi,11.12.2020 tarihinde: <https://gumrukrehberi.gov.tr/sayfa/ihracatta-g%C3%BCmr%C3%BCk-muayenesi> adresinden alındı.
- Ticaret Bakanlığı (2019). Risk Yönetiminde Kullanılan Kontrol Türleri Nelerdir, 11.12.2020 tarihinde: <https://risk.ticaret.gov.tr/sikca-sorulan-sorular/risk-analizleri-dairesi> adresinden alındı.
- Üyümez, E. M. & Gültekin, R. (2016). Gümrük Denetimi: Türkiye Uygulamalarının Analizi. Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi.Cilt8. Sayı 14.ss.343-365.
- World Economic Forum (2017). Global Competiveness Report,12.12.2020 tarihinde <https://data.worldbank.org/indicator/IQ.WEF.CUST.XQ> adresinden alındı.
- World Economic Forum(2017). Global Competiveness Report, 12.12.2020 tarihinde <https://data.worldbank.org/indicator/IQ.WEF.CUST.XQ?end=2017&locations=TR&start=2007&view=chart> adresinden alındı.
- Worldbank (2019). Trading Across Borders: Doing Business,12.12.2020 tarihinde https://www.doingbusiness.org/en/data/exploreconomies/turkey#DB_tab adresinden alındı.
- Yılmaz, Ö. (2020).Transit Rejiminin Tanımı ve Önemi, 12.12.2020 tarihinde <http://www.lojiblog.com/2360-2/#:~:text=NCTS%20Sistemi%20Nedir%3F,elektronik%20ortamda%20takip%20edilebildi%C4%9Fi%20sistemdir> adresinden alındı.

Tevbe Sûresi 5. Âyeti Bağlamında Müşriklerle İlişkiler*

Relations with Polytheists in Terms of the 5th Verse of Surah al-Tawbah

Haşim ÖZDAŞ^a

^a Araştırma Görevlisi Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı, Van/Türkiye, hasimozdas@gmail.com, Orcid: 0000-0002-4621-435X

ÖZ

Yaygın kanaate göre Hicri 9. yılda nazil olan Tevbe sûresi, daha önceleri müşriklerle varılan bütün antlaşmaları uygulamadan kaldırmıştır. Bu anlayışta olanlara göre Tevbe sûresi 5. âyetiyle, Müslümanlarla antlaşmalı olanlara dört ay süre tanınmıştır. Kendileriyle antlaşma yapılmamış olanlara ise haram aylar içinde güvende olacakları bildirilmiştir. Dolayısıyla müşrik Araplar, İslam'a girmediklerinde öldürülecekleri ifade edilmiştir. Buna mukabil diğer bazı âlimler ise Tevbe sûresi 5. âyetin, daha önceden varılan Hudeybiye antlaşmasını bozan ve Müslümanlar aleyhinde faaliyetlerde bulunan müşrikler hakkında nazil olduğunu belirtmişlerdir. Bu çalışmada Tevbe sûresi 5. âyetinin diğer bazı âyetler ile nesih ilişkisine değinilecek, daha sonra âyetin kimleri kapsadığı ve içerdiği hükümler irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Tevbe sûresi, Antlaşma, Müşriklerle İlişkiler, Müşrik Araplar.

ABSTRACT

According to common belief, Surah al-Tawbah, which was sent to prophet Muḥammad in the year Hegira 9, invalidated all agreements signed with polytheists before. Accordingly, the ones with whom treatment had been signed were given four months permission with the 5th verse of al-Tawbah, yet the ones with whom treaties hadn't been signed were announced that they would be safe during haram months. Therefore, polytheists Arabs would be killed if they didn't convert to Islam. The people, who were sent holy books, and non-Arab polytheists, on the other hand, would be fought in case they didn't pay jizya. On the other hand, some Islamic scholars stated that the fifth verse of Surah al-Tawbah had been sent for polytheists who violated the before signed Hudeybiyyah treaty and held activities against Muslims. In this study, the repentance relation of fifth verse of al-Tawbah with some other verses will be mentioned; and afterwards, the individuals whom the verse covers and the provisions that it includes will be discussed.

Keywords: Exegesis, Surah al-Tawbah, Treaty, Relations with Polytheists, Polytheist Arabs.

1. GİRİŞ

Savaş ve barış konuları başta olmak üzere Müslümanların diğer topluluklarla ilişkilerini düzenleyen birçok âyet mevcuttur (el-Bakara 2/190-93; en-Nisâ 4/74-76, 89-91; el-Mâide 5/5; el-Enfâl 8/57-58; et-Tevbe 9/1-15, 29, 36). Savaşa istisnai durumlarda başvurulması gerektiğini bildiren âyetlerde, dinlerinden dolayı Müslümanlar ile savaşanların, onları yaşadıkları yerden çıkarmanın ve çıkarılmalara destek verenlerin dost edinilmemesi gerektiği; bu çizgileri aşmayanlara ise iyilikte bulunmanın yasak olmadığı buyurulmaktadır (el-Mümtehine 60/8-9). Bunun yanı sıra çatışmayı bırakıp, barış teklif edenlere dokunulmaması gerektiği gibi (en-Nisâ 4/90) teslim olduğunu bildirene, dünya hayatının geçici menfaatine göz dikerek, “*Sen mümin değilsin!*” denilmemesi gerektiği bildirilmiştir (en-Nisâ 4/94).

Öte yandan Bakara sûresi 190. âyette olduğu gibi savaşa dair hüküm içeren bazı âyetlerde Müslümanlara saldırıda bulunmayanlara karşı savaşılmaması gerektiği bildirilirken, Tevbe sûresi 5. âyette olduğu gibi diğer bazı âyetlerde ise kafirlere karşı savaşılması gerektiği belirtilmiştir. Bu ve benzeri âyetler arasında ilk bakışta bir çelişki varmış gibi görünmektedir. Bazı âlimler, Tevbe sûresinin ilgili âyetinin, savaşı başlatan kafirlere karşı savaşılması gerektiğini bildiren âyetleri uygulamadan kaldırdığını belirtmişlerdir. Hatta bazıları, ilgili âyetin son kısmının “*Ama tövbe eder, namazı kılar ve zekât verirlerse yollarını*

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

Hazm'a göre Tevbe sûresi 1 ile 5. âyette iki müşrik gruptan söz edilmektedir. Buna göre antlaşmaları olanlara dört ay; antlaşmaları olmayanlara ise 50 gün süre verilmektedir. Bu duyuru Zilhicce ayının onunda yapılmıştır. Bu aydan geriye kalan ile Muharrem ayının toplamı 50 gün eder (İbn Hazm, ts. III, 93).

Kur'an'dan hüküm bakımından birbiriyle çelişen nasslar bağlamında ele alan Cüveynî'ye (ö. 478/1085) göre yakalandıkları yerde öldürülmeleri gerektiğini ifade eden Tevbe sûresi 5. âyeti ile ister Ehl-i Kitap ister putperest herhangi bir ayrıma gidilmeden cizye vermeleri gerektiğini bildiren aynı sûrenin 29. âyeti birbiriyle çelişkili gibi görünmektedir. Bazı fakihler, Tevbe sûresi 29. âyet gereği Ehl-i Kitap ile Mecusilerden cizye alınmasına hükmedip, aynı sûrenin 5. âyeti mucibince bunların dışındakilerle ilişkinin savaş temelinde olacağını söylemişlerdir. Böylece her iki âyetin zahiri ile amel edilmiş olunur. Böyle bir yaklaşımın delilsiz bir şekilde âyetlerin zahirlerinde tasarrufta bulunma olarak niteleyen Cüveynî'ye göre söz konusu yaklaşım herhangi bir delile dayanmadan 'amm olan lafızları genel olmaktan çıkartacağı için temelden yoksundur. Zira bir nassın tahsis için delile gereksinim vardır. Ancak söz konusu âyetlerden hiçbiri de diğerini tahsis etmemektedir. Aksine bunları tahsis eden başka deliller bulunmaktadır (Cüveynî, 1400: II, 1193-1194).

Tevbe sûresi 5. âyeti, mücmel lafızlar kısmında ele alan Âmidî'ye (ö. 631/1233) göre mevzubahis edilen âyet, 'ammdır. Bazı sahabe tarafından Mecusilere dair Hz. Peygamber'den nakledilen "Onlara Ehl-i Kitap gibi davranın" (Beyhâkî, 2003: IX, 319) meâlindeki hadis, bunu tahsis etmiştir. Aynı şekilde daha sonraki beyanlarla zimmilerin yanı sıra iççiler ve kadınlar da söz konusu hükümden ayrı tutulmuşlardır (Âmidî, 2003: III, 61-62).

3. ÂYETİN NÜZÛL BAĞLAMI

Tevbe sûresi 5. âyetin kimler hakkında indiği hususunda farklı görüşler kaydedilmiştir. Bunları şu iki başlık altında ele almak mümkündür.

3.1. Âyetin Müşrik Araplar Hakkında Olduğu

Birçok âlim, Tevbe sûresini, ateşkesi ortadan kaldıran, önceleri varılan barış antlaşmalarını geçersiz kılan (İbn Ebû Hâtim, 1997: VI, 1752) ve insanları cihâda çağırın sûre, şeklinde nitelemişlerdir (Ebû 'Ubeyd, 1997: 197).

Kimi farklılıklarla birlikte Müslüman âlimlerinin yaygın kanaatine göre hem Kur'an-ı Kerim hem de tevâtürle sabittir ki Hz. Peygamber, Mekke Fethi'nden sonra Hicri 9. yılda müşriklerle yaptığı bütün antlaşmaları feshedip onlara dört ay süre tanımıştır. Bu ayların sona ermesiyle müşriklerin can ve mal güvenliği kalmamıştır (İbn Kayyim el-Cevziyye, 1997: III, 878-879). Bu görüşü benimseyenlere göre Tevbe sûresi, daha önceleri müşriklerle varılan tüm antlaşmaları ilga etmiş; antlaşmalı olanlara dört ay süre tanımış, antlaşma yapılmamış olanlara ise dört haram ay içinde güvende olacaklarını bildirmiştir (Ebû 'Ubeyd, 1997: 194-195).

Bu anlayış, Sünnî mezheplerin yanı sıra Ca'feriyye, Zeydiyye ve İbn Hazm ile özdeşleşen Zâhiriyye mezhepleri tarafından da kabul görmüştür.

Hanefî mezhebine göre Müslümanlar, ilk zamanlarda az ve güçsüz oldukları için Hz. Peygamber, pek çok müşrikle antlaşma yapmıştı. Ancak İslâm güçlenip Müslümanların sayısında bir artış olunca Yüce Allah Tevbe sûresi (1-5) âyetleriyle, daha önce varılan bütün antlaşmaları geçersiz sayarak müşriklerle savaşmayı emretmiştir (Kâsânî, 1986: II, 45). Dolayısıyla Müslümanlar, Tevbe sûresi 5. âyeti gereğince İslâm'a davet etmeksizin müşriklere ister haram aylar içinde ister dışında savaş açabilirler. Çünkü haram aylarda savaşma yasağı, seyf âyeti (et-Tevbe 9/5) başta olmak üzere savaşmayı emreden âyetlerle neshedilmiştir (Kâsânî, 1986: VII: 100).

İmam Şâfiî (ö. 204/820) de, Tevbe sûresi 5. âyetten hareketle Allah'a ve Rasûlü'ne iman edenler ile Ehl-i Kitap'tan eman verilenlerin dışındakilerin can ve mal güvenliğinin olmadığını belirtmiştir. O, âyetin devamındaki tövbe edip namaz kılanların ve zekât verenlerin ise (et-Tevbe 9/5), Ehl-i Kitap olmayan müşrik Araplar ile Arap olmayan müşrikler olduğunu savunmuş ve Tevbe sûresi 29. âyetini bu görüşüne delil göstermiştir (Şâfiî, 2001: II, 567).

Hanbelî mezhebine göre sadece Yahudi, Hristiyan ve Mecûsilerden cizye alınır. Müşrik Araplardan cizye kabul edilmediği için Müslüman olmamaları halinde öldürülürler. Bunun nedenini ise şöyle açıklamışlardır: Araplar, Hz. Peygamber'in toplumundandır. Bu nedenle onların küfrü seçmeleri ağır bir suç teşkil etmektedir (İbn Kudâme, 1997: XIII, 208). Tevbe sûresi 5. âyeti ile الله إلا الله "La ilâhe illallâh diyene kadar insanlarla savaşmakla emrolundum", (Buhârî, 2002: "İstîtabetü'l-Mürteddîn", 3) hadisini esas aldıklarını belirten Hanbelîlere göre 'amm olan *müşrikîn* ifadesinden Ehl-i Kitap olanlar Tevbe sûresi 29. âyetiyle; Mecûsiler ise عاملوهم معاملة أهل الكتاب "Onlara Ehl-i Kitap gibi davranın" (Beyhâkî, 2003: IX, 319) hadisiyle tahsis edilmiştir. Bu iki grup, cizye verdikleri takdirde öldürülmeyecekler. Bunların dışındakiler ise âyetin genel hükümüne tabi olarak Müslüman olmazlarsa öldürülürler (İbn Kudâme, 1997: XIII, 209).

Ca'feriyye mezhebinin yaklaşımında da yukarıdaki görüşlerden temel bir fark yoktur. Zira onlara göre Ehl-i Kitap ile Mecûsiler ya İslâm'a girmeleri ya da cizye vermeleri gerekir. Harbî yani Ehl-i Kitap olmayanlar ise İslâm'a girmedikleri takdirde öldürülürler (Şehîd-i Sâni, 1424: II, 15-16).

Zeydiyye mezhebine göre Arap olan veya olmayan Ehl-i Kitap ile Acem yani Arap olmayan müşriklerden cizye alınabilir. Müşrik Araplardan ise cizye alınmaz. Bu nedenle müşrik Araplar, İslâm'a girmedikleri takdirde öldürülürler (Zeyd b. Ali, 1919: 239). Çünkü Tevbe sûresi 5. âyetine göre kâfirlerin can ve mal dokunulmazlığı yoktur (Şevkânî, 2004: 946). Ayrıca ilgili âyet, Arap müşrikler hakkındadır. Çünkü Hz. Peygamber, Acem müşriklerle değil, Araplar ile barış antlaşması yapmıştır. Buna göre

müşrik Araplar İslâm'a girmezlerse kendileriyle savaşılır. Yukarıda işaret edilen grupların dışındakilerden ise Tevbe sûresi 29. âyeti gereği cizye alınabilir (Seyyâğî, ts: IV, 316-318).

Zâhiriyye mezhebine göre Tevbe sûresi 5. âyeti gereği ayırım yapılmaksızın tüm esirler öldürülebilir. Kadın, çocuk, yaşlı ve işçilerin/savaşçı olmayanların öldürülmesini yasaklayan hadislerin ise zayıftır. Dolayısıyla yukarıda işaret edilen âyet, bu tür rivayetlere mahkûm edilemez. Aksine Kur'ân-ı Kerim'de emredildiği gibi cizye vermeleri veya Müslüman oluncaya kadar onlarla savaşılması gerekir (İbn Hazm, 1349: VII, 296-298).

Yukarıdaki yaklaşımların bir sonucu olarak şöyle denilmektedir: Müslümanlar, müşriklerle karşılaştıklarında, şayet Ehl-i Kitap'tan olup İslâm daveti onlara ulaşmamışsa dine davet edilmeden veya tebliğ ulaşıp da onlardan cizye kabul edildiğini bilmiyorlarsa onlardan cizye almayı istemeden onlarla savaşılması daha uygundur. Ancak mürted ve müşrik Araplardan, yani kendilerinden cizye kabul edilmeyen bir topluluktan olmaları durumunda ise Müslüman olmalarından veya onlarla savaşmak dışında bir seçenek yoktur (Şeybânî, 1997: I, 56-57; Simnânî, 1984: III, 1237-1238; Bâbertî, ts: V, 445-447; İbn Abdülber, 1978: 466; İbn Kudame, 1997: XIII, 31-32). Ayrıca Müslümanların güçlü olmaları halinde şayet ateşkeste bir maslahat yoksa onu imzalamak caiz değildir. Bir maslahat olması durumunda; İslâm'a girmelerini sağlamak, cizye vermek veyahut başkalarına karşı yapılan bir savaşta onlardan yardım almak için dört aya kadar ateşkes antlaşmasına gidilebilir. Müslümanlar şayet zayıf ise en fazla on yıllığına antlaşma yapılabilir (Şîrâzî, 1996: V, 247-248; İbn Kudame, 1997: XIII, 154-155; Şehîd-i Sâni, 1424: II, 23).

3.2. Âyetin Antlaşmayı Bozan Müşrikler Hakkında Olduğu

Tevbe sûresi 5. âyetine dair yukarıda ifade edilen yaklaşıma karşın Taberî'nin de içinde bulunduğu birçok müfessire göre ilgili âyet, belirlenen süre içinde antlaşmayı bozan ve Müslümanların aleyhinde faaliyetlerde bulunanlar hakkındadır. Bu nedenle aynı sûrenin 4. âyetinde antlaşmaya uygun hareket edenler, bu kapsamın dışında tutulmuştur (Taberî, 2001: XI, 311-312, 318).

Öte yandan Tevbe sûresi 5. âyetiyle yakından bağlantılı olan aynı sûrenin 2. âyetinde kendilerine *dört ay* serbest dolaşma izninin verildiği müşriklerin kimler olduğu hususunda farklı değerlendirmelerde bulunulmuştur. Bunları şöyle tasnif etmek mümkündür:

1. Ali b. Ebû Talha (ö. 143/760) kanalıyla İbn Abbas'tan nakledildiğine göre dört ay serbest dolaşma izni verilenler, kendileriyle barış antlaşması yapılanlardır (Nehhâs, 1991: II, 411).

2. Bu süre, barış antlaşması olan ve olmayan bütün müşriklere yöneliktir. Dahhâk kanalıyla İbn Abbas'tan nakledilen bir görüşe göre duyurunun yapıldığı günden başlamak üzere antlaşmalı olanlara dört ay; antlaşması olmayanlara ise Zilhicce'den yirmi gün ile Muharrem ayının tamamında toplamda elli gün serbest dolaşma izni verildi. Her iki sûrenin bitiminde Müslüman oluncaya kadar kendileriyle savaşılması gerekir (Taberî, 2001: XI, 307; Nehhâs, 1991: II, 410; Mekkî b. Ebû Tâlib, 1986: 307).

3. Bu süre, hem antlaşması olanlar hem de olmayanlara yöneliktir. İbn Abbas, Katâde ve Dahhâk'tan nakledilen bu görüşe göre antlaşmalı olanlara -ister süreleri dörtten az veya fazla olsun- dört ay; olmayanlara ise Muharrem ayının bitimine kadar süre verildi (İbnü'l-Cevzî, 2003: II, 461).

4. İster az ister çok olsun kendileriyle antlaşma yapılanların tamamına dört ay süre tanındı. Mücâhid b. Cebr ile Süddî'nin bu görüşte olduğu ifade edilmektedir (Mekkî b. Ebû Tâlib, 1986: 307-308). Buna göre duyurunun yapıldığı günden Rebîülâhîr ayının sonuna kadar kendilerine dokunulmayacağı için bu süreye *haram aylar* denilmiştir (Nehhâs, 1991: II, 411-412).

5. Hz. Peygamber'in dört aydan az süreyle can ve mal güvenliği verdiği kişiler hakkındadır. Güvence sözü verilmeyenlere karşı ise savaşılır (İbnü'l-Cevzî, 2003: II, 462).

6. İbn Abbas'tan nakledilen diğer bir rivayete göre anlaşmalarını bozanlara dört ay; bozmayanlara ise anlaşmanın sonuna kadar süre tanındı. Antlaşmalı olmayanlara ise elli gün süre verildi (Nehhâs, 1991: II, 414; Mekkî b. Ebû Tâlib, 1986: 308).

7. Bu süre, antlaşma süreleri dört aydan az olanlar yöneliktir. Dört aydan fazla süreleri olanlar ise süre bitimine kadar antlaşmaya göre hareket etmek gerekir (San'ânî, 1410: I, 266; Taberî, 2001: XI, 311).

Bazı müfessirler, Tevbe sûresi 2. âyette zikredilen dört aydan maksat Zilkade, Zilhicce Muharrem ve Receb (İbn Ebû Hâtim, 1997: VI, 1752); diğer bazıları ise Şevval, Zilkade, Zilhicce ve Muharrem ayları (Taberî, 2001: XI, 311; Zemahşerî, 1998: III, 9; Beydâvî, ts: III, 70) olduğunu ileri sürmektedirler (İbn Ebû Hâtim, 1997: VI, 1747). Buna mukabil Süddî, Katâde (İbn Ebû Hâtim, 1997: VI, 1752) ve Mücâhid'e göre dört aydan maksat Zilhicce'nin 10'undan (Muharrem, Safer, Rebîülevvel aylarının tamamı) Rebîülâhîr'in 10'una kadar ki süredir (Hatîb eş-Şîrbînî, 1285: I, 587; Taberî, 2001: XI, 308-309; Zemahşerî, 1998: III, 9; Abdülkerim el-Hatîb, 1970: II, 701). Duyuru, Arefe gününde yapıldığından bu süre, Zilhicce'nin 10'unda başlamakta ve Muharrem, Safer, Rebîülevvel aylarının tamamı ile Rebîülâhîr'in 10'una kadar devam etmektedir (İbn Ebû Hâtim, 1997: VI, 1746; Zeccâc, 1988: II, 430). Antlaşmayı bozan müşriklere bu dört ayda dokunulmayacağı için bu aylara *haram aylar* denilmiştir (Hatîb eş-Şîrbînî, 1285: I, 590, 587).

Buna göre âyette ifade edilen *yasak aylardan* maksat, haram aylar dışında müşriklerin güvende dolaşabilecekleri dört aydır. (Beydâvî (ö. 685/1286), Yasak ayların haram aylar olduğu söyleminin, âyetin sözdizimine aykırı olduğunu ifade eden Beydâvî (ts: III, 70), bunu dilsel açıdan şöyle açıklamıştır: Tevbe sûresi 2. âyette geçen *أَرْبَعَةَ أَشْهُرٍ*, nekredir, 5. âyetteki *الْأَشْهُرُ الْحُرْمُ* sözcüğünde kullanılan *أ* yani elif lam takısı ise ahd içindir. Arap dili kurallarına göre nekre olan bir sözcük, belirli halde tekrar edildiğinde ilk geçen nekre kastedilir. Dolayısıyla belirli kullanılan yasak ayları, Tevbe sûresi 36. âyette zikredilen dört haram aylara hamletmek âyetin nazmına muhaliftir (Şeyhzâde, 1998: II, 421). İbn Temiyye'ye (ö. 728/1328) göre de bu aylar, Tevbe

Müslümanların Mekke'ye dönme hakları zaten vardı. Fakat Bedir Gazvesi'nde yapılan hatadan ve daha sonraları Hudeybiye'de varılan barış antlaşmasından dolayı bu hakları belli bir süreliğine ertelenmişti. Başka bir ifadeyle antlaşmanın müşrikler tarafından ihlal edilmesiyle işaret edilen hak, bir daha gündeme geldi ve böylece Mekke fethedildi.

Ayrıca şu âyetlerde ifade edilen emirlere rağmen: وَإِذَا لَا يُؤْتُونَ خِلَافَكَ إِلَّا قَلِيلًا “Çıkarırlarsa senden sonra burada fazla kalamazlar” (el-İsrâ 16/76) ve وَأَخْرَجُوهُمْ مِنْ حَيْثُ أَخْرَجُوكُمْ “Sizi çıkardıkları yerden, siz de onları çıkarın...” (el-Bakara 2/191) Hz. Peygamber, uzun bir süre Mekkelilerden hiç kimseye dokunmadı. Çünkü yapılan antlaşma, bütün kabileler tarafından ihlal edilmemişti. Ayrıca Tâ-Hâ sûresi 114. âyette Yüce Allah, vahiy süreci tamamlanmadan önce Rasûlullah'ın, Kur'ân'la hüküm verme konusunda acele etmemesi gerektiğini bildirmiştir. Vahiy süreci ile kastedilen ise bütün Kur'ân'ın değil, o konu ile ilgili âyetler olmalıdır. Çünkü Kur'ân, anlam kümelerinden oluşan bir Kitap'tır. Konuyla ilgili anlam kümeleri tamamlandıktan sonra hüküm verilir (Orum, 2015, 133-134). Bu nedenden dolayıdır ki, Mekke'nin Hicrî 8. yılının Ramazan ayında fethedilmesine rağmen (İbn Hişâm, 2010: IV, 17), ertesi yıl hac mevsiminde Tevbe sûresi ilk âyetlerinin inişine kadar (İbn Hişâm, 2010: IV, 126; Taberî, 2001: XI, 304-305) Hudeybiye antlaşmasını bozanlarla ilgili bir yaptırım mevzubahis olmamıştır.

Sonuç olarak Tevbe sûresi ilk âyetleri, antlaşmayı bozan müşrikler hakkında olup ilgili âyetler (1-15), daha önce varılan antlaşmanın Müslümanlar tarafından da geçersiz kılındığını bildirmektedir. Mekke şehri, Hicrî 8. yılda fethedilmiştir. Tevbe sûresinde konu edilen müşrikler ile ilişkisi kesme duyurusu ise Hz. Ali tarafından Hicrî 9. yılın Zilhicce ayında yapılmıştır. Bu da takriben 15 aylık bir zaman sürecine tekabül etmektedir. Bu süreye ilave olarak, duyurunun yapıldığı Zilhicce'nin 10'undan geçerli olmak üzere 4 ay daha süre verilmiştir. Kendilerine bu sürede dokunulmayacağı için bu aylara الْأَشْهُرُ الْحُرْمُ *haram aylar* denilmiştir. Dolayısıyla bu dört yasak aydan sonra artık can güvenlikleri kalmaz. Son olarak ilgili âyetlere göre Müslümanlarla antlaşma yapıp daha sonra bir kusur işlememiş ve Müslümanlara karşı kimseye destek vermemiş müşrikler, bu duyurunun dışında tutulması da bu yaklaşımı destekler niteliktedir.

KAYNAKÇA

- Abdülkerim el-Hatîb. (1970). *et-Tefsîrû'l-Kur'ânî li'l-Kur'ân* (C. 1-5). Darü'l-Fikri'l-'Arabî.
- Âmidî, Ali b. Muhammed. (1424/2003). *el-İhkâm fi üşûli'l-ahkâm* (C. 1-4). Dârü's-Sümay'î.
- Bâbertî, Muhammed b. Mahmûd. (ts.). *el-İnâye şerhü'l-hidâye* (C. 1-10). Dârü'l-Fikr.
- Bakillânî, Ebû Bekir Muhammed b. et-Tayyib. (1418/1998). *et-Takrîb ve'l-irşâd* (C. 1-3). Müessesetü'r-Risâle.
- Belâzûrî, Ahmed b. Yahya. (1996). *Kitâbu cümel min ensâbi'l-eşraf* (C. 1-13). Darü'l-Fikr.
- Beydâvî, Abdullah b. Ömer. (ts.). *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* (C. 1-5). Dârü İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî- Müessesetü't-Tarih.
- Beyhâkî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin. (2003). *es-Sünenü'l-kübrâ* (3. bs, C. 1-11). Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye.
- Buhârî, Muhammed b. İsmail. (2002). *Şahîhü'l-Buhârî*. Dârü İbn Kesîr.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. (ts.). *el-Fuşûl fi'l-uşûl* (2. bs, C. 1-4).
- Cüveynî, İmamü'l-Harameyn Abdülmelik b. Abdullah. (1400). *el-Burhân fi üşûli'l-fîkh* (2. bs, C. 1-2). Dârü'l-Ensâr.
- Ebû 'Ubeyd, Kâsım b. Sellâm el-Herevî. (1997). *en-Nâsih ve'l-mensûh fi'l-Kur'ânî'l-'Azîz ve mâ fihî mine'l-ferâidi ve's-sünen*. Mektebetü'r-Rüşd.
- Ebû 'Ubeyd, Kâsım b. Sellâm el-Herevî. (2007). *Kitâbü'l-embâl* (C. 1-2). Dârü'l-Hedyî'n-Nebevî – Dârü'l-Fadîle.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ziyâd. (1403/1983). *Me'âni'l-Kur'ân* (3. bs, C. 1-3). 'Alemü'l-Kütüb.
- Hatîb eş-Şirbînî, Muhammed b. Ahmed. (1285). *es-Sirâcül-münîr fi'l-i'âneti 'alâ ma'rifeti ba'di me'âni kelâmi Rabbina'l-Hakîmi'l-Habîr* (C. 1-4). Matba'atu Bulak.
- İbn Abdülber, Yusuf b. Abdullah en-Nemerî. (1978). *Kitâbü'l-kâfi fi fîkhi ehli'l-Medîne el-Mâlikî*. Mektebü'r-Riyad el-Hadîse.
- İbn 'Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib. (2001). *el-Müharrarü'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz* (C. 1-6). Darü'l-Kütübi'l-'İlmiyye.
- İbn Ebû Hâtîm, Abdurrahman b. Muhammed. (1417/1997). *Tefsîrû'l-Kur'ânî'l-'Azîm müseneden 'an Rasûli'l-Allah ve's-şahâbeti ve't-tâbi'in* (C. 1-10). Mektebetu Nezar Mustafa el-Bâz.
- İbn Hazm, Ali b. Ahmed. (1349). *el-Muhalâ* (C. 1-11). et-Taba'a el-Müniriyye.
- İbn Hazm, Ali b. Ahmed. (ts.). *el-İhkâm fi üşûli'l-ahkâm* (C. 1-8). Hallü'l-Afâki'l-Cedîde.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik. (2010). *es-Sîretü'n-nebeviyye* (3. bs, C. 1-4). Darü'l-Fecr.
- İbn Kayyim el-Cevziyye, Muhammed b. Ebû Bekir b. Eyyüb. (1418/1997). *Ahkâmu ehli'z-zimme* (C. 1-3). Remadî li'n-Neşr.
- İbn Kudâme, Abdullah b. Ahmed el-Makdisî. (1997). *el-Mugni* (3. bs, C. 1-15). Dârü 'Alemi'l-Kütüb.
- İbn Kuteybe, Ebû Abdullah Muahammed b. Müslim. (1393/1973). *Te'vîlu müşkili'l-Kur'ân* (2. bs). Dârü't-Türâs.

- İbn Sa'd, Muhammed. (2001). *Kitâbü't-Tabakât el-kebîr* (C. 1-11). Mektebetü'l-Hancî.
- İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ali. (1423/2003). *Nevâsihü'l-Kur'ân* (2. bs). el-Câmiatü'l-İslâmiyye.
- İsfahânî, Ahmed b. Muhammed el-Merzûkî. (1417). *Kitâbü'l-ezmine ve'l-emkine*. Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Kâsânî, Ebû Bekir b. Mes'ûd. (1986). *Bedâiü's-şanai' fî tertibi's-şerâi'* (2. bs, C. 1-7). Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Kurtubî, Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekir. (2006). *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân* (C. 1-24). Müessesetü'r-Risâle.
- Mekkî b. Ebû Tâlib, Ebû Muhammed. (1406/1986). *el-İdâh li nâsihil-Kur'ân ve mensûhih* (2. bs). Dârü'l-Menâre.
- Mukâtil b. Süleyman. (2002). *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân* (C. 1-5). Müessesetü't-Tarihi'l-'Arabî.
- Nehhâs, Süleyman b. İbrahim. (1412/1991). *en-Nâsih ve'l-mensûh* (C. 1-3). Müessesetü'r-Risâle.
- Nesefî, Ebü'l-Bekât Abdullah b. Ahmed. (1998). *Medârikü't-tenzil ve hakâikü't-tevil (Tefsîrü'n-Nesefî)* (C. 1-3). Darü'l-Kelimi't-Tayyib.
- Orum, Fatih. (2015). *Kur'ân'ı Anlama Usûlü* (2. bs). Süleymaniye Vakfı Yayınları.
- San'ânî, Abdürrezzâk b. Hemmâm. (1410). *Tefsîrü'l-Kur'ân* (C. 1-3). Mektebetü'r-Rüşd.
- Serahsî, Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl. (ts.). *Üşûlü's-Serahsî* (C. 1-2). Lecnetu İhyâi'l-Maârif'n-Nu'maniyye.
- Seyyâğî, Hüseyin b. Ahmed el-Haymî es-San'ânî. (ts.). *er-Ravdû'n-nağîr şerhu mecmû'i'l-fikhi'l-kebîr* (C. 1-4). Dârü'l-Cil.
- Simnanî, Ali b. Muhammed. (1984). *Ravdatü'l-küddât ve tarîkû'n-necât* (C. 1-4). Müessesetü'r-Risâle - Dârü'l-Furkân.
- Şâfî, Muhammed b. İdris. (2001). *el-Ümm* (C. 1-11). Darü'l-Vefâ.
- Şehîd-i Sâni, Zeynüddin b. Ali b. Ahmed el-Cübâi el-Âmilî. (1424). *er-Ravdatü'l-behiyye fî şerhi'l-Lüm'ati'd-Dımaşkiyye* (C. 1-4). Mecme'ü'l-Fikri'l-İslâmî.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. (2004). *es-Seylü'l-cerrâr el-mütedeffik 'alâ hadâiki'l-ehâr*. Dâru İbn Hazm.
- Şeybânî, Muhammed b. Hasan. (1997). *Şerhü's-siyeri'l-kebîr* (C. 1-6). Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Şeyhzâde, Muhammed b. Müslihüddin Mustafa. (1998). *Hâşiyetu Şeyhzâde 'alâ tefsîri'l-Kâdi Beydâvi* (C. 1-4). Hakikat Kitapevi.
- Şîrâzî, Ebû İshak İbrahim b. Ali. (1996). *el-Mühezzeb fî fikhi'l-imam eş-Şâfî* (C. 1-6). Dârü'l-Kalem – ed-Dârü's-Şamiyye.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. (2001). *Câmi'u'l-beyân 'an te'vili âyi'l-Kur'ân* (C. 1-26). Merkezü'l-Bühûs ve'd-Dirasâti'l-'Arabiyye ve'l-İslâmiyye Dâru Hicr.
- Tayyâr, Müsâid b. Süleymân b. Nâsır. (1431). *Şerhu muqaddimetü't-teshîl li 'ulûmi't-tenzil li İbn Cüzey*. Dâru İbnü'l-Cevzî.
- Zeccâc, Ebû İshak İbrâhim es-Serî. (1988). *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuh* (C. 1-5). 'Alemü'l-Kütüb.
- Zemahşerî, Mahmûd b. Ömer. (1418/1998). *el-Keşşâf 'an hakâiki gavâmiği't-tenzil ve 'uyüni'l-ekâvil fî vücühi't-tevil* (C. 1-6). Mektebetü'l-'Ubeykân.
- Zeyd b. Ali, Ebû Hüseyin. (1919). *el-Mecmû'ü'l-kebîr*.

Mevlevi Şeyhi Mithat Bahârî Beytur'un Dil Devrimi Hakkında Gizli Kalmış Hicviyesi*

The Hidden Satire of Mevlevi Sheikh Mithat Bahârî Beytur About The Language Revolution

Harun DİKKAYA^a

^a Doktora Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniv. İlahiyat Fak. Türk-İslam Edebiyatı Bölümü, Konya/Türkiye, restoramba@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7317-9553

ÖZ

Tanzimat döneminden itibaren Türk aydınları arasında cereyan eden dil tartışmaları Cumhuriyet'in ilan edilmesinden sonraki dönemde de devam etmiştir. Cumhuriyet sonrası dönemde bir yandan bu tartışmalar devam ederken, bir yandan da dil ve alfabe ile ilgili çalışmalar başlamıştı. Bu noktada, Harf İnkılabı ve ardından Dil Devrimi'nin başlamasıyla Türk dilinde köklü reformlar gerçekleştirilmiştir. Türk dilinde gerçekleştirilen bu değişim Türk aydınları tarafından olumlu karşılanırken bu durumdan rahatsızlık duyan aydınlar da olmuştur. Mithat Bahârî Beytur'da bu aydınlardan birisidir. Bahârî, bu konudaki görüşlerini yakın dostuna gönderdiği mektuplarında dile getirir. Ayrıca, Dil Devrimi'nde izlenen metodu eleştiren bir şiir de kaleme alır. Ancak bu şiiri yayımlamaz. Bu makalemizde, Mithat Bahârî Beytur'un Dil Devrimi ve bu devrim sonrası izlenen yöntem hakkında düşüncelerini ele almaktayız.

Anahtar Kelimeler: Mithat Bahârî Beytur, Harf İnkılabı, Dil Devrimi

ABSTRACT

Discussions on language among Turkish intellectuals since the Tanzimat reform era continued in the period after the proclamation of the Republic. In the post-Republic era, while these discussions were going on, studies on language and alphabet started in the meantime. At this point, with the beginning of the Alphabet reform and then the Language Revolution, the Turkish language was revolutionized. While the reform in Turkish language was welcomed by Turkish intellectuals, there were also some intellectuals who were dissatisfied with this situation. Mithat Bahârî Beytur was one of these intellectuals. He expressed his views on this matter in his letters to his closest friend. He also wrote a poem criticizing the method followed in the Language Revolution. However, he didn't publish this poem. In this article, we discuss Mithat Bahârî Beytur's thoughts about the Language Revolution and the method he followed after the revolution..

Keywords: Mithat Bahârî Beytur, Alphabet Reform, Language Revolution

1. GİRİŞ

Tarih boyunca geniş bir coğrafyada var olan Türkler, birçok kültür ve medeniyetle etkileşim hâlinde olmuştur. Bu etkileşimin yansımaları toplumsal ve kültürel hayatta görülürken Türklerin dilinde ve kullandıkları alfabede de kendisini göstermiştir. Türkler İslam öncesi dönemde Göktürk, Uygur alfabelerini; İslamiyet'in kabulü ile birlikte uzun yıllar Arap alfabesini kullanmıştır. Arap harfli alfabe bugünkü alfabemizden önce kullandığımız alfabe olması nedeniyle 'eski yazı' adıyla bilinen alfabedir. Türkler arasında İslam dininin kabul edilmesiyle birlikte bu alfabe yayılmaya başlamıştır (Acar, 1982: 29). Tanzimat Dönemi'ne kadar bu alfabenin kullanımı ile ilgili herhangi bir tartışma söz konusu değilken Tanzimat'ın ilanı ile birlikte alfabe konusunda fikir ayrılıkları ortaya çıkmaya başlamıştır. Gazeteciliğin de gelişmesiyle bu tartışmalar köşe yazılarında sürdürülmüştür. Hüseyin Cahit, Abdullah Cevdet, Celal Nuri gibi aydınlar 1870 yılında Ali Suavî tarafından ortaya atılan Latin alfabesi fikrini benimsemiş, konuyla ilgili gazetelerde yazı neşretmişlerdir. Celal Nuri:

"Hurufâtımız berbattır, bu harflerle biz işimizi göremeyiz. Bunlar nâ-kâfidir. Ve onun için hurûfu ıslah gibi boş, vahi tedabire müracaat edeceğimize bir saat evvel kemal-i cesaretle Latin harflerini kabul etmeliyiz. Bunu yalnız biz kabul

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

etmiş olmayacağız. Latin harufu hem pek tabii, hem de Türkçe lisanının tahririne Arapça harflerinden daha müsaittir." (Nuri, 1330: 85-86).

diyerek Latin harflerinin Türk dili için daha uygun olduğu fikrini öne sürmüştür. Hüseyin Câhid ise dildeki mevcut durumun eğitim sürecinde oluşturduğu zorluktan bahsetmiştir:

"Biz memlekette ümmiliği azaltamayız. Çünkü harflerimiz buna mânidir. Çocuklarımız mekteplerde üç sene dört sene çalıştıktan sonra da doğru okuyamazlar. Çocuklarımız değil, hiçbirimiz her kelimeyi doğru telaffuz ettiğimizi iddia edemeyiz. Böyle lisan böyle tahsil olur mu?" (Câhid, 1339: 22 Eylül).

Diğer yandan, Latin harflerine karşı çıkanların başında Kazım Karabekir bulunuyordu. Hakimiyet-i Milliye gazetesinde yer alan yazısında şu fikirleri dile getirmiştir:

"Bütün ecnebinin size ilk söyleyeceği söz Türkçenin güzel bir dil olduğu fakat harflerinin kötü olduğudur. Ve bu düşünce özellikle tercümanları aracılığıyla her yerde hassaten İstanbul'daki ecnebinlere telkin ediliyor. Bizim dilimizi terennüm eden Latin harfleri yoktur. Bugün Fransızca harfler o kadar karışıktır ki dilimizi ifade etmeye yetmeyecektir." (Karabekir, 1923: 5 Mart).

Kazım Karabekir, Latin harflerinin Türk diline tatbik edilmesinde yetersiz kalacağına dikkat çekmektedir. Dil tartışmalarında ortaya atılan farklı bir görüş ise Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin ve Şemsettin Sami tarafından zikredilmektedir. Bu görüş, böyle önemli bir meseleye daha ilmî bir metotla yaklaşma esasına dayanmaktaydı. Bu aydınlar, dile millîlik niteliği kazandırmak için gramerin ve cümlelerin millî olmasının gerekliliğini savunurlar. Onlara göre, dilde karşılığı olan yabancı kelimeler ise ölçülü bir elemeye yavaşça temizlenmeli, ek ve kök Türkçe olarak kelimeler türetilmelidir. Gelişigüzel, uydurma sözler Türkçeyi millî olmaktan uzaklaştırır. Her milletin dili, kendi millî kültürünün içeriğini taşıdığı için fertlere ve nesillere millî kültür unsurlarını veren, onlarla geçmiş arasında köprü vazifesini gören tek araç dildir (Hacıeminoğlu, 1975: 71).

Cumhuriyetin ilanına kadar süregelen bu tartışma, Cumhuriyet sonrası süreçte 1928'e kadar devam etmiştir. Ahmed Cevad, Celal Nuri, Falih Rıfki, Yunus Nadi, İbrahim Necmi gibi Latin harflerinin Türk diline uyarlanmasını savunan aydınlar bu konuyu sürekli gündemde tutmaya çalıştılar (Levend, 1960: 339). Bunun yanında Atatürk'ün Sarayburnu konuşması da yapılacak olan büyük değişimin sinyallerini veriyordu:

"Arkadaşlar, bizim ahenktar, zengin lisanımız yeni Türk harfleriyle kendini gösterecektir. Asırlardan beri kafalarımızı demir çerçeve içinde bulundurarak, anlaşılmayan ve anlayamadığımız işaretlerden kendimizi kurtarmak, bunu anlamak mecburiyetindediniz... Çok iş yapılmıştır ama bugün yapmaya mecbur olduğumuz son değil, lâkin çok lüzumlu bir iş daha vardır. Yeni Türk harfleri çabuk öğrenilmelidir... Yeni Türk harflerini her vatandaşa, kadına, erkeğe, hamala, sandalciya öğretiniz... En fazla bir ya da iki sene içinde bütün Türk milleti yeni harfleri öğrenecektir." (Ülkütaşır, 1973: 64).

Maarif Vekâletinin teklifiyle bir Dil Encümeni oluşturulmuştur. Oluşturulan bu komisyon 26 Haziran 1928'de meseleyle ilgili bir rapor hazırlamıştır (Levend, 1960: 401). 1 Kasım 1928 tarihine gelindiğinde, TBMM'de Latin alfabesinin kabulü ile ilgili görüşmeler başlamıştır. Atatürk'ün mecliste konuyla ilgili yapmış olduğu konuşmadan sonra, TBMM'ye sunulan Türk Harflerinin Kabulü ve Tatbiki hakkındaki 1353 sayılı kanun kabul edilerek yeni Türk alfabesi kabul edilmiştir. Yeni Türk alfabesinin kabulünü içeren bu 11 maddelik kanun tasarısı, 3 Kasım 1928'de yürürlüğe girmiştir. Dil Encümeni raporu, yeni alfabenin yaygınlaşması için on yıllık bir geçiş süreci planlamıştır. Ancak ön görülen bu sürenin aksine, yeni alfabenin kamusal ve gündelik hayatta yaygınlaşması için gereken süreç bir buçuk yılla sınırlandırılmış olup 1 Ocak 1929 itibarıyla Türkiye Cumhuriyeti sınırlarında Arap alfabesiyle herhangi bir basım yapılması yasaklanmıştır (Ertem, 1991: 287-288). Yapılan alfabe değişikliği sonrasında dil konusunda ciddi çalışmalar başlamıştır. Bunlar Dil Devrimi'ni hazırlayan çalışmalardır. Alfabe değişikliği ile başlayan bu süreçte izlenecek yolun ana hatları belirlenerek devrimin tüm ülkede yaygınlaşması adına ciddi bir seferberlik hareketi başlayacaktı. Bu süreçle ilgili ilk adımlar şu şekilde atılmıştır: Maarif Vekâletine bağlı tüm okullarda Arapça ve Farsça dersleri kaldırılmıştır. İhtiyaç duyulan kelimeler için bu dillere başvuru yolu kapanmıştır. Böylece dilin yeniden biçimlendirilmesine uygun ortam hazırlanmıştır (Sadoğlu, 2003: 231). Atılan bu adımlar sonucunda dilde sadeleşme çalışmaları hız kazanmıştır. Bu bağlamda kurulan Türk Dilini Araştırma Cemiyeti, Türkçedeki mevcut Arapça ve Farsça kelimeler araştırılıp yerlerine alternatif kelimeler ikame edilmesi için çalışmalar başlatmıştır. Özleştirme hareketi kapsamında oluşturulan ve bünyesinde bürokratlar, askerler, Millî Eğitim Müdürü ve öğretmenler bulunan komiteler, taşra insanının konuşma dilindeki kelime ve tamlamaları tespit edip bunları Türk Dilini Araştırma Cemiyeti'ne aktarmıştır (Levend, 1960: 48). Dil bilgisi ve imla kurallarını iyileştirip geliştirmek içinse, Türkçecilik akımından hareketle yabancı sözcükler yerine varsa Türkçelerini kullanmak, yoksa türetme yoluna gidilerek Türkçe kök ve eklerden yeni sözcükler meydana getirmek çabası içine girilmiştir (Cevdet, 1975: 123). Tüm çalışmalar neticesinde toplu bir dil seferberliği başlamıştır. Bu seferberlikteki amaç; Türkçeyi yabancı dillerin boyunduruğundan kurtarmak, ulusal benliğe erişirmek, Batı uygarlığının bütün kavramlarını karşılayabilecek kâmil bir kültür dili durumuna kavuşturmayı (Özdemir, 1980: 49).

2. ALFABE VE DİLDEKİ DEĞİŞİMİN TÜRK AYDININA YANSIMASI

Alfabe ve dildeki köklü değişiklikten toplumda en çok etkilenecek olan kesimlerden biri de şüphesiz aydınlardır. 1928-1950 yılları arasında, dilde meydana gelen köklü değişiklikten duyulan rahatsızlığın aydınlarımız tarafından pek dillendirilmediği görülmektedir. Ancak, toplumda meydana gelen önemli hadiselerin edip ve şairler tarafından görmezden gelinmesi mümkün değildir. Aydını etkileyen herhangi bir toplumsal veya bireysel hadisenin, neşredilsin ya da neşredilmesin, edebî eserde tezahürü

muhakkaktır. Edebî eser hangi dönemde kaleme alınmış, hangi fikir ve estetik doğrultusunda meydan getirilmiş olursa olsun bulunduğu sosyal ortamdan izler taşıyacaktır (Bay Gülveren, 2015: 58-69). Bu eser; kimi zaman bulunduğu dönemde neşredilmekte, kimi zaman da mevcut durumun şartları icabı ya yakın bir dostta gönderilen hususî mektupta ya da edebî bir eserde olması gereken vasıfları taşıyacak şekilde bir karalama defterinde, edip ve şairin ölümünden yıllar sonra fark edilmektedir.

Bu noktada, dilde ve alfabede gerçekleştirilen değişimden dolayı yaşanan sıkıntıların dönemin bazı aydınları tarafından dile getirildiği görülmektedir. Bu sıkıntıları yaşayan aydınlardan biri de Rifat Osman¹'dir. Harf İnkılabı sonrasında, uzun süre Latin harflerine aşına olmasına rağmen yeni alfabeye alışmada sıkıntı çektiğini, bir paragraf yazmak için bile çok fazla zaman harcadığını yakın dostu Süheyl Ünver'e yazdığı mektuplarda dile getirmiştir (Beyaz, 2015: 89). Ancak hissedilen bu rahatsızlıkta kimi zaman çekimsiz bir tutum benimsenirken kimi zaman da konuyla ilgili beyan edilen fikirlerde çeşitli nedenlerden dolayı değişikliğe gidilmiştir. Nitekim resmî olarak alfabe değişikliği ile ilgili herhangi bir fikir beyan edilmediği dönemde, Hüseyin Cahid'e olan kızgınlığından ötürü Arap harflerini savunan Rifat Osman, konu ile ilgili resmî bir duruş meydana gelince, fikirlerinde değişikliğe gitmek zorunda kalmıştır (Beyaz 2015: 109-110).

Dil Devrimi ile ilgili yapılan başka bir fikir değişikliği de Halil Nihat Boztepe²'de görülmektedir. Bu değişiklik, Rifat Osman'ın fikirlerindeki değişikliğin tersine önce övgü sonra hiciv şeklindedir. Halil Nihat, 1931 yılında neşrettiği Dil Devrimi'ni konu edinen 140 beyitlik Ağaç Kasidesi'nde, Dil Devrimi'ni sahiplenmek gerektiğini tembihlemiş, Atatürk'e dua ederek eserini tamamlamıştır. Örneğin, Himaye-i Eşcar Cemiyeti'ne seslenirken Dil Devrimi'ni takdir ettiğini şöyle belirtir:

*"Atıp himaye-i eşcarı şöyle bir tarafa,
O eski püskü terakibi fırlatıp da rafa,*

*Hemen dil encümeninden sorup da bir öğren
Nasıl yazılmayı ister bugünkü dil bizden.*

*Evet, himaye-i eşcarı söktü, attı bu dil
Bu dil Arap'la Acem'den gelen halita değil...*

*Şükür ki buldu nihayet bu millet öz dilini...
Bu dille Türk ebediyyen kazandı Türk elini." (Öksüz, 2005: 416)*

1947 yılına gelindiğinde, eser ikinci defa basılır. İlk baskıda methiye niteliğinde olan bu şiir, ikinci baskısında hicviye türüne dönüşmüştür. Şüphesiz bu süre zarfında siyasî dinamikler çok değişmiştir (Öksüz, 2005: 416). Eser ikinci baskısında 1500 beyit uzunluğunda olması nedeniyle, Cumhuriyet Dönemi'nin manzum hiciv ve mizah örnekleri içinde en hacimli metne dönüşmüştür. İlk yıllarda Dil Devrimi'ni metheden Halil Nihat, 16 yıl sonra eseri yeniden ele alarak hicvetmeye başlamıştır:

*"Kurum demek duruyorken denir mi cemiyet?
Kurul denilmeli, zira Arapçadır heyet!*

...

*Bilirsiniz ne demek şimdi Tinsel, Özdeksel!
Bu işte öz dilinizdir. Nasıl, değil mi güzel!*

*Denirdi dün daha Cüz, Kül, denir bugün Tike, Tüm!
Tuhaf, kanıksamışım ben, utanmadan güldüm!*

*Utanmayın da gülün siz de, kahkahayla gülün!
Büyük küçük bir olun, toplanıp alayla gülün!*

...

*Lâkırdı etmeye vermez aman lisaniyyun!
Azaldı bende tahammül, tükendi sabr ü sükûn!*

*Yanımda söyleşiyorlar garip bir lehçe,
Bir ismi var: Ulusal Dil denir, fakat bence*

*Ne şive-i Arabî ne şive-i Türkî!
Japonca, Çince mi? Asla! Bu öyle bir dil ki,*

*Ne anlıyor onu âlim, ne anlıyor câhil!
Bir etti âlimi cahille memlekette bu dil!" (Öksüz, 2005: 417-424)*

¹ 1874-1933 yıllarında yaşamış doktor ve şehir tarihi araştırmacıdır (Sayar, 2008: 105-106).

² Son devir Türk edebiyatında mizah ve hicivleriyle tanınan bir şairdir (Uzun, 1992: 322-323).

Dilde meydana gelen değişimden rahatsızlık duyan dönemin aydınlarından birisi de Mithat Bahârî Beytur'dur. Bu rahatsızlıkla ilgili duygu ve düşüncelerine mektuplarında yer verirken, konuyla ilgili hicviye türünde bir şiir de kaleme almıştır. Ancak bu şiiri neşretmeyi düşünmemiştir. Şiir, ölümünden yıllar sonra bulunan defterleri arasında fark edilmiştir.

3. MİTHAT BAHÂRÎ BEYTUR KİMDİR?

1878(?) yılında İstanbul'da doğmuştur. İsmi Ahmet Mithat'dır. Bahâriye Mevlevihanesine bağlı olduğu ve şiirlerini 'Bahârî mahlasıyla yazdığı için Mithat Bahârî olarak bilinmektedir (Işık, 2005: 6). 'Beytur' soyadını, soyadı kanunundan sonra almıştır (İnal, 1999: 259). Ayrıca 'Nurizâde Midhat, 'Midhat Bahârî Hüsâmî' gibi isimlerle de eser neşretmiştir. Babası Mehmed Nuri Efendi'yi küçük yaşta kaybettiğinden annesi Aliye Hanım'la birlikte dedesinin yanına yerleşmiştir (Işık, 2005: 7).

Bahârî, annesiyle birlikte Sâdiye Dergâhı şeyhi olan dedesinin yanına yerleştikten sonra ilk eğitimini burada almaya başlamıştır. Dinî ve tasavvufî eğitiminin önemli bir kısmını bu dergâhta tamamlamıştır. Dinî eğitimini dedesinden, doğu dilleri ve edebiyatı ile bilgisini ise aile çevresinden edinmiştir. Resmî tahsilini ilk olarak Eyüp Dârü'l-feyz-i Hamîd Mektebi ve Eyüp Askerî Rüşdiyesinden mezun olarak tamamlamıştır. Lise eğitimini ise o sıralarda Bitlis'te defterdarlık görevi için bulunan ağabeyinin yanında Bitlis İdâdisinde tamamlamıştır (Işık, 2005: 6-7). İstanbul'a döndüğünde, dönemin önde gelen dinî ve edebî şahsiyetlerinden Mesnevî, dil ve edebiyat dersleri almıştır (Şimşekler, 2002: 128).

Bahârî, meslek hayatına Maliye Nezaretindeki memuriyetiyle başlamıştır. Kısa bir süreliğine Farsça öğretmenliği yapmıştır (Işık, 2010: 25). Akşehir'de bir müddet Türkçe ve edebiyat öğretmenliği görevlerinde bulunmuştur. 1971 yılında İstanbul'da vefat etmiştir (İnal, 1999: 257).

Bahârî, Mevlevî kültürüyle yetişmiş, Mevlana'ya içten bağlı biridir. Mevlana'nın eserleriyle ilgili önemli çalışmalar yapmıştır. Tekke ve dergâhların kapanmasından sonra başlayan ve Mevlevî kültürünün yeniden gelişmeye başlamasından ötürü 'canlanma dönemi' olarak adlandırılan bu dönemde, önemli çalışmalar ortaya koymuştur. Bu nedenle Bahârî, Mevlevî kültürünün önemli temsilcileri arasında görülmüştür (Şimşekler, 2009: 9).

Bahârî'de Mevlana'ya olan sevgi ve Mevlevilik kültürüne olan derin bağlılık ilk olarak, Bahâriye Mevlevihanesinde bulunduğu yıllarda, bu mevlevihanenin şeyhi Hüseyin Fahrettin Dede'den aldığı eğitimle oluşmuştur. Daha sonra Mesnevîhân olan Bahârî, 1924'te Mevlevilikte önemli bir makam olarak görülen 'Dede' rütbesini kazanmıştır (Işık, 2010: 25). Uzun bir ömür yaşayan Bahârî, ömrünün sonuna kadar Mevlevilik yolunda önemli çalışmalar yapmıştır. Mevlevilikle ilgili önemli eserler kaleme almıştır.

Eserleri şunlardır: Ravza, Mihrâb-ı Aşk, Gûşvâr, Sünbülîstân Şerhi, Rûh-i Kur'ân'dan Bir Sahîfe-i Nûr, Destegül, Mesnevî Gözüyle Mevlâna -Şiirleri, Aşk ve Felsefe-, Münâcât-ı Mevlânâ, Le'âli-yi Ma'ânî, Tercüme-i Risâle-i Sipehsâlâr, Gülşen-i Tevhîd, Divân-ı Kebîr'den Seçmeler.

4. MİTHAT BAHÂRÎ'NİN DİL DEVRİMİ HAKKINDAKİ DÜŞÜNCELERİ

Mithat Bahârî'nin Dil Devrimi hakkında beyan ettiği fikirleri, ilk olarak yakın dostu Feridun Nafiz Uzluk³'a yazmış olduğu mektuplarında⁴ görülmektedir. Bahârî bir mektubunda, Uzluk'un neşretmiş olduğu eseri artık anlayabilecek insanın çok az olduğundan yakınmaktadır: "*Bastırduğunuz iki mühim eser, intişâr eder etmez ekmeğ gibi kapışılmalıydı... Çünkü biri cismin gıdası, ötekiler ise ruhun, cânın gıdasıdır. Fakat nûrum, bugün bu gibi eserleri anlayabilecek kaç kişi çıkar.*" (Şimşekler, 2009: 113). Bahârî, 29 yıl önce Arap harfleriyle neşrettiği Sipehsâlâr adlı eserinin Latin harfleriyle yeniden neşredilmesindeki zorlukları ifade ederken, kısa denilebilecek bu süre içerisinde Türk dilindeki değişimi özetlemektedir:

"Sipehsâlâr'ın dilini açarak bugünün diline çevirmekliğimi ve tercümesiz kalan kısımları da tercüme ederek kitapçılardan birine satmamı tavsiye buyurursunuz. Bu dedikleriniz yapılır. Ancak matbaa levâzimatının pahalı bulunduğunu bir zamanda böyle dinî ve irfanî kitapları bastırmaya cesaret edecek ve para verip müellifinden alacak kitapçı nerede? Meselâ bir Türediler romanı müte'addid defalar binlerce basılır. Çünkü halk alır, okur. Fakat Sipehsâlâr'ı alıp okuyacak kaç ehl-i irfan, kaç ehl-i hakikat çıkar?" (Şimşekler, 2009: 158).

Bahârî bir mektubunda ise, dönemin gençlerinin kelime bilgisi noktasında yetersizliğini yakın dostuna şikâyet etmektedir:

"Gönderdiğiniz manzumenin fevkalâde nüshaya derc edilmesine ve bu manzumenin altına ifade ettiği menkıbenin bir hayal değil hakikat olduğunu kaydetmenize memnun oldum. İçindeki lügatlerin 'Konya Dergisi' kâripleri gençlerin lügatten bî-haber kimseler olduğu düşünülerek bir de lügatçe ilavesiyle izahı isabetli olmuştur... Şaşıyorum; bankada bulunduğum zamanlar görüyordum ki üniversitede tahsil etmiş gençlerden öyleleri vardı ki en basit lügatlerin manalarını anlamaz, iki satır [doğru] dürüst yazı yazamaz aciz kimselerdi. Biz nedense daima ifrat ve tefride düşüyoruz, sonra da 'âsâr-ı terakkî' diyoruz biz buna heyhat!" (Şimşekler, 2009: 175).

Bahârî, tercüme ettiği bir eserin Tercüme Bürosu tarafından incelenmesi neticesinde, eserde kullandığı Arapça kelimelerin değiştirilmesi gerektiği uyarısını alır. Bu olay üzerine Türkçenin mevcut durumu ile ilgili kızgınlığını şöyle ifade eder: "*Arapça eski kelimeler kullanmışım. Misâl: Arz, melekût, belîğ, basîretli, efdal gibi kelimeler. A kardeş, bunları kullanmazsak ne*

³ Prof. Dr. Feridun Nafiz Uzluk, Bahârî'nin yakın dostudur. Yurt dışında tıbbî alanda ihtisas yapıp yurda döndüğünde, salgın hastalıklarla önemli mücadelelerde bulunmuş bir doktordur. Bunun yanında Mevlevî kültürüyle ilgili önemli faaliyetleri de olmuştur. (Şimşekler, 2002: 127-132).

⁴ Mektuplar için bakınız (bk.); (Şimşekler, 2009).

kullanacağız? Eğer iş bu raddeye varırsa, Türkçemiz o güzel dilimiz bitti, mahv oldu. Bu kadar çetrefillik içinde dilsiz kalırız." (Şimşekler, 2009: 263).

5. BAHÂRÎ'NİN "UYDURMA YENİ BİR DİL İÇİN" ADLI HİCVİYESİ

Bahârî'nin şiiirleriyle ilgili elimizde şimdilik iki eser mevcuttur. Çünkü neşretmeye hazırlayıp da kayıp olan eserlerinin olduğu bilinmektedir.⁵ Bu iki eserden ilki 1967'de neşrettiği ve şiiirlerinin önemli bir kısmının yer aldığı Mihrâb-ı Aşk⁶ adlı eseridir. Latin harfleriyle neşredilen bu eserde Bahârî, bütün şiiirlerine yer vermemiştir. İkinci eser ise Mihrâb-ı Aşk'ın el yazma nüshası niteliğinde olan ve içinde Arap harfleriyle kaleme alınan şiiirlerin yer aldığı defterdir. Bu nüsha, Bahârî'nin kayıp olup da yakın zamanda bulunan ve içerisinde önemli şiiirlerinin yer aldığı eseridir. Bahârî'nin kendi el yazısıyla kaleme aldığı ve bir nevi şiiir defteri niteliğindeki bu eserde 114 şiiir bulunmaktadır. Bahârî, bu şiiirlerden 84'ünü Mihrâb-ı Aşk'ta neşrederken 30 şiiirine ise yer vermemiştir. Neşredilmeyen bu şiiirlerden bir tanesi de 'Uydurma Yeni Bir Dil İçin' başlıklı 19 beyitten oluşmuş hicviyesidir. Bahârî'nin Dil Devrimi ile ilgili duygu ve düşüncelerini en belirgin şekilde 'Uydurma Yeni Dil İçin' başlıklı şiiirinde görmekteyiz:

Uydurma Yeni Dil İçin
"Yeni bir dil doğuyor sanma ki Türkân dilidir
Ne münevver ne avâm añlıyor âzmây dilidir

Aslı yok menşe'i yok hepsi de uydurma kelâm
Uyduran safsata ki bir iki şeytân dilidir

Sâdeleşmek bize lâzımdı fakat böyle değil
Bu ne Azer ne de Çağatay ne de Türân dilidir

Ne fesâhat ne belâğat ne selâset kaldı
Bu güzel lehçe ki bir şi'r-i nerîmân dilidir

Türk'e mâl olmuş iken bunca zarîfâne sözü
Tutup atmak mı düşerdi diye İran dilidir

Hele hem bir o kadar vardı Arapça kelime
Dilimizden atılır mıydı o Kur'ân dilidir

Şu Fransızlar atarlar mı Latin sözlerini
Ne kadar güççe de elbet sever insan dilidir

Gâh vekil oldu bakan gâh bakan oldu vekil
İkide bir de değıştirme hükümrân dilidir

.....⁷ yargıç ile bak bozulur mu bu lisân
Öyle tek elle sen uğraşma nerîmân dilidir

Var iken beğle hanım bay ve bayana ne lüzûm
Sevemem baldırı çıplakça harîfân dilidir

Var iken üstat hocam neyleyim öğretmeni ben
Hele öğrenci ne berhûd ne gulemân dilidir

Yaraşır mı bize böyle kabataslak sözler
Milletin varlığının şahidi her ân dilidir

Kahraman milletimin bozma bu düzgün dilini
Şanlıdır öz dili îmân dili vicdân dilidir

Ne muazzeb oluyor rûh-ı edibân-ı selef
Kıydınız bir dile kim şâir ve divân dilidir

Öyle Osmanlıca bilmem nece denmez bu dile
Türk'dür aslı gibi Türk edibân dilidir

⁵ Bahârî'nin kayıp eserlerinden biri olan *Mûsikî, Tarih ve Edebiyat bakımından Mevlevîler* adlı eseri, yakın zamanda Prof. Dr. Hikmet ATİK tarafından bulunmuş ve neşredilmiştir. Bk; (Atik, 2017).

⁶ Bk; (Beytur, 1964). Ayrıca bk; (Dikkaya, 2016).

⁷ Bu kısım okunamamıştır.

*Her dilin vüsati bir kıymeti bir zînetidir
Dilimiz bir medeniyet dili irfân dilidir*

*Duyulur ehl-i dilin zemzeme-i feryâdı
Gönlümün gerçi bu şiirimde perişân dilidir*

*Sözümüz yazdığımız düştüğü müddetçe cüdâ
Sözümüz canlı yazı sebki-i perişân dilidir*

*İrkımız feth-i memâlikle olunca fâtiḥ
Dilimiz feth-i lügât eyledi hakan dilidir" (Dikkaya, 2016: 168)*

Bahârî şiirin ilk beytinde, oluşturulmakta olan yeni dilin Türklerin diliyle pek ilgili olmadığını, ne halkın ne de aydınların anlayabildiği deneme bir dil olduğunu belirtiyor. Harf İnkılabı'ndan sonra yaşanan alıştırma sürecinde, aydınlar arasında sancılı bir dönem yaşanmıştır. Latin harflerini kullanma, eski harfleri terk edip de yeni harflere adapte olmaya çalışan aydınlar için zorlu bir durum oluşturmuştur. Nitekim bunu, dönemin aydınlarından olan Rifat Osman'ın yakın dostuna yazdığı mektubunda örnekleriyle belirttiği görülmektedir:

"Artık Latin harfleri tamamen tebellür etdi. Ben de bu gün sâna bu harfler ile bir mektub yazıyorum; fakât oldoukca güç. Ben ki 40 seneden ziade bu harflerle ülfet etmiş olduğum halde satırlar kolay gitmiyor; bunun sebebi sesli harflerin bir sürü işaretli olmasıdır. Şu altı satırı yazıncıya kadar sarf etdiğim vakit zarfında eski harflerle belki yirmi satır yazardım. Ya bu harfler hiç bilmienlere daha güç gelecek. Sana gönderdiğim elifbenin bir eşi de önümde duruyor; belki bazı yanlışlar da yaptım... Yeni harflerle ve yazı makinasıyla yazdığım mektubu derin alakalarla okudum. Hatalarının cümlesini görecek kadar henüz şumullü vukuf ve malumatım yok ise de görebildiğim bazı kusurlara işaret edeceğim. Gördüğünüzü şöyle yazmışsın: 'kördükünüz.' Galiba urada her iki 'k' olmayacak 'g' ile yazılıp üzerlerine 'ı' işareti konulmak suretiyle yumuşak bir 'g' lazım idi; 'gördüğünüz' gibi. Bu hata 'döndüğüm' kelimesinde de devam ile 'k' ile yazılmış." (Beyaz, 2015: 98-100).

Bahârî, "*Sâdeleşmek bize lâzımdı fakat böyle değil.*" derken dilde değişime ve sadeleşmeye karşı olmadığını söylüyor. Aksine sadeleşmenin yapılması gerekli olduğunu ifade etmektedir. Karşı çıktığı husus, sadeleşmenin bu şekilde yapılmaması gerektiği idi. Çünkü bu şekilde yapılan sadeleşmeyle dilde belâgat, fesahat ve selâset kalmamıştır. Ortaya çıkan bu duruma bakıldığında Türk dilinin ne Azerî ne Çağatay Türkçesine ne de diğer Türk diyarlarında kullanılan Türkçeye benzediğini belirtiyor: "*Bu ne Azer ne de Çağatay ne de Türân dilidir.*"

Bahârî, Dil Devrimi'nin gerekçelerinden biri olan Arapça ve Farsça kelime ve kuralların dilden atılması düşüncesine karşı çıkmıştır. Çünkü bu kelimeler artık Türk diline mal olmuştur, bize ait değil diyerek atmak doğru değildir: "*Türk'e mâl olmuş iken bunca zarîfâne sözü*" / "*Tutup atmak mı düşerdi diye İran dilidir.*" / "*Hele hem bir o kadar vardı Arapça kelime*" / "*Dilimizden atılır mıydı o Kur'ân dilidir.*" Bahârî, Arapça kelimelerin dilimizden çıkarılmasıyla ilgili şikâyetini yukarıda da belirttiğimiz üzere bir mektubunda şu şekilde beyan etmiştir: "*Arapça eski kelimeler kullanmışım. Misâl: Arz, melekût, belîğ, basîretli, efdal gibi kelimeler. A kardeş, bunları kullanmazsak ne kullanacağız? Eğer iş bu raddeye varırsa, Türkçemiz o güzel dilimiz bitti, mahv oldu. Bu kadar çetrefîllik içinde dilsiz kalırız.*" (Şimşekler, 2019: 263). Bu noktada Bahârî, Arapça ve Farsça kelimelerin yabancı görülmesi yerine "*Her dilin vüsati bir kıymeti bir zînetidir.*" diyerek bu kelimelerin bir zenginlik ve kıymetli bir süs olarak görülmesi gerektiğine dikkat çekmektedir. Bu noktada Fransızları örnek gösterir. Fransızların dillerinde yer alan Latin kelimelerini atmadığını, insanın ne kadar zor olsa da kendi dilini sevebileceğini vurguluyor: "*Şu Fransızlar atarlar mı Latin sözlerini*" / "*Ne kadar güçse de elbet sever insan dilidir.*" Aydınlarımız tarafından Dil Devrimi'ne yapılan eleştiride benzer örneklerin ve mukayeselerin olduğu görülmektedir. Benzer bir yaklaşıma Peyami Safa'nın da sahip olduğu fark edilmektedir: "*İngilizcenin yüzde sekseni yabancı kelimelerdir ve bu yabancı kelimeleri ihtiva eden İngiliz dili, İngiltere devletinin dilidir. Almanca, Fransızca, İtalyanca dilleri de böyledir.*" (Safa, 1976: 255-256). Cemil Meriç aynı meseleye şu şekilde yaklaşır: "*Bir İtalyan delikanlısı yedi asır önce yazılan İlahi Komedyayı gürül gürül okuyup anlar.*" (Meriç, 1980: 453). Semiha Ayverdi ise, iyi eğitim almış bir Avrupalı bir tarafa, herhangi bir lise mezununun bile 17. yüzyıl eserlerini okuyup anladığını vurgulamıştır. Bizde tersine bir durumun varlığını ifade etmiştir. Ayverdi; Fuzûlî, Bâkî, Şeyh Gâlip bir tarafa; Namık Kemal'i, Ziyâ Paşa'yı, Yahyâ Kemal'i hatta Atatürk'ü bile anlayabilecek dilden yoksun olduğumuzu belirtmiştir (Ayverdi, 1976: 197).

Bahârî'nin bu konuda yaptığı bir başka eleştiri ise 'Öz Türkçe' hareketi ile ilgilidir. Latin harflerinin kabulü, ardından Dil Devrimi'nin başlamasıyla birlikte dilde sadeleşme çalışmasının önemli bir ayağını, yabancı kelimeler yerine Türkçe kök ve eklere sahip öz Türkçe kelimeler bulma oluşturmuştur. Dilde sadeleşme bir akım hâline gelmiştir. Aydınlar bu konuya yoğun ilgi göstererek dildeki mevcut yabancı kelimelere karşılık bulma gayreti içine girmişlerdir. Ancak bu çalışmalar kimi zaman keyfî yapılarak rastgele kelime türetme şekline dönüşmüştür. Birer deneme olarak ileri sürülen yeni kelimelerin bir kısmı dilde yer edinirken, zevksiz ve uygunsuz olanlar da tutunamamıştır (Levend, 1960: 406). Bahârî, bu noktada kabataslak bir şekilde bulunan ve dilimize yerleştirilmeye çalışan kelimelerle ilgili duygu ve düşüncelerini şöyle belirtmektedir:

*"Gâh vekil oldu bakan gâh bakan oldu vekil
İkide bir de değıştirme hükümrân dilidir*

Var iken beğle hanım bay ve bayana ne lüzûm

Sevemem baldırı çıplakça harîfân dilidir

*Var iken üstat hocam neyleyim öğretmeni ben
Hele öğrenci ne berhûd ne gulemân dilidir*

*Yaraştır mı bize böyle kabataslak sözler
Milletin varlığının şâhidi her ân dilidir"*

Bahârî, dilde meydana gelen bu değişikliğin kendisini derinden etkilediğini, geçmişteki kalem sahiplerinin ruhlarının da bu durumdan rahatsız olduğunu vurgulamaktadır. Çünkü bu şairler bu dil ile divanlar meydana getirmişlerdir:

*"Ne muazzeb oluyor rûh-ı edibân-ı selef
Kıydınız bir dile kim şâir ve divân dilidir*

*Duyulur ehl-i dilin zemzeme-i feryâdı
Gönlümün gerçi bu şiirinde perîşân dilidir"*

Bahârî, "Öyle Osmanlıca bilmem nece denmez bu dile" / "Türk'dür aslı gibi Türk edibân dilidir." ifadesiyle Türk dilinin değişik adlandırmalarla ötekileştirilmesine ve dışlanmasına karşı çıkmaktadır. 'Osmanlıca', Tanzimat sonrası ortaya çıkmış bir kelimedir. Tanzimat öncesinde 'Türkî', 'Lisân-ı Türkî' ya da 'zebân-ı Türkî' şeklinde kullanımları olan Osmanlı yazı ve konuşma dili, bu süreçten önce 'Lisân-ı Osmanî' ve 'zebân-ı Osmanî' şeklinde zikredilmiştir. Daha sonra ise Osmanlıcılık düşüncesinin kapsamlı bir temsilcisi olan 'Osmanlıca' terimine, 'millet-i Osmanî' deyiminin bir yansıması olarak bütün tebaanın kullandığı ortak yazı ve konuşma dilini ifade eden bir içerik yüklenmiştir (Tolum, 1999: 421-429; Ünver, 1999: 430-436). Cumhuriyet öncesi ve sonrasında yapılan Osmanlıca ve Latin harfleri ile ilgili tartışmalarda 'Osmanlıca', bu iki farklı kutuptan birinin temsil edildiği düşünce topluluğunun genel adıdır. Osmanlıca ve Latin harfli Türkçe meselesi, Tanzimat ile başlayarak devam eden süreçte sürekli tazeliğini koruyan bir tartışma olmuştur. Cumhuriyet sonrası dönemde tasarlanan fikir, Osmanlıcanın terk edilerek yerine İstanbul halkının ve özellikle de hanımlarının konuştuğu sade dil gibi yazılması, Osmanlıcadaki Arap ve Fars kökenli kelimelerin arındırılması durumunda ortaya saf bir Türkçe çıkarılmasıdır (Gökalp, 1996: 130). Dil ile ilgili cereyan eden bu hâdiselerde Bahârî'nin "Öyle Osmanlıca bilmem nece denmez bu dile!" ifadesiyle bu tartışmaları kastetmekte, Türk dilinin 'Osmanlıca' ya da 'bilmem nece' gibi ifadelerle bölünmüş olmasına veya her kesimin düşüncesine uygun özellikler taşıması gereken bir dil olarak algılanmasına ve tasarlanmasına karşı çıkmaktadır. Ona göre tek bir dil vardı, o da Türk dilidir. O dil de "Türk'dür aslı gibi Türk edibân dilidir."

Bahârî, dilde yenileşme hareketi neticesinde yazı dili ile konuşma dili arasında uzaklaşmanın meydana geleceği endişesini taşımaktadır. Bu uzaklaşma devam ettiği takdirde, konuşma dilimiz canlı kalmaya devam ederken, yazı dilimizde ciddi olumsuzlukların ortaya çıkacağını savunmaktadır: "Sözümüz yazdığımız düştüğü müddetçe cüdâ" / "Sözümüz canlı yazı sebki-i perîşân dilidir". Yazı dili ile konuşma dili arasında gittikçe artan bir uçurumun oluşma korkusunu yaşamaktadır. Esasen, dilde sadeleşme çalışmalarında beyan edilen gerekçelerden biri de Bahârî'nin kaygılandığı bu durumdur. Atatürk'ün Türk Dil Kurumu için koymuş olduğu iki hedeften birisi de dilin sadeleşmesi, halkın konuşma dili ile yazı dili arasında bir birlik ve uyumun kurulmasıydı (Korkmaz, 1996: 276).

Bahârî son beyitte, "İrkımız feth-i memâlikle olunca fâtihtir" / "Dilimiz feth-i lügât eyledi hakan dilidir." ifadesiyle, atalarımız ülkeler fethederken aynı doğrultuda dilimizin de kelimeleri fethettiğine dikkat çekmektedir. Dilimize giren kelimelerle, fethedilen topraklar arasında bir bağlantı kurmaktadır. Nasıl ki; atalarımız tarafından fethedilen memleketler bize ait ve bizim vatanımızsa, gerek bu fetihler neticesinde gerekse başka sebeplerle dilimize giren yabancı kelimeler de bize aittir. Bahârî, kurmuş olduğu bu bağlantıyla dilimize yerleşen her kelimeye fethedilmiş bir toprak nazarıyla bakmaktadır. Atalarımızın sahip olduğu fâtihtir unvanını, Türk dili için de yakıştırmaktadır. 'Hakan dilidir.' ifadesiyle Bahârî, geçmişte bu dille birçok eser veren padişahlara telmihte bulunmaktadır.

6. SONUÇ

Tanzimat'ın ilan edilmesinden sonra Türk dilinin mevcut durumu ile ilgili aydınlar tarafından bir tartışma başlatılmıştır. Cumhuriyet sonrasında, Harf İnkılabı'nın gerçekleşmesiyle Dil Devrimi süreci başlamıştır. Ancak bu mesele sonraki yıllarda da tartışılmaya devam etmiştir. Gerek Dil Devrimi gerekse Türk dilinin günümüzdeki durumuyla ilgili tartışmalar hâlâ devam etmektedir.

Mithat Bahârî Beytur, Arapça ve Farsçayı çok iyi bilen Mevlevilik ile ilgili kıymetli çalışmalar yapıp eserler vermiş önemli bir şahsiyettir. Bahârî uzun ömründe, ülkemizde siyasî, kültürel ve toplumsal alanda meydana gelen hadiselerin en yoğun yaşandığı yıllara şahit olmuştur. Geleneksel bir eğitimle yetişen Bahârî, Harf İnkılabı öncesinde ve sonrasında önemli eserler kaleme almıştır. Dönemin önemli aydınları arasında görülen Bahârî, tüm bu gelişmeler karşısında dil meselesine kayıtsız kalmamıştır. Mektuplarında ve neşretmediği bir şiirinde Türk dili ile ilgili duygu ve düşüncelerini ifade etmiştir. Yapılan incelemede Bahârî'nin, dilde köklü bir değişikliğe karşı çıktığı fark edilmektedir. Dilde sadeleşme ve yenileşmenin yapılması gerektiğini savunmaktadır, ancak bu sadeleşmenin dilden kelime çıkartıp yerine kelime türetmek şeklinde olmaması gerektiğini belirtmektedir. Bahârî'nin Harf İnkılabı sonrası süreçte neşrettiği eserleri incelediğimizde, dönemin diğer aydınlarında olduğu gibi dilinde sadeleşmenin olduğu görülmektedir. Bu durum doğaldır. Çünkü aydının amacı okuyucusuna ulaşmaktır. Nitekim

Bahârî bir mektubunda, Tercüme Bürosu'na gönderdiği bir eseriyle ilgili sadeleştirme uyarısı alınca, "*Mademki söz ve hüküm onlarda, bizim bu hizmetimizden halk mahrum kalır.*" diyerek gerekli düzeltmeleri yapmış ve eserini neşretmiştir.

KAYNAKÇA

- Acar, İ. (1983). *Dilimiz Atatürk ve Sonrası*. Balıkesir: İnce Matbaacılık.
- Anday, M.C. (1975). *Dilimiz Üstüne Konuşmalar*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Atik, H. (2017). *Mevlevîler- Şiir, Müsîkî ve Tarih Bakımından-*. Ankara: İlâhiyat Yayınları.
- Ayverdi, S. (1976). *Millî Kültür Meseleleri ve Maârif Dâvâmız*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Bay Gülveren, Ö. (2015). Edebiyat Sosyolojisi Bağlamında Toplumsal Gerçekliğin Edebi Esere Yansıması: Safahat Örneği. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (39), 58-69.
- Beyaz, Y. (2015). Rifat Osman'ın Süheyl Ünver'e Yazdığı Mektuplar: Bir Osmanlı Aydınının Harf İnkılabı ile İmtihanı. *Dîvân Dergisi*, 20 (38), 83-112.
- Beytur, M.B. (1964). *Mihrâb-ı Aşk*. İstanbul: Sulhi Garan Matbaası.
- Câhid, H. (1339, 22 Eylül). Latin Harfleri. *Resimli Gazete*.
- Dikkaya, H. (2016). *Mîhat Bahârî Beytur'un Mihrâb-ı Aşk Adlı Eseri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ertem, R. (1991). *Elifba'dan Alfabe'ye- Türkiye'de Harf ve Yazı Meselesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Gökalp, Z. (1996). *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: Kamer Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (1975). *Türkçe'nin Karanlık Günleri*. İstanbul: İrfan Yayınevi.
- Işık, E. (2005). Midhat Bahârî Beytur, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, C. XXX, s.6-7.
- Işık, E. (2010) Midhat Bahârî. *Âsitâne Mevlevî Kültür Dergisi*, S.7, s. 24-27.
- İnal, İ.E.M.K. (1999). *Son Asır Türk Şairleri -I-*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Karabekir, K. (1923, 5 Mart), *Hâkimiyet-i Milliye*.
- Korkmaz, Z. (1992). *Atatürk ve Türk Dili Belgeler*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları.
- Levend, A.S. (1960). *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Meriç, C. (1980). *Kırk Ambar*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Nuri, C. (1330). *Mukadderât-ı Târihiyye*. İstanbul: Matbaâ-i İctihâd.
- Öksüz, M. (2005). *Cumhuriyet Devri Türk Şiirinde Hiciv(1923-1960)* (Yayımlanmamış Doktora Tezi).Konya:Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özdemir, E. (1980). *Dil Devrimimiz*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Sadoğlu, H. (2003). *Türkiye'de Ulusçuluk ve Dil Politikaları*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Safa, P. (1976). *Osmanlıca Türkçe Uydurmaca*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Sayar, A.G. (2008). Rifat Osman. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, C. XXXV, s. 105-106.
- Şimşekler, N. (2002). Midhat Bahari ve Feridun Nâfiz Uzluk'a Gönderdiği Mektuplar. H. Karpuz (Ed.), *X. Millî Mevlâna Kongresi-Tebliğler-Doğumunun Yüzüncü Yıldönümü Anısına Prof. Dr. Feridun Nâfiz Uzluk Armağanı-* (s.127-137). Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları.
- Şimşekler, N. (2009). *Pîr Aşkına*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Tulum, M. (1999). *Osmanlı -Osmanlı Türkçesi-*. Ankara:Yeni Türkiye Yayınları.
- Uzun, M. (1992). Halil Nihat Boztepe, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, C. VI, s. 322-323.
- Ülkütaşır, M.Ş. (1973). *Atatürk ve Harf Devrimi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ünver, İ. (1999). *Osmanlı -Osmanlı Türkçesi-*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Alusi'nin Muhiddin İbn Arabi'ye Ait Bazı Görüşlerinin Tahlili*

Analysis of Some Opinions of Alusi About Muhyi al-Din İbn 'Arabi

Mehmet YOLCU^a

Ayşe TOKAY^b

Mehmet Ali ULAŞ^c

^a Prof. Dr., Bitlis Eren Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Bitlis, Türkiye, myolcu@beu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4501-4399

^b Arş. Gör. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Türk İslam Sanatları Tarihi, Bitlis, Türkiye, atokay@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4596-6103

^c Kütahya, Türkiye, mehmetaliulas1453@gmail.com, ORCID: 0000-0002-6600-4405

ÖZ

Bu incelemede müfessir Âlûsî'nin Rûhu'l-Me'ânî adlı eserinde geçen Muhyiddin İbn Arabî'ye ait görüşler ele alınmıştır. Âlûsî'nin ele aldığı söz konusu görüşler öncelikle net biçimde ifade edilmeye çalışılmıştır. İhtilafli meseler söz konusu olduğunda diğer ulemanın bu konudaki düşüncelerine, görüş ve yaklaşımlarına başvurularak konunun künhüne erişilmek istenmiştir. Söz konusu meseleler üzerinde Âlûsî ile İbn Arabî arasında görüş farkı ortaya çıktığında Âlûsî'nin ne tür bir yol izlediği netleştirilmiş ve bu tür durumlarda kullandığı ifadelerin âlimane ve ilim disiplini ile adabı içinde kalıp kalmadığı incelenmiştir. Bu araştırmanın orijinal yönü İbn Arabî'nin işari tefsir bağlamında ele alınabilecek görüşlerinin tefsir içine ele alınmasını ve onların Âlûsî gibi yetkin bir âlim tarafından değerlendirilmesini gün yüzüne çıkarmasıdır. Kimi zaman onun görüşlerine katıldığını bazı konularda da katılmadığını tespit edilmiştir. Bununla beraber her zaman Muhyiddin İbn Arabî'den saygıyla bahsettiği, onun hakkında olumsuz konuşanlara karşı onu savunduğu müşahede edilmiştir. Bu incelemede Âlûsî için önemli ve muteber olanın cumhur-i ulemanın görüşü olduğu, onların farklı görüşler sergilediği konularda ise İbn Arabî'nin görüşüne yakın olan tarafı desteklediği ve onu delillendirmeye çalıştığı gözlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İbn Arabî, Futuhât-i Mekkiyye, Alusi, Ruh el-Meani.

ABSTRACT

In this study, the opinions of Muhyi al-Din ibn 'Arabi, mentioned in the book Ruh al-Ma'ani by the commentator Âlûsî, were discussed. The opinions discussed by Alusi were firstly tried to be expressed clearly. In the case of controversial issues, it was attempted to reach the content of the issue by referring to the opinions, views and approaches of other scholars on this issue. When a different point of view arises between Âlûsî and Ibn Arabî on these issues, it was clarified what kind of way Âlûsî followed and whether the expressions he used in such cases remained within the discipline of scholarship and science. The original aspect of this research is that Ibn 'Arabi's views, which can be addressed in the context of the signpost interpretation, are included in the commentary and their evaluation by a competent scholar such as Âlûsî. It was determined that he sometimes agreed with his views and sometimes disagreed with him on some issues. However, it has been observed that he always spoke about Muhyiddin İbn Arabî with respect and defended him against those who talked negatively about him. In this study, it was observed that what is important and recognised for Âlûsî was the opinion of most scholars, and that he supported the side which was prone to Ibn 'Arabi's opinion and tried to prove it as evidence in matters where they displayed different views.

Keywords: al-Tafseer, Ibn 'Arabi, al-Futuhât al-Makkîyah, al-Âlûsî, Ruh al-Ma'ani.

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

Bu çalışmada, "Muhyiddin İbn Arabî'nin Âlûsî'nin Rûhu'l-Meânî Tefsirinde Geçen Bazı Görüşlerinin Analizi" adlı çalışmamızdan istifade edilmiştir.

1. GİRİŞ

Âlûsî ve İşârî Tefsir ikilemi bağlamında yapılan araştırmalara bir göz atıldığında öne çıkan çalışmalar ve muhtevaları şöylece özetlenebilir:

Ahmet Çelik (1996) tarafından *el-Alûsî'nin Ruhu'l-Meânî İsimli Eserinde İşârî Tefsir* adıyla yapılan doktora tezinde Âlûsî'nin Rûhu'l-Me'ânî adlı tefsirinin işârî yönü ele alınmıştır. Âlûsî'nin işârî tefsir hakkındaki görüşleri ve Rûhu'l-Me'ânî tefsirinin işârî tefsir kaynakları belirtilmiştir. Âlûsî'nin tasavvuf anlayışı ve tasavvufun bazı konularıyla ilgili görüşleri tespit edilmiştir. Buna göre Âlûsî, birçok tasavvufî konuda tasavvuf ehli ile aynı görüşlere sahiptir. Burada söz konusu tefsirde geçen işârî tefsire birçok misal verilmiş ve bu işârî izahların bazen ayetlerin zahiri manalarına uymadığı kanısına varıldığı ifade edilmiştir.

Vehbi Karakaş'ın (2002), *Alûsî'nin Tefsirinde Ayetlerin İşârî Açısından Yorumu* adını taşıyan doktora tezinde genel anlamda işârî tefsir ve özellikle de Âlûsî'nin İşârî Tefsiri hakkında bilgi verilmiş ve değerlendirmeler yapılmıştır. Âlûsî'nin 47 suredeki işârî tefsirinin Fatiha'dan Cum'a suresine kadar olan kısmı ele alınmıştır. Bu sureleri incelerken önce ayetin metni, sonra meali, ondan sonra da Âlûsî'nin işârî tefsiri verilmiş, kimi zaman ihtisar, kimi zaman izah, kimi zaman eleştiri, kimi zaman da karşılaştırmalar yapılmıştır. Bu çalışma Âlûsî'nin, işârî tefsirinde batınîlerin batından başkasını kabul etmeyen fikirlerinden, zahirîlerin de zahirden başkasını kabul etmeyen düşüncelerinden uzak kaldığı tespit edilmiştir. Bununla beraber Âlûsî'nin de kimi zaman zoraki izahlara girdiği belirtilmektedir. Gerek bu zoraki izahlar gerekse işârî tefsirinden dolayı hem kendi zamanında, hem de daha sonraki zamanlarda şiddetli eleştirilere maruz kaldığı ifade edilmektedir. Bununla beraber Âlûsî'nin bâtinîlikle suçlanmadığı, onun zahiri esas aldığı, işârî izahlara ancak ikinci derecede düşündüğü belirtilmiştir. Karakaş (2013a), bu incelemesini bir makale formatında da ele alıp buradaki tespitlerini özlü biçimde anlatmaya çalışmıştır. Bu da yetmemiş, aynı sene aynı makaleyi başka bir ilahiyat dergisinde de yayımlanmıştır (Karakaş, 2013b).

İbrahim Türkoğlu (2018), *Âlûsî'nin Rûhu'l-Meânî Tefsirinde Seyr u Sülûk* adıyla yaptığı doktora tezinde Âlûsî'nin tefsirinde, Tasavvufta önemli bir yeri olan seyr u sülûk'un, Kur'an'daki değişik tasvirleri, seyr u sülûk'a başlamanın keyfiyeti, bu hususta engellerden soyutlanma, seyr u sülûk metotları, bu metotlardaki ayrılık, seyr u sülûkun makamları, nefis ve mertebeleri, mürşid ve sâlik konuları ele alınmıştır.

Murat Sarıgül (2018), "Ahkâm Âyetlerinin İşârî Yorumu (Alusî Örneği)" adlı makalesiyle Âlûsî ve İşârî Tefsir konularını Ahkâm Ayetleri bağlamında ele almıştır. Bu çalışmada işârî izahlara kapalı olduğu düşünülen ahkâm ayetlerinde, işârî tefsirin nasıl yapılabileceği, işârî izahların yapısal özellikleri, bunun bir usulünün olup olmadığı ayrıca bu işlemin tamamen kalbe gelen işaretlerden mi müteşekkil olduğu gibi hususlar Âlûsî özelinde incelenmiştir.¹

Şimdiye kadar Âlûsî'nin İşârî Tefsiri bağlamında Muhyiddin İbn Arabî'nin görüşlerine değindiğini ele alan herhangi bir çalışma yapılmadığı gözlenmektedir. Bu nedenle çalışmamız her ikisi de İşârî Tefsir ile ilgilenen iki önemli müellifin birbirine yaklaşımının ortaya konması akademik çalışmalara önemli bir katkı sayılması gerekir. Biz bu araştırma ile bu boşluğu doldurmayı hedefliyoruz.

2. MUHYİDDİN İBNU'L-‘ARABÎ

Ebu Bekr Muhammed b. Ali el-Hatemî et-Tâî, genelde "İbn 'Arabî" diye ünlenmiştir (es-Safedî, 2010: 3/257; ez-Zehebî, 2006: 16/310). İhya hareketleri ve düşüncesi nedeniyle kendisine "Muhyiddîn" lakabı verilmiştir (Kılıç, 1999: 20/493). Onun, Endülüs'te doğmuş olsa da Arap asıllı olduğu söylenmiş ve bu nedenle "İbn Arabî" diye tanınmıştır (Heyet, 1998: 7/126-127). Kendi birçok yerde adını "Muhammed İbnü'l-Arabî" şeklinde kaydetmiştir (Kılıç, 1999: 20/493). Kendisi hicri 17 Ramazan 560 yılı Pazartesi günü (28 Temmuz 1165) Endülüs'ün başkenti Mürsiye'de doğmuştur (Safedî, 2010: 3/257). Babası Ali b. Muhammed dindar, fıkıh ve hadis ile meşgul olan, züht ve takva sahibi bir zattır. Dedesinin ise Endülüs'te kadılık yapan takvalı, derin bilgi sahibi bir âlim olduğu nakledilir (Heyet, 1998: 7/127; Muhyiddîn Muhammed b. Alî, 2006: 1/3). Annesi de Ensar soyundan olup fazilet sahibi bir hanımdır. Ailesi tasavvuf ile iştigal eden bir geçmişe sahiptir. O da küçükliğünden itibaren mutasavvıf bir çevrede yetişmiş ve onlara karşı daima sevgi ve saygı beslemiş ve kendilerini yakından izlemiştir. Sekiz yaşına kadar Mürsiye'de yaşayan İbn Arabî, bu yaşta ailesiyle birlikte ilim ve kültür açısından daha zengin olan İşbiliye'ye göç etmiştir (Heyet, 1998: 7/127). Burada Ebu Bekir b. Halef'ten Kur'an-ı Kerim ve kıraat dersleri almıştır. Ayrıca kentten İbn Zerkûn, Hafız İbnü'l-Ced, Ebu Velid el-Hadramî ve Şeyh Ebu'l-Hasen b. Nasr gibi âlimlerinden hadis ve fıkıh dersleri almıştır (Gallab, "Mukaddime", 1/3). Bu süreçte yetiştiğinde tefsir, hadis ve fıkıh gibi ilimlerde hatırı sayılır bir birikime ulaşmıştır (Heyet, 1998: 7/127). İbn Arabî, Sultan Bahâüddin Gazi'ye verdiği icazetnamenin başında kendilerinden ders aldığı hocalarını ve okuduğu kitapları tafsilatıyla kaydetmiştir. İbn Arabî'nin burada kaydettiği hocalarının sayısı altmıştan fazladır (en-Nebbehânî, 2009: 1/163-168).

İbn Arabî bu ilimleri tahsil ettikten sonra manevi ilimlerde derinleşmek üzere halvet ve murakabeye yönelmiş, yirmi yaşından itibaren sûfiyane bir hayat yaşamaya başlamıştır. Onun tasavvufa yönelmesinde Ebu İmran ve Ebu'l-Abbas Ureynî'nin büyük etkisi olduğu düşünülmektedir. Onun tasavvuf eğilimi ve eğitimi sadece bu iki zat ile sınırlı kalmamıştır. Onun görüşlüğü ve istifade ettiği mutasavvıf veya şeyhlerin sayısı 300'den fazladır. O bunları *Futûhât-ı Mekkiyye*'de isimlerini vererek

¹ Sarıgül, bu ahkâm ayetlerinin işârî tefsiri bağlamında Bakara 196, Maide 3, 4, 5, 33, 38 gibi ayetleri misal olarak kaydetmektedir. Bkz. "Ahkâm Âyetlerinin İşârî Yorumu (Alusî Örneği)", 64-83.

anlatmıştır. Onun seyr-i sülûkünün henüz başında iken 580 yılında bazı tasavvufi makamlara eriştiği kaydedilmiştir (Heyet, 1998: 7/127; Kılıç, 1999: 20/494).

İbn Arabî'nin şeyhlik hırkası aldığını belirttiği kişilerin başında İbn Câmî gelir. Bu zat, tek vasıta olarak onu hicri 601 senesinde Abdulkadir Geylani'ye ulaştırır. Bu zat Hızır'dan hırka giydiğini belirten birisidir. İbn Arabî bizzat Hızırı gördüğünü, öğütlerini ve tavsiyeleri aldığını ve onlara daima uyduğunu da belirtmektedir (el-Câmî, 2003: 2/728).

İbn Arabî hicri 608 yılı Rebiülahir ayının 22'sinde (10 Kasım 1240) Cuma gecesi Şam'da Kadı Muhyiddin İbnu'z-Zekî'nin malikânesinde vefat etmiştir (eş-Şa'rânî, 2005: 274). Şehrin dışında kalan Kasyûn Dağının eteklerinde şu anda türbesinin bulunduğu yere defnedilmiştir (Safedî, 2010: 3/257). Yavuz Sultan Selim, onun adına bir türbe, cami ve tekke yaptırmıştır. II. Abdülhamid'in imar ettiği bu türbe günümüzde ziyarete açıktır (Kılıç, 1999: 20/495).

2.1. İbn Arabî'nin Belli Başlı Görüşleri ve Tepkiler

İbn Arabî, İslam dünyasında lehinde ve aleyhinde en çok tartışılan kişiler arasında yer alır. Bu ihtilaf ve tartışmalar, onun hayatında gün yüzüne çıkmış ve ondan sonra da farklı dönemler değişik dozlarda devam etmiştir. Onun sert biçimde tenkit hatta tekfir edip aleyhinde eserler yazanlar olduğu gibi, kendisini yere göğe sığdıramayan zevat da mevcuttur ve bunlar da onu müdafaa etmek için çok çaplı kitaplar kaleme almışlardır. Bu ihtilaf ve nizam başlıca nedeni İbn Arabî'nin kitaplarında şeriata aykırı görüşler, ifadeler ve şiirlerin yer almasıdır. Bunların nasıl anlaşılması gerektiği ve ne anlama geldiği konusunda bilim adamları arasında anlaşmazlık zuhur etmiş ve bu ihtilaf asırlar boyunca sürüp gitmiştir.

İbn Arabî'nin itikadî görüşleri hakkında ihtilafa düşen ilim adamlarını üç kategoride ele almak mümkündür. Bunlar:

1- İbn Arabî'nin Veli (Allah Dostu) Olduğu Görüşünde Olanlar

Bu görüşü özellikle İbn Atâullah İskenderî (v.709/1309), Celaluddin es-Suyûtî (v. 911/1505), ve Abdulvahhap eş-Şa'rânî (v.973/1565) dile getirip müdafaa etmektedir. Bunlara göre İbn Arabî'nin sözlerinden insanların şeriata aykırı olarak gördükleri kısımların tamamı onun ulvi mertebesinden kaynaklanmaktadır. Bu kesim ilim adamları İbn Arabî'nin kitaplarında şeriata ve cumhurun görüşüne ters olan tüm sözlerin ona ait olmadığını, bunların onun eserlerine kimi hain kişiler tarafından eklendiğini ve iftiraldan ibaret olduğunu ileri sürmektedir. Sözelimi, Abdulvehhab eş-Şa'rânî, İbn Arabî'den bahsederken onun Kitab'a ve Sünnete bağlı olduğunu ve "Şeriatın terazisi bir an bile elinden düşen kimse helak olur." dediğini dile getirmektedir. Ayrıca onun Ehl-i Sünnet ve'l-cemaat itikadî üzerine olduğunu şöyle ifade etmektedir: İbn Arabî daima: "Allah, senin aklına gelen her şeyden başkadır." derdi. Bu da Cemaatin (Ehl-i Sünnet ve'l-cemaat) kıyamete kadar değişmeyecek olan itikadıdır (eş-Şa'rânî, 2019: 1/74).

2- İbn Arabî'nin Dalalette Olduğu Görüşünde Olanlar

Fukaha'nın büyük bir kesimi, İbn Arabî'yi *Fusûsu'l-Hikem*'deki görüşlerinden dolayı tenkit eder. Bu tenkitlerin dili ve üslubu son derece serttir ve pek çok hakaret içermektedir. Onlar tenkitlerinin sonunda İbn Arabî'nin kâfir olduğuna hükmeder. Ahmed İbn Teymiyye, Bedruddin Huseyn İbnu'l-Ehdel (v.855/1451), Burhânuddîn İbrâhîm b. Umar el-Bikâî (v.885/1480), Aliyu'l-Kârî, İbrahim b. Muhammed el-Halebi ve onların izinde gidenler İbn Arabî hakkında hiçbir müspet kanaat taşımazlar (Kılıç, 1999: 20/512).

3- İbn Arabî Hakkında Görüş Belirtmekten Sakınanlar

Bazı ilim adamları, İbn Arabî hakkında görüş belirtmekten çekinmişlerdir. Bunların başında Şerefuddin el-Münâvî gelmektedir. Kendisine İbn Arabî'nin durumu sorulduğunda o şöyle demiştir: "Onun hakkında sükût etmek daha uygundur. Takva sahibi olup kendi nefsi hakkında korkusu olanlar için en uygun davranış budur. İbn Arabî'yi tekfir etmekten sakınmayanlar ahirette bunun için hesaba çekileceklerinden korkmayanlardır (İbn Arabî, 2007: 14). İbn Arabî gibi zâhir ve bâtın ilimlerinde söz sahibi, takvasıyla bilinen bir veliye şeriata aykırı bir söz isnat edildiğinde uslu kişinin yapması gerekenler şunlardır:

a-) Bu sözün, o veliye ait olduğu konusunda kesin kanaate varmadan önce sözü onun söylediğine inanmamak.

b-) Bu sözün o zattan geldiği kesinleşince bir te'vîl yolu aramak. Te'vîl yolu bulamadığı takdirde o sözün bâtın ehline göre bir te'vîli olduğuna inanmak.

c-) Bu ikinci ihtimal de geçersiz kaldığında: "Bu sözler ondan sekr (manevi sarhoşluk) halinde gelmiştir." demek. Manevi sarhoşluk hali mubahtır; Allah katında öyle olan kimseye sorgu yoktur. Zira onlar, o anda mükellef olmanın dışındadır. Onlara karşı suizan yapmak uygun olmaz. Te'vîl imkânı varken, onlara suizanda bulunmak ise Yüce Allah'ın tevfikinden mahrum kalmaksızın gerçekleşmez (el-Câmî, 2003: 1007-1008).

3. ŞİHÂBUDDİN MAHMÛD EL-ÂLÛSÎ

İşârî tefsir dendiğinde ilk akla gelen müfessirlerden biri olan Âlûsî'nin tam adı Ebu's-Senâ Şihâbuddîn Mahmûd b. Abdullah el-Huseynî'dir. Nesebi baba tarafından Hz. Hüseyin'e, anne tarafından ise Hz. Hasan'a dayanmaktadır. Babası Bağdat'ta İmam Ebû Hanîfe Camisi'nde 40 sene müderrislik, Şehit Ali Paşa Medresesinde ise 4 sene başmüderrislik yapmış, 1246/1830 yılında tâûn nedeniyle Bağdat'ta vefat etmiştir (Eroğlu, 1989: 2/550). Muttaki, zahit, haşyetle dolu olan bu ailede anne Fatıma Hatun, Âlûsî daha küçük yaşta vefat etmiştir. Fatıma Hatun, kıymetli eserler telif eden Şeyh Huseyin b. Şeyh Ali Uşari'nin kızıdır (Abdulhamid, 2015: 5-6).

Âlûsî, 1217/1807 senesinde Şaban ayının 14'ünde Cuma günü dünyaya gelmiştir. İlk ilim tahsiline babasının yanında başlamış, hıfzını ve Arapçasını onun yanında ilerletmiştir. Şâfiî ve Hanefî fıkhını iyi bir şekilde öğrenip bazı hadis ve mantık kitaplarını da tahsil etmiştir (Abdulhamid, 2015: 6). Irak'ın yetiştirdiği büyük âlimlerden biri olan Âlûsî, Şeyh Ali Suveydi, Şeyh Alâuddin, Şeyh Hâlid-i Nakşibendî ve daha birçok meşhur zattan ilim ve irfan tahsil etmiştir. İlim hayatında etkili olan Alâuddin Mevsilî'nin yanında karar kılmış ve onun adabını elde edip tefsirde derinleşmeye çalışmıştır. Şeyh Mevlana Hâlid-i Nakşibendî'den Tarikat-ı Aliyye dersi almıştır. 21 yaşında Hâtûniye Medresesinde hocasından icazet almış, bundan sonra tüccar Hacı Numan Bâceci yaptırdığı medresede müderrislik yapmaya başlamış ancak kısa bir süre sonra bu görevi terk etmek zorunda kalmıştır (Abdulhamid, 2015: 6-7). İstanbul'da bulunduğu sırada Şeyhülislam Arif Hikmet Efendi'den teberrüken icazet aldığı da rivayet edilmiştir (Bilmen, 2014: 2/370). Kendisi birçok âlim yetiştirmiştir. Abdulfettâh eş-Şevvâf ve Ahmed b. Mahmûd Sâlih gibi bilginler, kardeşleri Abdurrahmân ve Abdulhamîd ile kendisinden icazet alan çocukları da bu âlimler arasında ilk akla gelenlerdir (Türkoğlu, 2018: 2). Hatırı sayılır bir hafızaya, devingen bir zekâ ve düşünceye sahip olan Âlûsî, 1248 yılında Bağdat'ta Hanefî mezhebine göre fetva verme görevine getirilmiş, 14 sene sonra yazmakta olduğu tefsirini tamamlamak için bu görevinden ayrılmıştır (Bilmen, 2014: 2/370). Bununla beraber vaaz, hutbe ve risaleler yazmaya da devam etmiş ve bu konularda hayli etkili olduğu ifade edilmesine rağmen, bu çalışmalarının çoğu korunamayıp zayi olmuştur (Sarigül, 2016: 11).

Şâfiî mezhebine mensup olan Âlûsî, Hanefî mezhebine de vâkıftır. Onun için Hanefî mezhebine göre fetva verme görevine getirilmiştir. Son dönemlerinde ictihada eğilim gösterdiği de bilinmektedir. İtikadî açıdan Selef akidesine bağlıdır. Bu nedenle İbnu'l-Cevzî (v.597/1201), İbn Kudâme (v.620/1223) ve İbn Teymiyye (v.728/1328) gibi âlimleri takdir ve müdafaa etmiş ama kimi konularda onların görüşlerini tenkide tabi tutmuştur. Âlûsî, bazı konulardaki görüşleri ve kimi âlimlere hürmetkârlığı dolayısıyla Vehhâbî olmakla itham edilse de, bunun bir gerçekliğe tekabül etmediği anlaşılmaktadır. Onun tasavvuf büyüklerine yönelik evladına bıraktığı vasiyetname de bu konuda sağlam bir mesnet sayılabilir. Yani o hem Selef düşüncesine mensuptur hem de tasavvufun öncülerine karşı saygılıdır (Bilmen, 2014: 2/371-372). Âlûsî, 1270/1854 senesinde Zilka'de ayının 25'inde vefat etmiştir (Abdulhamid, 2015: 11).

2.1. Rûhu'l-Meânî

Âlûsî, gördüğü bir rüya üzerine tefsirini telife başlamıştır. Tefsir tamamlandıktan sonra vezirivüzera Ali Rıza Paşa'ya isim için müracaat etmiş, o da "Rûhu'l-Meânî" ismini uygun bulmuştur (Âlûsî, 2014: 1/7). Âlûsî, Tefsirinin Mukaddime'sinde uzun yıllar Kur'an'ı mütalaa ettiğini ve gördüğü bir rüya üzerine bu tefsirini yazmaya başladığını anlatmaktadır.² Tefsirin Mukaddime'sinde tefsirin önemi ve zorluğuna dikkat çeker. Bu işi yapmak için İslami ilimlerde geniş ve derin bilgi birikimi yanında Allah'ın inayeti olmaksızın iyi bir tefsir yazmanın mümkün olmayacağını ifade eder. Re'y tefsirinin meşru olduğunu delillerle ispat etmeye çalışır. Tasavvuf ehlinin Kur'an ayetleri hakkındaki izahlarının önemi üzerinde durur. Mukaddimedede ayrıca Halku'l-Kur'an, Yedi Harf, Kur'an'ın cemi ve tertibi, Kur'an-ı Kerim'in icaz yönleri gibi konulara da değinir. (Çelik, 2008: 35/213).

Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî*'de metot olarak bir ayeti veya ayetleri tefsir ederken Kur'an'ın konuya ilişkin diğer ayetlerini ve hadisleri tefsirde esas alır, nüzul sebeplerini zikreder, ayetler ve sureler arasındaki bağları ve uyumu göstermeye çalışır. Kısmen kıraatlere değinip doğru anlama işaret edenlerini tercih eder. Hurûf-ı Mukattaa'nın anlamlarına ilişkin görüşlere değinir ve bu harflerin ebced hesabındaki değerlerinden hareketle bazı sonuçlar elde edenlerin görüşlerine de yer verir. Dilin inceliklerini, fesahat ve belağatı, atasözleri, darbimeseller ve şiirleri kullanır, Kur'an'ın icaz vecihlerini, mecaz, istiare sanatını ve kevnî ayetler hakkındaki tespit ve beyanlarını çağdaş bilimlerle birlikte ele alır. Ayetleri rivayet ve dirayet metoduyla tefsir ettikten sonra "ayetlerdeki işâri izahlar", "dış âlemdekilerin iç âlemdekilere tatbik edilmesi" ve "sûfiyye topluluğunun görüşleri" gibi başlıklar altında işâri olarak da açıklamalar yapmaktadır. Eserin işâri tefsir kaynaklarının başında Muhyiddin İbn Arabî'nin *Fütûhât-ı Mekkiyye* adlı eseri gelmektedir (Çelik, 2008: 35/213).

1851 yılında İstanbul'a gelen Âlûsî, daha önce bir kısmını Sultan Mahmûd Kütüphanesine hediye ettiği tefsirinin diğer bölümlerini Sultan Abdülmecid'e takdim etmiştir. Eserin Bağdat'taki yazmaları yanında bir nüshası da İstanbul'da Ragıp Paşa kütüphanesinde. *Rûhu'l-Meânî*'nin ilk baskısı 9 cilt olarak yapılmıştır. Bu baskının başında Âlûsî'nin çağdaşı 19 âlim ve edibin takrizleri yer alır. Eserin ikinci baskısı daha itinalı bir şekilde ve 12 cilt halinde basılmıştır (Çelik, 2008: 35/214).

Rûhu'l-Meânî'de önceki dönemlerin tefsirlerinden kimi bilgiler aktarılmıştır. Mesela: *Tefsir-i İbn Atiyye*, *Tefsir-i Ebû Hayyân*, *Tefsir-i Keşşâf*, *Tefsir-i Ebu's-Suûd*, *Tefsir-i Beydâvî*, *Tefsir-i Fahreddin Râzî* bu tefsirlerin başında gelir. Âlûsî, Ebussuûd'tan nakil yaparken "Şeyhülislâm", Beydâvî'den naklemeden "Kâdî", Fahreddin-i Râzî'den iktibas ederken de "el-İmâm" vasfını kullanır. Bunlar birer saygı ve takdir ifadeleridir.

Âlûsî, tefsirinde birçok yerde gramer konularına detaylı biçimde değinir. Fıkıh konularını, herhangi bir mezhebe taassup göstermeksizin, müçtehitlerin görüşlerini delilleriyle kaydedip geçer (Âlûsî, 2014: 1/8-10).

² Âlûsî, *Rûhu'l-Meânî* adını verdiği tefsirini 16 Şaban 1252 - 4 Rebülülâhir 1267 (26 Kasım 1836 - 6 Şubat 1851) tarihleri arasında kaleme almıştır.

4. İBN ARABÎ'NİN RÛHU'L-MEÂNÎ'DEKİ BAZI GÖRÜŞLERİ

4.1. İnanç ve Düşünce ile İlgili Görüşleri

Tefsirler genelde inanç ve düşünceye ilişkin ayetleri ele alırken kendi görüş ve düşüncelerini de dile getirirler. Bu doğrultuda Âlûsî de *Rûhu'l-Meânî*'de itikada ilişkin kendi görüş ve düşüncelerini ifade etmiştir. Bu arada İbn Arabî'nin bu konularla ilgili görüşlerine de yer vermiştir. Bu konular şöylece sıralanabilir:

4.1.1. Son Nefeslerde İman Etmenin Geçerliliği

“Yoksa (makbul) tövbe, kötülükleri (günahları) yapıp yapıp da kendisine ölüm gelip çatınca, ‘İşte ben şimdi tövbe ettim.’ diyen kimseler ile kâfir olarak ölenlerinki değildir. Bunlar için ahirette elem dolu bir azap hazırlamışızdır.” (Heyet, Erişim 28.02.2020: 4/Nisâ, 18).

Âlûsî, bu ayetin, öleceğini anlayıp ümitsizlik içinde iman eden bir kimsenin imanının kabul olmadığı gibi bu durumdaki bir kimsenin ettiği tövbenin de makbul olmadığı şeklinde görüşe delil olarak gösterir ama bu meselenin ihtilafı olduğunu ifade eder (Âlûsî, 2014: 2/449; Çağrı, 2013: 43/398).

Âlimlerin cumhuru, ümitsizlik (yeis) anında tövbe edenlerin tövbesinin kabul olacağı kanısındadır. Ümitsizlik vaktindeki iman hakkındaki genel kanaatleri ise bu tür imanın geçersiz olduğu yönündedir. Çünkü kâfir İslam'a yabancıdır ve Allah'ı tanımaz, o yeni iman etmektedir. Fasık ise Allah'ı bilir ve tanır, onun hali yeni bir hal değil, beka halidir. Beka halinde olanın işi yeni başlayanın işinden daha kolaydır (Bursevî, 2009: 8/247; Molla Hüsrev: 1/325).

Ümitsizlik halinde olanın tövbesi makbul, imanı ise geçersizdir kanısında olanlara göre bu iki hüküm arasındaki fark, tövbe ile iman arasındaki farktan kaynaklanır. Çünkü tövbe, Allah ile daha önceden var olan ahdi yenilemektir; iman ise varlığı daha önceden hiç söz konusu olmayan yeni bir ahitleşmedir (Âlûsî, 2014: 2/449). Bursevî (v.1137/1725) bu durumu şu misalle açıklar: “İman-ı yeis, gelişip büyümesi mümkün olmayan bir vakitte dikilen ağaç gibidir. Tövbe-i yeis ise hava elverişli olduğunda kışın bile meyve veren mümbit bir ağaç gibidir.” (Bursevî, 2009: 8/247). Kadı Abdussamed el-Hanefî, tefsirinde süfiyyenin mezhebine göre azabın müşahede edildiği anda edilen imanın bile fayda sağlayacağını açıkça ifade eder. İbn Arabî de *Fütûhât-ı Mekkiyye*'de çaresizlik halinde edilen imanın sahih olabileceğini dile getirir (Âlûsî, 2014: 2/449).

İbn Arabî, azap görüldüğü vakit iman etmenin o anda inen azabı kaldırmayacağını ifade etmekle beraber Allah'ın bu imanı kabul edebileceğini ve ahirette onun kişiye fayda sağlayabileceğini düşünür. Bu şekilde iman edenler, Allah'ın huzuruna günahsız bir halde çıkarlar. İbn Arabî'ye göre azap anında iman edenlerin o anda kurtarılmamalarının sebebi onların yeniden günaha düşmemeleri, huzuru ilâhiye temiz bir şekilde çıkmaları amacına yöneliktir (İbn Arabî, 1994: 6/429: 386. Bab).

Âlimlerin büyük çoğunluğuna göre “iman-ı yeis” geçerli değildir. Bu konuda hem Kur'ân'da hem de hadislerde birçok deliller mevcuttur. Mesela En'âm suresi 158. ayeti bu konuda açık bir hüccettir. Nitekim seleften İbn Abbas (ra), Mücâhid (v.103/721), Katâde (v.117/735) ve İbn Cureyc (v.150/767) gibi birçok âlim; bu ayette söz konusu olan meleklerin ruhu kabzetmek için gelen melekler, “Allah'ın gelmesi”nden maksadın kıyametin kopması, “Allah'ın ayetleri”nden maksadın da güneşin batıdan doğması olduğunu ifade ederek ayeti tefsir eder (el-Feyrûzâbâdî, 2012: 161; Taberî, 2000: 12/245-246).

Mâtürîdî (v.333/944), ölüm tehlikesinin mutlak bir kesinlikle geldiğine kanaat getirildikten sonraki imanın kişiye bir faydası olmayacağını açık seçik ifade etmiştir (Mâtürîdî, 2005: 4/329). Burada Kehf 29 ve Mu'min 84-85. ayetlerinin açık beyanı göz önünde bulundurulduğunda açıklık kazanan gerçek, imanın bir kanaat, muhakeme ve karar sonucu gerçekleştiği ve bunun kalp tarafından tasdik edilmiş olmasının şart olduğu hakikatidir. Ölüm korkusu veya büyük bir tehlike altında kalan kişinin psikolojik hali tüm muhakeme ve düşünme yeteneğini kullanarak kalbiyle tasdik ettiği bir kanaati doğal fitratı gereği izhar etmesi söz konusu olmaz. Sadece göstermelik ve dil ile yapılan bir kabul ve itiraftan öteye gidemez (Feyrûzâbâdî: 511). Yeis halindeki kişiler hem hür iradeye sahip değildir hem de bir zamanlar onun için gaybî olan hususlar artık gaybî olmaktan çıkmış, zahir olmuştur. Bu nedenle yeis halindeki iman geçerli sayılamaz.

Yeis halinde imanın kabul olmayacağına ilişkin hadislerde de mevcuttur. Mesela: *“Güneş batıdan doğmadıkça kıyamet kopmaz. Güneş batıdan doğduğu zaman, insanlar onu gördüğünde hep birlikte iman ederler. Bu, daha önceden iman etmeyenlere artık imanın fayda vermediği bir vakittir.”* gibi hadisler bu konuda delil olarak görülmektedir (Buhârî, 2014: “Tefsir”, 6 (No. 4636), “Rikâk”, 40 (No. 6506); Müslim, 2011: “İman”, 248; İbn Mâce, 2013: “Fiten”, 31 (No. 4068); Ebû Dâvûd, 2017: “Melâhim” 12 (No. 4312). Buna bağlı olarak bazı bilginler, “iman-ı yeis”in kabul olmayacağı görüşü hakkında icmâ olduğunu ileri sürerler (Ali el-Kârî, 2015: 4/217; İbn Âbidîn, 3/94).

4.1.2. Vahdet-i Vücut (Ayniyet: İttihat: Hulûl Meseleleri)

Yüce Allah, Nisa suresi 171. ayetinde Hristiyanların Teslis (Üçleme: Baba-Oğul-Kutsal Ruh) inancından vazgeçmelerini ister ve Allah'ın tek ilah olduğunu bildirir. Âlûsî, bu ayetin tefsirinde, “Gizli birtakım eller sûfîlerin sözlerini Hristiyanların sözlerine benzetirler ve bu sözlerde, Hristiyanların sözlerinde olduğu gibi, tecsîm, ayniyet, ittihat ve hulûl olduğunu gösteren ifade ve ibareler vardır, diye ileri sürerler. Ama bu doğru değildir ve öyle düşünülmemesi gerekir. Bu tür iddialar ancak sûfîlerin sözlerinin hakikatine vakıf olamayan, onların meşreplerini idrak edemeyenlerin ileri sürdükleri vehimlerden ibarettir.” dedikten sonra, sûfîlerin bu tür söz ve düşüncelerle hiç alakaları olmadığını ispat etmeye çalışır; onların sözlerinden bu iddiaları çürüten deliller getirir ve bu arada İbn Arabî'den de nakiller yapar.

1-) Ayniyet Meselesi: “Ayniyet” kelimesi sözlükte “aynısı olma” anlamına gelmektedir. Hak Teâlâ ile mahlûkat arasında lügavî manada bir ayniyet düşünülemez. İbn Arabî'nin Allah'ın mahiyeti ile âlemin (diğer bütün varlıkların) mahiyetinin farklı olduğunu ifade ettikten sonra dile getirdiği şu sözler bunun açık delilidir: “Bu durum âlemin Hak (Teâlâ'nın) aynısı olmadığını göstermektedir. Hak Teâlâ (varlığının alametleri) mevcudatta zuhur etmiştir. Eğer âlem, Hak Teâlâ'nın aynısı olsaydı Hakk'ın bedî' olması sahih olmazdı.” (İbn Arabî, 1994: 8/56. (558. Bab); Âlûsî, 2014: 3/209).

Hâlbuki Allah, bedî'dir. Bedî' ismi, O'nun Esmâ-i Husnâ'sındandır. İbn Arabî'nin bu konudaki başka bir sözü de ayniyetin söz konusu olmadığını gösterir. İbn Arabî, En'âm suresinin 59. ayeti hakkında şunları kaydeder: “Gaybın anahtarlarını bilen yalnızca O'dur. O'ndan başkası bunları bilemez. Bu ayette senin O olmadığını sana bildirir ve ispatlarım. Zira sen O olsaydın gaybın anahtarlarını bizzat bilirdin. Bir şeyi ancak bir bildirici sayesinde bilebiliyorsan o zaman sen bildirici değilsin.” (İbn Arabî, 1994: 5/531. (360. Bab); Âlûsî, 2014: 3/209).

2-) İttihâd Meselesi: “İttihat” kelimesi sözlükte bir olmak ve birleşmek gibi anlamlara gelir. Terim olarak da Allah'ın başka bir varlık ile birleşmesi anlamında kullanılır. Âlûsî, sûflerin sözlerinde ittihadla ilişkin sözler bulunmadığını ispata çalışır ve bu konuda İbn Arabî'den nakiller yapar. Âlûsî'nin nakline göre İbn Arabî bu konuda şunları kaydeder: “Eğer ittihat mefhumu, iki varlığı bir kılmak anlamına geliyorsa bu imkânsızdır. Zira iki varlıktan her birinin bizzat kendisi, ittihat (bir olma) halinde var olacaksa o zaman yine iki ayrı varlık söz konusu olur. Eğer ikisinden sadece birisi var olup diğeri yok olursa o zaman da sadece biri vardır. Bu durumda da ittihat mümkün olmaz; çünkü ittihat için iki zatın varlığı gerekir.” (Âlûsî, 2014: 3/209; İbn Arabî'nin “Marifet” adlı eserinden naklen.)

Âlûsî, İbn Arabî'nin *Kitâbu'l-Hû* adlı eserinde de ittihadın hem suret hem mana olarak muhal olduğunu ifade ettiğini belirtir (Âlûsî, 2014: 3/209). Ayrıca İbn Arabî de, *Futûhât-ı Mekkiyye* adlı eserinde ittihadın imkânsız olduğunu dile getirir. Buna göre Allah Teâlâ, küllî ruha şu şekilde hitap etmiştir: “İlahi sırlar ile sana nasıl yardımlarda bulunduğumu bilmene izin vermedim. Zira bunu müşahede etmeye senin gücün yetmez. Eğer bunu bilseydin “inniyet” birleşirdi. İnniyetin birleşmesi ise muhaldir. Dolayısıyla bu durumu müşahade etmen imkânsızdır. Mürekkebin inniyeti basite dönüşür mü? Hakikatlerin dönüşmesine yol yoktur.” (İbn Arabî, 1994: 1/312. (5. Bab); Âlûsî, 2014: 3/209). Bu sözlerden ittihadın imkânsız olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

3-) Hulûl Meselesi: “Hulûl” sözlükte bir şeyin diğeri bir şeye girmesi anlamına gelir. Terim olarak “hulûl” ise Allah'ın bazı eşyanın içine sirayet etmesi veya bazı kişilerin içine girmesi anlamına gelir (Uludağ, 2016: 173). Âlûsî, sûflerin sözlerinde “hulûl”un nasıl anlaşıldığını anlatır ve bunlarda sözü edilen iç içe girmenin söz konusu olmadığını açıklar. Allah kendi zatıyla kaim olduğundan, O'nun başkasıyla kaim olduğu bir mahal söz konusu olamaz. Yani O'nun başka biriyle kaim olması imkânsızdır. Demek ki Sûflerin yaptıkları hulûl tarifine göre Allah'ın herhangi bir varlığa hulûl etmesi mümkün değildir. Bizzat İbn Arabî de Allah'ın herhangi bir mahalle hulûl etmediğini bir misalle açıklar: “Güneşin nuru Aya dolunay halinde iken tecelli ettiğinde müşahede edilen durum ile Ay dolunay halinde değilken tecelli ettiğinde gözlenen durum birbirinden farklı olur. Bu hususta şüphe yoktur. İlahi iktidar da böyledir. İlahi iktidar bir kulda tecelli ettiğinde, fiiller her ne kadar ilahi iktidarla gerçekleşse de kuldaki zuhur etmektedir. Fiiller, bu tecelligâh vasıtasıyla olduğu için, hüküm değişmektedir. Tecelligâh tıpkı bir ayna gibidir (Yani aynada zuhur eden tecellinin aynaya hulûl ettiği söylenemez). Akıl ile malumdur ki Ayn kendisinde Güneşin nurundan bir şey yoktur. Güneş zatıyla Aya da intikal etmemiştir. Ay, Güneşin yalnızca tecelligâhdır. Kul da aynı böyle kendini yaratan Rabbi için herhangi bir hulûl olmaksızın sadece bir tecelligâh ve mazhargâhtır.” (İbn Arabî, 1994: 4/545: 292. Bab); Âlûsî, 2014: 3/209).

Yani bir şeyin tecelligâhı o şeyin mahalli değildir. Mesela aynada görünen aynanın kendisi değil, ondan başka bir şeydir. Bir mahalle hulûl eden, orada hâsıl olmuş, karar kılmış demektir. Bir şeyde zuhur (tecelli) etmek ile ona hulûl etmek farklı şeylerdir. Zuhur ile Allah hakkında tenzihi mananın gerçekleşmesi mümkün iken hulûl ile tenzihi mananın tahakkuk etmesi mümkün değildir.

Âlûsî'ye kalırsa mutasavvıflar söz ve yazılarında “ayniyet, hulûl, ittihâd” gibi kavramları kullanmaktan sakınmalıdır. Onlar bu kavramlarla kendilerinin belirledikleri birtakım manaları kast etseler de zahiren bu kelimeler başka manalara da geldiklerinden, kötü niyetli kişilerin tenkitlerine fırsat vermemek için onları kullanmamaları evladır. Şayet bu tür kelime ve kavramlar kullanılmazsa birçok yanlış anlama ve tenkidin de önüne geçilmiş ve farklı taifeler arasındaki gergin hava yumuşatılmış olur (Âlûsî, 2014: 3/210).

4.1.3. Hz. Mûsâ'nın Allah'ı Görme İsteği

Hz. Mûsâ'nın, Yüce Allah'ı görmek istediği Onun da kendisine, “Beni asla göremezsin.” cevabını verdiği Kur'an'da ifade edilmiştir (7/A'râf 143). Bu mesele “Ru'yetullah” şeklinde formüle edilen ve mezhepler arasında farklı yaklaşımlar zuhur eden bir konudur. Burada söz konusu meseleyi kabul edenler ve etmeyenler, delilleri ve tenkitleri çapında ele alamayız. Zira burada bizi sadece İbn Arabî'nin konuya ilişkin kanaati ve Âlûsî'nin buna nasıl yaklaştığı ilgilendirmektedir.

Âlûsî'ye göre, A'râf 143. ayetinden anlaşıldığı kadarıyla Hz. Mûsâ'nın, Rabbini görmek istediği ortak bir kanaattir. Görüp görmediği ise ihtilâflıdır. Ekseri ulema Hz. Mûsâ'nın ne bayılmanın öncesinde ne de sonrasında Rabbini gördüğü kanısındadır. İbn Arabî ise, “Mûsâ bayıldıktan sonra Rabbini gördü ve onun bayılması ölümdü.” der. İbn Arabî, Hz. Mûsâ'ya bizzat Allah'ı görüp görmediğini sorduğunda onun da zikredilen şekilde cevap verdiğini ifade eder (Âlûsî, 2014: 5/51). İbn Arabî, Hz. Mûsâ ile görüşmesini şöyle anlatır: “Hz. Mûsâ'ya ‘Muhakkak ki Allah, risâleti ve kelamıyla seni insanlara üstün kıldı. Sen Allah'ı

onu tekfir etmenin tam bir dalalet ve ceza gerektiren bir zulüm olduğunu ifade eder. Kuvvet ve zayıflık yönünden deliller farklı olsa da, sonuçta İbn Arabî'nin de dayandığı birtakım deliller olduğuna işaret eder (Âlûsî, 2014: 6/177).

Abdulvehhab eş-Şa'rânî (v.973/1565) İbn Arabî'nin Firavun'un imanının geçerli sayıldığı görüşünü savunduğu şeklinde dile getirilen iddialarını reddeder. Ona göre İbn Arabî'ye Firavun'un imanının kabul edilmesi görüşünü nispet edenler yalan söylemiş ve ona iftira atmışlardır. Çünkü İbn Arabî böyle bir görüşe sahip olsaydı Firavun'u ebediyen cehennemden çıkamayacak kimseler arasında zikretmezdi. Şa'rânî'ye göre bu konuda iki ihtimal var. Bu tür görüşler, İbn Arabî'ye atılan birer iftiradır. İkinci ihtimal ise İbn Arabî, Firavun'un imanının kabul edildiğini söyleyen Ebû Bekir Bâkîllânî'ye (v.403/1013) tabi olmuştur. Ebû Bekir el-Bâkîllânî'nin bu konudaki delili, Allah'ın Firavun hakkında onun iman sözlerini söylediğini bildirmesinden sonra bu duruma ters bir ifade bildirmemesidir. Kısacası, Şa'rânî imamların tamamının Firavun'un imanının kabul edilmediğine dair icmâ ettiklerine, İbn Arabî gibi bir kişiden icmâ aykırı bir görüşün nakledilmemesi gerektiğine vurgu yapar (eş-Şa'rânî, 2003: 446).

Şa'rânî *el-Yevâkît ve'l-Cevâhir* adlı eserinin en başında İbn Arabî'nin kitaplarında âlimlerin kelamına muhalefet arz eden görüşlerin ya İbn Arabî'ye iftira atılarak sonradan onun kitaplarına ilave edildiğini ya da uygun bir te'vilinin olduğunu ifade ederek onun daima cumhur ulemanın safında olduğunu ve görüşlerinin tamamen Ehl-i Sünnete uygun olduğunu beyan etmeye ve temellendirmeye çalışır (Şa'rânî, 2003: 11).

4.1.5. Hz. Âdem'den Önceki “Âdemler” Meselesi

Âlûsî, “*Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan; ikisinden birçok erkek ve kadın (meydana getirip) yayan Rabbimize karşı gelmekten sakının*” (4/Nisâ 1) ayetinin tefsirinde “*نفس واحدة* – ifadesinin Âdem (as) olduğunu beyan eder ardından da fakihlerden ve muhaddislerden oluşan âlimlerin görüşüne göre babamız Âdem dışında başka bir Âdem olmadığını kaydeder. Ayrıca şu bilgilere de yer verir: *Câmiu'l-Ahbâr* adlı kitapta Yüce Allah'ın, babamız Âdem'den önce 30 tane Âdem yarattığı, her bir Âdem arasında 1000 sene olduğu, bu 30 Âdem'den sonra dünyanın 50.000 yıl harap bir vaziyette kaldığı, daha sonra da 50.000 sene mamur olduğu ve babamız Âdem'in tüm bunlardan sonra yaratıldığı (es-Sebzevârî, 1993: 345-346) anlatılmaktadır.³

Bunun yanında İbn Bâbeveyh (v.381/991), *Tevhîd* adlı kitabında Ebû Ca'fer'in (v.114/733 [?])⁴ “Yüce Allah, 1000'lerce Âdem yaratmıştır” ifadesine yer verir (el-Kummî, ts: 277). İbn Meyssem el-Bahrânî (v.681/1282) de, *Şerhu Nehci'l-Belâğa* adlı eserinde Muhammed el-Bâkîr'in: “Babamız Âdem'den önce binlerce hatta daha fazla Âdem gelip geçmiştir” sözüne yer verir. Âlûsî de, İbn Arabî'nin *Fütûhât-ı Mekkiyye*'sinde babamız Âdem'den 40.000 yıl önce başka bir Âdem'in var olduğunu çağrıştıran ifadeler olduğunu aktarır. İbn Arabî, Hz. İdris ile konuşurken bu tür bilgilere ulaştığını kaydeder (Âlûsî, 2014: 2/391-392).

Ehl-i Sünnet âlimleri, Âdem'den (as) önce 30-40 Âdem'in dünyaya geldiği, her birinin neslinin 1000 senelik dönemler halinde yaşadktan sonra yok olup gittiklerini ifade eden rivayetlerin zahirine itikat edilmesini doğru bulmazlar. İmam Rabbânî (v.1034/1624), İbn Arabî'nin bu sözlerini, zahirinden farklı bir şekilde açıklamaktadır. Ona göre bu sözlerin açıklaması şu şekildedir: Âdem'den önce geçmiş olan bütün Âdemler, misal âleminde (es-Serhendî, 2009: 2/719) var olup, şehadet (görünen) âleminde bulunmamaktadır.

Şehadet âleminde bulunan, yeryüzünde Allah'a halife olma şerefine nail olan, meleklerin secde ettiği zat sadece beşeriyetin babası olan Âdem'dir. Âdem'den önce bulunan Âdem'ler, beşeriyetin atası olan Âdem'in latifelerinin ve sırlarının görünüşlerinden ibarettir. Âdem'den başka birer varlık değildir (Rabbânî, 2009: 2/713-714).

Ehl-i Sünnet âlimleri, birden çok Âdem'in var olduğuna dair gelen rivayetlerin zahirine itikat edilmesini doğru bulmayı kabul etmez. Hatta Zeynu'l-Arab birden çok Âdem olduğuna itikat edenlerin kâfir olacağını açıkça ifade eder (Âlûsî, 2014: 2/392). Netice olarak bu tür rivayetlere güvenilemez. Zira birçok bilgin bu rivayetlere itimat etmez (Sebzevârî, 1993: 345, 2. Haşiye).

Âlûsî'ye göre İbn Arabî'nin bu tür görüşlerini kabul etmeyenler, onun sözlerini zahiri manayı esas alarak değerlendirenlerdir. Filhakika onun bazı görüşlerinin zahiren İslâmî ilim disiplinine uymadığı açıktır. Bu nedenle bazı sözlerinin zahiri Ehl-i Sünnet âlimleri tarafından makul ve makbul görülmez ve te'viline gidilir. Bunun en göz önündeki misali İmam-ı Rabbânî'nin, onun görüşlerini makul ve makbul bir çerçeveye oturtmak için giriştiği te'villeridir.

3.1.6. Keşif Yoluyla Hadis Tespiti-Tashihi Meselesi

“*Ben cinleri ve insanları, ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.*” (Sebzevârî, 1993: 345, 2. Haşiye).

Âlûsî, birçok müfessir gibi ayetteki (ليعبدون) ifadesini (ليعرفون) kelimesiyle tefsir etmektedir. Ona göre ayette sebep zikredilip müsebbep irade edilmektedir. Yani ibadet, marifetin sebebidir. Bu tefsire göre insanlar ve cinler Allah'ı tanımak için yaratılmışlardır. Âlûsî, burada “*Ben gizli bir hazinedim. Bilinmek istedim. Beni tanınsınlar diye mahlûkatı yarattım*” (كنت كنزا)

³ Elimizde bulunan *Rihû'l-Meanî* baskısında, aktardığımız naklin *Câmiu'l-Ahbâr* adlı kitabın 15. faslında olduğu bildirilir. Yaptığımız incelemelerde ise mezkûr rivayetin 83. faslında olduğu tespit edilmiştir.

⁴ Âlûsî, kitabında rivayetin “Sâdık”tan yapıldığını bildirir. “Sâdık” denildiğinde ilk akla gelen Muhammed el-Bâkîr'in oğlu Ca'fer es-Sâdık'tır (v.148/765). Hâlbuki belirtilen kaynaktan rivayet Ca'fer es-Sâdık'tan değil, babası Ebû Ca'fer Muhammed el-Bâkîr'dan yapılmıştır.

(مخفيا فأحببت أن أعرِف فخلقت الخلق لأعرف) şeklinde bir rivayetin varit olduğunu, Saîduddin el-Fergâni'nin (v.699/1300) *Muntehâ'l-Medârik* adlı eserinde bu rivayeti zikrettiğini kaydeder. İbn Arabî de *Fütühât-ı Mekkiyye* adlı eserinde bu rivayeti farklı lafızlarla (كنت كنزا لم أعرِف فأحببت أن أعرِف فخلقت الخلق و تعرفت إليهم فعرفوني) zikredip *hadisin keşfen sahih olup naklen sabit olmadığını* (ورد في (الحديث الصحيح كشفاً لغير الثابت نقلاً (İbn Arabî, 1994: 4/51: 198. Bab).

Hadis âlimleri, sünnetin tespitinde kıstas olarak senedi ve ricali esas alırlar; bunun dışındaki kanalları genelde kapatırlar. Senedi zayıf ve uydurma olan rivayetleri cerh ve tadil ilkelerine tabi tutarlar. Bu kıstaslara uymayan rivayetleri tenkit eder ve mahkûm ederler. Bu nedenle İbn Teymiyye (v.728/1328), Zerkeşî (v.794/1392) ve İbn Hacer (v.852/1449) gibi hadis konusunda hatırı sayılır âlimler bu tür senetsiz rivayetlere itibar eden tasavvuf ehlini sert biçimde tenkit ederler. Âlûsî de, keşif yoluyla hadisleri tashih etmeye çalışmak sûfîlerin genel karakteri ve İbn Arabî'nin de bu taife mensup olduğu gerçeğini ifade eder (Âlûsî, 2014: 14/22).

Hadislerin sıhhatini tespit etmede keşif metodu kullanma Ehli Hadis ile Ehli Tasavvufu karşı karşıya getirmiştir. Birisi senede ve orada yer alan ricali fevkalade önem atfederken diğeri keşfe çok önem vermiştir. Bu farklı öncüller ve önkabuller her iki kesimin birbirlerine kuşkulu şekilde bakmalarına yol açmıştır. Mutasavvife keşif yoluyla bir hadisin sıhhatinin tespit edilebileceğini ileri sürerken, Ehl-i Hadis bu tür bir metodun sağlıklı metinlere ulaşmamıza yardımcı olamayacağını savunmuştur. Tasavvufta bu metodu ilk kullanan İbn Arabî olmuştur. O, bazı hadisleri keşif yoluyla aldığını, diğer bazılarını ise bu yolla cerh veya ta'dile tabi tuttuğunu ileri sürmüştür. Bu metod ondan sonra da kimi zevat tarafından kullanılmıştır (Avcı, 2004: 167).

Bahsini ettiğimiz konuda çok fazla hadis söz konusu değildir; toplam sayı 10-15 hadis ile sınırlıdır. Bunların çoğu da *Fütühât-ı Mekkiyye* adlı eserde kayıtlıdır. Yani bu yolla hadis literatürüne kayda değer bir katkı yapılmış değildir. Zaten İbn Arabî de birçok eserinde genellikle Ehl-i Hadis'in metodunu kullanmış ve onların tespit ve kararlarına uymuştur. Yine de kimi kişiler bazı hadislerin keşif yoluyla sıhhatine karar verirken bunu İbn Arabî'ye nispet etmeyi tercih ederler (Avcı, 2004: 161).

Kettânî (v.1345/1927), İbn Arabî'yi 7. asrın muhaddisleri arasında sayar (Avcı, 2004: 167). Bu da onun hatırı sayılır bir hadis birikimine ve usulüne vakıf olduğunu gösteren bir işarettir. Her şeye rağmen İbn Arabî'nin keşfe daha çok önem verdiği tartışma götürmez bir gerçektir. O, Hz. Peygamber'in (sas) keşif ehlinin yanında olduğunu, keşif ehlinin hükümleri sadece Hz. Peygamber'den (sas) aldıklarını ifade etmekte kendisinin de bu nedenle herhangi bir mezhebe mensup olmadığını belirtmektedir (İbn Arabî, 1994: 6/78: 366. Bab). Zira o, müşahede yoluyla Hz. Peygamber'le (sas) beraber olduğu için ahkâma dair her şeyi Hz. Peygamber'den (sas) öğrenmekte ve bu nedenle ahkâmı açıklayan mezhebe ihtiyaç duymamaktadır.

İbn Arabî'nin bu açıklamalarından aynı durumun hadisler için de gerçekleştiğini, onun Hz. Peygamber'den (sas) hadisler hakkında da bilgi aldığını anlamamız, böyle bir yorumda bulunmamız pek de güç değildir. İbn Arabî'nin ifade ettiği "Sika (güvenilir) raviler tarafından nakledilip zahiren "sahih" olarak bildiğimiz bazı hadisler, haddi zatında, sahih değildir. Rivayet zincirindeki bazı zaaf noktaları sebebiyle "zayıf" olarak tanımladığımız bazı hadisler de haddi zatında sahihtir" (İbn Arabî, 1994: 4/7: 188. Bab) sözleri de bahsettiğimiz durumu teyit eder. Çünkü bahsedilen hadislerin sıhhat ve zayıflığı zahiri rivayet bilgileri haricinde (başka seçenek olmadığı için) ancak müşahade yoluyla Hz. Peygamber'e (sas) sorularak öğrenilebilir. Nitekim o, keşif yoluyla bizzat Hz. Peygamber'le (sas) görüşerek onun meclislerine katılabildiğini, hadislerini ona arz ederek hangi hadislerin kullanıma elverişli olup olmadığını bu yolla bir kanaate ulaşabildiğini ileri sürer (Avcı, 2004: 175).

İbn Arabî'nin keşif yoluyla sahih olduğunu tespit ettiğini ileri sürdüğü bazı hadis rivayetleri:

1-) İbn Arabî, "*Muhakkak ki Allah, Âdem'i (as) kendi sureti üzere yaratmıştır*" (إن الله خلق آدم على صورته) hadisini (Müslim, 2011: "Birr, sıla ve âdâb", 115; Ahmed b. Hanbel, 1995: 12/275) (No. 7323) zikrettikten sonra Hz. Peygamber'in söylediğini ileri sürdüğü benzer bir rivayetten bahsetmektedir. Bu rivayet, başta zikredilen hadisin son kısmındaki "على صورته" lafzı yerine "على صورة الرحمن" şeklinde zikredilmiş halidir. İbn Arabî bahsettiği bu ikinci rivayet hakkında "*Bu rivayet, her ne kadar nakil ehlinin yoluyla sahih olmasa da keşif yoluyla sahihtir*" (وهذه الرواية وإن لم تصح من طريق أهل النقل فهي صحيحة من طريق الكشف) der (İbn Arabî, 1994: 1/299: 5. Bab).

2-) "*Resûlullah (sas), ihramlının kemer (bele bağlanan para kesesi) kullanmasına ruhsat verdi*" (رخص رسول الله صلى الله عليه) hadisi hakkında İbn Arabî: "Bu hadis, her ne kadar hadis ehline göre sahih olmasa da, keşif ehline göre sahihtir" (وهذا الحديث لا يصح عند أهل الحديث وهو صحيح عند أهل الكشف) der (İbn Arabî, 1994: 2/676: 72. Bab).

3-) "*Zemzem ne niyetle içilirse onun içindir*" (ماء زمزم لما شرب له) İbn Arabî, hadisi Dârekutnî'nin (v.385/995) Câbir⁵ rivayetiyle tahrîc ettiğini (İbn Mâce, 2013: "Menâsik", 78 (No. 3062); Ahmed b. Hanbel, 1995: 23/140 (No. 14849); Dârekutnî, 2004: 3/354 (No. 2739) ifade ettikten sonra hadisin yaşayarak elde ettiği bir tecrübe sayesinde sahih olduğunu ifade eder. O, bu durumu "Bana göre bu haber zevk ile sahihtir. Çünkü ben Zemzem'i bir iş için (bir şeye niyetle) içtim ve o iş (şey) hâsıl oldu" (وهذا الخبر صح عندي بالذوق فأبى شربته لأمر فحصل لي) sözleriyle açıklar (İbn Arabî, 1994: 2/700: 72. Bab).

4-) İbn Arabî, "*Muhakkak ki Allah, bir şeye tecelli ettiğinde o şey O'na boyun eğer*" hadisini naklederken "*Keşfin tashih ettiği bir hadiste Hz. Peygamber (sas) şöyle buyurdu*" (إن الله إذا تجلى لشيء خضع له) der (İbn Arabî, 1994: 3/556: 177. Bab).

5-) İbn Arabî, "*Sözlerinizde aşırılık, kalplerinizde fesat olmasaydı muhakkak siz de benim gördüğümü görür, işittiğimi işitirdiniz*" hadisini nakletmeden önce "*Hz. Peygamber'in (sas) keşfe göre sahih bir hadisteki şu sözüdür*" (وهو قوله عليه السلام في) der.

⁵ *Fütühât-ı Mekkiyye*'de Dârekutnî'nin hadisi Câbir rivayetiyle tahrîc ettiği bildirilmektedir. Diğer hadis kaynaklarında da hadis Câbir vasıtasıyla rivayet edilmektedir. Gördüğümüz kitap baskısına göre ise Dârekutnî, hadisi İbn Abbas vasıtasıyla rivayet etmektedir. (ed-Dârekutnî, 2004: 3/354 (No. 2739).

(الحديث الصحيح في الكشف فقال صلى الله عليه وسلم: لولا تزييد في حديثكم و تمريح في قلوبكم لرأيتم ما أرى و لسمعتم ما أسمع rivayet edildiğini ifade eder (İbn Arabî, 1994: 5/252: 334. Bab).

6-) İbn Arabî, *“İlimden öylesi vardır ki, gizlidir. Onu ancak Allah'ı bilenler, bilir. Onlar bu ilimle konuştukları zaman onları ancak Allah'tan gafil olanlar inkâr eder”* şeklinde bir rivayet zikredip bu rivayet hakkında: *“Keşif yoluyla gelen bu hadis, keşif ehline göre üzerinde icmâ edilen sahih bir hadistir”* (و هذا من طريق الكشف عند اهله حديث صحيح مجمع عليه) şeklindeki kanaatini izhar eder (İbn Arabî, 1994: 5/466: 354. Bab).

İbn Arabî'nin bunların dışında *Fütühât-ı Mekkiyye* ve diğer eserlerinde zikrettiği hadisleri Ehl-i Hadisin usul kaidelerine uygun biçimde kullanır. Onun keşfe dayalı olarak rivayet ettiği hadislerin çoğunda senedi kullandığı gözlemlenmektedir. Burada hatırdı tutulması gereken önemli bir husus da şudur: Keşif ve müşahede yoluyla elde edilen bilgilerin sadece sahibini ilgilendirdiği ve belli şartları taşıması kaydıyla ancak onun için delil niteliği taşıyabileceği düsturdur. Ayrıca keşfe dayalı bilginin sahibi için delil olması da şer'î kaidelere uygun olup olmamasına bağlıdır (Sifil, 2016: 1/147).

Keşif sahibi sadece şer'î kaidelere muvafık olan keşifler ile amel edebilmektedir. Bu da sadece kendisi için geçerli bir durumdur. Zira keşfe vakıf olan bir kimsenin muttali olduğu bilgiler, başkaları için delil olma özelliği taşımaz. İbn Arabî'nin bu konudaki görüşü de bu yöndedir (Avcı, 2004: 182).

Muhyiddin b. Arabî (v.638/1240), Sadrettin Konevî, Abdulvehhab eş-Şa'rânî, İbn Hacer el-Heytemî (v.974/1566), Abdülaziz ed-Debağ (v.1132/1720), İsmail Hakkı Bursevî (v.1137/1725) ve Aclûnî (v.1162/1749) gibi âlimler keşif ile hadislerin rivayet ve tashih edilebileceğini kabul ederler (Avcı, 2004: 167-181).

Aliyyu'l-Karî (v.1014/1605), Abdülhay Leknevî (v.1304/1886), Mubârekfûrî (v.1353/1934), İsmail Hakkı İzmirli (v.1946), Abdülfettah Ebû Ğudde (v.1418/1997), Nâsiruddîn el-Elbânî (v.1999) ve Ahmed ez-Zeyn gibi ilim adamları da keşif yoluyla hadis rivayetine geçit vermezler (Avcı, 2004: 161).

4.1.7. Gökleri Tutan Direk ve İnsan-ı Kâmil Meselesi

(الله الَّذِي رَفَعَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا) *“Allah, gökleri gördüğümüz herhangi bir direk olmaksızın yükseltendir”* (13/Ra'd 2).

(خَلَقَ السَّمَاوَاتِ بِغَيْرِ عَمَدٍ تَرَوْنَهَا) *“Gökleri gördüğümüz herhangi bir direk olmaksızın yaratmıştır”* (31/Lukmân 10).

Bu ayetlerin tefsiri hakkında iki görüş öne çıkar. Birincisi, Göklerin bizim göremediğimiz direklerle yükseltildiği, ikincisi ise göklerin direksiz olarak yükseltildiği şeklindedir (el-Ferrâ', ts: 2/57; Mâturîdî, 2005: 6/302).

İbn Abbas (ra), Mücâhid ve Katâde'den bizim göremediğimiz direklerin var olduğuna dair birçok rivayet vardır (Taberî, 2000: 16/323-324). Bu görüşü savunanlara göre ayette geçen (تَرَوْنَهَا) kelimesi (عَمَدٍ) kelimesinin sıfatıdır (Zeccâc, 1988: 3/136).

Âlûsî, *“gördüğümüz herhangi bir direk olmaksızın”* ifadesini tefsir ederken: *“görülen direklerle değil, bilakis görülmeyen direklerle yükseltti”* der. Yani ona göre Allah, gökleri direksiz bir şekilde yükseltmemiştir. Bilakis gökleri tutan ancak bizim göremediğimiz direkler vardır. Bu görüşü savunanlara göre görülmeyen direklerden maksat, Allah'ın kudretidir (Zeccâc, 1988: 3/136; es-Semerkindî, 2014: 2/182).

Allah'ın, gökleri direk olmaksızın yarattığını/yükselttiğini düşünenler, İyâs b. Muaviye'nin (v.122/740) *“Gökyüzü, yeryüzü üzerinde tıpkı bir kubbe gibidir.”* sözünü delil olarak gösterirler (Taberî, 2000: 16/325). Gerçekten de kubbeler, buldukları zemin üzerinde herhangi bir direğe ihtiyaç duymaksızın dururlar.

Bu görüşü savunanlara göre *“ترونها”* kelimesi *“عمد”* kelimesinin sıfatı değil, bilakis yeni bir cümle için başlangıçtır. Zeccâc'a (v.311/923) göre bu durumda mana, *“Allah, gökleri direk olmaksızın yükseltendir, siz gökyüzünü böyle görüyorsunuz”* şeklinde olacaktır (Zeccâc, 1988: 3/136). Bu her iki görüş de görülmeyen şeyin Allah'ın kudreti olduğu konusunda ittifak etmektedir (Semerkandî, 2014: 2/182).

İbn Arabî ise bu ayetleri açıklarken *“gökleri tutan direkler”*in *insan-ı kâmil* olduğunu ileri sürer (Âlûsî, 2014: 7/127). Onun konuya ilişkin açıklaması *Fütühât-ı Mekkiyye*'de yer almıştır: *“Bil ki! İnsan-ı kâmil, gökyüzünün direğidir. Allah, onun varlığı sebebiyle gökyüzünü tutarak yeryüzüne düşmesini engeller. (Tüm) İnsan-ı kâmiller berzah'a intikal ettiklerinde (ve yeryüzünde insan-ı kâmil kalmadığında) gökler çöker veya düşer. İşte bu, Allah'ın, Gök de yarılmış ve artık o gün o da çökmeye yüz tutmuştur (69/Hâkka 16) ayetinin tecelli ettiği andır”* (İbn Arabî, 1994: 6/226. (371. Bab). Gökler şeffaf ama sert cisimler gibi olduğundan çöktüklerinde çok büyük felaketler olacağını da uzun uzadıya anlatır.

4.1.8. “Sırat-ı Müstakîm” Kavramının Tefsiri

Âlûsî, *“mustakîm”* lafzının tefsirini yaparken *“kendisinde hiçbir eğrilik olmayan düz bir yol”* ifadesini kullanır. Ayrıca onun *“Hak yol”*, *“İslam milleti”*, *“Kur'an”* (Âlûsî, 2014: 1/95), *“apaçık yol”* (Ebû Ubeyde, 1381: 24) manasında olduğu da ifade edilir.

Taberî, te'vil (tefsir) ehli olan bütün ümmetin *“sıratı müstakîm”*in kendisinde hiçbir eğrilik bulunmayan apaçık bir yol” manasında olduğuna dair icmâ ettiğini bildirmektedir (Taberî, 2000: 1/170). Şa'râvî'ye göre ise: *“gayeye ulaştıran yol”* demektir. O, bu yola neden *“sırat-ı müstakîm”* dediğini şöyle açıklar: *“Çünkü o, gayeye ulaştıran yolların en kısasıdır. İki nokta arasındaki en kısa yol, müstakîm (doğru) olan yoldur. Nitekim bir mekâna gitmek istediğinde kendisinde eğrilik olmayan düz yoldan gidersen. Çünkü o yol, dümdüzdür.”* İbn Arabî ise *“sırat-ı müstakîm”*i: *“O, cem' ve tefrika halinde tevhidin sübutudur”* ifadesiyle

Yani İbn Arabî'nin bazı görüşlerinin zahiren İslâmî ve tecrübi bilimlerin ilke ve düsturlarına uymadığı açıklık kazanmıştır. Onun bu tür görüş ve tahminlerini Ehl-i Sünnet âlimleri de uygun görmez ve onları en iyi tahminle te'vil etme yoluna giderler.

Bu nedenle bir kanadı selefte diğer kanadı tasavvufa dayanan Mahmûd Âlûsî'nin, İbn Arabî'nin bu gibi görüş ve düşünceleri hakkındaki tavrı nettir. O her şeye rağmen ona karşı insafı bir duruş sergiler. Tefsirinin pek çok yerinde esas olanın selef ve cumhur ulemanın görüşü olduğunu açıkça ifade eder. Bununla beraber o, İbn Arabî'nin zahiren Kur'an'a ve Sünnete uymayan görüşlerine katılmadığını ifade ederken aşırı te'vil ve aşırı tenkit kanallarını kullanmaz. Onun kendisine mahsus delil ve mesnetleri olduğunu düşündüğünden hakkında olumsuz herhangi bir ifade kullanmaktan sakınır. Bu makul ve mutedil yaklaşımı nedeniyle İbn Arabî'ye ölçsüz biçimde saldıran ve onu tekfir edenleri hiç de yumuşak olmayan bir dille eleştirmiştir.

Özcesi, Âlûsî'nin yaptığı bu iş gayet âlimane ve insafkarane çok aziz bir edimdir. Ümmet ve milletin ulemadan beklediği hizipleşme ve tefrikaya çıkan yol ve yöntemleri kullanmaktan sakınmalarıdır. Bunun yerine insaf, hikmet, şefkat ve merhamet kanatlarını gererek bazı karmaşık, çetrefilli ve kördüğüm haline gelmiş konuları ele almaları ve onlara teenni, sabır, metanet, iyi niyet ve karşılıklı anlayışla yaklaşarak bilmeyenlere veya yarım bilenlere hayırda öncülük ederek puslu havayı dağıtmaları ve meseleleri vuzuha kavuşturmalarıdır. Âlimlere düşen her zaman ve imkânda tevhîd, vahdet, sevgi, kardeşlik, yardımlaşma, dayanışma üzerinde ümmetin azami çoğunluğunu toplamaya çalışmaktır.

KAYNAKÇA

- Abdubâkî, M. F. (1982). *el-Mu'cemü'l-Mufehres li-Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. İstanbul.
- Abdulhamid, M. (1436/2015). *Evhazu'l-Meânî fi Tehzibi Tefsîr-i Rûhi'l-Meânî*. Beyrut: Dâru'l-Feth.
- Ahmed b. Hanbel (1416/1995). *el-Musned*. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 8 Cilt.
- Ali el-Kârî, Alî b. Sultân (1437/2015). *Mirkâtu'l-Mefâtih Şerhu Mişkâti'l-Mesâbih*. Thk. Şeyh Cemal İtânî. 4. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 11. Cilt.
- el-Âlûsî, Ş. M. (1435/2014). *Rûhu'l-Meânî*. Thk. Ali Abdubârî Atıyye. 4. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 16 Cilt.
- el-Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdullâh. (1436/2015). *el-Furûku'l-Luğaviyye*. Thk. Muhammed Basil Uyûnu's-Sûd. 4. Baskı. Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Avcı, S. (2004). "Keşif Yoluyla Hadis Rivayeti Meselesi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 4/4 (Ekim-Kasım-Aralık), 161-193.
- Bilmen, Ö. N. (2014). *Büyük Tefsir Tarihi*. Sad. Abdulaziz Hatip. İstanbul: Semerkand Yayınları.
- Birişik, A. (2002). "Kur'an (Tarifi ve İsimleri)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 26/383-388. Ankara: TDV Yayınları.
- el-Buhârî, Ebû Abdullâh Muhammed b. İsmâîl. (1435/2014). *el-Câmiu's-Sahîh*. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye.
- el-Bursevî, İ. H. (1430/2009). *Rûhu'l-Beyân fi Tefsîri'l-Kur'ân*. Thk. Abdullatif Hasan Abdurrahman. 2. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 10 Cilt.
- el-Câmî, Abdurrahmân b. Nizâmuddîn. (1424/2003). *Nefehâtü'l-Uns min Hadarâti'l-Kuds*. Thk. Muhammed Edib el-Câdir. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2 Cilt.
- el-Cevherî, İsmâîl b. Hammâd. (1420/1999). *Tâcu'l-Luğa*. Thk. E. B. Yakup & M. N. Tarîfi. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 7 Cilt.
- Çağrı, M. (2013). "Yeis". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 43/397-398. İstanbul: TDV Yayınları.
- Çelik, A. (2008). "Rûhu'l-Meânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 35/213-214. İstanbul: TDV Yayınları.
- Çelik, A. (1996). *el-Alûsî'nin Ruhu'l-Meânî İsimli Eserinde İşarî Tefsir*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Çınar, M. (2011). "Ye's ve Be's Halinde İmanın Hükmü: Firavunun İmanı Örneği". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 41/121-142.
- ed-Dârekutnî, Alî b. Umar. (1424/2004). *es-Sunen*. thk. Şuayb el-Arnaût. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 5 Cilt.
- Ebû Dâvûd, Suleymân b. el-Eş'as. (1438/2017). *es-Sunen*. Thk. M. A. el-Hâlidî. 7. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Ebû Ubeyde, Ma'mer b. Musennâ. (1381). *Mecâzü'l-Kur'ân*. Thk. M. Fuat Sezgin. Kahire: Mektebetu'l-Hancî.
- Eroğlu, M. (1989). "Âlûsî Şehabeddin Mahmûd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2/550-551. İstanbul: TDV Yayınları.
- el-Ferrâ', Yahyâ b. Ziyâd. (ts). *Me'âni'l-Kur'ân*. Thk. A. Y. en-Necâtî ve M. A. en-Neccâr, A. İ. eş-Şelebî. Mısır: Dâru'l-Mısriyye li't-Te'lîf ve't-Tercüme.

- el-Firûzâbâdî, Muhammed b. Ya'kûb. (1428/2007). *el-Kâmûsü'l-Muhît*. Thk. Ebu'l-Vefâ Nasr el-Hürînî. 2. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 4 Cilt.
- el-Firûzâbâdî, Muhammed b. Ya'kûb. (ts). *Tenvîru'l-Mikbâs min Tefsîri İbn Abbas*. Beyrut.
- el-Hâkim en-Nisâbûrî, Muhammed b. Abdullâh. (2009). *el-Mustedrek*. Thk. M. A. Atâ. 4. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 5 Cilt.
- Heyet. (Erişim 28 Şubat 2020). *Kur'an Yolu*. www.kuranmeali.com.
- Heyet (Uludağ, S. & Kara, M. & Tahralı, M. & Yılmaz, H. K. & Erünsal, İ. & Cebecioglu, E. & Uzun, M. & Akkuş, M. & Eraydın, S. & Bilgin, A. & Uçman, A. & Aykut, S. & Kaba, T). (1998). *Sahabeden Günümüze Allah Dostları*. İstanbul: Şule Yayınları, 10 Cilt.
- İbn Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Alî. (1414/1994). *Fütûhâtü'l-Mekkiyye*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Arabî, Muhyiddîn Muhammed b. Alî. (1428/2007). *Mevâku'n-Nucûm*. Edit. Abdulfettâh, Said. "Mukaddime". Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- İbn Dureyd, Muhammed b. el-Hasen. (1431/2010). *Cemheretu'l-Luğa*. Beyrut: Dâru Sâdır, 4 Cilt.
- İbn Mâce, Ebû Abdullâh Muhammed el-Kazvînî. (1434/2013). *es-Sunen*. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye.
- İbn Manzûr, M. (1414/1994). *Lisânu'l-Arab*. 3. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 18 Cilt.
- Karakaş, Vehbi. (2002). *Âlûsî'nin Tefsirinde Ayetlerin İşari Açısından Yorumu*. Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Karakaş, Vehbi. (2013a). "Alusi'nin Ruhul-Maani'sinde İşari Tefsir". *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2: 2, 47-63.
- Karakaş, Vehbi. (2013b). "Âlûsî'nin Rûhu'l-Meânî'sinde İşari Tefsir". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13: 2, 173-188.
- Kılıç, M. E. (1999). "İbnu'l-Arabî Muhyiddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 20/493-516. İstanbul: TDV Yayınları.
- Konuk, A. A. (2017). *Fususu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*. TYEK Başkanlığı, İstanbul.
- el-Kummî. Ebû Ca'fer Muhammed b. Alî. (ts). *et-Tevhîd*. Thk. S. H. el-Huseynî. Beyrut: Dâru'l-Marife.
- el-Mâtürîdî, M. (1426/2005). *Te'vîlâtü Ehli's-Sunne*. Thk. Mecdî Basellûm. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 10 Cilt.
- Molla Hüsrev, Muhammed b. Ferâmuraz. (ts). *Dureru'l-Hukkâm*. Dâru İhyâi'l-Kutubi'l-Arabîyye, 2 Cilt.
- Muslim, H. (2011). *el-Câmiu's-Sahîh*. Thk. A. Şemsuddin. 3. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 5 Cilt.
- en-Nesâî, Ahmed b. Şuayb. (1436/2015). *es-Sunen*. A. Şemsuddin. 4. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- en-Nebbehânî, Yusuf b. İsmail. (2009). *Câmiu Kerâmâtü'l-Evliyâ*. Thk. A. M. Ali. Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye.
- er-Rabbânî, Ahmed b. Abdülehad. (2009). *Mektûbât-ı Rabbânî*. Trc. T. H. Alp & Ö. F. Tokat & A. H. Yıldırım. İstanbul: Semerkand Yayınevi, 3 Cilt.
- er-Râğîb el-İsfahânî, Huseyn b. Muhammed. (1431/2010). *el-Mufredât fî Ğaribi'l-Kur'an*. Thk. Muhammed Halil Aytânî. 6. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Ma'rifet.
- er-Râğîb el-İsfahânî. (2015). *Kur'an Kavramları Sözlüğü*. Trc. Abdulbaki Güneş & Mehmet Yolcu. İstanbul: Yarın Yayınları.
- er-Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Umar. (ts). *Mefâtihu'l-Ğayb*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 11 Cilt.
- es-Safedî, S. H. (2010). *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*. Thk. Ebû A. C. el-Esyûtî. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 24 Cilt.
- Sarıgül, M. (2016). *el-Alusi'nin Ruhul-Meanî İsimli Eserinde Ahkâm Tefsiri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- es-Sebzevârî, Muhammed b. Muhammed. (1413/1993). *Câmiu'l-Ahbâr*. Thk. Alâ Âli Ca'fer. Beyrut: Müessesü Âli Beyt li-İhyai't-Turâs.
- es-Semerkandî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed. (1435/2014). *Tefsîru's-Semerkandî*. thk. A. A. Abdulmevcûd & A. M. Muavved & Z. Abdulmecid. 2. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 3. Cilt.
- Sifil, E. (2016). *Sana Dinden Sorarlar*. 5. Baskı. İstanbul: Rihle Kitap, 2 Cilt.
- eş-Şa'rânî, Abdulvehhâb b. Ahmed b. Alî el-Mısırî. (1424/2003). *el-Yevâkîtu ve'l-Cevâhir fî Beyâni Akâidi'l-Ekâbir*. Beyrut: Dâru Sâdır.
- eş-Şa'rânî, Abdulvehhâb b. Ahmed b. Alî el-Mısırî. (2019). *el-Yevâkîtu ve'l-Cevâhir fî Beyâni Akâidi'l-Ekâbir*. Trc. Mahmut Çınar. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2 Cilt.

- eş-Şa'rânî, Abdulvehhâb b. Ahmed b. Alî el-Mısrî. (1426/2005). *Tabakâtu'l-Kubrâ*. Thk. Süleyman Salih. Beyrut: Daru'l-Ma'rife.
- eş-Şa'râvî, Muhammed Mutevellî. (1997). *Tefsîrû's-Şa'râvî*. Metâbiu Ehbâri'l-Yevm, 20 Cilt.
- et-Taberî, Muhammed b. Cerîr. (1420/2000). *Câmiu'l-Beyân fî Te'vîli'l-Kur'ân*. Thk. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 24 Cilt.
- et-Tehânevî, Muhammed Ali. (1434/2013). *Keşşâfü Istulâhâti'l-Funûn ve'l-Ulûm*. thk. Ahmed Hasan Besec. 3. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 4 Cilt.
- et-Tirmizî, Muhammed b. İsâ. (1432/2011). *el-Câmi'u's-Sahîh*. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye.
- Türkoğlu, İ. (2018). *Alusi'nin Rûhu'l-Meânî Tefsirindeki Seyr u Sülûk*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
- Uludağ, S. (1989). "Âlem (Tasavvuf)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 2/360-361. İstanbul: TDV Yayınları.
- Uludağ, S. (2016). *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*. 2. Baskı. İstanbul: Kabalcı Yayıncılık.
- ez-Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî. (1408/1988). *Meânî'l-Kur'ân ve İ'râbuhu*. Thk. A. A. Şelebî. Beyrut: Âlemü'l-Kutub, 5 Cilt.
- ez-Zehabî, Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân et-Türkmânî ed-Dımaşkî. (2006). *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*. Kahire: Dâru'l-Hadîs, 18 Cilt.
- ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kasım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. (2009). *el-Keşşâfan Hakâiki Gavâmizi't-Tenzil*. 5. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 4 Cilt.

Bitlis'teki Hristiyan Dini Yapılara Bir Örnek (Adilcevaz Mucizeler “Arzgue Sk'ants'elegorgivank” Manastırı)*

An Example of Christian Religious Buildings In Bitlis (Adilcevaz Monastery of The Miracles “Arzgue Sk'ants'elegorgivank”)

İlter İGİT^a

Mehmet KULAZ^b

^a Öğr. Gör., Bitlis Eren Üniversitesi Ahlat Meslek Yüksekokulu, Bitlis, Türkiye, iigit@beu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9248-787X

^b Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, Van, Türkiye, mkulaz@yyu.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4800-7028

ÖZ

İlk Çağ'da Kef Kalesi Urartu tapınağı ile çok tanrılı inancın, Ortaçağ'da ise Hristiyanlık ve İslamiyet'in izlerini gördüğümüz Bitlis kent ve çevresi bu kültürlerle ait birçok veriyi bünyesinde bulundurmaktadır. Ancak bunlar içinde İslami yapıların bölgede ağırlıklı olduğunu ve bir kimlik kazandırdığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte Bitlis ve çevresinde az sayıda Hristiyan dini mimarisinin izlerini de görebilmekteyiz. Bitlis ili ve bazı ilçelerine dağılmış bu dini yapılar vassal olan Vaspurakan Ermeni Krallığı ve Prenslikleri dönemine tarihlendirilmektedir. Bunlardan Adilcevaz Arzgue Sk'ants'elegorgivank Manastırı kısmen ayakta kalan kilise ve jamatun bölümüyle yöredeki önemli eserlerden biridir. 2100 m. yükseklikte şehirden ve uygarlıktan uzakta, ulaşılması zor bir alanda inşa edilmiş olan kompleks yapı, kiliseyi çevreleyen dikdörtgen avlu içerisinde farklı amaçlı birimleriyle tam olarak bir manastır özelliği gösterir. Kitabesi olmadığından burada üretilen el yazmalarına dayanılarak VIII. yüzyıla tarihlendirilen kilise, kapalı haç planında inşa edilmiş olup taş işçiliği ve plastik bezemeleriyle dönemin sanat anlayışını bünyesinde barındırmaktadır. Bu özellikleriyle makalenin konusunu oluşturan eserin çalışma doğrultusunda, öncelikle plan ve mimari özellikleri ele alınmış, daha sonra aynı döneme ait diğer örneklerle mukayese edilerek bir sonuca bağlanmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bitlis, Adilcevaz, Manastır, Kilise, Jamatun.

ABSTRACT

Bitlis city and its surroundings, where we see the traces of polytheistic belief with Kef Castle and Urartian temple from the First Age and the traces of Christianity and Islam from the Middle Ages, contain many data belonging to such cultures. However, it is possible to say that Islamic structures are dominant in the region and give it an identity. Nonetheless, there are traces of Christian religious architecture in Bitlis and its surroundings, though few in number. These religious structures scattered throughout the province of Bitlis and some of its districts are dated to the vassal Armenian Kingdom and Principalities of Vaspurakan. Adilcevaz Arzgue Sk'ants'elegorgivank Monastery is one of the major monuments in the region with its partly standing church and jamatun section. With an altitude of 2100 m, the complex structure, which was built in a remote area away from the city and civilization, completely displays features of a monastery with its units with different purposes in the rectangular courtyard surrounding the church. The church, which is dated to the eighth century based on the manuscripts composed in it since it has no inscription, was built according to a cross-in-square plan and it embodies the sense of art of the period with its stonemasonry and plastic decorations. The study primarily addresses the plan and architectural features of the historical building that is the subject of this article and then compares it with other examples of the same period to draw a conclusion.

Keywords: Bitlis, Adilcevaz, Monastery, Church, Jamatun.

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

1. GİRİŞ

Van Gölü'nün kuzeyinde, Süphan Dağı'nın eteklerine doğru uzanan engebeli bir arazi üzerine kurulan Adilcevaz, Bitlis il sınırları içerisinde yer almaktadır. Konumu itibarıyla doğuda Erciş, batıda Ahlat, kuzeyinde Süphan Dağı ile Muş'un Malazgirt ve Bulanık ilçeleriyle komşudur (Çizim 1). Topografik yapısı nedeniyle derin bir vadi içinde bulunan Adilcevaz bu özelliği ile Van Gölü Havzası'nda hüküm süren karasal iklime göre daha ılımandır.

Adilcevaz'ın gerek bu iklimsel özelliği gerekse yükseltinin vermiş olduğu doğal korunaklı yapı ve stratejik konum kent ve çevresini yapılan araştırmalara göre tarih olarak Kalkolitik Çağ'a (M.Ö. 5500-3300) kadar götürmektedir (Yiğit, 2019: 132). Bu ilk yerleşim izleriyle birlikte yazılı tarih ise Hurriler ve hemen akabinde Urartularla (M.Ö. IX-VI. yy.) başlamıştır. Urartulardan sonra sırasıyla; Med, Asur, Pers, Roma, şeklinde devam eden tarihsel süreç Vasal Vaspurakan Krallığı ile Ermeni prensliklerinin ve Bizans'ın yönetimiyle devam eder (Uluçam, 2002, s. 162). Bölge İslam egemenliğine Hz. Ömer zamanında İyaz b. Ganem'in fetihleri sonucu girmiş; Emeviler ve Abbasiler döneminde de yerel idareciler aracılığıyla bu egemenlik devam etmiştir. Şehir, IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Mervaniler'in eline geçmiştir. (Koçak & Hasan, 2014: 719). Türklerin bölgeye yerleşimi 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra hız kazanmış, önce Selçuklular ve Ahlatşahlar sonrasında Eyyubi, Moğollar, İlhanlı ve Ruzegiler şeklinde el değiştirmiştir. XV. yüzyılda Van Gölü'nün kuzeyinde hüküm süren Akkoyunluların yönetime giren Adilcevaz devamında Safeviler idaresi altında kalmıştır. Osmanlıların 1514'deki Çaldıran Savaşı'nda Safevileri yenmesiyle yöre Osmanlı Devleti'ne dâhil edilmiştir. Ancak Osmanlı'nın bölgedeki tam hâkimiyeti 1555 Amasya Antlaşması sonrasında olmuştur (Koçak & Hasan, 2014: 720).

Osmanlı egemenliğine alındıktan sonra sancak statüsü kazanmış olan Adilcevaz; önce Diyarbakır Beylerbeyliğine daha sonra Van Beylerbeyliğine bağlanmıştır. Tanzimat döneminde ise Van Eyaletine bağlı bir Kaza statüsü kazanmıştır. 1926'da yapılan idari bir değişiklikle Ahlat ilçesine bağlı bir nahiye durumuna getirilmiş, 25 Aralık 1935'te Bitlis'in il olması ile Adilcevaz, Bitlis iline bağlı bir ilçe olmuştur (Koçak & Hasan, 2014: 720).

Adilcevaz'ın bu kronolojik gelişimine bakıldığında tarihi süreç içinde farklı dönemlerde birçok uygarlığı barındırdığı görülmektedir. Yaşamlarını sürdürmüş bu uygarlıklardan günümüze de gerek taşınabilir ve gerekse taşınmaz bazı kültür varlıkları ulaşabilmiştir. Bu kültürel miras, uygarlıkların ilçedeki varlıklarını kanıtlamakla birlikte bilim dünyasına incelemeye değer mühim örnekler sunar.

Bunlardan özellikle dini yapılar önemli bir yere sahiptir. Zira kentin tarihsel geçmişini destekler nitelikte bilgiler sunan bu mimari eserlerden; Kef Kalesi ve tapınak alanı bölgedeki Urartu varlığıyla birlikte çok tanrılı inancı belgelemektedir. Ayrıca Sahil Kalesi, Ulu Cami, Zalpaşa Camii ve Akçayuva Kümbeti gibi ilçe sınırları dâhilindeki eseler Ortaçağ ve sonrası dönemlere tarihlenmekle Türk-İslam kültürünü kanıtlar mahiyettedir. Ancak Hristiyanlığın da bir dönem yayıldığı yerlerden biri olan Bitlis il sınırları içerisinde bu inanca ait az sayıda eser ulaşabilmiştir. Başta doğal etmenler ve insan faktörüne bağlı tahribatlar ile açıklayabileceğimiz bu durum yöredeki Hristiyan Gayr-i Müslüm tebaanın bulunmuyor oluşuyla da açıklanabilir.

Bölgedeki Vasal Vaspurakan Ermeni Krallığı ve Prenslikleri dönemine (IX.-X. yy.) tarihlendirilen; kilise, manastır ve şapel gibi dini yapılar hakkında maalesef detaylı bir araştırma yapılmamıştır. Mimari özellikleri ve kitabelerinden hareketle belgelendirilmiş bu yapılar birer mimari eser olmaları dışında, kent sınırları içerisinde yaşamış Hristiyan Ermeni nüfusun etnik yapısına yani dini kültürel geçmişine de ışık tutmaktadır. XIX. yüzyıla kadar kullanıldığı bilinen bu yapılarda ortak özellik; taşın ana malzeme olması, yüksek sarp kayalıkların inşa alanı olarak seçilmesi ve genelde dini yapılarda küçük ölçekli kare veya dikdörtgen planın tercih edilmiş olmasıdır. Ancak yapmış olduğumuz incelemeler neticesinde manastırlar; plan, ölçü ve plastik etki bakımından ildeki diğer Hristiyan dini eserlerden daha kapsamlı ve yerleşimden uzak inşa edilmişlerdir. Manastırların kalbi konumundaki kiliselerde ise bölgedeki diğer kiliselerden farklı kapalı haç planın ağırlıklı olarak tercih edildiği görülmektedir.

Anadolu'da Ermeni mimarisinde çok tercih edilmeyen bir plan türü olan kapalı haç planlı yapılar ağırlıklı olarak Bizans dönemi dini eserlerinde uygulanmaktadır. Buna göre merkezi kubbeli kare veya dikdörtgen bir mekâna dört yönden açılan tonozlarla haç şekli verilerek ortaya çıkartılmış bir plan türüdür. (Sözen & Tanyeli, 2010: 158). Genellikle geç dönem Ermeni Mimarisinde görülen bu plan şemasının Van Gölü Havzası içerisinde benzer örnekleri mevcuttur. Bunlardan biri olan ve çalışma konumuzu oluşturan Adilcevaz Ardzgüe (Sk'ants'elegorgivank) Mucizeler Manastırı bu kapsamda örnek olarak verilebilir.

Kitabesi olmadığından tam olarak tarihlendirilemeyen manastırın kapalı haç planlı kilisesi ve jamatunu taş işçiliğindeki plastik bezemeleriyle de çağın sanat anlayışını üzerinde taşımaktadır. Bu mimari özellikleriyle ildeki diğer yapılardan farklılık gösteren yapının öncelikle konu başlığı kapsamında mimari yönleri ele alınmış, daha sonra aynı döneme ait diğer örneklerle karşılaştırılarak değerlendirilmeye çalışılmıştır.

2. ADİLCEVAZ (ARDZGUE SK'ANTS'ELEGORGIVANK) MUCİZELER MANASTIRI

2.1. Konum

Ardzgüe (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı, Bitlis ilinin Adilcevaz ilçesinin kuzeyinde 38° 83' Kuzey enlemi, 42° 71' Doğu boylamı arasında Süphan Dağı'nın güneybatı eteklerindeki 2100 m. yükseklikte düz bir kayalık çıkıntı üzerinde yer almaktadır (Foto. 1). Konumu itibarıyla Urartu dönemine ait Kef Kalesi'ne de yakın olan manastır, kalenin batısında yer alıp günümüze kilise ve jamatunu kısmen, diğer birimleri ise temel seviyesinde ulaşabilmiştir (Foto. 2).

2.2. Tarihçe

Ardzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı hakkında ilk kayıt burada teksir edilerek üretilen el yazmalarında bulunan kolofon¹ bölümleri ve manastır ile alakalı bilgilerin yer aldığı bazı araştırmacılara ait bilgi notlarıdır. Yapıyı adlandırma ve tarihleme konusunda fikir sağlayan bu eserlerden 884 tarihli iki kolofonda manastırın adıyla birlikte inşa tarihinin de VIII. yüzyılın ikinci çeyreği olduğu belirtilmektedir (Thierry J. M., 1972: 138; Uluçam, 2002: 175-176).

El yazma eserlerden Goghtenli Vahan'ın burada kaldığı rivayet edilen 'Act of the Martyrs'a kaydedildiği gibi yapı yine VIII. yüzyılın ikinci çeyreğine tarihlendirilir (Thierry J. M., 1972: 138). Buna göre, yerel bir Ermeni hükümdarının oğlu olan Vahan, Suriye'ye götürülür ve bir Müslüman olarak yetiştirilir. Ancak bölgedeki Ermeni nüfusun Arap himayesi altında yönetilmesi için geri gönderildiğinde eski inancı olan Hristiyanlığa döner ve Adilceviz'a gelerek Erašhavor olarak bilinen bir zaviyeye çekilir. Arap hâkimiyetini ve İslam'ı reddi ise Vahan'ın 737 yılı civarında öldürülmesiyle sonuçlanır. 'Act of the Martyrs'da rivayet edilen bu olayda bizim için önemli olan bahsi geçen Erašhavor'un 'Kurtarıcı'nın Manastırı' Ardzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı'nın eski adı olabileceği ihtimalidir. Zira günümüzde Adilceviz ilçe sınırları içerisinde bilinen başka bir manastırın olmayışı bu fikri destekler niteliktedir. Bununla birlikte bir diğer ihtimal de Erašhavor'un, Adilceviz'a yakın günümüze ulaşmamış başka bir manastır olması durumudur (Thierry J. M., 1972: 139-140; Şen, 2009: 92).

Manastırı adlandırma konusunda karşılaştığımız bir diğer isim ise günümüzde yapıyı isimlendirirken kullandığımız 'Sk'ants'elegorgivank' yani 'Mucizeler Manastırı'dır. Bu adlandırma şifa verdiği inanan kutsal iki farklı emanetin yapıda muhafaza edilmesinden dolayı verilmiştir. Yine bazı kaynaklardan aktarılan bilgiye göre; 'Kutsal Savaş Arması' olarak bilinen hastalıklara şifa olan bir dini objenin XIV. yüzyıla kadar yapıda muhafaza edildiği bilgisidir. İkinci dini obje ise yörede bir dönem görülen veba hastalığı sırasında keşişler tarafından manastır yakınlarında gömülü bulunan büyük bir tunç kazan parçasıdır. Hz. İsa'nın doğumundan hemen sonra yıkıldığı leğen olduğu için şifa kaynağı kabul edilen objenin manastırda uzun süre korunduğu belirtilmektedir. Çağımızda hala insan ölümlerinin önemli bir müsebbibi kabul edilen vebaya karşı ne kadar etkili olduğu tartışılmakla birlikte asıl olan keşişlerin bulduğu bu parçanın bir Urartu kazanına ait olma ihtimalidir. Manastırın, Urartuların önemli bir yerleşim merkezi olan Kef Kalesi'ne yakınlığı ile temel seviyesinde bu kaleden getirilmiş irilikte taşların kullanılarak inşa edilmiş olması da bu tezi doğrular niteliktedir (Thierry J. M., 1972: 138-146).

Ardzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı'nı tarihlendirme konusunda önemli bir veriyi de XIII. yüzyılda yaşamış Ermeni tarihçi Vardan Areveltsi sağlar. Vardan kayıtlarında manastırın XIII. yüzyılda bir harabeye döndüğünü ve XIV. yüzyılda yapılan restorasyonlar ile yeniden inşa edilerek XV. yüzyıldan itibaren eski ününe kavuştuğunu belirtilmektedir (Uluçam, 2002: 175). Vardan Areveltsi'nin vermiş olduğu bu bilgi hiç şüphesiz yapının XIII. yüzyıldan önce inşa edildiğini belgelemektedir. Buradan hareketle manastır içerisindeki kilisenin plan ve mimari olarak Erken dönem Ermeni kiliselerine de neden benzemediği sorusuna dolaylı olarak yanıt sağlar.

XIV.- XV. ve XVI. yüzyıllarda burada ürettikleri bilinen yaklaşık 20 adet el yazması kitap ise manastırın bu tarih aralığında bir matbaaya sahip olduğunu ve eski ününü kazandığını gösterir (Thierry J. M., 1972: 140).

XIX. yüzyıl sonlarına kadar keşiş malikânesi olarak kullanılan varlıklı ve geniş topraklara sahip olan manastır, 1895'te yağmalanarak yapıların tamamı tahrip edilmiştir. XX. yüzyılın başında tekrar bir onarımdan geçen manastır 1915'e kadar faaliyet göstermeye devam etmiştir (Thierry J. M., 1972: 140). Günümüzde avlu duvarıyla birlikte ikincil binaları tamamen yıkık olan manastırın, sadece kilise ve jamatun bölümü kısmen ayakta kalmayı başaramıştır.

Bununla birlikte jamatun bölümünün kuzey duvarında yer alan kitabe parçası yapıyı kısmen tarihlendirmemize imkân sağlamaktadır (Foto. 3). Dış kaplama taşı üzerine kazıma olarak işlenen kitabede, Ermeni takvimine göre 1159 (Miladi 1710) okunabilmektedir.² Ancak kitabede kayda geçen tarih, muhtemelen kiliseye sonradan ilave edilen jamatun³ yapısının inşa veya bir onarım tarihi de olabilir. Bu da kilisenin bu tarihten önce inşa edildiğini göstermektedir.

Manastıra ait asıl kitabenin tespiti için yapı çevresinde yapmış olduğumuz incelemeler neticesinde kilisenin kuzeyinde kısmen toprağa gömülü Ermenice bazı yazıt parçaları tespit edilmiştir. Beyaz renkli taş yüzeyine kazıma olarak işlenen Ermenice yazıt parçaları, kırık ve eksik bölümler ihtiva ettiğinden maalesef okunamamıştır (Foto. 4). Formları itibarıyla de yapıya ait olduğu kesinlik göstermeyen bu yazıt parçaları vefat etmiş bir kişi anısına dikilmiş haçkar veya kabir taşı olabilir.

¹ Kolofon; Yazma eserlerin genellikle sonunda yer alan yazar, kitap adı ve basım yeri gibi bilgilerin verildiği bölüme denir. İslami dönem eserlerde bu bölüm, müstensihler tarafından ferağ veya ketebe kaydı isimlendirilmesiyle tutulmuştur. Bakınız (Bkz) (Bilgin, 1995: 354-356).

² Kitabenin okunmasında katkı sağlayan Krikor Kıdemli Peder Damatyan'a (Ermeni Patriği Genel Vekili) teşekkür ederiz.

³ Jamatun; Eski Grabar Ermenicesi'nde 'kilise evi' olarak tanımlanıp, kelime olarak 'jam' kilise, 'tun' ev anlamındaki iki ayrı kelimenin birleştirilmesinden oluşturulmuştur. Ermeni mimarisi üzerine önemli araştırmaları olan J. M. Thierry tarafından ise kiliseye geçişi sağlayan giriş mekânı olarak tanımlanmaktadır. XII.-XIII. yy.'larda anıtsal olarak inşa edilmeye başlanan jamatunlar, yerleşim yerlerindeki cemaat kiliselerinde yapılmayıp, ağırlıklı olarak XII. yy. sonundan itibaren yerleşimden uzak büyük manastır komplekslerindeki ana kiliselerin batısına sonradan eklenmişlerdir. Kiliselerden daha büyük bir mekâna sahip olan bu yapıların içinde din adamları, zenginler ve soylulara ait mezarlar bulunabileceği gibi bazen eğitim amaçlı bazen de sosyal ve dini konuların tartışılıp kararların alındığı mekânlar olarak kullanılmışlardır. Ancak genellikle kiliselerde gerçekleştirilen dini etkinliklerde yer kalmaması durumunda cemaatin toplanarak dua ettiği, dini ve sivil kullanıma uygun mekânlar şeklinde de tanımlanabilir. Bkz. (Karaca, 2004: 46-51).

2.3. Yapının İncelenmesi

2.3.1. Plan ve Mimari Özellikleri

Ardzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastır yapılarının günümüzdeki harap durumu yapı hakkında bilgi edinmemizi zorlaştırmaktadır (Foto. 7). Zira günümüzde manastırı çevreleyen avlu duvarı içerisindeki kilise haricinde diğer yapılar tamamen yıkık vaziyettedir (Foto.8, 9;Çizim 2a-b). Kilisesinin ise güney ve güneybatı beden duvarı tamamen, üst örtüsü de güney destek sütunu ile birlikte kısmen yıkıktır. Bu yüzden, tipolojik inceleme yapılırken yalnızca sağlam olan bölümler ile J.M. Thierry'e ait fotoğraf, kesit, plan ve restitüsyon çizimlerinden (Foto. 5; Çizim 2a-b, 3) yola çıkılarak bir değerlendirme yapılabilmektedir (Thierry J. M., 1972: 138-146). Buna göre; Ardzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı'nın yaklaşık olarak 3.200 m²'lik alanı⁴ kaplayan 86x37 m² ölçülerinde girişinin batıdan olduğu kabayonu bir taş duvar ile çevrelendiği görülmektedir (Çizim 2a-b:). Çevre duvarının batı, kuzey ve güney cephelerine avluya açılacak şekilde farklı boyut ve işlevde 10 oda yerleştirilmiştir. Ancak bunlar günümüze temel seviyesinde gelebilmişlerdir. Avlu içerisindeki tespit ettiğimiz taş dibek ve seramik parçaları (Foto. 29a-b) bu birimlerden bazılarının mutfak veya barınma amaçlı kullanılmış olabileceğini gösterir.

Manastır avlusunun güneydoğu köşesine konumlandırılan kilise doğu batı doğrultusunda uzanan iki bölümlü 15x7.20 m ölçülerinde dikdörtgen bir plana sahiptir (Çizim 3). Yapıya batıdaki kapıyla girilmektedir (Foto. 10). Kapının yer aldığı kare planlı bu giriş mekânı kemerlerle desteklenen beşik tonoz örtülü bir jamatun yapısıdır (Foto. 21, 22). Mimari izlerden yapıya sonra eklendiği anlaşılan jamatun bölümünden kilise ana mekânına bağlantı ise geniş bir kemer açıklığı ile sağlanmaktadır (Foto. 15).

Kapalı haç planlı ana mekân (Çizim 3); ortada apsise dik uzanan ve geniş bir nefle iki yanında dar iki koridor, yarım daire planlı apsis ve koridorların sonundaki apsidiyol (pastoforium) hücrelerinden oluşmaktadır (Foto.16-17). Doğuda bu iki hücrenin ortasında bulunan yarım daire şeklinde takriben 2.50 m. çapındaki apsis nişi ise erken dönem Ermeni mimari özelliği olarak cepheden dışarı taşırılmadan verilmiştir (Foto.18a-b). Üst örtü olarak naos serbest iki sütun ve doğuda apsisle bütünleşen payelerin taşıdığı pandantif geçişli bir kubbe, diğer kısımlar da tonozla örtülmüştür (Foto. 14-18-19). Kubbeli bölüm içten kubbe, dıştan oldukça yüksek tutulmuş sekizgen kasağın taşıdığı konik bir külah ile örtülmüştür (Foto. 12-14). Yapı içten kubbe kasağı ile tepe noktasına yerleştirilen beş, cephelerde yer alan dokuz pencere olmak üzere toplam on dört açıklıkla aydınlatılmıştır. Kubbenin tepe noktasındaki ışık gözü açıklık hariç diğerleri mazgal pencere tarzındadır (Foto. 16-26).

2.3.2. Malzeme ve Teknik

Manastır yapılarının günümüzdeki harap durumu, yapıların malzeme ve teknik özellikleri hakkında sağlıklı bir bilgi edinmemizi zorlaştırmaktadır. Temel seviyesine kadar yıkık bu birimlere ait kalıntılardan çevre duvarı ve avlu içerisindeki birimlerde niteliksiz kabayonu taş malzemenin tercih edildiği görülmektedir (Foto. 7). Bununla birlikte manastırın kilise ve jamatun bölümlerinde ise kesme taş malzeme kullanılmıştır (Foto. 8-10-13).

Kilise ve jamatunun kalın tutulmuş taşıyıcı duvarları dolgu duvar tekniği kullanılarak örülmüştür. İç ve dış yüzleri düzgün kesme taş malzemeyle kaplanmış duvarların içleri kireç harcıyla bağlanmış moloz taşlarla kuvvetlendirilmiştir (Foto. 8). Mimaride dış yüzleri düzgün sade kesme taş örgülü olan yapının iç mekânı alçıyla sıvanmıştır. Ancak bu sıvalar zamanla dökülmüştür (Foto. 16-24-25). Buna ek olarak ana yapı malzemesi olan taşın; jamatun bölümünün günümüze ulaşamayan portal anıtsallığındaki kapı girişi ile sütun, sütun başlıkları, paye, kemer ve tonoz benzeri diğer mimari öğe ve bölümlerde plastik etkiyi artırmak için tercih edildiği söylenebilir. Ayrıca bu yapılarda temel inşa malzemesi olan taş, süsleme alanı olarak kullanılıp bezemelerin kabartma, oyma ve kazıma teknikleri uygulanarak nakşedildiği yüzeyi oluşturmuştur (Foto. 11- 14-15-19-21-22).

2.3.3. Süsleme

Ardzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı'nın bu başlık kapsamında sadece günümüze ulaşabilen yapılarından kilise ve jamatuna ait ayakta kalan bölümler değerlendirilebilmiştir. Kilise ve jamatunun; kuzey cephe, apsis duvarı, kuzey iç duvarıyla batı duvarının kısmen ayakta kalan bölümlerinin iç yüzü, sütun ve sütun başlıkları, kubbe eteği ve kasağı ile yazılı ve görsel bazı kaynaklarda geçen portali süslemelerin yer aldığı alanlardır. Kilise ve jamatun bölümlerinde gerek taşın üç boyutlu ve gerekse kazıma, oyma ve kabartma teknikleriyle biçimlendirilerek bezendiği bu plastik tezyinatlar Ermeni sanatının yapı üzerindeki geleneksel taş işçiliğinin örneklerini oluşturur.

2.3.3.1. Dış Mekân Süslemeleri

Ardzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı'nın kısmen ayakta kalarak günümüze ulaşabilmeyi başaran önemli bölümlerinden biri kilisenin batısında yer alan jamatunun batı cephe duvarıdır. Kiliseye girişin sağlandığı kapının yer aldığı bu cephe, günümüzde dış kaplama taşları sökülmüş, kısmen yıkık bir vaziyettedir (Foto.9, 10). Kilise çevresinde yaptığımız incelemelerde de cepheye ve kapıya ait taşlar tespit edilememiş sadece kapıya ait olabileceği muhtemel birkaç silme parçasına rastlanılmıştır (Foto. 28a). Ancak geçmiş yıllara ait bazı fotoğraflar ile J.M. Thierry'nin 1972 yılında yayınladığı makaledeki fotoğraflardan taç kapının cephedeki konumu ve formu hakkında bilgi edinebilmekteyiz (Foto. 5, 6-11). Bu bilgiler ışığında jamatunun batı cephesinin ortasına konumlandırılan kapı, taç kapı formunda anıtsal bir giriş izlenimini vermektedir. Cephedeki konumu, boyutu,

⁴ Ardzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı'nın inşa edildiği alanın yüz ölçümü ve ünite sayıları arazi çalışmaları sırasında alınan ölçüler ile Google Earth uygulaması üzerinden yapının temel izleri baz alınarak yapılan hesaplamalar sonrası bulunmuştur.

bezeme türleri ve taş işçiliği ile yapıdaki tüm ilgiyi üzerine çekmeyi başaran taç kapının ayrıca dönemi itibariyle de Hristiyan mimarisinin ilçede tespiti yapılmış en güzel örneklerinden biri olduğu söylenebilir.

Bulunduğu cephe yüzeyinde dış taşıntı yapmadan sivri kemerli bir açıklık oluşturan taç kapı, kesme taş malzemeli iki sıra duvar arasına harç dolgu ve moloz taş kullanılarak inşa edilmiştir. Kalan izlerde hem giriş hem de yapının inşasında düzgün kesilmiş andezit tüf taşının kullanıldığı anlaşılmaktadır. Aynı malzeme bölgedeki birçok yapıda da inşa malzemesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu anısal giriş, çift kemerli olup kemerlerin sırt kısımları yuvarlak hatlara sahiptir. Kemerin kilit taşı yukarıya doğru bir sivrilik oluşturduğundan kapı açıklığı için 'sivri kemerli' giriş demek yerinde olacaktır. Kapıyı oluşturan birinci kemer, üzengi taşlarından yukarıya doğru üç yönden çift sıra düz kaval silmeli temsili ikinci kemeri dıştan kuşatmaktadır. İkinci kemeri oluşturan kesme taşların silmeli yapılmış olması ise dış kuşatma kemerine kademeli bir geçiş sağlanmıştır. Taç kapının ana kemeri aynı zamanda cephe duvarını oluşturan bir unsur olduğu için kapı açıklığında herhangi bir destek kullanılmamıştır. Kemerin dairesel bölümünün bitiminden itibaren kesinti olmaksızın zemine kadar devam ederek kapının sövelerini meydana getirmektedir.

Sütunce bulunmayan taç kapının sövelerinde üç farklı süsleme kuşağı cephede bir kademelenme oluşturmuştur. Kapı açıklığının dış sınırını oluşturan dikdörtgen ana bordür içerisinde soyut bitkisel kıvrık dallar arasında palmet motiflerinin oluşturduğu bir süsleme kuşağı, alçak kabartma tekniğinde üzengi taşına kadar işlenmiştir (Foto. 11). Bu tür uygulamalar, bölgedeki mimari eserlerin yanı sıra XII.-XVI. yüzyıllar arasına tarihlendirilen Türk-İslam mezar taşları üzerinde de görülüyor olması tesadüf olmayıp yöredeki mimari bezemenin ortak bir üsluba sahip olmasıyla açıklanabilir. İkinci bordürdeki düz kaval silmeler sarmal oluşturarak sütunce formunda kemer sövesine kadar devam ettirilmiştir. Üçüncü ve son bordür ise nispeten daha dar tutulmakla birlikte alçak kabartma tekniğinde yüzeye işlenmiş dış sırası şeklindeki yaprak şeridiyle süslenmiştir.

Taç kapı dışında sade bir görüntü sergileyen batı cephede günümüze ulaşabilen ve süslemenin yer aldığı bir diğer alan, taç kapı ile aynı hizada bulunan mazgal pencerenin sol alt köşesine işlenmiş haç tasvirleridir (Foto. 10). Kaplama taşın yüzeyine kazıma tekniğinde farklı ölçülerde işlenen haçlar, formları bakımından Latin ve Malta haç tiplerine benzemektedir.

Doğu cephesi, Ardzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı'nın günümüze kısmen ulaşabilmiş ve süslemenin bulunduğu bir diğer cephesidir (Foto. 13). Dıştan apsis çıkıntısı olmadığı için oldukça düz ve sade olan cephedeki bu hareketsizliği kıran tek mimari öge küçük ve dar tutulmuş mazgal pencereler ile bunların üzerlerine yüksek kabartma olarak işlenmiş kemer formlu silmelerdir (Foto. 26).

Bu cephede, iç mekândaki apsidiyollere ve apside denk gelecek şekilde konumlandırılmış toplam üç simetrik mazgal pencereden günümüze sadece iki tanesi ulaşabilmiştir (Foto. 26). Sağlam ulaşanlardan cephenin ortasında apsisi aydınlatan mazgal pencere diğer iki yan pencereye göre yüksek tutulmuştur. Gerek iç mekândaki kod farkı gerekse apsisi dıştan vurgulanmaya yönelik bu durum mazgal pencerenin üzerindeki kemer bezemesinin de çift silme yapılmasıyla belirginleştirilmiştir. Yan apsidiyol pencerelerinden günümüze sadece güney pencere ulaşmış olup apsis açıklığına göre daha aşağıda ve köşelere yakın konumlandırılmıştır. Pencereye ait kemer bezemesi kabartma tekniği ile yüzeye işlenerek derin bir kazıma hat ile dilimlenmiştir.

Manastırın doğu cephesine ait diğer bezemeler ise cephenin ortasındaki kaplama taşlarından birinin üzerinde yer alan büyük haçkar motifi (Foto. 27) ile cephenin farklı yerlerine işlenen diğer küçük haç tasvirleridir. Yöredeki Hristiyan yapılarda genelde dik olarak yerleştirilen haçkarlar, bu yapıda yatay konumda karşımıza çıkmaktadır. Taş yüzeyine kazıma olarak işlenen haçkarın, düğümlenen haç kollarının uçları palmet motifleriyle sonlandırılmıştır. Küçük ölçekli haç tasvirleri ise kilisenin üst örtüsüne yakın kaplama taşları üzerine işlenmiştir. Bunlardan çift kollu haç, yüzeye kabartma olarak Malta haçı ise yüzeye kazıma olarak uygulanmıştır. Ayrıca haçkarın hemen alt taş sırasında Grek haçı formunda kazıma bir başka motif yer almaktadır.

2.3.3.2. İç Mekân Süslemeleri

Ardzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı'nın iç mekânı dış cephelere kıyasla daha fazla süsleme barındırmaktadır. Ancak gerek yapının büyük oranda tahrip olması ve gerekse iç mekânın farklı yıllardaki tadilatlar sonrasında kireç sıvası ile kaplanmış olması süslemelerin tespitini zorlaştırmaktadır. Günümüze ulaşabilen sağlam bölümlere ait duvarların düzgün kesme taş yüzeylerinde ve taşıyıcı öğelerde haç tasviri şeklindeki mimari plastik süslemeler ile taşıyıcı işaretleri yapının iç mekân bezemeleridir. Bu şekliyle yapıda üç farklı uygulama olarak karşımıza çıkan süslemelerin ilk ve en önemli gurubunu haçkarlar (haç tasvirleri) oluşturur. Haç tasvirleri; kilisenin kuzey beden duvarı yüzeyinde, jamatun bölümü ile ibadet bölümü arasındaki geniş kemer açıklığının taşıyıcı ayaklarının doğu ve batı yüzlerinde, bu kemerin kilit taşı yüzeyinde, apsidiyol (pastoforium) hücreleri ile apsisi birbirinden ayırarak üst örtüye geçiş sağlayan kemer ayaklarında yer almaktadır. Bununla birlikte kubbeyi taşıyan iki serbest destekten günümüze ulaşabilen kuzey sütunun gövde ve başlığı üzerine çeşitli tür ve ebatlarda haç tasvirlerinin işlendiği görülmektedir (Foto. 16-19-21-23,24,25). Formlarından Latin ve Malta haçı oldukları anlaşılan bu süslemeler, buldukları yüzeye kazıma ve oyma tekniği kullanılarak uygulanmıştır. Ayrıca bu haç türünden farklı olarak üst üste bindirilmiş yine Latin ve Malta haçlarından tasarlanmış altı ve sekiz kollu haç motifleri yoğun bir şekilde yapının muhtelif yerlerine kazıma olarak işlenmiştir (Foto. 19-22,23,24,25). Ardzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı Kilisesi'nde tespiti yapılan bu haç türünün bölgede bilinen benzer bir örneği olmayıp zayıf bir ihtimal olarak manastır mensubu cemaat ile alakalı bir sembol olduğu söylenebilir.

Kilisede önemli bir bezeme olarak kullanılan haç tasvirleri dışında ikinci grubu mimari plastik öğeler oluşturur. Bu süsleme türü yapı içerisindeki sütun başlıkları, kubbe eteği, silmeler ve alçak kabartma dairesel süslemeleri şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Foto. 14-18, 19, 20). Plastik süslemelerden kubbeyi batı yönünde destekleyen serbest iki destek sistemi mukarnas başlıklı kalın ve kısa sütunlar şeklinde tasarlanmış olup günümüze sadece kuzey sütünü ulaşılabilmektedir (Foto. 19, 20). Yapıda taş süslemenin üç boyutlu olarak uygulandığı bu mimari öğede sütun başlığı olarak dört yönlü çift sıra mukarnas bezemeli bir sütun başlığı tercih edilmiştir. Başlığın alt köşe noktalarına ise Antik Yunan ve Roma dönemi mimarisinde görülen yarı taşkın yumurta motifleri işlenmiştir. Ancak yapı yoğun bir tahribata uğradığından güney sütun günümüze ulaşamadığı gibi mevcut sütun başlığının batı köşe noktasındaki bezemeleri de günümüze ulaşamamıştır.

Mimari plastik süslemenin yer verildiği bir diğer alan kubbeyi taşıyan kemerler ile bu kemerler arasında kubbeye geçiş sağlayan pandantiflerin devamında yer alan kasnak bölümüdür. Kubbenin büyük oranda yıkık olması nedeniyle günümüze tamamı ulaşamayan bezemenin süsleme dışında asıl amacı kare mekândan kubbe yuvarlığına geçişi kolaylaştırmaktadır. Kısmen dışa taşkın yapılmış ve bir silme kuşağı şeklinde kubbe eteğini dolanan bezemede derin oygularla kabartma dendanlar oluşturulmuştur (Foto. 14-18a-b). Kubbe bölümünde yer alan son bezeme ise kubbeyi doğu yönünde desteleyen kemerin açıklığı içerisinde yer alan apsis bölümünde karşımıza çıkmaktadır. Doğuda apsisle bütünleşen ve aynı zamanda kubbeyi de taşıyan payelerin desteklediği kemerin üzenği taşları sütun başlığı biçiminde tasarlanıp, başlıktan apsis yuvarlığının içene doğru silme şeklinde devam ettirilmiştir. Bu başlıklardan kuzeydeki taşın kısmen kırık ve erimiş olması nedeniyle bezemeleri anlaşılmasızken güney başlık üzerinde alçak kabartma olarak yan yana işlenmiş dairesel bezemelere yer verilmiştir (Foto. 18a).

Ardzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı'nın iç mekânı süslemeleri arasında son olarak bahsedebileceğimiz unsur muhtemel taşı işaretleridir (Foto. 20). Yüze kazıma şeklinde yapılan bu semboller kubbeyi taşıyan iki serbest destekten kuzey sütun üzerindeki duvarın doğu yüzü ile güney apsidiyal hücrelerinin iç yüzeyine işlenmiştir. Bu iki bölüm dışında iç mekânda alçı sıva nedeniyle taş yüzeylerin kapatılmış olması ve yapının uğradığı ağır tahribat yüzünden benzer herhangi bir sembole rastlanmamıştır.

3. DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Tarih öncesi çağlardan bu yana yerleşim alanı olarak kullanılan Van Gölü Havzası, Ortaçağ ve sonrasında aynı önemini korumuştur. Bir dönem Urartulara başkentlik yapmış Van Şehri'nin yer aldığı havza içerisinde; Erciş, Çaldıran, Muradiye, Özalp, Saray, Edremit, Gürpınar, Başkale, Bahçesaray, Çatak, Gevaş ile Bitlis'e bağlı; Tatvan, Ahlat ve Adilcevaz ilçeleri yer alır. Urartulardan sonra uzun süre siyasi olarak karmaşa içerisinde olan bu kentler Vasal Vaspurakan Krallığı ile Ermeni Prenslikleri döneminde yeniden bir canlanma yaşamıştır. 1071 Malazgirt Savaşı ile Türkleşen bölge Selçuklu hâkimiyetiyle ağırlıklı olarak İslami bir kimlik kazanmıştır. Osmanlı dönemine kadar Ahlatşahlar, Eyyubi, İlhanlı, Karakoyunlular, Akkoyunlular, Mahmudiler ve Şerefhan beylikler tarafından taksim edilerek idare edilmiş kentlerde bu tarihsel gelişim içerisinde bölgeye kültürel bir kimlik kazandıran dini, askeri ve sivil pek çok mimari eser bırakılmıştır.

Günümüze gelebilen mimari eserler arasında ağırlıklı olarak Ortaçağ ve sonrası dönemlere ait Türk-İslam eserleri ile birlikte az da olsa Hristiyan mimarisine ait örnekler de ulaşabilmektedir. Vaspurakan ve Ermeni Prensliklere ait bu dini yapıların başında manastır, kilise, şapel gibi yapıları saymak mümkündür. Ancak bunların büyük bir kısmı günümüze harabe olarak gelebilmiştir. Araştırmalar, yapı ve yapı kalıntıları geçmişte bölgede Hristiyan tebanın da yaşadığını ve inançlarının gereği dini mimari eserler ortaya koyduklarını göstermektedir.

Bunun en güzel örneklerinden biri çalışma konumuzu oluşturan Ardzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı'dır. Adilcevaz ilçesinin kuzeyinde Süphan Dağı'nın güneybatı eteklerinde 2100 m. yükseklikteki ulaşılması oldukça zor bir noktaya inşa edilen manastır, jamatun, kilise, keşiş hücreleri ve diğer birimlerden oluşmaktadır. Zamanla doğa ve bilhassa insanların şuuruzca yapmış olduğu tahribatlar kilise ve jamatun dışındaki tüm manastır yapılarının yok olmasına neden olmuştur. Kilise ve jamatunun ise doğu, batı ve kuzey beden duvarları ile kısmen üst örtüsü günümüze gelebilmiştir. Bu durum manastırın kapladığı yaklaşık 3.200 m²'lik alan üzerinde kompleks olarak inşa edilen yapının bütünüyle değerlendirilmesini engellemektedir. Ancak sağlam olan bölümlerdeki mimari özellik, taş işçiliği, plastik süslemeler ve manastırın kapladığı alan dönemi bakımından Ermeni sanatının inceliklerini üzerinde taşıdığını göstermekle birlikte önemli bir merkez olduğunu da belgeler.

Manastırın günümüze ulaşmış bir inşa kitabesi olmadığından tam olarak adı ve yapılış tarihi bilinmemektedir. Bununla birlikte burada üretildikleri bilinen el yazması eserlerden hareketle en erken VIII. yüzyıla tarihlendirilmektedir. Deprem gibi doğa olaylarından insan tahribatına kadar çeşitli badireler atlatan manastır yapıları XIV. yüzyılda kapsamlı bir restorasyon geçirmiş, mimari anlamda son şeklini XX. yüzyılın başında gerçekleştirilen onarım sonrası almıştır. XX. yüzyılda gerçekleştirilen bu restorasyonda diğer birimler hakkında bilgi verilmeyip sadece kilise ve jamatundan bahsedilmektedir.

Manastır içerisinde tarihlendirme konusunda yazılı belge sunan tek yapı olan jamatun, kitabesine göre 1159 / 1710 tarihinde inşa edilmiştir. Kuzey beden duvarının dış cephesi üzerinde yer alan tek satırlık bu Ermenice kitabede geçen tarih, manastırın yazılı kaynaklarda yer alan inşa ve onarım tarihlerine uymamaktadır. Mimari izlerinden de anlaşıldığı kadarıyla kilisenin batısına sonradan eklenmiş olan jamatun, bu veriler doğrultusunda Ardzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı Kilisesi'ne sonradan yapıldığını kanıtlar niteliktedir. Zaten Doğu Anadolu Hristiyan Ermeni mimarisinin en karakteristik özelliği olan jamatunlar, ibadet bölümünü genişletmek için kiliselerin genellikle batı bölümlerine sonradan ilave edilmişlerdir. Bu durum ana mekânda bir genişleme sağlarken kilise ve jamatun arasında inşa tarihi ile birlikte plan, malzeme, strüktür sistemi ve süslemeler açısından

mimari farklılıklara neden olur. Bölgedeki jamatunlu kiliselerin genelinde söz konusu olan bu durum Adilceviz örneğinde de bariz bir şekilde görülmektedir.

Kısmen ayakta olan kilise, jamatun ile birlikte doğu batı doğrultusunda uzanan iki bölümlü dikdörtgen bir plana sahiptir. Yapıya batıdan, tek bir kapıyla girilmektedir. Kapının yer aldığı bu kare planlı giriş mekânı (jamatun), kemerlerle desteklenen beşik tonozla örtülmüştür. Buradan, geniş bir kemer içinden ana mekâna geçilmektedir. Kapalı haç planlı ana mekân, ortada apsise dik uzanan ve geniş bir nefle iki yanında dar iki koridor ve önden yarım daire planlı apsis şeklindeki apsidiyol (pastoforium) hücrelerinden oluşmaktadır. İç ve dış cephelerden genel anlamda sade tutulan yapının günümüze ulaşamayan taç kapısı ile destek sütunları haricinde genel olarak Ermeni mimarisinin karakteristik özelliklerini yansıtır. Özellikle Van Gölü Havzası'nda Ermeni tebaanın bir dönem yoğun olarak yaşadığı Van şehri başta olmak üzere diğer yörelerdeki Geç Ortaçağ Ermeni kiliseleri ile mimari anlamda benzerlik göstermektedir (Foto. 30, 31).

Adilceviz Ardzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı Kilisesi'nin bölgedeki diğer Ermeni yapılarıyla olan benzerliği, daha çok mimari özellikleri, cephe düzeni ve süslemeleri şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Ancak bu yapıların plan özellikleri, taşıyıcı sistemleri ile üst örtüye geçiş unsurları birbirlerinden tamamen farklılık arz eder. Örneklendirecek olursak kilisenin sahip olduğu kare naos ve kapalı haç planı Ermeni mimarisinde çok fazla tercih edilen bir plan türü olmayıp benzer örneklerine daha çok Batı Anadolu'daki XII-XIV. yüzyıl Bizans dönemi kiliselerinde rastlanılmaktadır (Yıldız, 2009: 72-160). Kubbeyi batı yönünde destekleyen serbest iki destek sistemi yine Ermeni dini yapılarında yaygın olan bir uygulama olmayıp, aksine üst örtü genellikle beden duvarlarına ya da payelere bindirilmektedir. Kilisedeki mukarnas başlıklı kalın ve kısa sütunlar ise daha çok ildeki İslami dönem eserlerinde karşımıza çıkmaktadır. Bu sütunlar, Bitlis Ahlat'taki Akkoyunlu dönemine ait baldeken formulu Emir Bayındır Kümbeti'nin kalın mukarnas başlıklı sütunlarıyla benzerlik göstermektedir. Ayrıca içten kubbe dıştan yüksek tutulmuş sekizgen kasmağa oturan konik külah örtüye geçiş iç mekânda pandantiflerle sağlanmıştır. Bu durum erken Ermeni mimarisinde sık rastlanılan bir uygulama değilken, daha çok Türk-İslam yapılarında görülür. Benzer şekilde yörede kubbeye geçişin pandantiflerle sağlandığı Hristiyan dini yapılarda bulunmaktadır. Buna 1581 tarihli Van Gevaş Saint Thomas. (Ganjak) Manastırı (Karaca, 2011: 153-161) (Foto. 31) ile XVII. yüzyıl sonlarına tarihlenen Van Muradiye Arkelan (Pergri Surp Istepannos) Manastırı (Foto. 30) örnek olarak verilebilir. Her iki yapının kare ana mekânının kubbe yuvarlağına geçişlerde pandantiflere, dışarda ise yüksek tutulmuş çokgen karnak ve konik külah örtüye yer verilmiştir. Aynı uygulama makalemizin konusunu oluşturan Ardzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı'nda da karşımıza çıkmaktadır.

Bölgedeki yapılarda, taşıyıcı sistem ve üst örtüde tercih edilen bu uygulamalar, Hristiyan mimarisinin erken ve geç dönemleri arasındaki geçişin bir sonucu olarak tasarlandığı bilinmektedir. Bu tasarımın özellikle yöredeki Türk-İslam yapılarıyla olan etkileşimin bir sonucu olduğu söylenebilir. Bu uygulama Anadolu'da ilk defa Gürcü ve Ermeni yapılarında, VII. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanmıştır. Ancak silindirik veya çokgen kasmağa oturan konik külah örtünün Türk-İslam kümbet mimarisindeki örneklerine benzerliği VIII.-IX. yüzyıldan sonra ortaya çıkmıştır. Özellikle külahın sivrilerek yükselmesi ise, Türklerin güçlü olduğu XI. ve XII. yüzyıldan sonra daha belirgin bir hal almıştır (Çoruhlu, 2019: 330).

Manastırın genelinde yapı malzemesi olarak kaba yonu ve moloz taş tercih edilmiş ancak kesme taş sadece kilise ve jamatunda kullanılmıştır. Kesme taş malzemenin inşa edilen kilise ve jamatunun kalın tutulmuş taşıyıcı duvarları dolgu duvar yöntemiyle örülmüştür. İç ve dış yüzleri düzgün kesme andezit tuf taşıyla kaplanmış duvarların içleri, kireç harcıyla bağlanmış moloz taşlarla güçlendirilmiştir. Bununla beraber taç kapı, payanda, sütun, kemer, tonoz ve kubbe gibi diğer mimari öğe ve elemanlarda yine kesme taşın tercih edildiği görülmektedir. Ayrıca taş, yapıda süsleme alanına dâhil edilmiş, bezemeler kabartma, oyma ve kazıma teknikleri kullanılarak yüzeye işlenmiştir. Genellikle tarihi yapılarında karşımıza çıkan bu mimari gelenek Anadolu'da başta Van Gölü Havzası olmak üzere Doğu Anadolu'nun genelinde Ermeni dini yapılarda uygulama alanı bulmuştur. Yöreyle göre kullanılan malzemenin cinsi değişimle birlikte taş, Ermeni mimarisinin en karakteristik özelliğini oluşturur. Bu durum; iklimle birlikte yapıların inşa edildiği coğrafyalarda malzemenin bolluğu, sağlamlığı ve mahir taş ustalarının varlığı ile açıklanabilir. Zira makalenin konusu olan manastırın yapımında yörede yoğun olarak bulunan andezit tuf taşı tercih edilmiştir. İşlenmesi kolay ve plastik etkisi yüksek ve oldukça dayanıklı olan bu taş türü farklı tarihlerde Bitlis'te inşa edilmiş Türk-İslam dönemi mimari yapılarla birlikte XII. yüzyıldan itibaren mezar taşlarında da kullanılmıştır (Tekin & vd., 2019: 86-286).

Adilceviz Ardzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı kilise ve jamatununa ait kuzey cephe, apsis duvarı, batı duvarı ile üst örtüsünün bir kısmı günümüze ulaşabilen ve taş yüzeylerinde süslemelerin yer aldığı bölümleri oluşturur. Yapı üzerinde gerek taşın üç boyutlu ve gerekse kabartma, oyma ve kazıma teknikleri uygulanarak bezendiği bu alanlardaki plastik etkiye sahip süslemeler yöredeki Ermeni mimarisinin geleneksel taş işçiliğinin en güzel örneklerindedir.

Bu bölümlerden özellikle batı cephede yer alan ancak günümüze ulaşamayan jamatun taç kapısının J.M. Thierry tarafından çekilmiş fotoğraflarından anlaşıldığı kadarıyla taş işçiliği ve bezeme açısından yapının en önemli mimari öğesi olduğu anlaşılmaktadır. Form olarak bölgedeki Ermeni mimarisinin izlerini taşıyan kapı, plastik süslemeleriyle de Ermeni sanatında benzersiz eklektik bir özellik gösterir (Foto. 11). Çünkü taç kapının sövelerinde yer alan palmet, rumi ve kıvrık dal benzeri motifler yörede Anadolu Selçuklu ve Beylikler dönemi mimari eserlerde sıklıkla kullanılmıştır (Foto. 33). Özellikle Ahlat Selçuklu Meydan Mezarlığı'ndaki XII.-XVI. yüzyıl aralığına tarihlenen mezar taşlarında yoğun olarak kullanılan motiflerin jamatun kapısında tespit edilmiş olması Türk-İslam kültürünün bölgedeki Ermeni sanatı üzerindeki etkisini kesin olarak kanıtlamaktadır.

Bezemeleriyle Ermeni mimari geleneğine tam uymayan jamatun taç kapısının günümüze ulaşan benzer bir örneği yoktur. Ancak kapı yüzeyindeki süslemeler kısmen Van merkeze bağlı Yukarı Bakraçlı Köyü Varagavnk (Yedi Kilise) Manastırı Saint Georges jamatunu taç kapısına benzerlik gösterir (Foto. 32). VII. yüzyılda inşa edilmiş olan bu tarihi yapıya 1648 yılında ilave edildiği bilinen jamatun bölümü (Şen, 2009: 35-48), taç kapısı üzerinde yer alan kabartma rumi ve palmetlerin kıvrık dallar ile oluşturduğu grift kompozisyon her iki yapıyı süsleme açısından benzer kılar. Bu benzerlik sadece bezemeler ile sınırlı kalmayıp her iki yapının inşa tarihlerinin yakın olmasıyla, ilçe sınırlarını aşan farklı bir boyut kazanmaktadır. Özellikle jamatun yapılarında görülen bu durumun asıl nirengi noktası ise Türk-İslam etkisinin Van Gölü Havzası Ermeni mimarisinde bariz bir şekilde hissedilebilmesidir.

Portal dışında bu etkileşimin görüldüğü bir diğer mimari öge, kubbeyi batı yönünde destekleyen kuzey sütunun mukarnaslı başlığıdır. İslam mimarisine özgü bir bezeme türü olan mukarnas ve mukarnaslı sütun başlığı uygulaması, bölgede incelenen diğer Hıristiyan yapılarında farklı uygulamalar şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Van Gölü Adır Adası'ndaki Lim Manastırı Saint Georges Kilisesi'nin silme kuşakları (Foto. 34) üzerindeki mukarnas diziler bu duruma örnek olarak gösterilebilir (Karaca & Yıldız, 2018: 328). Mukarnasın taş üzerindeki plastik etkisine bağlı olarak bölgedeki farklı inançlara ait yapılarda kullanılması, dekorasyonda kültürler arasındaki etkileşimi açıkça ortaya koymaktadır.

Manastırın gerek plan özellikleri gerekse süslemelerinde görülen ve hiç şüphesiz Ermeni sanatının diğer kültürlerle etkileşim içerisinde olduğunun göstergesi olan bu durum genel anlamda birkaç nedene bağlanabilir. Bunlardan ilki; bölgede diğer inançlara karşı Anadolu Selçuklularıyla başlayan hoş görü sürecinin Osmanlı döneminde perçinlenerek devam etmesidir. Özellikle Osmanlı döneminde rahatlıkla ibadet eden Hristiyanların yapılarını restore veya yeniden inşa etmiş olması bunu kanıtlar. Anadolu'da uzun süre devam eden bu durum ise Türk-İslam kültürünün azınlık durumundaki Gayri-Müslüm tebaayı sanatsal anlamda etkilemesine neden olmuştur. İkincisi; yöredeki taş ustası sanatkarlarının ortak bir ekol yaratarak tüm inançlara yakın ölçüde hizmet etmiş olmaları ihtimalidir. Bu durum araştırma konumuzu oluşturan manastır başta olmak üzere yöredeki mimari eserlerde görülen taşçı işaretleri (Foto. 20) ve sanatkar kitabeleriyle belgelenebilir.

Süslemeler içerisinde önemli bir diğer grubu jamatun ve kilisenin beden duvarları ile strüktür sistemi üzerinde adeta bir bezeme gibi kullanılan haç tasvirleri oluşturur. Doğu Anadolu'da inşa edilmiş birçok Ermeni kilisesinde sıklıkla görülen ve 'khatchkar – khaçkar' olarak isimlendirilen bu haç tasvirleri; dua, zafer ve mucizevi güçlerle ilişkilendirilerek taş yüzeylerine yapılmışlardır (Karaca & Yıldız, 2018: 325). Muhtemelen bu amaçlar gözetilerek yapının belli yerlerine farklı tür ve boyutlarda işlenen haçlar; Latin, Malta, Grek ile Malta haçından stilize edilerek tasarlanmış altı ve sekiz kollu haç tasarımı şeklinde uygulanmıştır.

Bunlardan Malta ve Latin haç tasvirleri, formlarıyla M.S. IV. ve VII. yüzyıl aralığına tarihlendirilen (Taş & Özcan, 2015: 263-264) haç tiplerine benzerlik gösterir. Farklı anlamlar yüklenilerek tasarlan haçlardan Malta hacının kollarında merkezden uçlara doğru içbükey yaparak sonlandırılmış sekiz sivri uç bulunmaktadır. Erken Ortaçağ'da Kudüs Krallığı arması olan bu tür haçın Şövalye Aziz Yuhanna'nın Kudüs'te faaliyetlerini temsil ettiğine inanılmaktadır. Haç üzerindeki sivri uçlar, Hristiyan inancına göre Hz. İsa'nın dağdaki vaazının ilk sekiz emriyle ilişkilendirilmiştir (Taş & Özcan, 2015: 255). Genellikle Ortaçağ'a tarihlendirilen birçok Hristiyan Ermeni mimari örnekte karşımıza çıkan Malta haçının, benzerlerine başta Van Gölü çevresi olmak üzere Doğu Anadolu'daki birçok dini yapıda rastlanmaktadır.

Latin haçı yapıda tercih edilen bir diğer tür olup taş yüzeylerine kazıma ve oyma tekniği kullanılarak işlenmiştir. Hristiyan dini mimarisinde yaygın olarak kullanılan haç, alt dikey kolun, yatay kollardan ve üst dikey koldan daha uzun olduğu türdür. Hz. İsa'nın bu şekildeki bir haçta çarmıha gerilerek öldüğüne inanıldığından dini anlam yüklenilerek kutsal kabul edilmiştir (Taş & Özcan, 2015: 255). Latin haçı sembolü bu nedenle sadece dini tören alaylarında değil mimari yapılarda da yoğun bir şekilde kullanılmıştır. Ortaçağ'a tarihlendirilen birçok Hristiyan Ermeni mimari örnekte karşımıza çıkan Latin haçının, benzer örneklerine yine başta Van Gölü çevresinde olmak üzere Doğu Anadolu'daki birçok dini yapıda tespiti mümkündür.

Grek haçının yapıda tek bir örneği tespit edilmiş olup kilisenin doğu cephesinde büyük haçkar bezemesinin hemen alt taş sırasında yer alır (Foto. 27). İncil haçı veya tek kollu olarak isimlendirilen bu haç tipinde, yatay uzanan kol ile dikey haç kolu aynı ölçüde tutulmuştur. Hristiyanlığın kabul görmediği dönemlerde gizlemeye müsait formuyla öne çıkmış ve daha sonra birçok alanda kullanımı devam etmiştir (Taş & Özcan, 2015: 255).

Ardzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı'nda karşımıza çıkan bu üç haç türü ile birlikte Ermeni mimarisinde ünik olduğunu düşündüğümüz bir tip daha tespit edilmiştir. Latin ve Malta haçlarının üst üste bindirilmesiyle tasarlanmış altı ve sekiz kollu bu haç motifleri yoğun bir şekilde yapının muhtelif yerlerine kazıma olarak işlenmiştir (Foto. 19-24, 25). Görüntü olarak hayatağacı izlenimi veren tasarımın bölgede bilinen benzer bir örneği olmayıp zayıf bir ihtimal olarak ildeki manastır mensubu cemaat ile alakalı bir sembol olduğu söylenebilir.

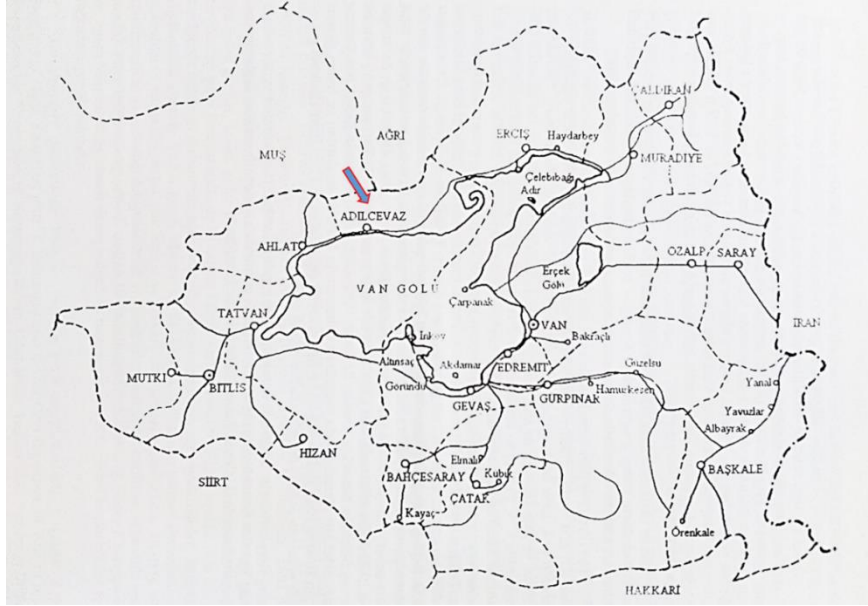
Manastırda küçük ölçekli bu haç türleri dışında boyut olarak daha büyük ve nitelikli bir haçkar bezemesi de kullanılmıştır. Doğu cephenin ortasındaki kaplama taşlarından biri üzerinde yüzeye kazıma olarak işlenen haçkarın, düğümlenen haç kollarının uçları palmet motifleriyle sonlandırılmıştır (Foto.27). Yöredeki Hristiyan yapılarda genelde dik olarak yerleştirilen haçkarlar, bu yapıda yatay konumda karşımıza çıkmaktadır. Bu durum muhtemelen onarımlardan kaynaklanan bir sonuç olmalıdır. Genellikle Ortaçağ'a tarihlendirilen birçok Hristiyan Ermeni mimari örnekte karşımıza çıkan haçkarların benzerlerine başta Van Gölü çevresi olmak üzere Doğu Anadolu'daki birçok dini yapıda rastlanmaktadır. Bunlardan Van Yedikilise Manastırı, Saint Georges

Jamatunu (Foto. 35, 36a) ile Çarpanak Adası Saint Jean Manastırı (Foto. 36b), uçları palmet motifleriyle sonlandırılmış haçkarlara örnek olarak verilebilir.

Sonuç olarak Bitlis-Adilcevaz'daki Arzgue (Sk’ants’elegorgivank) Manastırı'nın plan ve mimari özellikler açısından bölgedeki Ermeni yapılarıyla bir bütünlük teşkil ettiğini, süsleme açısından ise Türk-İslam eserleriyle büyük bir benzerlik gösterdiğini söylemek mümkündür. Buda yüzyıllar boyunca birlikte yaşamış Müslüman ve Gayr-i Müslüm tebaanın barış içinde bir arada yaşadığını ve sanatsal anlamda etkileşim içinde olduklarını ortaya koymaktadır.

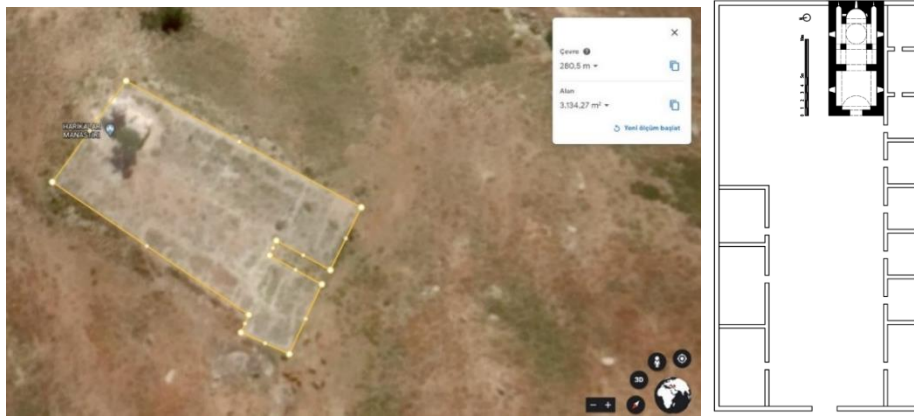
KAYNAKÇA

- AGOS. (2015). *www.agos.com.tr*. 16.07.2020 tarihinde: <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/13060/> adresinden alındı.
- Bilgin, O. (1995). Ferağ Kaydı. *TDV İslam Ansiklopedisi*, 12, 354-356. İstanbul.
- Çoruhlu, Y. (2019). Türk Sanatı'nın Ermeni Sanatı'na Etkileri. *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Dergisi*, 122(241), 313-350.
- Karaca, Y. (2004). *Doğu Anadolu Bölgesi Hristiyan Dini Mimarisinde Jamatun Yapıları-I (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı.
- Karaca, Y. (2011). Van-Gevaş Saint Thomas (Ganjak) Manastırı. *VI. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu* (s. 153-161). İstanbul: Erçiş Belediyesi Kültür Yayını.
- Karaca, Y. (2018). Van Gevaş Altınşac (Ganjak) Köyü Kiliseleri. *Türk-İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 126-169.
- Karaca, Y., & Yıldız, E. (2018). Van Gölü Adır Adası'ndaki Lim Manastırı Plastik Süslemeleri. *Asos Journal (Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi)*, 323-362.
- Kızılgın, E. E. (2018). Van Yedikilise Manastırı (Varagavank) Saint Croix Kilisesi Haçkar Örnekleri. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(40), 319-348.
- Koçak, Z., & Hasan, T. (2014). Adilcevaz Kazasının İlk Nüfus Sayımı (30 Rebiyülevvel 1252/15 Temmuz 1986). *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 3(4), 719.
- Sözen, M., & Tanyeli, U. (2010). *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Şen, M. (2009). *Van Gölü Havzası Hristiyan Dini Mimarisi'nde Taç Kapı Formları (Yayımlanmamış Yüksek Lisan Tezi)*. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı.
- Taş, T., & Özcan, F. (2015). MS 4.-7. Yüzyıllar Arasında Haç Motiflerinin Gelişimi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 247-275.
- Tekin, R., & vd. (2019). *Ahlat Selçuklu Meydan Mezarlığı ve Mezar Taşları*. Ankara: Uzun Dijital Baskı Merkezi.
- Thierry, J. M. (1972). *Monasteres Armeniens du Vaspurakan-IV, Revue, IX*. Paris.
- Thierry, J. M. (1989). *Armenian Art*. New York.
- Uluçam, A. (2002). *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı-II-Bitlis*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Yiğit, R. (2019). *Yeni Arkeolojik Araştırmalar ve Jeofizik İncelemeleri Işığında Adilcevaz Kef Kalesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*. Bitlis: Bitlis Eren Üniversitesi / Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı.
- Yıldız, S. (2009). *Bizans Tarihi, Kültürü, Sanat ve Anadolu'daki İzleri*. Ankara: Detay Yayıncılık.

Çizim: 1

Van Gölü Çevresi ve Çalışma Alanımız Adilcevaz'ı Gösteren Harita (Uluçam, 2002: 8).

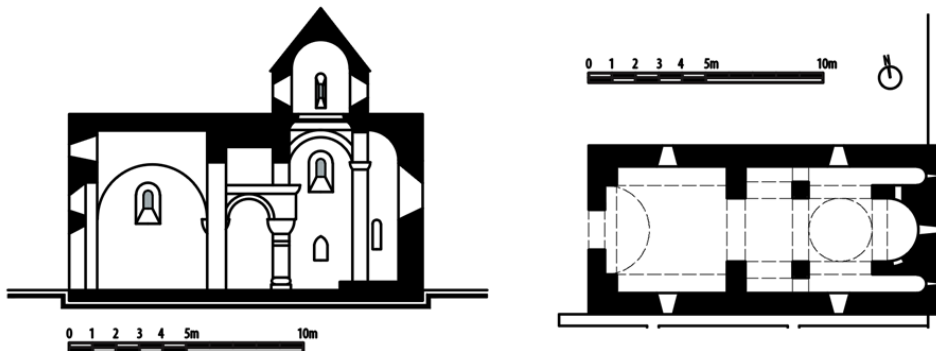

a

b

Çizim: 2

- a) Adilcevaz Ardzgue (Sk'ants' elegorgivank) Manastırı'nın Google Earth Uygulaması Kullanılarak Yapı Sınırlarını Gösteren Çizimi;
b) Adilcevaz Ardzgue (Sk'ants' elegorgivank) Manastırı'nın Restitüsyonu (Thierry J. M., 1972).

Çizim: 3

Adilcevaz Ardzgue (Sk'ants' elegorgivank) Manastırı Kilisesi'nin Kesit ve Planı (Thierry J. M., 1972).

Fotoğraf: 1

Adilcevaz Arzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı'nın Harita Üzerinde Konumu Gösteren Genel ve Detay Fotoğraf. (Mucizeler Manastırı Google Earth üzerinde Harikalar Manastırı olarak geçmektedir.)

Fotoğraf: 2

Adilcevaz Arzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı'nın Bulunduğu Yeri Genel olarak Gösteren Kuzeyden Çekilmiş Bir Fotoğraf.

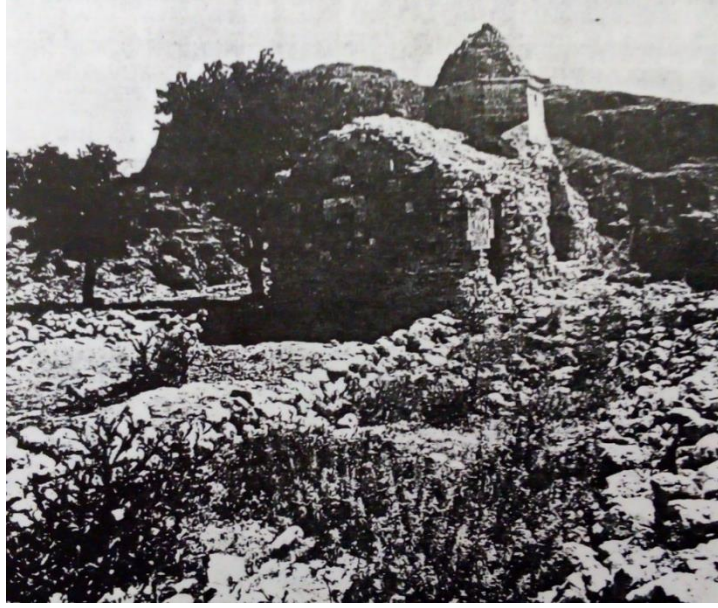
Fotoğraf: 3

Adilcevaz Ardzgüe (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı'nın Jamatun Bölümün Kuzey Cephesi Dış Kapla Taşı Üzerinde Yer Alan 1159/1710 Tarihli Kitabe.

Fotoğraf: 4

Adilcevaz Ardzgüe (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı Kilisesi'nin Kuzeyinde Tespit Edilen Ermenice Yazıt Parçaları.

Fotoğraf: 5

Adilcevaz Arzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı'nın 1972 Yılına Ait J.M. Thierry, Tarafından Çekilmiş Fotoğrafı (Uluçam, 2002: 176).

Fotoğraf: 6

Adilcevaz Arzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı Kilisesi'nin Batı Cephesinin 1969 Yılında Çekilmiş Fotoğrafı (AGOS, 2015).

Fotoğraf: 7

Adilcevaz Ardzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırın Kilise ve Jamatunun Kuzeydoğudan Genel Görünümü.

Fotoğraf: 8

Adilcevaz Ardzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırının Jamatun ve Kilisenin Güneyden Genel Görünümü.

Fotoğraf: 9

Adilcevaz Ardzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı Jamatunun Kuzeybatıdan Genel Görünümü.

Fotoğraf: 10

Adilcevaz Ardzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı'nın Jamatun Taç Kapısı İle Aynı Hizadaki Mazgal Pencerenin Sol Alt Köşesine İşlenmiş Haç Tasvirlerinden Detay.

Fotoğraf: 11

Adilcevaz Ardzguc (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı'nın Jamatun Taç Kapısının J.M. Thierry, Tarafından 1972 Yılında Çekilmiş Fotoğrafi (Uluçam, 2002: 178).

Fotoğraf: 12

Adilcevaz Ardzguc (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı Kilise ve Jamatunun Kuzeyden Genel Görünümü.

Fotoğraf: 13

Adilcevaz Ardzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı'nın Kilisesi'nin Kuzeyden Genel Görünümü.

Fotoğraf: 14

Adilcevaz Ardzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı'nın Kilisesi'nin Üst Örtü Destek Sistemi ve Kubbesinden Detay.

Fotoğraf: 15

Adilcevaz Ardzgüe (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı'nın Kilise ve Jamatun Bölümleri Arası Geçiş Sağlayan Büyük Geniş Kemerden Detay.

Fotoğraf: 16

Adilcevaz Ardzgüe (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı'nın Kuzey Pastoforium Hücresi ve Detayı.

Fotoğraf: 17

Adilcevaz Arzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı'nın Güney Pastoforium Hücresinin Batı ve Güneyden Genel Görünümü.

Fotoğraf: 18

Adilcevaz Arzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı'nın Kilisesi'nin a) Apsis b) Kuzey Pastoforium Hücresi ile Apsisi Destekleyen Paye ve Kemerden Detay.

Fotoğraf: 19

Adilcevaz Ardzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı Kilisesi Taşıyıcı Sistemlerinden Kuzey Sütunu ve Mukarnaslı Başlığı ile Sütun Gövdesi Üzerinde Yer Alan Çok Kollu Haç Tasvirinden Detay.

Fotoğraf: 20

Adilcevaz Ardzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı Kilisesi Kuzey Serbest Destek Sütunu Mukarnas Başlığı ve Taşıyıcı Sistemi Üzerindeki Taşçı İşaretlerinden Detay.

Fotoğraf: 21

Adilcevaz Ardzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı Jamatun Bölümü Beşik Tonoz Sisteminden Detay.

Fotoğraf: 22

Adilcevaz Ardzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı Jamatun Bölümü Beşik Tonoz Sistemini Destekleyen Paye ve Kemer Sisteminden Detay.

Fotoğraf: 23

Adilcevaz Ardzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı Jamatun Bölümü Beşik Tonoz Sistemini Destekleyen Güney Payesinin Doğu ve Batı Yüzeylerinde Yer Alan Kazıma Latin, Malta ve Çok Kollu Haç Bezemelerinden Detay.

Fotoğraf: 24

Adilcevaz Ardzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı Jamatun Bölümü Beşik Tonoz Sistemini Destekleyen Kuzey Payesinin Doğu ve Batı Yüzeylerinde Yer Alan Kazıma Latin, Malta ve Çok Kollu Haç Bezemelerinden Detay.

Fotoğraf: 25

Adilcevaz Arzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı Jamatun Bölümü Kuzey Beden Duvarının İç Yüzeylerinde Yer Alan Kazıma Latin, Malta ve Çok Kollu Haç Bezemelerinden Detay.

Fotoğraf: 26

Adilcevaz Arzgue (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı Kilisesi'nin Doğu Apsis Duvarından Genel Görünüm.

Fotoğraf: 27

Adilcevaz Ardzgüe (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı Kilisesi'nin Doğu Apsis Duvarı Dış Cephesi Üzerinde Yer Alan Kazıma Haçkar Bezemesi ile Altındaki Grek Haçından Detay.

a

b

Fotoğraf: 28

Adilcevaz Ardzgüe (Sk'ants'elegorgivank) Manastırı Kilisesi **a**) Kilise Çevresinde Tespit Edilmiş Taç Kapı ve Üst Örtü Geçişlerinde Yer Alan Silme Parçası **b**) İç Mekân Sökülmüş Kaplama Taşlarından Biri Üzerine Oyma Olarak İşlenmiş Latin Haçlarından Detay.

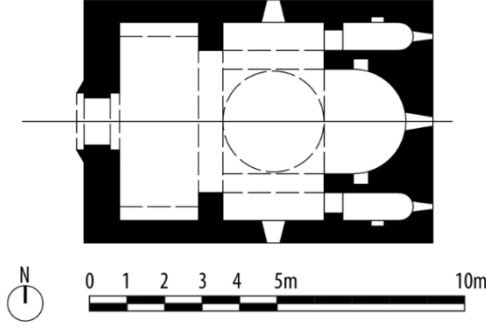
a

b

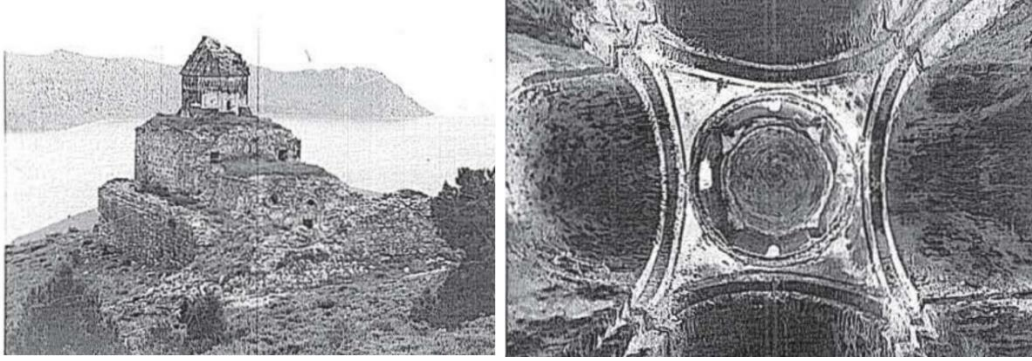
Fotoğraf: 29

Manastır Avlusu İçerisinde Tespit Ettiğimiz **a**) Taş Dibek ve **b**) Seramik Parçalarından Detay.

Fotoğraf: 30

Van Muradiye Arkelan (Pergri Surp Istepannos) Yukarı Manastırı Kilisesi Planı (Thierry J. M., 1989: 191)ve Manastırı Kilisesi Güneybatıdan Görünüşü (Karaca, 2018: 166).

Fotoğraf: 31

Van-Gevaş Saint Thomas (Ganjak) Manastırı'nın Kuzeybatıdan ve Üst Örtü Geçiş Sisteminden Detay (Karaca, 2011: 154-155).

Fotoğraf: 32

Van-Merkez-Yukarı Bakraçlı Köyü Yedi Kilise (Varagavank) Saint Georges Jamatunu Taç Kapısı'ndan Genel ve Detay Fotoğraflar (Şen, 2009: 178-179).

Fotoğraf: 33

Ahlat Selçuklu Meydan Mezarlığı Mezar Taşları Üzerinde Görülen Soyut Bitkisel Bezemelerden (Palmet, Rumi ve Kıvrıkdal) Detay (Tekin & vd., 2019: 116).

Fotoğraf: 34

Van Gölü Adır Adası'ndaki Lim Manastırı Saint Georges Kilisesi Kuzeybatı Köşe Duvarı Güney Yüzeyi Mukarnas Bezemelerinden Detay (Karaca & Yıldız, 2018: 351).

Fotoğraf: 35

Van Yedikilise Manastırı (Varagavank) Saint Croix Kilisesi Palmet Kompozisyonlu Haçkarlardan Örnek (Kızgın, 2018: 337-338).

a

b

Fotoğraf: 36

a) Saint Georges Jamatunu Batı Cephe Yer Alan Haçkar b) Çarpanak Adası Saint Jean Manastırı Bitkisel Süslemeli Haçkar Örneği (Kızgın, 2018: 345).

Kültürel Bağlamda Hasta Güvenliği Problemine İlişkin Genel Bir Değerlendirme *

An Overall Assessment of the Problem of Patient Safety in a Cultural Context

Rıfat BİLGİN^a

Hülya DİĞER^b

^a Doç. Dr. Fırat Üniversitesi, Elazığ, Türkiye, rifatbilgin@gmail.com, 0000-0003-1253-3851.

^b Doktora Öğrencisi, Fırat Üniversitesi, Elazığ, Türkiye, hulyadiger@gmail.com, 0000-0002-1737-8195.

ÖZ

Bu çalışma, kültürel bağlamda hasta güvenliği problemini incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırma güvenlik ve hasta güvenliği kavramlarını konu edinmektedir. Sağlık çalışanları ile sağlık hizmeti alanların sağlık, hastalık ve hasta güvenliği konusundaki tutum, inanç, zihniyet ve sosyal ilişkilerinin toplumun kültürel unsurlarıyla doğrudan ilişkili olduğunu söylemek mümkündür. Çalışmanın sonuçlarına göre, kültürel yapı sonucunda meydana gelen bazı davranış şekilleri, hastaların sağlığı ve güvenliği üzerinde bazen olumlu ve bazen de olumsuz etki oluşturabilmektedir. Olumlu etki sağlık ve güvenlik konularına katkıda bulunmaktadır. Olumsuz etki de tedavinin gidişatında bir sorun şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kültür, Sağlık Sosyolojisi, Hasta, Güvenlik, Hasta Güvenliği.

ABSTRACT

This study aims to investigate the issue of patient safety in the cultural context. The study discusses the concepts of safety and patient safety. It is possible to say that there is a direct relationship between the cultural elements of the society and the attitudes, beliefs, mentalities and social relations of healthcare professionals and those who benefit from health services on health, illness and patient safety. The results of the study show that some behavioral patterns that occur as a result of cultural structure, values and codes can sometimes have positive and sometimes negative effects on the health and safety of patients. The positive effect contributes to health and safety issues. The negative effect appears as a problem in the course of treatment.

Keywords: Culture, Medical Sociology, Patient, Safety, Patient Safety.

1. GİRİŞ

Bilimsel ve teknolojik gelişmeler sonucu dünyamızın küreselleşmesi ve gittikçe küçük bir köy haline geldiği günümüz dünyasında insanlığın iyilik halini arttıracak gelişmelerin insanlara ulaştırılması kolaylaşmıştır. Bunun yanı sıra bu küçük köyde görünürlük kazanan davranışlar, uygulamalar ve salgın hastalıklar da küreselleşmektedir. Bu durumu açıklayan en uygun örnek küresel ölçekteki etkileriyle "Covid-19 pandemisi" olmuştur. Pandemi sürecinde bireyin sağlığını olumlu etkileyen bilimsel davranışlar ve uygulamaların yanı sıra (maske, mesafe, hijyen, sosyal alanlarda hareketliliğin kısıtlanması gibi) hastanın güvenliğini ve sağlığını olumsuz etkileyen hatalı davranış ve uygulamalar da (sarmısaklı su, alkol, tuzlu su, kekik çayı gibi) benzer şekilde yaygınlaşmıştır. Bu nedenle hatalı bilgilerin izalesi adına yapılması gereken, bilimsel bilgi ile desteklenmiş davranış ve uygulamalara olan inancı teşvik etmek ve sağlık kurumlarında kalite kavramını ön plana çıkarmaktır. Sağlık kurumlarında hasta güvenliği politikalarının oluşturulması ve icra edilmesi, sağlık hizmetlerinin kalitesine olumlu katkılar sunmaktadır. Yanı sıra gelişmiş toplumlarda görülen sağlık hizmeti alanların bilgi seviyesinin artışı bu politikaların hızlı bir şekilde uygulanmasını zorunlu kılmaktadır. Aksi halde hizmet alanlar tedavi süreçlerini reddedebilmekte hizmet alımı süresinde bireysel veya teknik aksaklıklar nedeniyle memnun olmazlarsa gerekli mercilere başvurarak sağlık kuruluşu aleyhine haklarını arayabilmektedirler. Teknik aksaklıklar ekipman vb. unsurlar nedeniyle oluşmaktadır. Bireysel aksaklıklar ise, kişilerin arasındaki bilgi farklılığından kaynaklanmaktadır.

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

Bilgi asimetrisi olarak da adlandırılan bilgi seviyesi farklılığı, sağlık kurumlarının amacına ulaşmasında engel oluşturmaktadır. Sağlık kurumlarının ortak amacı sağlık hizmetini etkili bir şekilde sunabilmektir. Fakat hizmet sunum sürecinde meydana gelen istenmeyen bazı davranış ve uygulamalar söz konusu amaç üzerinde olumsuz etki oluşturabilmektedir. Bu bağlamda kültürel temelli düşünce, davranış ve uygulamalar önemli rol oynamaktadır. Dolayısıyla hastaların iyilik halleri ile ideal sağlık durumuna ulaşım durumu arasında farklılıklar meydana gelmektedir.

Dünya Sağlık Örgütüne göre sağlık; fiziksel, ruhsal ve toplumsal açıdan tam bir iyilik halidir. Yani sağlık bireysel ve biyolojik bir mesele değildir. Toplum organizasyonu içinde kök salmış bir hastalık ve iyilik örtüsüdür (Macionis ve Akan, 2013:542). Sosyolojik manada bir sosyal sistem içinde yer alan hastalık ise; biyolojik bir varlık olan bireyin bireysel ve sosyal bütünleşmesini sağlayan ideal sağlık halinde bozulma olarak tanımlanmaktadır. Bu tanımlamada hastalığın hem biyolojik hem de sosyal bir yapıda olduğu görülmektedir. Bireyin erken ölümü veya erken faaliyetten kesilmesi aile ve toplum için önemli zararların oluşmasına sebep olmaktadır. Bu sebeptir ki, sağlığın olumsuz yönünü teşkil eden hastalık ile erken ölümlere yol açan tutum, davranış ve uygulama gerçekleştirme biçimlerini hastanın lehine düzenlemek zorunluluğu vardır (Türkdoğan, 1991:30). Hastaların lehine yönelik faaliyetler kapsamında hasta güvenliği kültürü de bulunmaktadır.

Hasta güvenliği kültürünün kurumlarda oluşturulmasındaki amaç, oluşabilecek hataları asgari düzeye indirebilmek, yapılan yanlış uygulamalardan ders çıkarmak ve bunun tekrarlanmasına karşı tedbirler alabilmektedir. Hasta güvenliği kültürü üzerinde etki oluşturan ve sağlık hizmet sürecini olumlu ya da olumsuz şekilde etkileyen birçok faktör bulunmaktadır. Bu faktörler hasta güvenliği süreci üzerinde etki oluşturmaktadır. Söz konusu etkiler ise, olumlu/olumsuz şekilde tedaviye ve dolayısıyla insanın sağlığına da yansımaktadır. Öte yandan ise, etki oluşturan unsurlardan biri de bir toplumu oluşturan bireylerin sahip olduğu kültür ile çevresinde şekillenen davranış ve uygulamalardan kaynaklanabilmektedir. Söz konusu davranış şekilleri bazen hastanın iyiliğine yönelik şekilde sergilenmiş olsa da olumsuz sonuçlar da ortaya çıkarabilmektedir. Dolayısıyla hasta güvenliğini kültürel bağlamda etkileyen faktörleri derlemek, ilgili faktörleri değerlendirmek ve nihayetinde olumsuz faktörleri ortadan kaldırmaya ilişkin önerilerde bulunmak, çalışmanın kapsamını oluşturmaktadır.

2. KÜLTÜR VE GÜVENLİK KÜLTÜRÜ KAVRAMI

Toplum, bireyler ve bireyler arasındaki sosyal ilişkilerin ürünü olan statüler, roller, gruplar, organizasyonlar ve kurumlar gibi blokları kapsayan bir bütünü oluşturmaktadır. Bu bloklar arasında harç gibi yapıştırıcı görevini yerine getiren ise kültürdür (Newman, 2013:14). Basit bir ifade ile kültür, öğrenilen ile paylaşılan değerler, inançlar, davranış şekilleri ve sembollerin toplamı olarak ifade edilebilir (Koçel, 2005: 227-228). Kültür üretilen maddi ürünlerin yanında manevi ürünleri de kapsar. Manevi kültür ürünleri süreç içerisinde toplumda üretilen bireylerce paylaşılan inançlar, değerler, gelenekler-görenekler, örfler, adetler, semboller ve ahlaki değerleri içermektedir. Nihayetinde kültür, bir toplumu diğerlerinden ayıran “*hayat tarzı*” olarak da adlandırılabilir. Ek olarak kültür içerisinde uygun olmayan davranış şekillerinin de gelişerek toplumsal davranışa yerleştiği görülebilmektedir (Newman, 2013:49).

Gündelik ilişkilerde farklı insanlar benzer davranış şekilleri göstermektedirler. Benzer davranışlar okul, işyeri, toplu taşıma aracı ya da arkadaş grupları vb. yerlerde görülebilir. Bireyleri benzer davranış şekilleri sergilemeye yönelten etkene kültür adı verilmektedir. Başka bir ifade ile kültür kavramı, bakış açısı ve bilim alanları farklılığına göre farklı şekilde tanımlanabilir. Örneğin, kültürü yalnızca manevi değerlere ağırlık vererek inançların, zevklerin ve davranışların geliştirilmesi ile daha yüksek düzeye çıkartılması şeklinde ifade edenler bulunmaktadır. Bununla birlikte dil, düşünce, değer, kural ve davranışları nesilden nesile aktarılan maddi ve manevi unsurlardan ortaya çıkan bir bütün olarak geniş şekilde tanımlayanlar da bulunmaktadır. Sosyologlara göre ise, kültür kavramı daha geniş bir açıdan ele alınmakta olup bir toplumun genel yaşam şekli olarak tanımlanmaktadır (Çelen, 2011: 57-58). Ürettiğimiz araçlar ve gereçler, giydiğimiz elbiseler, oturduğumuz evler ve evleri dizayn etme şeklimiz, yemek yeme ve çocuk yetiştirme biçimimiz, hastalıkları teşhis, tedavi etme biçimimiz gibi birçok düşünce, tutum, davranış ve uygulamalarımızı da içermektedir. Bu bağlamda kültür, geçmişten günümüze süregelen bir olgudur.

Kültür ilk olarak İngiliz antropolog Sir Edward Taylor (1871) tarafından tanımlanmıştır. Taylor'a göre kültür, kişinin ihtiyacı olan inanç, sanat, moral, yasa, örf, alışkanlık ile yetenekleri içermektedir (Karaboğa Gündoğdu, 2010: 17). Başka bir ifade ile kültür, belirli bir grup tarafından öğrenilmiş olan ve nesiller arası aktarma suretiyle bilgi, kanun, beceri, değer, düşünce, tutum, davranış, gelenek ile görenekler olarak ifade edilebilir. Kısaca hayatın özü kültür olarak ifade edilmiş olup, her birey bir kültüre ait olarak yetişmektedir. Kültür doğada kendiliğinden var olan öğelere karşılık bireylerin oluşturduğu her şeydir (Bolsoy ve Sevil 2006; Karaboğa Gündoğdu, 2010: 17). Bu bağlamda bireylerin düşünce ve davranışları neticesinde ortaya çıkan kültür, geçmişten günümüze kadar süregelen düşünce, davranış, tutum ve kurumlar vasıtasıyla varlığını korumuştur.

Kültürün temelini geleneksel düşünceler (tarihsel süreçte oluşmuş ile seçilmiş) bilhassa da onlara atfedilen değerler sağlamaktadır. Kültür bir yandan davranışların ürünü, diğer yandan ise gelecekteki davranışların koşullayıcısıdır (Karaboğa Gündoğdu, 2010: 17). Geniş kapsamlı ele alındığında ise kültür, bir toplumun tüm yaşam şeklidir (Karaboğa Gündoğdu, 2010: 17). Nesilden nesile aktarılan kültür, örgüt kültürüne de zemin oluşturmaktadır. Dolayısıyla örgütlerde meydana gelen olumlu/olumsuz sonuçlar kültürle ilişkilendirilebilir. Olumlu sonuçlar katkı oluştururken, olumsuz sonuçlar bir tehdit unsuru olabilmektedir. Tehdit durumu ise, örgütlerde güvenlik düzeyinin azalmasına neden olmaktadır.

Örgüt kültürü, bir örgütün güvenlik düzeyi ile kültürel özellikleri arasındaki ilişkinin varlığından söz etmektedir. Örgüt kültürü ile güvenlik arasındaki ilişkiyi açıklayıcı kavramsal bir etiket olarak güvenlik kültürü kavramı kullanılmaktadır (Çelen, 2011: 60). Güvenlik kültürü kapsamında gerçekleştirilen çalışmaların geçmişte çok eskilere dayanmaktadır. Ancak yaygın şekilde Çernobil kazası ile kullanılmaya başlamıştır.

Güvenlik kültürü, kurumun sunduğu hizmetlere verdiği önem ile güvenlik yönetimi kapsamındaki becerisidir. Önem ve beceri kapsamında sorumluluğunda bulunan görevleri tespit etmek, birey veya örgüte ait olan değer, beceri, algı ile tutum kurallarının tespiti güvenlik kültürü olarak ifade edilebilir (Tütüncü, 2006: 288). Diğer bir tanıma göre ise güvenlik kültürü, kurumlarda tutum şekillerini belirleme konusunda uygulamada olan kurallar içerisinde örgütsel kapsamdaki yapılanmanın etkileşiminde yer alan ortak değer ile inançları belirlemektir (Tak, 2010: 80).

Bir kuruluşta güvenlik kültürünün yaygınlaştırılması, kurum personelinin güvenlik konusunda uygulanan hususlarda gerekli bilginin var olmasına, uygulamalarda aktif yer almasına ve ekip çalışmasında bulunmasına bağlıdır. Etkili bir güvenlik kültürü oluşturma sürecinde önemli olan diğer bir unsur ise, hataların rapor edilip açıklanmasıdır. Hataların belirlenip, kabul edilmesi, raporlanıp ilgili kişilere aktarılmasıdır. Nihayetinde bu durumların göz önünde bulundurulması güvenliğin işleyişinin ne kadar iyi olduğunun da göstergesidir (Tunçel, 2013).

3. HASTA GÜVENLİĞİ KÜLTÜRÜNÜN TARİHSEL GELİŞİMİ

Dünyada tıbbi hata kavramı, 1970'lerin sonundan günümüzdeki halini aldığı sürece kadar hasta güvenliği, gerçek manada 1960'lardan itibaren sağlık dünyasının gündeminde yer almayı başarabilmiştir. Sağlık kurumlarındaki hatalar ile hasta güvenliğini sağlamaya yönelik faaliyetlerin, kamuoyunun gündeminde yer alması ise ancak 1990'lardan sonra gerçekleşmeye başlamıştır (Altındiş, 2009: 30-32).

Hasta güvenliği kavramı özellikle son yıllarda gündemde daha fazla bulunmasına rağmen, eski çağlardan günümüze kadar varlığını sürdüren bir konudur. M.Ö. 1700'lerdeki Hammurabi Kanunları'nda, hekim hatası sonucu, hastanın hayatını kaybetmesi durumunda, her iki elinin kesileceği belirtilmiştir. Bununla birlikte hekim ücretleri düzenlemelerine ek olarak tıbbi başarıların ödüllendirileceği, tıbbi başarısızlıklar ile ilgili cezaların ne şekilde olacağı açık bir şekilde belirtilmiştir (Ovalı 2010: 34; Bayar 2013).

2002 yılında Dünya Sağlık Örgütü 55. Dünya Kongresi kapsamında hasta güvenliğini dünya çapında bir sağlık problemi olarak değerlendirmiştir. Değerlendirme sonucunda üye ülkelerinde hasta güvenliği hakkında politika ile uygulamaların geliştirilmesine dair karar almıştır (Lunsford ve Wilson, 2015). 2004 yılı 57. Dünya Sağlık Kongresinde ise, "Uluslararası Hasta Güvenliği Birliği" kurulması hususunda uzlaşma sağlanmıştır. Birliğin ilk toplantısında önce zarar verme ilkesini ulaşılabılır kılmak ve güvenli şekilde gerçekleştirilmeyen sağlık bakım sürecinin istenmeyen sonuçlarını en aza indirmeye amaçlanmıştır (Pinnock, 2012). Dünya Sağlık Örgütü 2007-2008 yılını "Güvenli Cerrahi Hayat Kurtarıcı" yılı ilan etmiştir. Bu hususta cerrahide aseptik teknikler, güvenli şekilde gerçekleştirilen anestezi, gerekli eğitimi almış personel, cerrahi ekipmanlar, izlem ile kalite güvenliği olarak beş konuya odaklanılmıştır. Dünya Sağlık Örgütü cerrahi birimlerde tıbbi hataları en aza indirmek ve hasta güvenliğini oluşturmak için "Cerrahi Güvenlik Kontrol Listesi" oluşturmuş ve yaygın bir şekilde kullanılmasını önermiştir (Dilmen, 2016: 8-11). Bununla birlikte güvenli bir cerrahinin gerçekleştirilmesi için iyi bir ekip çalışması gerçekleştirilmesi, Cerrahi Güvenlik Kontrol Listesi'nin kullanılması ile meydana gelen problemler hakkında gerekli kayıtların tutulması gerektiği ifade edilmiştir (Nordin, 2015; Vincent, 2010; WHO, 2009). Kayıt altına alınan hatalar hasta güvenliğinin sağlık kurumlarında yaygınlaşmasına katkıda bulunmuştur. İlerleyen süre zarfında yayınlanan tebliğ ve yönetmelikler ile de mevcut duruma temel oluşturulmuştur.

29 Nisan 2009 tarihinde "Sağlık Kurum ve Kuruluşlarında Hasta ve Çalışan Güvenliğinin Sağlanması ve Korunmasına İlişkin Usul ve Esaslar Hakkında Tebliğ" ile hasta güvenliği kavramı resmi olarak gündemde yerini almıştır. İlerleyen süreçte Sağlık Bakanlığı 6 Nisan 2011 tarihinde tebliği yeniden düzenleyerek "Hasta ve Çalışan Güvenliğinin Sağlanmasına Dair Yönetmelik" şeklinde yayımlamıştır. Yayımlanan tebliğ ve yönetmelik aracılığıyla bütün sağlık kurumlarında (Kır Biçer ve ark. 2013: 15);

- Hasta ve personel için güvenli hizmet sunumu,
- Hasta ve personel için güvenli bir çevre oluşturulması,
- Hizmet sunum aşamasında kalitenin artırılması,
- Hasta ve personel için olası risklerin tespit edilmesi,
- Belirlenen risklerin ortadan kaldırılması için uygun olan yöntem ve tekniklerin belirlenmesi,
- Hizmet içi eğitimler aracılığıyla hizmet sunum süreci ve çalışma ortamında güvenliğin sağlanması ile sürdürülebilmesi.

Ayrıca belirli çözüm önerilerinin sunumu ile de güvenlik sağlanmaya çalışılmıştır.

Hasta Güvenliği Dostu Hastane Girişimi (Patient Safety Friendly Hospital Initiative [PSFHI]), Dünya Sağlık Örgütü tarafından belirtilen çözüm paketlerinden biri olarak değerlendirilebilir. Hasta Güvenliği Dostu Hastane Girişiminde beş etkinlik alanı tespit edilmiştir. Bunlar (Dilmen, 2016: 8-11);

- Liderlik ile yönetim,
- Hasta ile toplum katılımı,
- Güvenli kanıtlara dayalı klinik uygulamalar,
- Güvenli çevre,
- Yaşam boyu öğrenme,

Çözüm önerileri başlığında yer alan diğer bir durum Sağlık Bakım Kuruluşlarının Akreditasyonu Birleşik Komisyonu tarafından 2003 yılında sağlanmıştır. Komisyon ABD'de ulusal hasta güvenliği amaçlarını ilan etmiştir. 2005 senesi itibarı ile

bu amaçlar uluslararası hasta güvenliği amaçları olarak kabul edilmiştir (Dilmen, 2016: 8-11). Bu amaçlar sağlık bakımı sunulan tüm alanlar için tespit edilmekte olup her sene incelenmektedir (Bulut vd., 2013: 164; Dilmen, 2016: 8-11).

İlk dönemlerden günümüze kadar sistem ve kurallar çerçevesinde genel anlamda hastalar üzerinde odaklanılmış, zarar oluştuktan sonra geriye dönük zararlar üzerinde durulmuştur. Zarar oluşmadan önlemek amaçlı hasta güvenliği anlayışına, 20. yy'ın ikinci yarısından itibaren ancak sistemli bir şekilde başlanmıştır. İfade edilen tarihten itibaren gerçekleştirilen çalışmalara bakıldığında Amerika, İngiltere, Kanada, Avustralya başta olmak üzere birçok ülkede çalışmalar hız kazanmış ve ilerlemeler kaydedilmiştir (Altındış, 2009: 30-32).

Hasta güvenliği adı altında yer alan çalışmalar kaliteli sağlık hizmet sunumunu da kapsamaktadır. Geçmişte hasta bakım kalitesi olarak da ifade edilen terim, sağlık hizmetlerinin tarihinde önem arz eden hususlar arasında bulunmaktadır. Sağlık hizmetleri kapsamında hasta bakım kalitesi ölçümlerinin ilk olarak ne zaman başladığı hakkında literatürde farklı görüşler bulunmaktadır. Sağlık hizmetlerinde kalite konusu tarihsel bir süreç kapsamında yer almaktadır. Tarihsel anlamda kalite konusuna yönelik süreçler şu şekildedir (Kaya Eroğlu, 2011: 23-27);

- M.Ö. 5. yüzyılda Hipokrat'ın yazılı mesleki tutum kuralları,
- M.Ö. 2000'de Mısır Papürüsleri'nde belgelenen tıbbi uygulama standartları,
- M.Ö. 1100'de Chou Hanedanı'nın doktorların mesleğe başlamadan önce bir sınavı geçmek zorunda olmaları,
- Doktora yapılan ödemelerin, hastaların sonuçlarına göre belirlenmesi,
- M.S. 1000'li yıllarda İran'da tıbbi uygulama yapan herkesin bilgisinin sınav ile değerlendirilmesinin istenmesi.

4. HASTA GÜVENLİĞİ KÜLTÜRÜ

Sağlık hizmetleri kapsamında yer alan güvenlik kavramı; hastaya sunulan hizmetin hasta için zarar oluşturmasının engellenmesi, yaralanma, sakatlık ve ölüm durumlarına neden olabilecek hataların engellenmesi olarak da ifade edilebilir (Akgün ve Al-Assaf, 2007: 42). Hasta güvenliği kültürü ise, sağlık hizmet sürecinde bulunan müracaatçılar ile hekimlerin arasındaki ilişki sonucunda hasta haklarını korumaya yönelik gösterilen özendir. Ayrıca hasta yakınları ile sağlık personeli de hasta güvenliği kültürü sürecinde yer almaktadır (Yalçın ve Acar, 2010: 14).

Hasta güvenliği kültürü genel anlamda, liderlik, ekip çalışması, etkili iletişim, öğrenme ve hasta merkezli bir kavramdır (Altındış ve Kurt, 2010). Başka bir ifade ile bu kültür, sağlık kurumlarının hasta güvenliği yönetim şekliyle etkinliğini, taahhütlerini belirleyen, bireye veya gruba ait olan değer, tutum, algı, beceri ve davranış şekillerinin ürünü şeklinde de ifade edilebilir (Çıraklı vd., 2012).

Bu bağlamda hasta güvenliği ile ilgili geniş bir yelpazede birçok tanım yer almaktadır. Bu tanımlar şu şekilde ifade edilebilir;

- Korkmaz'a göre (2013) hasta güvenliği kavramı, hastaların müdahale ile sağlık durumlarında tehlike ortaya çıkaracak durumlardan uzaklaşması, sağlık hizmetiyle ilişki içerisinde bulunan hataların engellenmesi ve söz konusu hataların hastalarda neden olduğu zararların azaltılması şeklinde ifade edilmektedir.
- Dünya Sağlık Örgütüne göre (2008) kalite iyileştirme çalışmaları hasta güvenliği kavramından bağımsız düşünülemez. Bu bağlamda yaptıkları tanıma göre hasta güvenliği, sağlık hizmetleri konusunda meydana gelen hataları engelleme ile söz konusu hataların neden olduğu yaralanma ve ölümleri engellemek amacıyla tüm sistemlerin yeniden düzenlenmesi olarak ifade edilmektedir.
- Adıgüzel (2010), Aydın (2010), Bonner vd. (2008) göre hasta güvenliği kültürü, sağlık kurumlarında bulunan iş görenler ile diğer sağlık personelinin hasta haklarına saygı, her alanda hasta haklarının korunması, tüm kurum personelinin göstereceği ilgi ve özeni de içermektedir.
- Yalçın ve Acar'a (2010) göre hasta güvenliği kültürü, sağlık hizmetlerinin bütün alanlarında görev alan, sağlık çalışanları tarafından hasta haklarına saygı, her türlü alanda hasta haklarını koruma ile tüm kurum personeli tarafından gösterilecek özen olarak tanımlanmıştır.

Hasta güvenliği kültürü sağlık hizmeti sunan kurumlarda, kurumların kalitesi ile güvenilirliğini sağlamada kritik bir öneme sahiptir. Bu nedenle sağlık kurumlarında hizmet eden tüm personelin hasta güvenliğini öncelikli görev olarak benimsemesi ve görev tanımının bir parçası olarak görmesi amaçlanmaktadır (Adıgüzel, 2010; Aydın, 2010; Bonner vd., 2008). Dolayısıyla hasta güvenliği, önem düzeyinin belirlenmesi, gerekli eğitimler, bilgi, bilinç ile yeteneklerin artırılmasıyla mümkün olacaktır. Bu hususta sağlık yöneticilerinin gerekli hassasiyeti göstermesiyle personelinin yönlendirilmesi, ilgili kültürün gelişmesi ve yerleşmesine katkıda bulunacaktır. Ayrıca kurumlarda bulunan liderlerin hatalar karşısında olumlu davranış sergilemesi, çalışanların hatalarını raporlamasına, geri bildirimlerin olumlu sonuçlar oluşturmasına katkı sağlamaları gerekmektedir. Hasta güvenliği kültürü ile oluşacak katkılar hem manevi hem de maddi boyutlarda yer almaktadır. Manevi açıdan katkılar, insan hayatının uzaması ve kayıplarının giderilmesi ile yanlış sonuçlara mahal vermeyi önleyebilmektir (Karaca ve Arslan, 2014: 10). Maddi bakımdan ise, kurumdaki israfların önlenmesi, etkili ve verimli sağlık çıktıları, zaman ve maliyet açısından tasarruf, hastane imajı ve markası gibi konulara katkı sağlayacaktır.

Hasta güvenlik kültürünün organizasyonlarda gelişmesi ve zayıf olan güvenlik kültürünü güçlü bir güvenlik kültürüne dönüştürme aşamaları Fleming & Wentzell tarafından 2008 yılında patolojik, reaktif, analitik, pro-aktif, üretken olarak 5 seviyeden oluşan bir model ile açıklanmıştır (Fleming ve Wentzell, 2008: 12);

Tablo 1. Hasta Güvenlik Kültürü Olgunlaşma Seviyeleri

Gelişme Seviyesi	Hasta Güvenlik Kültürünü İyileştirici Yaklaşım
<i>Patolojik</i>	Güvenlik kültürünü pozitif yönde geliştirecek bir sistem bulunmamaktadır. Kazaların kötü şans ile eğitimler hariç hatalı tutumlardan ya da kişi kaynaklı hatalardan meydana geldiği görülmektedir. Kazalar ile şikayetler, mümkün olduğu kadar işleme konulmamaktadır. Kişileri suçlama şeklinde oluşan kültür oldukça yaygın şekilde yer almaktadır. Raporlama sistemi geçici şekildedir.
<i>Reaktif</i>	Araştırmaların denetlenmesi ya da olayların sorumluluğu ile ilgili parça parça şekilde bir sistem bulunmaktadır. Organizasyonlar kendilerini olayların kurbanı olarak görmektedir. Sorunların sebebi olarak kişiler görmektedir. Uygulanan çözümler daha çok yeniden eğitimler ile cezalandırmadır. Gelişmemiş bir raporlama sistemi bulunmaktadır. Personel, meydana gelen kazaların raporlanması hususunda cesaretlendirilmemektedir. Kazaların raporlanmasında personelin isteksiz olmasının yalnızca personeli suçlayıcı bir kültürün sonucu olduğu düşünülmektedir. Kazalar meydana geldiğinde hastalar ile onlarla ilgili kesimleri denetleyen bir girişim bulunmamaktadır.
<i>Analitik</i>	Sistemik şekilde bir hasta güvenliği yaklaşımı bulunmaktadır. Ancak uygulamaların oluşumu çok dağınık bir şekilde ve olaylar dar kapsamlı bir çerçevede sınırlanmaktadır. Personel oluşan hataların raporlanması hususunda cesaretlendirilmemektedir. Ancak yaptıklarının güvenli olmadığını düşünmektedirler. Şikayetler dikkate alınmaktadır.
<i>Pro-aktif</i>	Pozitif ile kapsamlı bir güvenlik kültürü geliştirme yaklaşımı bulunmaktadır. Hataların, sistem ile kişilerin bir kombinasyonu şeklinde oluştuğu kabul edilmektedir. Hatalar ile ramak kaldı olarak oluşan olayların raporlanması hususunda cesaretlendirme bulunmaktadır. Çalışanlar raporlamayı öğrenmek için bir fırsat olarak görmektedir.
<i>Üretken</i>	Organizasyon misyonunun yaratıcı ile koruyucu bir güvenlik kültürü bulunmaktadır. Örgüt etkinliğinin ölçülmesi ile birlikte başarısızlıklardan öğrenme söz konusudur. Başarısızlıklar, organizasyonun güvenliğini iyileştirmesini mümkün kılacak bir hareket anlamına gelmektedir. Personel, hastalar ile ilgili kişiler aktif şekilde desteklenmekte ve organizasyonda yüksek düzeyde açıklık ile güven yer almaktadır.

Kaynak: Patient Safety Solutions, 2007.

Tablo 1’de görüldüğü gibi, patolojik seviyede güvenlik, organizasyonlar tarafından bir problem olarak görülmesinin yanı sıra bilgiler gizlenmektedir. Güvenliğin sağlanmasında bireylerin sorumlulukları üzerinde odaklanılmaktadır. Reaktif seviyede, güvenliğin önemli olması ile birlikte sorumluluk zarar ortaya çıktıktan sonra söz konusu olmaktadır. Analitik seviyede ise, organizasyonlar mevcut kurallara ve statüye bağlılık göstermektedir. Bir kazanın sonrasında, bu tarz organizasyonlarda bilgi olmadığı kabul edilir ve başarısızlıkların açıklanmasında yeterli şekilde bir araştırma yapılmadan karar verme yoluna gidilmektedir. Pro-aktif seviyede, henüz herhangi bir zarar var olmadan önce bütün paydaşlar arasında hasta güvenliği hakkında geniş kapsamlı bir katılımı sağlamayı hedeflemektedir. Son aşama olan üretken aşamada organizasyonlar güvenli ve güvenli olmayan tutumlar hakkında gerekli bilgiyi elde etmek için aktif bir araştırmanın sürecinde bulunmaktadır. Bu aşamada, yüksek güvenlikli organizasyonların nitelikleri ile güvenlik kültürü üretken aşamada bulunan organizasyonların nitelikleri benzerlik göstermektedir (Dursun vd. 2010: 3). Belirtilen seviyeler ile hasta güvenliği kültürünün kurum ve kuruluşlarda yaygınlaşma ve gelişme gösterebileceğine inanılmaktadır. Aslında tüm yaklaşımların ortak hedefinin öncelikle sağlık hizmetlerinde hasta güvenliği kapsamında var olan sorunları bilmekle bu sorunlara çözümler sunulabileceği kanaatini güçlendirmektedir.

Hasta güvenliği kültürünün, olası hataların hastalar üzerinde olumsuz etki oluşturmasını engellemek, örgütlerde hasta güvenliğini sağlamak ve yaygınlaştırmak için sağlık kurumlarında oluşturulması zorunlu hale geldiğini söylemek mümkündür (Karaca ve Arslan, 2014: 10). Hasta güvenliği kapsamında meydana gelen olumsuzluklar hem hasta hem de sağlık kurumu

açısından geri getirilemez sonuçlar ve ek maliyetler oluşturmaktadır. Hastada oluşan zarar, ciddi yaralanma, yatış süresinin uzaması, sakatlık hatta ölüm ile sonuçlanabilmektedir. Hasta güvenliği konusunda önemli olan, hatalar ve kaynaklarının sistem yaklaşımı nezdinde değerlendirilmesidir. Tıbbi hataların bireylerden ziyade sistemden kaynaklandığı ifade edilmektedir (Özata ve Altuncan, 2010). Dolayısıyla kurumlarda hasta güvenliğinin sağlanması ancak sürecin her unsurunun yeterli incelenmesi ile mümkündür.

Uluslararası Göç Örgütü tarafından da hasta güvenliğini sağlayabilmek amacıyla temel kavramlar ya da yaklaşımlar tespit edilmiştir. Belirlenen yaklaşımlar iş sağlığı, mühendislik ile psikoloji alanlarının ortak çalışmaları sonucunda oluşturulmuştur (Hughes, 2008; Çoban, 2012: 13-14).

- a) *Kullanıcı Merkezli Düzenleme*: Bilhassa kullanılan araçlar ve malzemenin kullanıcının kullanımına uygun olması ile hata yapmasına müsaade etmeyecek şekilde düzenlenmesidir.
- b) *Hafızaya Güvenmeme*: Bu adımda bireyin hatırlaması ya da hafızası ile ilgili etkenlerden doğacak hataların engellenmesi amaçlanmaktadır. Yapılan işlemlere yönelik standart kuralların geliştirilmesi ve özel araçların sağlanması, bu standartların yazılı olarak bulundurulması önerilmektedir. Yazılı olarak geliştirilen protokol ile kontrol listelerinin düzenli şekilde revize edilmesi, bu sayede hasta güvenliğinin artırılması önerilmektedir. Bu aşamanın diğer önemli bir ögesi ise gerçekleştirilen işlemlerle ilgili protokol ya da kontrol listelerinin olabildiğince basitleştirilmesidir. Bu sayede protokol/kontrol listeleri daha kolay izlenilebilecek ve gerçekleştirilen hatalar minimum seviyede olacaktır.
- c) *İş Güvenliği*: çalışanların güvenliğinde etki oluşturan işyerinin fiziksel ve yapılandırılmış çevresinin güvenlik açısından kontrol altında tutulması gerekmektedir.
- d) *Dikkatine Güvenmeme*: Hataların meydana gelmesinde kişinin dikkatine güvenmesinin önemli bir faktör olduğu görülmektedir. Kişilerde dikkat dağılımının meydana gelmesinde birçok faktörün sebep oluşturabileceği ile hata yapılmasına neden olabileceği unutulmamalıdır. Bu sebeple özellikle uzun olan çalışma saatlerinin azaltılması, protokoller ile kontrol listelerinin kullanılması hataların engellenmesine olanak tanımaktadır.
- e) *Ekip Kavramını Geliştirme*: Hataların engellenmesinde ekip içerisinde oluşan işbirliği önem arz etmektedir. Bu sebeple ekibin işbirliği içinde çalışmaları ve kararlarına güvenmeleri hataların engellenmesine katkıda bulunacaktır.
- f) *Hastaları Kendi Bakımlarına Katma*: Hasta ile yakınlarının bakım sürecine dahil edilmesi, doğru ve düzenli şekilde bilgilendirilmeleri, kullanılan ilaç ile malzeme hakkında bilgi iletimi hasta güvenliğini artırmada önemli bir yoldur.
- g) *Beklenmedik Hatalara Dikkat Etme*: Hataların engellenmesine yönelik birçok sistem geliştirilmekte ancak kullanılan yeni sistemlerin kendileri de hataya sebep olabilmektedir. Bu sebeple her an bir hatanın ortaya çıkabileceği bilinip, yeni geliştirilen sistemlerde de dikkatli bir şekilde davranılmalıdır.
- h) *Hata Oluşturduğunda Tedavi Süreci Düzenlenmeli*: Bu süreçte hata oluştuğunda tedavi edilme aşamaları hazır bulunmalı, tedavi için gerekli olan malzemeler kolay bir şekilde ulaşılabilir bir yerde bulunmalı ve kullanım standartı basit şekilde hazır bulunmalıdır.
- i) *Doğru ve Zamanında Bilgiye Ulaşmayı Kolaylaştırma*: En son aşama bilgiye ulaşmanın kolay bir şekilde sağlanmasıdır.

Hedefler incelendiğinde, genelinin ortak şekilde nokta risklerin azaltılmasına yönelik olduğu görülmektedir. Risklerin azaltılabilmesini mümkün kılmak yukarıda ifade edilen amaçların tespitine yönelik raporlamaların yapılmasıyla sağlanabilmektedir. Raporlama ise ancak kurumlarda güvenlik kültürünün var olması ile mümkün olabilecektir.

4.1. Hasta Güvenliği Kültürü Araçları

Hasta güvenliğini artırmak ve sağlık hizmetlerinin kalitesini daha iyi hale getirebilmek için, süreçlerde ortaya çıkan sorunlar tahmin edilip oluşmasını önleyen çözümler geliştirilebilir. Yanı sıra sorunların asıl sebebinin bilinmesi tekrardan ortaya çıkmalarına engel olabilir. İfade edilen amaç için gerekli olan araçlar sistem yaklaşımıyla birleşen bir köprüdür (Avcı ve Aktan, 2015: 52).

Bu yöntemler düzeltici uygulamalar üzerine kurgulanmış ve aşağıda ifade edilmiştir (Avcı ve Aktan, 2015: 52) ;

- **Retrospektif Olay Analizleri**: Meydana gelmiş olayların gerisine, geçmişine bakmaktır.
- **Kritik Olay Analizi/Kök Neden Analizi**: Oluşan sorunun esas sebebi, nedensel faktörleri ya da nedenlerin kökündeki problemi tespit edip yazılı şekle getirmeye aracı olan bir araçtır. Hastaların ciddi ya da yıkıcı zararlara maruz kaldığı durumlarda, gerçek kök nedenleri tanımlamaya yönelik derin bir soruşturma yapılması gerekmektedir. Böylece hata ortaya çıktığında örgütsel süreçteki genel sebeplerden, klinik süre zarfında oluşan özel nedenlere indirgenerek süreçlerde potansiyel iyileştirmeler yapılabilir. Bir vahim olay durumunda, sağlık bakım organizasyonlarının olaydaki kök sebepleri amaçlayan risk azaltma stratejileri uygulama ve belirtilen girişimlerin sonuçlarını ya da etkililiklerini ölçmeleri gerekmektedir. Bu analiz türü kişisel performansa değil, ilk olarak sistemlere ya da süreçlere odaklanmaktadır.
- **Pareto Çizelgeleri**: Herhangi bir sebepten ötürü ortaya çıkan problem hakkındaki gerekli bilgileri topladıktan sonra, iyileştirme çalışmalarının önceliklerini belirleme hususunda yardımcı olma ve yüksek getirisi olan alanlardaki aktivitelere odaklanabilmek amacıyla pareto grafiği kullanılabilir. Pareto grafiği, çubuk grafikler aracılığı ile verileri azalan düzende gösteren ve çizgi grafikler aracılığıyla da soldan sağa okunduğunda kümülatif toplamları gösteren basit

bir grafiğdir. Bu çizelgeler, baskın olan sebepleri, iki neden arasındaki ilişkiyi veya diğere değışkenleri tanımlamaya yardımcı olmaktadır.

- **Balık Kılıçğı Diyagramı:** Sebep ve etki diyagramı olarak da ifade edilen bu diyagram, yapısal süreçte oluşan bir problemin olası sebeplerini organize ve ifade etmek için kullanılan bir araçtır. Bu diyagram bir balığı anımsattığı için (problem baş kısmını sebepler de kemikleri temsil eder) balık kılıçğı diyagramı olarak bilinmektedir.

5. KÜLTÜREL BAĞLAMDA HASTA GÜVENLİĞİ

Sağlık hizmetleri, karmaşık, süreklilik gerektiren, çok boyutlu ve en az hata gerektiren bir yapıya sahiptir. Hizmet verenler ve alanların sahip olduğu kültür, hizmet üretimi yapan kurum kültürü ve toplumun ortak kültürü kişilerin kurumla olan ilişkilerini düzenleyebilir. Etkili, verimli ve güçlü bir hasta güvenliği kültürünün kurumlarda tasarımı konusunda sağlık personelinin katılımı önemli rol oynamaktadır. Sağlık kurumlarında hasta güvenlik sisteminin istenilen şekilde tasarlanmasında, yapılan işlerin raporlanması ile sağlık personelinin söz konusu konuda desteklenmesi önem arz eden bir husustur (Aydemir, 2015).

Sağlık kurumlarında hasta güvenliğini geliştirme ile bu konudaki riskleri minimum seviyeye indirmenin yolu, hataya neden olan faktörleri tespit etmektir. Hasta güvenliğinde tehdit oluşturan faktörler, hastaya verilen hizmet sürecinin hepsinde uygulanan, tedavilerin başarısı üzerinde olumsuz etki oluşturacak her türlü uygulama olarak tanımlanabilir. Hastanın hizmet süreci, hastanın sağlık kurumu ile etkileşime geçtiği ilk andan, taburcu olacağı son ana kadar devam eden zaman dilimini içermektedir. Hasta güvenliği üzerinde etki oluşturan faktörler kişi ve sistem olarak iki unsur çerçevesinde ele alınmaktadır. Kişi yaklaşımı bireysel hatalara odaklanmakta olup, hata yapanların hemen bulunup suçlanması temeline dayanmaktadır. Bu yaklaşım kapsamında eğitim yetersizliği, yetersiz özen, dikkatsizlik, yorgunluk, önlem eksikliği, iletişim eksikliği, güç/kontrol, zamansızlık, yanlış karar vb. gibi güvenli olmayan davranış şekillerinin tıbbi hataları artırdığı düşünülmektedir. Sistem yaklaşımında var olan düşünce ise, ortaya çıkan hatanın görünenden ziyade sistemden kaynaklandığı yaklaşımdır. Hataları engelleme ve etkilerini azaltıcı çalışma şartlarına odaklanmaktadır. Bu yaklaşım kapsamında iş yeri yapısı, politikalar, idari/finansal yapı, liderlik, geri bildirim yetersizliği, çalışan dağıtımının yanlışlığı, donanım ve otomasyon yetersizliği, karar almada destek eksikliği ile uyum eksikliği yer almaktadır. Yapılan çalışmalara göre hasta güvenliği üzerinde tehdit oluşturan hataların çoğunun kişiden ziyade sistemden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Hasta güvenliğinde etki oluşturan kişiden ve sistemden kaynaklanan hatalar Tablo 2’de yer almaktadır (Asılı, 2016: 9).

Tablo 2. Hasta Güvenliğini Etkileyen Faktörler

İnsan Kaynaklı Hatalar	Sistem Kaynaklı Hatalar
Hataları tanımlamada eksiklikler	Yetersiz personel
Kurum politika ve prosedürlerine uymama	Hasta bakım düzeyi
Nöbet sayısı	Kurum politikası
Dikkatsizlik	İlaçlar konusunda bilgi edinememe
İlaç konusunda bilgi eksikliği	Fiziksel çevre; aydınlatma ve ilaç hazırlama imkânları
Doz hesaplamada yapılan yanlışlıklar	Olay raporlama kültürü
İş yükü	Örgütsel iletişim kanalları
Hasta bakım modeli	Örgütsel iş rutinleri
Farmakoloji bilgisi	Örgüt kültürü

Kaynak: Asılı, 2016: 9.

Öte yandan ise, hasta güvenliğini etkileyen başka faktörler de bulunmaktadır. Söz konusu faktörler şu şekilde ifade edilebilir (Gediktaş Bozkurt, 2012: 28) ;

- İlaç sürecindeki yanlışlıklar,
- Cihazdan kaynaklanan problemler,
- Aşırı düzeydeki iş yükü ile yeterliliği olmayan alanlarda istihdam,
- Bilgi aktarımında ortaya çıkan değışiklik,
- Hizmette süreklilik veya bakımının takibinde başarısızlık,
- Politika ile prosedürlerin fark edilmesinde eksiklik,
- Sayısal olarak personel yetersizliği,
- Politika, prosedür ile protokollerde oluşan eksiklikler,
- Bildirilmesi gerekli olaylardan kaynaklı oluşan sorunlar,
- Kesin tanı koymada başarısızlık ya da geç tanı koymak,
- Sosyo-ekonomik faktörler.

5.1. Sosyo-Ekonomik Faktörler

Kamu sağlığı alanında geçmişe kıyasla günümüzde yapılan iyileştirmelere rağmen yapılan çalışma sonuçları incelendiğinde, çeşitli toplumsal sınıfların veya grupların sağlık ve hastalık durumları arasında genel mânada farklılıklar bulunduğu gözlemlenmiştir. Bu bağlamda yapılan araştırmalara göre bazı grupların diğerlerine kıyasla daha sağlıklı olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ulaşılan sonuçlar arasındaki farklılık, kişilerin sosyo-ekonomik durumlarındaki farklılıklarla ilişkilendirilmiştir (Giddens, 2005: 144).

Bireylerde oluşan hastalıkların esas nedenleri arasında yaşam tarzı, yetersiz eğitim, yetersiz beslenme, sahip olunan gelir ve inanç temelli sağlık hizmetlerinden faydalanma kısıtıdır. Bununla birlikte eksik ülke sağlık sistemlerinden dolayı ortaya çıkan olumsuz sebeplerde bulunmaktadır. Diğer işletmelerde olduğu gibi sağlık kurumlarında da örgütsel yapılanma mevcuttur. Örgütlenmenin özünü statü, normlar, değerler ve anlayışlar oluşturmaktadır. Bu bakımdan sağlık kurumları toplumsal sistem içerisinde alt sistem şeklinde yer almakta ve kendi içerisinde de alt sistemlere ayrılmaktadır. Hastalık ile sağlık kavramları yapısı itibarıyla çok yönlüdür. Bu çok yönlülük, onlarda etki oluşturan faktörlerin de çok yönlü olmasına sebep olmuştur. Bu hususta hastalıkların toplum kapsamında yayılması konusunda birçok faktör yer almaktadır. Bunlar (Aytaç ve Kurttaş, 2015: 233-234);

- Hastalık sebebi (bakteri, besin vb.)
- Fiziksel ile sosyal çevre (konum, ısı vb.)
- Kişi nitelikleri (yaş, yaşam tarzı, cinsiyet vb.)

Sağlık ile hastalık durumları toplumdan topluma farklılık göstermektedir. Aynı sıra aynı toplum kapsamında yer alan sınıflar arasında da farklılıklar mevcuttur. Kişilerin hasta olsa dahi hasta rolünde yer almaları hususunda çoğu zaman sosyo-ekonomik faktörler engelleyici etkide bulunabilmektedir (Aytaç ve Kurttaş, 2015: 233-234).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Sağlık ve hastalık kavramlarına ilişkin yeni yaklaşımların benimsenmesiyle hasta güvenliği kavramı sağlık kurumlarında çeşitli unsurlara bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Bu unsurlar, mesleki bilgi, beceri, etik ilke ve değerlere göre hareket etmemektir. Hasta güvenliği kültürü, sağlık kurumlarında sadece hastaları değil aynı zamanda personeli de kapsamaktadır. Hem hasta bireyleri hem de personel ile kurum açısından daha iyi bir ortam oluşturabilmek amacıyla hasta güvenliği uygulamaları sağlık kurumları bakımından önem arz etmektedir.

Sağlık kurumlarında hasta güvenliği meselesi toplumun kültürlenme sürecinde bireylerine kazandırdığı rol alma ve rol oynama yetisi ile şekillenmektedir. Böylece hastaların güvenliği ilgili toplumun bireylerinin kazandığı şahsiyet ve alışkanlara bağlı olarak da önemsenmekte veya önemini yitirmektedir. Ekonomik ve inanç farklılıklarının yanı sıra kültürel kodlar ve farklılıklar, değerler de tasarlanan sağlık sistemi üzerinde etki oluşturmaktadır. Birey yaşadığı ve bir aktör olarak faaliyette bulunduğu sosyal çevresi tarafından kişilik ve karakter kazanarak sosyalleşmektedir. Bireyin toplumsal hayata uyumlaşma süreci ile mensup bulunduğu toplumun veya grubun kültürüne göre şahsiyet kazandığı sosyoloji literatürüne biraz vakıf olanlar tarafından kolaylıkla ortaya konulmaktadır. Dolayısıyla da ister sağlık meslek erbabı (doktor, hemşire ve laborant, tanı, teşhis araç ve gereçlerini kullananlar, eczacı) isterse de idari, güvenlik sağlama, temizlik ve yemek işlerini yerine getirenler sebebiyle sağlık hizmeti alanların maruz bırakıldıkları riskler ve tehlikeler (yanlış ilaç, tanı, tedavi ve bakım vb.) sebebiyle güvenlikleri tehdit edilmektedir. Bu risk ve tehlikelerin önemli bir kısmı kültürel temelli koşullardan da kaynaklanmaktadır. Mesela bireysellikten ziyade dayanışmacı ve yardımsever bir geleneği benimsemiş ve bunu önemli bir değer olarak gören bir kültürden gelen ve bu kültür tarafından desteklenen değerlere sahip olanlar hastanın güvenliğini tehdit durumlardan korumaktadır. Ayrıca söz konusu kişilerin hasta güvenliği sorunu konusunda olumlu katkılar sunduğu kolaylıkla söylenebilir.

Bütün bunlar göstermektedir ki kültür ile kişiliğimizin oluşumu arasındaki yakın ilişkinin varlığı, iş yapabilme biçimimiz bir sosyal organizasyon olarak sağlık kurumlarında hatalı davranışlar ve uygulamalar sonucunda ortaya çıkan hasta güvenliği ve hasta güvenliği kültürü arasındaki yakın ilişkiyi ortaya koymaktadır. Sosyal organizasyon, kurum veya kuruluşlarda ortaya çıkan bozulmalar ve hatalar çeşitli sosyal problemlere yol açabilmektedir. Söz konusu problemler şiddet, alkolizm ve diğer maddelerin kötü kullanımı, ölüm, intihar, yaralanma, organ ve organlarının kullanılmaması sonucu engelli olma hâli olarak ifade edilebilir. Ayrıca başkasının bakımına ihtiyaç duyarak yaşama, sürekli ilaç kullanmaya mahkûm olma, toplumun ekonomik kayıplara uğraması veya üretimin sektöre uğraması, depresyon ve ruhsal hastalıklara mustarip olma, çocuk ve yetişkinlerin ihmal ve istismarı gibi problemler de oluşabilmektedir.

Öte yandan hasta güvenliği üzerinde başka unsurlar da etki oluşturmaktadır. Söz konusu etkiler genel anlamda olumsuz şekilde ortaya çıkmakta olup, hastanın sağlığı ve tedavisi üzerinde güvenlik ihlalini ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda kültürel yapı ve davranışlar da olumsuz etkilerinden biri olarak değerlendirilebilmektedir. Gerek tedavi öncesi gerekse de tedavi sonrası ortaya çıkan bu davranış şekilleri hastanın güvenliğini tehdit etmektedir. Toplumda var olan yanlış zihniyetler ve tutumlar, batıl inançlar ve beslenme düşünceleri bu kapsamda değerlendirilebilmektedir. Tamamen hastanın iyiliği amacıyla gerçekleştirilen bu davranış şekilleri hastanın sağlığının kötüye gitmesine sebebiyet verebilmektedir. Dolayısıyla kültürel temelli sorunlar da bir hasta güvenliği problemi olarak ortaya çıkmaktadır.

Hasta güvenliğini tehdit eden unsurlardan biri de enfeksiyonların oluşumudur. Enfeksiyonlar sağlık kurumları kapsamında yeterli temizlik, hasta bakımı gibi gerekli çalışmalar ile bağlantılı olarak değerlendirilse de kültürel davranışlarla da yakından ilişkili olduğu söylenebilir. Meslek erbabının bilgi, beceri, özeni ile hasta yakınlarının kültürel temelli olan hastayı görme, onunla daha fazla vakit geçirme isteği enfeksiyonların oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Dolayısıyla tüm bu değerlendirmelerden

hareketle toplum nezdinde kültürel bağlamda bir hasta güvenliği problemi varlığını sürdürmektedir. Bu bağlamda toplumun eğitilmesi ve bilinçlendirilmesi gerektiği düşünülmektedir. Gerekli bilgilendirmeler, farkındalık, bilinç kazandırma yoluyla tüm sağlık çalışanları, hizmet veren diğer işgörenler, hasta ve hasta yakınları ve hatta toplumsal düzeyde bir seferberlik anlayışıyla ciddi bir “sağlık okuryazarlığı”nın sağlanması ile mevcut problemin çözüme kavuşacağı ve hasta güvenliği üzerinde bir tehdit unsuru oluşturmayacağı öngörülmektedir.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, O. (2010). Hasta Güvenliği Kültürünün Sağlık Çalışanları Tarafından Algılanmasına Yönelik Bir Araştırma. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28, 1-9.
- Akgün, S. & Al-Assaf, A. F. (2007). Sağlık Kuruluşlarında Hasta Güvenliği Anlayışını Nasıl Oluşturabiliriz ?. *Sağlık Düşüncesi ve Tıp Kültürü Dergisi*, 3, 42-47.
- Altındış, S., (2009), “Bilgi Yönetimi Uygulamalarının Hasta Güvenliğine Etkilerine İlişkin Bir Araştırma” , (Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Afyonkarahisar.
- Altındış, S. & Kurt, M. (2010). Bilgi Yönetim Uygulamalarının Hasta Güvenliğine Etkisine İlişkin Bir Araştırma: Afyonkarahisar İlinde Bir Uygulama, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24, 45-61.
- Asılı, N. (2016). *Kamu ve Özel Sektörde Çalışan Hemşirelerin Hastanelerde Hasta Güvenliği Kültürüne İlişkin Alguları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Koç Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Avcı, K. ve Aktan, T., (2015), “Bir Sistem Sorunu Olarak Tıbbi Hatalar ve Hasta Güvenliği”, *Düzce Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 5,2, ss. 48-54.
- Aydemir, A. (2015). *Acil Serviste Çalışan Hemşirelerde Hasta Güvenliği Kültürü ve Tutumunu Etkileyen Faktörler* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Aydın, Ş. (2010). *Bir Üniversite Hastanesinde Görev Yapan Hekim ve Hemşirelerin Hasta Güvenliği Kültürüne İlişkin Algılamaları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Aytaç, Ö. & Kurdaş, M. Ç. (2015). Sağlık-Hastalığın Toplumsal Kökenleri ve Sağlık Sosyolojisi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 25 (1), 231-250.
- Bayar, H., (2013), “Acil Birimlerde Çalışan Hemşirelerin Hasta Güvenliğine Yönelik Bilgi ve Uygulamaları” , (Haliç Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.
- Bolsoy, N. & Sevil, Ü. (2006). Sağlık-Hastalık ve Kültür Etkileşimi. *Atatürk Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokulu Dergisi*, 9 (3), 78-87.
- Bonner, A. F. Castle, N. G. Perera, S. Handler, S. M., (2008), “Patient Safety Culture: A Review of the Nursing Home Literature and Recommendations for Practice”, NIH Public Access, 16, 3, pp. 18-22.
- Bulut, S. Türk, G. ve Şahbaz, M., (2013), “Hemşirelerin Hasta Düşmelerini Önlemeye Yönelik Uygulamalarının Belirlenmesi”, *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, 16, 3, ss. 163-169.
- Çelen, Ö. (2011). *Ekip Çalışması Etkinliğinin İş Tatmini ve Hasta Güvenliği Kültürü Üzerine Etkisi: Gülhane Askeri Tıp Fakültesi Eğitim Hastanesinde Bir Uygulama* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara: Gülhane Askeri Tıp Akademisi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Çıraklı, Ü. Çelik, Y. & Beylik, U. (2012). Örgütsel Faktörlerin Sağlık Ekiplerinin Etkililiği ve Ekip Etkililiği Bileşenleri Üzerine Etkisi: Bir Uygulama Çalışması, *Sağlıkta Performans ve Kalite Dergisi*, 103-120.
- Çoban, İ., (2012), “Ailelerin Hasta Güvenliği Konusundaki Görüşlerinin Belirlenmesi”, (Ege Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir.
- Dilmen, B., (2016) Hemşirelik Öğrencileri ve Hemşirelerin Hasta Güvenliği Kültürü Algılamalarının Değerlendirilmesi, (Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
- Dursun, S. Bayram, N. ve Aytaç, S. (2010), “Hasta Güvenliği Kültürü Üzerine Bir Uygulama”, *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8, 1, ss. 1-14.
- Fleming, M. ve Wentzell, N., (2008), “Patient Safety Culture Improvement Tool: Development and Guidelines for Use”, *Healthcare Quarterly*, 11, ss. 1-10.
- Gediktaş Bozkurt, E. (2012). *Sağlıkta Kalite Geliştirme ve Akreditasyon* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Giddens, A. (2005). *Sosyoloji*. Ankara: Ayraç Yayınevi.
- Hughes, R. G., (2008), “Nurses at the “Sharp End” of Patient Care”, *Patient Safety and Quality: An Evidence-Based Handbook for Nurses*, 1, ss. 1-36.

- Karaboğa Gündoğdu, S. (2010). Hemşirelerde Hasta Güvenliği Kültürü Algılamasının Belirlenmesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul: Haliç Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Karaca, A. & Arslan, H. (2014). Hemşirelik Hizmetlerinde Hasta Güvenliği Kültürünün Değerlendirilmesine Yönelik Bir Çalışma. *Hemşirelik Hizmetlerinde Hasta Güvenliği Kültürü*, 1 (1), 9-18.
- Kaya Eroğlu, E., (2011), “Bir Eğitim ve Araştırma Hastanesinde İş Yükünün Hasta Güvenliği Üzerindeki Etkisinin Belirlenmesi”, (Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.
- Kır Biçer, E. Güçlüel, Y. Neymen, A. ve Yiğit, Ş., (2013), “Hasta Güvenliğine İlişkin Düzenlenen Hizmet İçi Eğitimin Hemşirelerin Bilgi Düzeyine Etkisi”, *Hemşirelikte Eğitim ve Araştırma Dergisi*, 10, 1, ss. 14-20.
- Koçel, T. (2005). *İşletme Yöneticiliği*. İstanbul: Arıkan Yayınevi.
- Korkmaz, O., (2013), “Hemşirelerin Hasta Güvenliği Konusunda Yöneticilerin Tutumunu Algılayışı”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14, 4, ss. 91-112.
- Lunsford, B. ve Wilson, D. L., (2015), “Assessing Your Patients’ Risk for Falling”, *American Nurse Today*, ss. 29-31.
- Macionis, J. J. & Akan, V. (2013). *Sosyoloji*. İstanbul: Nobel Yayınları.
- Newman, D. M. (2013). *Sosyoloji: Günlük Yaşamın Mimarisini Keşfetmek*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Nordin, A., (2015), “Patient Safety Culture In Hospital Settings- Measurements, Health Care Staff Perceptions and Suggestions for Improvement”, (Karlstad University Department of Health Sciences Unreleased Doctoral thesis), İsveç.
- Ovalı, F., (2010), “Hasta Güvenliği Yaklaşımları”, *Sağlıkta Performans ve Kalite Dergisi*, 1, 1, ss. 33-43.
- Özata, M. ve Altunkan, H., (2010), “Hemşirelikte Tıbbi Hataya Eğilim Ölçeğinin Geliştirilmesi ve Geçerlilik Güvenilirlik Analizinin Yapılması”, II. Uluslararası Sağlıkta Performans ve Kalite Kongresi, ss. 3-21.
- Patient Safety Solutions Preamble, (2007), <http://www.who.int/patientsafety/solutions/patientsafety/Preamble.pdf>. (erişim tarihi 9.11.2018).
- Pinnock, D., (2012), “The Role of the Ward Manager In Promoting Patient Safety”, *British Journal of Nursing*, 21, 9, pp. 1144-1149.
- Tak, B. (2010). Sağlık Hizmetlerinde Kalitenin Ana Unsuru Olarak Hasta Güvenliği Sistemlerinin Oluşturulması: Hastaneler İçin Bir Yol Haritası Önerisi. *Sağlıkta Performans ve Kalite Dergisi*, 72-113.
- Tunçel, K. (2013). *Hemşirelerin Hasta Güvenliği Kültürünü Algılama Düzeyi ve Hasta Güvenliği Uygulamaları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü.
- Türkdoğan, O. (1991). *Kültür ve Sağlık-Hastalık Sistemi:(Doğu'da Bir Kasabanın Tıbbi Sosyoloji Açısından İncelenmesi)*, İstanbul: MEB.
- Tütüncü, Ö. Yağcı, K. & Küçükusta D. (2006). Toplam Kalite Yönetim Kapsamında Hasta Güvenliği ve Akreditasyon: Tıbbi Laboratuvarlar Değerlendirmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8 (4), 286-302.
- Vincent, C., (2010), “Patient Safety”. 2nd edition. London: BMJ Books.
- World Health Organization, (2009), “Patient Safety A World Alliance for Safer Health Care WHO Guidelines for Safe Surgery”, http://whqlibdoc.who.int/publications/2009/99789241598552_eng.pdf. (erişim tarihi 02.06.2020).
- World Health Organization, (2008), “Learning from Error”, http://www.who.int/patientsafety/activities/technical/vincristine_learningfromerr or.Pdf. (erişim tarihi 09.07.2020).
- Yalçın, Ş. & Acar A. (2010). Avrupa Birliği Ülkelerinde Hasta Güvenliği ve Güvenli Hastane İlişkisi. H. Kırılmaz (Ed.) 2. Uluslararası Sağlıkta Performans ve Kalite Kongresi Bildiriler Kitabı (s.12-26). Ankara.

Aile Hekimliği Tercih Edilmeme Düzeylerinin Demografik Özellikler Açısından Değerlendirilmesi: Şanlıurfa İli Örneği*

Evaluation of Family Medicine Preference Levels in Terms of Demographic Features: The Case of Şanlıurfa Province

Mehmet Veysi KAYA^a

Mustafa ORHAN^b

Burak SAYAR^c

^a Doktora Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sakarya, Türkiye, m.veysikaya4@gmail.com, 0000-0001-6935-7524

^b Araştırma Görevlisi, İzmir Bakırçay Üniversitesi, İzmir, Türkiye, m.orhan@bakircay.edu.tr, 0000-0002-4598-1717

^c Öğretim Görevlisi, Bitlis Eren Üniversitesi, Bitlis, Türkiye, bsayar@beu.edu.tr, 0000-0002-7652-8392

ÖZ

Bu çalışma, sağlık hizmeti kullanıcılarının birinci basamak sağlık hizmetlerini tercih etmeme sebeplerini ortaya koymak üzere yapılmıştır. Tanımlayıcı ve kesitsel tipte tasarlanan bu araştırmanın evreni Şanlıurfa’ da ikamet eden 18 yaş ve üzeri bireylerden oluşmakta olup örneklem olarak 384 kişi dahil edilmiş ve 398 kişiye ulaşılmıştır. Veri toplama aracı olarak anket yöntemi kullanılmıştır. Veri toplama aracı, demografik bilgi formu ve bireylerin aile hekimlerini tercih etmemelerine yönelik anket formu olmak üzere iki bölümden oluşmaktadır. SPSS 22 kullanılarak tanımlayıcı istatistikler ve anlamlılık analizleri ile değerlendirilmiştir. Katılımcıların %55,8’i kadın; %45,7’si 30-39 yaş aralığında; %44’ü lisans mezunu; %79,4’ü evli ve %66,6’sı memur/işçidir. Demografik özelliklerine göre yapılan analizlerde aile hekimliği tercih etmeme düzeyleri incelendiğinde; cinsiyetine, medeni durumuna, yaşına, mesleğine göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunmasına rağmen eğitim düzeyine, bireylerin herhangi bir rahatsızlıkta ilk olarak aile hekimine gitmesine ve aile hekimine sadece ilaç yazdırmak için gitmesine göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunmamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sağlık, Aile Hekimliği, Birinci Basamak Sağlık Hizmetleri.

ABSTRACT

This study was conducted to reveal the reasons why health care users did not prefer primary health services. The universe of this research, which was designed in a descriptive and cross-sectional type, consisted of people 18 age and above, were residing in Şanlıurfa and 384 people were included as sample and 398 people were reached. The questionnaire method was used as a data collection tool. The data collection tool consisted of two parts: the demographic information form and the questionnaire form for individuals including the reason for not preferring family physicians. Data and descriptive statistics were analyzed by using SPSS 22. Women were 55.8% of the participants; 45.7% of the them were between 30-39 years old; 44% of them had an undergraduate degree; 79.4% were married, and 66.6% were civil servants/workers. When examining the levels of not preferring family medicine in the analysis made according to demographic characteristics; Although there is a statistically significant difference according to gender, marital status, age, and profession, there is no statistically significant difference according to the level of education, whether individuals go to the family physician first in case of any illness and only to go to the family physician for medication.

Keywords: Health, Family Medicine, Primary Health Care Services.

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayım etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

Bu makalede kullanılan verilerin elde edildiği çalışma; Bitlis Eren Üniversitesi Etik İlkeleri ve Etik Kurulunun 06.10.2020 tarih ve e 2020/08-II numaralı kararıyla onaylanmıştır. / Bitlis Eren University, Ethical Principles and Ethics Committee has evaluated the method used for this study in terms of ethics and approved it with its decision numbered e 2020/08-II and 06.10.2020.

1. GİRİŞ

Birinci basamak sağlık hizmetlerinin temelini oluşturan aile hekimliği sistemi, toplumun sağlık ihtiyaçlarına cevap verme ve sağlık enstrümanlarının etkili kullanımı noktasında oldukça önemli bir yere sahiptir. Bireylerin sağlığını geliştirmek ve korumakla görevli olduğu gibi bireye bütüncül yaklaşım içerisinde, hakkaniyet doğrultusunda, sürekli ve kapsamlı olarak hizmet sunmaktadır.

Toplumun yaşam kalitesinin artmasını sağlayan aile hekimliği bireye en yakın sağlık birimini oluşturmaktadır. Aile hekimliği sistemi birinci basamak sağlık hizmetleri veren aile hekimlerine; kayıtlı hastaları ve ailelerini tanıma, kolay ulaşılabilir bir konumda olma, daha fazla hastaya hizmet verme ve daha fazla iş yükü gibi birtakım sorumluluklar yüklemektedir. Birinci basamak sağlık hizmetlerinin modern bir anlayışla sunumunda, toplumdaki tüm bireyleri kapsamı şartı ile coğrafi açıdan dengeli bir şekilde ulaştırılabilmesi, bireylerin sosyal ve iş çevrelerinde de koruyucu, tanı koyucu, tedavi ve rehabilite edici yönleriyle sunabilmek temel hedeflerdir.

Aile hekimleri her yaştan, cinsiyetten ve sağlık durumundan insan için kişisel doktorlardır. Sağlık sorunları için güvenilir bir ilk temas noktasıdır ve çoğu sağlık bakımı ihtiyacını doğrudan karşılarlar. Aile hekimleri, kalıcı ortaklıklar aracılığıyla, hastaların hastalıkları önlemelerine, anlamalarına ve yönetmelerine, sağlık sisteminde yönlendirmelere ve sağlık hedefleri belirlemelerine yardımcı olur. Aile hekimleri ve personeli, bakımlarını hastalarının ve toplumlarının benzersiz ihtiyaçlarına göre uyarlar. Hasta popülasyonunu izlemek ve yönetmek için verileri kullanırlar ve sağlığa fayda sağlama olasılığı en yüksek olan hizmetlere öncelik vermek için en iyi bilimi kullanırlar.

2. AİLE HEKİMLİĞİ

2011 yılında Dünya Aile Hekimleri Örgütü (World Organization of National Colleges, Academies and Academic Associations of General Practitioners/ Family Physicians-WONCA) aile hekimliğini tanımlarken; kendine özgü eğitim içeriği olmasını, kanıtla dayalı ve klinik uygulama tabanlı olmasını ön plana çıkarmaktadır. Aynı zamanda birinci basamak düzeyinde akademik ve bilimsel bir disiplin olduğu vurgulanmıştır (Europe WONCA, 2002: 5). Dünya Sağlık Örgütü ise "*Kendisine bağlı olan topluma yaş cinsiyet ve hastalık ayrımı yapmaksızın, birinci basamak sağlık hizmeti veren, temel tıp eğitiminden sonra konusunda en az iki yıl eğitim görmüş tıp doktorudur.*" olarak bir tanımlama yapmıştır. Sadece hastalık durumunda değil koruyucu ve geliştirici sağlık hizmeti sunma hususunda; toplumun tüm kesimine yaş, cinsiyet, organ, hastalık gibi herhangi bir ayırım yapılmaksızın, hizmeti sürekli, bütüncül, kapsamlı ve kişi merkezli olarak sunan bir tıp uzmanlık alanıdır (Ateş, 2011:12). Aile hekimliğinin amacı, kendilerine bağlı bulunan hastaların psikolojik, fiziksel, sosyal ve toplumsal alandaki etkilerini göz önüne alarak rahatsızlıklarının değerlendirilmesi sonrası teşhisini erkenden koymak ya da gerekli görüldüğü takdirde ikinci basamak sağlık hizmeti sunan birime sevk etmektir.

Aile hekimliği gelişiminin ilk yansıması 1952 yılında İngiltere'de Genel Pratisyenlik Kraliyet Koleji (Royal College of General Practitioners) kurulmasıdır. Ardından 1966 yılında Amerikan Tıp Birliği (American Medical Association) tarafından günün koşullarını ve sağlık sisteminin durumunu inceleyen raporlar olan Millis ve Willard Raporları'nın yayınlaması ile 1969 yılında birinci basamak sağlık hizmetleri odağı ile faaliyetlerini sürdüren yeni bir uzmanlık dalı olarak tanınmış ve Aile Hekimliği Yeterlilik Kurulu (Board of Family Practice) oluşturulmuştur. ABD'de görülen bu gelişim 1974 yılında bütün dünyada kabul görmüş bir tanımının yapılması gerekliliği vurgulanmış ve bunun üzerine Hollanda'da Avrupa Aile Hekimleri Eğitimi toplantısı yapılmıştır. 1978 yılında gerçekleştirilen Alma Ata Kongresi'nde 2000 Yılında Herkese Sağlık başlığı ile çeşitli stratejiler ve hedefler benimsenmesi ile bütün ülkelerin çalışmalarını bu alanda yoğunlaştırması kararlaştırılmıştır (Rakel & Rakel, 2002: 4-5; Dikici vd., 2007: 412; Memiş, 2011: 5). Dünya Sağlık Örgütü ve Dünya Aile Hekimleri Örgütü tarafından Ontario kentinde 1994 yılında düzenlenen konferansta ise aşağıdaki öneriler sunulmuştur:

- Sağlıkta bakımı daha eşit, etkin ve gereksinimleri karşılayabilecek hale getirmek için köklü değişiklikler şarttır.
- Her zaman aile hekimi hastalıkta ilk başvuru yeri olmalıdır.
- Her ülkede aile hekimleri organizasyonları için bağımsız örgütler oluşturulmalıdır.
- Aile hekimliğinin amaçları, politikası, görev tanımı, işleyişi ve kurumsallaşması gibi konularda önemli kararlar alınmıştır.

Dünya Sağlık Örgütü'nün 1998 yılında yapılan toplantısında yayınlanan Dünya Sağlık Bildirgesi'nde sağlık sisteminin yapısı öncelikli olarak birinci basamak sağlık hizmetlerine entegre olarak oluşturulmalı görüşü ile aile hekimliği bir uzmanlık olarak kendisine yer bulacak zemine kavuşmuştur (WHO-WONCA, 1994: 47-49). Yaygınlaşan anlayışa göre temel sağlık hizmetleri büyük oranda koruyucu sağlık hizmetlerini kapsayan, birinci basamak tedavi hizmetleri ve rehabilitasyon hizmetlerini de içine alan sağlık hizmetleridir. Bu hizmetlerin sunumunda aile hekimleri ile aile sağlığı elemanları ana görevi üstlenmektedirler.

2003 yılında Sağlıkta Dönüşüm Programı kapsamında birinci basamak sağlık hizmetlerinin güçlendirilmesi, birinci basamak sağlık hizmetlerinin modern bir anlayışla yeniden düzenlenmesi, toplumun tüm bireyleri tarafından kullanılabilir olması ve koruyucu sağlık hizmetlerine gereken önemin verilmesi hedeflenmiştir. Bu hedef doğrultusunda birinci basamak sağlık hizmetlerinin sunumunda sağlık ocağı uygulamasından aile hekimliği uygulamasına geçilmiştir. Bu programın pilot uygulaması 2005 yılında Düzce İli'nde uygulamaya başlanarak, birey/aile odaklı bir yapıda birinci basamak sağlık hizmetlerinin verilmesini esas alan Aile Hekimliği Modeli olarak 2010 yılı aralık ayı itibarıyla Türkiye'de 81 ilde uygulanmaya başlamıştır. 2023 yılı itibarıyla de Türkiye için ideal koşullarda uygulanabilen bir model haline getirilmesi düşünülmektedir. Aile hekimliği uygulaması ile birlikte birinci basamak koruyucu ve tedavi edici sağlık hizmetleri ülke geneline yaygınlaştırılarak bireylerin

kolay ulaşabileceği ve sağlık alanıyla ilgili her konuda danışma hizmeti alabileceği bir aile hekiminin olması sağlanmıştır. Bununla birlikte hayata geçirilmek istenen etkili, kademeli sevk zinciri uygulaması gerçekleştirilememiş ve bireyler sağlık hizmeti talebinde ikinci ve üçüncü basamakta görev yapan uzman hekimleri tercih etmeye devam etmiştir (Öztek, 2006: 2-3; Turhan, 2014: 35-36).

Aile hekimliği uygulaması birçok ülkede farklı kapsamlarda uygulanmaktadır. İngiltere'de hekim başvurusunun %95'i aile hekimlerine yapılmakta, Hollanda'da bir kişi ortalama yılda 4,5 kez aile hekimine başvurmakta ve Danimarka'da ortalama 6 defa aile hekimine başvuru yapılmaktadır (Korukluoğlu vd., 2009: 7-11).

Belirtilen örneklere kıyasla Türkiye de aile hekimliği kullanımının yetersiz düzeyde kaldığı söylenebilir. Sağlıkta Dönüşüm Programı kapsamında öngörülenin aksine Sağlık İstatistikleri Yıllığı'na (2019: 161, 166) göre 2018 yılında aile hekimliğine başvuru sayısı 258.436.607 olarak hastanelere yapılan 497.963.259 başvuru sayısına göre az olması; hizmet kapsamına göre kişi başı hekime müracaat sayısı olarak da 1. basamakta 3,2 ve 2. ile 3. basamak müracaat sayısının ise 6,3 olması; yıllara göre aile hekimliği birimi sevk hızının 2002 yılında %22,0 iken 2018 yılı itibarıyla %0,2 düştüğü görülmektedir. Bu bilgilere ilaveten program ile öngörülen verimli sevk zincirinin kurulamaması dolayısıyla çalışmanın muhteva açısından önemini atıfta bulunmaktadır.

3. GEREÇ VE YÖNTEM

Araştırmanın temel problemini daha önce yapılmış olan bilimsel çalışmalarda aile hekimliğinin istenilen şekilde kullanılmaması ve memnuniyet düzeyinin de istenilen seviyede olmaması oluşturmaktadır (Çetinkaya vd., 2013: 55, Aydın vd., 2016: 150; Timur vd., 2018:10; Gümüş & Güngörmüş, 2020: 125). Buradan hareketle çalışmanın amacı; bireylerin aile hekimliklerine ilişkin düşüncelerini ve demografik özelliklerin bu düşüncelere etkisini incelemek, eksik kalan yönlerini ve memnuniyetsizlik duydukları konuları Şanlıurfa İli örneği üzerinden ortaya koymaktır. Çalışma aile hekimliğine geçilmesi ile birlikte birinci basamak sağlık hizmeti sunumunda önemli değişikliklerin olduğu uygulama hakkında bireylerin düşüncelerini araştırmak ve bu uygulamadaki eksikliklerin farkına varabilmek için hazırlanan sistematik değerlendirme araçlarını kullanarak memnuniyetsizliklerini ölçmesi açısından önem arz etmektedir. Araştırmanın amaçları doğrultusunda hipotezler şu şekilde geliştirilmiştir:

H₁: Aile hekimliği tercih etmeme düzeyi bireylerin cinsiyetine göre anlamlı farklılık vardır.

H₂: Aile hekimliği tercih etmeme düzeyi bireylerin medeni durumlarına göre anlamlı farklılık vardır.

H₃: Aile hekimliği tercih etmeme düzeyi bireylerin yaşına göre anlamlı farklılık vardır.

H₄: Aile hekimliği tercih etmeme düzeyi bireylerin eğitim düzeylerine göre anlamlı farklılık vardır.

H₅: Aile hekimliği tercih etmeme düzeyi bireylerin mesleklerine göre anlamlı farklılık vardır.

H₆: Aile hekimliği tercih etmeme düzeyi bireylerin kişisel durumlarına göre anlamlı farklılık vardır.

Çalışmanın evrenini Sağlık İstatistikleri Yıllığı'nda (2019:145-146) illere göre aile hekimliği birimi başına düşen nüfusun 3.228'ten yüksek 20 ilden biri olan Şanlıurfa'da, ikamet eden 2018 yılı Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi üzerinden alınan veriler doğrultusunda il sınırları içerisinde ikamet eden 18 yaş üzeri kişi sayısı 1.009.362' tir (TÜİK, 2019). Ancak il nüfusunun tamamına ulaşılması güçlüğü nedeni ile örneklem seçilmiştir. $\alpha=0,05$, $H= \pm 0,05$ ve oranlar $p=0,5$ ve $q=0,5$ için evreni temsil edebilecek en düşük örneklem sayısı 384 olarak hesaplanmıştır (Ural & Kılıç, 2013: 46).

Çalışmanın covid-19 pandemi sürecinde yürütülmüş olması dolayısıyla kolayda örnekleme yöntemi tercih edilmiş; 16.10.2020 ile 21.10.2020 tarihleri arasında, Şanlıurfa İl Merkezi'nde yaşayan 18 yaş ve üzeri bireyler olmak üzere araştırmaya gönüllü olarak katılmayı kabul eden toplam 398 kişiye ulaşılmıştır. Araştırmaya başlamadan önce "Bitlis Eren Üniversitesi Etik İlkeleri ve Etik Kurulu"nun 06.10.2020 tarih ve 2020/08-II sayılı kararı ile etik kurul onayı alınmıştır. Veri toplama işlemine geçilmeden önce Coronavirüs önlemleri kapsamında maske ve mesafe kuralına riayet edilerek katılımcılar ile yüz yüze görüşülerek çalışmanın amacı ve çalışma hakkında açıklamalar yapılmış, soruları yanıtlamanın ve çalışmaya katılımın gönüllü olduğu vurgulanmıştır. Anketin güvenilirliğini ölçmek için bulunan Cronbach Alpha değeri 0,876 çıkmış olup anketin güvenilir olduğuna karar verilmiştir.

Tanımlayıcı ve kesitsel tipte yapılandırılan çalışmanın verileri anket yöntemi ile toplanmıştır. Veri toplama aracı iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde katılımcıların tanıtıcı özelliklerini belirlemek amacıyla ilgili literatürden yararlanılarak hazırlanan 5 soru yer almaktadır. İkinci bölümde Baş (2017) tarafından geliştirilerek 420 örneklemlilikte kullanılan; bireylerin aile hekimlerini tercih etmemelerinde etkili olan faktörlerin belirlenmesine yönelik olan 5'li Likert tipi 37 ifadeden oluşan anket formu kullanılmıştır. Ayrıca anket formu doğrultusunda katılımcılara cevapları "evet" ya da "hayır" olacak şekilde "Herhangi bir rahatsızlıkta ilk olarak aile hekime giderim." ve "Aile hekimine sadece ilaç yazdırmak için giderim." soruları sorulmuştur.

Araştırmada hangi testlerin uygulanacağını belirlemek için elde edilen veriler normallik testine tabi tutulmuştur. Verilerin normal dağılıp dağılmadığı normallik analizi ilk boyutunda Skewness (çarpıklık) katsayısı 0,432; Kurtosis (basıklık) katsayısı ise 0,160 aralığında olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Kolmogorov-Smirnov ile değerlendirilmiş ve $p>0,05$ bulunmuştur. Boyutlar çerçevesinde veriler %95 güvenirlikle normal dağılım gösterdiğinden analizlerde parametrik testler kullanılmıştır (George & Mallery, 2010 akt. Bell vd., 2016: 188-189).

Verilerin analizinde SPSS 22.0 paket programı kullanılmıştır. Tanımlayıcı istatistiksel metotların (frekans, aritmetik ortalama, standart sapma) yanı sıra iki grup ortalamasının karşılaştırması için Bağımsız Örneklem T Testi (Independent Samples T Test) kullanılmış; ikiden fazla grup ortalamasının karşılaştırması için de Tek Yönlü Varyans Analizi (One-Way ANOVA) kullanılmıştır. Tek Yönlü Varyans Analizi sonucunda istatistiksel olarak anlamlı fark bulunan boyutlar için farkın hangi gruplardan kaynaklandığının tespitinde ise Tukey HSD Testi kullanılmıştır.

4. BULGULAR

Bu bölümde demografik faktörler ve kullanılan ölçeklere ilişkin tanımlayıcı istatistiklere ve katılımcıların aile hekimliği tercih etmeme sebeplerine göre demografik özelliklerinin farklılık gösterip göstermediğine yer verilmiştir.

Tablo 1. Katılımcıların Demografik Özellikleri, Frekansı ve Yüzdeleri Dağılımları

Cinsiyet	n	%
Kadın	222	55,8
Erkek	176	44,2
Yaş	n	%
20-29	85	21,1
30-39	182	45,7
40-49	96	24,1
50 ve Üstü	35	8,8
Eğitim Düzeyi	n	%
İlköğretim	32	8,0
Lise	65	16,3
Önlisans	75	18,8
Lisans	175	44,0
Lisansüstü	51	12,8
Medeni Durum	n	%
Bekâr	82	20,6
Evli	316	79,4
Meslek	n	%
Çiftçi	14	3,5
Esnaf	19	4,8
Ev Hanımı	67	16,8
Memur/İşçi	265	66,6
Öğrenci	33	8,3

Araştırmaya katılan bireylerin demografik dağılımları incelendiğinde; %55,8'inin kadın, %45,7'sinin 30-39 yaş aralığında, %44'ünün lisans mezunu ve %79,4'ünün evli ve %66,6'sının memur/işçi olduğu görülmektedir.

Tablo 2. Demografik Özellikler ile Aile Hekimliğini Tercih Etmemeleri Arasındaki Farklılıkların Analizi

Cinsiyet	n	\bar{X}	F	P	Post Hoc.
Kadın	222	2,51	1,297	0,000	
Erkek	176	2,88			
Medeni Durum					
Bekâr	82	2,98	15,61	0,000	
Evli	316	2,59			
Yaş					
20-29 Yaş ¹	85	2,82			

30-39 Yaş ²	182	2,69	11,15	0,000	1-2p= 0,028 1-3 p= 0,000 1-4 p= 0,001 2-3 p= 0,004
40-49 Yaş ³	96	2,55			
50 Yaş ve Üstü ⁴	35	2,55			
Eğitim Düzeyi					
İlköğretim ¹	32	2,61	2,599	0,071	
Lise ²	65	2,65			
Önlisans ³	75	2,41			
Lisans ⁴	175	2,67			
Lisansüstü ⁵	51	2,62			
Meslek					
Çiftçi ¹	14	2,66	8,760	0,000	2-3p= 0,039 3-4 p= 0,000 3-5 p= 0,020
Esnaf ²	19	2,70			
Ev Hanımı ³	67	2,45			
Memur/İşçi ⁴	265	2,73			
Öğrenci ⁵	33	2,67			

Yapılan Bağımsız Örneklem T Testi sonucunda bireylerin aile hekimliği tercihlerine ilişkin değerlendirmeleri sonucunda cinsiyet değişkenine göre anlamlı bir farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Bu nedenle; **H₁**: Aile hekimliği tercih etmeme düzeyi bireylerin cinsiyetine göre anlamlı farklılık vardır hipotezi kabul edilmiştir (p=**0,000**, p<0.05). Ayrıca medeni durumun aile hekimliği tercihlerine ilişkin değerlendirmeleri etkilediği görülmüş ve **H₂**: Aile hekimliği tercih etmeme düzeyi bireylerin medeni durumlarına göre anlamlı farklılık vardır hipotezi de kabul edilmiştir (p=**0,000**, p<0.05).Yapılan Tek Yönlü Varyans Analizi sonuçlarına göre bireylerin yaşı ile aile hekimliği tercih etmeme düzeyi arasında anlamlı bir ilişki bulunmuş ve **H₃**: Aile hekimliği tercih etmeme düzeyi bireylerin yaşına göre anlamlı farklılık vardır hipotezi kabul edilmiştir (p=**0,000**, p<0.05). Ayrıca bireylerin eğitim düzeyleri ile aile hekimliği tercih etmeme düzeyi arasında anlamlı bir ilişki bulunamamış ve **H₄**: Aile hekimliği tercih etmeme düzeyi bireylerin eğitim düzeylerine göre anlamlı farklılık vardır hipotezi reddedilmiştir (p=**0,000**, p>0.05). Ayrıca aile hekimliği tercihinde meslek durumunun anlamlı bir fark yarattığı görülmüş (p=**0,000**, p<0.05) ve **H₅**: Aile hekimliği tercih etmeme düzeyi bireylerin mesleklerine göre anlamlı farklılık vardır hipotezi kabul edilmiştir. Bu farklılığın ise ev hanımının diğerlerine göre tercih etmeme seviyesinin düşük olmasından kaynaklandığı gözlemlenmektedir.

Tablo 3. Kişisel Durumları ile Aile Hekimliğini Tercih Etmemeleri Arasındaki Farklılıkların Analizi

Herhangi bir rahatsızlıkta ilk olarak aile hekimine giderim.	n	\bar{X}	S.S.	F	P
Evet	188	2,44	0,25	2,634	0,000
Hayır	210	2,88	0,30		
Aile hekimine sadece ilaç yazdırmak için giderim.					
Evet	177	2,94	0,30	1,779	0,000
Hayır	221	2,46	0,34		

Kişisel durumlarına göre yapılan Bağımsız Örneklem T Testi sonuçlarını veren Tablo 3 incelendiğinde araştırmaya katılan bireylerin herhangi bir rahatsızlıkta ilk olarak aile hekimine gidenlerin (2,44 ± 0,25) ilk olarak aile hekimine gitmeyenlere (2,88 ± 0,30) göre aile hekimliklerini tercih etmemeleri daha az olduğu; bireylerin aile hekimine sadece ilaç yazdırmak için gidenlerin (2,94 ± 0,30) sadece ilaç yazdırmak için gitmeyenlere (2,49 ± 0,34) göre aile hekimliklerini tercih etmemeleri daha fazla olduğu elde edilmiştir. Bu nedenle; **H₆**: Aile hekimliği tercih etmeme düzeyi bireylerin kişisel durumlarına göre anlamlı farklılık vardır hipotezi kabul edilmiştir (p=**0,000**, p<0.05).

Tablo 4. Bireylerin Aile Hekimlerini Tercih Etmeme Sebepleri Anketinin Alt Boyutları Değerleri

Faktörler	Min	Max	\bar{X}	S.S.
Bireylerin Kişisel Algısı	1,00	3,88	2,412	0,541
Aile Hekimliğinin Yetersizliği	1,00	4,75	2,027	0,623
Aile Hekiminin Bilgi ve Beceri Eksikliği	1,13	5,00	3,508	0,842
Aile Hekimine Olan Güvensizlik	1,00	5,00	3,258	0,649
Aile Hekimliği Kapsamının Dar Olması	1,25	5,00	2,711	0,719

Sistemin Bireyleri Aile Hekimliğine Yönlendirmemesi	1,67	5,00	3,224	0,665
Bireylerin Hastalık Durumu	1,00	4,50	1,581	0,726
Ölçek Geneli	2,03	3,86	2,678	0,359

Tablo 4'te aritmetik ortalama ve standart sapma istatistiklerine göre bireylerin vermiş olduğu cevaplar kapsamında **aile hekiminin bilgi ve beceri eksikliği faktörü**, bireylerin aile hekimliğini tercih etmeme sebeplerinde çoğunlukla etkili olduğu görülmektedir ($3,508 \pm 0,842$). Bireylerin aile hekimliğini tercih etmeme sebeplerini etkileyen diğer faktörlerden; **bireylerin kişisel algısı** ($2,412 \pm 0,541$), **aile hekimliği kapsamının dar olması** ($2,711 \pm 0,719$), **sistemin bireyleri aile hekimine yönlendirmemesi** ($3,224 \pm 0,665$) ve **aile hekimine olan güvensizlik** ($3,258 \pm 0,649$) faktörleri ise bireylerin aile hekimliğini tercih etmeme sebeplerini orta düzeyde etkilediği söylenebilir. Araştırmaya katılan bireylerin aile hekimliğini tercih etmeme sebeplerinde az etkili olan faktörler **bireylerin hastalık durumu** ($1,581 \pm 0,726$) ve **aile hekimliğinin yetersizliği** ($2,027 \pm 0,623$) olarak ifade edildiği görülmektedir.

5. SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Bireylerin aile hekimliklerine ilişkin düşüncelerini ve demografik özelliklerin bu düşüncelere etkisini incelemek, eksik kalan yönlerini ve memnuniyetsizlik duydukları konuları Şanlıurfa İli örneği üzerinden belirlemek amacıyla yapılan bu çalışmadan elde edilen bulgular doğrultusunda sonuçları açıklanmaktadır.

Araştırmaya katılan bireylerin demografik dağılımları incelendiğinde; %55,8'inin kadın, %45,7'sinin 30-39 yaş aralığında, %44'ünün lisans mezunu ve %79,4'ünün evli ve %66,6'sının memur/işçi olduğu görülmektedir. Demografik özelliklerine göre yapılan analizlerde aile hekimliği tercih etmeme düzeyleri incelendiğinde; cinsiyetine, medeni durumuna, yaşına, mesleğine, bireylerin herhangi bir rahatsızlıkta ilk olarak aile hekimine gitmesine ve aile hekimine sadece ilaç yazdırmak için gitmesine göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunmasına rağmen yaşına göre istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunmamaktadır. Araştırmaya katılan erkeklerin aile hekimliğini tercih etmeme düzeylerinin kadınlardan; bekârların aile hekimliğini tercih etmeme düzeylerinin evlilerden daha fazla olduğu söylenebilir. Ayrıca yaş olarak 20-29 yaş aralığındakilerin 30-39 yaş aralığında, 40-49 yaş aralığında, 50 yaş ve üstünde olanlara göre; 30-39 yaş aralığındakilerin 40-49 yaş aralığında olanlara göre; meslek olarak esnaf olanların ev hanımlarına göre; memur/işçi ve öğrencilerin ise ev hanımlarına göre aile hekimliği tercih etmeme düzeylerinin daha fazla olduğu söylenebilir.

Kişisel durumlarına göre yapılan analizlerde aile hekimliği tercih etmeme düzeyleri incelendiğinde; araştırmaya katılan bireylerin herhangi bir rahatsızlıkta ilk olarak aile hekimine gidenlerin ($2,44 \pm 0,25$) ilk olarak aile hekimine gitmeyenlere ($2,88 \pm 0,30$) göre aile hekimliklerini tercih etmemeleri daha az olduğu; bireylerin aile hekimine sadece ilaç yazdırmak için gidenlerin ($2,94 \pm 0,30$) sadece ilaç yazdırmak için gitmeyenlere ($2,49 \pm 0,34$) göre aile hekimliklerini tercih etmemeleri daha fazla olduğu elde edilmiştir.

Bulgular doğrultusunda aile hekiminin bilgi ve beceri eksikliği puan ortalamasının 3,5; bireylerin kişisel algısı puan ortalamasının 2,4; aile hekimliği kapsamının dar olması puan ortalamasının 2,7; sistemin bireyleri aile hekimine yönlendirmemesi puan ortalamasının 3,2; aile hekimine olan güvensizlik puan ortalamasının 3,2; bireylerin hastalık durumu puan ortalamasının 1,5; aile hekimliğinin yetersizliği puan ortalamasının 2 olduğu elde edilmektedir. Aile hekimliği tercih etmeme sebepleri alt boyutlarının ortalamalarına bakıldığında, aile hekiminin bilgi ve beceri eksikliğinin en yüksek; bireylerin hastalık durumunun ise en düşük ortalamaya sahip boyut olduğu görülmektedir. Aile hekimliği tercih etmeme sebepleri genel olarak ve alt boyutlar tek tek değerlendirildiğinde, ortalamanın orta düzeyde olduğu söylenebilir.

Bu sonuçlara göre çalışma amacı ve kapsamında belirlenen **H₁, H₂, H₃, H₅, H₆** hipotezleri kabul edilmiş olup **H₄** hipotezi reddedilmiştir.

Delican ve ark. (2019: 25) tarafından odak grup görüşmesi yöntemi ile 165 kişi üzerinde yürütülen bir çalışmada özellikle aile bireyleri içerisinde yaşlıları barındıran kişiler aile hekimliğini bir ilaç yazdırma yeri olduğunu, muayeneler için hastanelerin tercih edildiğini bildirmişlerdir. Çalışmamızda ise katılımcıların %44'ü aile hekimliklerini sadece ilaç yazdırmak için kullandığını belirtmiştir. Çetinkaya ve ark. (2013: 420) tarafından 428 kişi üzerinde yapılan çalışmada katılımcıların %55,9'u aile hekimine başvuru nedeni olarak ilaç yazdırma niyetini belirtmiştir. Gümüş & Güngörmüş (2020: 125) tarafından ikinci basamak sağlık kuruluşunda tedavi hizmeti alan 302 hasta üzerinde yapılan çalışmada hastaların %50,7'si sadece ilaç yazdırmak için aile hekimliğini kullandığını belirtmiştir. Durmuş vd. (2018: 6) tarafından Erciyes Üniversitesi Hastanesi'ne başvuran 854 hasta üzerinde anket yöntemi ile yapılan çalışmada hastaların %58'4'ü aile hekimliğini ilaç yazdırmak için kullandığını belirtmiştir. Baş (2017: 72) tarafından yapılan çalışmada da benzer şekilde özellikle 46 yaş ve daha üst yaşta hastaların aile hekimliklerini ilaç yazdırmak için kullandığını belirtmiştir. Bu noktada aile hekimliklerinin amaçlar dışında da kullanıldığı ve dolayısı ile verimsiz kullanıldığı söylenebilir.

Delican ve ark. (2019: 26) tarafından yapılan çalışmada katılımcılar hekimlerin bilgi ve becerisine karşı ön yargılı olduklarını ifade ederlerken, çalışmamızda da ölçek içerisinde aile hekimliğini tercih etmeme sebepleri içerisinde en yüksek puana sahip olan *Aile Hekiminin Bilgi ve Beceri Eksikliği* boyutunda saptanmıştır ($\bar{x}=3,508$). Gümüş & Güngörmüş (2020: 125) tarafından yapılan çalışmada hastaların %54'ü aile hekimine gitmeme nedeni olarak uzman doktor tarafından aile hekimine nazaran daha iyi bir tedavi alacağını ifade etmişlerdir. Güven & Aycan (2018: 30) tarafından T.C. Gazi Üniversitesi Sağlık Araştırma ve Uygulama Merkezi Gazi Hastanesi'ne başvuran 1302 hasta dahil edilerek yapılan çalışmada, hastaların %47,7'si

hekimlerin ilgisiz ve/veya yetersiz olması nedeni ile aile hekimliğinden memnun olmadıklarını belirtmiştir. Aile hekimlerine gerekli görüldüğü takdirde eğitimler verilmeli ve itibarının kazandırılması hususunda çalışmalar gerçekleştirilmelidir.

Baş (2017: 72) tarafından yapılan çalışmada *Aile Hekimliği Kapsamının Dar Olması* faktörü aile hekimliğini tercih etmeme sebepleri içerisinde en yüksek puana sahip faktördür ($\bar{x}=3,503$). Delican ve ark. (2019: 26) tarafından yapılan çalışmada da benzer şekilde katılımcılar donanım açısından aile hekimliğini yetersiz görmektedirler. Güven ve Aycan (2018: 30) tarafından yapılan çalışmada hastaların %78,4'ü donanım eksikliğinden dolayı aile hekimliğinden memnun olmadıklarını belirtmişlerdir. Çalışmamızda ise *Aile Hekimliği Kapsamının Dar Olması* faktörü katılımcılar tarafından önemli bir faktör olarak ortaya çıkmamıştır ($\bar{x}=2,711$).

Yıldız & Çetinkaya (2018: 6) tarafından yapılan çalışmada aile hekimliğini tercih eden gruplar içerisinde en yüksek yüzde %76,5 ile ev hanımları olurken yine çalışmamızda aile hekimliğini tercih etmeme davranışında en düşük puan ev hanımlarında bulunmaktadır. Ev hanımlarının sabit yerleşimleri, aile hekimliklerinin yakınlığı ve anne-çocuk sağlığı ile alakalı süreçlerin aile hekimliğinde sürdürülmesi ev hanımlarının aile hekimliğini tercih etme sebepleri olarak gösterilebilir.

Aktaş & Çakır (2012: 25) tarafından 104 aile hekimi üzerinde anket yöntemi ile yapılmış olan çalışmaya katılan aile hekimlerinin yaklaşık %25'i bir tercih hakkı daha olsaydı aile hekimliğini tercih etmeyeceğini bildirmişlerdir. Bu çalışmanın sonucu esasen hastaların da aile hekimliğini tercih etmeme sebepleri üzerinde açıklayıcı bir faktör olarak değerlendirilebilir.

Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi Başkanlığı (2010) tarafından yürütülmüş olan Birinci Basamak Sağlık Hizmetlerinde Hasta Memnuniyeti araştırmasında Şanlıurfa İli kapsamında ilgi eksikliği, güvensizlik, kapsamın dar olması konularında memnuniyetsizliğin yüksek düzeyde olması aile hekimliği sistemine geçilmesine rağmen devam ettiğini göstermektedir.

Sağlık İstatistikleri Yıllığı'na göre İllere Göre Aile Hekimliği Birimi Başına Düşen Nüfus incelendiğinde, araştırmanın yürütüldüğü Şanlıurfa ilinde aile hekimliği birimi başına 3324 nüfus düşmektedir. İlgili raporda bu sayının genel Türkiye ortalamasının (3124) üzerinde olduğu görülmektedir (Sağlık Bilgi Sistemleri Genel Müdürlüğü, 2019: 145-146).

Bu bulgular incelendiğinde, Baş'ın (2017) Isparta İli'nde 420 örnekleme ile gerçekleştirdikleri çalışmanın aile hekimliklerini tercih etmemelerine ilişkin düzeyin orta derece de olması; cinsiyet, meslek değişkeni ile istatistiksel olarak anlamlı farklılık bulunması bulguları doğrultusunda örtüşmektedir.

5.1. Öneriler

Bu araştırmanın ulaştığı sonuçlarının Türkiye'ye genellenebilmesi amacıyla sonraki çalışmalarda diğer illerdeki bireylerin örneklem olarak dahil edilmesinin yazına daha fazla katkı sunacağı düşünülmektedir. Aile hekimliğinin tercih etmeme faktörlerinden sistemin bireyleri aile hekimliğine yönlendirmemesi dolayısıyla uygulanması gereken yaptırımın sadece zorunlu sevk zinciri olarak düşünmemek ayrıca güçlü birinci basamak sağlık hizmetlerinin kitle iletişim araçları kullanılarak halka duyurulması ve tanıtımının yapılması ve aile hekimlerine yönelik teşvik edici yatırımların uygulanması gerekmektedir.

Ölçek doğrultusunda en yüksek ortalamayı alan "Aile hekiminin risk almaktan kaçındığını düşündüğüm için hastaneye gidiyorum." ve "Uzman hekime ulaşmak kolay olduğu için aile hekimime gitmiyorum." ifadeleri olduğundan yola çıkarak bireylere aile hekimliği için kamu spotları ile anlatılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Aktaş, E. Ö. & Çakır, G. (2012). Aile Hekimlerinin, Aile Hekimliği Uygulaması Hakkındaki Görüşleri: Bir Anket Çalışması. *Ege Tıp Dergisi*, 51(1), 21-29.
- Ateş, M. (2011). *Sağlık Hizmetleri Yönetimi*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Aydın, A., Kaya, D., Başak, F., Köşker, H. D., Uçak, S. & Atadağ, Y. (2016). Aile hekimliği Uygulamasıyla Üçüncü Basamak Sağlık Kuruluşuna Başvuru Sebeplerinde Olan Değişiklikler. *Türkiye Aile Hekimliği Dergisi*, 20(4), 141-151.
- Baş, S. (2017). Bireylerin Aile Hekimliğini Tercih Etmeme Sebepleri (Yüksek Lisans Tezi). Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Bell, H., Hagedorn, W. B., & Robinson, E. M. (2016). An Exploration of Supervisory and Therapeutic Relationships and Client Outcomes. *Counselor Education and Supervision*, 55(3), 182-197.
- Çetinkaya, F., Baykan, Z. & Naçar, M. (2013). Yetişkinlerin Aile Hekimliği Uygulaması ile İlgili Düşünceleri ve Aile Hekimlerine Başvuru Durumu. *TAF Preventive Medicine Bulletin*, 12(1), 417-424.
- Delican, O., Yapakçı, A., Altun, A., Kesen, C. H., Yılmaz, E. & Atal, S. S. (2019). Ailelerin Aile Hekimliği'nden Hizmet Alımı ve Memnuniyeti. *The Journal Of Turkish Family Physician*, 10(1), 22-38.
- Dikici, M. F., Kartal, M., Alptekin, S., Çubukçu, M., Ayanoğlu, A. S. & Yarış, F. (2007). Aile Hekimliğinde Kavramlar, Görev Tanımı ve Disiplininin Tarihçesi. *Türkiye Klinikleri Journal of Medical Sciences*, 27(3), 412-418.
- Europe WONCA. (2002). *The European Definition of General Practice/Family Medicine*. Barcelona: WONCA Europe.
- George, D. & Mallery, M. (2010). *SPSS for Windows Step by Step: a Simple Study Guide and Reference, 17.0 Update*. Boston: Allyn & Bacon.

- Gümüş, E. Ç. & Güngörmüş, Z. (2020), İkinci Basamak Sağlık Hizmetlerine Başvuru Yapan Hastaların Birinci Basamak Sağlık Hizmetlerini Kullanma Durumlarının Belirlenmesi. *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, 23(1), 119-126.
- Güven, E. A. & Aycan, S. (2018). Ankara'da Bir Üniversite Hastanesine Başvuranların Mevcut Aile Hekimliği Sistemi ve Sevk Uygulaması Hakkında Düşünceleri. *ESTÜDAM Halk Sağlığı Dergisi*, 8(3), 25-36.
- Korukluoğlu, S., Üstü, Y., Kasım, İ., Doğusan, R. & Hacımamağaoğlu, A. (2009). Dünyada Aile Hekimliği Uygulamalarından Örnekler. Ankara: Türk Eczacıları Birliği Yayınları.
- Memiş, M. (2011). Aile Sağlığı Hizmetlerinde Çözülemez Sorun Yok. Sağlık ve Sosyal Hizmet Çalışanları Sendikası, *Sağlık-Sen Aile Sağlığı Hizmetlerinde Temel Sorunlar Çalıştayı* içinde. Ankara.
- Öztek, Z. (2006). Sağlıkta Dönüşüm ve Aile Hekimliği. *Toplum Hekimliği Bülteni*, 25(2), 1-6.
- Rakel, R. E. & Rakel, D. P. (2002). *Textbook of Family Medicine*. Amsterdam: Elsevier.
- Refik Saydam Hıfzıssıhha Merkezi Başkanlığı. (2010). Birinci Basamak Sağlık Hizmetlerinde Hasta Memnuniyeti. Ankara.
- Sağlık Bilgi Sistemleri Genel Müdürlüğü. (2019). T.C. Sağlık Bakanlığı Sağlık İstatistikleri Yıllığı 2018. Ankara.
- Timur, A., Çetinkaya, F., Durmuş, H. & Yıldız, S. (2018). Erciyes Üniversitesi Hastanesi Polikliniklerine Başvuran Hastaların Aile Hekimliği Uygulamasından Memnuniyet Durumu. *Türkiye Aile Hekimliği Dergisi*, 22(1), 2-11.
- Turhan, E. S. (2014). Aile Hekimliği Dünya ve Türkiye Uygulamaları: Aile Hekimliğinde Hekim-Hasta İlişkisinde İletişimin Rolü ve Tarafların Memnuniyeti Üzerine Etkilerinin İncelenmesine Yönelik Bir Alan Araştırması (Yüksek Lisans Tezi). Ankara: Ufuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TÜİK. (2019). 17 10, 2009 tarihinde http://tuik.gov.tr/PreTablo.do?alt_id=1059 adresinden alındı.
- Ural, A. & Kılıç, İ. (2013). *Bilimsel Araştırma Süreci ve Spss ile Veri Analizi*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- WHO-WONCA. (1994, Kasım). *Making Medical Practice and Education More Relevant to People's Needs: The Contribution of the Family Doctor*. Kanada: Conference in Ontario.

Zu'n-Nûn Eyyûb'un Darağacı İsimli Öyküsü*

Zu'n-Nûn Eyyub's Gallows Named Story

İsmail EKİNCİ

Dr. Öğr. Üyesi, Bitlis Eren Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatı Bölümü, Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. Bitlis/Türkiye ismailekinci1980@gmail.com orcid.org/0000-0003-2728-9097.

1. GİRİŞ

Iraklı öykü yazarlarından olan Zu'n-Nûn Eyyûb, roman ve hikâye yazarı bir edebiyatçıdır. 1908 yılında Irak'ın Musul şehrinde doğmuştur. İlk hikâye yazmaya 1933 yılında başlamıştır. Zu'n-Nûn Eyyûb, Irak kültürünün en iyi temsilcisi olmuştur ve Irak kültürünü eserlerinde başarılı bir şekilde yansıtmıştır. Modern Irak Edebiyatında ve sanat dünyasında unutulmayacak bir isim olmuştur. Bütün eserlerini 1937-1970 yılları arasında yayımlamıştır. Zu'n-Nûn Eyyûb'un "Darağacı" adlı bu öyküsü Irak Enformasyon Bakanlığı tarafından birinci baskısı 1937 yılında yapılan "Edip Zu'n-Nûn'un Bütün Eserleri" isimli eserin beşinci bölümü olan "İşçiler/Emekçiler" başlıklı bölümde ikinci sırada yer alan öyküdür. Zu'n-Nûn Eyyûb genel olarak hikâyelerinde kendisine has bir üslup kullanmaktadır. Yazar "Darağacı" adlı bu öyküsünü de diğer öykülerinde olduğu gibi olaylar arasında bağlantı kurarak, olayların iç içe olduğu bir yapıda kurgulamıştır. Öyküde betimleme unsurunu ustaca kullanan yazar, hikâyenin kahramanlarının ve olayın yaşandığı mekânların, okuyucuların gözünde canlanmasını sağlamada gayet başarılıdır. Hizbâva'nın (veya Hizbâvî) ve karısının fiziksel yapısı, yaşadıkları kulübenin zihinlerde canlanacak düzeyde tasvir edilmesi, evin hapisane ile kıyaslanarak hapisanenin, şeyhin evinin ve orada yenilen yemeklerin, çatışma yerinin ve uçakların tasviri gibi başarılı tasvirler, yazarın betimleme unsurunu ustaca kullandığının göstergeleridir.

Hikâyenin isimlendirildiği darağacı, kahramanların ağzından ve zihninden çeşitli şekillerde tasvir edilmiştir. Hikâyede darağacı neredeyse hikâyenin belkemiğini oluşturmaktadır. Özellikle darağacı başgardıyanın üzerine binilen, ölecek kişileri Azrail'e götüren bir araç gibi tasvir edilmesi, okuyucunun aklında kalan ve hikâyenin darağacı etrafında dönüyormuş hissini veren bir betimleme olmuştur. Yazar hikâyesinde kısa da olsa ikili diyaloglara yer vermiştir. Bu durum hikâyeyi mizansen yönden güçlendirmiş ve hikâyenin akıcılığı başarılı bir şekilde sağlanmıştır.

Öyküde anlatılan olayların gerçek hayatta yaşandığına dair bir belirti bulunmamaktadır. Olaylar sembolik anlatım, betimleme ve ikili diyaloglar ile akıcı ve sürükleyici bir şekilde aktarılmıştır. Öykünün zamanı ve mekânı hakkında somut bir bilgi verilmemiştir. Hizbâva'nın yaşadığı dönem ve yıllar gizlenmiştir. Yazarın esas gayesi hikâye edilen dönemdeki devrim hareketlerini ve bu hareketler neticesinde çekilen sıkıntıları, halkın maddi yoksunluklarını ve eğitimsizliğini öne çıkarmaktır. Demokrasi ve özgürlük, yazarın diğer öykülerinde olduğu gibi bu öyküsünde de öne çıkardığı unsurlardır. Yazar, öyküyü fasih bir Arapçayla, yerel lehçelerden uzak, akıcı bir üslupla ve özenle seçtiği sözcüklerle yazmıştır. Uçaklara saldırı esnasında söylenen türkü sözlerinde olduğu gibi, Irak'ta kullanılan Farsça ifadeler de yer vermiştir.

Irak hikâyeciliği, Zu'n-Nûn Eyyûb'un hayatı, ilmi kişiliği ve eserleri, "Darağacı" isimli öykünün özeti ve öykünün değerlendirmesi kitap bölümü olarak yayımlanan *Irak Hikâyeciliği ve Zu'n-Nûn Eyyûb* isimli çalışmada daha detaylı bir şekilde verilmiştir. (Ekinci, 2020: 182-196) Kitap bölümünün sınırlılıkları ve sayfa kısıtlaması gibi zorunluluklardan dolayı, hikâyenin tam çevirisi kitap bölümüne eklenememiştir. Bu eksikliğin giderilmesi için hikâyenin Türkçe çevirisinin hazırlanıp yayımlanması ihtiyacı doğmuştur. Bu çalışmayla bu ihtiyaç giderilmeye çalışılmıştır.

* Bu makalede bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. / In this article, the principles of scientific research and publication ethics were followed.

2. DARAGACI İSİMLİ HİKÂYENİN ÇEVİRİSİ

Hapishanenin mahkûm hücresi küçük ve rutubetliydi, içeriye duvarın üst tarafındaki bir delikten demir parmaklıkların üzerine düşen bir ışıktan başka bir ışık girmiyordu. Mahkûm, evi ile korkunç ölümü beklediği yüksekçe bir saray gibi olan bu odayı kıyasladığında endişe ve ıstıraptan başka bir düşünce içinde olamıyordu ve düşünceleri darmadağın bir haldeydi. Hizbâva diye isimlendirilen bu komik şeyin (adamın) isimlerine karşı kahkahayı bastığımızda, onun evinin bütün ihtişamına (rağmen) evlere, kulübelere ve koridorlara haksızlık ettiğimize inanıyorduk. Bu evin (taşıyıcı) direği yere gömülü sırlıklara dayandırılmış hurma dalı hasır(yla örtülü) bir kemerdi, aynı hasır diğer taraflarda bir diğer tarafla kesişerek evi(n tamamını) örtüyordu. Hizbâva hasırın içinde eşiyile birlikte oturduğunda bu acayip kulübenin duvarına ayağını çarpmamak için dizini bükme zorunda kalıyordu. Eşi ise ondan (kocasından) boyu daha kısa olduğu için dizini bükmeye ihtiyaç duymuyordu, fakat karısı şişman ve daha çok hareketliydi.

Şayet gayelerinin ve gerekçelerinin sebeplerini bile bilmeyen insanların çoğunlukta olduğu tehlikeli isyana henüz katılmamış (olduğu günlerde) evinin ve eşinin gasp edildiği bu felaket olmasaydı bile, bir gün birkaç kulübede bir yangın alevlenecek, herkes kulübesindeyken yangın kulübeleri yakıp kül edecek, Hizbâva'nın karısı uykuya daldığı esnada kısa bir sürede yangın (onun kulübesine de) sıçrayacaktı. Bu şekilde Hizbâva, eşini ve kulübesini kaybetti. Bütün bu ağır kayıplara karşı direndi, paha biçemediği eşini kaybettiği bu felaketle ilgili bir teminatı da yoktu, yalnızca üç yüz altmış beş akçesi vardı. Ne de büyük bir kayıp!

Okuyan bu meblağa ve onun bunu ağır kayıplar olarak isimlendirmesine gülmüştü, fakat o felaket, bir yıl boyunca bir dinarın ötesine geçmeyen Hizbâva'nın geliriyle kıyaslandığında (gerçekten) bir felaketti. Derin üzüntüsünün, dünyada etrafını sarmalayan her şeye olan ilgisizliğinin sebebi eşinin vefatı ve bu kayıptı. Bu aynı zamanda devrimci birliklere katılmasının asıl sebebiydi. Devrimi üzüntülerini unutturması için Allah'tan gelen bir nimet olarak addediyordu, sadık karısının hatıraları onu oyalıyordu.

Devrimin başlangıcı, aşiretin bütün fertleri için şeyhin evinde verilen akşam yemeği davetiydi. Hizbâva orada yağlı et, sedir pilavı¹ ve kepekli ekmek yedi. Beş kişilik yemeklerden yeterince yiyemedi, şayet sofrada yemekten daha fazla olsaydı bir miktar daha yerlerdi. Şeyh mizacının aksine tüm misafirlere güler yüzlü ve samimi idi. Onlara karşı kibar davranıyordu ve huzuruna girdiklerinde misafirlere hürmetle ayağa kalkıyordu. Tüm bu görüntüler onun (Hizbâva'nın) nazarında acayılaştı ve onun aklını karıştırdı, neredeyse dünyayı dehşete düşürecek bir değişimin olması onu endişelendirdi, ancak silahlar dağıtıldığında orada bir devrim olduğunu anladı ve onlar bazı askerlere karşı direneceklerdi. İşte bu yüzden rahatladı, karısı ölmemiş gibi bunu kendisine cerrahi bir dokunuş olarak saydı. Devrime katılmasıyla dünyaya dair bir ümitsizliğe düşüyordu. Şeyh onları, uykuda rüyasında bile göremeyeceği bu yağlı yemekler gibi yemeklerle her gün doyurdukça nasıl katılmayacaktı ki?

Devrim, ölüm aracı olan uçakların onlara aniden saldırdığı, şiddetli bir devrimdi, fakat güçlerini kaybetmediler, aksine tüfeklerinin kurşunlarıyla onlara karşılık verdiler ve bu sırada şarkı söylüyorlardı;

“Sürü şaşırmuş bir halde, uçakların nefretle yükselmesinden.”

Bir uçağı düşürdüler ve pilotunu esir aldılar. O taşkınlık esnasında Hizbâva esir alınmıştı ve cinayet, soygun, yağmalama dışında her şeyi unutuvermişti. Bu uykudan askerlerin eline bir esir olarak düşene kadar uyanamadı. Onu ve birçok arkadaşını kaçınılmaz kaderleriyle yüz yüze kalmaları için zincirlerle bağlayarak Nasıra'ya getirdiler. Hizbâva şehirlerin yakınlarındaki köylerin sakini değildi ve hayatında hiç şehir görmemişti. Aynı zamanda hapishane ve hâkim de görmemişti. İşte bu yüzden yasal işlemleri kendi nazarında çok garip görüyordu ve askerlerin eline düştüğünde onu kurşuna dizerek idam edeceklerini zannediyordu. Ancak konforlu bir araçla şehre götürülmesinin ve insanlar için sabahtan akşama kadar (kalacağı) zemini donatılmış, ferah, serin bir odaya konulmasının hikmetini anlayamadı. Güneşin yakıcı sıcaklığını ve mahveden yakıcı ışınlarını unuttuğu bir yerdin burası ve daha garip olan kendilerine verilen gayet yağlı yemekler hiç de fena değildi. Şeyhin devrimcilere verdiği yemekten çok da farklı değildi.

Onu birkaç defa mahkemeye götürdüler, birçoğu defalarca tekrarlanan birden fazla soru yönelttiler ona ve onun anlaması için onun şivesine tercüme ediyorlardı (soruları), onun nazarında sorular gerçekten çok komikti. Ona hükümete karşı niçin ayaklandığını ve silahlandığını sordular. O da bu işin sorumluluğunun şeyhe itaat olduğu şeklinde onlara cevap verdi. Bunu onlardan şeyh istemişti, en önemlisi de onları doyurmuş ve onlara hürmet göstermişti. Amirlerine isyan edepten değildi. Onlardan bazıları yüksek sesle güldü, hâkimler arasında Er'an isimli bir felsefeci, memleketi hakkında bahsettiği her şeyden hareketle Hizbâva'nın komünist olduğuna inanarak ona “Sen komünist misin?” diye sordu. O hiddetle cevap verdi:

- “Kes sesini, beni dinle! Babadan dedeye elhamdülillah Şiiyiz, ben Şiiyim ve bütün ailem de Şiidir.”

Son bir defa daha mahkemeye getirildi, kadı ayağa kalktı ve hukuki bir söylemle onun ve arkadaşlarının ölene kadar darağacında asılı kalmasına hükmetti. Cesur olduğu için değil, ölümden korkmadığı için onun yüzünde korku izi yoktu. Aslında hâkimin sözünden hiçbir şey anlamadı, sadece arkadaşlarının bazısının yüzünün sapsarı kesildiğini ve teninin titrediğini fark etti. Sadece bu anda durumun farkına vardı. Darağacı diye adlandırılan bir alet vasıtasıyla asılarak öleceğini anladı. Ölümü umursamadı, asker ellerini tuttu, artık kesin bir şekilde mahkûm edildiğini fark ettiğinde şaşkıncı. Kulaklarındaki darağacı kelimesi gerçekten çok garipti. İnsanı öldüren bu darağacının ne olduğunu gör. Tren veya şimendifer gibi veya akılları karıştıran günümüz çağının yüzkarası diğer şeyler gibi bir alet midir o? Arabaya veya şimendifere binmek gibi o alet vasıtasıyla ölüm de

¹ İran'ın kokulu bir pirinç türünden yapılan pilav ç.n.

hızlı olabilir mi? Arkadaşlarına sormaya devam etti, sorularında ısrar ediyordu fakat onların arasında takatsizliğine şifa olacak birisini bulamadı. Onun vasıtasıyla insanın öldürüldüğü bu darağacı hakkında onlardan daha cahildi. Bir defasında cesaret etti ve gardiyana sordu, gardiyan onun ölümle alay ettiğini zannetti ve onunla dalga geçti, ona kızdı ve onun yüzüne karşı küfürler savurdu.

Hizbâva için hapisanelerde ondan hoşlanacak bir Iraklının olmadığı için Iraklı birini görmemiş bir adamın başgardiyalık ettiği bir hapisaneye konulması hükmü verildi. Bu adam (başgardiyacı), ülkede yöneticilerin başına bela olan bir adamdı. Daima onları sıkıştırıyor, onlara sert davranıyordu. Görev verebilmek için onlara çocukluk, okul ve öğrencilik yıllarını hatırlatıyordu. (Hapishanenin) müdürü olma amacındaydı. Bu aslında büyük bir çıkmazdı, çünkü kediler ve fareler topluluğuna bile müdürlük yapmaya layık olmayan bu adam nasıl olur da, onların içindeki en küçüklerinin kültürünü bile hayal edemezken çağdaş gençlere başkanlık edebilirdi? Hâlbuki müdürlük insanın noksanlıkları ve işindeki eksikliklerin üzerindeki kalın perdeyi açmayı gerektirir. Müdürlük kişinin şahsiyetini ortaya çıkarır, eleştiri ve kötülenmenin hedefi haline getirir, sonunda iş bir sürü sıkıntının kaynağı haline gelir. Ancak sıkıntıların üstesinden gelmiş deneyimli siyasetçilerden birisi kendisine müdürlük talebiyle gelen bu adama müjdeyi verdi. Bu siyasetçinin kredisi aslında bu cevabı imkânsız kılıyordu. Fakat bu çıkmazdan kolayca kurtulmaya güç yetirebilirdi. (Bu çıkmaz) onu suçlulara ve mahkûmlara müdür yapmaktı ve gülerken ona şöyle dedi: “Senin idarenin altında bütün idareni kapsayacak çok sayıda adam olacak.” İstedikleri hapisane için onu müdür tayin etmeye muktedirlerdi.

Bu başgardiyacı gece gündüz içen müzmin bir sarhoştı, her sarhoşun keyif aldığı bir tutkusu ve deliliği vardı sarhoş olduğunda, bu başgardiyacının tutkusu da mahkûmlara işkence ve suçlulara aşırı kötü davranmaktı. Kendi sorumluluğu altındaki kişilerin idam ile hüküm giydikleri gün, onun bayram günüydü. Hizbâva'nın da içinde bulunduğu yedi kişiye hüküm gelip dayandığında, bu müjdeyi kutlamaya karar verdi. Katbekat olan bu mutluluğuna uygun bir şekilde içkisinden bir miktar içiyordu. Sabahleyin öldüreceği bu yedi kişiyi düşünerek ikindiden akşama kadar içerek kutlama yaptı. Akşam olduğunda kurbanlarını ziyaret etmeye gitti, gözleri kıpkırmızıydı, onların önünde gidip geliyordu ve onlarla şakalaşlıyordu. Avlanmadan önce kedinin fareyle oynadığı gibi onlarla oynuyor ve yüzlerine kahrkahrı basıyordu. Hizbâva neşeli görünen bu adama baktı, gözleri kıpkırmızıydı ve ağzından pis kokular geliyordu. Başgardiyacının mahkûmlara söyleyeceği çoktu ve onlarla sürekli dalga geçiyordu, onlara karşı rahatlamıştı artık. (Bir adam) O'na darağacı sormaya cesaretinin olduğuna kanaat getirdi ve bu adamın darağacıyla sıkı bir bağının olduğunu düşündü. O darağacıdan çokça bahsediyor, onun üzerinden şakalar yapıyordu. İşte bu yüzden ona sormada tereddüt etmedi.

- “Amca senin darağacıyla ilgili vazifen nedir?”

Adam bu garip soruyu duyduğunda yüksek sesle bir kahkaha attı ve cevap verdi:

- “Onun şoförü benim!”

Adam darağacının görevli ve işçiler tarafından kullanılan bir alet olduğunu zannetti. Hizbâva ona “İnsanı nasıl öldürüyor?” diye sorduğunda ona şöyle cevap verdi:

- “İnsan darağacının rahat koltuğuna oturur, sürücü mahalline oturur sonra Azrail'in kanatlarında kabre varır.”

Bu durum Hizbâva'ya karışık geldi ve ona şöyle sordu:

- “Ancak sen de bizimle gelecek misin?”

Ona cevap verdi:

- “Hayır, sizi kapıya ulaştırıp geri döneceğim.”

Ona “Ölüm onunla acı olur mu?” diye sordu. O da ona bağırarak cevap verdi:

- “Her hâlükârda ölüm göz açıp kapayıncaya kadar gerçekleştiği için yolcu bu esnada havada uçuyor gibi hisseder.”

Hizbâva bu acayip alete şaşırıp kaldı, bazısı uzak mesafeleri göz açıp kapayıncaya kadar kat ediyor, bazısı havada uçuyor, bazısı da insan asıyordu. Zihninden bu düşünceleri kovmak için artık takati yoktu. Ona göre ölüm sıradan alışılmış bir durum olduğu için yaşamaktan defalarca daha güzel olabilirdi, şüphesiz onu cennete ulaştıracaktı. Hz. Hüseyin için defalarca ağladı, yüzünü birkaç defa teselliyle tokatladı. O savaşa dalmış ve şeyhinin yolunda ölüyordu. İnandığı itaat yolunda neden korkacaktı ki? Bununla beraber darağacı ölümünden daha da çok düşünmesi de gayet normaldi.

Hapishanenin müdürü evine döndüğünde hizmetçilerinden biri ona bir telgraf verdi. Üst düzey bir yetkili infaz cezasının askıya alınmasını ve yedi mahkûmun serbest bırakılmasını ona emrediyordu. Devrimcilerin hükümetle anlaşmaya vardıklarını ve onlara boyun eğdiklerini anladı. Bu, semiz avın pençelerinden kaçmasının sebebi olacaktı. Kızgınlıktan delirdi, bu telgrafi parladı. Ancak o işinin tehlikesinin farkındaydı. Odada gidip gelmeye, dişlerini gıcırdatmaya başladı. Çok geçmeden bir çözüm buldu. Telgrafi aldı yeni bir zarfa koydu ve kapattı. Üzerine adresi yazdı, sanki hiç açılmamış gibiydi. Masanın üzerine koydu ve hizmetçiye yatmaya gittiğini haber verdi. Cezanın infaz saati şafak vaktiydi. O an ile şafak vakti arasındaki on saati uykuda geçirmeye karar verdi. Sonrasında ceza uygulanacaktı. Telgrafi idam sonrasına kadar okumadığını iddia edecekti. Çünkü telgraf geç ulaşmıştı. Çok sarhoş olduğundan, kendi nefsindeki öldürme arzusunu doyumak adına bu masum insanların öldürülmesi yolunda işinin ve hayatının tehlikeye gireceğinden korkmadı. Ayrıca söylentilerin velvelesinin etkisinden de korkmadı, çünkü mahkûmlar kendilerini savunamayan saf köylülerdi.

Kadehe ve şaraba döndü, nefes almaksızın içerken darağacının ipinde sallanan avlarını hayal ediyordu, kalbi mutlulukla raks ediyordu. Hizbâva'ya gelince, sabırsızlıkla infaz saatine bakıyordu. Onun kilosunu ölçtüklerinde darağacını kantar zannetti, bu küçük alete hayret etti, insanı öldürmesi nasıl mümkün oluyordu. Kantarın kolu dikkatini çekti ve tartıcının hareketlerine baktı. Ancak o bu aletin darağacı olmadığını, onun darağacıyla alakalı bir şey veya o merasimin bir parçası olduğunu düşündü. Şafak vakti Hizbâva hapishanenin avlusundan gelen yüksek bir ses duydu, hemen kapıyı açan ve onların prangalarını taşıyan gardiyanla birlikte orduda yüksek rütbeli bir subayı karşısında buldu, onlara gitmelerini emrediyordu. Hizbâva "Darağacı nerede?" diyerek itiraz etti. Subay dalga geçerek geçti ve ona, "Sen asıldın, iş bitti, ailene dön!" dedi. Arkadaşlarıyla birlikte Hizbâva (ipte) sallandırıldı ve eline dokunuyordu, nasıl asılıp da ölmediği çok garipti. Bu işi devletin hilelerinden bir hile veya modern ölüm çeşitlerinden bir tür zannetti.

Olayın detayını tesadüfen hapishanede gezen, bu bölgede görev yapan ordu komutanlarından birisinden öğrendi. Darağacı dikmekle ilgilenen gardiyanları gördü ve onlara kimin asılacağını sordu. Ona çok sayıda mahkûm olduğunu söylediler. "Af haberi size ulaşmadı mı?" diye onlara sorduğunda, onlar bir şey ulaşmadığı yönünde cevap verdiler. Hapishane müdürüne koştu ve telgrafi masasında kapalı olarak gördü. Onu açtı ve onun her iki gözünün de önüne koydu. (Müdür) Bu kadar önemli bir makama başkanlık etmesine rağmen, beddua edip kuvvetli bir tekme atmaktan sakınmadı.

Hizbâva, hayatı boyunca çözümünü bulamadığı birçok sorularla devrimden vazgeçti. Niçin isyan etti? Neden tutuklandığında öldürülmedi? Niçin idama mahkûm edildi? Darağacı nedir? Bir insan nasıl idam edilir de ölmez? Bu bilmeceler, bir kere daha evlenip, ölen karısını, devrimi ve arzularını unutana kadar uzunca bir müddet zihninde kalacaktı. (Eyyûb, 1977: 367-373)

KAYNAKÇA

Ekinci, İ. (2020). Irak Hikâyeciliği ve Zu'n-Nûn Eyyûb. *İnsanî ve Sosyal Bilimlerde Güncel Araştırmalar* (ss. 182-196). Montenegro: Ivpe Publication.

Eyyûb, Z. (1977). *el-Âsârü'l-Kâmileti li Edip Zu'n-Nûn Eyyûb*. Irak: Enformasyon Bakanlığı.